BABITS MIHÁLY

ESSZÉK, TANULMÁNYOK

MÁSODIK KÖTET

ÖSSZEGYŰJTÖTTE, A SZÖVEGET GONDOZTA
BELIA GYÖRGY

TARTALOM

KÖNYVRŐL KÖNYVRE
A TESTVÉR-KÖLTŐ
BALASSA
EGY OLASZ VERSESKÖNYV
JÓKAI ÉS TÓTH ISTVÁN
ESZTERGOMI RIPORT
A VÖRÖSMARTY AKADÉMIÁRÓL
ÚJ KLASSZICIZMUS FELÉ
ANGYALOK HARCA
A *NYUGAT* KÖLTŐJE
AZ ÉN KÖNYVTÁRAM
BAUMGARTEN FERENC ÉS ALAPÍTVÁNYA
INDISZKRÉCIÓ AZ IRODALOMBAN
A KETTÉSZAKADT IRODALOM
TANULMÁNY A MAGYAR IRODALOMRÓL
A VERS JÖVENDŐJE
A SZÍNPAD VÁLSÁGA
AZ ÍRÁSTUDÓK ÁRULÁSA
TÓTH ÁRPÁD
BEVEZETŐ A FIATAL ÍRÓK ELŐADÓESTJÉN
[BESZÉDE A BAUMGARTEN-DÍJAK KIOSZTÁSAKOR]
BERLINI NAPLÓ
DANTE ÉS A MAI OLVASÓ
SZEMÉLYI ÜGY?
A *NYUGAT* ÉS AZ AKADÉMIZMUS
EZÜSTKOR
EGYKÖTETES ADY
LÍRA AMERIKÁBAN
BALOLDAL ÉS NYUGATOSSÁG
AZ ÍRÓK PATRÓNUSA
FEKETE KOLOSTOR
EGY OLVASÓ KALANDJAI
SZELLEMTÖRTÉNET
A HAZUGSÁGOK PARADICSOMA
ILLYÉS GYULA VERSBEN ÉS PRÓZÁBAN
ADY ÉS PÁRIZS
GOETHE
A MÁSIK AMERIKA
AMOR SANCTUS
ÜZENET ÉS VALLOMÁS
ÚJ NEMZEDÉK
ÉLETBELI SZÍNHÁZ
[BESZÉDE A BAUMGARTEN-DÍJAK KIOSZTÁSAKOR]
NÉPIESSÉG
A HALHATATLANSÁG HALÁLA
BERGSON VALLÁSA
KARINTHY ÉS ÚJ NOVELLÁI
KÖNYVPROPAGANDA ÉS KÖNYVÉGETÉS
NAGYÚRI DILETTÁNSOK
JEGYZETEK A BETEGÁGYBÓL
ELFOGY A MAGYARSÁG?
NEMZET ÉS EURÓPA
[BESZÉDE A BAUMGARTEN-DÍJAK KIOSZTÁSAKOR]
VITA A KÖZÉPKORRÓL
IRODALMI CESTINO
A *NYUGAT* ÚJ KORSZAKA ELÉ
MIT TEGYEN AZ ÍRÓ A HÁBORÚVAL SZEMBEN?
[BESZÉDE A BAUMGARTEN-DÍJAK KIOSZTÁSAKOR]
[BÉKEKIÁLTVÁNY]
ERDÉLY
A NEMZEDÉKI KÉRDÉS VITÁJA
A MAI VÖRÖSMARTY
EGY MINISZTERI BESZÉD KAPCSÁN
[BESZÉDE A BAUMGARTEN-DÍJAK KIOSZTÁSAKOR]
NÉPMESE ÉS REGÉNY
A LEGNAGYOBB MAGYAR
A *SZÓZAT* ÜNNEPÉRE
KOSZTOLÁNYI
DOSZTOJEVSZKIJ
TENNYSON
A HUMANIZMUS ÉS KORUNK
[BESZÉDE A BAUMGARTEN-DÍJAK KIOSZTÁSAKOR]
THOMAS MANN LEVELE
AZ IGNOTUS-ÜGY
PUSKIN
MAGYAR PROUST
TEHETSÉGVESZTÉS - VISSZAMENŐLEG
FOGARAS
A JÓ HALÁL
A SZEGEDI KÖLTŐ

A TÖMEG ÉS A NEMZET
TEREMTŐ UTÁNZÁS
A MADRIDI LEVÉL
SZEKSZÁRDI KADARKA
SZENT ISTVÁN VÁROSA
A SZELLEM FRONTJÁN
A TITOKZATOS MESTERSÉG
GONDOLATOK AZ ÓLOMGÖMB ALATT
[BESZÉDE A BAUMGARTEN-DÍJAK KIOSZTÁSAKOR]
PAJZZSAL ÉS DÁRDÁVAL
ADY, A KÖLTŐ
KARINTHY
A MAGYAR JELLEMRŐL
CSAK ÉNEKELJETEK!
A HÁBORÚ HÁBORÚJA
KÖLCSEY
CURRICULUM VITAE
NEVEK, ŐSÖK, CÍMEREK
[BESZÉDE A BAUMGARTEN-DÍJAK KIOSZTÁSAKOR]
AZ ERDÉLYI KÖLTŐ
EGY KIS DANTE-VITA
BLONDIN VAGY AZ ÖREGEDÉS
ITÁLIA ÉS PANNÓNIA

KÖNYVRŐL KÖNYVRE

MŰFORDÍTÁSOK

Néhány újabb nagy jelentőségű kiadvány a magyar műfordítás páratlan fellendülésére hívja föl figyelmünket. Ez a fellendülés az utolsó tizenöt esztendő gyümölcse. Büszkék vagyunk rá. Úgy érezzük, hogy szürete ez annak, amit mi egynéhányan kezdtünk ültetni tizenöt év előtt, *Nyugat*-emberek, kik már e folyóirat címében és címe által is a Nyugat műveltebb és mélyebb irodalmai felé sóvárogtunk. Szomorú kor volt az a mi honi literatúránkban, műveletlenség és sekélyesség kora, epigon kor... Nyugat felé vetettük szemünket, mert a magyar kultúra Nyugat Antaeusa, Kazinczy óta, sőt Szent István óta. Ady ekkor érkezett Párizsból, verspoggyászából néhány Baudelaire- és Verlaine-fordítás is előkerült. Kosztolányi nagy Leconte de Lisle-kötetekkel járt az egyetem folyosóján. Én új magyar Dantéról álmodtam: kiszabadítani a klasszikusokat a Pedantéria hideg körmeiből, feltárni az örök-eleven, *grande poésie*-t... Csak aki akkor velünk volt, tudja, micsoda akadályokon kellett áttörnünk, nyelvben és szívekben. Ma már: itt a szüret. Ami néhányunk álma volt, üzlet lett és közkincs. Dante is megvan, Baudelaire is megvan, teljes és formahű. Kiadók versengnek: nem mondhatsz nevesebb világirodalmi művet, mely ne volna magyarul olvasható, nívós fordításban. De nem a tömegre vetem a hangsúlyt, sőt a tömegről lesz még egypár megjegyzésem is... Költészetben - akár a hegyek között - csúcsok jelzik a rangot: s a magyar műfordítás csúcsai messze nyúlnak a magas Művészet egébe. Jó alkalom van ezt büszkén elmondani, mikor Tóth Árpád versfordításkönyve áll előttünk.

ÖRÖK VIRÁGOK

E gyönyörű cím s egy mélyen rokonszenves előszó vezeti be a könyvet, mely, egyéb érdemei mellett, egyik legkiválóbb művészünk fejlődésén át szemlélteti a modern magyar versfordítás fejlődését. Tóth Árpád műfordításait két csoportba lehetne osztani. A régiekben nincsen terv és elv, az önmagában gyönyörködő művészet céltalan virágról virágra röpködései ezek: a fordítás inkább csak ürügy a versre, az idegen mű visszaadása nem cél, csak alkalom egy komplikált és egyéni művészet s egy tökéletes mesterségi virtuozitás foglalkoztatására és csillogtatására. Mind, akik verseket fordítottunk magyarra az utolsó húsz évben, ezzel kezdtük: szabad portyázás volt ez az európai költészet birodalmában, mielőtt a rendszeres hódító hadjárat megindult. (Ilyen az én *Pávatollak* című kötetem is, avval a különbséggel, hogy Tóth Árpád inkább a formával és tónusokkal kísérletezik - én éppen azokban voltam szigorú, s inkább a vers filológiai részét tekintettem olykor szabad prédának.) Ezek magunk számára készített darabok voltak, műhelytanulmányok, s Tóthnál még inkább a virtuóz otthoni hegedűgyakorlata. Ifjú erőnknek kedves volt e munka, megadva az alkotás kielégülését, mélyebb kínjai nélkül. S akkor Tóth sem az „örök" virágokat kereste, hanem azokat, amik az ő kertjébe illettek: azokat a verseket, amik magyarul Tóth Árpád-féle verseket adhattak. Így jutott Albert Samainhez. Samain nem oly jelentékeny költője a francia nyelvnek, mint Tóth a magyarnak: mégis rokon vele, s egy Samain-vers a Tóth Árpád technikájával magyarra fordítva olyan, mintha Tóth Árpád valamely könyvéből vágták volna ki (van is ilyen a *Hajnali szerenád*-ban).

A technika, mellyel Tóth Árpád a francia alexandrin lejtését visszaadni igyekszik, legtanulságosabban különbözteti meg egymástól fordításainak két csoportját. A régibb csoportban (amellett hogy a hím- és nőrímek váltakozását sem őrzi szigorúan), mint ő maga mondja, még

„nibelungizál”: azaz helyenként egy fölös szótagot iktat az alexandrin két fél sora közé. Ez nemcsak sajátságos szabad és változatos lejtést ad a versnek, hanem külsőleg is teljesen közel hozza a Tóth Árpád-féle versekhez, mert hisz ez a „nibelungizált” sor éppen az a forma, melyet a költő eredeti verseiben szinte úgy lefoglalt magának, mint Kisfaludy a Himfy-sort. E Tóth Árpád-vers nem merev, kemény és klasszikus, hanem lágy, olvadó s tónusában erősen egyéni. Ezért - (bár bizonnyal van rá mentség oly művek átültetésénél, melyek a francia alexandrinnak is még meg nem merevült vagy már feloldódni kezdő korából származnak) - mégis a műfordítónak oly korszakát jellemzik, melyben fontosabb volt előtte a saját versének szépsége és szíve szerint valósága, mint az eredeti tónusának pontos visszaadása.

Az új korszak ott kezdődik, mikor tudatos céllal az „örök virágok”, a magas költészet átültetését tűzi ki. Tisztelet a nagy költők s szenvedélyes szeretet az „igazi nagy irodalom” iránt nem engedhette, hogy oly módon fordítsa Miltont is és Baudelaire-t, ahogyan például Samaint fordította, akivel szemben bizonyos fölényt érezhetett. Nemcsak a verselés kedvéért fordítgat többé, az idegen műalkotást akarja meghódítani, s lelkiismerete szigorú elveket szab: a tökéletes formahűség s hangulati szigorúság elvét. Ez újabb darabok szinte iskolai mintaképei lehetnek a szerény és áhítatos fordításnak: mégis, nem kell hinni, hogy a fordító egyénisége bennük kevésbé érvényesül. A versek kiválasztását nem véletlen kormányozza többé, még kevésbé a fordítás sikerét. A fordítás elve szigorú és kemény, mégis: a fordító oly remekekhez vonzódik, s olyanok átültetése is sikerül neki leginkább, amelyeknek keménység és szigorúság helyett inkább olvadás, báj, képek és színek ömlő bősége, áradó melankólia s a kompozíció bizonyos elomló hanyagsága a jellemző vonásaik. Milton - az *Allegro* és *Penseroso* Miltonja - vagy a színező és árnyalatos Keats közelebb áll hozzá például Goethénél, s épp Miltonnal és Keatsszel (hozzávéve még a Shelley halhatatlan *Ódá*-ját *a nyugati szélhez*) adott oly kincset, mely a magyar műfordítás legfelső tezauruszába helyezendő.

Kiütközik a fordító egyénisége a módszerben is, mely egyenesen ezekhez a versekhez predesztinálja. Ez a módszer a színek és árnyalatok módszere. Tóth nem faragja egyetlen sziklából sorait, hanem színes szavakból rakja össze, s művészetében van valami finom, mozaikszerű. Szereti az enjambement-t, mint Keats, s a jelzők ötvözését, mint Milton. Verse, mondom, nem egy darab, kemény és határozott sorok csatarendje, hanem szó a szóhoz édesen illeszkedik, és elomlik. Inkább méla, mint erőteljes, s otthon érzi magát a bágyadt angol hímrímek közt. Így avval, amit ad, függ össze az is, amit nem ad vissza. Kitűnő önfegyelmezésre képes, s virtuozitása szinte a lehetetlent győzi: mégis, ahol eredetije valami puritán keménységű sort hoz, valami nyomatékos egyszerűséget, ott a fordítás nem lesz annyira ekvivalens, mint a dús hímzésű s gyakran sokkal nehezebben utánfesthető brokátok másolásánál. Így virtuóz módon fordítja a Gautier szinte lefordíthatatlannak tetsző versét *A művészet*-ről, de az egyik legpregnánsabb sorát: *Le buste / Survit à la cité (A várost / Túléli a szobor)*, valósággal elejti - így fordítja: *A márvány / Arc él a rom között*; nem azért, mintha technikailag nem tudta volna megoldani, hanem mert nem a pregnáns nyomatékosság a fontos neki. (Ellenben megmenti az árnyalatot: hogy például a *buste* csak márványarc, nem teljes szobor.) Mindig kedvesebb neki az árnyalat az egyszerű és könnyű megoldásnál, sohasem fogadja el a kínálkozót. A Poe *Holló*-jánál is elveti az egyszerű és hagyományos „Sohasem” refrént, hogy a hangharmóniának jobban megfelelő, de értelmileg a szövegbe sokszor csak kissé erőltetve illeszkedő „Soha már”-ral helyettesítse. Általában fordító művészete nem azokban a darabokban aratja legnagyobb diadalait, melyekben így egy-egy pregnáns szavon, vagy az egész kompozíció egyszerű lendületén múlik a hatás, hanem azokban, ahol minden titok a részletekben és árnyalatokban rejlik.

De ezek - ismétlem - a Shelley *Ódá*-ja *a nyugati szélhez* (a világlírának bizonnyal egyik legcsodálatosabb alkotása), a Keatsé a *görög vázához*, a többi Keats is és a Miltonok - mindig a legklasszikusabb magyar műfordítások közé fognak sorakozni. Mégis abból a - nem tudok

jobb szót rá - irodalompedagógiai látszögből, ahova ezeket a cikkeket állítani szeretném, talán még fontosabb az egyes darabok sikerénél a Tóth-féle fordítások ez újabb csoportjában egyrészt az a szigorú, tanulmányos hűség, formai és tartalmi szempontból egyaránt, az a semmit kicsibe nem vevő gondosság, az az elvszerűség és fegyelem, melyből sok kitűnőnek ismert műfordítónk tanulhatna, másrészt a versek kiválasztása. Ahogyan szegény s mindig kissé napról napra tengő irodalmunkat az igaz, magas Poézis örök kútfejéhez vezeti, meg nem riadva a nehézségektől, meg nem alkudva a léha ízléssel, meg nem zavarva a részvétlenség által.

Ily gondos példaadóra, ily kérlelhetetlen vezetőre: igazán szükség van.

PRÓZA

Míg a kevesek számára termett *grande poésie* heroikusan és szinte sziklák között hajt ki, mint a kövirózsa: addig a prózai fordítás gyors és igazán szédítő arányú fejlődése a nagyközönséget látja el kapós olvasmánnyal.

Itt a nívóemelkedés két irányban állapítható meg, s ezek közül az egyik igazán örvendetes. Tizenöt évvel ezelőtt a magyar regényfordítás átlaga megkurtított szövegű, másodkézből (németből) készült, rosszul fizetett üzleti vagy dilettáns munka volt, melyet semmi komoly irodalmi vagy filológiai mértékkel mérni nem lehetett. Ez kétségtelenül előnyösen változott azóta. Ma legtöbb fordítás az eredeti nyelvből készül, hozzáértő emberek névvel jegyzett alkotása, a leiterjakabok száma is erősen megfogyott, a stilizálásban gyakori a művészi igény. Az olvasó rendesen teljes és kihagyás nélküli szöveget kap, a világirodalom nagy művei, könyvkereskedőileg is hatalmas vállalkozások, olykor oly kiadásokban kerülnek a közönség elé, melyek teljessége és gondossága a németet is fölülmúlja.

Ez áll legalább a Strindberg kilenckötetes nagy önéletrajzának magyar kiadását illetőleg, mely dr. Mikes Lajos fordításában most nyert befejezést. De Mikes neve nemcsak ez alkalom véletlenéből kerül itt föl: ez a név évtizedek óta összenőtt a magyar prózai műfordítás fejlődésével. Egy könyvtárra menő klasszikus és modern mű címlapján szoktuk meg ezt a szerény nevet évtizedek óta észre sem venni - mert bizony ezek a könyvek nem azok voltak, melyeknél idegesen lapoztunk vissza a címlaphoz, megtudni, kit átkozzunk a fordításért. Ezek a könyvek éppen azok voltak, melyeknél nem is gondoltunk rá, hogy fordítások. Azokban az években, amikor a magyar fordított könyv majdnem egyértelmű volt az értéktelen ponyvakiadvánnyal, Mikes majdnem fanatikus lelkiismeretességgel, bámulatba ejtő termékenységgel, rosszul fizetve, önzetlenül, szinte egy egész nemzedék mulasztását pótolta. Mindenki, aki azokban az években idegen nyelv ismerete nélkül európai irodalmat akart olvasni, nyugati szellemek gondolatait kapni magyar nyelven elferdítés és nevetség nélkül: az ő könyveihez kényszerült nyúlni (holott a nevét legtöbbször meg se jegyezte.) Ma, mikor az ő munkájának is gyümölcse érett meg, illő ezt a nevet itt kiírni, s háládatossággal gondolni arra, ki nemcsak legjobb ifjúkori olvasmányaink közvetítője, hanem egyúttal az új magyar prózai műfordítás pionírja s talán egyetlen gáncstalan katonája volt.

Ma az ő vetésének is gyümölcse érik, nemcsak a maga, hanem a mások műveiben, az egész hirtelen kivirradt magyar műfordítás-irodalomban, mely szinte megengedi már, hogy a magyar nyelv ismerője a nyugati irodalmaknak nem kevesebb ismeretére tegyen szert, mint a németé. Mert a magyar műfordítás nemcsak nívóban emelkedett, hanem talán még gyorsabb és csodásabb módon, terjedelemben, arányokban. Bevalljuk, ez a túlságos nagy termés néha gondolkozóba is ejt: nem rokonszenves és szinte balkáni ízű. Szegényes viszonyaink közt, mikor jeles magyar művek nem találnak kiadót, a külföldi irodalmak egészen közepes termékeit lázas sietséggel, sokszor anyagi áldozatokkal, a német kiadást megelőzve, kitűnő

fordításban, amatőr kötésben stb. iparkodnak kiadóink könyvpiacra hozni. Bizonyos, hogy e fellendülésben a közönség sznobizmusának s a külföld jogosulatlan presztízsének óriási szerepe van. Miért nincs presztízse a sznob előtt a magyar írónak, ki gyakran sokkal jobb? A nevek varázsával valóságos szemfényvesztést űznek. „Teljes Balzac!" - mondják, a nagy „irodalmi" cselekedet allűrjével -, és elárasztják a könyvpiacot egy író műveivel, aki tudvalevőleg a világ legegyenetlenebb írója volt, s műveinek java része sokkal gyöngébb és érdektelenebb a harmadrangú magyar termésnél. Teljes Balzac a franciában is irodalomtörténeti fényűzés. Kevesebb több volna. Öt-hat elsőrangú Balzac-kötet kulturális nyereség: a teljes Balzac balkáni ízű sznobizmus, s kárára válik a magyar termékeknek, melyeket kiszorít. Ez csak példa, s nem egy kiadó vagy a kiadók ellen irányul (véletlenül a Balzac kiadójának sok érdeme van úgy eredeti, mint fordított irodalmunk körül), csak a sznobizmus áramlata ellen, mely ilyen cselekedetekre kényszeríti őket.

Sokáig bátorságot prédikáltunk kiadóinknak a magas európai kultúra terjesztésében.

Ma itt az idő, hogy mérsékletet prédikáljunk.

A bátorságot pedig a magyar írók terjesztésére kell átvinni.

MÉG EGYSZER ADY-DOLGOK

Földessy Gyula *Az utolsó hajók*-ról szóló cikkemre hosszú levéllel válaszolt. Levelének olvasása után sem hihetem, hogy bármikor egy pillanatra is belenyugodtam volna, vagy belenyugodhatom valaha ennek a kötetnek a címébe. Azt írtam: „Senkinek sincs joga, hogy a maga mégoly jelentéktelen ötletét is Ady köpönyege alatt lopja be a halhatatlanságba." Nem gondolom, hogy a derék Földessy ravasz szándékossággal akart volna a halhatatlanságba lopózni. Mégis félő, hogy ez a könyvcím (ha örökre hozzátapad az utolsó Ady-könyvhöz) oly halhatatlanságot szerez neki, amilyet nem kíván. Reméljük azonban, hogy Ady jövendő összkiadásaiban ezt a címet csak a bibliográfiai jegyzetek között fogjuk olvasni.

Az általam indítványozott Ady-konjektúrák közül kettőről máris kiderült, hogy igazam volt. Előkerült ugyanis a *Piros gyász ünnepén* első lenyomata (a Galilei Kör egy programlapján) ahol, mint Földessy közli velem, az *egyszer* helyett csakugyan *ezerszer*, s a *sikoltsz* helyett *sikoltoz* áll. Nyílt kérdés marad azonban *A legoktalanabb szerelem* negyedik strófája. Ha itt a régi olvasást tartjuk meg, akkor az a strófa valóban homályos és csak igen nehezen kimagyarázható. Általában Földessy azt látszik hinni, hogy amit valahogyan ki tud magyarázni, az már nem homályos. Biztosítom róla, hogy azokat az Ady-verseket, amelyeket homályosnak mondtam - s amelyeket ő nagy apparátussal magyaráz -, én is ki tudom magyarázni, éspedig többféleképpen is. Egyikről sem mondtam, hogy nem lehet meglelni értelmét - még kevésbé, hogy nincs értelme. De, hogy homályosak: azt alig tagadhatja valaki, aki az utolsó Ady-kötetet átlapozza. Levon-e ez valamit Ady költői nagyságából? Kell-e ellenem védelmezni Adyt?

E kérdésekre, azt hiszem, múlt havi cikkem előre megfelelt.

SHAKESPEARE-FORDÍTÁS

Könyvről könyvre... egyszer el kell jutni Shakespeare-hez is. Az új magyar Shakespeare-fordítás eszméje küszöbön áll, s talán nem haszontalan, ha itt közzéteszem azt a tervezetet, melynek alapján - a mai pompás műfordító gárdával - a grandiózus tervet megszervezhetőnek és megvalósíthatónak látom. Ezt a tervezetet a Színpadi Szerzők Egyesülete által az új Shakespeare-fordítás előkészítésére kiküldött bizottság megbízásából készítettem, s úgy gondolom, hogy

nyilvánosságra hozatala elősegítheti azt a megvitatást és kiegészítést, melyre mindenesetre rászorul.

Íme, a tervezet:

1. A fordító, mikor a fordítást vállalja, egyszersmind aláveti magát a fordítás egysége érdekében megállapított elveknek. Aláveti magát a szerkesztőnek is, oly értelemben, hogy ez elvek alapján tett esetleges megjegyzéseit meghallgatja, és lehetőség szerint tekintetbe veszi, mindazonáltal joga van fordításához minden pontban ragaszkodni, s a szerkesztő a fordító tudtán és akaratán kívül a szövegben semmi változtatást sem tehet. Mégis ha a fordító a megállapított elvektől oly mértékben térne el, mely a fordítás egységét feltűnően veszélyeztetné, a kérdést a bizottság döntése elé viheti, melybe ez alkalomra az összes fordítók egyenlő szavazati joggal meghívatnak.

2. A fordítónak nemcsak joga, de kötelessége is mindenütt, ahol a régi fordítás valamely helynek egyedül helyes vagy lehetséges megoldását eltalálta, ezt a megoldást átvenni, s a külföldi Shakespeare-fordításokat is mindenképpen felhasználni.

3. A fordítás mindenütt pontosan az eredeti formában történik. Ahol a prózai szövegben csak egyetlenegy verssor vagy töredék fordulna is elő: vagy megfordítva, a versek között egy prózai kiszólás: a formának ily pillanatnyi kiugrásait sem hagyjuk figyelmen kívül.

4. A versek sorszáma feltétlenül megtartandó. A fél sorok fél sorok maradjanak. Az enjambement-ok, melyek Shakespeare egyes korszakait annyira jellemzik, lehetőleg pontosan utánozandók.

5. Mindenütt, ahol az eredetiben rím van, legyen rím a fordításban is - és sehol másutt. Ugyanez áll általában a költői díszekre, például az alliterációra is.

6. A színművekbe beszőtt dalokat is pontosan az eredeti versmértékben adjuk vissza.

7. A fordítás nyelve és verse sima és zengő legyen, ahol az eredetié az, s rögös maradjon, ahol az eredeti rögös. A *blank verse* szótagszámát csak ott, oly mértékben változtatjuk, ahol az eredeti. A verssorokban a nővégződésűeket csak kivételesen alkalmazzuk és sűrűbben csak ott, ahol az eredeti is sűrűbben mutatja: például *A felsült szerelmesek*-ben. Rímes helyeken a hím- és nőrímek teljes pontossággal betartandók.

8. A régies nyelven írt részeket - például Gower szavait a *Periklész*-ben - diszkréten archaizáljuk az Arany-féle *Hamlet*-közjáték mintája szerint.

9. A népies stíl és magyarosság túlzásaitól óvakodjunk, főleg ott, ahol az az eredeti stíljétől távol áll.

10. A kifejezés merészségétől nem riadunk vissza. A költői merészséget inkább lefordítjuk szóról szóra, bármily szokatlan hangzik is, mintsem hogy a „magyar így mondaná” örve alatt megszelídítsük, és savát-borsát vegyük.

11. Nincs helye erkölcsi vagy ízlésbeli szelídítésnek sem. Ez legfeljebb a színpad joga.

12. A félmúlt használatát elvileg nem zárjuk ki, de sohasem használjuk azt a vers kedvéért, csupán ahol a hangnem indokolja.

13. A prózai, főleg az élces jelenetek könnyűségét, természetességét és szikrázását lehetőleg megőrizzük, s a filológiai hűség leple alatt ezeket nem nehezítjük vagy tudákosítjuk el. Shakespeare példájára nem riadunk vissza az argótól, az idegen szavaktól stb. sem.

14. A játék gyakran fontosabb az értelemnél. Ilyen helyeken a játékot fordítjuk. Az ilyen helyekre a szerkesztőt különösen figyelmeztetjük, hogy filológiai ellenvetéseit megtehesse, melyeket azonban nem tartozunk okvetlenül döntőknek elfogadni.

15. A szójátékokat magyar szójátékkal helyettesítjük.

16. Minden körülmények között figyelünk a szöveg érthetőségére. Csak ott szabad homályosnak lenni, ahol Shakespeare nyilvánvalólag szándékosan homályos.

17. Francia, latin, olasz idézeteket vagy szavakat az eredeti nyelven hagyunk.

18. A *Sir*-t uramnak, a *Mylord*-ot azonban *Mylord*-nak fordítjuk.

FIATALOK

Ez egyszer pedig nem is könyvről lesz szó, hanem egy levélről... melyben még meg sem született könyvek szelleme villan föl. Mióta ezeken a lapokon - ahogy bejelentettem előre - gyakorlom az „ellenségcsinálás nemes művészetét”: levelek zápora zúdul rám, gombostű, mérgezett nyíl és bajnoklándzsa vegyest. A kritikának különös akusztikája van Magyarországon, s visszhangjai kiszámíthatatlanok... De ezúttal nem is kritika volt... Líra volt, lírai feljajdulás a mérgezett nyilak nyomán, melyek onnan értek, ahonnan minden hálát és szeretetet jogosan várhattam.

Ha jogról lehet beszélni hála és szeretet dolgaiban...

Egy jog mindenesetre áll: a lírikus joga, hogy följajduljon minden fájdalmára.

De ezeken a lapokon, melyek a komoly kritikát akarják szolgálni, semmiféle érzékenykedésnek, lírának nincs helye. A bennem élő s örökké bíráló „tanár úr” elnyomja ezt. S ha mégis ide hozok egy levelet, melyet „lírai sóhajom” váltott ki egyikéből az új költőgeneráció legrokonszenvesebb és legkitűnőbb tagjainak, nem azért teszem, hogy újabb lírai sóhajjal feleljek, hanem azért, mert ez a levél kritikai perspektívákat nyit, melyeket igazán ideje már irodalmunk szeme elé hozni.

A perspektíva távlatában az új nemzedék áll.

Az érkezők, akik végre talán csakugyan itt vannak már, a falanx új sora mögöttünk, akiket oly kíváncsian, s olykor kételkedve vártunk. Sárközi néhány sorom által, amit „hálátlan fiakról” írtam, „örökségemet életemben tékozlókról”, „feledkező adósokról” és „kis, jó mozgású epigonokról” - az egész új generációt érzi megtámadva, és a nemes fiatal évek kedves, kopjatörő lelkességével kel a védelmére. Szép, bátor, őszinte, helyenként kemény, mégis meleg és mértéktartó levelét egészben idézném, ha nem volna sok helyt egészen személyes...

- Igenis, tanultunk Öntől - írja -, tagadhatatlanul fogadtunk el kovászt a mi tagadhatatlanul új sütetű és új ízű kenyerünkhöz. Ezt a kovászt azonban Önök is megkapták, nem közvetlen elődeiktől, hanem egy ugrással visszafelé, az előző nagy generációtól. Vagy nem nyitott Ön előtt is új világokat Vörösmarty vagy Arany? Mibennünk él Vörösmarty, Arany, Berzsenyi, Petőfi... s él most már Ady és Babits is, de élünk mi is! S éppolyan meghökkenve és méltatlanul megbántva állunk az Ön fullánkos sorai előtt, mint Ön állana, ha a föltámadt Vörösmarty arcába kiáltana: Félre, jó mozgású kis epigon!... Nem viselünk háborút az előttünk jártakkal - de íme, éppen az, akiben még érezzük a rokont mindannyian, új utakon kalandozó, viaskodó, új tájakon és időkben „zsákmányoló” fiatal magyar írók: éppen az üzeni a háborút!... „Mit tudtok ti, hogy véleményetekkel törődjem?” De mi tudunk, tudni fogunk, alkotunk és alkotni fogunk, utunkon változatlanul megyünk előre, s minden bántalom ellenére változatlanul szeretjük Önt.

Mélységesen rokonszenves szavak, s bizonyos, hogy aki ezeket írhatta, az én szavaimat nem érdemelhette... de nem is ahhoz szólanak. Semmi esetre sem szólnak éppen Sárközihöz, aki talán tudja, hogy személyileg mindig szeretettel s költői munkásságában a legjobb várako-

zással figyeltem őt, magam lévén gyakran, legújabb időkig, közvetítője a nyilvánosság felé. Tőle különösen hangzik a vád, hogy én féltékeny és értetlen volnék a fiatalabb írókkal szemben: de nem is személyi vádakról van itt szó, s tudom, hogy Sárközi nem a maga bajnoka. A nemzedékek egymáshoz való viszonyáról van szó és különösen a ma induló nemzedék irodalmi helyzetéről: elvi kérdések, melyekről nagyon is illő és érdemes a nyilvánosság előtt beszélni.

Hát legelőször is: mit szólnánk, ha Vörösmarty valamely utódjának egyszer az arcába kiáltana?... Vörösmarty megtette, éspedig nem kisebb emberrel, mint Petőfivel szemben, mikor Petőfi, politikai elvakultságában, teljesen jóhiszeműen, mégis méltatlanul megtámadta. Vörösmarty sértett és kemény szavakat vágott vissza, s az utókor ebben Vörösmartynak adott igazat: noha „könnyelműnek s elbízottnak" mondja nagy utódát.

Légy buzgó, de szerény, birónak még te kicsin vagy,
Élj, küzdj és munkálj s várd el itéletedet.

Igaz, az én szavaim még sokkal súlyosabbak: de megbántóim sem Petőfik, s bár talán még többet köszönhetnek nekem, mint Petőfi Vörösmartynak, életben és költészetükben egyaránt, támadásuk mégsem oly kétségbevonhatatlanul jóhiszemű, mint a Petőfié. Lehet, hogy túlérzékenység mindez: *genus irritabile vatum*, mégis fölmerül itt már az elvi kérdés:

- Szabad-e visszaütni azt, aki megütött, még ha nálunk jóval fiatalabb is?

És ez komolyan kérdéses.

Az irodalomban bevett szokás az apagyilkosság, akárcsak egynémely vad törzseknél: lélektan indokolja, erkölcs szentesíti igen sok esetben. Az író hasonlít talán az ókori Nemi papjához, aki állását csak akkor kaphatta meg, ha elődjét sikerült megölnie. Sárközi hivatkozik a mi harcainkra, a *Nyugat* régi harcaira... de maga érzi legjobban, hogy az ő nemzedékének sorsa és helyzete kivételes, és nem involvál harcot.

- Mi nem viselünk háborút az előttünk jártakkal - mondja -; fáradtak vagyunk mi már a hiábavaló harcokra - teszi hozzá, kissé talán fiatalosan szenvelgő gesztussal. Nem *hiábavalót* kellett volna mondania, hanem *céltalant*. Igazán, miért is harcoltak volna? Ki állta útjukat? Kellett-e zárt kapukat döngetniök? Nem saját kezünkkel nyitogattuk-e föl előttük? Nem ismerjük félre indulásuk nehézségeit, jól tudjuk, mit tesz az, „egy szétrontott ország szegény, megtépett s a nemesebb szóra már-már süket fiai közt" vállalni az író hivatását, kilátása nélkül sikernek, pénznek, közönségnek, gyakran még a térnek is, ahol legjobban szívükhöz nőtt munkáik napfényt láthatnának. De tehetünk-e mi ezekről a bajokról, melyeket magunk is megsínylünk? Nem iparkodtunk-e rajtuk mindenképpen enyhíteni? Nehezítettük-e az ifjak útjait a saját szellemi sorompóink szembehelyezésével? Kárhoztattunk-e mi valamit csak azért, mert új volt, és a mi irányainkkal meg nem egyezett? Mint elődeink tették velünk szemben. Volt-e más szempontunk, mint az írók tehetsége s a művek jósága? Mi szükség lehetett itt harcolni s korlátokat döngetni, melyek nem léteztek? Egyéneknek volt talán okuk olykor egy csatára - irányoknak és elveknek aligha. Ha az új generáció az új irányt, az új irodalmi elvet jelenti: jöhetett az bátran! mi ugyan nem álltunk az útjába.

Jött-e?

Lassan.

Sárközi szemrehányást tesz nekem, hogy „elnézve a fejük fölött", azt kérdeztem egyszer: hol vannak a fiatalok? De gondoljon csak rá, mikor kérdeztem ezt? Évekkel ezelőtt, még a háború alatt: akkor még valóban hol voltak ők? Aki volt is, nem ért oly magasra, hogy el ne lehetett volna nézni a feje fölött. Azóta megjöttek, megnőttek, a darucsapat itt van, s „talán egy-egy büszke sólyom is akad közöttük" - mint Sárközi mondja. Könnyű nekik teljes fegyverzetben

jelentkezniük: hisz készen kaptak egy nagyszerűen megújított nyelvet, örökölték egy kiművelt modern irodalom pompás és rafinált eszközeit: nem kellett nekik mindent újra teremteni a semmiből vagy a régiből, mint nekünk. A gazdagság csak a gyengének gyengítő: az erősnek erő. S ha tudjuk is méltányolni helyzetük nehézségét, ha érezzük is, mily csüggesztő feladat lehet kitűnni, újat hozni még az Ady hatalmas korszaka után: számba kell venni előnyét és erejét is annak, akinek ily eszközök állnak rendelkezésére hogy új mondanivalóját, ha van neki, mennél tökéletesebben elmondhassa.

Van-e hát?

Bizonyos, hogy például a mai líra érzésében, attitűdjében nem lehet ugyanaz, mint a háború előtti. A fiatalok közül sokan érzik ezt, mélyen átélve a nagy nemzeti és emberi katasztrófát. Van olyan, akit ez az átélés a Petőfi eszközeihez hajt, hogy a régi egyszerűséggel és közvetlenséggel reagálhasson; van, aki az átélés lelki hatásait mélyíti ki magában: erkölcsi és vallásos emberséget, ami egész Európa fiatal irodalmában ébredezik. Ez az a spiritualista irány, amely mindenütt tradicionális és mégis modern; mert nem a formára, hanem a mondanivalóra veti a hangsúlyt: él az öröklött eszközökkel, nem ambicionálja azok megújítását, hanem csak fölhasználásukat egy új, lelkibb, emberibb világhangulat szuggerálására. Sárközi ebben egy olasz és francia testvéreivel, s mikor egy alkalommal éppen lakásomon találkozott a fiatal olasz irodalom egyik legkiválóbb tagjával - Mario Carrera volt, a *Giornale di Poesia* szerkesztője -, öröm volt éreznem a testvérséget a két ifjú szavaiban, nézeteiben, érzéseiben... Az európai kultúrának alig van biztatóbb, vigasztalóbb jelensége, mint ez a testvériség.

S igazán, aki ezt az új, hittel és erkölccsel megújult, keresztény lelket vallja és kifejezni törekszik, mint Sárközi is, azt alig nevezném epigonnak, még ha formában teljesen elődeire támaszkodnék is.

De vajon szemben áll-e velünk? Vajon szükséges-e támadnia minket? Lehet, hogy a l'art pour l'art egy-egy nagyon is exkluzív képviselőjére közönnyel tekint: mint Sárközi jelzi is, de akkor nincs igaza, mert hisz ezek a lenézett l'art pour l'art-osok köszörülték az ő fegyvereiket, melyekkel ma már bízvást harcba szállhat. De legtöbbünk nem is állt meg a fegyverköszörülésnél, hanem ment maga is harcba a fiatalokkal! Nem éreztük-e mi is annak a szükségét, aminek ők? Nem vagyunk-e igazán testvérek, idősebbek és fiatalabbak?

Csakugyan, kultúránknak oly korszakában élünk, mely ebben az egyben legalább szerencsés: amikor irodalmi apagyilkosságra igazán semmi szükség, s a nemzedékek vállvetve dolgozhatnak a jövő nagy munkáján, ahogy Sárközi kifejezi: a nemzet nevelésén.

Mi idősebbek ezt a testvérséget mindig mindenképpen vállaltuk is. Magam sem vethetek ebben magamnak szemére mulasztást. Hány darufiókát én kapattam szárnyra, hány ifjú írónak vezettem első lépéseit, harcoltam érte a szerkesztőkkel, kerestem számára kiadót, még kenyeremet és fedelemet is megosztottam egyikkel-másikkal, ínséges években. Hisz majdnem személyenként, fiainknak érezhetnők őket...

És mégis, mindjobban valami furcsa hidegség és kényelmetlen érzés választ el legtöbbjüktől.

Semmi sincs, amit nem helyeselhetnénk az új nemzedék bevallott irányában és céljaiban, s mégis sokszor nélkülözzük a természetes hálát és kapcsolatot, mely velük összekötne. Mi, akiket ostoba politikumok s a magyar közélet vezető köreinek kultúránk igazi életétől való elzárkózottsága arra kárhoztatnak, hogy az ősz hajszálakkal fejünkön s lehiggadt, szinte konzervatív világnézettel agyunkban be nem vett és udvarképtelen forradalmárokként szerepeljünk a nálunk idősebbekkel szemben: a fiatalok előtt gyakran úgy érezzük, hogy lebunkózni való öregekként állunk az útjukban. Sokszor, többé-kevésbé burkolt formában, értésünkre is adták, hogy hajlandók bennünket lebunkózni. Sárközi eltalálta: azokat a keserű szavakat közvetlen egy támadás adta ajkamra, talán (barátaim erről akarnak meggyőzni) nem oly

szándékos s nem is olyan súlyos, mint amennyire fájt, mégsem mehettem túl rajta, két okból. Az egyik: kétszer fáj, ami azoktól jön, akikkel jót tettünk, a másik már elvi: hogy lehet ez? Hogy nézhet reánk ily szemmel egy nemzedék, mely eszközeiben teljesen miránk támaszkodik, céljai nem ellenkeznek a mieinkkel, s mindeddig egyetlen művet sem alkotott, amit a mi nemzedékünk műveinek első falanxába lehetne helyezni?

Minthogy belső okok nincsenek és nem képzelhetők, marad a külső tény: hogy utukban állunk.

(Kinek állok én útjában? S fontos ez az egész? Át akar lépni rajtam? lépjen át! de mint a kanyargó patak, elébe vágok majd, s ismét útjába kerülök, csakhogy akkor már folyóvá nőttem, ki tud többé énrajtam átlépni? Szerencsére akkor már nem akadály leszek, hanem út: mint a hajózható folyó nem akadály többé. Nekem nem árt senki, és én sem ártok senkinek.)

Mégis, szomorú tény: az irodalmi apagyilkosságnak egy új fajtája kezd divatba jönni, melynek motívuma nem belső és szellemi, hanem külső, karrierbeli. Bizonyos és az imént beszéltünk is róla, ennek a nemzedéknek sok karrierbeli nehézsége van. Senki sem tagadja az új tehetség és új mondanivaló jogát, hogy akár harcok árán is, utakat törhessen magának. De istenem! tisztességes harcos az ellenséggel harcol s nem a jóbaráttal, a vadonon át tör utat, nem a szomszédja kertjén! Hisz egy hiten küzdünk, semmi elvi ellentét nem választ el. Micsoda katona az, aki nemes harcra szánt fegyverét az előtte marsoló bajtárs ellen fordítja - pusztán azért, hogy helyébe állhasson?

Mifajta ifjúság az, mely elfogadja és lekicsinyli örökségét?

Kinek állhat érdekében, hogy elődeit és mestereit elvi ellentétek nélkül is támadja?

Csak annak - akit az epigonság veszélye fenyeget.

Vannak született epigonok, s vannak, akiket csak a *moment* tesz azzá. A *moment* termékeny epigonokban. A formák mezői letarolva. Mit tegyen, akit tehetségének természete formai cselekedetre utal? Hisszük, hogy a legkülönbek előbb-utóbb meglelik azt a formai cselekedetet, mely az előzmények után még lehetséges és szükséges. De egyelőre és addig - itt vannak, mohón, csillogva, oly dús fegyverzetben, amilyenhez hasonlót még nem örökölt előttük magyar költő, nagy reményekkel s könnyű sikerekkel - s az epigonság veszedelmének érzésével.

Mi véd meg jobban az epigonság látszatától, mint a lázadó szerepe: annak, akinek követője vagyunk, ellenfelévé játszani magunkat?

S nem alkalmas helyzet-e ez, hogy felébredjen - talán tudattalan - ama freudi gyűlölet és féltékenység az apa ellen: egy irodalmi Oidipusz-komplexum?

Az utód - még hajlamai ellen, tehetségének igazi iránya ellen is - más utakra fordul: oly utakra, melyek lehetőleg távol vannak a mester útjaitól. Ez annyit jelent, hogy feláldozza igazi útját a hiúságnak és külső látszatnak. A sikert keresi: gazdag fegyverzete, elődeinek jóhiszeműsége, háborúban nőtt kortársainak elmaradottsága, s végül a napilapok fölös versszükséglete meg is nyitják előtte bizonyos könnyű siker útját. Ez igazolja önmaga előtt és mindennel szemben. Lassanként minden gondolata a siker lesz: az egész irodalmi életet megszokja ebből a szempontból nézni. Minden, ami pénzt vagy sikert nem ígér, komolytalan dolognak tűnik föl előtte. Írótársainak véleményére nem sokat ad, hajlandó azt, kivált az idősebbekét, irigységnek és féltékenységnek tudni be: egyetlen bíró a siker marad.

Az a körülmény, hogy ma lírai termésünknek legnagyobb percentje napilapok hasábjain kap helyet, kedvez ennek a felfogásnak. A napilapban a vers csak egy napig él: az a fontos, hogy addig az egy napig ragyogjon, s mennél többször ragyogjon egy napig. A siker fontosabb lesz, mint az érték, a név fontosabb, mint a mű. Némely szerény igényű fiatalember, ha elég sokat termel, szinte megélhet versekből. De nem lehet oly szerény igényű, hogy akkor is megéljen, ha nem termel sokat. Ez könnyűségre csábít. A mi generációnk legyőzött egy újságpoézist: az új nemzedék megint teremt egyet. Az elődök gazdag öröksége lehetővé teszi a bő és könnyű termelést. A könnyűség hasznosabb a súlynál. A siker mindjobban függetlenedik a műtől. S a legszomorúbb az, hogy éppen az új nemzedék néhány legtehetségesebb tagja is, akik magukkal műveikkel is tisztességes sikert érhetnének el, megengedhetőnek tartja és gyakorolja azt, amit egy kiváló költőbarátom a költészetben *foul play*-nek nevez, s amitől a hadba induló fiatalság e korában a mi régibb generációnkból - meg vagyok győződve - akárki visszariadt volna.

Az irodalomban egyetlen *fair play*-t tudok elképzelni: azt, amelynek kártyái a művek, az író művei által nyer és veszt. Az olyan író, aki irodalmi reputációját művein kívül más eszközökkel akarja megszerezni vagy megerősíteni: voltaképpen irodalmi *foul play*-t, hamisjátékot űz, oly módszer, melynek gondolatát az egészséges és büszke fiatalság azelőtt mindig visszautasította. Éspedig visszautasította tehetsége arányában: mennél inkább érezte erejét, annál jobban megalázta volna a gondolat, hogy idegen eszközök mankójára támaszkodjon, annál inkább tartott rá, hogy ami elismerést kap, azt csakugyan az írásai szerezzék neki és ne - politikai sakkhúzások. Tehetségtelen törtetők mindig voltak, de hogy valóban tehetséges költők ne átallják az előrejutás külső módszereihez folyamodni: az korunknak egyik beteg tünete. Már maga az, hogy fiatal írók nyíltan jogosnak hirdetik az úgynevezett érvényesülést, hogy gúny és rosszallás nélkül tudnak beszélni róla, képességét irigylésre méltó tulajdonnak tartják, és módszereit megtanulni nem látják méltóságukon alulinak: elszomorít engem.

Igaz, hogy soha nagyobb nem volt a kísértés ezekhez a módszerekhez folyamodni, mint napjainkban. Legintelligensebb közönségünk szétzüllött, tiszta irodalmi fórumaink meggyengültek, pénz és hírnév alig érhető el elég hamar másképp, mint zsurnalisztikai utakon. Az ifjak nagy részét pedig méltán türelmetlenné tehették az életbeli nehézségek, a szegénység, a háborús évek szenvedései, az elvesztett idő és energia. A napóleoni háborúk utáni időkhöz hasonlókat élünk: Rastignacok korát. Pénz és pozíció oly csábítások a mai ifjú számára, melyeknek szinte lehetetlen ellenállni. Nem is kívánjuk, hogy ellenálljon, ha tisztességes eszközökkel megszerezheti. De az irodalom terén csak egy tisztességes eszköz van, csak egy, ami teljes megnyugvást biztosít. Igen, hamarabb lehet elérni mindent, más módokon. Mit ér? Arany mondja egy helyt: „Valami tehetségnek kell bennem lenni, másképp nem lehetnék ott, ahol vagyok.” Mondhatná-e ezt az önérzetes mondást valaki, aki pozícióját az érvényesülés ügyességével szerezte? Ha én, aki ifjúkoromban soha egy lépést sem tettem érvényesülésem érdekében - inkább még ellene -, mégis elértem némi elismerést: ez talán nem sok, talán kevesebb, mint ami megillet: de több öntudatot és megnyugvást adhat, mint ezerszer annyi más utakon: mert ennyit legalább bizonyos, hogy írásaim nyertek és semmi más. Valamit kell, hogy érjenek: másképp nem lehetnék ott, ahol vagyok.

Ez a megnyugvás és öntudat megér némi áldozatot.

Szomorú dolog, hogy szavaim azt a látszatot kelthetik, mintha sajnálnám az ifjaktól sikereiket. Szomorú tünet volna, ha ezt el is hinnék. Féltékenység? Láttam én már nagyobb fényeket is - s most ezekre legyek féltékeny? Egyik-másik még tán nem feledte el, hogy első sikereit nekem köszönheti, hogy anyagi és szellemi támogatással segítettem minden lépésében, mindaddig, amíg segítségemre rászorult. Így segítettem minden tehetséges fiatal írót, aki hozzám fordult, s fogok ezentúl is segíteni. De csak egyetlen okból: mert tehetségesnek gondolom.

Nem juttatom napfényre műveit, míg biztos nem vagyok, hogy ezek a művek jók, és érdeke, hogy napfényre jussanak. Az ő érdekéből viszem ki s nem a magaméból (hogy megnyerjem magamnak). Nem írok róla kritikát, míg nem írhatom minden dicsérő szavát igazi súllyal és meggyőződéssel. Nem vagyok hajlandó udvarias dicséretekkel körém toborozni az ifjú nemzedéket, rosszallásom elhallgatásával vagy opportunista frázisokkal óvni körükben népszerűségemet. Nem vagyok hajlandó leborulni a kelő hold előtt, inkább ne süssön rám! Nem fogok bókolni az új szultánnak, aki még gyermek, és sokszor bizony inkább verést érdemelne.

De szeretem őt, szeretem még ha korholom is: legyen nagy uralkodó, mire megnő! A nap néha holdnak látszik a köd mögött. Ködös reggelre virradtunk. Talán nap, talán nap! Szeretem őt, még ha korholom is, szeretném, még ha ő nem szeretne is.

De Sárközi szép és kedves levele szeretetről beszél.

CE VICE IMPUNI...

Egy francia író találta ezt a jelzőt az olvasás gyönyörűségére; s valóban, ennek a gyönyörűségnek tivornyái és orgiái nyitva még a beteg előtt is, akit egyébként minden mozgástól és élvezettől eltilt a gyengeség. Impuni? Régi kérdése a teológiának, van-e bűn büntetés nélkül s élvezet bűn nélkül? Bizonyos, hogy az olvasás gyönyöre is, így nagyban és önmagáért űzve, sokszor elrontja a lelkiismeret szájízét, akár az ópium vagy más magányos szenvedélyek; de jutalmaz is, mint ők, titkon s be nem vallott örömökkel. Az olvasó egyedül lebeg a világ fölött, cézári dőzsölésben; szultánná válik és istenné, mint az ópiumszívó. A lelkek titkai kitárulnak előtte, mint egy hárem. Ő a legfőbb bíró, s egymaga ítél eleveneket és holtakat.

Császársága addig tart, míg ítéleteit hangosan ki nem mondja; az első hangos szóra megszakad az ópiumrészegség. Az olvasó megint ember lett, beállván a szociális véleménycserébe; gondolata nem ítélet többé, hanem vita. S mégis ellenállhatatlan erő készteti, hogy isteni magányát föladja. A meddő és társtalan élvezet nem elégíti ki. Az olvasó beszélni akar olvasmányairól. Leszáll világ fölött lebegő trónjáról, melyen úri néző s egyetlen bíró volt. Leszáll a társakhoz, érvelni, hatni, élni... S talán ez a leszállás teszi magát az irodalmat is azzá, ami: életté; tétlen szellemek magányos gyönyöreinek kincstárából az emberi lélek harcterévé és tenyészparkjává. Az író műveket alkot, melyek mindenike egy külön világ. Ki fűz e művekből irodalmat? Az olvasó: nem a néma és magányos olvasó, hanem a vitázó, érvelő, egymásnak feleselő.

Az olvasó, aki ír.

MORÁL NÉLKÜL

Kényszerű mozdulatlanságomban azt is csak olvasom, amit hallani szerettem volna: a Kosztolányi bátor és szép beszédét, melyet szerzői estjén mondott, „önmagáról". Önmagáról, de az én lelkemből is, s gondolom, egy egész nemzedék lelkéből, mely a művészet szabadságának nevében vívta meg (nem is oly régen még) „ifjonti harcait". Ó, mindenen felül álló szabadság, függetlenség minden emberi moráltól, a követelődző politika céljaitól!... Szép harc volt, és diadalmas is - „rövid időre", mint Kosztolányi mondja. Az éra változott, új nemzedék nőtt fel, melynek szemeiben élet és cselekvés érdeke százszorta fontosabb a művészet szabadságánál. Az áruló írástudók korát éljük; a Szellem új emberei maguk fordulnak a Szellem ellen: csupa homo morális nyüzsög körülöttünk; a l'art pour l'art-nak „rossz sajtója van": az esztéta „gúnyszó lett". Mi tájékozatlanul néztünk körül (érthetetlennek tűnt fel, hogy örök-szent és

hősiesen diadalra vitt elvünk újból kérdéses lehet), s hosszas tanulmányokban kutattuk a válság okait és természetét. A „Korszellem” túlment rajtunk, és ellenünk fordult.

Kosztolányi most kemény és tömött szavakkal, a lángoló paradoxonok fegyverzetében, hadat üzen neki. Van-e nagyobb bátorság, erősebb ellenfél? Az író, aki meg bír állni a kor sodra ellen, megérdemel egy őszinte tisztelgést.

RELATIVIZMUS

De nem feltűnő-e, hogy nemzedékek dolgáról van itt szó? Volt egy igazságunk, amit bizonyos győzelemre juttattunk az előttünk járó nemzedék politikus beidegzettségű világnézetével szemben, s amit az utánunk jövő generáció most ismét tagadásba vesz egy más politika, egy ellenkező világnézet bástyáiról. De hát minő igazság az, amely csak a mi nemzedékünknek igazság, s akik öregebbek vagy fiatalabbak, azoknak már alig igaz vagy alig fontos? S mily jogon tulajdonítunk a magunk nemzedékének különös csalhatatlanságot? Hol az a homo aestheticus, aki e „tiszta szemlélődés” szemeivel tudja nézni a nemzedékek igazságainak örök jégzajlását, s nem foglal harcállást a maga törhetetlennek hitt jégtábláján? Utáljuk vagy nem, schopenhaueri gyűlölettel: mindannyian hurcolunk magunkban egy homo morálist, már csak azáltal is, hogy élünk és cselekszünk, s életünk s minden tettünk kényszerűen is folyton harcol, és állást foglal. Igaz, hogy morál és cselekvés könnyen csúnya, gyakran véres és ártalmas valami: de ez a csúnya és ártalmas mi magunk vagyunk, az élet. Boldog, aki kiépíti érzékeny csigahátán a homo aestheticus elefántcsont házát: boldog és áldott is! De ez szintén morál és cselekedet, s az elefántcsont ház is hadibástya. Az író is ember, s éppoly kevéssé lehet sokáig *impuni* egy magányos szenvedély cézári hőse, mint az olvasó. Lelkiismeretének szájíze elvásna. A l’art pour l’art nem azt jelenti. A mi nemzedékünk fiatalkori harca emberi harc volt egy nagy emberi érdekért: mert emberi érdek, hogy legyen egy terület, hova a Cselekvés nem teheti be lábát, mely vérben és sárban gázol. S Kosztolányi mostani beszédét nem oktalan neveztem első szavammal bátornak, noha a jelző ellen a homo aestheticus tiltakozik. Ez a beszéd éppoly mértékben szava és kiállása a homo moralisnak. S a kettő egy, mint csigával a háza.

NÉPKÖLTÉSZET ÉS NÉPIES IRÁNY

Kodály Zoltán szememre veti egy régi cikkemet, mely a népköltészetről látszólag kevés tisztelettel nyilatkozott. Ugyanakkor más oldalról ismét hallom a megújuló vádat, hogy mint kritikus és szerkesztő „kedvezek” a népies iránynak. Persze, nekem eszem ágában sincs valami „iránynak” kedvezni: én egyszerűen a jó versnek kedvezek, s nemigen tehetek róla, ha a fiatal generáció legjobb versei ma oly gyakran mutatnak „népi” vonásokat. Valamikor harcoltam a népies ellen: egy túlélt és epigon népiesség volt az, a Szabolcskáké és Pósáké. Ma fiatal költők mintha friss forrásokat nyitottak volna ugyanabból a régi, a népi talajból... Különös ritmusa a magyar lélek életének, hogy ez összeesik Kodályék gyönyörű fölfedezéseivel. Szó sincs róla, hogy én megvetném a népköltészetet mint egyszerűen „irodalmilag műveletlen emberek költészetét”, csak a népköltészet mitológiáját vetem meg. Nem tudom hinni a Népet, mint ezerfejű mesebeli Költő-Briareószt, aki kollektíve írja verseit, melyek csalhatatlanul remekművek lesznek.

Véleményem szerint a népköltészet remekeit is egyes költők alkotják, akiknek többnyire csak nem tudjuk a nevét (de néha tudjuk is). Ilyenformán valóban mi más választja el a népköltészetet a műpoézistól, mint hogy amaz: „irodalmilag műveletlen emberek költészete”? Gondolom, ma divatos irodalmi közszemléletünk szívesen el is fogadja ezt. Hisz a műveltség

valóságos írói értékként számít e szemlélet előtt, s minden „irodalmi műveltség” már a priori gyanús tehertétel.

Én nem hiszem, hogy a műveltség s őserő mindegy volna, s nem hiszem, hogy az intelligencia ártana a poézisnek. Kosztolányival tartok, aki azt mondja, hogy „egyetlen hangot sem érdemelhet az, aki ostoba”. De hiszek egy kultúrában, mely mélyebb és régibb az irodalminál, mely élni, nőni és halmozódni tud írás nélkül is, mely előbb volt az irodalomnál, s ma is él még, noha bujkálva s kiveszőben. Erről a kultúráról szóltam már 1917-ben, abban a cikkben, melyre Kodály céloz; ezt a kultúrát sejtem én, mint művelt tenyésztalajt, a régi népköltészet remekei mögött; s ezt a kultúrát láttam késői virágjában újra oly költőknél, mint Erdélyi József: akik bizonnyal távol vannak minden „irodalmi műveltségtől”, s akiket mégsem lehetne „kulturátlannak” mondani.

Persze, ahogy a nép közt, bujkálva s kiveszőben, úgy az egyes lélekben is, az egyes költőben, évről évre fakul és halványul ez a kultúra, ha föltett szándék s irodalmi táplálék nem erősíti. Mély hála a nagyszerű gyűjtőknek, akik - mint Kodályék - átmentik az irodalom többé-kevésbé biztos éléstárába egy süllyedő világ halhatatlan gyümölcseit.

KARÁCSONYI ÖRÖMÖK

Egy új magyar prózaírót is meg tudok nevezni, akiben a népének régi, íratlan kultúrája él még, s újra virágzik: ez Tamási Áron, az *Ábel* szerzője; *Ábel a rengetegben*... Mennyit olvastam e hetekben: remeket, külföldit, újat és magyart, régit; s hiába, csak az új magyar könyv mégis az, amely legnagyobb örömömre ragad el, hogyha jó, mint váratlan ajándék, mely egyenest idehullott a saját karácsonyfánk alá.

Ha nem volna oly különböző egymástól a két mű, azt mondanám, Tamási új könyve a *Fekete kolostor* mellett a második remeke az új erdélyi epikának, kissé elsietett befejezése ellenére is. Tamási nem az eddigi regényírást folytatja; az új regénynek több köze van a *Helytelen világ* meseszerű novelláihoz, mint a *Címeresek*-hez. Az író itt is mítoszt csinál, és sikerül neki az, ami magyar írónak alig sikerült még: egy népi figurát formálni, aki mítosz és zsáner egyszerre; letéteményese egy népi kedélyvilágnak s mintegy ama „mély és íratlan” kultúrájának is, szemben állva evvel a másik, modern kultúrával, melyben a naiv csihés és a salamoni, nevető bíró szerepét egyformán vállalhatja; ez a Tamási találós eszű székely legénye. S ahogy a hős több és jobb egy egyéni figuránál, úgy a történet minden szimbolikus mellékíz nélkül is több, mint a zamatos epizódok véletlen sorozata; noha ezek az epizódok is - a nyúlkergetés, a saskopasztás, a betegség, az anya halálhíre, a bankigazgató, a szerzetesek s a csendőrből lett haramia epizódja - kifogyhatatlan gazdag ízeikkel s különös humorukkal magukban elegendők volnának a könyv értékéül. De háttérben nagyobb motívumok feszülnek, az ember és a magány, a szűz természet s a bürokratikus civilizáció, őserdő és kapitalizmus, természet és könyvek, természet és vallás, ember és állat és betegség és halál... és mindez mégis egy és végtelenül egyszerű, édes és könnyű és minden erőltetés nélküli. És amit először kellett volna említenem: egy különös világ ez, egy magyar-román világ, oly magasból és csodálatos szabadon ábrázolva, minden korruptságában és szinte gyermeki cinizmusában...

S HA MÁR A KARÁCSONYI ÖRÖMÖKNÉL TARTUNK...

Hadd említsek meg még két könyvet itt, ami a magyar olvasó karácsonyfája alá hullott. Az egyik nem is könyv, csak egy könyvben egy novella; szerzője Nagy Lajos, címe: *1919 május*. Kényes téma: történeti elbeszélés a legégőbb magyar közelmúltból; mi mindent éltünk át!

Lehet-e hálásabb tárgy a regényírónak mint a forradalmak emberi összevisszasága, mindent föltáró gátszakadásai, s ahogy mondani szokták: „fölszabadult indulatai”? Van-e hálásabb s egyben veszélyesebb? Külső és belső veszélyekkel fenyegetőbb? Nagy Lajos a művészet teljes fölényével és elfogulatlanságával nyúl a kényes tárgyhoz, egyetlenegy pillanatra sem veszíti el objektivitását; miliőrajza és figurái egyformán meggyőzőek, tökéletes mérséklettel, realitással és elevenséggel, gazdag megfigyelésekből „fölépítve”. A novella kitűnő a maga nemében, s oly képességeket árul el, melyek egy elsőrangú korrajzoló regényíróhoz volnának méltóak.

A másik idehullt könyvecske, egy kicsi, kedves és tarka könyv, amibe Lesznai Anna gyűjtött össze régi és újabb szerelmes verseket, már szunnyadó költőktől, de a versek élnek és dalolnak. Úgy írta össze (a maga szavai szerint), ahogy biedermeier nagyanyáink szokták hajdan összeírni a poémákat, melyek szívükhöz szólottak; s kidíszítette bájos, apró, színes rajzocskákkal... Ilyen válogatást kritizálni, mintegy szívügyekbe beleszólni, nem is illenék; sok szép vers van itt együtt. Nincs is itt másról szó, mint örömről és regisztrálásról: ilyen könyvek is hullnak még a magyar karácsonyfa alá, százados nagy verskultúránk nem fullad egészen az iskolák porába, s vagyunk még, akik a régi szép verseket szeretik.

REGÉNYEK

Egy angol esszét olvastam, amely a mai regényt népszerűsége tekintetében az elmúlt századok vallási irodalmával hasonlítja össze. Doctor Johnsont egyszer megkérdezte valaki a korabeli prédikátorokról. Tíz-tizenöt vagy még több nevet vetett föl, a leghíresebb szónokok neveit, kik évenkint vastag kötetekben adták ki beszédeiket. A doktor finom elmeéllel mondta el mindenkiről véleményét, s a jelenlevő úri társaság tagjai hozzászóltak a nagy kritikus megállapításaihoz. Mindenki ismerte a szóban forgó szerzőket és munkáikat. Vita fejlődött; ki-ki emelni törekedett kedvelt hitszónokát; ötleteket idéztek, fordulatokat. Látszott, hogy oly auktorokról van szó, kiket hallgatni vagy olvasni a divathoz és műveltséghez egyformán hozzátartozik; akik a közvéleményt izgatják, a korra hatnak; kikről mindent tud a sznob, s mindent tudni akar a kotnyeles vidéki, aki oly szerencsétlen, hogy csak hideg nyomtatásból szürcsölheti elegáns körmondataikat.

E híres írókból - egy kor legbüszkébb csillagaiból -, akiknek munkáit évről évre várta, s izgalommal beszélte meg a legnagyobb kritikus és a legintelligensebb közönség: ma még a nevét sem ismeri az olvasó egyetlenegynek sem. Még az az olvasó sem, aki különben az irodalomtörténet lapjain otthonos s régi könyvekben jártas. A tizenöt névből egy sem maradt. S a tizenöt csak példa itt: még és még tizenötöt lehetne mondani minden évtizedből. Ez az egész büszke irodalom nagy könyvtárakra menő termésével elsüllyedt mindenestül és mindörökre. S amit még másfél század múltán is olvasunk és ismerünk ama kor irodalmi terméséből, az éppen nem az akkori irodalomnak e fősodrából való. Az szinte csupa outsider termék más műfajból, amire abban az időben tán senki se figyelt...

Az angol esszéíró hasonló jövőt jósol a mai regényirodalomnak is. Ma a közönség úgyszólván kizárólag regényt olvas. A bevezetett regényírók minden évben megalkotják a maguk az évi remekét, melyet illő és szokás is olvasni, hogy a következő évben már ismét más regényeket legyen illő és szokás elolvasni. A regény egy évig él, mint ahogy az újság egy napig. Egy évig vagy tíz évig, vagy ha tovább is - mi különbség? A remekmű máris gyanúsan sok, s egymást borítják el. A műfaj túl könnyűvé és termékennyé látszik válni ahhoz, hogy egyes alkotásai halhatatlanok és pótolhatatlanok legyenek. Ritka is pályázik ma már erre. Kivált minálunk, Magyarországon, ahol a regény mind szűkebb látkörű naturalizmussal köti magát a korhoz és az úgynevezett élethez, amely tudvalevőleg azért élet, mert nagyon is halandó. Verset nagyon keveset olvas a mai ember, de könnyen meglehet (ha lesz még számunkra „késő utókor”),

hogy verseinkből több fogja élve megérni azt, mint ebből az egész buja regénytermésből, mely éppúgy elsüllyed, mint elsüllyedt a hitvitázók és prédikátorok irodalma.

NATURALIZMUS ÉS GICCS

Mily kilátástalan, elszegényítő műfaj - a mai írónak jóformán egyetlen műfaja, amelyben még (a színpad prostitúciója nélkül) a közönséghez szólhat. Nem volt a költészetnek még ily paradox műfaja, mely zsenit kíván, mint minden költészet, s mégis: „nem tűr zsenit". A legszabadabb, legtágabb műfaj, s mégis az, amely a legnagyobb rabságot s önmegtagadást kívánja a költői lángésztől. A regény valóságkonvenciója zsarnokibb a régi eposzok mesterkélt hagyományainál. S az olvasó gyakran megfigyelheti, hogy mennél zseniálisabb a regény írója, annál kényelmetlenebbül, feszélyezettebben érzi magát a modern regény műfajában. Ezért törik át a mai regényírásnak éppen legjelentősebb művelői a műfaj korlátait: Proust az esszé, Virginia Woolf a líra irányában.

Természetesen, minden regényíróra nem vonatkozik ez. Móricz Zsigmond például maga volt az, aki a mai magyar regényírás valóságkonvencióját kialakította a saját zsenijének parancsai szerint, s így ezt a konvenciót ő sohasem érezhette a lángész nyűgének. Egészen másként van utódaival és követőivel. Nálunk ez a naturalizmus már valóban örökölt konvenció, valami obligát szemléleti mód, mely az írót megtörpíti, s a műfajt elszegényíti. Lehet-e szegényebb, klisészerűbb, konvenciósabb alkotás, mint egy átlagos magyar naturalista, mondjuk, parasztregény? Nem is az írók tehetnek erről: a műfajban van a hiba, melyből csak a műfaj széttörésével tudnának szabadulni.

Legtöbbnyire, sajnos, nem is akarnak szabadulni. A klisé túlságosan is kényelmes. Konvenciós, de kifogástalan alkotások könnyű receptjét bírjuk; s az írót nem lehet rajtafogni tehetségének kihagyásain, legalább addig nem, míg élményeit írja. A zseni könnyen nélkülözhető itt, jobb is, ha nincs. A fő, hogy az alkotás tökéletesen „életszagú" lesz, mert megfelel annak a konvenciónak, amely az „életszag" jelszavával kialakult és beidegződött. A konvenció mindig könnyebb és biztosabb hatást jelent, mint az élet friss kifejezése, melynek előbb külön szuggesztió és beidegződés kell.

Egy barátom szokta mondogatni, hogy a naturalista regény ma már éppolyan „giccs", mint hajdan az Ohnet érzelmes történetei voltak. A képzőművészetben már régóta giccs a naturalizmus, s még a Bastien-Lepage zolai modorát is ma már mindenki *vieux jeu*-nek érezné. De kétségtelen, hogy a közönség még mindig könnyebben tudja elfogadni és megérteni a naturalista ábrázolás megszokott konvencióját, mint az újabb festészeti modorokat; s éppily jól elfogadja és megérti már az irodalmi naturalizmus szemléletét is, amely különben kitűnően tud témáiban az átlagos közönség mindennapi fogalomköréhez alkalmazkodni. Hozzájárulnak ehhez a szexuális merészségek és politikai baloldaliság, amelyekkel a naturalista író, megtartva a könnyű klisé és népszerű metódus előnyeit, olcsón tudja egyszersmind a modernség és forradalmiság menlevelét és alibijét megszerezni. Ha giccsnek azt nevezzük, ami könnyen előállítható, s olcsó sikert ígér, akkor ma nincs a naturalista regénynél biztosabb giccs az irodalomban.

TANÚ

Folyóiratokról nemigen szoktunk írni; a *Nyugat* maga is folyóirat. De hadd tegyek ez egyszer kivételt.

Egészen szokatlan érdeklődéssel olvasom, immár második füzetében, Németh László új kritikai szemléjét, a *Tanú*-t. Kezdettől figyelem a fiatal író túláradó tehetségét; nagyon

sajnálom, hogy a *Nyugat*-hoz hűtlen lett. Nyilván vonzotta az önállóság csábja: feszélyezve érezte magát a társak közt, holott nem volt szabadabb s szabadjára engedettebb kritikus Magyarországon. Feszélyezettségének oka mélyen rejlő: az ő kritikája nem a szereteté és megértésé. Tanúnak mondja magát; hideg és többnyire terhelő tanú ő; nem is tanú, hanem bíró. Aki ítélkezik, nem szívesen vegyül a vádlottak közé. Emelvényt kíván s helyet, ahol kitarthatja törvénykönyvét vagy Prokrusztész-ágyát.

Németh Lászlónak sok hely kell, mert bírói szenvedélyében már-már az egész világ fölött ítélkezne; törvénykönyve egyúttal „új enciklopédia", s szeretné átfogni a szellemi élet minden jelenségét. Kiadni és egyedül írni egy kéthavi revüt, mely ezt a gigászi keretet állandóan kifeszítve tartsa irodalmi s tudományos kultúránk különböző tájai fölött: nem kis vállalkozás. Némi tisztelettel nézzük, de egy kis bátyai mosollyal is, mely a fiatalos és sokat akaró terveknek kijár. Polihisztor ma már aligha lehet valaki, hacsaknem bizonyos életkoron alul; amint az évek haladnak, s a tudós és önkritika érik, választani kényszerülünk és sok mindent kidobni a ballonkosárból. (Nem tapasztalat nélkül beszélek.) Németh László még polihisztor, igazi mindentudó és mindenek fölött álló. Mohó tudásából azon frissen születik a szintézis: önkritika nemigen jellemzi. Mindennek kritikusa ő, csak önmagának és elméleteinek nem, mert azokat mértékül használja.

KRITIKUS ÉS JUDÍCIUM

Én megértem a fiatal generációt, ha mértéket kíván, általános érvényű elveket, objektív kritikát a szubjektív beleérzés helyett, melyre elődeit szorította a szkepszis, hogy mindent csak önmagából mérve voltaképp lemondjanak az ítéletről. De segíthet-e ezen a könnyed szintézis, a fiatal kritikus elmebeli konstrukciója, amelyet legfrissebb olvasmányai mindig gyanúsan befolyásolnak? A fejlődésbe különböző szimmetriákat belerajzolni, elődöket és utódokat óriássá vagy törpévé varázsolni, valóban csak perspektíva dolga, s a varázsló maga se mindig sejti, hogy beállítását valami célzat, indulat vagy csak játékvágy sugallta-e? Ijesztő példája e távlati torzításnak Németh László cikke a *Nyugat* elődeiről.

Egyetlen biztos vezető lehet itt: az a misztikus érzék, melyet judíciumnak nevezünk; egyéni s mégis tagadhatatlanul objektív, mely velünk születik vagy nem születik, s melynek imperatív, de halk susogása oly gyakran elvész a konstrukciók vaszöreje és vagdalkozások harsonái között. Van kritikus, aki sohasem hallja meg ezt a hangot, amíg a köztudat echója föl nem erősíti számára. Nem csoda, ha Németh is elveszti olykor mohó lelkének munkás és harcos lármájában. Prokrusztészi konstrukcióval elfoglalva, az egész világot bizonyos gyanakvással nézi; s fő kritikusi ösztöne ez a gyanakvás. A tanú fél, hogy meg akarják vesztegetni; vagy inkább a bíró, hogy kódexét megvetik, s ítéletei előtt meg nem hajolnak. Az ifjú Caesar reszket. Érzi az eleven anyag ellenállását, érzi a sebeket, melyek szavai nyomán nyílnak. Ő is sebektől tart? Mindenesetre magába húzódik, a fitogtatott puritánság sáncaiba, törvénykönyve mögé, halmozódó konstrukcióinak és élesedő gyanúinak várába. Innen ítél eleveneket és holtakat. Stílusa - mely komplikált és hideg, s kanyargó lépcsőjű emeletek váratlan ablakaiból szereti ránk villogtatni gondolata fényét - a gúny hangjaival gazdagodik. Szatirikus lesz és purifikátor, mert egyedül van és egyedül tiszta az egész gyanús, vádlott világ ellen. Nem kegyelmez senkinek, azoknak legkevésbé, akiket szeret, vagy akik hatottak rá, mert önmagára is gyanakszik. Gyanúja nem elégszik meg a sorokkal, sem avval, ami a sorok között olvasható. Régibb, klasszikus elveihez hűtlen, s mű helyett az embert bírálja, már nem is írásai, hanem irodalmi helyzete s kínálkozó föltevések, sőt pletykák alapján. Meggyanúsítja a történetíró konzervatizmusát, ki akarja lesni a revüszerkesztők vetélkedését, a divatos regényíró sikerének titkát. A magas műbírálat mellé valami cselédszoba- és hátsólépcsőszagú kritika férkőzik.

Az esszéből szinte pamflet lesz, s a tanítvány arca mögött föltűnik olykor mesterének, a szerencsétlen Szabó Dezsőnek savanyú profilja.

De mindezt valami kivételes írói energia fűti, mohó és átfogó elme táplálja, indulat és fantázia pezsgeti, s gazdag és sokrétű stílus önti elénk. Akármit mondhatok a kritikusra, változatlanul becsülöm, s várakozással követem az írót: máskülönben nem is beszéltem volna róla. Szeretném kezemet nyújtani neki, hogy el ne csússzon ezen a veszélyes és bizony sáros úton, amelyet választott.

IRODALOM ÉS OSTOR

Amit a *Tanú*-ról mondtam, az persze nem jelenti még, hogy irodalmunkban minden rendben volna, s gyanakvó szemre vagy ostorozó karra egyáltalában nem volna szükség. Kitűnő íróink és költőink vannak, de műveik elvesznek, s alig látszanak ki az irodalmi bóvli káoszából, amelyet legjobb kiadóvállalataink évről évre a közönség nyakába sóznak. Teljesen igaz. Vajon a közönség éppúgy kapna-e a jó irodalmon, ha azt adnák neki? Nem tudom. Hisz „giccsre" talán mindig szükség lesz, míg a tömegek abba nem hagyják az olvasást, vagy az emberi intellektus nem uniformizálódik. A kritikus feladata nem az, hogy ravasz üzleti tanácsokat adjon a kiadónak, kétes biztatásokkal iparkodva őt jobb útra terelni, hanem az, hogy a közönséget fölvilágosítsa, elválasztván ezt az úgynevezett giccset az igazi magas irodalomtól. S ez mindig nehezebb lesz, mióta a modern regény könnyűsége szezononkint termeli a remekműveket, s a naturalizmus is giccs lett már; micsoda *fatras* lesz ebből valaha! Nem is lehet más, mert túl sokan vannak. De a szellem, mint a természet, pazarlással dolgozik, s a jó mag, melyben a jövő csírája megfogan, mindig kevés. A tizenöt név mellett meg kell találni, s hangosan kiáltani a tizenhatodikat. Itt már nem ostor kell, hanem judícium kell, és szív kell.

A szellem röpte, mint a darvaké, mindig V formájú, csak kevesen szállnak elöl. A kritikusnak kell vigyázni, hogy a V össze ne kuszálódjon; az előrevalók elöl maradjanak (hatásban és presztízsben), s az ék meg ne törjön, mert különben a dicső röpülés szelek játéka lesz.

REGÉNYEK

Levelet kaptam múltkori cikkemre, mely igazságtalansággal vádol a modern regény irányában: vajon Tolsztoj, Dosztojevszkij, Thackeray, Flaubert, Balzac, Meredith vagy Hardy, mind csak egy efemér műfaj tűnő értékei? Ezt ugyan bajos volna állítani. A műfaj meghalhat: de Homérosz vagy Vergilius sem vesztették el varázsukat azért, mert az eposz meghalt. A *művek* olykor halhatatlanok, csak a *műfajok* halandók.

Az eposz úgy halt meg, hogy *kihalt*: mindig kevesebb született. A regény talán úgy hal meg, hogy mindig több születik. Ez is egy neme a halálnak: a tömeggé hígulás. A szesz is elveszti erejét, ha fölereszti. A modern regény elvesztette erejét; mint olvasó napról napra érzem, hogy nem érdekel az új regény akkor sem, ha jó. Minden mást szívesebben olvasok. Igaz, hogy ezzel szemben a jó naturalista regény új meg új tömegekhez jutott el. De ez már csak kultúrstatisztika és szociológia. Az irodalom sohasem az, amit a jelen tömegek olvasnak: az mindig a jövőé és a keveseké. Ezren és ezren hajóznak Amerikába: de ezek már nem felfedezők és nem conquistadorok. Az irodalomtörténet nem kevésbé arisztokratikus, mint a felfedezések története.

A modern regény nagyjai felfedezők voltak. Felfedezték a valóságot. Az élet igazi lehetőségeit, a sors vonalait, az emberi lélek titkait, a cselekedetek rugóit. Felfedezéseiket izgatott

szemmel és dobogó szívvel követtük; s azok nem maradtak hatás nélkül egész látásunkra, életnézetünkre. Egy Tolsztoj-fejezet egész társadalmunk sivárságára döbbentett rá. A naturalisták felfedezték a vaskos valóság életízét. Csupa felfedezés! Móricz a modern magyar parasztvalóság életízét... Móricz, aki utolsónak képviseli a nagy naturalizmust, mint ahogy a másik magyar. Arany János, utolsónak képviselte valamikor az eposzt.

A mai regény már egészen más, és a mai naturalizmus egészen más. Életszaga és életíze nem kevesebb, egyben mégis óriási a különbség. *Nem felfedezi*, csak *ábrázolja* a valóságot. Az olvasó érzése nem a lélek mélyeit fölkavaró megdöbbenés: hát ez a valóság! ilyen a valóság! Ellenkezőleg: az olvasó öröme a ráismerésé, mint a jó fényképnél. „Tényleg ilyen! pontosan ilyen! én is így ismerem! micsoda élethű rajz! milyen megfigyelés! szinte látom, szagolom, ízlelem stb."

Ez azonban nagyon alacsonyrendű műélvezet; s erre pályázni alacsony művészet. A képzőművészetben mindenki tudja ezt, s csak a laikus tartja valami nagy dicséretnek, ha egy arcképről például azt mondom: milyen élethű. Rá kell már jönni, hogy ez a portréhűség nem nagyobb érdem az irodalomban sem. A naturalista regény azonban nem tart igényt többre. Mindent, ami ezen túl van, megvet és perhorreszkál, s a legnagyobb zsenitől is azt a különös önmegtagadást követeli, hogy minden ambícióját az élet mentül hívebb és elevenebb reprodukálására szorítsa le. A zseni azonban teremteni és nem reprodukálni született: s ez az, amiért azt írtam múltkor, hogy mennél zseniálisabb az író, annál inkább feszélyezve érzi magát a mai naturalista regényben. Zseni: még a szó is elavult ma. Az irodalom foglalkozás lesz, céhekbe verődik. S a műfaj - korunk vezető műfaja - művészetből receptre járó ügyességgé válik, szakmányban gyártott, tömegeknek való cikké, szezoncikké, mely lemondott a halhatatlanságról, s melynek méltatása már valóban nem az irodalom dolga.

SZÁLLOK AZ ÚRNAK...

Ha a regény dokumentáris értékét akarják fejtegetéseinknek ellene szögezni, akkor azt kell kérdeznem: minek ehhez regény? A szépirodalmi fölerésztésre valóban csak a tömegeknek, az alacsony rangú olvasóknak van szükségük, akikből hiányzik a kellő fantázia, mely az úgynevezett „száraz" adatokat automatice megeleveníti. Az a könyv például, amelynek a címét fölírtam, többet mond nekem, s érdekesebb, mint a divatos (gyakran feminin gyártmányú) történeti regények tucata.

Szállok az Úrnak... Az ember valami tósztgyűjteményre gondolna; holott itt egy informatív nyelvészeti műről van szó, mely a magyar udvariassági formák történetét nyomozza, első megjelenésüktől kezdve napjainkig. Tudós szerzője (Kertész Manó) rengeteg adattal rendelkezik, áttekinthetően csoportosítja őket, s egyszerűen és jól adja elő. A téma fontos. Cím- és rangkórságban vergődő nemzet vagyunk, s történetünk és pszichológiánk, politikánk és poézisünk szinte kiolvasható a címek és bókok gazdag flórájából. A könyv a maga nemében a legjobbakhoz sorakozik, s amint mondtam, szívesebben olvasom sok büszke regénynél, mely az irodalom, sőt költészet külsőségeivel követeli figyelmemet.

Persze, ez mégsem irodalom, s mégiscsak nehezen tudnék belenyugodni, hogy egyszerűen ily informatív literatúra lépjen a regény nyomába. Bármennyire érdekel is, nem elégít ki, s ürességet hagy; minden adat külön-külön izgat, mégis a könyv végére érve mintha nem olvastam volna semmit. Mindig így vagyok az ilyen könyvekkel (például a Takáts Sándor-félékkel és hasonlókkal) - érdekes, jól van megírva, de bizony csak lejegyzett tudnivaló mindez, s nem irodalmi mű. Nem mintha nem tudnék elképzelni tisztán értelmi, tudományos prózát, ami mégis igazi irodalom, s talán pótolhatja a regényt bizonyos vonalain, mint ahogy soká pótolta is, például az újkor elején az esszé vagy a görög-római idők történetírása. De

ehhez valami filozófia kell, azaz máris költészet: kompozíció, fantázia, egység. „Súlyosnak érzem azt az adósságomat, hogy nyelvünk ilyen jelentős szerepének évszázados történetéből nem vontam le bizonyos elvi tanulságokat” - mondja Kertész Manó. A tudvágy kielégült; de az író szomjas maradt, akár az olvasó.

ÍNYESMESTER

Én most egy másik, vaskos, bibliaszerű könyv társaságában töltöm estéimet, amely szintén informatív, sőt lexikális célú, adatok gyűjteménye, s mégis sokkal több jogon sorolható az irodalomhoz, noha bizonyára kevesebb embernek fog eszébe jutni, hogy odasorozza. Ezt a könyvet a konyhából hoztam be, a szakácsnőnktől, aki azt állítja (mert a férjének volt egy kis földje Zala vármegyében), hogy a könyv többet ér hat hold földnél. Az összehasonlításról nem tudok ítélni, de a könyvet lehetetlen elhallgatnom; mert amellett, hogy fontos, praktikus szükségleteket szakértők véleménye szerint kitűnően kielégít, engem is kielégít, úgynevezett irodalmi igényeimmel, mint olvasót. Itt ugyan az adatok tömegét nem filozófia vagy egységes kompozíció emeli az irodalmi örömök régiójába: hanem a szerző ízlése, gyönyörűsége, emlékező és játékos lelke, melyet e kedves témába belevetett. Nem akarom Brillat-Savarin szellemét idézni; mert az *Ínyesmester* könyve minden európai látóköre - vagy mondjuk inkább: ízléshorizontja - mellett is teljesen magyar könyv. Inkább Krúdy Gyula szelleméből lebeg itt valami: akinek néhány kitűnő novellája nem áll távol a gasztronomikus kultúrától. A régi magyarság ízléskultúrájának gazdag és kifinomult lelke él itt tovább, úri apáink és nagyapáink vidéki háztartásainak szelleme; s egy leheletnyi még a XVIII. századi, barokk magyar kultúra szelleméből is, mely kiválóan gasztronomikus kultúra volt. Az élet (mert a feleségem nem győz csodálkozni, milyen gyakorlati tanácsokat tud adni ez a könyv a mindennapi élet és élés szempontjából is) valóban harmonikusan összefonódik itt a kultúrával. Nagy kiadóink ritkán bocsátanak piacra oly igaz és irodalmi művet, mint ez a szakácskönyv. S remélhetőleg az *Ínyesmester* sikere meg fogja győzni a kiadót, hogy az igazi irodalom kell a közönségnek.

GALSWORTHY

Be kell vallanom, aránylag keveset olvastam Galsworthytól. Nagy regényciklusának csak első két darabján jutottam végig: a megnyitó társadalmi regényen s a méla, lírikus intermezzón. Azt a könyvet, mely valamikor a *Nyugat* kiadásában s Tóth Vanda fordításában elsőnek jelent meg tőle magyarul, sohasem olvastam. Ellenben nagyon régen, még mielőtt az író páratlan könyvsikereit Európa-szerte elérte volna, kezembe került egy tanulmánykötete, mely az angol esszé előkelő hagyományait kissé népszerűsítve folytatja. Galsworthy-ismereteimet egy füzetke vers egészítette ki, nemes tónusú, de középszerű érdekességű vers.

Ennyit ismerek, s meg kell gyónnom azt is: nincs bennem heves vágy, hogy mihamar többet megismerjek. S előre tudom: ha bármennyit olvasok, az nem fog lényegileg változtatni a képen, amit az íróról magamnak megalkottam. Alig képzelhető író Galsworthynál egyformább, megbízhatóbb, meglepetéseket kizáróbb nívójú. Nemes tónus, de középszerű érdekesség jellemezte számomra minden művét; a közönség viszont ugyanezeket a műveket magas szépségű és mégis könnyű, jó olvasmányoknak találta. Bizonnyal örvendetes és egyúttal tanulságos dolog, hogy ennyi ízlés és írói előkelőség, ennyi finnyásság az eszközökben s mérséklet a hatásban nem árt a széles népszerűségnek, még megdurvult korunk piacán sem. De mindezek negatív erények, s az olvasót nem az szokta visszariasztani, ami nincs benne egy könyvben, hanem az, ami benne van. Én szívesebben olvasok Galsworthynál négy-öt másik újabb angol írót, akik a regény kivénhedt műfaját új formákkal és szerkesztésmóddal, új

lélekkutató módszerekkel s merész, felfedezésszerű témákkal próbálják megfrissíteni; soha annyi forrongást, olyan belső s ígéretekkel terhes műfajbomlást, mint amit a mai angol regény mutat! A közönség azonban szívesebben nyúlt Galsworthyért, akinél biztos volt, hogy semmi ilyesmit nem talál.

Ellenben talál megbízható, jó életábrázolást, abból a fajtából, amiben oly jólesik a valóságra ráismerni. Kitűnő portrékat s társadalmi rajzot, mely nem kelt utálatot vagy elkeseredést, s mégis fölébreszti a kritikai ösztönt és erkölcsi fölényérzést. A nyárspolgárnak tetszik a nyárspolgárság kritikája: olvasás közben olcsón, veszély és kötelezettség nélkül kilép kasztjából, s másnak, többnek és jobbnak érzi magát. Galsworthy olvasója nem csalatkozik meg; mindig rendes és jó olvasnivalót kap, gondos megírásban; kifogástalan pszichológiával fölépített mesét; tökéletesen polgári gondolkodást, amellyel jól megfér a polgári képmutatás folytonos leleplezése bizonyos moralizáló s prédikátori gesztussal. Ezenfelül kap olykor némi melegebb lírát is, egy öregedő nyárspolgár szerelmének vagy egy polgárasszony szabadságvágyának rajzában.

Galsworthy tökéletesen kasztjának költője, amelyet bírál és ostoroz, s amelyből mégsem tud kinőni soha. Típusa a mai korlátolt, társadalmi beállítottságú írónak, aki sohasem tud az osztálytól az emberig jutni. Életfelfogása egy kissé prózai, de becsületes. Nálunk Herczeg Ferenchez hasonlították őt; a hasonlat, mutatis mutandis, s az angol és magyar literatúra nívókülönbségét tekintetbe véve, nem teljesen képtelen; Herczeg mindenesetre hidegebb, hígabb és naivabb. S Galsworthy mégis egy kicsit komolyabban ostorozza a saját társadalmi osztályát, mint Herczeg a magáét. Amellett Galsworthy tipikusan angol, maga is egy Forsyte, s az volt még testi megjelenésében és modorában is, ahogy tavaly személyesen is megismerhettük, mint egy hideg és halvány gentlemant, fehér és kissé merev arcával, mely oly váratlanul derült széles és szívélyes mosolyra. Az irodalomban az volt ő, amit Nietzsche mittelmässige Engländernek nevez.

Mindent el lehet mondani róla akár egyetlen művének elolvasása után is: teljesen veszélytelen az általánosítás. Meglepetés bizonnyal nem fog érni. Azt is előre el lehet mondani, hogy halála nem pótolhatatlan veszteség az irodalomra. Új és új Galsworthyk fognak jönni, akik átveszik szerepét, s akik mindig a legjobb nívót fogják képviselni, de náluk sem érhet meglepetés. Amíg a mai regény műfaja él, Galsworthy szelleme élni fog, ha művei el is merülnek a termelés áradatában. Talán nem nagyja ő a regényirodalomnak, de típusa - a legjobb átlagtípus.

KULTÚRÁNK HAZUGSÁGAIBÓL

Vidéken töltöttem a húsvéti napokat. Egy este vendégségben vagyok, rokonoknál. Gyermekkoromban, ha anyám látogatóba vitt, lehetőleg nem vettem részt a társalgásban, hanem a könyvespolc elé állva tanulmányoztam a glédát álló művek címeit: minden ismerősünk könyvállományának leltára a fejemben volt. Azóta maradt megrögzött szokásom, hogy akárhol vagyok, körülnézek a lakásban található könyvek közt. Így teszek ezúttal is. Vendéglátó gazdám derék tisztviselő a mindenható közigazgatás szolgálatában. A könyv, amit találok, kevés, de valóban kitűnő. Micsoda változás! Ama régmúlt időkben még *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben* című díszmű érdektelen, piros kötetei töltötték ki a sorokat, esetleg a lexikon vagy a napilapok selyemfólió ajándék példányai, melyeknek tövében törpén szégyenkezett egy-egy Jókai- vagy Ohnet-regény; ez volt az egész irodalom.

Ma (igaz, hogy helyenként feltűnően rossz szomszédságban) oly neveket és címeket olvasok a könyvhátakon, melyek a legkényesebb irodalmi sznobot is kielégíthetnék; s azonkívül itt van egy egész sorozat, egy előkelő irodalmi társaság kiadványa, gondolom, negyven kötet, mely az összes „magyar klasszikusokat” tartalmazza, Balassától Madáchig vagy meddig... Az

idegen, aki „nép és haza” kultúrájára akarna következtetéseket vonni, megmagyaráztatván magának e könyvcímeket, azt gondolhatná: íme, ez az ideális ország, ahol a fáradt hivatalnok hazajőve este a szolgálatból, a világirodalom nagy szellemeiben keres fölüdülést, vagy nemzete lelkének megszentelt tradícióit szívja magába táplálékul.

Persze, szó sincs róla. Ezek a könyvek, melyeket pillanatnyi felbuzdulás és a részletügynök szuggesztív ereje telepített ide, megérkezésük óta hiába várják olvasójukat; igazában nem is várják, mert nem is születtek olvasásra. A klasszikusok például dúsan aranyozott köntösükkel egészen jól hatnak a könyvespolcon; de ha fölnyitod őket, gusztustalan, sűrű nyomások, iskolai szemelvény jellegük, a belőlük áradó unalom azonnal visszadöbbent. Aki ezeket a könyveket csinálja, maga sem álmodta, hogy a közönség, amelynek szánva vannak, olvasná is őket (elég, hogy megveszi). Ki kívánhatná a fáradt hivatalnoktól, hogy dolgai végeztével érdekkörétől távol eső nehéz olvasmányokba fogjon, melyek méghozzá legrosszabb iskolai emlékeit idézik? Amit ő tényleg olvas, az sokkal kevésbé büszke irodalom, s ami legbüszkébb benne, az többnyire amolyan álremekmű, mint a *Krisztus története*.

AZ IRODALOM LÁTSZATÉLETÉRŐL

De nem ez a műveltségi kérdés érdekel itt most engem: hanem az irodalom elevenségének kérdése. Mivel elevenebb az igazi nagy irodalom ezeknél az álremekeknél? Az álremek, a szezoncikk, mint az átlagregény, néhány év alatt eltűnik, a polc mögé kerül, vagy csak rossz szomszédságnak marad meg az aranyruhás büszkeségek mellett; az igazi irodalom pedig itt van, a „legrégibb időktől kezdve”, s újból megjelenve változatlanul élni látszik, aranyruhában és büszkén; de micsoda látszatélet ez? S kinek áll érdekében ezt a látszatéletet fenntartani? Az a néhány ember, aki az ilyen „klasszikusokat” - mesterségből vagy csodálatos szenvedélyből - tényleg olvassa, alig járul hozzá a fenntartásához. Ellenben ez a szegény közigazgatási hivatalnok hozzájárul a maga részletfilléreivel, s a kiadó hozzájárul reklámjával és szervezetével, s az egész közvélemény hozzájárul presztízstiszteletével és őszinteséghiányával. A hazugság voltaképp hódolat a magas és nemes dolgokkal szemben, melyekre nincs szükségünk, s melyekre rejtett módon mégis szükségünk van. Így jelennek meg újra és újra könyvek és könyvsorozatok, amiket senki sem olvas, s amik még létüket is csak a konvenció hazugságának s a szellem arisztokráciája előtt való meghajlásnak köszönhetik. Ha a demokratikus elv s a teljes őszinteség a szellemi életben diadalra jutna: hova lenne akkor az irodalom? Furcsa és csüggesztő gondolat: hazugság, meghajolás és majmolás kultúránk rugója. De jó és rossz kibogozhatatlanul egybefonódott e kusza világban; s hazugság, meghajolás és majmolás többek közt azt is jelenti, hogy a megnyomorított átlaglélek sosincs megelégedve avval, ami, s mindig különb szeretne lenni önmagánál.

KATOLIKUS KÖLTÉSZET

Illyés Gyula nevezetes cikke (az utolsó előtti *Nyugat*-ban) izzóan, sőt kínzóan aktuális témához nyúlt. „Hagy-e ez a kor más választást a költőnek, mint forradalmárrá lenni, vagy - katolikussá?” - kérdezte tőlem egyszer egy fiatal poéta. S kicsi és nagy költők hol itt, hol ott árulták el (néha egészen váratlanul), hogy különös kapcsok fűzik őket ahhoz a világnézethez, mely katolikusnak nevezi magát.

Elég feltűnő jelenség. Mikor éppen a mi korunkról van szó, mely egy „természettudományos” század minden szkepticizmusát s hitbeli impotenciáját óhatatlanul örökölte s egy oly felekezet világnézetéről, melynél nincs dogmásabban szigorú hitű. Talán éppen ez a hitbeli megkötöttség vonzza a kikötőbe vágyó hányt-vetett szellemet? Vagy a katolicizmus érzelmi csábjai oly

erősek a modern lélek számára, hogy hajlandó elfogadni vagy elfelejteni ezt a hitbeli megkötöttséget? Bizonyos, hogy irodalmi katolicizmus kétféle van, s kétféle szemmel kell azt nézni.

Az egyik önkéntelen és gyakran öntudatlan. Nevelés vagy velünk született vérmérséklet dolga ez, kultúráé és ízlésé, világnézet a szónak abban a mélyebb és igazabb értelmében, mely nem eltanult vagy elfogadott tanokat jelent, hanem kész szellemi magatartást, a lélek szervi reakcióját a világgal szemben. Katolikus, aki általános, mindenütt érvényes törvényekben hisz, vagy ilyen hitre vágyik: a hit az élet véletleneinek dolga lehet; a vágy lelkünk változhatatlan mélyeiből tör föl. Katolikus, akiben az élet szépségének és bűnösségének ösztönös érzései harcolnak; kinek erényvágya nem puritán igénytelenség, hanem tragikus küzdelem. Katolikus, akinek belseje az akarat drámájának, a bűn és bűntudat párviadalainak izgatott színpada, s nem a predesztináció vagy fatalisztikus bizalom „erős vára".

Mindez független lehet a hittől és felekezettől (noha egyik felekezet hitrendszeréhez és értéktáblájához közelebb áll, mint a másikéhoz). Ez velünk születik. Katolikus az is, aki rossz katolikus, mint Baudelaire vagy Verlaine, s ilyen értelemben lehet katolikus léleknek mondani olyan valakit is, akit egyáltalán nem kereszteltek katolikusnak, mint Berzsenyit vagy Gide-et. Az egyházi és teologikus szempont bizonnyal egész más; de Illyésnek tökéletesen igaza van, mikor az irodalmi katolicizmus lényegét itt keresi, s nem a tudatos, felekezeti hitvallásban, melyet sokszor külső körülmények, a költő helyzete, papi volta vagy életbeli karrierjének csábjai szabnak elébe, s mely nem mindig párosul igazi katolikus lelkülettel.

EGYHÁZ ÉS IRODALOM

Ez a másikfajta katolicizmus bizony ma sokszor gyanús, s még amikor teljesen jóhiszemű is, akkor is könnyen találhat rá az Illyés megállapítása, hogy ez megkötöttséget vagy szolgálást jelent, egyházi és propagandairodalmat - holott az igazi nagy irodalom mégiscsak az, ami szabad, kötöttség nélküli és minden emberé. Igaz, hogy az igazi katolikus számára a katolicizmus éppen ezt a kötöttségnélküliséget, ezt a minden emberre érvényes vallást jelenti, ellentétben a protestáns felekezetek nemzeti és partikuláris vallásaival; ez valóban bélyege az igazi katolicizmusnak, annyira, hogy minden nagy vallási költészeten óhatatlanul valami katolikus szín ömlik el még akkor is, ha protestáns ember írta, mint Ady istenverseit; míg a kimondottan protestáns költészet nehezen tagadhat meg valami regionális és felekezeti ízt. De az a katolikus költő, akit egyházához az érdekek és viszonyok láncolata fűz (mint persze elsősorban a papköltőket), könnyen tekintheti az egyházat maga is felekezetnek, sőt politikai pártnak, melynek pillanatnyi érdekei és céljai, tudtán és akaratán kívül is, korlátozhatják költészetének szabadságát és őszinteségét. Bizonnyal nehéz papnak és költőnek, szolgának és szabadnak lenni egyszerre. A történelem mutatja, hogy az igazi katolikus költő gyakran kívül állott az Egyházon, sőt olykor látszólag ellentétben azzal, mert az igazi katolicizmus legnagyobb poétája, aki (mint Illyés is) az egyház vagyonának és hatalmának elvesztését kívánta, hogy a katolikus szellem visszanyerhesse igazi szabadságát, politikán fölül álló emberségét és hitvallásának az érdek minden gyanújától és leheletétől mentes tisztaságát.

Minden nagy költészet lényegében vallásos költészet, s minden nagy vallásos költészet bizonyos nagyon tág értelemben katolikus is. De a kimondott s felekezetileg hirdetett irodalmi katolicizmus problémája kényes sarkokon fordul meg: önzetlenség, tisztaság és hit kérdése ez - tisztaságé, mely semmi politikát magához férni nem enged; s a hité, mely nem tréfál, mely nem hagyja magát elmagyarázni, szimbolikusan értelmezni, sem pedig egyszerűen szemhunyva mellőzni. Hiszel-e, költő, katolikus költő e huszadik században? S nem utolsósorban erkölcs kérdése. Légy őszinte magadhoz, mert ebben áll a költő morálja - akár a lelkiismeretvizsgáló katolikusé.

A KRITIKA SZABADSÁGÁRÓL

Illyés Gyula cikkének igazi érdeme azonban, hogy az új magyar katolikus költészetet irodalmi szempontú kritika alá vetette, amit eddig senki sem mert megtenni; s a nyomában járó fölzúdulás mutatja, hogy a cselekedet szükséges és hasznos volt. A magyar kritika szabadsága ma gyöngébb lábon áll, mint valaha, s például az, ha valaki „exponáltan" katolikus vagy pláne papi személy, már fölül emeli őt minden kritikán; mert minden kritika, mely őt érintené, antiklerikális vagy épp vallásellenes cselekedetnek fog feltűnni, s nem irodalmi, hanem politikai beszámítás alá esik.

De amint a pappal, úgy van az egyéb írókkal is: mert mindenki tartozik valami kasztba vagy pártba, amely szolidáris vele, s amelyet nem szabad megsérteni. A papot nem szabad kritizálni, mert pap, a szocialistát, mert szocialista, a zsidót, mert zsidó, s a szlovenszkóit, mert szlovenszkói. Legfeljebb az van megengedve, hogy a zsidót egy antiszemita orgánum bírálja, a forradalmárt egy konzervatív lap, s a klerikálist egy progresszív pártfolyóirat. Ahol a kritika eltér e megszokott s egyedül jogosított politikai szempontoktól, s tisztán irodalmi szemmel mer nézni, ott egyszerre mindenki fölfülel: mi ez? Ebben mindenki rejtett szándékot, ismeretlen célzatú támadást szimatol, mert okát, rugóit, a tiszta irodalmi tekintetet szokatlansága miatt senki sem képes elfogadni, sem megérteni. Lassanként ott tartunk, hogy irodalmunkat mindenféle szempontból szabad kritizálni, csak éppen irodalmi szempontból nem: mert ez azonnal politikai kavarodást vált ki.

Abból az alkalomból írom ezeket, hogy a *Nyugat* egyik cikke legutóbb Szlovenszkóban heves visszahatást keltett, mert Illés Endre, a cikk szerzője, szelíd kritikai megjegyzéseket tett néhány új szlovenszkói regényről, szűzien tiszta irodalmi princípiumok szerint. A politika azonnal fölzajdult, mint aki nem tűri, hogy a játékból kimaradjon: Szlovenszkóban gyűléseket tartanak, hírlapi hajsza folyik, tanácskoznak és határozatot hoznak, hogyan lehetne társadalmi úton föllépni a szlovenszkói irodalom büszkeségét sértő kritika ellen, bosszút venni a folyóiraton, mely a szlovenszkói írókról mert nem csak jót írni? Társadalmi úton fellépni egy kritika ellen, megtorlást és regionális sérelmeket emlegetni ott, ahol irodalmi elvekről van szó: oly gondolkodásra vall, mely a legsötétebb Balkánhoz volna méltó, s amely ellen a kritika szabadságának nevében a leghangosabban kell tiltakoznunk.

Reményt s bizalmat ad megállapítanunk, hogy ebben a gondolkodásban maguk az írók sem valamennyien osztoznak. Erre vall legalább a kritikában szereplő írók egyikének (Szitnyai Zoltánnak) hozzánk érkezett levele, melyet igazán jólesik idéznünk.

„Mélyen tisztelt Szerkesztő Úr! - írja Szitnyai. - Értesültem arról, hogy a szlovenszkói írók egy csoportja, magyarországi lapokban, főként a *Nyugat*-ban megjelent bírálatok miatt az ottani társadalomhoz fordult védelemért. Bár nem vagyok szlovenszkói író, de *Szeptemberi majális* című novellás könyvem szlovenszkói kiadó könyvsorozatában jelent meg, a *Nyugat* kifogásolt cikke nagy részben rá is vonatkozott, s így könnyen abba a gyanúba kerülhetek, hogy e mozgalomban nekem is részem van. Ezért kijelentem, hogy arról csak a lapokból értesültem, s elvi okokból a legmesszebbmenően helytelenítek minden olyan szándékot, mely az irodalmi bírálat szabadságát a társadalmi megfélemlítés eszközeivel korlátozni akarja. - Kérem Szerkesztő Urat, hogy e nyilatkozatomat, mint a *Nyugat* szerkesztője, tudomásul venni szíveskedjék."

Ebben a levélben a magyar irodalom lelkiismerete szólal meg. A *Nyugat* mindig erős vára óhajt lenni ennek a lelkiismeretnek. Nem riadunk vissza semmitől. S irodalmi közvéleményünknek meg kell szoknia, hogy van egy orgánuma, mely minden politikától mentesen mer nézni és ítélni.

EGY KÖNYV, AMIT NEM OLVASTAM

Nem olvastam John Masefield legújabb könyvét, a *Trójai mesé*-t. Sajnos, sem időm, sem pénzem, hogy minden könyvet, ami érdekelne, megszerezhessek, vagy elolvashassak. A *Poeta laureatus* új eposzáról csak a hozzám jutott angol és amerikai folyóiratok kritikáiból értesülök, melyek nem nagyon kedvezőek. John Masefield, mióta a munkáspárti kormány hivatalosan koszorús költővé avatta, két verses könyvet írt, s mindkettő mondai témákhoz tér vissza. A *Trójai mese* hősei Priamosz, Hekuba, Heléna, Kasszandra... diákolvasmányainkból ismert alakok. A kritikák elismerik, hogy „Mr. Masefield has done his best". A halott szájakba lélegzetet lehelt. Trója eltűnt utcáira izgatott életet varázsolt. De akad, aki azt kérdi: mit nekünk Hekuba? Akad, akinek Trója sáncairól Ypres árkai jutnak eszébe. S John Masefield sem írt mindig Trójáról. Proletárköltő volt, és szegényemberekről írt. Matróz volt, és matrózokat énekelt. S mint ifjú tehetség vezette az akkori forradalmat Tennyson és a preraffaeliták ellen, akik arisztokratikusan múltba, mondákba, hagyományoktól megszentelt művészetbe menekültek a valóság elől. Elve volt: utcára vinni és utcáról venni a poézist. Nyers naturalizmusa föltámasztotta a verses epikát, mely már halottnak látszott. De most Tróját támasztja föl, a Borostyán árnyékában megváltozott a költő, a hagyományos témák éneklője lett belőle: laureatus. (Laureatus vagy hivatalos költő, mindenütt egészen külön típus, s ahol nem nemzeti témákat énekel, ott nyilván mindig Tróját énekli.) Micsoda különös lélektani folyamat játszódhatott itt le, amíg a váratlanul nyert rang a hozzávaló pszichét így kifejlesztette, s micsoda következtetéseket vonhatunk ebből a költő értékére? Nem fogom itt kutatni. Az eset magában eléggé tanulságos, s nekünk magyaroknak is meggondolható.

POETA LAUREATUS MAGYARORSZÁGON

Ebben a pillanatban nekünk magyaroknak is van Poeta laureatusunk, az Akadémia hivatalos kijelentése szerint, éspedig Herczeg Ferenc személyében. Elérkezett az akadémiai nagyjutalom kiadásának ideje, s azt Herczeg Ferencnek ítélték oda. A választás rendesen nagy gonddal és felelősséggel szokott járni; de - ahogy az ítélet indokolása mondja - ezt a felelősséget ezúttal nem érezte az Akadémia: fölmentette attól a közvélemény. Ha az angol költőknek királyi kegy nyújtja a poeta laureatus koszorúját - még mindig az Akadémia szavait idézem -, a mieinknek „értékesebb aeropag" ítélte azt oda: az olvasók százezrei.

Be kell vallani, hogy ennek az aeropagnak ily tiszteletteljes elismerése az Akadémia részéről reám valósággal megdöbbentően hat. Nemrég valami „ifjúkatolikus" lapban olvastam egy cikket, mely egy papköltő rossz verseit avval a megokolással védelmezte, hogy azok a „tömegeket megnyerték", tehát „hallgasson el minden kritikai okvetetlenkedés". Ez is fölháborított, de avval nyugtattam meg magam, hogy zsurnalisztikus világnézettel van dolgom, mely a mai ochlokratikus világban természetszerűleg a tömegeknek ad igazat. De az Akadémia! Az Akadémia, melynek rendeltetésénél és hagyományainál fogva a tömegektől elzárkózó szellemi nemesség, az arisztokratikus, konzervatív ízlés mentsváraként kellene állnia! Az Arany és Gyulai Akadémiája, mely hajdan oly szigorú, nagy és hasznos harcokat vívott az irodalmi tömegízlés ellen! Micsoda korbáccsal vágna itt végig Gyulai Pál a saját Akadémiáján, ha föltámadna! Mi lesz, ha már az Akadémia is, irodalmi kérdésekben, az olvasók ezreinek ítélete szerint igazodik? Hogyan fog elzárkózni X. vagy Y. érdemének elismerésétől, a legüresebb divatírókétól, akiknek nevét én nem is tartom méltónak leírni? De akiket az olvasók ezreinek talán még többje tüntet ki tetszésével, mint Herczeg Ferencet?

A BOROSTYÁN ÁRNYÉKÁBAN

Mindez persze semmit sem jelent Herczeg Ferenc ellen, aki ha jó író, nem azért jó író, mert az olvasók „százezreinek" tetszik. Noha, meg kell mondani, nem egészen véletlen ez a tetszés; a magyar *laureatus* nemegyszer, műfajaiban, témáiban és stílusának felületes könnyűségében is kissé olcsó módon alkalmazkodott a tömegízléshez. Nem véletlen az sem, hogy Akadémiánk a tömegízlés illetékességét elismeri: a magyar akadémizmus irodalmi ízlését valóságos paradox rokonság fűzi a zsurnalisztikus és tömegízléshez. Akadémikus szépíróink éppen nem a nehéz és magas költészet hívei: ellenkezőleg, többnyire igen könnyű regények, lektűrök szolgáltatói ők, s aki fő-fő lírikus volt köztük, szegény Kozma Andor, politikai aktualitások napi krónikáját szőtte rímekbe, s ezek talán a legjobb művei. Nem akarom azt mondani, hogy Herczegnek meg a *Gyurkovics fiúk* a legjobb műve. Ez kajánság lenne, mikor maga az író oly nemes ambícióval s eredményes öngazdagítással iparkodott ezt a fiatalkori könnyű és „snájdig" sikerét túlnőni és szinte elfeledtetni. Folyton változott, s nőtt is. De a fiatal munkák kedves csibész verve-je lassankint kiszáradt, s valami hideg korrektségnek adott helyet; s elfakult mindaz a kis fölényes eretnek szín, ami Herczeget eleinte keménnyé és modernné látszott tenni. Mikor gimnazista voltam, annál inkább lelkesedtünk az *Ocskay brigadéros*-ért, mert tanáraink megtiltották, hogy ezt a „hazafiatlan" darabot megnézzük. A darab nem volt hazafiatlan, de szembeszállt a népszerű közvéleménnyel, s más se kellett, hogy lázadó fiatal szívünket megejtse. Nem gondoltunk rá, hogy ami a népszerű közvéleménnyel ellenkezik, az a hivatalos politika rokonszenvétől nincs oly nagyon messze, s az író, aki a közönség előtt eretnek színben áll, immár a hivatalos borostyán árnyékában érzi magát. Holott a hagyományos téma s a shakespeare-i *Coriolanus* diszkrét utánzása is (mely ez időben fő-fő „iskolai kötelező olvasmány" volt) - a Gyurkovics-könyvek léha és modern hírű szerzőjénél eléggé gyanús tünetnek látszhatott...

KLASSZIKUS TÉMÁK ÉS HIVATALOS KÖLTÉSZET

John Masefield az angol *laureatus* semmiféle érdeket vagy kötelezettséget nem érezhetett az irányban, hogy tradicionális és mondai témákhoz forduljon. Elvégre a munkáskormány mint a *Brit Proletár* mai életének költőjét emelte őt hivatalos polcra. De a Hivatalos Polc nem minden tekintetben kellemes hely; mindig kissé feszes ülés esik rajta, s a legendás múltból vett hagyományszerű téma olyan, mintha jó puha vánkos volna, mely a hivatalos helyzet minden feszélyezettségétől jobbra és balra megóv és elgöngyöl... Egy kicsit közömbösíti a költőt, akinek a hivatalos polcon közömbösnek is kell lennie, mint egy elnöknek vagy uralkodónak. (Sőt félig-meddig halottnak; miként a mi Akadémiánk például naivan ki is mondja, hogy nagydíja „régibb íróink mellé, az élők fölé" emeli a kitüntetettet: vagyis rövid úton halottá nyilvánítja.)

Nem mondom, hogy a klasszikus vagy legendás téma mindig ilyen közömbösítő - ó, egyáltalán nem! Gyakran lehet újat keresés, gazdagodás vágya, sőt egyenesen lázadás is, amint a romantikus mozgalmak elégszer mutatták. Fiatal korunkban magunk is szívesen nyúltunk klasszikus tárgyakhoz, örök dolgok szomjából, s kicsit dacból és lázadásból a megunt magyar sablon ellen. Külön eset az Arany Jánosé is, aki az első magyar laureatus volt, s már tudatos korszerűtlenséggel, az egész modern, realista költés szellemével szemben (melyet ő nagyon is jól megértett és átélt), akart mindenáron naiv eposzokat, mondai hőskölteményeket alkotni. Ő nem menekülni kívánt polca feszélyeitől, hanem ellenkezőleg, önkínzó módon alkalmazkodott azokhoz; érzékeny lelkiismerete mindent be akart váltani, amit vártak tőle, még ha természetével s a kor költészetének igazi szellemével nem is egyezett meg. Az önmagára szabott

kényszer úgy hatott költői erejére, mint ahogy a formai nyűg szokott hatni a művészre: s a szigorú külső feladatnak a saját egyéniségével s a modern kor lelkével való összeegyeztetéséből születtek oly művek, melyek az eposz minden naivságát és fenségét a modern regény minden naturalizmusával és életteljességével egyesítve, ahogy mondani szokták, „ki nem hunyó fénnyel ragyognak költészetünk egén".

A BOROSTYÁN ÁRNYÉKÁBAN FOLYTATÁS

Herczeg Ferenc esete megint más. Ahogy ő a történelmi s hagyományos tárgyak és műformák felé nyúl, az részben alibi mutatványnak hat ránk, részben valami németes kötelességtudás és okosság aktusának. Én sokkal magyarabbnak érzem Herczeget, akár a *Gyurkovics fiúk* csibészvicceiben, mint például a *Pogányok* nagy Piloty-képén, melyben egy átlagos Herczeg-regény giccsei mellett szépen megfér a Scheffel-hatás és a prózába modernizált *Buda halála*-pastiche. De épp a giccseknek, a lektűrszolgáltató, könnyűregényíró tehetségnek kellett az alibi, ha már egyszer a Borostyán árnyéka ráesett. S Herczeg egyéniségének színei sohsem voltak oly erősek, hogy új meg új színeket tetszése szerint föl ne vehessen. És hadd ismételjem: végelemzésben ez a gazdagodás mégiscsak javára vált. A *Bizánc* s az *Árva László* csak jobb, mint *Az arany hegedű* vagy *A kék róka*, amik ma már oly naivul hatnak, noha „életből vett" dolgok. A készen kapott történeti anyag, amivel Arany annyit küzdött és kínlódott, Herczeg alkalmazkodó, könnyebb tehetsége s szárazabb fantáziája számára jó mankónak bizonyult; noha históriai regényeiben sohsem tudott egészen megszabadulni a Piloty-színektől s a sablonos lektűríztől. A legtöbb könyvét olvastam bizony, részint diákkoromban, részint később, mikor egyszer egy vidéki barátomnál voltam szállva, akinek a felesége polgári iskolai tanárnő, s az iskolában egy ügynök rájuk sózta az „összes Herczeget". Így lett ez a kedves asszony is egyike a „százezreknek", akik *poeta laureatust* adtak nekünk. Szóról szóra a kezembe adta, mikor olvasnivalót kértem tőle esténként, mert anélkül nem tudok elaludni; s így lassankint abba a helyzetbe kerültem, hogy pontosan s nyomról nyomra követhettem, hogyan változik át egy író a Borostyán árnyékában.

MÉG EGYSZER AZ AKADÉMIÁRÓL

Akadémia és nagyközönség a köztudatban két ellentétes ízléspólus. Az Akadémiát mint a nehéz és magas irodalom mentsvárát szoktuk tekinteni, a tömegízléssel, a könnyű és szórakoztató literatúrával, a zsurnalizmussal szemközt.

A magyar Akadémia azonban rég megszűnt az lenni. Ez a nemes testület ma már alig vádolható azzal, hogy a nehéz irodalom magasságaiba vonulva fumigálja a közönség ízlését és a tömeg megértését. A múlt *Nyugat*-számban beszéltem az Akadémia idei nagydíjára vonatkozó ítéletnek indokolásáról. A tudós társaság itt a tapsoló publikumot „értékes areopagnak" nevezi, s nyíltan vallja, hogy döntésében a „százezrek" véleménye után igazodott. S ehhez képest rá kellett mutatnom arra is, hogy újabban Akadémiánk ízlése csakugyan a könnyű lektűrirodalomnak és zsurnalisztikus költészetnek látszik kedvezni.

Az Akadémia nem tiltakozott szavaim ellen; sőt, váratlan és frappáns módon igazolta őket. Éspedig azáltal, hogy a kebelében megürült egyetlen írói helyet Csathó Kálmánnal töltötte be. Nem találhatott volna nevet, mely pontosabban szinonimája a könnyű fajsúlyú, szórakoztató irodalomnak. Csathó derék, rokonszenves író; a maga nemében még jó író is; a feladat, melynek szolgálatában áll, nem utolsó és nem haszontalan: megerőltetés nélküli olvasmányt adni a fáradtaknak, szelíd időtöltést ama „százezreknek", akik, sajnos, minálunk jó ha tízezreket

kitesznek, s akik beérik még ilyen szelíd szórakozással. Ennél többet Csathó, akit okos és szerény embernek gondolok, maga sem látszik ambicionálni.

Ez azonban talán csak mégsem az a magas irodalom, amelynek őrzését Arany és Gyulai szelleme az Akadémiára hagyományozta. Mert bizonyos, hogy ők nem a könnyű és népszerű irodalom támogatását várták az Akadémiától. Ellenkezőleg, ők maguk is személy szerint és az Akadémia égisze alatt, kemény harcokat vívtak a könnyű és népszerű irodalom ellen, mihelyt az a magas költészet pózában akart tetszelegni, s annak nimbuszát bitorolta. Az Akadémia a leghatározottabban eltér hagyományaitól, a múltban vállalt céljaitól és saját nagyjainak szellemétől, mikor a nagy költészet és súlyos irodalom helyett a (bármily jószándékú) Unterhaltungsliteratur felé fordul érdeklődésével és rokonszenvével.

AZ AKADÉMIA PÁLFORDULÁSA

És most nem egy ember beválasztásáról van szó, ami csekély és véletlen dolog lehet, s legfeljebb szimptóma. Az egész mai magyar Akadémiáról van szó, amelyben az irodalmat mármár - pár nagyúri dilettánson s hivatalnok típusú szürke tanárokon kívül - jóformán csak a naiv, szórakoztató zsáner művelői képviselik. Mily feltűnő jelenség például, hogy Akadémiánkból a versköltők lassankint teljesen kihalnak! A vers mégis magasabb műfaj nálunk, nem a naiv közönség szájíze szerint való - s így hát nem is az Akadémia szájíze szerint. Így foglalják el az öreg Arany-epigonok helyét a szórakoztató tucatregények gyárosai. Gáncsoskodni csöpp kedvünk sincs ezen. Az Akadémiának kétségtelenül joga van arra fordulni figyelmével, amerre ő akar, s azt az irodalmat pártolni, amelyik neki tetszik. S bizonnyal a jó szórakoztató irodalom is méltó a kitüntetésre és pártolásra. Csak az kár, hogy az Akadémia e pálfordulása éppen kultúránk mai mostoha éveiben lesz tökéletessé. Magasabb kultúránk mind kevesebb érdeklődésre tarthat számot, a nagy költészet, a súlyosabb irodalom mindenfelé csak közönnyel találkozik, publikuma megfogyott, presztízse elhanyatlott. S épp ekkor az a nagy múltú intézmény, melyet tradíciói, neve, jellege s öröklött tekintélye is épp a magas költészet ápolására s a publikum közönyével szemben való fölmagasztalására tesznek hivatottá: ehelyett a publikumnak való könnyebb irodalom s olcsóbb fajta sikerek meglepő díszkíséretének szegődik. Bizony ez hasonlít egy kicsit valami áruláshoz. De, mondom, nincs kedvem gáncsoskodni, s a dolgot nem is érzem menthetetlen bajnak. Az Akadémia bátran elmellőzheti természetes hivatását, s fordulhat más irányba; a nagy magyar költészet, a magas irodalom mégsem fog talán egészen árván, figyelem nélkül maradni (legalább addig nem, amíg a *Nyugat* él). Eszközök nélkül is, szívünk és lelkünk tükreivel, mégiscsak fogunk valami ragyogást és visszfényt adhatni a folyton újraszületű szent magyar lángoknak. Kicsit sajnáljuk, hogy a Vörösmarty, az Arany és Gyulai Akadémiája végképp eldobja irodalmi jelentőségét s már úgyis eléggé megfogyott presztízsét. Kicsit visszásnak érezzük, hogy egy nemzet Akadémiája oly irodalmat szentesítsen, melyre a közönség nemesebb rétege már csak felülről tekinthet. De bárhogy is legyen, a *Nyugat* és köre már régen kényszerült átvenni azt a szerepet, ami voltaképp egy Akadémia szerepe: fémjelezni irodalmunkban azt, ami igaz, nagy és nemes születik, megkülönböztetni s megőrizni a jobb közönség emlékezetében. Az Akadémia nyugodtan fordulhat a könnyű irodalom felé: mi híven fogunk kitartani a nemesebb költészet, a magasabb literatúra védelmében.

THE GENTLE ART OF MAKING ENEMIES

Barátaim és jóakaróim egyre figyelmeztetnek, hogy - szegény beteg poéta létemre - nagyon is hadakozom jobbra-balra, s minden cikkemmel új ellenségeket csinálok magamnak. Ez nemes művészet: az ellenségcsinálás művészete; s ez a fő-fő kritikus művészet, Magyarországon mindenesetre még inkább, mint a Whistler angol glóbusán. „Embert barátjáról" - mondják; de a kritikust bizonyára ellenségéről ismered meg. Én azonban nem vagyok elég céhbeli kritikus, s ellenségeimet nem mindig kellő szakértelemmel válogattam; összevissza (ahogy mondtam), jobbról és balról egyaránt szereztem, s néha olyanok közt is, akiket inkább barátaimul szerettem volna. „Mért támadtad meg ezt vagy ezt?" - kérdik tőlem, és én nem tudok mit felelni: hisz szeretem s becsülöm is az illetőt; eszem ágában sem volt, hogy megtámadjam! Ha valódi céhbeli kritikus lennék, tudnám, hogy kritika nincs is, csak támadás. Aszerint keresném szavaimat, s ellenségem csak az lenne, akit én akarnék. Így azonban el kell fogadnom ellenségnek mindazt, aki cikkeim nyomán olykor egészen váratlanul és meglepetésszerűen adódik - ennyit megér talán ily nemes művészet, ily különös játék és ritka kísérlet izgalma: micsoda áldást és átkot válthat ki egy csöpp őszinteség ebben a hazug és bizantinikus magyar világban?

PAPKÖLTŐK

Hogy mennyire nincs kritika, csak támadás, azt közelebbről Illyés Gyula példája is mutatja, akinek a magyar papköltőkről írt cikke, mint előrelátható volt, általános kavarodást keltett. Még olyan nyugodt, kívülálló protestáns ember is, mint Reményik Sándor, indíttatva érzi magát, hogy a „megtámadott" Mécs Lászlónak védelmére keljen, baráti vagy társi, vagy talán vetélytársi lojalitással. A lojalitás szép emberi tulajdonság: de a kritikust éppúgy tévedésbe viheti, mint az ellenkezője. Mikor azt olvassuk Reményik tollából, hogy „Mécs Lászlónak vannak oly csúcsai, amelyekre nem fog feljutni sohasem Illyés Gyula, sem én": különös érzés fog el bennünket, mintha egy gyönyörű termőfa oktatná ki ifjabb társát tiszteletre a háztetőn felburjánzott vadsóska iránt.

Ez a vadsóska csak azért veri fejével az eget, mert a háztetőn nőtt. Idelenn a földön törpe volna.

Természetesen, szabad az ellenkező véleménynek is megszólalni. A *Nyugat* szívesen kiadta Gyergyai Albert cikkét, amely Illyéssel s mellékesen velem is polemizált; mégsem hagyhatom szó nélkül e cikk egy passzusát, ahol Gyergyai olyasvalamit ad szájamba, amit én sohse mondtam. A lojalitás lehet hiba, mikor kritizálunk; de mindig kötelező, mikor idézünk. „Mint Illyés sejteti, s mint ahogy Babits ki is mondja, a papköltők nemegyszer és könnyen *zsoldosok* lesznek és *szolgák*" - idézi Gyergyai. Ezt én sohse mondtam, a *zsoldos* kifejezést nem is használtam, s nem is használhattam, hisz ebben a szóban gyanúsítás volna, mintha a papköltők anyagi előnyökért szegődnének az egyház szolgálatába. Ilyesmit senki sem állíthatna csak úgy ráfogásképpen. A katolikus egyház szellemibb múltakból megmaradt testület, mely még szellemi erőket őriz e világban. De itt áll, érdekek és viszonyok láncolata között; s én csak azt írtam, hogy a papköltő e láncolatba fűzve „könnyen tekintheti az egyházat maga is felekezetnek, sőt politikai pártnak, melynek pillanatnyi érdekei és céljai, tudtán és akaratán kívül is, korlátozhatják költészetének szabadságát és őszinteségét". Mindez megfér a legönzetlenebb idealizmussal. A *zsoldos* nem fér meg.

Szükségesnek látom ezt a tiltakozást. Gyergyai Albert bizonnyal jobb katolikus, mint én. De valamennyien tökéletlenek vagyunk. A tökéletes katolicizmushoz sok mindenféle hozzátartozik - talán még az idézetek pontossága is.

ESTI KORNÉL

Ezt a cikket megint betegágyamban írom; a szívem ritmusa bomlott meg; mozdulatlanul kell feküdnöm; még beszélnem is csak keveset szabad; nem maradt számomra más, mint írni és olvasni. Hadd említsem meg hát ezt a remek magyar könyvet, amely utóbbi napjaimnak öröme és élvezete volt: Kosztolányi Dezső *Esti Kornél*-járól van szó. Ez lekötött, feledkezésbe ringatott, s noha anyagának nagy részét a *Nyugat*-ból ismertem már, olyan szenvedélyesen érdekelt, mintha saját belső, mesterségbeli ügyeimről szólna. Valóban arról is szól: atelierregény, egy író életéről és lelkéről; de az író egyúttal ember is, s az író itt az ember mellett többet és nem kevesebbet jelent. Voltaképp nem regény ez; s még csak nem is novellák sorozata, amikor a közös hős személye fűz össze. Igazi novella talán csak kettő van a kötetben; azok közül is az egyik lírává olvad át. A könyv többi darabja tiszta líra vagy ötlet vagy csevegés vagy humoreszk vagy értekezés, novellaformában. Bevallom, nem ez a tartalom az, ami megkapott és elragadott. Sőt, külön és rövid szavakkal elmondva, az ötleteket kissé üreseknek is találnám. A humort avultnak sejteném és nyakatekertnek (ahogyan néha a Poe Edgar humoreszkjei hatnak). Például a kleptomániás műfordító történetére célzok, vagy hasonlókra. Minde témák érdekessége és súlya nem terjed túl egy-egy anekdotáén. Jobban érdekeltek az emlékek aranyszálával font témák, egy író serdülése és megkeményedése az ellenséges élet hullámverésében; titánkorunk hangulatai s színterei, melyek bennem is közös élményeket idéznek... De itt sem a téma a fontos, hanem a líra, ami mögötte van. A kötet legmélyebb témája Kosztolányinak, az írónak, állásfoglalása irodalommal és élettel szemben. Az író minden érdeklődése, egész a nyelvészeti és tudományos kíváncsiságokig, helyet kap itt; a novellák között kettő is van, mely voltaképp burkolt nyelvészeti elmélkedés. De alig kap helyet valami, aminek ne lenne köze az irodalomhoz. Az írót a szavak izgatják; az írás izgatja; s a világ, mint az irodalom anyaga, tárgya vagy ellensége. Szimbolikus, ahogy a török lányt a szavakért csókolja meg, melyeket nemzetétől kapott. Mindez - ez az egész irodalmi világnézet - prózában elmondva, talán kissé pózosnak tűnne föl: dacos póznak és tetszelgésnek. De Kosztolányi prózája több, mint próza. Líra és művészet. Különös író ez: prózája talán még sokkal különb a versénél; de ő mégiscsak költő és lírikus, és nem prózaíró. Kosztolányinál minden a formában van, szinte a legkülsőbb formában, stílben és szavakban. Művészete épp abból áll, ahogyan a semmiséget naggyá teszi, a banalitást érdekessé, az ízetlent zamatossá pusztán a stílus, a nyelv eszközeivel. Nagyszerűen tud magyarul, s bárhogyan ítéljük meg nyelvészeti dilettantizmusát, egy pompás eredménye mindenesetre van: a saját stílusának tökéletes megtisztulása, meggazdagodása, megedződése. Valami hatalmas költői atlétika ez, a született izmos lélekalkatnak s egy élet szívós tornájának. Mondatai szinte érzéki élvezetet adnak, mint Anatole France-éi, s néha majdnem mindegy, miről beszél; szívesen megbocsátjuk pózait, észre sem vesszük koronkénti hígságát, s szinte örülünk, ha hosszadalmas. Ez a stílus buja képeket fest, s plasztikus emberalakokat mintáz elénk. Hozzá kell tennem, hogy van egy írás a könyvben, amely mint novella is szinte tökéletes (kár, hogy a végén kissé ellirizálja): az ifjú Esti Kornél kalandja a vasúton az őrült lánnyal. A szubjektív emlékek melegsége, a pszichológiai átélés mélysége és gazdagsága s a stílus varázsos eleganciája ezt az írást a legszebb új magyar prózaírások sorába emelik. De én az egész könyvnek hálás vagyok, mert csónakká varázsolta betegágyamat egy ringató és színes folyamon; szomorúan csukom be és dobom paplanomra, mint akinek napi ópiumadagja elfogyott.

REMEKEK HIBÁIRÓL

Valaki arra figyelmeztetett, hogy a Kosztolányi Esti Kornéljáról szóló múltkori cikkemben súlyos belső ellenmondás látszik. Olyan ez a cikk, mint hajdani önképzőköreink bírálatai voltak, melyek rengeteg hiba elsorolása után váratlan dicséret konklúziójába lukadtak ki. Talán sohasem magasztaltam még magyar könyvet e rovatban úgy, mint az *Esti Kornél*-t. És közben folyton hibáit mutatom föl: oly hibákat, amiknek még említése is a mi kritikai viszonyaink közt valóságos lerántásnak számít. Hol itt a logika?

„Kritikai viszonyainkkal" nem sokat törődöm. E rovatnak éppen az az egyik célja, hogy megtörje a gyáva eufemizmust, mely a magyar kritikában lábra kapott, s visszaállítsa a szavak becsületes értelmét. Aki újabb magyar kritikákat olvas (hacsaknem támadás céljából íródtak), azt hiheti, hogy irodalmunk csupa hibátlan alkotásokból áll; holott a világ nagy remekei is gyakran súlyos, látszólag lényegbevágó hibákat mutatnak. De bizonyos nívón fölül az irodalomban a hiba nem ellentétes többé az erénnyel, s fölemlítése nem gáncs, csak jellemzés. Oidipusz képtelen rémmese, Shakespeare drámái nem drámák, hanem túltömött regényes és lírai kompozíciók, Dante költeménye okoskodással teli kimért és pedáns skolasztika. Bármelyik hiba halálos volna egy kisebb írónál. De a nagyokban a hibák is a remeklés eszközei és feltételei. Elérné-e célját és hatalmas hatását Szophoklész a mese barbársága nélkül, Shakespeare a formabontó epikai és lírai színezés nélkül, Dante a skolasztikus pedantéria és kimértség nélkül? A kritika nem mellőzheti e súlyos hibák fölemlítését, de nem is vonhat belőlük kárhoztató következtetést.

FORMA ÉS TARTALOM

Akiket fölhoztam, bizonnyal túl nagy példák. De Kosztolányi új műve is fölül van azon a vonalon, ahol a hibák már megszűnnek ártani az alkotásnak: ahogy az igazi egészséges szervezetben bizonyos betegségek vírusai nem tudnak ártani, s szolgálatba kényszerülnek. Hiba-e, hogy ez a könyv nem regény? hogy még csak nem is igazi novellák sorozata? Nem hiba, csak sajátosság - hozzátartozik ahhoz a költőhöz, aki (mint írtam is) még különb prózaíró, mint amilyen költő, s mégis inkább költő, mint prózaíró. A tárgyszerű epikum kényszerzubbonyában az *Esti Kornél* többé nem volna az, ami: az író leglíraibb vallomása, az írói lélek lírája. Valóság és élet csak anyag és eszköz itt: az író fontosabb, s az írás és a forma fontosabb, s az író minden szeszélyes ötlete fontosabb. Sokszor mindegy, mit ír; néha bánt is témáinak jelentéktelensége s ötletszerűsége. Annál nagyobb játék a művészet játéka, mely e semmiségeknek tisztán a forma tökélyével súlyt és értéket ad. Az előadás eluralkodása, a tökéletes magyar elokvencia mindenen fölül helyezése bizonyára nem kedvez a tömörségnek: de ez már nem bánthat, mert a mondatok érzéki szépsége megtölt és elkábít. Így lesznek az erények hibákká, s a hibák erényekké. S nyilván, ha a mondanivaló sűrűbb és súlyosabb, a forma eleganciája alig lehetne ily rög nélküli és gáncstalan; nyelvünk nélkülözné ezt a csodát és mintaremeklést.

Nem kicsi dolog ez. A magyar irodalom bővelkedik oly chef-d'oeuvre-ökben, melyek mély vagy súlyos tartalmat rögös és ügyetlen formában rögzítettek. Zrínyi, Katona, Madách iskolai példák. Újabb prózánk viszont ijesztő posványát mutatja a hanyagságnak, a pongyolaságnak, a nyelvi és formai felületességnek. A stílus igazi tisztaságának és eleganciájának példái nálunk szinte hiányoznak. Művészetben pedig a forma legalábbis egyenrangú a tartalommal. Ha vannak oly remekeink, melyek a formát föláldozzák a tartalomnak: mért ne lehetne remeklés az ellenkező vonalon is?

Forma és tartalom örök viszályában Kosztolányi a forma párthíve. Többször kijelentette ezt, elméletileg is, szinte vallásos meggyőződéssel; s az *Esti Kornél* legbensőbb mondanivalója is ez. Harcolunk az elefántcsonttorony körül, s nem vesszük észre, hogy harcunk a művészet szabadságának holttestéért folyik. Úgy kellene, hogy a művészetben minden szabad legyen: az elefántcsonttorony is szabad, és a harc is szabad. Művészet nem egy van, hanem ezer, s az a létjoga, hogy ezer és mindig új. S minden művészetnek megvannak a maga külön törvényei. Kívülről nézve pedig: minden művészetnek megvannak a maga hibái és erényei - és ez a kettő: egy.

EGY NÉPSZERŰ AUKTOR

Múltkorról lévén szó: a *Nyugat* múlt számában azt ígértem, hogy Euripidészről és Molnár Ferencről fogok ez alkalommal írni. Késlekedve nyúlok a témához: voltaképp mi mondanivalóm van nekem Euripidészről? Kant csak azért írt könyvet Swedenborgról, hogy ne vesszen kárba az a sok idő és tanulmány, amit a szellemlátó vaskos köteteinek elolvasására fordított. Valahogy így vagyok én Euripidésszel, akinek több drámája maradt ránk, mint Aiszkhülosznak és Szophoklésznek együttvéve. Görögül olvasni mindig munka: lehetsz „perfekt" német vagy francia; de értheted-e „perfekt" a nagy hellén irodalom nyelvét? Ilyen nyelv nem egy van: majd minden auktorért újat kell tanulni. Görögül írtak Krisztus előtt talán 800-tól (mikor élt Homérosz?), Krisztus után, mondjuk, 1453-ig. És írtak görögül Kisázsiában és Athénben, Rómában és Egyiptomban; Teokritosz szicíliai volt, Lukianosz talán szíriai zsidó. Micsoda távolságok időben és térben! Két évezred és három világrész, s hány ország, mennyiféle társadalom, milyen különböző kultúrák, a mükénéitől a bizánciig! Hányféle nyelvjárás, argó, irodalmi modor és műfajkonvenció! Kívülről tudhatod Homéroszt, s még mindig talánynak fogod érezni Nonnoszt; folyékonyan olvashatod Platónt, s megakadsz egy Plutarkhosz-életrajz első mondatain. Ha modern nyelvvel ismerkedsz könyvekből, egy könyvtárnyi mű áll rendelkezésedre ugyanazon korból és műfajból, mígnem szótár és mentődeszka nélkül, szabad úszóként siklasz a betűk tengerén. Görög tragédia alig maradt annyi, amennyi négy-öt kötetet kitesz a Teubnerben. Kevés, hogy a nyelvet - ezt a súlyos, mesterkélt, költői idiómát - végképp elmédbe törd. Ha mind végigolvastad: az utolsó lap még mindig megalázhat.

Mégis, Aiszkhülosz és Szophoklész után, Euripidész észrevehetőleg könnyebb, s úgy gondolom, ez egyik oka modern népszerűségének (s talán az antiknak is). A nyelvi könnyűség költőnél ritkán jó jel: hígságra, fantáziabeli szegénységre, sablonos, plebejus gondolkozásra vall; de a népszerűséget biztosan segíti. Sietek kijelenteni, hogy Euripidész nem mindig híg és nem mindig szegény (nem is mindig könnyű). Sorai vannak, drámakezdetei, olykor különös ízes levegője (mint Küklopsz nyers, mitologikus humorában), másszor egy-egy feledhetetlen, ragyogó részlet (mint a bacchánsnők ébredése a ködös, hajnali hegyeken), vagy egy-egy realisztikus leírása (mint Helena háza tája), ami már az alexandriai domborművekre emlékeztet. Mert már alexandriai művészet ez, mely részletekben virtuóz, s olykor erőmutatványként visszavarázsolja a réginek monumentális ízét; egészében mégis kicsi dolgokkal törődik, s a régi nagy mesék csak ürügyek neki. Euripidész világa nem az a hitregék ködéből rémlő, vallási komplexumokkal súlyos világ, ami az Aiszkhüloszé; problémái már nem az emberi sors, erkölcs, igazság mélyeit fölrázó dilemmák, amelyekkel Szophoklész viaskodik. Érdekessége átlagérdekesség. Egy kis szerelem, házasságtörés, politika és demokratikus tirádák: az a fajta dolog, ami mindig modern, a szó legszorosabb értelmében. Mindig modern; de kétszeresen az unott és sekélyes lelkivilágú korokban. Euripidész pontosan az az író, aki a XIX. századi fin de siècle szellemének kedves lehetett. Ez volt az a kor, melynek fő drámai témája a nő és a házasságtörés; s valóban ez a kor fedezte fel Euripidész modernségét. A Dumas-é,

Ibsené, Strindbergé, Wedekindé. De a kor nagy szelleme, aki Nietzsche volt, megvetette ezt a modernséget: mint ahogy a zseniális kortárs Arisztophanész is.

A népkegy mégis a „zöldségeskofa fiáé" maradt. Manap már úgy hat ő, mint egy túl könnyű, túl termékeny író: holott Szophoklész is írt talán annyit, s csak véletlen, hogy oly kevés munkája maradt fönn. Ha Euripidész megdöbbentő egykedvűséggel csapja agyon legmegkapóbb drámai helyzeteit valami hazafias-demokratikus deus ex machina kedvéért, s ejti el a hagyományos nagy, szent témákat jelentéktelen, szentimentális epizódok javára: azt talán nem is a gyors és könnyű munka csábja magyarázza, hanem az, hogy Euripidésznek és közönségének így jobban is tetszik. Az író teljesen azonosítja magát azzal a demokratikus közönséggel, mely a bőrgyáros Kleón uralma óta Athén színházait ellepte. Mit szülhet egy kiváló szellemű költő s a szedett-vedett közönség lelki frigye? Euripidész művei magas irodalmi kultúrából kihajtott virtuóz drámák, de micsoda barbár gikszerekkel! Micsoda sablonok! Mily logikátlanság! Mennyi durvaság az alakokban! Én legjobban Oresztészen botránkoztam meg: a gyáva és önző Oresztészen, aki hajlandó az ártatlan ifjú Hermionét feláldozni, csakhogy a maga bőrét mentse, s Menelaoszon bosszút álljon. Ez nem az Aiszkhülosz sziklákkal küszködő barbársága: ez már túl van a Szophoklész tökéletes szobrászművészetén, és fütyül rá! A közönség Oresztészért való aggodalomra van „beállítva", s nem bánja Hermionét.

Ez valódi modern, színpadi barbárság.

De nem az a fajta modernség, amit Euripidész modern hívei keresnek bálványukban. Sőt, ők szeretnék ezt inkább kimagyarázni és elmagyarázni, különös hipotézisektől sem riadva vissza. Van egy ismert könyv; a címe: *Két modern* (Essay on two Moderns). Ez azt akarja bebizonyítani, hogy Euripidész tragédiái voltaképp - vígjátékok, s akként olvasandók. (A „két modern": Euripidész és Samuel Butler, a legújabb századforduló paradox szellemű angol írója.)

Miért vígjátékok? Én elégnek tartom, hogy színpadi művek - mai értelemben vett színpadi művek -, és akként olvasandók.

SZÍNPAD ÉS IRODALOM

Molnár Ferenc nem költő, mint Euripidész; ez hiányzik belőle. A költőiséget, ha valami okból szükségét érzi, édeskés vagy érzelmes tónussal pótolja (ez volt a magyar századvég fogalma a „poétikusról"). Nem költő, de igazi s igazán-modern író: így ítéltünk róla tanuló korunkban, mely a magyar irodalomnak egyik legsivárabb ideje volt. Ifjú hóhérokként jártuk be akkoriban a kortárs literatúra mezejét: Molnár azok közé tartozott, akiknek megkegyelmeztünk.

Azóta a színpad hőse lett: a mai színpadé, melynek közönsége éppúgy demokratizálódott, mint az athéni színpad közönsége Periklész után. Kleón, népszerűséghajhászatból, napidíjat fizetett a színházlátogató publikumnak. Ma a publikum fizet; s az a kérdés, miért hajlandók fizetni legtöbben. Molnárnak éppúgy munkatársa a publikum, mint Euripidésznek: még rosszabb s még erőszakosabb munkatárs. S Molnár ugyanúgy hökkent meg minduntalan, mint a görög: anyagának nemtelenségével. Az anyagot a munkatárs adja. Egyszer elolvastam egy darabját (talán az *Olympiá*-t), s megbotránkoztam, mint az *Oresztész*-en: hogyan képes irodalmi ízlésű s tehetségű ember egyáltalán leírni ilyesmit? Nem volt igazam, mondják, nem olvasni kellett volna. Ez egy egészen külön művészet; itt minden szó a színi hatásra spekulál, semmi köze az irodalomhoz. Ha nem volna köze az irodalomhoz, nekem sem volna közöm hozzá. Egy orfeumi mutatvány is erős hatású lehet a színpadon. De különös aranycsinálás ez: rossz irodalomból jó színházat csinálni. Jó színházat? Én azt hiszem, hogy színháznak is csak olyan ez mint irodalomnak: átlagmulattató. Színházban is, amit igazi nagy művészetnek

mernék mondani - ami megrázna, elragadna, életem mélyére eszméltetne -, bizonnyal nem ez volna.

De ha elismerném is a színpadnak ezt a területenkívüliségét: az csak addig tart, míg a színmű meg nem jelenik könyv alakban. S most pláne épp olyan Molnár-darab aktuális, ami kizárólag könyv alakban hozzáférhető: a *Csoda a hegyek közt*. Mért nem adatta elő az író? talán épp literális, költői jellegét akarta hangsúlyozni? A darab mindenesetre a költészetet durván pótló szentimentalizmus jegyében áll. Szeretném, ha ezt az érzelmességét itt is ellensúlyozná a miliő naivsága s a csúfondáros megfigyelések humora, mint *A Pál utcai fiúk*-ban vagy a *Liliom*-ban. De az érzelmesség itt mintegy csupaszon áll, s az egész darab pontosan az a könnymirigyekre apelláló műfaj, amit a francia melodrámának nevez. Hatni mégiscsak színpadon hatna legjobban: néhány gyengébb szívet biztosan megríkatna. Euripidész ezúttal sem választott valami finom és nemes anyagot. A meggyilkolt gyermek, a gyilkos apa és polgármester, az ártatlanul halálra ítélt szép, fiatal és szerelmes anya, a túlvilági ügyvéd, a megőrült bűnös, az éjszakai exhumálás a kilencedik rózsabokor alatt, és, last not least, a halottaiból fölébredt fiúcska, mindez a sok minden „rossz és olcsó" a maeterlincki misztikum lassú zenéjével már nem is Molnár, hanem - hogy egy kínálkozó „rossz és olcsó" szójátékot mondjon a kritikus is, amilyentől ez az író sem riad mindig vissza - Molnár és Gyermeke.

A MAGYAR IRODALMI KÖNNYŰSÉG TÖRTÉNETÉHEZ

Ki érti meg a kíméletlenségben rejlő elismerést? Ha Molnár egyszerűen olyan volna, amilyennek festem, aligha vesztegetnék szót rá. Csak akkor van igazam, ha nincs igazam. Az egész mű igazat ad nekem, de minden mondat külön-külön tagadja igazamat. Ezek a mondatok oly fölényesek, oly természetesek, könnyűek, rövidek, jól olajozottak... Virtuozitás van ebben az írnitudásban, s nem színpadi, hanem írói virtuozitás. Ma, mikor a közönség tünedezni kezd irodalmunkból (hogy tisztán az újságírás nyerje örökségül), érdemes lenne egyszer megírni a „magyar irodalmi könnyűség" történetét, mely nemes eredetű, mert Petőfiékkel kezdődött, Franciaországból importálva; a „nép ajkára" szánt költői „manna", Petőfi prózája nem oly jelentéktelen irodalomtörténetileg, mint hinnők. Jókaiban buján kivirágzott ez a *dolce stil nuovo*, s mennél közelebb jutottunk a századvéghez, annál inkább uralkodó flórává lett. Köztáplálék, nem a nép, hanem a tunya századvégi entellektüel ínyének. Ez volt az a kor Európában, mely modernnek érezte Euripidészt. Gárdonyi egyszerű tőmondatokban beszéltette a magyar parasztot s Molnár a lipótvárosi nőt. S nem a legutolsó érték, amit e korszak ránk hagyott: az egyszerű tőmondat.

Magas költészetben, ahogy mondtam, ritkán jó jel a könnyűség; s bizonnyal igaza volt Ady generációjának, amely iparkodott a magyar irodalmat megint egy kissé nehezebbé tenni. De a Molnárék könnyűsége: eszköz, melyet nem szabad kiengedni kezünkből. Nem mondom, hogy Molnár stílusa tökéletes. Olykor még hanyag is. Új regényének, *A zenélő angyal*-nak első mondata így hangzik: „A júniusi napsütésben rózsaszínben ég a dózsepalotának a vízre néző frontja." Miben ég hát? napsütésben vagy rózsaszínben? Első mondatnak szebbet szeretnék. Máskor a párbeszédekben színpadi konvenciókra ismerek: a regény hőse és hősnője úgy társalognak, ahogy csak a lámpák előtt szokás: a közönség felé. (Így, mikor a lány Tahiról és a Dunáról érzeleg.) Mégis egészben véve a regény molnári stílusa kitűnő; s ez a stílus itt inkább otthon van, mint a misztikus színdarabban.

A zenélő angyal a régi és legjobb Molnárt hozza vissza: apró, realisztikus megfigyeléseket, friss, fölényes, modern miliőrajzot (az idegenforgalmas Velencéről), néhány pompás karikatúraalakot, s végül egy elkényeztetett, mai leány öntudatosodó szerelmének valóban finom elemzését. Kár, hogy később itt is megjelenik az Üldözött Ártatlanság: amily gazdag és finom

a felelőtlen leány figurája, olyan elmosódott, érzelmes sablon a jobb napokat látott gyönyörű ápolónő s a lovagias ifjú. A remeknek induló franciás lélekrajzból lassankint intrikustörténet, sőt tucatrangú detektívregény és kölcsönkönyvtári olvasmány lesz.

A LEGÉRDEKESEBB KÖNYV

Kicsit nehezemre esik beváltani az ígéretet, hogy ebben a számban folytatom kalandos kritikai portyázásomat „könyvről könyvre". Voltaképp ma csak egyetlenegy könyv érdekel: a magamé, amit most kell sajtó alá tataroznom, rövid hetek alatt. Az író számára legérdekesebb könyv mindig a saját készülő munkája. Minden egyéb írást titkon és többé-kevésbé tudatosan arra vonatkoztat, s avval vet össze. Kivált már így, a végső simítások napjaiban. Műve még itt van előtte; minden lehet tökéletes remek vagy gyökeres hiba. Idegen könyv mit jelenthet neki? Lehet segítő vagy földre sújtó; egyébként közömbös, legalább addig, míg a sajátján változtathat. Mert abban a pillanatban, amint az gyógyíthatatlan nyomtatásba mered, s visszavonhatatlanul kiesik hatalmából: könyv lesz, mint a többi, szerzője szemében gyakran halottabb és érdektelenebb bármely idegennél.

Igazán csak az eleven, ami nem létezik. A „legérdekesebb könyv" mindig az, ami még nincsen megírva - nincs egészen megírva, s talán sohasem lesz. Nem az a papírtömeg izgat, ami már szép rendben hever itt mellettem, látszólag készen, befejezve, s csak a nyomdát várja. Az a másik mű izgat, amelyet elképzelésemben látok, s amellyel ez még nem azonos; még távolról sem azonos, s talán sohasem lesz. Ez az, amivel semmiféle létező könyv érdekessége nem tud versenyezni. Néha hetekig, hónapokig nem olvasok semmit: egy nem létező könyv tart lekötve.

Nem létező - szeretném megértetni magamat -, ez nem egészen pontos kifejezés. Ahogy egy könyv, amit nem olvastam még végig, azért nem kevésbé *létezik*, és létezik akkor is, ha sohasem is fogom végigolvasni: úgy van talán avval a könyvvel is, ami nincs még egészen megírva. Ha nem léteznék, ha most teremteném, akkor azt írhatnám bele, amit akarok, szeszély szerint. De szó sincs róla, hogy azt írhatnám. Minden szó, mely művembe illik; s amelynek ott helyet kell foglalnia, már eleve meg van határozva; s ha nem azt a szót találom leírni, amelynek az illető helyen állnia kell, azonnal érzem, hogy ez csak pótlék, hogy ez csak ideiglenesen állhat meg, mert *a valódi szó most nem jut eszembe*. Amint eszembe jut, rögtön ráismerek: *ez az*!

Nem találomra „költök". Meg nem írt, „nem létező" munkám valahogy és valahol bennem megvan már. „Preegzisztál" - ahogy a filozófusok mondják -, mielőtt egyetlen szót is leírnék. Mintha valamikor kívülről tudtam volna az utolsó betűig, s most csak vissza kellene emlékezni. Micsoda misztikus emlék ez? Milyen „születés előtti" életből származik? Miféle plátói „eszmék világából"? Vagy micsoda különös matematika fűzi össze az írói munka minden egyes szavát, hogy minden szó éppoly kicserélhetetlen, előre meghatározott (s mind egymástól függő) legyen benne, mint a matematikai feladványban a számjegyek?

MINDEN A SZÓN MÚLIK

Minden igazi író, aki önnön alkotásának folyamatát figyeli, rájön előbb-utóbb, hogy az írói mű kitűnősége vagy elhibázott volta legvégső fokon stíluskérdés. Szavak, átmenetek és fordulatok ügye - legalább amennyire az író azt láthatja és megállapíthatja. Egész biztossággal érzem, hogy regényem jósága, történetem valószínűsége, s még alakjaim élethűsége is, minduntalan egy-egy megtalált vagy meg nem talált szón fordul meg. A legmélyrehatóbb tanul-

mányokat végeztem; gazdag vagyok élményben és emberismeretben; őszinte és erős érzelmek hevítenek. Mindez nem ér semmit. Ha a kellő szó a kellő helyen nem áll rendelkezésemre: művem papirosízű, rajzom élettelen.

Ez is az irodalom misztikumához tartozik. A szavak bölcsebbek a gondolatoknál.

Ne higgyetek a „rögös és ügyetlen remekművek" érvének és babonájának. A legrögösebb és legügyetlenebb stílus éppúgy stílus, és éppolyan döntő, mint a legügyesebb és legsimább. Csak el kell képzelni *Az ember tragédiájá*-t tökéletesen zengő versekben vagy a *Bánk bán*-t lecsiszolt és könnyen folyó nyelven. Mindegyik egyszerre nagyon távol kerülne attól a remekműtől, aminek ma látjuk és érezzük. Végelemzésben itt is a szavakon múlik minden, akár a nyelv és verselés legnagyobb virtuózainak munkáiban.

Az én új regényem, amely szinte büszkén, a befejezettség kövérségében, de önmagával még elégedetlenül néz föl az asztalról alkotójára, egészen más, mint amit tiszta művészkedésnek szokás tekinteni. Eszem ágában sem volt szép szavakkal hatni vagy stílusbeli effektusokat létrehozni. Ellenkezőleg: valami mondanivalóm volt a világhoz, valamire figyelmeztetni akartam az emberiséget... Az író nem hallgathat. Még ha tudja is, hogy művét az emberiségnek csak igen kis része fogja olvasni: ő megtette kötelességét, ő beszélt. Tehát mondani akartam valamit, megmutatni egy lehetőséget, amely rémített, és lidércnyomásként ült a lelkemen; s erre egyetlen mód volt egy képzelt történetet elbeszélni, de egyszerűen, minden cicoma nélkül, tisztán az alakokra, a történetre (a lehetőségre) fordítva a figyelmet. S mégis a szavakat vizsgálom, a stílusfordulatokat mérlegelem... Jól tudom, hogy egy szó mindent elronthat. De egy másik szó sokat helyreüthet. Ama bizonyos eleve meghatározott, misztikusan már magamban hordott szó, amelyre csak vissza kell emlékeznem...

KARINTHY ÉS A STÍLUSKRITIKA

Így lesz érthetővé, hogy a legmélyebbre ható, leginkább elevenbe vágó bírálata az irodalmi alkotásnak a stíluskritika (s nem például a szerkezet vagy az alakok elemzése). A kevés írás között, amely a legnagyobb munka közben, s a nem létező „legérdekesebb könyv" árnyékában is, még lekötni és izgatni tud, itt van legfelül a Karinthy új műve: *Még mindig így írtok ti*... Az irodalom paródiája éppen az a műfaj, amely az írót mint írót érdekli; s nem is csak abból a kaján örömből, melyet írótársai modorának leleplezése okoz. Sokszor megírták már, hogy Karinthy karikatúráiban stíluskritika van, s az új *Így írtok ti* megerősíti ezt: Karinthy maga így foglalja össze, parodisztikus szinopszisban, művének lényegét: „Európai írónak megvan a véleménye a csődbe menő európai irodalomról..."

Nem akarom elemezni vagy jellemezni ezt a módját a stíluskritikának. Kosztolányi Dezső a kötet elé írt pompás tanulmányában megtette ezt, olyan kitűnően, hogy szinte feleslegesnek érez az ember minden egyéb bírálatot vagy méltatást. Hadd emeljek ki mégis valamit, ami engem most kiváltképp érdekel: azt, hogy Karinthy stíluskritikája végső következtetéseiben az egyéni stílus ellen irányul. Karinthy már másutt is - éspedig komoly cikkben, melyet Madáchról írt - kifejtette eretnek álláspontját, mely szerint a stílus annál jobb, mennél kevésbé egyéni. Paródiáiban a tétel fordítottját látszik bizonyítani: a stílus annál rosszabb, mennél egyénibb.

Eretnek tétel, s eretnek volt főképp abban az időben, mikor Karinthy első irodalmi karikatúrái megjelentek. Ez az idő, mint mondani szokták, az egyéniség tobzódásának ideje volt irodalmunkban. Manap ez a tobzódás mindinkább csillapodik: az új ízlés Karinthy tételének látszik igazat adni. Mi is, idősebbek, akik ama régibb nemzedékből jöttünk, mennél tovább haladunk a korban, annál zavaróbbnak érezzük a szavakat, melyek magunkból, a saját egyéniségünkből

jönnek tollunk alá: mint ahogy zavaró a zúgás vagy csengés, mely saját fülünkből jön, mikor valami fontos üzenetre vagy felénk hangzó zenére akarunk figyelni. A műre akarunk inkább figyelni, a „legérdekesebb" (s még nem létező) könyv szavaira, melyek hiába zengenek felénk tiszta és kicserélhetetlen rendjükben, ha saját lelkünk csengése, zúgása nem engedi kivenni, vagy disszonáns lármába fojtja a hangjukat.

A műre figyelni és nem önmagunkra: ez az, amit a franciák újklasszicizmusnak neveznek. Klasszicizmus - de nem száraz és iskolás.

Misztikum van benne.

TÓTH ÁRPÁD ROMANTIKÁJA

A *Nyugat* élete már történelem. Vannak kortársaink, sőt fiatalabbak, akik szemünk előtt sétáltak át a História örökkévalóságába. Mily különös érzés! Tóth Árpád nemrég még utánunk jött, az időben. Ma előttünk ragyog, az irodalomtörténet lapjain, akár Berzsenyi Dániel. Ünnepe az irodalomtörténet ünnepe. Ő talán az első a *Nyugat* halottjai közül, akinek a tiszta irodalmi áhítat gyújt lángot a sírján; mert az Ady fáklyáit más tüzek is táplálták. Magyarországon a költők dicsőségébe a politika is bele-beleszól. Tóth Árpádé nem tűri ezt a beleszólást. Ha volt valaha „tiszta költő": ő az. Ünnepi cikk helyett inkább verset kellene róla írni.

Minden, amit bennem emléke megmozgat: lírai. Mint egy szelíd varázslót látom őt, sápadt, barna arcát, barna szivara füstjében... Rokona annak a mesebeli varázslónak, aki halálát érezvén közeledni, még egyszer kitárta legszebb, legcsodálatosabb varázslatát. Fiatal varázsló, s mégis öreg és bölcs, mint mindazok, akikhez közel van a halál. Persze, romantikus kritika az, amelyik a költőket sorsukon át látja. De Tóth Árpádot nehéz lenne megérteni e nélkül a romantika nélkül. Az ő költészetét nemcsak utólagosan színezi a tragikus végzet. A fiatal halál beivódott életébe, gondolataiba, rímeibe. A betegség kiemelte őt profán világunkból, megóvta a harcoktól és tévedésektől. Bölccsé tette, majdnem boldoggá, a hősi megnyugvás költőjévé.

Romantika és bölcsesség ritkán járnak együtt. A Stecchettiek típusa lázadó típus. Ez a „fiatal és tüdőbajos" költő a köztudatban, Tóth Árpád, nem tartozik a típushoz. Versei nem átkozódnak, mint Stecchetti versei. Nem is esdenék az életért, mint a Reviczky *Utolsó versei*. Ő már megbarátkozott a halállal. Mint ahogy megbarátkozott az élet örömtelenségével és sikertelenségével is.

Az egyetlen bosszú, amit a sorson venni kívánt: a művészet bosszúja volt.

A művészet megállítja az időt. Folytatja az életet a halál után; kifényesíti a sötétséget. Erőssége, reménye, kincse a fenyegetett életnek. Keats mondta, egy másik beteg költő, hogy egy napig sem tudna megélni a Nagy Költészet ópiuma nélkül. Tóth Árpádnak létfeltétele volt a művészet; nem is lett ahhoz hűtlenné soha.

A GÁNCSTALAN KÖLTŐ

Ez az állhatatosság ma mindnyájunknak imponál egy kicsit. A kor nem kedvezett a tiszta művészetnek. Szörnyű megrázkódtatások kora volt ez. A kultúra sorsa, az emberiség jövője bizonytalanná vált. Volt egy pillanat, amikor szinte frivolságnak tűnt föl az érzéseket elegáns rímekbe öltöztetni, zenei kompozíciókba zárni. Fiatal költők szemében *bête noire* lett a „művészkedés". De az idősebbek is meginogtak. A forma megbomlott, a szellem talaját vesztve verdesett a fölburjánzott jelszavak iránytáblái közt.

Tóth Árpád érezte a művészetellenes hangulatot, és szenvedett tőle. A tökéletesség, amit ő kergetett, alig érdekelt már valakit... A siker makacsul elkerülte; mások, kisebbek, kevésbé tökéletesek vonták magukra a figyelmet. Ez fájt neki. De mindez az idő dolga, s az ő életének igazi tartalma már kívül volt az időn. Megtagadnia művészetét annyi lett volna, mint elveszíteni egyetlen reményét, a beteg ember titkos egészségét és biztosságát.

A varázslat ópiuma nyugtatta meg, s ama „régi jó költővigasz": majd az utókor... majd a jövő... Némi szelíd iróniával beszélt erről. De az irónia mögött a művészet időtlen értékében való hit rejlett. A halhatatlan szépségben, amelyhez több kapcsolata volt, mint a jelen küzdelmeihez.

Ezért tudott megmaradni tiszta költő és makulátlan művész. A debreceni ünnepség egyik szónoka úgy látja, hogy mindannyiunk közt, az egész, Adyt túlélő generációban ő az egyetlen, aki nem követett el végzetes hibákat; pályája töretlen, kitartása, hűsége gáncstalan. Boldog és bölcs költő! Bizonyos tisztelettel, sőt irigységgel gondolunk ma reá, noha élete szomorú volt és babér nélküli.

BŰVÖS KÖRÖK ÉS X

Nagyságát persze nem ez a gáncstalanság teszi. A nagyok nem mindig gáncstalanok. Gáncstalan maradni többnyire könnyebb a kisebbeknek. Petőfi nem gáncstalan s nem ment a botlásoktól. S a költői nagyság nem ilyen negatív valami, mint a gáncstalanság. Nem a hibák hiánya. Nem az avatja naggyá a verset, ami nincs meg benne. Hanem ami megvan. A „varázslat".

Éppen szegény Tóth Árpáddal szoktunk néha tűnődni, hosszú beszélgetésekben, milyen különös, rejtelmes dolog a vers. Mitől lesz vers a vers? Mi az, ami lényegét és értékét adja? A tartalom bizonnyal nem. Jól tudjuk, hogy nagy gondolat nem elég a vershez, s hatalmas költemények, prózára lefordítva, néha egészen banális semmiséggé meztelenkednek. Az érzés szintén aligha; hisz a legmelegebb, legmélyebb érzésből rossz vers születhetik. A forma talán? Mily üres játéknak hat sokszor a formai remeklés! A forma és tartalom összhangja? Ez tökéletesen meglehet olykor a legjelentéktelenebb versekben is. Vagy valamennyi tényező együtt? De hisz bármelyik hiányozhat, s a vers mégis nagyszerű lehet. Mi hát? Nyilván nem fogom most hirtelenében megfejteni, ha eddig még senki meg nem fejtette. Ki fogja valaha megmagyarázni a zene mibenlétét annak, akinek hallása nincs? Én csak legfeljebb egy szavat mondhatok, mint ahogy a matematikus *x*-et mond, elnevezi az ismeretlent, hogy legalább beszélni tudjon róla.

Azért mondom ezt a szavat: *varázslat*.

Tóth Árpád varázslata senkiénél sem kisebb a magyar versben. Hatalmasabb költő lehetett őnála, de költőbb költő nincs. Nem tartozott a nagy egyszerűek közé, akiknek lelke, mint a tiszta ablaküveg, minden színt átbocsát. Akiken át maga a világ beszél, ezer hangjával, a teljes kórus. Tóth Árpád költészete színes üveg, mely megszűri a valóságot. Mint ahogy szűrőt tesz a valóság elé például a Berzsenyi poézise is. Tóth Árpád szűrője csak a melankolikus szépség színeit ereszti át. Művészete nem kisebb, mint a Berzsenyié, noha egészen más. Nemcsak a lélek más (az üveg színe), hanem a varázslat technikája is. A Berzsenyi-vers csupa izom és keménység. Mint erős férfitest: ahol minden szöglet, ín és csukló domborúan kirajzolódik. Tóth Árpádé puha és nőies. A szögletek és izmok nem látszanak itt, eltűnnek a szavak lágy pompája alatt, a sorok egymásba olvadnak, minden omlatag és kéjes.

Ez nem klasszikus vers, bármely szigorú formákat őriz, s még ha alkaioszi ütemekben zeng is. Ez romantikus, sőt dekadens. Végső kivirágzása a magyar dekadens költészetnek, amely már

Vörösmartyval elkezdődött. De Tóth Árpád előtt már a francia dekadensek fénye is intimen ragyogott, Baudelaire és az újabb baudelaire-iánusok, köztük az ifjan elhunyt Albert Samain, kész példakép és rokon... Beteg költőknek kedves a dekadens vers, keserű édességeivel, fölfokozott érzékenységeivel. Samain nem tartozott a nagyok közé. De az irodalmi ösztönzés értéke nem attól függ, ki adja, hanem aki kapja. Béranger is hatott Petőfire. Tóth Árpád szerény volt és tanulékony; betegsége s világtól való távolsága megtartott benne valami örök diákságot. Erről egyszer már írtam is, egyik könyvének megjelenésével kapcsolatban.

Ez a tanulóösztön egyébiránt nagyszerű magyar hagyományba is kapaszkodhatott: a debreceni verstechnika és mesterrímelés hagyományába. Amely a költő szülővárosának ősi kollégiumából indult el, a Csokonai kollégiumából. Az öreg diáknak kapóra jött ez a mesterség, mely nehéz feladatokat s virtuóz megoldásokat jelentett, akár egy matematikai probléma, szórejtvény vagy sakkfeladvány. Tóth Árpád mindig szerette az ilyesmit, szívesen olvasott detektívregényeket, fejtegette nehéz, idegen szövegek értelmét, mestere volt a szóélceknek és a mulatságos „betűintarziáknak". Mi nyújt biztosabb menekvést az életből elvonulónak, mint a gondolat lekötő játékai, az elme tornája? Egy régi szép versben le is festette magát ez a költő ilyen pepecselő öreg diáknak, s költészetét is sokszor magyarázza ez a kombináló pepecselés. Sorait nem egy darabból öntötte ő, hanem úgy rakta össze, mint egy-egy rekesz ragyogó mozaikot, vagy inkább ötvözte a nemes szavak olvatag érceiből. Minden sor egy virtuóz módon megoldott feladatnak hat így. Ő maga szívesen mondogatta, végső éveiben, hogy a verset feladott problémának tekinti, amit meg kell oldani, amivel el lehet játszani. A varázsló is matematikával kezdi varázslatát, köröket rajzol, s szabályai vannak, melyek szerint bűbájos jeleit e megadott körökbe szorítja.

AZ UTOLSÓ VARÁZSLAT

Mennél közelebb érkezett a varázsló fiatal sírjához, annál fontosabb lett neki varázslata, noha a világ annál kevesebbet törődött vele. A költőnek újságírómunka adott némi megélhetést, versre alig jutott ideje s ereje. Keserű mosollyal panaszkodott, hogy csak „megrendelésre énekel" már, ha maga az újság olykor verset kíván, s feladja neki a „feladatot".

Ilyenkor azonban bosszút állt az időn, s teljesen kiszakadt belőle. Verse nem korszerű már; annál inkább örök és elszakíthatatlan. Szinte dacosan kapcsolta le magáról a modernséget, elhagyta dekadens modorát, levetkőzte modern versét is, különös, hosszú sorait, ezt a nagyon egyéni „Tóth Árpád-verset", mely a dekadens francia vers szelleméből született meg. Formában visszatért a régihez, a hagyományoshoz, az egyszerűhöz. Most valósággal folytatója lett a „debreceni iskolának", mely Csokonaitól Arany Jánosig ível. Csokonai friss rímeit, játékos ritmusát csendítette újjá. Csokonai is öreg diák volt, debreceni diák, és jegyese a Fiatal Halálnak... De Tóth Árpád ezekben az utolsó években, a „hősi rezignáció" éveiben, rokonának érezhette az öreg Aranyt is. Utolsó versei közül legalább nem egy emlékeztet az *Őszikék*-re.

De milyen fiatal, romantikus őszikék ezek! Milyen különösen ópiumos ez a rezignáció! Micsoda új, minden eddigit fölülmúló varázslata ez a halni készülő varázslónak! Tradíciós, s mégis minden modern villózást már átélt művészet, időtlen költészet! Mily bölcs, szinte boldog, s mégis tele halállal és ideges mélységekkel! Milyen magyar, csupa keleties passzivitás és turáni nyugalom, s mégis milyen tudósan és elfinomultan európai. Mi olvaszthat egybe ennyi ellentétet? Csupán a „varázslat", a halál előtti, nagy hősi varázslat, egy kiteljesült élet utolsó varázslata...

Irigylésre méltó s kicsit szimbolikus is ez a pályavég. Talán minden művészetnek így kellene búcsúzni, mint ahogy a nap leáldozva ölti föl a színek teljes pompáját, s a virág „hervadva hinti legszebb illatát". S talán az egész modern költészet ilyen nagyszerű búcsúzás: ki

gondolhatna erre líra nélkül? Nem lehetne-e Tóth Árpád sorsa példa és jelkép is? Ma könnyen az lehet az érzésünk, hogy egész kultúránk a halál előtt áll, minden pillanatban várhatjuk a katasztrófát, s az a káprázatos tűzijáték, a modern költészetnek csodálatos kirobbanása, melynek e század elején még tanúi voltunk, valami ilyen utolsó varázslat, egy leáldozó nap színpompája. Nem hős-e a költő, aki az égő házban is a szépség ereklyéjét védi a lángok elől, vagy a süllyedő hajón utolsó leheletéig énekel?

VÁLASZ EGY LEVÉLRE

Tisztelt uram, bele kell nyugodnom, hogy önnek súlyos kifogása van *Az európai irodalom története* ellen. Csakugyan, a középkori irodalom ismertetésének ebben a könyvben szokatlanul nagy hely jutott. Ami „bizonyára értékelés", s ami önt „valósággal meghökkenti". Nem csinál titkot belőle, hogy könyvem e részét bizonyos gyanakvással olvasta. Nincs-e itt „világnézeti reakció"? Ön „nem sok középkori könyvet forgatott". Modern ember lévén, egyéb dolga is van, mint „megemészthetetlen s élettől idegen" eszmékkel tölteni agyát. Manapság úgyis elegen akarják visszahozni a középkor „borzalmait és sötétségét". Nem kéne-e az íróknak inkább minden erejükkel küzdeniök a sötét századok rehabilitálása ellen?

Tisztelt uram, a rehabilitálásra nincs szükség. A „sötét középkor" oly frázis, amellyel a modern történelemtudomány leszámolt már. S ami a „borzalmakat" illeti: mit vethet a mi korunk a középkor szemére? Mikor a legfantasztikusabb középkori rémregény titkai is eltörpülnek már... azok mellett például, amiket egy mai muníciógyár valamelyik alkalmazottja tudhat, s amiket talán halálbüntetés terhe alatt tilos neki elárulni. Nem törhet-e ki bármely napon az öldöklés? Micsoda ártatlanság van biztosítva a legválogatottabb háborús kínhalál ellen, még ha nő vagy gyermek is? S gyilkosság, elnyomás, inkvizíció nincsenek-e a békében is napirenden? Nem is valami vallás vagy isten nevében, hanem bevallottan a puszta gazdasági és faji érdekekből...

S mindez a kor hivatalos világnézetének legteljesebb szentesítésével! A középkor kényurai előtt legalább elméletben állt valami korlát vagy szentség. Az ököljog csak gyakorlat volt, nem elv. Azon a sokat emlegetett „sötétségen" át ész és szellem presztízse érintetlen ragyogott. Senki sem hirdette, hogy az erő előbbrevaló a jognál, s az „élet" és ösztönök az értelemnél és erkölcsnél. Ön azt írja: „barbár kornak csak barbár irodalma lehet". Igaz ez? Ha igaz: akkor milyen irodalom képzelhető a mi mai korunkban? Olyan, amilyen tényleg létezik. Barbár irodalom; de hát ez ma már majdnem dicséret.

Nincs szó arról, hogy egy rövid levélben meggyőzzem önt, uram. Csak a fogalmakat akarom tisztázni. Barbár vagy nem barbár: ön bizonyára inkább választja a barbárat - az erő, élet és ösztönök mai irodalmát, amelyet jól ismer, és könnyen olvas -, mint egy távoli kor élettől idegen és emészthetetlen „fóliánsait". Noha ez a két jelző - „élettől idegen" és „emészthetetlen" - a barbárságnak talán éppen az ellenkezőjére utal. S a magas, szubtilis, gyengéd szellemességgel átitatott középkori literatúrára nehezen is tudnám a „barbár" jelzőt alkalmazni. „Élettől idegen" és „emészthetetlen" itt többek közt magasat és nehezet jelent. Magasat, nehezet és szokatlant. A mai magyar irodalom ezzel szemben a megszokottságok irodalma. Az „élet és valóság" követelménye igazában valami negatívummá vált. Elvégre Dantéban is van „élet és valóság". Sőt nagyon gazdag, és néha nagyon vaskos. De mennyivel több van még benne, mint amit a mai újságolvasó életnek és valóságnak hajlandó elfogadni! Az ön esztétikája viszont...

Az ön esztétikája minden egyebet legszívesebben kiselejtezne az irodalomból. Többek közt a gondolatot és művészetet is, mihelyt egy kicsit komplikált és nehéz. Milyen korlátozó és megszegényítő esztétika! Ön arra hivatkozik, hogy nem áll magában: ugyanezt az esztétikát

vallja a legtöbb modern magyar irodalmár. Még inkább az átlagolvasó, aki napról napra jobban elszokik attól, hogy az irodalom fáradságot és figyelmet is kívánhat tőle. Itt meg kell állanom; amiről itt szó van, az már nem a középkor. Az egészen modern irodalmi kérdés! S ma talán fő-fő „aktuális ügye" literatúránknak.

PRO DOMO

Bevallom, egy kicsit személyes ügyem is. Ön maga avatja azzá, mikor ez alkalomból - a középkori irodalom „megemészthetetlenségéről" szólva - gratulál könyvem stílusának élvezhetőségéhez. Milyen nehéz lehet ilyen absztrúz és távoli tárgyakról könnyeden és egyszerűen írni! Evvel kapcsolatban elárulja azt is, hogy régebbi könyveimet nem élvezte ily zavartalanul. Úgy találta, hogy regényeim „kevéssé olvastatják magukat", s verseim nehezek s „gondolatokkal túltömöttek". Szavai majdnem megegyeznek egy legújabb kritikusom szavaival, akinek ugyanaz a véleménye, mint önnek. De az ön meglepetése nagyobb. Csodálatosnak véli, hogy épp egy ilyen tudományos témájú munkában, mint *Az európai irodalom története*, sikerült oly kifejezést találnom, mely az olvasótól nem kíván „túl nagy" áldozatot.

Nos, ami ezt a „sikert" illeti, annak a magyarázata igen egyszerű: találtam, mert kerestem. *Az európai irodalom története* az egyetlen könyvem, mely elsősorban propagatív és a nagyközönség számára készült. Itt épp az volt előttem a művészi feladat: könnyű hangon, egyszerű stílusban s mintegy valami érdekes regény formájában adni a legmagasabb irodalom áramainak rajzát, a legmélyebb szellemi problémák történetét. Sok minden egyében kívül ez a könyv próbát is jelentett számomra, technikai kísérletet: hogyan lehet a nehezet könnyen elmondani, hogy az átlagos „művelt olvasó" is megértse? Céljánál fogva szükséges volt ez a könnyű forma. Mert ez hittérítő írás akart lenni a magas kultúra védelmében, melynek ismerete és szeretete egyre szűkebb rétegekre szorítkozott.

Más volt az eset szépirodalmi munkáimnál. Itt nem nézhettem a közönségre, nem ereszkedhettem le az olvasóhoz. A lírikus nem tanít, csak énekel. A regényíró világa, mint a Teremtőé nem törődhetik avval, hogy értik-e? Ön nehéznek s túl magasnak találta könyveimet. Bírálón tanárrá bélyegez, akinek csak az irodalomtörténeti és tudományos munka sikerül. Nyilván éppen azért, mert nem voltam tanár, mikor verset írtam, s csak ott kerestem a pedagogikus könnyűséget, ahol egyenesen oktató célom volt...

Én tisztelem a „tanár" nevezetet, s eszem ágában sincs, hogy tiltakozzam ellene. De itt nem rólam van szó, s nem is a tanárságról, hanem az irodalomról és költészetről. Mit gondol rólam ön vagy akárki: alig lehet már fontos számomra. De lehetetlen nem törődnöm azzal, mit gondol a mai magyar olvasó és kritikus a költészetről és irodalomról? Ez izgat és megdöbbent. A bíráló nem véletlenül rója meg a „fáradsággal épített" regényt s a „gondolatoktól roskadozó" verset. Művészet és gondolat teher és bűn már költészetünkben, s az írót, ki a nagy Kultúrával még közösséget tart, a fiatal kritika legszívesebben az irodalomtörténet művelésére utalja (mint aki a nem tetsző operaénekest énektanárnak küldené).

KÖLTÉSZET ÉS OSTOBASÁG

Eleget sirattam már a kultúrát, s nem akarok a rögeszme túlzásába esni. Jól tudom, hogy a csúcsokon, az irodalom „magaslati helyein" művészet és gondolat még éppen nem meghaladott dolgok. Nem a nagy kritikusok proskribálják őket: csak az aprók. Akik műveletlenek és tájékozatlanok... Az ember szinte azt kérdezi: hol élnek ezek, s mit olvasnak? Sohasem hallottak, mondjuk, Paul Valéryről? Miért éppen a magyar versek tűnnek fel előttünk olyan

nehezeknek s „gondolatoktól roskadóknak”? Nem sokkal nehezebb és kultúrával átitatottabb-e egy mai standard angol vagy francia vers - akár egy Babits-versnél is? Hogyan lehet még ezt is sokallni? A nyugati regény megújítja a műfajt, lerontja az elbeszélés és esszé közti határt, kitervelt építéssel biztosítja a visszhangokat és perspektívákat. Legnagyobb remekei csöppet sem spontán írásművek vagy könnyű olvasmányok. Modernségük s irodalmi jelentőségük éppen az intellektuális komplikáltság. Nem illenék-e erről is valamit tudni a kritikusnak? Miért bűn, ha a magyar író az európai literatúra élcsapatával tart, vagy azt néha talán meg is előzi, ahelyett hogy unalmasan nyűné tovább a könnyű naturalista sablont?

Mert könnyűség és érdekesség éppen nem azonos. Hacsak nem a gyengébbek számára.

De ami értéknek számít a külföldi íróban, az, úgy látszik, teher és hiba a magyarnál. Irodalmunk „apróbb” kritikusa nem mér egyenlő mértékkel. Mélyre hajlik a Thomas Mann nehéz és stilizált biblikus tárgyú regényei előtt; a magyar írótól azonban megköveteli, hogy csak a „körülöttünk levő” valóságot ábrázolja, annak is csak az alsóbb emeleteit, azt is a lehető legalaposabb naturalizmus formájában, minden művészi vagy intellektuális megépítés nélkül. Tisztelettel beszél Proust magas és tanulmányszerű regényírásáról; de ha magyar auktor próbálna hasonlót, bizonnyal a tanári katedrára küldené. A franciának és angolnak szabad műveltnek és művésznek lenni. A magyar azonban maradjon ostoba, maradjon őserő, mert máskülönben még a „költő” nevet is elveszik tőle.

Azt lehetne mondani: az „apróbb kritikus” nem fontos. De nem ő képviseli-e az irodalmi közvéleményt? Amíg áhítatosan követi és népszerűsíti a kor legmagasabb irodalmi eszméit: hasznos munkát végez. Annál veszélyesebb, ha megreked egy félmúlt kor népszerű babonáiban. Ő a többség; a publikum rá hallgat, kivált ha megszokottat és könnyűt hirdeti, s ő maga is könnyű. Önben, tisztelt uram (hogy egészen meg ne feledkezzem önről), ezeknek az „apróbb” kritikusoknak nézeteit látom viszont. A kritika azelőtt feladatának hitte a közönséget a nehezebb magaslatok felé vezetni s mintegy a „kultúrára nevelni”. Azt a kritikát, mely ellensége a nehéznek és kulturáltnak, csak a mai magyar szellem szülhette meg. Valóban nemzeti gyökerei vannak: egy kicsit még a Koppány-szellem folytatása, mely történetünk egész folyamán hősiesen ellenállt Nyugat kultúrájának, s még Petőfiben is csak a vadzsenit tudta méltányolni. De ne áltassuk magunkat: ez a kultúraellenes *undercurrent* az egész Európa mai irodalmában ott lappang. Legfeljebb nem jutott még másutt oly népszerűségre és tekintélyre, mint nálunk, ahol tradíciókra támaszkodhatik. De mindenütt gyűlnek már, jobbról és balról, a kultúrát veszélyeztető hadak, gyűlik az ár, mely elől csak ama kevés „magaslati hely” van immár tökéletesen védve.

MIÉRT NEHÉZ A JÓ IRODALOM?

Aki a nehéz irodalom jogait követeli, bizonnyal népszerűtlen szerepre vállalkozik. Miért legyen az irodalom nehéz? A tény az, hogy a magasabb irodalom, első jelentkezésekor, majdnem mindig nehéznek és komplikáltnak tetszik. Egy új irodalmi alkotást „nehézkessége” címén gáncsolni mindig veszélyes. Az idő megszégyenítheti a kritikust. Ami az egyik korban nehéznek, sőt érthetetlennek tűnik föl, azt a következő nemzedék magától értetődőnek találhatja. Az idő hozzáerősödik, mint a görög atléta a bika súlyához, melyet még borjú korától kezdve mindennap fölemelt.

Mi teszi egy irodalmi alkotás könnyűséget? Többnyire a megszokottsága, az, hogy az ismert irodalom sínein megy tovább... Minden újítás, gondolatban úgy, mint konstrukcióban vagy stílusban, meghökkent, és megnehezíti az olvasást. Rá kell csak gondolni az Ady-korszak irodalmára, amikor valamennyiünket „érthetetlenségünk” miatt támadtak és gúnyoltak, csak azért, mert újat és szokatlant hoztunk.

Bizonyos esetekben a nehezen érthetőség vádja csak jót jelent a mű értékére nézve. Az, hogy ez a vád régi időkben ritkábban hangzott el, mint manapság, nem azt mutatja, mintha az irodalom régibb alkotásai könnyebbek lettek volna a maguk közönsége számára, mint a maiak. De a közönség és a kritika alázatosabb volt és tisztelettel teltebb az irodalommal szemben. Dante nehéz költő volt a saját korában is, hisz még életében kommentálták, akár ma Paul Valéryt. De senkinek sem jutott eszébe érthetetlensége miatt támadni őt, mint Paul Valéryt, tisztelték a költő jogát arra, hogy nehéz legyen. Ezt a jogot nálunk még Kemény és Madách idejében is tisztelték; legfeljebb a közönség vett bosszút avval, hogy nem olvasta a nehéz Kemény-regényeket. A kritika még nem azonosította magát a közönséggel. Fölötte állt, és leckéztette.

Többnyire a nehéz műveknek fogta pártját. S többnyire igaza volt. A régiek azt mondták: „Ami szép, az nehéz." Még pontosabban lehetne mondani: ami gazdag, az nehéz. Némely mű elveszti súlyát az idők árjában. De a legnagyobbak, a legdúsabbak mindig megőriznek valami nehézséget. Hamlet sohasem válik magától értetődővé. A nagy alkotások élvezéséhez mindig odaadás és áhítat kellett. A súlytalan remekmű problémáját csak korunk oldotta meg. Ez modern találmány. Ezek olyanok, mint az álvasgolyók, melyekkel a bohócok dobálóznak a cirkuszban: kívül fontosak, belül üresek.

IRODALMI AKTUALITÁSOK

Ebben a pillanatban egy egész halom ilyen álsúly hever előttem: óriási „regénykolosszusok", „hatalmas alkotások", csupa „nagy magyar mű", amilyeneket ez az év, vagy csak a könyvnap is, egy csapásra annyit produkált, mint máskor egy évtized sem! Csakugyan nagyon könnyűvé kellett válnia irodalmunknak, ha ezt az iramot győzi! Nem feltűnő-e, hogy éppen manapság, mikor az írók a közönség közömbösségéről s az olvasók pénzhiányról panaszkodnak, íróasztalomat olyan könyváradat önti el, mint még talán soha? Melyiket olvassam? Mert valamennyire nem lesz időm soha. Szinte félelem fog el, ha rájuk nézek. Ez az a fajta „nehéz irodalom", amely elsősorban fizikailag nehéz, mert egy-egy ilyen mű oldalszáma a hétszázon alul alig áll meg. Terjedelmük éppoly ijesztő, mint sokaságuk. Rég volt az, mikor az ember még számon tarthatott minden jelentős művet a honi könyvpiacon. Valamikor az volt a panaszom, hogy oly kevés a nagy regényremek a magyar literatúrában. Ma az a panasz, hogy sok. Különös gazdagság, s egy kicsit ijesztő, akár a rák vagy az elefantiázis. Ami legjobban megdöbbent, az, hogy ezek nem „rossz" könyvek; majdnem valamennyit jónak kell mondanom, ha beleolvasok. Nem rosszak, csak könnyűek. Az idők árjában szét fognak foszlani, mint a rongypapír a vízben. A kritika remekművekként magasztalja őket. Ha egy ilyen hét-nyolcszáz oldalas regénykolosszus csakugyan remekmű, el lehet-e intézni avval, hogy remekműnek deklaráljuk? Nem kellene-e az ilyent folyton emlegetni, felszínen tartani, hatását állandóan figyelni és segíteni? Ezek azonban jönnek, és eltűnnek...

Elszédülök, szeretném megvetni valahol a lábam, keresem az elveket, melyekre ez az irodalom támaszkodik, az irányt, amely felé halad, amelyben talán bízhatok... Az ifjúság felé nézek, amely kezd a sajtóban hangot adni, neveket látok köztük, amelyeket ismerek, melyekhez nagy reményeket fűztem. Barátaim figyelmeztetnek, hogy az újságokban egy nagy irodalmi vita zajlik le; s már gyűlnek is asztalomon, a nagy könyvsúlyagok mellett, a hírlapkivágások és folyóiratszámok. Miről szól a vita? milyen elveket tisztáz? micsoda új sodorba viszi az irodalmat?

Ahogy az egymásra rakott papírszeleteket lapozni kezdem, szédületem még nagyobb lesz, mint a könyvóriások közt. A könnyűség érzése itt is tart, és mintha egyáltalán nem is irodalomról lenne szó. Mintha semmi, ami par excellence irodalmi érték, nem számítana már:

nem is igen esik említés róla. Maga a vita sem irodalom már, hanem élet, a szó legszorosabb értelmében; azaz harc, személyek harca és csetepaté. Mikor Illyés Gyula lírai fölhevüléssel mondta el látomásait és tapasztalatait a dunántúli magyarság sorsáról: az irodalom volt. De mikor arról van szó, hogy Ignotus például „impresszárió" volt-e vagy sem, s Németh László antiszemita-e - ez nyilván élet és politika. Hogyan mehetnek bele kitűnő s nagyobb harcokra született szellemek, kritikánk ifjú s idősb bajnokai oly dolgok vitatásába, amire fölénnyel kellene nézniök, mint férfiaknak a gyermekek játékára? S amikről nem is beszélhetnek mást, mint mindig ugyanazt, előre tudott s szerep szerint kiszámítható dolgokat?

De ez mégis könnyű és érdekes, mert, ahogy mondják, írók helyett emberek beszélnek, egymással csatázva, s óhatatlanul kimutatva gyarlóságaikat. A pörlekedés könnyebb és érdekesebb, mint az ének: ahogy már Dante mondta.

Ez az „irodalmi vita" Magyarországon.

Mindenki tudja, hogy Ignotus nem volt „impresszárió", hanem költő és kritikus, a legkülönbek közül, s Agamemnóna annak a gárdának, ahol Ady mint Akhilleusz állt ki. Én tisztelem Ignotust s több más résztvevőjét is ennek a vitának: de a vitát magát nem tisztelem. Ez hát az irodalom fontos szempontja minálunk? ez az irodalmi ítéletek alapja? A napokban magamról is azt olvastam, hogy antiszemita vagyok, mert *Az európai irodalom történeté*-ben az írtam, hogy az Ószövetséget kevésbé érzem európainak, mint az Evangéliumot; sőt azt is olvastam, hogy a *Halálfiai* antiszemita regény. Mit szól ehhez ön, uram? (Hogy el ne feledkezzem önről.) Ez nem irodalom, hanem élet.

BESZÁMOLÓ EGY NYÁRRÓL

Az igazat megvallva, egész nyáron át keveset olvastam. Ez a nyár nem a könyvek nyara. Keveset is írtam. Súlyos esztendőt kellett átélnem: egy hosszú betegség bágyadtságát egy nagy munka kábulata váltotta fel, s most jólesett szabadon nézni szét az esztergomi dombról, melyet már alig reméltem, hogy meglátok még egyszer. Engem a szemem köt össze a világgal. A tág, szabad látóhatár előtt úgy érzem, hogy itt állok megint az élet közepén. Gondolatom szabadon legelész, mint a kifogott lovak. Szükségem van erre a korlátlanságra. Írás és olvasás keskeny sínekre kötözik a lelket: amit a betűsorok vonala jelképez. Kevés türelmet érzek a síneken.

Alig néhány könyvet hoztam ide magammal. Ami szükséges munkám folytatásához. Mert hisz még egy kötetet ígértem laikus irodalomtörténetem mellé, s avval adós vagyok: a XIX. (és XX.) század irodalmáról. De valami nagy, külön tanulmányt ehhez sem akarok csinálni, ahogy az elsőhöz sem csináltam. Legyen ez is: szabad szemlélődés egy tág láthatáron. Nem a tudós könyve, hanem az íróé. Akit az irodalomtörténetben sem a múlt érdekel, hanem a jelen. Mint ahogy ez a gazdag tájkép is - a város, a folyó, a hegyek és a bástya - nem múlt, hanem jelen itt előttem; noha azt a bástyát régi királyok építették, a város sok százados fejlődés emléke, s a hegyek és a folyó még régibb, geológus kataklizmák szüleményei. De itt vannak, élnek és hatnak, rám és a jövőre.

Én az irodalmat is úgy látom, mint a természetet. Európa harmadfél ezer éves irodalma úgy terül el ragyogva előttem, mint egy ilyen nagyszerű tájkép, kimeríthetetlen gazdagságban és mégis tökéletes egységben. Szabad, eleven és összefüggő képzelődésnek érzem, s nem vagyok hajlandó tudomásul venni a skatulyákat, amikbe a tudomány, sőt a politika minduntalan szétrakja és összedarabolja. Ahogy e fölött a domb fölött állok, szemem egyetlen pillantással röpül át a Dunán, s hiába mondom neki, hogy ott már vám áll, és új ország kezdődik... Ő egynek látja az egész tájt, minden tarkaságával és változatával, így látom én együtt és

egyszerre az egész európai irodalmat, s azért érzem idegen szempontnak, ha azt kezdik kutatni, melyik nemzet irodalmának szántam több vagy kevesebb oldalt vagy nagyobb melegséget. Az én szempontom bizonnyal nem ez volt. Írókra gondoltam és az irodalomra: nem a politikára s vetélgő nemzetekre.

De ezt csak mellékesen, disputaképpen és válaszul egy különben nagyon szép kritikára, mely éppen a *Nyugat*-ban jelent meg... Az én könyvem egyébként nem is kész még. S ami kivált a francia írókat illeti: hozzám épp a XIX. század franciái állnak legközelebb. De hát nem erről akartam beszélni: úgy térek rá, akaratlan, mint a cigány, akármiről szól is, minduntalan rátér a maga lovára. Ahogy már írtam egyszer: minden könyv közt a legérdekesebb a magunk könyve, ami nem kész még.

LEGÚJABB MAGYAR VERSEK...

Jelentős tanulságot tesznek a legifjabb magyar költőnemzedék versei, melyekből egy nagy antológiát most bocsátott közre a Vajda János Társaság. Bizony ez már harmadik generáció a *Nyugat*-tól kezdve: unokáink. Ebben a kötetben éppen az tűnik föl, mennyire hiányzik minden újabb külföldi megtermékenyülés az ifjú lírából: a magyar költészet szinte megtagadja itt exogám természetét. Nem mintha több ősi vagy tősgyökeres magyar hang szólna ezeknél, mint az előzőkben: éppen nem! De ami európai echó zeng, az nem egyenesen érkezett Nyugatról, hanem az előző generációk közvetítésével. Talán örülnünk is kellene ennek. Költészetünk oly nagy és gazdag már, hogy a fiatal költő nem érzi szükségét távolibb mintákat keresni: elég, ha elődei könyvét forgatja. De nincs-e itt a veszély, hogy ez az önmagából való termődés lassan megszegényíti a költészetet, bezár és meddővé tesz?

Unokáink egyelőre nincsenek „verseknek szűkiben", s a sok közt van elég jó vers is, s tán még több lehetne. Kárpáti Aurél egy szép előszóban elmondja, hogy a kötet beküldött versekből állt össze. Ez magyarázza sok gyengébb darab jelenlétét. A költők önkritikája ritkán megbízható, s ebben a gyűjteményben nem mindig legjobb termésükkel vannak képviselve. Némi joggal ítélhetek erről. A könyvben szereplő poéták legtöbbjét évek óta ismerem s figyelem. Magam is szerkesztettem antológiát, s mindig izgatott a *poet in the making*. Javíthatatlan érdeklődéssel veszem kezembe a *Nyugat*-hoz özönlő verseket, s amiben csak egy csöpp jó van, ritkán felejtem el.

Amikor tehát „unokáink" versportékájáról ítéletet mondok, nem pusztán erre a mintakönyvre alapítom azt. Próbálgatom a szavakat, melyek az egész generációt egy vonalban jellemezhetnék, de alig találok ilyen szavakat. Ez a nemzedék rutinos és változatos hangú. Irányait az előtte járók indításai szabják meg. Általában túl vannak már a szabad versen: a fejlődés azon már előttük túljutott. De ők néha visszatérnek hozzá, mint ahogy visszatérnek olykor a szonetthez és a l'art pour l'art-hoz is. Mindent megpróbálnak, amit már előttük is megpróbált valaki, Ady óta. Két csoportra lehetne őket osztani, aszerint, amint a *Nyugat* első vagy második nemzedékétől függnek. Van köztük rímjátékos és ritmusbűvész, plakátstílusban dolgozó zsurnaliszta költő, hosszú, szabad sorokban vég nélkül csevegő asszonypoéta, pesszimisztikus lélekelemző, szocialista propagandalantos és földszagú paraszt vagy még földszagúbb álparaszt. Van köztük hányaveti zseni, van őstehetség, akinek egy-egy verse véletlen sikerül, van ügyes és mindig talpraesett routinier, van tárgyilagos és minden színes népszerűséget megvető öngyónó. Van, aki fellépésének ideje s költészetének karaktere szerint az előbbi nemzedék tagja lehetne (József Attila), s van, aki alig nőtt ki a gyermekségből, sőt csodagyermekségből, mint a fiatal Weöres Sándor.

Weörestől még kiszámíthatatlan meglepetéseket várhatunk. De átaljában az egész nemzedéket inkább az ügyes jó átlag jellemzi, mint a kimagasló egyéniségek. Lényegében nem látszik újat

hozni, s legjobb tagjai azok, akik szervesen folytatják az előttük járók munkáját, például Vas István, akinek rokonszenves fejlődésvonala Tóth Árpádon és Illyés Gyulán egyformán átvezet. „Tehetséges" költő elég van (nem is mind szerepel az antológiában). Szinte feltűnő, mily népes ez a lírai csoport, mely pedig jóformán csak magának versel, egy lírátlan korban. De ez szinte csak önműködően továbbtenyésző költészet, minden friss megtermékenyülés nélkül. Ahogy mondtam, egy új európai lökés hiányzik. Nem mintha a költők közt nem akadna európailag tájékozott. Csakhogy az zsurnalisztikus tájékozottság, s nincs mélyebb hatása. Van, aki a legújabb angloamerikai költőket fordítja, s maga, közben, parnassien szonetteket ír Kosztolányi vagy Juhász Gyula fiatalkori modorában. Az európai költészet inkább csak az előbbi két magyar generáció költészetén keresztül hat erre a harmadikra, Baudelaire-től az aktivistákig. Mindez egyelőre teljességgel epigon nemzedéket rajzol, mely mindent megpróbál, amit már előtte is megpróbáltak, mindent fölfedez, amit mások is fölfedeztek. Ami különben a fiatalságot is jellemezni szokta; s a mai költő fiatalsága hosszú. Korunk lefojt és lassítja az érzést. Ez az antológia talán korai még. Minden nap meghozhatja „a messzeségek új üzenetét"; amely nélkül a költészet saját nedveit éli ki, s elfonnyad, mint a kultúra fájáról levágott ág.

KÖNNYŰ ÉS NEHÉZ IRODALOM

Ha már az új verseknél tartok, hadd térek vissza még egyszer az új regényekre is. Ezekre a vaskos, impozáns kötetekre, majd ezerig rúgó oldalszámokkal, amik a tavasszal hirtelen föltornyosultak asztalomon, s amiről a múltkor kissé ijedten ejtettem néhány szót: „egyetlen szezonban annyi nagyszabású regényremek, mint máskor egy évtized alatt sem". „Súlytalan remekműveknek" neveztem ezeket a váratlan fölszaporodott „monumentális alkotásokat", melyek legjobban avval zavartak meg, hogy nem is tudtam rosszaknak találni őket; pedig milyen nagy és ritka dolog egy ilyen nagy regény, ha jó! Mit jelent ez a csodálatos irodalmi elefantiázis? s nem veszti-e értékét a remekmű, ha így elszaporodik? - kérdeztem. „Nem rosszak, csak könnyűek" - próbáltam magyarázni a különös tüneményt; de most arra figyelmeztetnek, hogy az új regényeknek egy részére nagyon rosszul illik a „könnyű" jelző. Nincsenek-e itt súlyos szándékok, hatalmas történeti és filozofikus kompozíciók, egészen rafinált „modern" kísérletek, sőt még egy „magyar Joyce" is? ezt csak nem lehet könnyűnek mondani?

Valóban nem mind könnyű. S mint szegény, megzavart olvasó, szinte azt kívánnám: bár lenne inkább egyszerűen könnyű! „Könnyű" vagy „nehéz" irodalom nem olyan egészen szimpla probléma. Már Kazinczy tudta, hogy nem mindig könnyű az, ami könnyű. Sajnos, az sem mindig nehéz, ami nehéz. Ennek az egész új magyar regénytermésnek, hétszáz usque ezeroldalas köteteivel, magas szándékaival, hatalmas konstrukcióival s modern rafináltságaival együtt csodálatosan, valószínűtlenül könnyűnek kellett lennie, hogy ilyen különös bőségben és gyorsaságban megszületni tudjon. Másrészt nehéznek kellene lennie, a legmagasabb irodalom súlyával bírnia, hogy önmagát, az igényeket, melyekkel az olvasó elé áll, igazolja.

Itt van például éppen a nyár, s tegyük föl, hogy kedvem éppúgy volna, mint időm az olvasásra. De hát melyiket olvassam e remekek közül, melyeknek szinte mindegyikét „illenék elolvasni", ha valóban az, aminek mondja magát! Polcomon valóságos szemrehányásként vár a „magyar Joyce": messziről fölötlő testes kötet, mely mintha egy óriás paródia volna, még külső formátumában is hasonlítani akar az *Ulysses*-hez; ámbár tartalmában és stílusban talán inkább még Proust művéhez akar hasonlítani. Mily imponáló munka! Óriás ambíció! Valódi amalgámja a XX. századi regény két legforradalmibb hatású alkotásának. Én e kettő között inkább ellentétet, mint hasonlóságot látok. Proustot már klasszikusnak érzem, Joyce-ot

nagyon problematikus kísérletnek, s még Proust nagy regénye legkedvesebb s legtöbbet forgatott könyveim egyike, az *Ulysses*-t, bevallom, máig sem tudtam végigolvasni.

Elolvassam a magyar *Ulysses*-t? Ez külsőleg még sokkal visszariasztóbb, mint az angol, kásahegyszerű sűrű nyomásával (fejezetek és bekezdések nélkül), s rettenetes barokk stílusával, melyből hiányzik a Joyce változatos kísérletezése s rabelais-i gazdagsága. Inkább a Proust hírhedt „nehézkességét" ambicionálja, s témái is, úgy látszik, prousti témák, a modern „entellektüel arisztokratizmus" és „pszichologikus erotizmus" jegyében. Akárhol ütöm föl a hatalmas könyvet, mely legalább hét-nyolc Proust-kötetnek felel meg, mindenütt ugyanarról az egy dologról látszik szólani, mintha állandóan önmagát ismételné, egyformán nyakatekert, álprousti mondatokban. Én imádom a Proust mondatait, ezeket a tökéletes művészettel megszerkesztett körmondatokat, melyeknek minden komplikáltsága zenei, omló árnyalatokkal, a hatalmas epika soha nem lankadó folyamában. De mit szóljak az ilyenekhez, mint ez például: „Mily nagyszerű ellentét van a harisnya feszessége (mely gótikusan a csípők felé húzódik) és a szoknya lazasága (mely erkölcsi tehetetlenséggel a bokák felé omlik) között!" Az írónak nemcsak észre és szívre van szüksége, hanem fülre is. Ez a *között* szinte elég volna valakit egy könyv olvasásától visszariasztani.

Persze mégsem elég ítéletet mondani a könyvről, amelyben szemmel láthatólag sok (impresszionisztikus) szépség is van. De nem is ítéletmondásról van itt szó, hanem a „nehéz és könnyű irodalom" problémájának egy különösen komplikált esetéről: a magyar *Ulysses* csak példa. Íme, egy író, aki maga riasztja el a közönséget, részben szándékosan, részben szándéktalan. Egy ezoterikus író, Magyarországon, a XX. században! Nehéz irodalom; mégis igen szépen megfér a pongyolasággal, s ez sokat megmagyaráz. Talán ez magyarázza ennek az egész nagy szándékú új regényirodalomnak különös bőségét és titkos könnyűségét is?

Csoda-e, ha az ítélet megzavarodik, s elveszti tájékozódását? De ez csak egyes eset, s éppenséggel nem minden magas ambíciójú új regény akarja elriasztani a közönséget. Van köztük olyan is, amely hatalmas, filozofikus elképzelést könnyed, jól olvasható regénystílussal köt össze. De még több persze olyan, ahol az előkelő irodalmiság épp a formát bélyegzi, s az igényt a külsőségek szabják meg. A kritika bizonytalanul áll az „olcsó remekek" közt, bámul és dicsér, és siet feledni.

Mondják, „magas" és „szórakoztató" irodalom soha úgy el nem távolodtak egymástól, mint manap. Mégis soha oly komplikált határkérdések nem voltak közöttük, mint épp ma. S ahol a „könnyű" és „nehéz" határvonala így elmosódik, ott a valóban könnyűnek sok az előnye. A közönség az övé, s csekély irodalmi mázzal a kritikát is könnyen megtéveszthetti. Legalább azt a kritikát, amely maga is egy kicsit könnyű. Hogy csak egy végletes példát idézzek, egy magyarul megjelent Guido da Verona-könyv előszavában ezt olvasom az erotikus limonádénak erről az ismert mixeréről: „Van olyan könyve - itt elsősorban a *Mimi Bluette*-re gondolunk -, amely Flaubert közelébe emeli íróját. Viszont új regénye, ha egyáltalán valakire, talán inkább Dumas filsre emlékeztetheti az olvasót, éspedig a világhírű *Kaméliás hölgy*-re. Csakhogy: hol áll a tüdővészes Marguerite Gautier figurája az életerős, nagyszerű Mirelláétól!" stb. stb. Kritikusnak, aki ezt írta, mindenesetre apró; de épp a múlt *Nyugat*-ban beszéltem róla, mennyire nem veszélytelenek ezek az „apró kritikusok". Guido da Verona magyar tisztelője például, úgy tudom, azonos egy népszerű „kritikai" folyóirat szerkesztőjével, mely a közönség ítéletét nem kis mértékben befolyásolja.

„Legelső feladatunk a közönség nevelése" - olvastam egyszer ebben a folyóiratban.

BRÓDY SÁNDOR ÉVFORDULÓJA

Még szerettem volna néhány szót írni ebben a cikkben Bródy Sándorról. De hirtelen úgy érzem, hogy készületlen vagyok; s különben sem szeretem az emlékezetnek azt a mechanizálását, amit az évfordulók jelentenek. Bródyt évfordulók nélkül se könnyen feledjük el. Szinte a tollunk hegyén hordjuk őt: szavainkban és mondatainkban. A magyar stíluson nyomot hagyott. Aki róla ír: a nyelvről kell írnia. Az irodalmi újságírás nyelvét ő teremtette meg nálunk, alig nyithatom föl hírlapomat, hogy vezércikkből, tárcából, színes riportból, akár még napihírből is, ne érezzem vissza az ő rég olvasott mondatainak ízét. Nem is említve a nagyobb írói egyéniségeket, akiknek stílusát kiformálódni segítette, Ady prózájától kezdve. Az új magyar próza „stílromantikája" Bródyval kezdődik. Milyen tanulmány lenne megkeresni titkos forrásait ennek a különös, romantikus stílnak, mely annyira elüt a Bródy irodalmi ösztönzőjének, Zolának, száraz irályától. Keleti temperamentum diktálja? Vagy nyugati hatás (például Carlyle-é)? Ezt a tanulmányt valaki biztosan megírja még. De aligha évforduló alkalmára.

A MESSZESÉG ÉS AZ ITTHONI FŰ

Stílushibák nélküli, gáncstalan magyarsággal megírt könyvet olvastam nemrégen - egy fiatal költő útleírása volt, oroszországi utazás. Kit ne érdekelne Oroszország? Az „orosz szfinx", ahogy nemrégiben mondtuk. Ma már „az emberi társadalom kísérleti laboratóriumáról" beszélünk. Ez a kísérlet nem kisebb kérdést vet föl, mint a szfinxé. A híres Kapun túl mintha a jövők és álmok birodalma kezdődnék. [...] Minden hír izgat, ami onnan jő.

És mégis, a fiatal költő útleírásának szinte nagyobb szenzáció volt számomra a stílusa, mint a tartalma. A gáncstalan stílus öröme adja kezembe a tollat - vagy inkább a fájdalom azon, hogy ez az öröm olyan ritka. Nem a könyvről akarok írni, az orosz útirajzról, egyáltalán nem könyvről vagy íróról. Csak szavakról és mondatokról teszek pár megjegyzést, újabb íróink stílusáról, ami olvasás közben eszembe jutott. Üljünk le hát a fű közé, és feledjük el a messzeséget.

Egész véletlen, hogy az első megjegyzést az orosz útirajz juttatta eszembe - tulajdonképpen nincs ennek a stíljában semmi rendkívüli. Egyszerű, rendes, jó, magyar stílus. De épp ez a ritka és feltűnő benne. A magyar fű közt vannak virágok, és nagyon sok gaz van, de sima, egyenletes, egészséges színű gyepet keveset találok. A magyar író vagy a stílromantika orgiáit űzi, vagy pongyola és zsurnálisztikus. Vajon szabad-e a stílusra alkalmazni, amit Jókai az asszonyról írt: hogy annál jobb, mennél kevesebbet lehet mondani róla? A műfordítás kétségtelenül úgy jó, ha nem venni rajta észre, hogy műfordítás. A stílusról talán nem mondanám ily kategorikusan: úgy jó, ha észre sem venni, hogy stílus... De bizonyos, hogy nemcsak magam örülök ma oly könyvnek, amelynek stílusa nem veteti észre minduntalan, hogy stílus.

Se pózzal, se pongyolasággal.

A MAGYAR STÍLUS GATYÁBAN JÁR

...A fogalmazás mindig egy kicsit hősi erőfeszítés. Kivált a magyarban. A mi nyelvünk még nem gurul oly jól kijárt kerekeken, nem gondolkozik az író helyett. Hiányzanak a kész, jó szólamok, a stílus apró gépalkatrészei, melyeket oly gondtalanul alkalmazhat az angol, a francia író. Ez talán előny, de csak ahogy a nehézség előny lehet a művésznek: *oui, l'œuvre*

sort plus belle... A stiliszta, aki vállalja ezt a nehézséget, valóban „sziklát farag és ércet kalapál”; nem csoda, ha atléta- vagy ötvöspózba vágja magát. De nem egyszerűbb-e a nyelv kitaposatlanságát nehézség helyett könnyűségnek tekinteni? Ahol nincs út, ott minden szabad...

Ez is oly téma, ami messze vinne... Panaszkodunk, hogy a magyar kritika nem őrzi a stílust. Más irodalmak nyelvét szigorú akadémikus hagyományok bástyázzák körül, csak a magyar szabad préda. Kosztolányi néhány év óta tiszteletre méltó küzdelmet folytat nyelvünk tisztaságáért. Hasonló harcot kellene indítani a magyar irodalmi nyelv szépségéért is. Nem az idegen szavak csúfítják el legjobban a nyelvet, hanem a csúnyán használt magyar szavak, a kuszált mondatok, logikai hibák, grammatikai hanyagságok és a rettenetes képzavarok...

Ezek ellen a magyar nyelvet semmi sem védi.

Szeretném megértetni, mennyire nem kis dologról van itt szó. A magyar stílus gatyában jár. Francia írót például örökre kompromittálna egy-egy olyan mondat, olyan vétség a stílus logikája ellen, amilyet nálunk a legjobb nevek viselői is, szinte minden lapjukon, tökéletes gondatlansággal megengednek maguknak, sőt irodalmiatlan kicsinyességnek éreznék törődni vele. S ez nem annyit jelent, hogy a francia okvetlen az akadémikus tekintély bilincse alatt nyög. Szó sincs róla; bármely elevenen él is az akadémikus hagyomány például Franciaországban, a modern francia (vagy angol) írók nagy része lázadó és szabad, stílusában éppúgy, mint másban. Lázadó, csakhogy tudatosan az; lázadása valóban lázadás, korlátok áttörése, a művészi szabadság aktusa. Lázadó, mert van mi ellen lázadni; kemény anyagban dolgozik. Lázadása nem könnyebbség, hanyagság, véletlen: hanem merészség és művészet.

A magyar író azonban többnyire nem a lázadó művészhez, hanem a hanyag iskolás gyermekhez hasonlít, aki megkönnyíti magának a feladatot.

MÉRT NINCS STÍLKRITIKA MAGYARORSZÁGON?

Persze, nehéz lázadni ott, ahol nincs mi ellen lázadni, s ahol a legvaskalaposabb akadémikusok éppoly hanyagul és lomposan írnak, mint a zsurnalisztikus modernek. A magyar stílus valóban a Csáky szalmája. Itt el sem tudok képzelni stílushibát, amely vitát keltene, amelyet valaki megemlíteni is érdemesnek tartana. Megvetésre méltó szőrszálhasogatásnak tűnnék föl valamely író stílusáról általános (többnyire magasztaló) megjegyzéseken és frázisokon kívül még csak szót is ejteni.

S csakugyan, méltán rossz néven is vehetné a magyar író a gáncsot és akadékoskodást modoros, hanyag vagy logikátlan mondataival szemben, amelyek mindazáltal nem rosszabbak, mint amilyeneket majdnem minden más írónál is találhatunk, a legjobbakat is beleértve. Miért éppen X-et vagy Y-t érte itt a rovás? Nem látszanék ez személyi támadásnak? Hol lehetne kezdeni a kritikát? Bűn-e az, amit mindenki példája s az általános hallgatás szentesít? A magyar irodalmi stílust csak egy szigorúbb közvélemény nyomása emelheti föl. De ez a szigorúbb közvélemény nem alakulhat ki, amíg a magyar író bármely mondata elleni megjegyzést egész írói lénye elleni megjegyzésnek érez. Nem is illik a mondatokba belekapaszkodni. Mikor a *Nyugat*-ban nemrég szigorúbb stílkritikát ígértem, sokan szemrehányást is tettek nekem, mintha valami irodalmi illetlenséget követtem volna el. Az *Árkádia* rovat kiszerkeszthet néhány végletes stílushibát. De az igazi veszedelem azokban van, amiket nem is lehet, s nem is érdekes kiszerkeszteni: annyira általánosak.

NYELVSZÉPSÉG ÉS RELATIVITÁS

Azonkívül egy elvi kérdés is fölmerülhet itt. Mi az, amit hibának lehet minősíteni? Hiba lehet-e az, ami általános divat és szokás? Hol vannak itt a törvény, a szabályok? Hisz a stílusban még inkább áll az, ami a grammatikában: hogy az igazi törvényhozó az *úzus*. S nálunk még igazán kialakult úzus és hagyomány sincs. Aztán a nyelv folyton fejlődik, eleven folyamat, alkalmazkodik a modern lélekhez. Ami fordulat tegnap még hökkentett, ma már megszokott és nélkülözhetetlen; ami ma még hiba, holnap törvény lehet. Ki fogja ezt a folyamatot megakasztani?

De a nyelvszépség mégsem ilyen egészen relatív. Ugyanazon szavak szükségtelen ismétlése például sohasem lehet szép, mert szegénységet éreztet, s a szegénység érzése mindig nyomasztó, még a stílusban is. Ebben alighanem mindenki egyet fog velem érteni - ami az elvet illeti. A gyakorlatban viszont íróink a legfesztelenebbül ismételgetik ugyanazt a szót egy lapon többször is, ragaszkodnak feltűnő fordulataikhoz, mint egy dickensi naiv alak a szójárásaihoz, vagy nem restellik például a *hogy*-ot kétszer, sőt háromszor leírni egy mondatban, ami igazán nagyon csúnya; s mindezért semmi veszélye sem fenyegeti őket a megrovásnak. Hasonló ismétléseket néha csakugyan nehéz nyelvünkben elkerülni; noha csak igen ritkán lehetetlen. S talán éppen azért kellene, hogy szigorúbb közítélet sújtsa az ily hibát: kényszeríteni íróinkat, hogy megtalálják, begyakorolják, szokványossá tegyék a nyelvet gazdagító, ma még talán ritkább szavakat és fordulatokat, melyek a csúnya ismétléseket mind könnyebben nélkülözhetővé teszik, s utódainknak egy dúsabb és szebb magyar stílus örökségét biztosítják.

NYELVFEJLŐDÉS „IN PEJUS”

Valóban, ha már nyelvfejlődésről van szó: nem értem a nyelvnek sem forradalmárait, sem konzervatívjait. A lényeges kérdés nem az: fejlődik-e a nyelv vagy sem - úgyis fejlődik. A kérdés az: rosszabbá vagy jobbá fejlődik? A fejlődést lehet befolyásolni, s nem igaz, hogy a nyelvben minden fejlődés jó. A magyar stílus történetében már több példát lehetne mondani nyelvünknek *in pejus* való változására, szegényesedésére. Hogy csak a legfeltűnőbbet említsem, a félmúlt kiveszése, amely szinte szemünk előtt ment végbe, szegényebbé tette a magyart igeidők dolgában, mint a legtöbb nyugati nyelv, például akár a francia, akár a német, amelyekkel pedig azelőtt egyenlő gazdag volt. Ez a szegényedés az irodalom bűne. Mikor én olvasni kezdtem, gyermekkoromon és ifjúságomon át, a félmúlt még teljesen eleven volt az irodalomban, s Jókai nyelve mely tele félmúltakkal, a legmodernebbül és legélőbben hatott. A félmúltat mi írók öltük meg; az én generációm még segített ebben a gyilkosságban. Az irodalmi nyelv azonosulni akart a beszélt nyelvvel: a naturalizmus kora volt ez. A félmúlt kiveszte azonban megnehezítette és megcsúnyította a magyar stílust. Gondoljunk csak a *volt*-ra, amely a mai elbeszélő nyelv átka és fő terhe, s amely félmúlt nélkül semmivel sem pótolható. A *volt* ismétlése éppoly csúf, mint a *hogy*-é. Mai novelláink hemzsegnek a *volt*-októl, egy-egy mondatban néha három-négy is van, s ügyetlenné, lomhává teszi a legszebb leírásokat.

A szók jelentésének divatoktól függő elváltozásai sem mindig gazdagítják a nyelvet. Néha igazán kár a szó régi ízéért, színéért, amelyet az új, ellaposodott értelem megfakít. Szegény Ambrus Zoltán, egyike az előttünk járó nemzedék kevés számú gondos stilisztáinak, egyszer szenvedélyesen fakadt ki előttem az *ám* szó modern használata miatt, amely újabb íróink mondatainak élén egyszerűen annyit jelent, mint: *de*. Persze a *de* maga is elég bajt ad a stilisztának. Minduntalan szükség van rá, ismételgetni csúnya, s helyettesíteni nem mindig könnyű, annál inkább, mert a rokon értelmű szavak mind hosszabbak és súlyosabbak. Hozzájárul ehhez, hogy a *hanem*, melyet még Jókai oly csodálatos zamattal tudott használni,

különös módon kezdett kijönni a divatból. Aki először használta az *ám*-ot a *de* értelmében, azonnal iskolát csinált: mindenki megörült az újításnak. Az *ám* szépségét azonban megölte ez az újítás: így csúnya és modoros, régi jó magyar zamatát pedig, melyet elődeink írásaiban még annyira élvezünk, lassan-lassan egészen elveszti.

Nem kevésbé kérdéses értékű a *tűnik* szó divatos jelentésváltozása is. Ez eredetileg költői lelemény volt, s nem szegényíteni, hanem gazdagítani látszott a nyelvet. *Tűnik* a *föltűnik* helyett („csodálatosnak tűnik", „gyönyörűnek tűnik") villanóbb, képiesebb, impresszionisztikusabb hatású... Valóban az irodalmi impresszionizmus terméke, s a *Nyugat* első korszakában született, olyan költők tollán, mint Tóth Árpád, akik a tűnő, villogó, hangulatot idéző kifejezést keresték. Náluk helyén is van mint költői kép, mely újdonságával, tömörségével s merészségével hat. De mi lesz a költői képből, ha prózai szólammá válik, aprópénzzé kopik, elveszti költőiségét, de megtart valami szenvelgő és irodalmi színárnyalatot, viszont kiszorítja a régi, természetes kifejezést, mely a komoly, prózai stílusban szép és helyénvaló volt? Mindkét kifejezés egyformán veszt evvel a cserével, s a prózai nyelvbe, egyelőre legalább (míg el nem mosódik), egy kellemetlen, idegen íz kerül.

JELENTÉKTELEN PÉLDÁK

Ezek persze csak jelentéktelen példák, s távol vagyok attól a pedantériától, hogy ily kicsiségekért üzenjek hadat a divat hatalmának, mely ront és épít óhatatlanul. Mégsem volt talán fölösleges erre az utóbbi példára is utalnom, mert ilyen apró modorosságok éppúgy megronthatják a stílus ízét, mint a hanyagságok, szóismétlések vagy egyéb csúnyaságok. Nemcsak kollektív divat van, hanem az egyes íróknak megvannak a saját egyéni divatjaik, amelyek sokszor még feltűnőbb ízűek, mert nem mosódnak el a közhasználatban. S most nem a stílromantikát űző, szándékosan modoros írókra gondolok, s nem a Karinthy véleményére, aki szerint a stílus annál rosszabb, mennél egyénibb. A stílromantika néha művészet, s a modorosság lehet a poézis választott eszköze; bár többnyire csakugyan a gyengék pótszere az. Szóval nem modoros írókra gondolok, hanem egyes, elszórt modorosságaira olyan íróknak, akik különben talán egyszerűen és jól tudnak írni. Néha eléggé ártatlan fintorok ezek, s igazán a dickensi figurák visszatérő szavaira emlékeztetnek, mint például ha Kassák Lajos *mintha* helyett állandóan azt mondja: *akárha*. De az ily csökönyösség a végén mégis zavar, s enyhén komikus hatást tesz, akár a Dickens-embereké; szürkévé, szegénnyé gépesíti a nyelvet. Még rosszabb, ha például egy finom esszéíró és franciás kultúrájú esztétikus valamely közkeletű fogalmat változatlanul egy kedélyes ízű magyar népies szóval fejez ki (mint ahogy Gyergyai Albert, aki egyébként nemzedékének legkitűnőbb stilisztáihoz tartozik, ha önmagáról beszél, mindig így mondja: *jómagam*).

De hát ezek valóban jelentéktelen példák, és egyáltalán nem is gáncsok. Egészen más gáncsokat lehetne emelni a mai magyar irodalom stílje ellen, s egészen másfajta példákat felhozni, ahogy mondtam, „legjobb íróinkból". Alig nyithatok föl mai magyar regényt, hogy itt is, ott is ne leljek valamit, ami ízlésemet, logikámat, magyar nyelvérzékemet vagy egyszerűen a fülemet sérti. Mint említettem, az igazi hiba nem is a szavakban és kifejezésekben van, hanem a mondatokban. Ezekből ijesztő példányokat idézhetnék. Restellem ezt tenni s megbántani vele magyar írókat, akiket különben szeretek és nagyra becsülök. (S hiszen talán a magam írásaiból is lehetne felhozni éppoly elrettentőt.) Régebben azt mondták, hogy „a stíl az ember"; s vannak írók, akikre nézve ez igaz is. Vagy legalább vannak, akiknek a stílusuk oly testhezálló öltöny, hogy minden ütés, amely a stílust bántja, magát az írót éri. Ilyen író azonban mindig kevesebb lesz, s mostani prózaíróink többsége igazán sokkal több és különb a saját stílusánál (legalább ha stíluson a nyelv tudatos kezelését, a mondatok belső logikáját, a szók választásának és használatának gondosságát értem).

De ha az egyes írót nem is mindig méri a stílusa: annál inkább méri az irodalom, a kultúra nívóját a jó írók átlagos stílusa. Ezért fontos a „szőrszálhasogató” kritika, ha nem is mindig az egyes írókkal, de igenis magával az irodalommal szemben.

ÖNKRITIKA

Ami magára *Az európai irodalom történeté*-re vonatkozik, arról itt nem sok mondanivalóm van. Nem mintha elvileg az volna a véleményem, hogy az író hallgasson a saját művéről, és ne feleljen a kritikára. Állni a kritikát!” - ez csak afféle modern illemszabály, s a képmutatásnak kedvez, mint minden illemszabály. Régi nagy írók nem mindig állták nagyon a kritikát, s vitáikból és fölhördüléseikből csak haszna volt az irodalomnak. Az író gyakran a legjobb kritikusa önmagának, álszemérem volna visszatartani megjegyzéseit.

De nekem, új könyvemet illetőleg, nincs kedvem vitázni a kritikusokkal. Az én kritikám alighanem súlyosabban ütne ki, mint az övék. Magam legjobban leleplezhetném ennek az „irodalomtörténetnek” hibáit és hiányait. Nagyon is gyorsan kellett megírnom - de hát másképp sohasem írtam volna meg. Mindig irigyeltem azokat az írókat, akik rendszerrel, napról napra és beosztás szerint tudnak dolgozni, mint a tudós vagy a hivatalnok. Meg kell alkudnom magammal: sajnos, nem tartozom közibük. A nyugalmas munkát nem ismerem. Izgatott iram vagy halogató, végtelen kételyek: a kettő közt nincs számomra középút. Az „irodalomtörténet” terve oly vakmerő volt, hogy meg sem valósulhatott volna, ha időt engedek magamnak a halogatásra és kétkedésre. Most örülök, hogy a könyv megvan, úgy, ahogy van. Azon töröm magam, hogy hiányait némi átdolgozással pótoljam.

Persze, ahogy mondtam, a tudományos munka nem így készül, s én nem is igénylem a magamét annak. Ez távol van tőlem. Mégis, most, hogy a kész könyv előttem áll, meg kell mondanom, egyáltalán nem tudom azt pusztán lírai vallomásnak látni. S kivált a második kötetre nézve nem hiszem, hogy semmi egyéb ne volna ez, mint „egy ízlésforma önarcképe”. Annyira nem, hogy mindazt, ami e kötetben csupán ízlés és ítélet, szinte másodpercben érzem csak fontosnak. Igaz, eredetileg *Az európai irodalom története* csakugyan a vallomás ösztönéből fakadt. Stílusa is hozzájárulhatott, hogy az olvasó lírát lásson benne. De lassanként, amint mindinkább modern időkhöz értem, s az irodalmi fejlődés történetét nagyobb közelségből szemlélhettem: mindinkább maga az a történet kezdett érdekelni, úgy, ahogy az valóban megtörtént. Maga a szellemi történés: egysége és belső összefüggése. Rájöttem, hogy még ezt a történést senki sem vette szemügyre a maga valóságában. Az irodalomtörténetek beszélnek egy-egy íróról, azután sorra veszik a másik írót, és így tovább... Ez éppen olyan, mintha egy lánc szemeit először elválasztanák egymástól, aztán így külön és szétszedve raknák ismét egymás mellé. Az írók, igazából, nem következtek ilyen szép rendben egymás után, hanem egyszerre éltek, és egymásra hatottak. Ahol az irodalomtörténetet közelebbről látjuk, s nem csupán ritka csúcsaiban szemléljük (azaz a hozzánk közelebb eső időkben): lehetségessé és izgató feladattá válik ezt az összefüggést az időrend fonalán nagyjában kitapogatni. Elég különös, hogy senki sem tett még erre kísérletet; engem annyira izgatott a dolog, hogy, mint mondtam, az egyes írókról való ítéleteim, benyomásaim regisztrálása mellékessé vált számomra. Az irodalmi láncszemek éppenséggel nincsenek mindig aranyból, mégis fontosak lehetnek a történetben, olykor fontosabbak, mint némely valódi aranyszem... Az összefüggésből nem maradhattak ki olyan írók sem, akiket kevésbé ismertem, akikről nem is lehetett talán véleményem. Többnyire ugyan volt, és nem hallgattam el. De fő célomat igazán nem ez az ítélgetés vagy a helyek méricskélése tette, lírai véleményeimnek megfelelően. Nem is valami előre elgondolt irodalmi elmélet igazolása. Hanem tisztán az irodalom történetének szemlélete, valóságos rendjében és összefüggésében, ahogy nekem magamnak is folyton új meglepetéseket adott, s új perspektívákat tárt föl.

A kritikát azonban makacsul csak személyi véleményeim érdekelték, ami voltaképp nagyon megtisztelő reám nézve. Melyik írót (vagy irodalmat) emelem a másik fölé: ez volt mindig a fő kérdés. A klasszifikálást kívánták tőlem, szimplán és egyénien, akár valamely társasjátékban. S még azt sem igen engedték meg, hogy szempontjaim legyenek, a különböző értékszférák szerint. A legkomolyabban szememre vetették, hogy Platónnak több helyet juttatok az irodalomtörténetben, mint Arisztotelésznek, pedig az is volt legalább akkora filozófus. Még Halász Gábor is mélyreható pszichológiai következtetéseket fűz ahhoz, hogy Schopenhauerről és Nietzschéről többet beszélek, mint Kantról vagy Spinozáról. S nem jut eszébe az az egyszerű magyarázat, hogy az irodalom történetét írom s nem a filozófiáét.

Ahogy mondtam, eszem ágában sincs tudományos érdemeket igényelni. Az irodalomtörténet egysége egyelőre úgy állt előttem, mint egy művészi egység. Mint egy regény meséjének egysége, melynek hősei az irodalomtörténet alakjai, Goethék és Byronok, Hugók és Tolsztojok, megjelennek és eltűnnek, hogy gazdagodva és változva ismét fölbukkanjanak; hatnak egymásra, és véleményeket formálnak egymásról. Ilyen regényt írtam én az irodalom történetéből, legalább művészi és hevenyészett képet kívánva adni egységéről és összefüggéséről, melyet a tudomány mindeddig a maga időrendi valóságában ábrázolni elfelejtett.

Olykor az író könnyelmű és előreszaladó gondolata hasznos sugallatot adhat a tudománynak. Hiszem, hogy minden hibái mellett az én könyvemben is van valami ilyen termékeny előreszaladás. De nem az egyes írók megítélésében kell azt keresni, nem egyéni véleményeimben vagy irodalmi élményeimről tett vallomásban. Ezek lehetnek végleg szubjektívek. De nem szubjektív maga az összefüggés, az irodalom történetének tényleges, időbeli lefolyása, amelyet a magam eszközeivel, dióhéjban, rajzolni próbáltam. S amelyet a tudomány, fölhalmozott és megszűrt anyagából, talán pontosabban kiépített módszerrel fog valamikor rekonstruálni.

Mert hisz a tudomány is egyre inkább kritika alá fogja mesterséges kategóriáit s mindig többé-kevésbé önkényes absztrakcióit. Az „angol líra” és „Goethe epikája” csupán absztrakció, s egymás után következő írói arcképek mozaikjából még nem lesz irodalomtörténet. Az irodalomtörténet igazi valóságát, mint minden históriáét, az idő hordozza, melyet a tudomány rendszerint fölényesen összedarabol, és szétrak a saját gondolati skatulyáiba. S én elbízottabb perceimben néha úgy érzem, hogy az én kapóra megpróbált módszerem nemcsak hogy nem „teljesen szubjektív”, hanem még sokkal objektívebb s a valósághoz illeszkedőbb, mint ezek a tudományos skatulyák és kategóriák.

S hát még: mint a nemzedékek ítéletei!

KIJAVÍTOTT KÖLTEMÉNYEK

Holott egyelőre itt vannak a régi, ismerős világok, kisebb-nagyobb tartományai vándor kedvű szellemünknek, hitelesen élt és élő írók és költők birodalmai, ismerősek és jól hozzáférhetőek, amikben akármeddig kedvünkre csavaroghatunk. Például ha csak legközelebbi költőtársaink otthonos országaira gondolok is, ahol minden bokor kedves, minden út csábító, mindent szinte magaménak érzek... Azért jut ez eszembe, mert éppen most kaptam meg Szép Ernő összes költeményeit egy szép nagy kötetben, mely csak imént hagyta el a sajtót. Olyan örömmel nyitottam föl, mintha ifjúságom egy kedves, el nem feledhető vidékét látnám váratlan viszont. De eszem ágában sincs könyvkritikát írni, kivált Szép Ernő verseiről. Azt hiszem, ebben kicsit elfogult is lennék. Együtt indultunk, s az első kötetéről valaha csakugyan könyvkritikát írtam, egy nemzedéknyi idővel ezelőtt. Azokat a verseket ma is kívülről tudom, emlékeimhez tartoznak, életem részei, csöppet sem érzem magam velük szemben kritikusnak. Annál inkább olvasónak, s most mint olvasó szólalok föl, mint olvasót bizonyos sérelem és csalódás ért. A régi verseket nem egészen a régi formában kaptam vissza. A kedves sorok itt-ott megváltoz-

tak, a költő kijavította fiatalkori verseit! Szinte úgy érzem, meghamisította. Igaz, hogy egészen diszkréten, és úgy látszik, csak egészen kevés helyen; én, ahogy a könyvet fölnyitom, az első pillantásra két ilyen „javítást" fedeztem fel. De mindkettő nagyon érzékeny, s nem tehetem, hogy azonnal „le ne szögezzem", ahogy mondani szokták, érzésemet és tiltakozásomat. Szép Ernő nem az első költő, aki mostanában így kijavítja régi verseit; valóságos divat kezd ez lenni nálunk, és nemcsak nálunk, mert például Yeats, a Nobel-díjas ír poéta, öregkorára ugyancsak alaposan átdolgozva adta újból ki fiatalon írt költeményeinek egy kötetét. Ami nála különösen sokat jelent, és sok vitára adott okot, mert Yeats egyike lévén azoknak a költőknek, akik a korral egyre változnak és fejlődnek, a tipikusan XIX. századi költeményekből egyszerre nagyon új hangú, XX. századi poémák lettek. A költő a kor ízléséhez alkalmazta őket. De nem akarok Yeatsről beszélni, sem például Füst Milánról, aki az aggodalmas, újra és újra mindent meggondoló művészek közé tartozik, vagy Szabó Lőrincről, aki nem is oly régen írt verseket bocsátott ki újra, átdolgozva. Szép Ernőnek több joga volt változtatni költeményein... vagy kevesebb. Ezek a költemények már majd harmincévesek, s a költő bizonnyal sokat fejlődött azóta. Valószínűleg fölülről tekint régi verseire. Egy-egy helyen úgy tűnik föl neki, ma pontosabban ki tudná fejezni gondolatát, mint akkor. Én mégis megütődöm, s szinte hirtelen kijózanodom a vers mámorából, amint változtatásait olvasom.

Csak annyi volt veled szerelmem,
Csak annyi volt,
Egy kézfogás zajos teremben.

Gyönyörű strófa; s a „zajos terem" hangulatában mennyire bent van a világ ellenséges idegenségének érzése, ami elijeszt és megöl minden intimséget. Milyen szürke és semmitmondó ehhez képest - nem is említve, hogy még a ritmust is végképp agyoncsapja (noha a gondolatot talán csakugyan pontosabban, túlságosan pontosan, fejezi ki) - az újabb változat:

Egy kézfogás idegen helyen.

Egy jó verssor szent dolog, nem szabad hozzányúlni, még alkotójának sem. És a fiatalság is szent dolog, tiszteljük a magunk fiatalságát! Tiszteljük, még ha mosolygunk is rajta. Lehet, hogy túlzás, és bizonyára egy kicsit naiv is, a híres-szép Szép-vers gyermekes elkeseredése:

Sohse vittek hippodromba,
Hippodromba,
Hippodromba,
És lyukas se volt a ponyva.

Mégis kedvetlenné tesz, s egy leheletnyivel legalább csökkenti a vers tündéri melankóliáját, mikor a költő, hosszú évek múltán józanul és a valósághoz híven, vagy csak hogy ne hasson annyira valószínűtlennek a túlzott örömtelenség - esetleg, hogy ne lássék olyan „kis slemilnek" a vers apró hőse -, így változtatja meg az utolsó sort:

Jó, hogy lyukas volt a ponyva.

Két megváltozott verssor valóban nem nagy dolog, két sor alig számít valamit ebben a szép nagy könyvben, a Szép Ernő édes *oeuvre*-jében. Szememre hányhatják, hogy kákán keresek csomót; de épp ez a kákán csomót keresés mutatja és mutassa meg, hogy ezek a versek fontosak és kedvesek nekem. Bizony, két szép verssor fontosabb s kedvesebb, mint nagyon sok nagy kérdés és időszerű téma, amikkel tele vannak újságjaink és folyóirataink. Forrong a világ, és valósággal terrorizálnak bennünket az események és félelmek; azt hallom, bűn ma „másról beszélni". Én nem akarok engedni ennek a terrornak. Azért is Jeopardyról beszélek, és a két megváltozott Szép Ernő-verssorról.

1923-1939

A TESTVÉR-KÖLTŐ

NAGY ZOLTÁN: ELÉGIÁK

S az emberek? Elnézem néha őket:
Óh hogy tolongnak, bújnak, küzdenek,
Hazudnak, csalnak, s mind miért, miért?
Oly furcsák nékem, oly idegenek,
Minthogyha volnék vén misszionárius
Vad népek közt, szűz ős sziget kopárján,
S nézném dühödt táncuk s nagy tollaik.

Ez a vers szimbolizálja Nagy Zoltán attitűdjét a környező élet előtt, s ebben az attitűdben, mint egész költészetében, a költő ösztönös és tudatos egyszerre: ismeri ösztöneit, s nem hagyja magát kizavartatni utaikról, még a küldetés csábításai által sem.

Úgy rémlik néha: hírvivő vagyok,
Tán bús vagy tán víg híradással küldtek
A földre engem titkos őserők,
Eszembe jut tán... Már a nyelvemen van.
Egy-egy szó halk tüzével felragyog.
Miként az első csillagok, remegve,
S néz s hallgat még a bús misszionárius.

Néz és hallgat... Ez a vallomás megadja már a Nagy Zoltán költészetének - ennek a szemlélődő, ritkán s akkor is szinte csak magában és magának megszólaló, befelé forduló s kifelé csak feltűnés nélküli, gondos, de szerény öltözetben jelentkező poézisnek - legmélyebb vonásait. Szemlélődő és magányos költészet ez: nem képvisel semmit, csak egy lelket: szélen jár, és nem tolong a sodorban - ezzel a sodorral, mely az élet sodrának nevezi magát, alig tart valami közösséget: de mély közössége van az élet mélyével és forrásával, mellyel minden lélek önnönmagán, önnön mélységein át közlekedik. Nagy Zoltán önmagába mélyülő költő, s szava olyan, mint az izlandi hőforrások kibuggyanása, melyek hosszú időkre visszaivódnak a mélybe, és szinte eltűnnek, hogy aztán forró gazdagsággal fakadjanak föl, olykor csak egy pillanatra. A lírai anyag meggyűl és árad így: meleg zene buggyan, s az érzelmi mondanivalónak oly torlódása egyetlen versben, amiből egy „termékeny” zsurnaliszta poéta négyetötöt is csinálna. Az ily költészet, mintha valami állandóságból szívná erőit, megtartja ízét és hőfokát: nem függ a külső körülmények változásaitól, s nem változik velük.

Valahogyan statikus jellegű.

Csakugyan kétféle költő van: statikus és dinamikus. A kritikának gyakran hangoztatott jelszava: a költői egyéniséget fejlődésében érteni meg, bizonnyal nem a leglényegesebb szempont a Nagy Zoltán megértéséhez. Nem mintha az ő költészete nem fejlődött volna, s új kötete nem volna tisztultabb, mélyebb, bensőségesebb még az elsőnél, nem mintha magában ebben az új kötetben is - mely vagy tíz év termését gyűjti egybe - nem éreznők ezt a fejlődést a mindig mélyebb belsőségesség felé. Mégis azt kell mondani: legmélyebb lényegében és általános nívójában ez a költészet nem változott, szinte teljesen készen jelentkezett, és mindvégig egyenletes maradt. Fő vonása éppen valami hűség és állandóság. Ez a hűség és állandóság túlnyúl az egyéni élet határain: a Művészet valami örök és lényegében változatlan dolognak tűnik föl, korokon éppúgy, mint évszakokon át:

Nem múlik el, csak nő! Hajt gallyakat, ágat...

- mint a költő az Időről mondja. Nagy Zoltán egy gallynak, egy levélnek érzi költészetét valamely erős ágán a Művészet nagy, örök fájának, mely nem múlik, nem változik, csak „hajt gallyat, ágat": nem azért, hogy azok szabadulni iparkodjanak a fától vagy színeikben kiütni a többi lomb közül, vagy túlnőni rajta: hanem éppen, hogy méltón, illően és hozzásimulva gazdagítsák. Ez a titka rokonszenves tradicionalizmusának, mellyel nyelvében, technikájában igaz debreceni létére a régi debreceni költők, a Csokonai-iskola hagyományaiba kapcsolódik - nem külsőségekben, hanem a forma belső szellemében -, talán egyszerűbben és közvetlenebbül, mint bármely más mai magyar költő bármely más hagyományba. S ez különbözteti meg a vele sokban testvér költőtől, Tóth Árpádtól is, aki szintén a debreceni hagyományokból indult ki, de azonnal erősen egyéni formákkal. S a kifejezés raffinement-jaiban át tudott menni a francia dekadensek (a Baudelaire és Verlaine) iskoláján, anélkül hogy a debreceni tradíció gyökereitől pillanatra is eltért volna.

Úgy látszik, mintha Nagy Zoltán ebben a tradicionalizmusban is mindig jobban és jobban tudatossá válna: új kötetének már a címében is érezni véljük ezt a tudatosságot, s utolsó ciklusai mind jobban és jobban éreztetik. A *Tél* című verse, mely legújabb költő-érájának gyöngye, dokumentum erről. Tévedés volna azonban azt gondolni, hogy Nagy Zoltán bárhogyan is a Csokonai-iskolának vagy egyes költőinek hatása alatt állana: a tradíció követése egészen más, mint a hatás. Nagy Zoltán verseiben hiába keresnők a rímek és ritmusok könnyű, ujjongó és kíméletlen hangosságát, ő tud élni a tradícióval, anélkül hogy tartalmasságát, bensőségét és halkságát föláldozza: sőt, tradicionális formáit is ennek a tartalmasságnak hordozóivá, ennek a halkságnak eszközeivé tudja tenni. Verselése mindinkább a halkság felé fejlődik. Különösen meg lehet ezt figyelni a rímmel kapcsolatban.

Unom a rímet. Érces csendülése
Fülem vakítja...

Így kezdi *Levél Tóth Árpádhoz* című költeményét, mely igazi ars poeticája, s az új magyar költészetnek egyik legbensőbb érdekességű önvallomása. A debreceni rímelők utóda határozottan a blank vers felé megy, melynek enjambement-okkal komplikált ritmusát alig kezeli nála valaki dúsabb és mélyebb hangszereléssel. A rím helyett a ritmus teltségét és gazdagságát keresi, de ritmusa is inkább belső ritmus. Versei elsősorban zenei alkotások: de zenéje nem a külső, mechanikus eszközökkel elérhető zene, gyakran elhanyagolja még az utolsó jambus obligát tisztaságát is, s mégis a formai tökéletesség és szigorúság benyomását tudja kelteni az olvasóban. Nem a zsonglőrvirtuóz és tüntető tökéletessége ez, inkább az úriember öltözködésének választékosságához hasonlítható, ki nem azért gondos toalettjében, hogy keresse, hanem hogy elkerülje a feltűnést.

Nagy Zoltán versművészete nem rímek és ütemek csengésében, hanem az ízlés makulátlanságában, a belső zene meg nem akadó harmóniájában áll.

Versei elsősorban zenei alkotások, minden a belső dallamnak szolgálatára áll bennük, s még színek és képek is csak mint zenei elemek szerepelnek és érvényesülnek. Hangsúlyoztuk már, hogy magányos és belső művészet ez. Mi lehet a témája ilyen művészetnek? Nagy Zoltán mindinkább a nagy lelki vers felé fejlődik (amilyen a *Jelenések*, a gyönyörű *Régi aloévirág*), melynek alig találjuk mintáját irodalmunkban, s mely a lélek ülepedett mélyeibe ás be, rétegeit a napfényre hozza, gyűjti, míg hatalmas verspalotát építhet belőlük magának. Az élet - a külső élet - az ilyen költő számára csak mint színanyag létezik, még szinte a saját élete is. A hullám, mely ringatja, megtöri, csillogtatja és elsimítja ezeket a képeket, sokkal mélyebbről jön, oly mélységből, melyhez képest minden kép csak sekélyes felszín: a lélek, ahogy már mondtuk is, közvetlen, önnönmaga mélyein át közlekedik az élet mélyeivel, s ezért legmélyebb érzésében filozofikus ez a költészet. Vagy inkább elégikus, mint maga nevezi magát. Filozofikuma zene és érzés. Minden zene és érzés, mely közvetlen a lélek mélyeiből táplál-

kozik, és nem külső képek és benyomások által váltódik ki, filozofikus és elégikus. A külső élet csupa kép és emlék (még inkább emlék), tükrözve mintegy a lélek kútjának felszínén: a kút mélye azonban sötét és magányos hullámzás, sötét töprengés és hullámzó zene.

A kút mélye sötét. Az elégikus magányosság és mélység melankolikus zenét ad. A magányosság mindig a céltalanság érzését költi, a mélység a csüggesztő végtelenségét. Nem keserű és lázadó fájdalom ez, hanem zenébe simuló, harmonikus; nem a kor fájdalma, hanem örök emberi nyomorúság, mely a költőben végre tudatra ébredt.

Nagy Zoltán költészete sem a koré, és távol áll attól a napi poézistől, melynek ösztönzője és jutalma a pillanatnyi siker. Új verskötetét szinte a lezajlott nagyszerű lírai periódus utolsó monumentumának érezzük.

1924

BALASSA

A magyar lélek sivatag gyökértelenségének, furcsa ingatagságának nemcsak tünete: részben tán oka is az a példátlan közöny, amivel múltjának értékeit elejti, s mindjobban elejti, ahelyett hogy mindjobban asszimilálni, köztudatba vinni törekedne. Szellemi erőt csak érzelmi és gondolati hagyomány adhat, s hol lehet ily hagyomány gazdagabb, mint az irodalom klasszikusaiban? De klasszikusaink nem hozzáférhetők, s a legszentebb, erőt adó szavak kiesnek memóriánkból. Az a kiadó, aki klasszikusaink új, jó kiadásáról gondoskodik, igazán nemzeti hivatást teljesít.

Kétféle jó klasszikuskiadást képzelhetek. Egyiket a tudománynak. Másikat a művelt közönségnek. Egyik adja az apparátust. Másik az eredményt. Egyik salakos szesz, tölcsérrel és szűrőpapírral. Másik a tiszta, lepárolt arany nedv. Vaskos, nehéz, könyvtári kötetek. Vagy aranydíszű *livre de chevet*. Egyik csupa kérdés és probléma. Másik csak kincs és felelet.

A Genius könyvkiadó cégnek nagy arányokban megindult klasszikuskiadásai, melyek közül előbb Csokonai, most meg Balassa jelent meg, szemmel láthatólag inkább az első kategóriába tartoznak, mint a másodikba. Inkább nyersanyagot s előmunkálatokat nyújtanak, mint kész és rendezett kincsesházát a magyar szellemnek. Talán kár. Bizonnyal több szükség lett volna az utóbbira. Nem mondom, előbb-utóbb össze kellett gyűjteni a filologice teljes Csokonait s a kötetnyi morzsát: gyengét, zsengét, alkalmit s rögtönzést, előbb-utóbb össze kellett foglalni a Balassa körül rajzó kérdéseket, az újabb történeti kutatások fényében. De bizonyos, hogy az irodalom még jobban nélkülözte a jó Csokonait és Balassát, mint a tudomány, a művelt közönség jobban, mint a szakemberek. A szakemberek a forrásokat használhatják, s vitáik lefolyhatnak a tudományos folyóiratokban (noha elismerem, hogy ma ott is kevés a helyük). A könyv a közönségnek kell elsősorban, az ifjúságnak és az íróknak. És én a magyar közönség és ifjúság végleges Csokonaijában nem kívánom látni a soha kiadásra nem szánt rossz - szervilis vagy obszcén - s gyakran kétes szerzőségű verseknek ez óriási tömegét, melyek a költő képét inkább zavarják, mint gazdagítják (vagy legalább nem a standard versekkel egy sorban), a végleges Balassa számára pedig akadálytalanabbul olvashatóvá rekonstruált szöveget szeretnék, ahol a problémák legfeljebb jegyzetben bújjanak meg, s ott is puszta adatok alakjában, hosszú diszkussziók nélkül. Így, ahogy van, mindkét kiadvány a tudósoknak szól, s ára, terjedelme, anyaga, módszerei egyformán alkalmatlanná teszik a szélesebb elterjedésre.

De senki sem tagadhatja, hogy erre is szükség volt, s ezek is nagy szolgálatot teljesítenek, hacsak másrészt nem odázhatják a közönségnek alkalmas, olvasni való, jó kiadás megjelenését. Addig is ezek pótolják amazt is: elvégre a szöveget legalább egy magasabb cenzusú réteg számára ezek is hozzáférhetővé teszik, mégpedig jó papíron, szép kiállításban. Igaz, hogy a két szempontot jobban is össze lehetett volna egyeztetni. Mindkét kiadásnak oly hátrányai vannak, melyek tudományos jellegéhez nem tartoznak okvetlenül hozzá, s az olvashatóságot mégis lényegesen befolyásolják. Egyik sem a verseket adja ki: hanem a forrásokat, a régi gyűjteményeket. Így, ahol egy vers két vagy több ilyen forrásban vagy gyűjteményben is előfordul, a kiadásban is újból előkerül, helykímélés végett csupán az első sorával s egy lapszámutalással. Ez kivált a Csokonaiban zavart gyakran, de a Balassában is előfordul (például a 274. lapon). Azután zavar mindkettőben a perspektívátlan rendezés, mely nem választja szét az irodalmi olvasó számára fontos anyagot, a kétestől s csupán filológiai létjoggal bíró selejtestől, vagy, mint épp Balassánál, a szétválasztásban kizárólag külső filológiai szempontot követve, a belső valószínűséggel és a köztudattal olykor élesen szembehelyezkedik.

S ezek után próbáljuk meg az új Balassa-kiadást mérni, amennyire lehet, maga mértékével.

AZ ÉLETRAJZ

A kiadást Dézsi Lajos dr. intézte, aki a kötetet hosszabb életrajzi bevezetéssel látta el. Az életrajz esszészerűen indul, de végelemzésben nem más, mint az adatok egyszerű felsorolása, melynek megvan annyi érdeme, hogy a legújabb eredményeken alapul. Gyakran, ahol túlmegy az adatokon, naivságokba, sőt ellentmondásba hull, életrajzírók szokása szerint csöpp adatból mély következtetéseket von, s nem veszi észre a diszharmóniát. Például Balassa magyar huszáros karakterével kezdi, mint őspszichológiai gyökérrel: „Szerette a jó lovat" - mondja, s igazolásul hozzáteszi: „Erdélybe is elment fő lovakért." Holott később maga beszéli el, hogy lóeladások közvetítéséből kényszerült megélni („lókupec volt"), mint a szegény Beöthy Zsolt szokta mondani, s *ezért* ment Erdélybe, nem pedig a passzionátus magyar lókedvelő minőségében. Biztosabb alap lett volna a versekre hivatkozni: „Ti is, rárószárnyon járó hamar lovak!"... Az is kissé merész következtetés, mikor az 1772-ben kelt „Egy szép táncot..." kezdetű gyönyörű költeményt azon az alapon tulajdonítja Balassának, mert amint mondja, „valóban az lehetett szerzője, aki ebben az évben ragadta el táncával a koronázó-ünnep közönségét". Táncnótát nemcsak Balassa írt, s az, hogy ebből az évből följegyzésünk van egy táncbravúrjáról, még nem ok hinni, hogy ebben az évben kelt táncnóta okvetlen az övé. Több az ok e hitre magának a versnek szépségében: amihez hasonlót nem akárki írhat.

Egyáltalán, Dézsi kissé túlbecsüli a külső, apró adatok értékét, mikor életrajzát teljesen rájuk alapítja, s munkájának történeti részét szinte óvatosan külön tartja az irodalmi résztől. A külső adatok adhatnak vázat és fix pontokat egy költő életrajzához: de aki lélekkel, élettel akarja e vázt megtölteni, annak a versekhez kell folyamodnia, különben csakugyan általánosításokra és apróságokból való mély következtetésekre kényszerül. Dézsi hajlani látszik ahhoz a felfogáshoz, mely a költészetet egy kizárólag önmagában fejlődő zárt valaminek tartja, s az irodalmi hatásoknak több fontosságot tulajdonít benne, mint az élet hatásainak: „Ha Balassát nem is tartjuk szobapoétának, mégsem lehet minden sorát szóról szóra venni" - mondja több helyt, s ez igaz is, amennyiben külső tényekről és adatokról van szó, de ha a karaktert, az érzéseket, a *lélek* történetét keressük, akkor a költői mű teljesen biztos forrás oly életíró számára, aki tud olvasni. Egy költő sem fejezheti ki azt, ami nincs meg benne, s még az irodalmi hatások sem csupa véletlenek: hanem lelki okokat s lelki eredményeket árulnak el. Ellenben a külső adatokat véletlenek őrzik meg számunkra, s aki kizárólag ezek nyomán rajzol, kiteszi magát annak, hogy arcképét a véletlen torzítja el és hamisítja meg.

Az igazi rajzot (az adatok helyét és értékét) csak a művekből kiolvasható karakter szabhatja meg. Dézsi adatai is megkapták volna a helyes perspektívát, ha mögéjük állítja, s folyton szem előtt tartja a költő alakjának azt az eleven és csalhatatlan képét, amit versei óhatatlanul lelkünkbe írnak. A levelek, melyeket Dézsi a versek mögött összegyűjt, plasztikus hatásokat adnak ebben a távlatban. A korábbi levelek, egyik a másik után, különös ügyeket emlegetnek, melyekben folyton Balassa volt a vádlott fél. Folyton a hatóságokkal van baja erőszakos-kodásokért. Egy tiszttartót véresre ütlegel, mert eszébe jutott, hogy miatta kapott verést egyszer gyerekkorában. A Rubigallus fiút, egy gazdag selmeci bányapolgár öccsét, jóformán azért veri meg, mert egy patakban mert fürdeni vele. A szegény Göppel bányászgazda tóba ugrott előle, s panasza szerint még áldott állapotban levő feleségét is megrugdalta. Egy hentes özvegye ellen nyílt országúton intézett szerelmi rohamot. Botrány lett. S még milyen országos botrány lett a pataki házassággal kapcsolatos várfoglalásból, mellyel az egész közvéleményt magára zúdította. Kivételesen indulatos, erőszakos, önmagán uralkodni nem tudó karakter bontakozik ki ezekből az adatokból, melyeket Dézsi elszórva említ meg, s nem hagy teljes erejükben érvényesülni. Verseinek hátterében a magyar reneszánsz e költője úgy tűnik föl, mint a tipikus reneszánsz ember, féktelen és zsarnok, mint olasz kortársai, de magyar nyílt-

ságával még őszintébben az, a keverék azonban nem szerencsés, s éppoly kevéssé alkalmas a talaj. A derék Magyarország nem Itália. Balassának nincsen itt talaja, s forrongó indulatainak minden kitörése félszeg eredményeket, kicsinyes felsülést, halmozódó ferde helyzeteket eredményez.

Egész sorsában van valami végtelenül sivár tragikum. A költő nem jobb, mint kora, s nekünk szinte rosszul esik ma olvasnunk az utasításokat, melyeket török foglyai kínzatására ad („nem kegyetlenségnek ostentatiójából, hanem igen szívem szerint s bosszúságomból"), vagy a cinikus kijelentést: „azt gondolom, hogy nagyúr leszek, ha egyébképen nem is, f...m után". Csakugyan érezzük ilyenkor, hogy egy családból való ama hírhedt Balassa Menyhérttel. Vallást cserél érdekből, mint amaz: házasodik, válik... Máskor csupa harci kaland gyanánt vásárokat foszt ki. Hatvan ostrománál pénzesboltokat tör fel. Csakhogy minde *moral insanity* nála valahogy nincs helyén, és nem használ: anyagi helyzete nem javul vele, ellenkezőleg, megromlik, vagyonát elveszti, ellenségei megsokasodnak, végérhetetlen pörökbe bonyolódik, minden hatóságot maga ellen lázít, s ahogy maga mondja, ő lesz „a község csudája Magyarországban", a végén jön a dicstelen „lókupecség", s kétségbeesett tervek: elmegy a parmai herceghez zsoldosvezérnek... vagy török hitre tér... Aztán a bujdosás, az „Óceánig"...

Mi e sivatag, céljaferdült élet vigasztalása, mely nélkülözte a család és az otthon melegét, a hasznos munka fényét, a rendezett emberi helyzet öntudatát? A szép erdő-mező volt otthona, „sétáló palotája" hosszú portyázásokon, s még verseit is lova mellett heverve, „fűben való létében" írja vagy fordítja. Mely költőnek volt jobb dolgozószobája? Burckhardt szerint a „természet felfedezésének" kora volt ez, s Balassa, olasz kortársaitól függetlenül, spontán és mohón itta a magyar tájak gyönyörűségeit. Családja a „jó vitéz legények" csapata volt, akik kalandjain követték, s akikre mindig meleg emberséggel gondol. Munkája a harc, a török háború, mely, a régi perzsa háborúkhoz hasonlóan, a kultúra harca volt a barbárság ellen, s melynek jelentőségét teljesen átérzi, talán először fejezve ki, igazán pregnánsan, Magyarország évszázados históriai szerepét: „Ki kereszténységnek viseled paizsát." De a harc ránézve apró és dicstelen kalandokká forgácsolódik szét, s e fegyelmetlen kalandok ódiuma végre hazájából is kiűzi, melyért harcolnia kellene. Vagy Cupido űzi ki, amint maga mondja egy versében. Cupido, aki hatalmasabb Marsnál? A szerelem nagy kiélési lehetőség e sivár életben, s nincs a magyar irodalomban költő, aki speciálisabban szerelmi költő lenne, mint Balassa. Futó kalandoktól a nagy, életet átfogó érzésig[1], gőgös csapongástól a könyörgő megalázkodásig, a szerelem egész skálája szóhoz jut benne, hogy végül valami sivár keserűségbe torkolljon ez is:

Virága éltemnek, akinek örüllek,
teljességgel elszáradt,
- - - - - - - - - - - - - - -
keserűség rám áradt...

A „képtelen nagy szépség" hajszolása (ennél a szónál ki nem gondolna Adyra?) csak még jobban szétzilálja ezt a lelket, s az élet kegyetlenül csúnyul bele a szépségekbe: Balassa

[1] Coeliát Dézsi is azonosnak tartja Júliával, mint Szilády, s ezt a feltevést főleg éppen arra a versre alapítja, *„kiben Júliához hasonlítja Coeliát minden állapotában"*, holott ez inkább az ellenkezőre lehetne érv, mert nem különös-e kissé: valakit önmagához hasonlítani? Nekem, bevallom, ez a Coelia-vers a kor sablonjait juttatja eszembe, s nagyon csodálnám, ha nem lehetne megtalálni e fordulat mását is valamelyik reneszánsz költőnél. Akárhogy legyen ez, a motívum fölkerülése vagy átvétele mindenesetre bizonyítja a régi érzés fölvillanását, s még ha képzelt is a Coelia alakja (kinek neve is Angerianusból való, s összes vonásai, egész az öccse halálán való kesergésig, megtalálhatók más költőknél), akkor is: oly nőről álmodik, aki Júliához hasonlítson! új szerelemről, de a régi íze legyen benne! Ez az ifjúkortól búcsúzó Balassa álma.

pénzzel tartozik élete nagy szerelmének, Losonczy Annának, s a szép asszony utolsó éveiben mint hitelező jelenik meg, s adósságért pörli az akaratgyenge, lezüllött költőt, aki a lengyel szép citerás lányoknál, Tiefengrab utcai bécsi Zsuzsannáknál keres vigasztalást. Ebben a sivár fordulásában minden dolgának egyedül a gőg tartja fenn állandóan, éspedig - mint Dézsi helyesen figyeli meg és emeli ki - nemcsak Mars gőgje, hanem Paliasz gőgje. Ez nekünk fontos dolog, s a magyar irodalomtörténet szempontjából talán legjelentősebb megállapítása a Dézsi életrajzának. Mikor a költő azt írja: „Nemzetséggel, emberséggel és egyébbel ollyal, kit gonosz szerencse embertől el nem veszthet, alábbvalónak magamat egyik Dobónál sem vallom, értékkel kisebbnek nem mondom": akkor szelleme kincseire is gondol, melyeket gonosz szerencse szintén nem vehet el, s nemcsak a nemesi, hanem a költői önérzet is beszél belőle (mint Dézsi mondja) szinte Petőfire emlékeztető szavakkal. Ha Balassa egy-egy levelében felhozza az új verseket, melyek legutóbb „jutottak elméjére": „Nem rosszak bizony azmint én gondolom!", ha panaszkodik azok ellen, „akik akármi írásimot is elméjeknek csontos pórázára kötvén, sok igéknek változtatásával (obruálván sensusit is) vesztegetik, festetik és ízetlenítik", ha önérzetesen jegyzi meg Marullus versét fordítva, hogy

Igérűl igére nem szinte teheté,
de hertelen jobbítá...

- mindez az írói öntudatnak olyan megnyilvánulása, mely ebben a korban nálunk mindenképp új jelenség, s mely eléggé bizonyítja azt is, hogy Balassánál az írás nemcsak a szeretkező vitéz úr amatőr kedvtelése volt, mint azt eddig szerették elhitetni, hanem teljes tudatossággal vállalt írói hivatás: az első írói hivatás a magyar költészet történetében. A sokat korholt „virágénekek" nem szégyellett és titkolt magamulattatása volt csupán, hanem méltó dicsőség és büszkeség, amelyet dacosan kell magasztalni és védeni, mint Rimay már teszi is azok ellen, akik (Balassa szavaival élve) verseiért „engem való rágalmazásokkal nyelveknek hegyeit is fenik": „Haki az szerelem argumentumában való énekének munkáját nem javalja pedig, sőt kárhoztatná, inkábban kárhoztassa az egyéb minden nemzetségek nyelvén írt hasonló munkákot is: az deáki nyelvnek kincses tárháza is felette megüresülne, bizony meghalványodnék igen a képe is, ha az ábrázatját ékesítő egyéb színe közül ezt az tekintetit felette szépítő miniumját letörlenők róla..." Oly érzés ez, a dacos védekezésnek (ismételjük) oly attitűdje, mely itt jelenik meg először, s mely azután egész jelentkezésmódjában, szinte még a szavakig, a külföldre való hivatkozásig, évszázadokon át, mind Adyig, meg-megismétlődik a magyar lírában, újra és újra reklamálva az élet és érzés jogát arra, hogy kifejeződjön! a nyelv jogát, hogy beszéljen! Általában a Rimay rendkívül szép és érdekes előszóterve (melyet Dézsi szintén kiad), a Balassa szavai után s általuk sugallva közvetlen második dokumentuma a magyar líra e Balassiban először felébredt öntudatának, mely azután lélekről lélekre száll, nem a sokakéba, és az úgynevezett „nemzetébe", akikben a lélek igazán él: „énnekem elég az, ha Kegyelmed és egyebek, kik ollyak, mint Kegyelmed azaz *quorum nativa virtus aliis quoque virtutibus est cumulata*, szeretik" - mint Balassa írja verseiről Rimaynak.

Így hordja magában a magyar líra vele született s most született gőgjét ez a különös, hajszolt, „vén cigányként csak cseréléssel" élő, vénségére hátán házát hordó csigává lett,[2] „sehonnai", „község csudája", lókupecségre jutott nagyúr. Megváltja-e, megnyugtatja-e ez a gőg meghasonlott és szenvedélyes lelkét? Aligha. Cupido ura e léleknek, a rettenetes, telhetetlen vágy, Cupido, akinek nem árt

Sem Mars, vitézséggel,
Sem Pallas, elmével.

[2] „Amely jámbor csigát kíván, bár ne kapálja az szőlők tövét érte, hanem egyék énbennem ezután, mert én innét-tova csiga leszek."

A versek is csak Cupido szolgái, s alkotójuknak „bajnál egyebet” nem szereznek, hogy már-már elkeseredetten szánja tűznek őket: nem utolsó példa a magyar líra történetében. Az Istenhez magához kell folyamodni, gyermeksége áhítatához visszatérni s mintegy mennyei Atyja előtt kisírni magát, hogy a zaklatottság enyhülésre jusson, mint a szélvert felhő, ha besírja magát a nyugodt tengerbe. Vallás és szerelem: ez ennek a léleknek két sarkpontja, s istenes énekeihez csak szerelmes dalai foghatók. Egy bűnben és rendetlenségben töltött élet könnycsöppjei...

Hosszasabban foglalkoztunk Balassa életrajzával, kissé eltérve Dézsi könyvétől, hogy adatai nyomán megpróbáljuk megrajzolni a portrét, melyet az ő dolgozatában nem találtunk eléggé markánsnak. A következőkben immár teljesen az ő kiadásának filológiai munkáját követve nyomról nyomra, óhajtjuk megállapítani értékeit és hiányait.

AZ ANYAG

Ez az „*Ungarus sed impius*” - „magyar, de istentelen”, ahogy az egykori tudósítás halála alkalmából nevezi - gazdag örökséget hagyott nemzetére. Szimbolikus megindítója ő a nagy magyar lírának, mely azóta mindmáig annyiszor merített új erőt az „istentelen” falucsúfjainak fölgyülemlett keserűségeiből, s melyet talán épp ez a keserűség avatott oly páratlan érzelmi telítettségűvé, s tartott meg annak a hideg ész és parókás poézis lírátlan századain át is. Balassa műve - első kamrája a pompás kincsesházna k - mint *dokumentum* és *oeuvre* egyformán magas érték.

Dézsi - igen helyesen - hagyja, hogy e mű magáért beszéljen, jellemzést vagy értékelést meg sem kísérel. Bevezetésének csupán két fejezete kelt esztétikai asszociációkat. Az egyik a Balassa versformáinak összeállítása, nagyon szükséges és hasznos fejezet, mely azonban a kiadót inkább a forráskutatás és szövegkritika szempontjából érdekli. A másik valami „Fortuna di Balassa”-féle felsorolás: Balassa a magyar költők lantján: kevésbé szükséges és hasznos. Rimay elógiumai fontosak, mert a költő helyzetét mutatják korának szellemei közt, s hatását reájuk, de a modern poéták Balassa-versei (drámái, novellái) - az egy Kölcsey csodálatosan átérzett stílimitációját kivéve - alig mutatnak egyebet sivár témahiánynál, témakeresésnél. Érdekesebb lett volna Balassa költői hatásáról s a Balassa-strófa feltámasztásának modern kísérleteiről szólni.

Jóformán ennyi az, amit Dézsi az obligát forráskutató, szövegkritikai és bibliográfikus jegyzetekhez hozzáad. Ez az obligát körítés magában is eléggé bő szavú. Dézsi gyakran ismétlésbe esik (a Radvánszky-kódex bibliográfiai leírásánál például lapokon át ismétli az összes versfelírásokat és nótautalásokat, melyek a szövegben már úgyis olvashatók). Ez annál feltűnőbb, mert máshol több ízben panaszkodik, hogy például a levélanyag fontos részét kényszerült elhagyni - helyszűke miatt. Holott minden klasszikuskiadás fő szabálya: teljesség az anyagban s ekonómia a körítésben.

Maga a kiadott anyag két részre oszlik: életrajzi dokumentumokra s költői művekre. Sajnos, az ekonómia és liberalizmus az anyag kiválasztásában sem teljesen egyensúlyozódott. A dokumentumok közt a rendkívül érdekes levelek és okmányok sorozata távolról sem teljes, teljes azonban a terjedelmes bártfai latin epitáfiumgyűjtemény kiadása, mely sem életrajzi, sem költői értékkel nem bír, s nagy részben nem is a költőre, hanem testvérére, Balassa Ferencre vonatkozik. Ezt a teret jobban lehetett volna fölhasználni. Közelebbről érdekel bennünket a költeményanyag, melynek közlésre való kiválasztásánál Dézsi a legnagyobb liberalizmussal járt el.

Mindent fölvett, amit Balassával, bár a legtávolabbi, vonatkozásba lehetett hozni.

A liberalizmussal szemben a kritikát a kötetekre osztás képviseli. Az első kötet a kétségtelen, a második az állítólagos vagy lehetséges Balassa-verseket tartalmazza. A szétosztás azonban alkalmas arra, hogy a laikust csodálatba ejtse, s perspektíváját megzavarja. Talán egy költeménye sem ment Balassának át annyira a köztudatba, egyet sem érzünk annyira vele összenőttnek s egyéniségére jellemzőnek, mint a *Boldogtalan vagyok* kezdetűt, melyben a *Zöld erdő harmatát, piros csizmám nyomát* vagy az *Immár sólymocskádat, kedves madárkádat* jól ismert akkordjai zengenek föl. Nos, ez a vers Dézsinél a „Balassának tulajdonított" versek élén áll, gondosan kizárva a kétségtelenül hiteles Balassa-versek közül. Ezzel szemben a *Táncnótá*-ról, melyet az eddigi Balassa-kiadások nem vettek föl, azt olvassuk a jegyzetben, hogy kétségtelenül Balassa-vers, és még sok másról is. A könyv tájékozatlan forgatója könnyen azt a benyomást nyerheti, hogy régi nagy költőnk hírneve, képe, megítélése teljesen bizonytalan hagyatékon alapul, melynek állaga folyton a filológiai vélemények szeszélyesen s szinte önkényesen változó hullámzásának van alávetve.

A mi véleményünk természetesen az, hogy úgy a *Boldogtalan vagyok*, mint a *Táncnóta* bizonnyal Balassa-vers: mert nem valószínű, hogy két ember élt volna egyszerre e harci században, aki ilyen verseket tudott volna írni. Viszont más versek szerzőségét (melyet talán nem kevesebb külső tény látszik támogatni) éppoly bizonyosság érzésével vagyunk hajlandók elvitatni Balassától: egyszerűen azért, mert érdekes egyéniségétől távol állóknak érezzük az érdektelen ritmusokat.

Dézsi azonban, ahogy életrajzában túlbecsüli a külső és apró adatok egyedül üdvözítő voltát, úgy a kiadott anyagot is kizárólag ily külső és apró adatok nyomán választja szét. Dézsi nem akar szenzációs, hökkentő kritikát, irodalomtörténeti leleplezést csinálni: távol áll ez tőle, a *Boldogtalan vagyok* kezdetű verset például ő is Balassáénak tartja, mint akárki - annál inkább, mert noha eredetijét, melyre első kiadója Thaly hivatkozik, nem találta meg, talált más régi ponyvafüzeteket, melyek ugyane költemény variánsait őrzik s igazolják, hogy nem a XIX. században készült utánzat. Riedl oly tiszteletre méltó erkölcsi bátorsággal mutatott rá, csak Thaly-féle simításokról lehet szó s nem egész költemények vagy akár csak strófák „hamisításáról". Thaly sohasem tudott ily verseket írni. Így a vitatott Balassa-verset is csak Balassa írhatta, s Dézsi sem gondol mást. Dézsi egyszerűen a filológiai szigorúság elvének enged, mikor a külső érvekkel támogatható hitelességű verseket különválasztja azoktól, melyeknek szerzőségére ily *külső* adata nincs.

Csakhogy az ily *tisztán* külső elven alapuló szétosztás nemcsak a költő képét zavarja meg (kétesek közt állván néhány legjellemzőbb s legfontosabb verse, s a kétségtelenek közt természetesen számos olyan, aminőt bármely kortársa megírhatott volna): hanem egyúttal - bármily paradox ez - a tévedésnek is több teret enged, mint az, amelybe belső meggondolások is beleszólhatnak. Például egy oly esetet idézek, mely csak a napokban, szinte a közönség előtt játszott le. Mindenki emlékszik még annak az állítólagos Ady-versnek felfedezésére, melyről később kétségbevonhatatlanul kiderült, hogy nem egyéb, mint egy Juhász Gyula-féle szándékos és kitűnő stílusutánzat. Ennél a versnél minden *külső* érv az Ady szerzősége mellett szólt. Láttam az „eredeti" kéziratot. Az írás ismerős volt, azonnal régi évekre emlékeztetett, a régi *Holnap* éveire. Persze, mert Juhászé volt. De Juhász írása mindig hasonlított az Adyéhoz, s ezúttal még tán utánozta is, s alákanyarította az Ady nevét. Egy szavahihető szerkesztő pedig világosan emlékezett még a körülményekre is, ahogy Adytól a kéziratot személyesen kapta. Szavait támogatta egy minden bizonnyal Adytól származó levél, melyet felmutatott. És a vers mégsem volt Adyé. Szép vers volt és adys (talán egy kissé túl adys is), de belső formájában volt valami kerekség és zártság, ami Adytól idegen. Ha ösztönünkre, e „belső érvekre" hallgatunk, talán elkerüljük a tévedést, de mivel teljességgel leborultunk a külső „tények" előtt, azt kellett hinnünk, hogy a vers Ady régibb éveiből való lehet, amikor még a belső

forma zártságától és kerekségétől nem távolodott el teljesen, viszont ez évekbe helyezve valóságos csodának látszott, s túlzott fontosságot is nyert.

Példa ez mindazoknak, akik - mint Dézsi - túlbecsülik a filológiában a külső „tények" döntő voltát a belső meggondolások rovására. Ez a gépies eljárás, ha egyfelől túl óvatosságra csábít, másfelől a túl liberalizmust sem zárja ki. Így Dézsi első kötetében - természetesen - a Radvánszky-kódex tanúságát a legrégibb kiadások adalékaival őrzi ellen, s e külső elv merev alkalmazása csábítja arra, hogy például az *Ó, szegény megromlott s elfogyott magyar nép* kezdetű költeményt a kétségtelenül Balassától származók között közölje. Ez a vers - különben igen szép, s Rákóczi-nótával *(Jaj, régi szép magyar nép...)* való rokonsága folytán fontos - kétségtelenül a Rimay verse. A Radvánszky-kódex Rimay versei közt adja, Szilády ezt kritika nélkül regisztrálja, Dézsi azonban hozzáfűzi, hogy „a kiadások mint Balassa költeményét közlik, így ment át a köztudatba, s azért nem hagyhattuk azt innen ki, még akkor sem, ha a kódex másolójának több hitelt tulajdonítanánk, mint a nyomtatott kiadás rendezőjének". Bizonnyal következetlenség köztudatról beszélni annak, aki a *Zöld erdő harmatát, piros csizmám nyomát* [kezdetű verset] kivonja a Balassa-versek törzsállagából. Ám akárhogyan is: nem a kódex másolójának kellene elsősorban hitelt „tulajdonítani", de nem is a régi kiadás rendezőjének: hanem magának a költeménynek, mely jellegzetesen pedáns rímeivel, simaságával, feddőénekszerű témájával s kifejezéseinek drasztikus plasztikájával teljesen távol áll a Balassa modorától, s egészen közel a kor másodsorban álló költőinek témaköréhez s a rímvirtuóz Rimay technikájához.

A második kötet anyaga különböző forrásokból van összeállítva. Szerepel a *Lucretia éneke*, ez első magyar versesregény, s a *Credulus és Juliá*-nak nevezett pásztordráma-töredék, melyeket Dézsi is joggal Balassának tulajdonít; a szendrői névtelen hiányzik. Éppúgy elmaradhatott volna a kisebb versek fele. Nehéz megmondani, mi volt az elv ezek kiválasztásában. Eleinte úgy látszik, mintha Dézsi csak azokat közölné, amelyeket ő maga Balassáénak tart. Maga több ízben mond ilyesfélét. Később azonban oly darabok jőnek, melyeket semmiképp sem lehet a nagy költő műveihez sorozni. (Például a gróf Balassa Bálint-féle versek közt.) Mintha mindazt kötelességének hinné adni, ami költőnkkel valahogyan asszociálható, vagy amit valaha neki tulajdonítottak: a Balassa egész sleppjét. (De akkor hol a *Szilágyi s Hajmási*?) Egy versről jegyzetben azt mondja: „Itt közlöm, mert Balassa-utánzatnak tartom." Ily okkal egy egész század líráját közölhetné, majd az összes „főrangú lírikusokat": Rimay vagy Beniczky szorosabban függnek költőnktől, mint a II. Balassa.

Az okok, melyek alapján egy-egy költeményt Balassának tulajdonít, nagyon különbözők, s néha nagyon gyengék. Viszont: sokkal erősebb ellenok sem elég neki az ellenkezőre. Ha egy versben a költő halála utáni évszám fordul elő, az még nem cáfolja szerzőségét, mert „a másolók az évszámot gyakran megváltoztatták". (Ezt lehet tekintetbe venni egy különösen indokolt esetben, mint Szilády, de nem állandó elvként használni.) Ilyenformán nincs szó, nincs is kifejezés, oly ellentétes Balassa egyéniségének s költészetének karakterével vagy lehetőségeivel, mely akadály lehessen abban, hogy egy verset Balassának tulajdoníthassunk. „Aki a változatokat egybeveti, az egyes költeményeket nem fog pusztán egyes szavak miatt Balassának követelni vagy tőle elvitatni." Dézsi azonban egyes szavak miatt is képes verseket Balassának *követelni*. (Így egy helyt a „palota" kifejezés emlékezteti Balassára, másutt a *Júlia* név már elég ok, holott Balassa-utánzók bizonnyal nevezték Júliának hölgyüket, mint maga Balassa Angerianus után Coeliának, ha a versfőkből ANANRÉH jön ki, már Balassa Annájára gondol, sőt a *Kata* nevet is érvül használja - mert Balassa is írt a „Morghai Kata nevére" -, oly versben, hol minden Barakonyira vall, s legelsősorban éppen a *Kata* név!)

Nem elég megokoltak Dézsi következtetései a versformából sem. A *Palkó nótájá*-ról például (mely modern népies költészetünknek is kedves formája maradt, s még Kiss Józsefnél is

előfordul) maga mondja, hogy mintája valami népdal lehetett: semmi esetre sem lehet e forma használatából Balassa szerzőségére következtetni. De éppoly kevéssé a *Dobó Jakab énekéből*. (Lásd a 737. lapon közölt két strófát.) Sokkal finomabb, árnyalatibb és komplikáltabb tényekre kell tekintettel lennie annak, aki a versformából a költőre akar következtetni.

A kifejezésmódból és hangulatból való következtetések Dézsinél szintén kissé vaskosak és szimplexek ahhoz, hogy a bonyolult igazság nyomába férjenek. Az, hogy valamely vers feltűnően hasonlít egy nagy költőnek valamely ismert versére, vagy *feltűnően* emlékeztet a modorára: egyáltalán nem ok azt a verset neki tulajdonítani, még inkább az ellenkezőre. Kivált ha még gyenge versekről is van szó. Nagy költő sohasem áll annyira hatása alatt - önmagának. Ez az talán, amit a filológia tudósainak elsősorban figyelmükbe kellene ajánlanunk. Az utánzás, az úgynevezett hatás, gyakran kifejezhető és megállapítható külső és szimpla tények által is. A költői egyéniség finomabb valami. Az, ami „szemmel látható": az utánzás, ám a rokonság, mely egy nagy költő verseit egymáshoz fűzi, belsőbb és sokszor rejtett...

Ami végre az egyes versek szerzőségét illeti: nem lesz tán érdektelen ily *sub judice* álló pörben, ha mint egy szerény esküdt, magam is leszavazok, elmondva - igazi esküdtként, nem tények és paragrafusok, hanem érzésem szerint - ítéletemet, mely bizonnyal sokszor téves, de lehet itt-ott hasznos figyelemterelő. Íme:

A Thaly-féle két ének közül csak az elsőt tartom Balassáénak, a másikon erős a Thaly-gyűjteményekből ismert kuruc íz, s különben részben az első variánsa, valószínűleg sokkal későbbi. A Borbély-kódex versei közül egyikről se hinném, hogy Balassa írta. A Vásárhelyi Daloskönyvből közölt harminc vers közül csak a 2., 3., 4., 7. és 14. számúaknál és a 29. egyes részeiben gondolnék határozottabban Balassára, a 18. *(Sebes tenger habja)* egy töredékvariánsában Deák Farkas és Szilády finom érzékkel sejtették meg a Balassa hangját, de az semmi esetre sem lehet abban az alakjában Balassáé, ahogy Dézsi közli. Az 5., 13., 21., 22., 27. és 28. számúaknál (talán még a 6., 9., 17., 20., 26-nál is) koncedálható még némi lehetőség, a többinek közlését egy Balassa-kiadásban semmi sem indokolja. A 25. például szép vers, de semmi esetre sem Balassáé, s a nem kevésbé szép 24. is aligha.

A hét bűnbánati zsoltárra nézve: a nagyszombati Balassa-kiadás megjegyzése nem azt bizonyítja, hogy az LI.-en kívül a többi is Balassa műve, hanem éppen az ellenkezőt: másképp nem kellett volna külön indokolnia közlésüket. Az *Istenes énekek* függelékének nagy részében a versfejekből tűnik ki, s Dézsi maga konstatálja, hogy Péczeli Király Imre s más obskurusabb szerzők művei. Miért kellett itt közölni őket? A 27. számú, melynél Dézsi Balassa szerzősége felé látszik hajlani, valamint a 32. határozottan nem Balassa-vers. A Radvánszky-kódex „vegyes" énekeiről a kódex, a versfők s maga Dézsi is vallják, hogy nem Balassa írta azokat. Utánzatok azok, olyik évszáznyi távol Balassától (egy a költő Zrínyi halálát siratja). A II. Balassa verseinek közlését sem tartom indokoltnak. Közülük csak a 13. érdekel, ezt Dézsi akarja először az I. Balassától elvitatni, s érve nem döntő (hasonló panasz az I. Balassa ajkára is illik).

Egészében véve Dézsi első kötete Balassa verseinek feltűnően csonka gyűjteménye, a második a XVI. és XVII. század magyar lírájának eléggé szemponttalan antológiája: együtt sem adják a Balassa-opus tisztított és rendezett kincsesházát. Mégis ez a gyűjtemény mostani nagy szegénységünkben sokáig lesz a magyar költészet jelentős részének kánona, s figyelmünket mindenképp megérdemli.

A SORREND

Dézsi kronologikus sorrendben akarja adni Balassa verseit. Ily szándék mindig meggondolandó. Régi költők kiadásánál jobb talán valamely hagyományos sorrendhez ragaszkodni, mint egy legjobb esetben is hipotetikus időrend rekonstruálásának kísérletével megzavarni. Tipikusan a filológusi logikába vág, ahogyan Dézsi okoskodik: mivel a Radvánszky-kódex, s Szilády is, tekintettel voltak az időrendre, s mivel azóta is többen írtak a Balassa-versek időrendjéről: ez „megannyi bizonyosság, hogy evvel a kérdéssel foglalkozni kell". Ez még nem bizonyosság. De, eszünkben sincs kétségbe vonni a kérdés fontosságát: csupán azt hangsúlyozzuk, hogy vizsgálatának szerényen a jegyzetek közt kell maradnia, s nem szabad a szövegen nyomot hagynia mindaddig, míg ellenmondhatatlan eredményekig nem jut el.

Dézsi inkább csak merész feltevésekig jut. Ezek néha egészen ingyenesek. Semmi sem igazolja például, hogy a *Széllel tündökleni* kezdetű vers (mely úgyis fordítás) valóban „az erdélyi útra indulás előtt írt búcsúköltemény" volna. Máskor naiv sematizmussal dolgozik: egy megromlott szövegű versnél például, hol „a szótagok száma is alig állapítható meg", azt hiszi, hogy ez a tény „a kezdő verselőre" jellemző. Teljes nem ismerésére vall ez az igazi költő verselésbeli fejlődésének, s hogy jöhet még a tökéletes ritmusú *Táncnóta* után (mely csak az első Balassa-versek egyike lehet) ilyen botfülűség?[3]

Nyújthat, igenis, a verselés fejlődése alapot az időrend megállapítására. De ez nem lehet fejlődés a ritmustalan botlakodzástól a ritmusig (mert a ritmus a költővel vele születik), hanem csak az egyszerűbb ritmustól a bonyolultabb és gazdagabb ritmusig. Balassánál szinte biztos fogózót adnak magának az úgynevezett Balassa-strófának különböző stádiumai, ezt a formát kétségkívül ő fejlesztette ki, rímben, ritmusban, mind dúsabb és dúsabb tagoltságúvá: a *Lucretia-nótá-tól* a *Csak búbánat* nótáig. Csodáljuk, hogy ezt a fogózót Dézsi az időrend vizsgálatánál föl nem használta.

A SZÖVEG

Balassa már maga panaszkodik versei elterjedt szövegének az érthetetlenségig való megromlásáról, s Rimay „fájdalommal szánakozik" „ez énekeknek mód nélkül való marcangolásin". Innen származnak a sűrű gallimathiások, valamint a botló sorok és ritmustalan strófák, melyek Balassa verseinek élvezését gyakran annyira megnehezítik. Legrégibb nagy költőnk szövegének helyreállítása a magyar filológiának egyik legingerlőbb feladata. Dézsi munkája részletekben kétségkívül e feladat megoldásának leghaladottabb fokán áll, egészben véve mégsem teljesen elégít ki, két okból. Az egyik bizonyos hanyagság, a másik az egységes elvek hiánya.

Csodálatos: épp ő, aki annyira szívvel-lélekkel betűhöz tapadt filológ, hogy a szöveget betűhíven adta volna, ha szerencsére a kiadó nem kívánja a modernizált helyesírást (s ezáltal meg nem menti sok időre egyetlen hozzáférhető Balassa-szövegünket az élvezhetetlenségtől): minduntalan kisebb-nagyobb hanyagságon fogható, melyek a sajtóhibáktól számok és nevek elírásán vagy a címszámutalások elmaradásán át egész az olyféle következetlenségekig terjednek, mint az, hogy a Rimay előszavában idézett fontos levélrészletet kifelejti a levelek gyűjteményéből, holott más jelentéktelenebb töredékeket a maguk helyén mindig megismétel.

[3] Mint sok mindenben, ebben is helyesebb álláspontot képvisel Szilády, aki a ritmusbotlásokért a gyarló másolót fogja gyanúba. Éppúgy félreismeri Dézsi a költő pszichológiáját, mikor másutt a szótagszámbotlásokat „tollhibának" tudja be. Ilyen tollhibát igazi költő a legritkább esetben követ el.

Egyenként gyakran kicsiségek ezek, de filológus előtt nincs kicsiség, s az apró pontatlanságok tömege joggal megrendíti bizalmunkat az elénk adott Balassa-szöveg pontosságában is.

Az egységes eljárás hiánya nem alkalmas e bizalmat visszaállítani. Dézsi néha túl merész konjektúrába bocsátkozik, máshol túlzott óvatossággal őrizkedik a legnyilvánvalóbb korrekciótól is. Balassánál van egy pontos és érzékeny kritériumunk a romlott szövegű sorok fölismerésére: a szótagszám. Tudjuk, hogy a szótagszám (s így a ritmus) majd minden versében döccen néhány helyen, s van, amelyikben „alig megállapítható". Sokszor szinte bámulva kérdeztük: ilyen rossz verselő tud lenni ez a mi nagy költőnk? vagy ilyen botfülű volt a kor? mert nem tudtunk hinni a következetesen halmozódó szöveghibák ekkora tömegében. A Dézsi által föltárt adatok s ránk kényszerülő javítások az esetek oly nagy számában állítják vissza a helyes ritmust és szótagszámot, hogy bizonyossággá érlelődik bennünk az, ami belső okokból már úgyis bizonyos volt: a költő nem követhetett el ily primitív ritmushibákat! Eldöntöttnek kell tartanunk, hogy Balassa sohasem vétett a szótagszám törvényei ellen. Ez, mondom, kulcsot ád kezünkbe, mellyel Balassa szövegének hibáira rájöhetünk, s gyakran a javítás egyetlen lehetséges módjára is. (Hisz vannak sorok, melyeket alig lehet kétféleképpen egy-egy szótaggal megnyújtani vagy megkurtítani.) Dézsi használja is ezt a kulcsot, s a szótagszámot sokszor elég merész hipotézissel állítja helyre. Máskor azonban meghagyja a hibás szótagszámot oly helyen, ahol igazán kínálkozik a javítás módja. Teljesen szeszély szerint változtatja eljárását. Helyesebb lett volna valami egységes elvhez ragaszkodnia, így sem a puritán filológiai szigorúság nincs megóva, sem a döccenéstelen olvashatóságot nem éri el. (Mi az utóbbi érdeket fontosabbnak tartjuk, s nem helytelenítettük volna, ha mindenütt, ahol teljesen jelentéktelen változtatás árán lehetséges, helyreállítja a megromlott ritmust, természetesen jegyzetben jelezve a forrásszöveget.)

Sok részletkérdésről kellene még szólnunk. Végigkövethetnők a Dézsi szövegét, közben rendkívül érdekes problémákra bukkanva. Ezek hol a versek hitelességét érintik, mint annál, melyet Eckhardt egy vitatott szó miatt Losonczy Annának tulajdonít, ez az 50. számú a 104. oldalon; lélektanilag egészen nyilvánvaló, hogy a kegyetlenség megbánásának szavait csak az imádó adhatja a szép hölgy ajkára, s fölösleges ezúttal régi költőnőink listáját szaporítanunk: a verset Balassa írta a Losonczy Anna nevében s nevére. Másutt a költő verskultúráját érdekli a kérdés, vajon a *Malgrudián* valóban madrigál-e? amire vallani látszik a cím, mely mintegy különösséget emeli ki, hogy ez inkább istenes, mint szerelmes ének, ami egy madrigálnál indokolt is. Egy helyütt örülnünk kellene, hogy Dézsi megtalálja a régi magyarságban való nagy járatosságával homályos helyek véglegesnek látszó megoldását, például az *en a tanács*! szólamot helyreállítva, több helyt is, ahol *en* annyi mint: *ecce*! (ehen!). Másutt meg kellene rónunk őt, amiért a jegyzetben helyesen megjelölt kínálkozó korrekciót a szövegben nem alkalmazza, vagy a Szilády kitűnő javításait visszajavítja, ugyanakkor, mikor maga sokkal merészebbeket csinál. Ismét máshol kompromisszumot kellene létrehoznunk Szilády és Dézsi szövege közt, mint a rejtelmes „kétszer-üszög rám száradt" sornál (207. l.), ahol valószínűleg „keserűség rám áradt" a helyes megoldás. Akadna oly hely is, ahol sajnálatunkat fejeznők ki, amiért (teljesen kényszerítő ok nélkül) szétrombol egy-egy emlékezetünkben intimmé vált gyönyörű sort, mint ezt az alliterációival mélységesen megragadó verskezdetet:

Júlia két szemem, olthatatlan szenem,
véghetetlen szerelmem...

Jegyzeteink megvannak, de nem untatjuk a *Nyugat* közönségét e szakkérdések további fejtegetésével.

A VERSFORMÁK

Két fontos témakör van még, melyhez minden költő kiadójának akaratlanul is köze van: az egyik a versformák, a másik a források kérdése. A versformák problémája kényszerítően fölmerül Balassánál már abban a primitív formában is: három vagy kilenc sorba írandó-e a Balassa-strófa? Dézsi, Sziládytól eltérőleg, a könnyű olvashatóság szempontjából nagyon helyesen a kilencsoros írás mellett döntött. Ez a kérdés azonban összefügg a strófa alakulásának kérdésével. A szótagszám kérdésével viszont összefügg a cezúráé, csakhogy a megoldásuk ellentétes. A cezúrátlanság nem lehet minden esetben a másoló hibája. A cezúrátlanság még nem halála a ritmusnak, s nagyon sok adat bizonyítja, hogy a cezúrás tagoltság iránti érzék a régi magyar költészetben csak lassan fejlődik ki: példája ennek éppen a Balassa-strófa története is, melynek hatos sorai eleinte még gyakran cezúrátlan alexandrint alkotnak. Balassa alexandrinja általában tagoltabb, mint Zrínyié, de nyolcasa távol marad a szabályos tagoltságtól, noha így is tiszta, szép ritmust ér el. Nem szabad feledni, hogy a nyolcas még modern versművészeinknél (például Aranynál) sem teljes szabályossággal tagolt. Felesleges tehát a Balassa soraiban trimetereket (4, 4 helyett 3, 2, 3) látni, s jellemző sajátságát keresni abban, hogy „az egyféle ütemet szereti másneművel vegyítve élénkíteni". Ily módon a legzeneietlenebb sorba is beleláthat az ész fülnek mit sem jelentő ritmusokat. (A fül mégiscsak 4, 4-et tagol.) Balassa nyolcasa is egészen rendes ritmusú, de ez a ritmus e primitív fokon a cezúra (vagyis mereven szabályos hangsúlyelosztás) helyett csupán az egyensúlyozódva libegő hangsúlyeloszlásra támaszkodik, éppúgy, mint Zrínyi alexandrinjainál.

Annak, hogy a nyolcas sorokban a magyar fül kevésbé érzi a szabályosan tagoló cezúra szükségét, mint más versformánál, talán az az oka, hogy a nyolcas menthetetlenül és szinte magától összeolvad a nyugat-európai (trochaikus) lejtéssel, oly fülben, mely (mint a Balassáé is) nyugati nyelveket s nyugati verseket már ismer. Balassa nyolcasai is itt-ott szinte trochaikus lejtést mutatnak, akár az Aranyéi. Érdekes kérdés volna, hogy vajon maga Balassa érzett-e ebből valamit? Bizonyos, hogy a nyugati ritmusok pontosabb visszaadását (amit a magyar nyelv csak időmértékes verseléssel tud elérni) magyar prozódia híján meg sem kísérelte. Sylvester János próbálkozásáról valószínűleg nem is tudott. Teljességgel a régi magyar verselésen belül maradva, fordításaiban a nyugati versformákat, az énekelhetőség kedvéért többnyire hasonló szótagszámú magyar formákkal helyettesíti. A kétféle latin aszklépiadészi sort (A *Quem tu summe Deus* nyilván aszklépiadészi vers, a *patris* csakugyan *patrio*-ra javítandó) nyolcasok és félalexandrinok kombinációjával adja vissza, az olasz *endecasillabót* azonban tízesekkel, finoman érezve, hogy ezek nyugalma és folytonossága jobban megfelel az eredeti versforma karakterének, mint a szökdelő, pattogó magyar tizenegyes.

Balassa verstörténeti fontossága nyilván az ősmagyar verselésnek a nyugat-európai gazdagságához, könnyűségéhez és változatossághoz való közelítése és az ősi népitől való eltávolodás. Ha verselésünk megmarad a régi hangsúlyos alapon: ma őt tisztelnők mint ez eredetileg népi verselésnek a differenciáltabb *műköltészet* számára való meghódítóját. E törekvésnek mintegy szimbóluma a Balassa-strófa kialakítása, mely magyar hangsúlyos elven maradt, s végső formájában mégis oly távol jutott a magyar népies verselés karakterétől. Bizonyos, hogy oly lehetőség nyílott ezzel a magyar költészet számára, mely mindaddig megtartotta fontosságát, míg a mértékes verselés megismerése jobb lehetőséget nem adott, azaz két századig. A Balassa-strófa a verselő Balassa főműve, s lényegében az úgynevezett „magam gondolt" nóta sem egyéb, mint a Balassa-strófa egy formája.

E ritmusbeli európaisodás mellett a rím szinte jelentéktelen szerepet játszik Balassa költészetében. Nincsen rá szüksége, s távol van attól, hogy sallangnak használja, mint Rimay vagy dobverőnek, mint később Gyöngyösi. Szinte inadekvátnak érezzük Dézsi szempontját, mikor Balassa egyik legszebb ritmusú versénél sajnálkozik a gyenge rímeken. Azt sem szabad

feledni, hogy a rím, a cezúra, az időmérték helyett és a ritmus mögött elevenen állt maga a „nóta”! az igazi ének, a zene, mely még nem vált a költészettől annyira külön, mint manapság. Balassának vagy másolóinak nótajelzései minden bizonnyal valóságos nótákat jelölnek, s nem versformákat, még kevésbé forrásokat, mint Dézsi gondolja. (A Malgrudián vagy Siciliana nem a madrigálnak vagy szicíliánnak nevezett versformát, nem is egy bizonyos vers szövegét, mint Balassa versének forrását, hanem egy bizonyos madrigál vagy szicílián *dallamát* jelenti, amelyre tényleg énekelték.) A forráskutatásnak mégis támpontot nyújtanak ezek az utalások, mert rámutatnak azokra a költeményekre, amelyeket Balassa csakugyan ismerhetett.

A FORRÁSOK

Oly költőnél, mint Balassa, akinek legfontosabb történeti szerepe talán az ősmagyar formák nyugat-európai ízzel és kultúrával való gazdagítása volt, s aki így költészetünkben mintegy az első nagy „nyugatos” (dicső sor, nemes irány, melyhez legnagyobb költőink szegődtek!): bizonyára különösen érdekelhetnek az irodalmi hatások és kölcsönzések is, költészetünk fájának e régi, próbálgató gyökérverései Nyugat felé. A kiadó pedig alig kerülheti ki, hogy ezekkel ne foglalkozzon: hiszen a szöveg megállapításában is gyakran útbaigazíthatják.

Dézsi jóformán kritika nélkül közli az összes forrásegybevetéseket, amiket az eddigi kutatás elénk tárt. Pedig ezeket élesen ketté kellett volna választani. Vannak, amik oly forrásokra mutatnak rá, melyeket Balassa valóban mindenesetre olvasott, és tényleg fordított, vagy színeket kölcsönzött belőlük, ezek megmaradnak a becsületes filológiai munka egzaktságában. Ilyenek a Szilády egybevetései, melyek (török és lengyel forrásokon kívül) a Marullus, Angerianus, Johannes Secundus hatásait mutatják ki, ha hozzávesszük még ehhez Petrarca, Tasso, Remy Belleau némi - közvetett vagy közvetlen - befolyását, körülbelül előttünk áll annak a reneszánsz költészetnek képe, melyhez mint korának nagy szellemi áramlatához, Balassa a belső rokonság érzésével s az öntudatos költő teljes szándékosságával csatlakozott.

Van azonban egy másik fajtája az egybevetésnek, mely nem bizonyít semmiféle hatást vagy összefüggést: hanem véletlen és jelentéktelen egyezéseket mutat ki, többnyire oly helyeken, melyek minden korok vagy bizonyos korok költői közhelyeihez tartoztak. Az ilyennek többnyire csak akkor van értéke, ha valamely kor költészetének jellemző vonásait akarjuk példákkal megmutatni: azt, hogy például micsoda szólamok, hasonlatok, témák voltak akkor mintegy a levegőben? De mindig nagyon veszedelmes terrénum ez, amelyen könnyen a hiú és értéktelen „párhuzamos helyek” papírpazarlásába csúszhatunk, mely a modern filológia legméltóbban kigúnyolható passziója. Magyar filológusok jól emlékeznek a Csengeri-féle Arany-párhuzamokra, aki ha Arany valamelyik hőse valahol felel valakinek, nem mulasztja el rávágni a homéroszi *τόν δ'ἀπαμείβόμενος*-t. Az Eckhardt Sándor Balassa-párhuzamai nem mindig állanak messze ezektől. Ovidiushoz lehet köze Balassának, de az Eckhardt idézte Ovidius-helyek gyakran valóságos költői közhelyek, mint a „*hic amor, hac odium*”, amihez hasonlót Catullusból (vagy a világ bármely más szerelmi költőjéből) is idézhetett volna. Ilyen közhely az idézett Octavius-vers is: „Szerelemben gyötrődve bolyongok...” (730. lap). Némely dolog Balassának eszébe juthatott magától is, nem kellett mindenért régi vagy új latin költőkhöz fordulnia. Viszont az Anakreón-ötletek a kor közkincséhez tartoztak: senki sem hiheti, hogy azok egyenest Anakreóntól kerültek volna Balassihoz.

Van még egy harmadik fajtája is az egybevetéseknek, ezek úgyszólván *l'art pour l'art* történnek, tisztán a kuriózum kedvéért, az összeállító maga sem gondol rá, hogy bármit bizonyítanának, vagy bármire hasznosak lehetnének. Dézsi Balassa egy helyét Petőfivel, egy másikat pláne Ibsen *Peer Gynt*-jével veti egybe. Ugyanakkor elfeledkezik arról, hogy a IV. Coelia-ének (nála 95. sz. *Csudálván egy ferdőt*) megegyez ötletében Shakespeare egy szonettjével, aki tizennégy évvel volt fiatalabb Balassánál.

AMI MÉG KIMARADT

Bizonnyal nem mondtunk el mindent, ami e fontos könyv forgatása közben eszünkbe jutott, számos kisebb hiány mellett két nagy hiány maradt dolgozatunkban, két nagy igazságtalanság: az egyik Dézsivel, a másik magával Balassával szemben.

Az *irodalmi* kritikát elsősorban a művek jelességei érdeklik, ezek a pozitívumok, mennél jobb valamely mű, annál többet lehet beszélni róla, ami rossz, arról nem is érdemes szólni. Egészen másképp van a *kiadás filológiai* munkájának kritikájával. Itt a jelenség maga a korrektség, a hibátlanság: sokszor szinte negatív valami, szerény munka ez, mely nem nyit teret a dicséretre, s csupán hibáiban ad fogózót a szónak. Ilynemű munka úgy legjobb talán, mint az asszony: ha legkevesebbet lehet beszélni róla. Dézsi munkájáról sokat beszéltünk, mert sok súlyos kifogásunk volt ellene: kevesebb alkalmunk volt megmondani, ami jót találtunk benne. A laikus nem képzeli, mily rengeteg ez a munka: s a sok súlyos hiba mellett még mindig mennyi komoly érdemnek marad benne helye. Kötelességünk volt a szigorúság: hisz irodalmunk egy *standard* munkájáról van szó, mindnyájunk érdeke, hogy hibái majdani új kiadásából eltűnjenek. Nem sajnáltam hát a szót, s szívesen közöltem volna részletes jegyzeteimet is, ha a tér engedte volna.

A másik igazságtalanság magát Balassát érte. Nem mutathattuk itt meg költői nagyságát, melyet pedig alig mutatott meg még valaki igazán: érzelmeinek tüzét és gyöngédségét, megható elborulásait s napsugaras földerüléseit, ahogy a természetet és életet élvezni tudja, színezésének szinte dekadens árnyalatosságát, megragadó hangmegütéseit, „első sorait", melyek csalhatatlanul visznek az érzés közepébe, verseinek pompáját, primitív, belső muzsikáját, sokszor oly egyéni és édes kifejezésmódját.

Talán máskor lesz erre alkalmunk.

1924

EGY OLASZ VERSESKÖNYV

Mario Carrera, a milanói *Giornale di Poesia* szerkesztője, egy kis verseskönyvet küldött nekem. Aki valami szépet kap, mutogatni szokta, s ezt a verseskönyvet érdemes mutogatni. Modern olasz lírát mi magyarok keveset forgattunk: a nagy Pascolit névleg is alig ismertük sokáig. Rég - diákkorunkban - Stecchettin tanultunk „taljánul": később csalódva tettük le Heine-ízű verseit, s szinte melléjük Arturo Grafot is, sűrűbb italra szomjaztunk. Carducci csábított, tudásával, arányaival, filológ zamatával, melyből valami olasz Arany Jánost szerettünk volna kiérezni. De csak Hugo Viktort éreztük a mélyén - bár retorikája rokonszenvesebb, szinte mint egy poéta Kossuthé. (Kossuth kortársa volt, s majd polgártársa is.) E retorikával szemben D'Annunzióná1 véltük a poézist... Ez a poézis fülledt, dekadens és ekletikus volt, az, amit huszonöt éve *fin de siècle*-nek neveztünk; igen: vég, s nem kezdet! Verset, nyelvet, művészetet élveztünk, mint a szeszt: melyben nem keresünk táplálékot. Akkor a futurizmust üdvözöltük: ezen a helyen s alighanem először ebből az országból. Jólesik a szél erőszaka fülledt délutánra... De hamar kérdeztük: frissülés ez? vagy az untság véres kalandvágya! Mi nem új rángásokat szomjaztunk, sem új *raffinement*-t a felületen: hanem új, szellemi tartalmat, ezt vártuk az örök adó Itáliától is. *Költészetet!* a költészeten lelket értve, nem idegmozgásokat vagy léleksüketítő *aktivitást*. Soha nem volt több szükségünk lélekre, mint e mai lelki szegénységben!

S ím: az olasz ifjak is ezt szomjazzák! Lapjuk, a *Giornale di Poesia*, bevallottan a *költészet lapja*, a szó régi nemes értelmében, szinte tüntet avval, hogy a siető aktualitás rotációs köntösébe - mert lepedő formában jelenik meg - a halhatatlanság illatát, a lelkiség zamatát itassa. Igen: valami régimódi, halhatatlan ízű lelkiséget, a háborús évek nagy lélekrongyolása közepett! Spiritualisták! Formában visszatérnek a tradícióhoz: nem újítanak, nem vakítanak, egyszerűek maradnak s nemesek, hisz a lélek egyszerű mélyeit akarják kifejezni, s nem felületének vibráló borzongásait. S ha néznek valakire elődeik közül, Pascoli az, nem világcégér, hanem komoly mester: mindkét latin nyelvé. Nem tanítványok: de visszatérnek tiszta forrásokhoz, lemosni magukról a divat áramainak szennyes vizeit, melyeken kora inaséveikben bizonnyal át kellett úszniok.

Carrerát olvasván, száz mérföldre vagyunk D'Annunziótól, száz mérföldre már irányban a futurizmustól is. Szerény, komoly és belsőséges ez a költészet. Már a könyvecske vékonysága és válogatottsága ezt a benyomást kelti. Hol a D'Annunzio köteteinek versáradata? A *Canti de Laerte Appulo* még nem is kereken tucat vers: de egy sem céltalan, egy sem üres pompa. Elöl, szerényen, tájhangulatok: mennyire különbözik a D'Annunzio festéseitől! Szavak és színek érzéki zuhataga helyett itt kevés és komoly szó itatja át lélekkel a tájat, s a buja emlékbe fülledt Magna Graecia szinte új szüzességet nyer az új, komoly lélek tükrében, mely nem akar már az érzékek vigasztalan fülledésében élni, hanem mélyebb, lelki életet keres.

E dov'é sosta di morte,
scoprirai voci di vita.

A gőg beteg vigaszához sem kell fordulnia: mert az elpusztíthatatlan lélek hitének gyökerébe kapaszkodhatik. Egészségesen, szinte humorral láthatja a költő hivatását, aki az ő szemében nem az elkeseredett félisten, hanem a halhatatlan élet egy kis halandó darabja: talán jelentéktelen és könnyen pótolható, mégis szükséges és eleven, mint a falu dobosa. „Az életnek nincs vége: újrakezdődik rögtön, még ma: úgy-ahogy!" S ez elég! Vágyni: nem nagyra, de nagyon! Intenzív, nem extenzív poézis ez. Imádja az életet, szerény hívőként, túl minden „úgy-ahogy"-on. Ő az az *agave solitaria*, aki az agyagos sziklán, a déli tikkadásban is hálás a létnek.

Hangja, verse, mely eddig tradicionális trocheusok egyszerűségével, szinte valami józansággal tüntetett, itt fölemelkedik, magas, anapesztikus lendületet vesz, a hit lendületét: *Lasciate mi credere in pace!* Ez a hit a kötet végén, a legértékesebb versekben elmélyül, átszellemül, szinte filozófiává nemesedik. S mélyre jutva, megleli gyökereit a lélekben, a halhatatlanban és romlatlanban, amely „még sírni tud, mikor a szemek már nem". S voltaképp ennek a léleknek szenteli a költő minden lapját:

Ed ecco, anima mia, che ti consacro
queste pagine nostre...

1924

JÓKAI ÉS TÓTH ISTVÁN

Jókait mindenki ismeri: de ki emlékszik ma már Tóth Istvánra? Pedig nagy legény volt ő is „az időben”.

Biharos Tóth István...

Nem valami költött személyiség; sőt itt előttem az önéletrajza, hiteles dokumentum: *Tóth István volt bíró életrajza. Írta Tóth István. A szerző tulajdona. Rákospalota. 1904.* És itt a könyv elején az arcképe: szép szál öreg magyar, tisztes hófehér körszakáll, de éles, okos, szinte huncut szemek, a patriarchális flegma fölényével; külsejében is igazi bölcs bíró; széles nyakravalója ómódi redőt vet: hosszú, sötét, araszig kihajtott, bő öblű kaputja tiszteletes, de nem túlzott potrohot takar, s mellét a nagy fejű, vén gombok glédája talán méltóságosabban díszíti, mint az ordók, melyekkel szintén jól be van aggatva; kezében a hosszú, ezüstbunkós bírópálca, nyilván ugyanaz, mellyel harmincöt éves bírói működésének ünnepe alkalmából a helység kaszinója tisztelte meg. Ez Tóth István, a palotai bíró! Hat évig hordta még az ezüstbunkós botot: akkor, öreg napjaira, megérdemelt penzió óciumában megírta a könyvét.

Egy falusi bíró könyve! Már a gondolat mosolyt csal a „művelt” ajkakra. Szemünk szinte keresi a mulatságos ortográfiai hibákat, a kacagtatóan fontoskodó naiv frázisokat - és meg is találja. Balga könyv! gyermekes kuriózum, városi körök írástudójának. Az előszó, melyben a szerző „csekély személyisége érzetében” nyolcvankét éves aggkora fogyatkozására hivatkozik. Az utolsó lapok, ahol hivatalos, beszédeit közli le, például amit egy 48-as honvédtiszt sírjánál mondott, vagy egy szolgabíró, egy püspök, egy új rabbinus fogadása alkalmából. És mind, ami ezek közt olvasható, egy naiv élet epizódjai, naiv bőbeszédűséggel előadva, rendetlen, a visszaemlékezés kuszáltságában, és szinte parttalan, hosszú oldalakon át egyetlen bekezdés, egyetlen pont nélkül! És mégis! A gyermeteg paraszthiúság e szózuhatagában van valami magávalragadó, ellenállhatatlan.

Egy falusi bíró könyve! De nem a Göre-féle szent együgyűekből. Naivsága nem az ostobaságé, hanem a frisseségé! Megirigyelhetnők a gyermeki szemet, mellyel ez az öreg gyönyörködik a világban, az életben, az emberekben és történetekben; ebben már van valami ős módon költői. Szóbősége a patakzó és kifogyhatatlan kedély bősége, melynek nincs gátlása. Ömlik, mint Homérosz. S mondatainak kedélyes kuszáltsága a Hérodotosz mondatainak kuszáltságára emlékeztet, melyben a mai olvasó oly rafinált élvezetet talál.

Nem véletlen: az irodalom őskora jut eszünkbe erről az íróról. Maga a figura, ez a tökéletes parasztönérzet, naivul dicsekvő trójai hősöket idéz fel. A magyar bíró arisztokrata, mint a görög rapszód. És könyve lapjain ünnepségek, valóságos homéri lakomák leírásai váltogatják egymást, a magyar népi szókincs joviális pazarságával, amely kiapadhatatlannak látszik, mint a Jókaié. Micsoda áradata a kedves, bölcs, huncut, találó, tréfás, elmés és furfangos szólásoknak, példáknak, proverbiumoknak és adagiumoknak! Ős és friss okosság patakja! S micsoda bősége a mesévé nőtt emlékeknek, mily természetesen s öntudatlanul dagad hősivé és legendássá a múlt e vén parasztnak, volt bognárlegénynek őstalaj-lelkében!

S mindez oly könnyen, szinte magától folyik, és olvastatja magát, akár a Jókai prózája. A palotai bíró majdnem egyidős Jókaival (egy évvel idősebb), s könyvéből ugyanaz a világ tárul elénk, ami Jókaiból; olykor, ha a helyesírás és stilizálás primitívségeiről elfeledkezünk, szinte azt hihetnők, Jókait olvassuk. Annál feltűnőbb ez, mert Tóth István szemmel láthatólag nem ismeri Jókai könyveit; csupán a képviselőjelölt Jókaival hozta őt érintkezésbe a sors: sejteni sem látszik, hogy e kiváló férfiú írói érdemei egészen elhomályosítják ezt a politikai dicsőségét.

S mégis: mesélés izgalmában, anekdotázás örömében, hősök megálmodásában s az édes magyar szó élvezésében testvére ő, szerény és ismeretlen rokona annak a nagy író Jókainak, akit nem ismert. Ha igaz az, hogy a nagy szellemeket a kor szüksége hozza létre, mint valami természeti szükségszerűség és talajérettség; igaz tán az is, hogy ez az érett talaj újra és újra megpróbálja kihajtani az áhított növény példányait, későn és korán, rossz helyen, jó helyen, tízet és húszat, mígnem egy közülük pontosan eltalálva a *hol*-t, és a *mikor*-t, győzni tud az időjárás viszontagságain, elkerüli a taposó lábak véletlenét, s messze szálló illattal kivirágzik.

Tóth Istvánban is volt talán egy elvetélt Jókai.

Mindenesetre azonban a Jókai népéhez tartozott; ha elénk lépne egyszer elevenen - okos, öreg arca, méltóságos botja, nagy gombos kaputja - ha hallanók talpraesett, jó magyar beszédét, azt mondanók reá: „olyan, mintha egy Jókai-regényből vágták volna ki". Ezért is érdekel talán különösen könyvének az a lapja, ami ennek a cikknek külső aktualitását is megadja: a Jókaival való találkozásának története. Jókai és Tóth István... Rövid lap, pár óra története: mégis legenda lesz a palotai bíró tolla alatt. Ősmagyar legenda, lovas legenda; követválasztási bandérium 69-ben; napsugaras reggel Gödöllőn. Egy lelkes kiáltás, s már követ a követ! „Még csak akkor kezdett a vérünk pezsgésbe jönni." Tollak lobognak, csótárok ragyognak: kinek volna kedve szétoszlani? Föl Pestre inkább! Üdvözölni Jókait, a terézvárosi jelöltet! „Rögtön abrakolás és a lovak megtisztogatása, megmosások általi fölfrissítés lett elrendelve, a trüszkölésük, kapálózásuk s nyerítésük és dupla futrás nyújtott kezességet arról, hogy a jó párák azt a hazafias aktust kibírják." „A lovakat a vámnál megtörülgettük, a nyergeket megtágítva leszedtük a pokrócokat, simára egyengetve; az alatt a lovak ásítozva; de mikor a nyerget újra rászorítottuk, ismét trüszkölni kezdtek, mintha jelentették volna, hogy egyetértenek velünk." Most lóra pattan a tizenkét legény, s hármas sorokban, kurjongatva végig Budapest utcáin! Az első bérkocsi, mellettünk robogva, elvezette őket Jókai lakásáig. „Ott egy jóképű fiatalember kezdette, hogy honnan jövünk és mi szándékkal? Mondám, hogy Jókai képviselőjelölt úr érdekében jöttünk a gödöllői-választásról tüntetni; a fiatal úriember azt monda, hogy erről Jókai úr aligha tud valamit, bemutatom magamat, én Jókai úr patvaristája vagyok, tehát annál jobb s kérném szíves útbaigazítását, tudom, hogy a nagyságos úr ilyenkor el van foglalva, de mi egykettőre készen vagyunk, megyünk olyan tempóval, amint jöttünk, beszaladt és intézkedett s a kapuk föltárultak, méltóztassék fölhívására beállítottunk az udvarra, szépen kettős sorba, Jókainé úrnő mivoltával szül. Laborfalvi Róza személyében szóllott hozzám, férjemet, Jókait tetszenek keresni? Igenis, mondám és amennyiben egy, a kuckó a kemencével, Nagyságodat is, eközben kilépett az irodából Jókai és patvaristája, a felesége mellé állván megszólalt, mondván, Jókai vagyok, a lovasok zablán tartván lovaikat, egy ütemre éljen Jókai Mór kiáltással hangzott az egész táj, egy ménescsikó is volt a paripák közt, szakadatlanul kezdett nyeríteni, annyira, hogy én alig tudtam szóhoz jutni, a háziasszony egypár darab cukrot hozott a sárga jóslónak, s ezzel elhallgatva juthattam néhány szívemből fakadó szóhoz, ilyenképpen:

Mélyen tisztelt Nagyságos képviselőjelölt úr! stb.

Azután Jókai a magasreptű tehetségével igen szépen megköszönte rokonszenves jóindulatunkat, a sárga csikó jóslata másnap bevállott, Jókainak megköszöntük a szíves vendéglátást, a sárga jósló is kapott még egy adag cukrot és hála fejében még egyet nyerített..."

Íme, a legenda a sárga méncsikóról, aki megjósolta Jókai győzelmét! Egy Jókai-legenda! De talán az egész könyv még sokkal inkább Jókai-legenda. És az író maga, „saját személyében", egy eleven Jókai-legenda: akit Jókai helyett az Élet írt, a nagy költő egyetlen méltó versenytársa. A falusi bíró, ősszittya patriarcha, aki hős és kalandor egyúttal: mert Biharos Tóth István hős és kalandor. Ősszittya: s már ükei is rovásos bírák: s öregapja portája fölibe Csokonai írt verset (állítólag) a kalodáról és a deresről. S mennyi furcsa és érdekes dolog esett vele már kezdettől fogva! Amely nap született, egy ló és egy tehén is megellett a házban.

Négyéves korában egy bika kapta a szarvára. Mint juhászbojtár harangozni szökött; juhok szétszéledtek, s ő világnak ment, mint Kukorica Jancsi; a cinteremben egy Szent Mihály lován meglapulva tölté az éjszakát. Majd cseregyerek, mint maga Jókai; Óbudán az ő sárkánya száll legmagasabbra; a tanítóját érte dicsérik meg; pátereknél szolgál, s kis híja, hogy kordás barát nem lesz. Majd megtréfál egy diákot, Petrovicsot, kiből mire viszontlátja egy márciusi nap, Petőfi lesz. Majd lófarkához kötik haragosai, s a ló meghurcolja a porban, épp hogy bele nem hal. A pesti árvízkor bekeríti az ár, és éhezik. Aztán vándorlegény, s betyárokkal mulat a Bakony-erdőben. Különös falukat lát, ahol latinul beszélnek szántás közben a parasztok. Ott van Baja égésénél; koldulni kényszerül; lagziba vetődik; táncol. Minden férj féltékeny. De ő tiszta: ahogy édesanyja „elébe rajzolta az erény útjait". Aztán a Tisza sodrából mentik ki; aztán farkasokkal viaskodik, s szalontai kocsmában issza meg áldomását, ahol „jelen volt Arany János úr is, mint már akkor Szalontán nagyra becsült értelmesség". Jászberényben megkapja a Lehel kürtjével díszített céhdiplomát. Dáridók hőse, de ő maga nem iszik. Sarkantyús csizmában jár, s huszonnégy éves korára bíró lesz. Gonosztevőket nyomoz ki, és csárdást jár Blaha Lujzával. Dózsa királynak hívják a faluban: szabadsághős, de Lobkovitz ezredes koccint vele. Úri társaságokban tósztozik, s tósztjainak híre József főherceg asztaláig ér el. Egy és ugyanazon nap látogatja meg Klapka tábornok és Horváth Mihály püspök. Ferenc Józsefnél jár audiencián, s Alexandriában vannak barátai. Halálveszedelemből ment meg egy kisleányt; máskor majd meg nem szöktet egy apácát. Tenyészállataival első díjat nyer. Táncsics Mihályt ő tartja el öreg napjaira. Hölgyek becsületét védelmezi, s Loratóba zarándokol, majd Aradra. S nyolcvankét éves létére házasodni akar.

Elég? Kell-e tipikusabb Jókai-hős? S ki mondhatja, hogy Jókai fantáziájának semmi köze a körülötte élő valósághoz - ha az a valóság ily alakokat termelt?

1925

ESZTERGOMI RIPORT

Úgy járom most a várost, mint az újságíró, aki riportra tölti elméje töltőtollát, s lélek helyett egy fehér papírt tart a világ elé: írd rá, világ, mi újság Esztergomban! Mi újság lehetne egy ilyen kis vidéki fészekben? A Főtemplom fenn trónol, s gőgje szavait izeni a Dunával Pestnek; a Duna lustán viszi az izenetet: nem sietős! A hegyek csöppet sem kevesebb méltósággal viselik régiségüket, mint az a hét domb, amelyen Róma épült: Itt a magyar Róma!

Az egyik hegyen a papok ülnek; a hercegprímás uszályát viszik ott nagy körmeneteken, míg régi prímások szíve a kriptában szárad, üveg alatt. A sekrestyés mutogat, mint olasz templomokban: ha meg nem ijedsz a márciusi széltől, mely a szent király vára helyén őrjöng. De a szomszéd hegy még hívebben őrzi százados formáját, s ez talán igazabb történelem: putrik és kalibák egymásra zsúfolt nyája, mintha árvíz elől menekültek volna fel oda: szorongó tömeg, a zsellérnyomor kérlelhetetlen egyformasága minden korszakon át: ez a hegy nem változott! Itt nem építkeztek nagyra törő papok; itt a török hiába pusztított, ehhez a hegyhez még Kucklándernek, a máig emlegetett labanc vezérnek keze se nyúlt, pedig az mindenhez hozzányúlt Esztergomban. Ha kérded, hova lett ez vagy az, műemlék, ház, utca: Kuckländer bontotta le, Kuckländer vágta át. A Szent Tamás-hegyen nincs nyoma Kucklándernek. Itt minden primitív, mint a középkorban: a szegénységen nem vesznek erőt a századok. Mondják, a Lépcső utca proletárházai világvárosok kültelkeire emlékeztetnek belül: így kívülről mégis a szépség képeit mutatják; honnan van ez? Ez az évszázados nyomor már, mint egy itt maradt emlék, az emlékek szépségét árasztja. A mai szegénység csúf dolog; az ősszegénység képét szépnek látom. S a hegyélen bájos kápolna dugja fel tornya tűjét, kálvária ereszkedik alá, színes szobrok állnak, amiket művészek s műtörténészek most kezdenek megnézni.

Sovinizmusunk könnyen álmodhat itt egy magyar *Kunststadt*-ról: Siena, Firenze, Róma, Nürnberg, München... a múlt nyarat már valóban itt töltötte egy festőiskola is, a Jaschik Álmosé. A környék szép, minden zuga festeni való: de szép környék akad egyebütt is. Hol akad azonban még egy ilyen múlttal beitatott környék [...] amelynek földjéről a múlt szinte lepattogzani látszik az alföldi józan nap tüzében? Pedig a művészetnek múlt kell; a lélek lelket keres még a külső látványokban is, beléjük ivódott régi lelkeket; s ez a varázsa a *Kunststadt*-oknak. Esztergom - műváros! Elő a múlttal, az emlékekkel, régészek, történészek! Nézzétek meg a házakat, ássátok a földet, vizsgáljátok a templomok falait! Mi újság Esztergomban? A Régészeti és Történelmi Társaság tart ülést, háborús és forradalmas szünetek után újból feltámadva. Igen, igen: a hercegprímás aranymiséjének alkalmából, papi égisz alatt. Ki őrizze a múlt lelkét, ki mentse meg a múlt lelkével beszédes emlékeket, hogyha nem a papság! De a Művész érdeke egy ebben a Papéval; őrizni kell annak is, ki gazdagítani akar. Esztergom műváros... Hiába lesz is valami ebből az álomból! A város közönsége már érez valamit, s a Régészeti Társaság ülésén fölkel egy helybeli vaskereskedő, és százmillió koronát ajánl fel egy múzeum építésére. Ily nemes adománynak különböző és bonyolult motívumai mögött ott áll talán a Kollektív Szellem is, a Város Hivatásának Szelleme, mely az egyéneket bábumód mozgatja; így is képzelhető.

Esztergom műváros. Festőkkel találkozom az utcákon; írók nyaralnak itt, mint Szini Gyula s más is; a helyi lapokban irodalmi polémiák folynak, s este a kávéházban Bányai Kornél, a kiváló fiatal költő üdvözöl, aki itt tanárkodik. A múlt lelkét beitta ez a föld, s talán majd táplálni fogja vele, fiatal festőkön s költőkön keresztül, a jövő lelkét is: erre harsanjatok, esztergomi tósztok!

Mert nem ám halott *Kunststadt* kell nekünk és múzeum; ez a múlttal trágyázott föld mégis-csak föld marad; amibe vetni és ültetni lehet... Én nem is a várost, hanem a földet kerestem

Esztergomban: azért jöttem ide a *harmadik hegyre*, ahonnan a múlttal ittas város csak látvány, de a föld valóság; miből már ki is bújtak az ibolyák. Templom és emlékek, könyvtár és kávéház messze és alattam: s én nem ijedek meg a márciusi széltől, mely szinte a levegőbe röpít, sem ettől az agyagos sártól, amely bokáig a földbe ragaszt. A domboldalakon egy-egy foszlány hó hever még helyenként; égből jött, s nem restell e sárba vegyülni, amelyből élet fakad...

Es ist ein Schnee gefallen,
denn es ist noch nicht Zeit...

Goethe verse jut eszembe, noha már rég elmúlt az az idő, amikor ily tétova cikkecskék végsorában Goethét volt szokás idézni.

...denn es ist noch nicht Zeit,
dass von den Blümlein allen,
dass von den Blümlein allen
wir werden hoch erfreut.

\- - - - - - - - - - - - - - - - -
...mert nincs ideje még
hogy százezer virággal
hogy százezer virággal
viruljon a vidék!

De már a szél hozza a tavaszt, és a havas sár puha ággyal várja az édes vendéget.

1925

A VÖRÖSMARTY AKADÉMIÁRÓL

Néhány kiváló íróbarátom keresett föl nemrégiben, s fölvetették előttem a kérdést: nem volna-e itt az idő arra, hogy a *Nyugat* megállapodott írógenerációja auktoritatív testületté tömörüljön, s e tömörülés erejével próbáljon irányítóan hatni a mai irodalmi anarchia közt?

E beszélgetésből sarjadt ki a Vörösmarty Akadémia fölújulásának gondolata. Ma már kipattant a napilapokban is, s a közönség méltán vár az ellenőrizhetetlen hírekről illetékes magyarázatot.

Jól ismerjük az érveket, amiket az írói tömörülések ellen fölhoznak. Tudjuk, hogy az írónak, mikor ír, egyedülségében van az ereje, s a Társaság minden beleszólása inkább bénítja, mint segíti. S meglevő irodalmi társaságaink nem adtak oly példát, mely alkalmas lett volna aggodalmainkat eloszlatni. Az irodalom elhivatalosodottságának, klikkbe szerveződöttségének átkát melyik nemzedék érezte annyira a maga bőrén, mint a mienk?

Mégis - barátaim ezt a nézetet fejtették ki - tömörülnünk kell, ha másért nem, éppen a tömörülések ellen: társaságra van szükség a társaságok ellen. Irodalmi életünk körül van bástyázva ártalmas tömörülésekkel, a konzervatív körök hivatalos társaságaitól, melyek a költészetet is politikai béklyókba akarják szorítani, egész a történésre szövetkezett vagy programokat tukmáló fiatal hadakig. Irányaiknak maga a csoportosulás - mint a beszédnek a többes szám - bizonyos súlyt és tekintélyt ad, s mind jobban és jobban megzavarja az igazi kritikának jóformán teljes hiánya miatt úgyis tájékozatlan közönséget.

Ezzel szemben mai irodalmunknak igazi *középhadserege*: a *Nyugat* nemzedéke, mely koránál és tradícióinál fogva egyaránt szemben áll a minden újat elgáncsoló maradisággal éppúgy, mint a szükség nélküli vagy ki nem érett forradalmakkal, melynél a fölmutatható életmű gazdagsága együtt van a munkaerő teljességével, mely soraiból, Adyn kezdve, a legnagyobb nevekre, s a közönség közt valóban országos hatásra hivatkozhat, mely a XX. század magyar költészetét tulajdonképpen megalkotta, s máig is főként képviseli: ez a nemzedék pusztán tagjainak egyéni tekintélyével adott ellensúlyt, szinte véletlenül, állandóság és társasági szentesítés nélkül.

Pedig bizonyos, hogy éppen ez a generáció van hivatva, egységében a mai magyar irodalmi élet zűrzavara között az igazi Tekintély forrásává lenni. Ahol ez a nemzedék tömörül, ott az egész mai magyar irodalom tömörülhet: hisz aki igaz érték ma literatúránkban, vagy hozzánk tartozik, vagy bizonnyal közelebb áll érzésében hozzánk, mint a saját generációjának szélsőségeihez.

Mindez érvekhez hozzájárul még kettő. Az egyik e nemzedék elvszerű liberalizmusa, mely kizárja a más nemzedékek értékeivel szemben való elzárkózást, és sem konzervatív bátyáinknál, sem dogmatikus programokat gyártó öcséinknél meg nem található, a másik szerencsés s majdnem tökéletes függetlenségünk mindenféle eddigi irodalmi szervezkedéssel szemben.

Elég ok ennyi már, hogy a csoportosulást valósággal kötelességünkké tegye, megadva az egyetlen posszibilitást, mai irodalmunkban egységet és tekintélyt teremteni. Az indítványozók szeme előtt egy Ady Társaság gondolata lebegett, kihangsúlyozva igazi és elsődleges jogunkat e név presztízséhez, mellyel ma annyian élnek és visszaélnek.

De hamarosan győzött az az álláspont, hogy szükségtelen és helytelen volna új társaságot alapítani, amikor a társaság megvan már évek óta, s néma együttlétével is erőt és állandóságot jelent. Egy új alakulás éppen ezt a szimbolikus erőt nélkülözné.

A *Nyugat* írógenerációjának tömörülése megtörtént annak idején a Vörösmarty Akadémiában, mely szabályszerűen megalakult, s már megtette első lépéseit, mikor a kommün kitörése miatt kényszerült működését megállítani. Bús, magyar gondokkal teli évek következtek: az ország szétszakadása, az írók egy részének elszéledése, a politika előtérbe nyomulása s a kulturális csüggedés megmagyarázzák talán, hogy ez a megállás ily sokáig tartott.

Ezek az okok ma is nyomasztóak, de mégsem gátolhatnak többé.

A tetszhalált továbbnyújtani már vétek volna, s új alakulással megölni a régit, jogfeladás, s veszélyes kapkodás.

A Vörösmarty Akadémia első elnöke Ady volt. Oly tény ez, mely kötelez, s jogosít: a Vörösmarty Akadémiának mindenesetre több joga és köze van Adyhoz, mint egy újonnan alapítandó Ady Társaságnak volna - amilyent akárki alapíthat.

A nagy költő személyes ügyének tekintette az új Akadémiát. Még betegágyából is fölkelt, hogy ülésünkön elnököljön, és sokunk előtt lesz felejthetetlen néhány töredezett szava, elfúló s szinte hangtalan, amivel az ülést megnyitotta. (A szavak már alig engedelmeskedtek nyelvének. De még így is igazi vezér tudott lenni: szuggesztív hangulatkeltő, éles és bölcs állásfoglalással a vitában.)

Ez volt utolsó megjelenése a nyilvánosság előtt: s mikor a Vörösmarty Akadémiához ragaszkodunk, s azt eredeti szellemében életre kelteni akarjuk, úgy érezzük magunkat, mint Ady irodalmi végrendeletének végrehajtói.

Eredeti szellemében.

A célok, melyeknek szolgálatára a Vörösmarty Akadémia eredetileg megalakult, teljesen összeesnek mindavval, ami éppen ma fontos és aktuális, s különös újmutatás, hogy már társaságunk nevében is azt a törekvésünket hangsúlyoztuk, melynek vitális szükségessége szinte csak az azóta letelt évek irodalmi káoszában látszott meg igazán.

Ez a törekvés, mint kifejtettük: tekintélyt és egységet teremteni szétzüllött irodalmi életünkben.

Nem egyszerű társulatnak éreztük szükségét, hanem Akadémiának, azaz auktoritatív testületnek.

Ezt szimbolizálja a Vörösmarty Akadémia neve. S mert tekintélyt akartunk teremteni, amely nem képzelhető gyökér és hagyomány nélkül, ebben a névben egy régi nagy magyar költőre hivatkoztunk, mintegy felelet gyanánt is azoknak, akik a hagyományok és nemes ősök megtagadásával vádolnak bennünket.

Igen, a *Nyugat* generációja forradalmat csinált: de mi ellen volt ez forradalom? Csupán az előttünk járók elsekélyesedett, sablonba fogult látókör nélküli, zsurnalisztikus irodalma ellen! Nem az igazi, nagy magyar költészet, nem a szent és nemes magyar ősök ellen!

Sőt: bizonyos szempontból a *Nyugat* irodalma inkább visszatérés volt az ősök szabadabb, bátrabb, magasabb, európaibb szelleme, mélyebb, önismerőbb, fájdalmasabb magyarsága felé.

Sokan kérdezték a Vörösmarty Akadémia megalakulása idején: miért éppen a Vörösmarty nevét írtuk pajzsunkra?

Bizonyos, hogy az Ady nemzedékének költészete tisztán formailag is közelebb áll a Vörösmarty lázas, dús, izgatott, komplikáltabb és idegesebb költészetéhez - melyben klasszikus és dekadens zamatok egyesültek -, mint bárki máshoz magyar elődei közül.

De nem ez az irodalmi ok volt az egyetlen, amely e név megválasztásában vezetett.

A Vörösmarty Akadémia szomorú napokban létesült: a háború átélt iszonyai és rettenetes veszteségeink színeztek akkor minden gondolatot: az emberi és a magyar keserűség egyformán túláradt. S elődeink közül annak a neve tolult ajakunkra, aki egyszerre volt legnemzetibb költőnk s az Emberiség vallásának leglázasabb hangú hirdetője: elvitathatatlanul hazafi s elvitathatatlanul pacifista. *A vén cigány* költőjének neve hitvallás a béke és kultúra hite mellett, de egyúttal a magyarság hite mellett is.

E hit mellett akart tüntetni a Vörösmarty Akadémia már puszta megalakulásával is éppen abban a szomorú időpontban: hangosan kiáltva, hogy a vad erőszak rémei közt megtépett [...] ország kultúrájában látja és akarja igazi létét, elrabolhatatlan kincseit, megnyeshetetlen nagyságát. Centrumot és egységes ellenőrzést akartunk adni a politikamentes és mégis nemzeti kultúrának, mely büszkén kiálthatja minden erőszak, háború, forradalom s pusztító politika szemeibe: Nem törődöm veled! én élek, és gazdagodom tovább!

Ez az egyformán pacifista és hazafias program nyilatkozott meg a Vörösmarty Akadémia első nagy tervében. Molnár Ferenc indítványára egy Magyar Bibliát akartunk kiadni, egy vaskos könyvet, mely egy kötetben egyesítse mindazt, amit a magyar szellem legkülönbet, legmaradandóbbat alkotott az évszázadokon át: lírát, tanulmányt, elbeszélést, drámát, s irodalmunknak ezt a standard kincsesházát olcsón szórni szét, hogy ne hiányozzék egyetlen magyar házból sem, s lélekkel és kultúrával fogja egységbe azt, amit kard és ágyú dúlt és szaggatott szét.

De az átöröklött kultúra egységének megőrzése csak egyik és nem egyetlen célja volt a Vörösmarty Akadémiának, mely elsősorban az eleven kultúra egységes ellenőrzését s az irodalmi közvélemény centrális irányítását tűzte ki feladatául.

Mikor a Vörösmarty Akadémia működését felfüggeszteni kényszerült, egy pillanatra sem mondott le nagy céljairól, s nem tekintette magát halottnak. Hivatottságunkat és kötelességünket ma is éppúgy érezzük, mint akkor, s ma, mikor ez az érzés nem engedi tovább, hogy tétlenül maradjunk, céljainkon és terveinken egy jottát sem kell változtatnunk, s haladéktalanul hozzáfoghatunk azok megvalósításához.

Sőt, még eszközeinken sem kell változtatnunk: ma is ugyanazok látszanak jóknak, amik akkor.

Mily eszközökkel valósíthatja meg egy irodalmi társaság a nagy feladatot: tekintélyt és egységet teremteni irodalmi életünkben?

Először is: tagjainak megválasztásával, mely maga már tekintélyi aktus és ítélet. De szükséges, hogy ez a választás tökéletesen szigorú s mindenféle párttekintetektől ment legyen. A szigorúságot biztosítja a tagok számának korlátozása: ez a szám eredetileg harminc volt, s legfeljebb negyvenig emelhető. Pártatlanságát pedig mindjárt alakulásakor kimutatta az Akadémia azzal, hogy akiket mai irodalmunk legjelentékenyebb erőinek ítélt, jobbról és balról, korukra és irodalmi irányukra vagy álláspontjukra való minden tekintet nélkül meghívta tagjainak sorába, s nyilván ezentúl is így fog cselekedni.

Másodszor: nemzetközi kapcsolatok megteremtésével, melyek irodalmunkat európai felelősségének tudatára ébresztik, bekapcsolva Európa szellemi életének nagy és eleven vérkeringésébe.

Harmadszor: nagyobb pályadíjak kitűzésével, melyeket a Goncourt-díj módjára évenkint az azon esztendőben megjelent legjobb könyveknek ítél meg. Az ily ítélkezés és a vele járó vita nagyon alkalmas irodalmi közvélemény teremtésére és irányítására, s részben pótolja, részben életre hívja azt a kritikát, ami mai irodalmi életünkből oly sajnosan hiányzik.

Negyedszer: nyilvános ülések tartásával, belépődíj nélkül. Ezek az ülések bizonnyal nagy közönséget fognak vonzani. A közönség nevelésében, az irodalmi figyelem vezetésében nagy szerepük lehet. Az ott bemutatott művek kellő hangsúlyt nyernek, s a megnyitó beszédekben elhangzott vélemények kihívják a visszhangot: mindez az irodalompedagógiának oly módszereihez tartozik, melyekkel más irodalmi társaságok már régóta élnek.

De hiába élnek velük akkor, ha tekintélyük nem támaszkodhatik tagjaik nevének súlyára s műveiknek vitathatatlan magasrendűségére. Azonban: kell-e ettől félni annál a társaságnál, melynek bölcseje fölött Ady állott, s melynek ügyeit ma Móricz Zsigmond vezeti? A Vörösmarty Akadémia első névsora, mely a mai magyar irodalom legkülönb neveit foglalja magában, elég biztosíték arra, hogy sikeres működésének alapfeltétele, a presztízs, nem fog hiányozni. Presztízs a szó legjobb értelmében: a *teremtő presztízs*! És ha ez megvan, akkor a Vörösmarty Akadémia irodalmi életünknek igazi irányítója lehet, anélkül hogy az író szabadságát - mint egyéb társaságok - bármiben is megkötni akarná.

1925

ÚJ KLASSZICIZMUS FELÉ

MAI ÍRÓ TÖPRENGÉSE VALAMI OLTÁRNÁL

A művészet különös kompromisszum idő és örökkévalóság között. Még inkább az az irodalom, mely formájában egyúttal *beszéd* is; nemcsak alkot, hanem mond is valamit; s mint minden beszédnek, kérdések és válaszok közé kell iktatódnia.

Soha kínosabb probléma nem volt az irodalom aktualitása, mint épp manapság: mikor a Kor szinte évenként váltja képét és hangulatát, s mire az író lelkében feldolgozódtak s formát öntöttek volna korszerű mondanivalói: már el is avultak.

Az írónak választania kell idő és örökkévalóság, korszerű mondanivalók és örök emberi közt: a kompromisszum mindinkább lehetetlen.

De ha a korszerűt választja, nincs-e már elveszve? Mert lemond az *alkotásról* a *beszéd* kedvéért: ezáltal újságíróvá lesz, s önkényt adja fel igényeit a Korral szemben, mely úgysem igen hajlandó azokat elismerni.

A háború legiszonyúbb kiábrándulása talán a szellemi kultúra értékébe vetett hit megingása volt; mert csakugyan mit ért egész híres szellemi kultúránk a véres esztelenségek előtt?

Az író gyenge embernek bizonyult, akinek minden kultúrája csak arra volt jó, hogy a legellentétesebb esztelenségeket igazolni tudja.

Szellemi kultúránál kedvesebbé vált a testi kultúra: mely legalább a testi élet rugalmasságát, erejét, intenzitását biztosítja.

Az író megszűnt a Kor emberi ideálja lenni: helyébe a bokszbajnok lépett.

Csakugyan választanunk kell: vagy egyszerű csatlósai és heroldjai leszünk a Kor csúcsait taposó bokszbajnoknak, elismerve a Szellem gyöngeségét és inferioritását;

vagy büszke daccal fordítva hátat a Kornak, alkotásokba menekülünk, melyeknek igazsága mélyebb, mint a Kor változó igazságai.

De nem magunkat csaljuk-e csak evvel? S mit ér az ily állandóság, mely túl van az életen? Az élet mégiscsak a Korokban él.

Mit ér a beszéd, mely nem felel semmire? és amire nem felel semmi?

Kell, hogy nem felelésünk is felelet legyen, és választ hívjon ki.

De hát hideg művészkedés attitűdjével felelünk a Kor kezdődő barbárságaira? Ez az út vezethet a szellemi kultúra méltóságában és fontosságában való hithez vissza?

Nem jutunk-e rajta inkább még mélyebben a zsákutcába, melyből már rég vergődve akarunk menekülni?

Rajzolni a világot és benyomásait, húsosan-életesen, híven-csúnyán, ahogy van és hozzátétel nélkül: ez volt soká az író egyetlen ambíciója. Miért érzik ezt az irodalmat ma mind többen és többen az egész világon fölöslegesnek, korlátozottnak, zsákutcának? Mert az eszközt tette céljává, s üres művészet lett, mondanivaló nélkül.

Eleinte volt mondanivalója. Eleinte léte maga mondanivaló volt: a természet előtti áhítat és alázat kifejezése. Moráltalansága maga morál volt: nem szabni emberi normáinkat az Isten világára. A bátorság morálja: szembenézni az igazsággal, bármilyen sivár is; az őszinteségé:

nem szépíteni magunkat semmiben; a szabadságé, mely semmit sem érez tilosnak vagy méltatlannak abból, amit Isten megteremtett.

Ma már - nem szenzáció a szabadság, ahol minden szabad. S az őszinteség önmagát veszti el, ha öncéllá lesz: aki azért őszinte, hogy őszinte legyen, az könnyen *túlmegy* az őszinteségen, hogy *őszintébbnek lássák*. S bús kiábrándulások csüggedettjeinek több bátorság kell már a jót meglátni és feltárni a világban, mint a rosszat.

S talán éppen itt nyílik rés az új mondanivaló számára. Programok, iskolák, kik vergődve keresték az utat „a naturalizmus börtönéből", nem vették észre ezt. Programokkal, logikai műveletekkel nem lehet meglelni a kiszabadulást: aki félretesz minden programot, annak az magától adódik.

Miután fölfedeztük a világ sötétebb oldalát: most újra fölfedezni hozzá az *egész világot*, s maga teljességében, elhanyagolt lelkiségével s már-már elfeledett fényességeivel együtt: mi más ez, mint út az *új klasszicizmus* felé?

Nem megtagadása a naturalizmusnak, hanem felhasználása és kiegészítése: visszatéréssel az örök Művészet folyton megcsorbuló és ismét kitellő természetes teljességéhez.

De egyúttal mondanivaló is: nem üres művészkedés többé: alkotás és beszéd egyszerre: új és modern mondanivaló, a korból s a kornak. Új mondanivaló, mert fölfedezés; és modern, *először*, mert a lelkiség fölfedezése.

Ha igaz, hogy a modern mondanivalónak a Kor világnézetéből kell fakadni: bizonyára semmi sem fakad inkább abból, mint a lelkiség mai fölfedezése. A naturalizmus a mechanikus világnézet irodalma volt: s a mechanikus világnézet kora mindenképpen lejárt. Ma már mindenki bergsonista, akaratlanul és öntudatlanul is; az élet senki előtt sem puszta fizika már; s a lélektanban a végső következményeket a freudisták vonták le, kik még az idegbetegségeket is lelki okokra vezetik vissza, s lelki gyógymóddal orvosolják.

Nem alkalmazkodik-e ehhez a modern regény is? A naturalisták *fiziológiai regénye* után a *lelki regény* foglalja el a tért.

Nem ugyan a sematikus és analizáló *pszichológiai regény*, a Bourget-féle. A lelkiségnek modern felfogása kizárja a sematizálást és az analízist.

A lelkiséget a maga elemezhetetlenségében, oszthatatlan feszültségében és mélységében látni, s nem többé testi és téri analógiák szerint: oly feladat, melyet a filozófia talán hiába tűz a tudomány elébe; de a költészetnek meg kell tudnia oldani.

S képzelhető-e jobb felelet a Bokszbajnoknak, mint felmutatni az Élet mélyén rejlő és működő letagadhatatlan lelki elvet, szuggerálni annak erejét és szabadságát?

Modern mondanivaló ez, *másodszor*, mert nemcsak a Korból jött, a Kor világnézetéből szűrődve: hanem a Kornak szól, fontos biztatással, választ hozva neki s választ várva tőle.

A lelkiség szabadságot jelent, s a szabadság tudata csakugyan fontos biztatás; fölcsillantani az Élet minden kényszerűségeinek mélyén eltemetett, fojtott, feledett szabadságot és felelősséget: igazi korszerű misszió. Teljesítése visszaadhatja a Szellemi Kultúra presztízsét.

Az Élet teljes és nem egyoldalú - klasszikus és nem naturalista - ábrázolása betöltheti ezt.

A szabadság csíráiban feltárni a Jó lehetőségét: nem hazug orvosság és nem romantika. Épp ellenkezőleg: a naturalizmus pesszimista romantikájának megtagadása kell ma ehhez.

Klasszicizmus: az inga visszatérése a kilengések után. Nem új kilengés ellenkező irányban: nem reakció. Klasszicizmus, túl már minden modernségen; túl a Jónak és Rossznak tudásán.

Hinni és hitet adni: nem naivság. Ellenkezőleg: felelet az a gyötrött kor naiv csüggedésére, mely már nem hisz a szabadságban, a Szellem hatalmában, a Jó lehetőségében: mint a gyerek előtt, ki megütötte magát, sötétbe borul a világ.

(Holott csak tovább kellene látni! csak egy kicsit gondolkodni kéne! hogy megnőtt a Szellem, mióta állatok voltunk! mi mindent alkotott! mégis csak társadalmat! a régi vadság helyett! noha még ez is vad: de nem bolondság-e azt gondolni, hogy a Szellem megáll itt? amíg hisz önmagában, meg nem áll!)

Elfogulatlan átérzése az Életnek lehetetlen, hogy ezt a Hitet ne erősítse! Elfogulatlan és teljes művészet! Nem tendencia, s nem idealizálás: mert mit ér a Jó hite a Rossz tudása nélkül? De klasszicizmus: azaz teljesség! nyisd ki szemeidet, s tekints tennen mélyeidbe, világ! merd látni, mily rossz vagy, s merd megérezni, milyen jó vagy!

Ez a Művészet! Klasszikus művészet! teljes, elfogulatlan, a Kor érzelmeivel és irányaival nem törődő alkotások: s mégis azok, amelyekre szüksége van a Kornak: amelyek erősítik az Életet!

Így töpreng az író, valami Oltár előtt: az istennő bizonnyal neveti. Évek golyói gurulnak lábainál, s néha megcsillannak aranya visszfényében. Valahogyan csak lesz; addig is: hadd legyen szép az oltár!

1925

ANGYALOK HARCA

SÁRKÖZI GYÖRGY KÖNYVE

Sárközi első könyvét úgy kell üdvözölni, ahogy üdvözölnénk egy váratlan fölzengő madárhangot az erdő pillanatnyi csöndjében: a magyar erdő gazdagabb egy hanggal. Gyöngéd, s ha szabad így mondanom, diszkrét hang ez, de egészen határozott karakterű: semmi más hanggal össze nem téveszthető. Sárközi az egyéni szó varázsát, az egyéni zene hatalmát bírja; megfoghatatlanul egyéni lejtését a versnek, mely mindenütt érezhető, de talán csak lekottázva lenne definiálható. Sárközi nem hasonlít azokhoz a fiatal költőkhöz, kiknek sokszor hangosabb egyénisége expresszionista külsőségekben, többé-kevésbé különc alkalmazású szavakban vagy valamely kiválasztott és kisajátított versformában azonnal szembeötlik. Sárközi is választott magának versformát, melynek ütemeibe szinte önkényt és természetesen ömölnek érzései; de egyéni hangja független ettől a formától, s rövidebb vagy kötöttebb sorokban egyformán és félreismerhetetlenül kihangzik.

Holott ez az egyéni hang nem jelent valami különös vagy bizarr hangot. Ellenkezőleg: alig tudnék mondani költőt a fiatalabb generációból, kit oly szerves és belső kapcsok fűznének őseihez, a magyar líra régibb művészeihez, mint Sárközit. Lényegében konzervatív lélek; s jóllehet plántáin megérezni azt is, hogy az Ady termékeny viharának másnapján keltek ki, gyökereik még mélyebbre nyúlnak, a magyar poézis múltjának földjébe, egészen Vörösmartyig, kinek nemes zamatai atavisztikusan átütnek számos verse ízén. De Sárközi egyénisége távol áll a Vörösmarty lázától és az Ady dacától egyformán: őt teljesen a saját színeiből kell kifesteni.

Mindenekelőtt fiatal egyéniség ez, friss és, hogy úgy mondjam, romlatlan. Fiatalsága nem hasonlít a Petőfi lázadozó fiatalságához: inkább az áhítatos fiatalság ez, szeme fölgyúlva az első ideálokon. Neki még inkább élménye az ideál, mint a valóság, s éppen ezért idealizmusa konzervatív tud maradni: hiszen magában uralkodik, és nincs amivel összeütközzön. A forradalmi költészet ott születik meg, ahol az ideál ellentétbe jut a valósággal. Sárközinél erről nem lehet szó, mert nála a valóság egyszerűen nem létezik. Sárközi mélyen vallásos lélek, ki a föld virágaitól az ég csillagain át egyenesen az Istenig szárnyal; tisztelettel teljes, és ha nem kompromittálnák annyian ezt a szót, azt mondanám: hazafias lélek, kinek hazája romlására legfeljebb sóhaja van, de ostora nincs; s még ez a sóhaj is szinte mint túl közeli realitás hat ebben az éterikus költészetben. Míg más ifjú költők valósággal tombolnak a modern élet attributumainak a költészet számára való fölfedezésében: Sárközi mintha csak oly világban élne, mely csupa virágokból és csillagokból áll, s még Párizs ragadó forgatagában is oly tisztán és külön áll, mint egy bámuló gyermek, kinek álmai tisztább és magasabb régiókban járnak.

Valami bűnbeesés előtti költészet ez. Könyve ezt a szép címet viseli: *Angyalok harca*. De több köze van az angyalokhoz, mint a harchoz. Angelikus és archangelikus költészet ez, mint a Shelleyé: de ha Shelley kardos arkangyal, Sárközi a szelídekből való. Ám e szelídség nem jelent erőtlen szárnyakat. Az ily éteri költészet kiválóan alkalmas a tiszta zene és szépség birodalmába röpíteni, mint a Shelleyé is, és Sárközi valóban birtokában van a nagy Líra zenés és elröpítő hatalmának. Az érzékiség hiánya csak könnyebbé és szállóbbá teszi, de nem hidegebbé: s szűzies szerelmi versei közt elragadóan mélyek és gyöngédek akadnak, mint *A távoli kedveshöz* vagy a *Virágok beszélgetése*. Sárközi sokszor különös ösztönnel *homlokáról* beszél ott, hol más költő *szívét* mondaná. De ez a homlok tüzes, mint az angyaloké. Szűzies titkai érzelmi erejükben a legnagyobb szenvedély titkaival ekvivalensek, úgyhogy e szemérmes

lélek még legangyalibb magakitárásával is bűnbeesettnek érzi magát, mint a tilos szerelemben megfogant leány. E különös titkot vallja meg talán legszebb versében, melynek a címe: *Szépségek s fájdalmak anyasága*.

Érzései és sejtései tele vannak ily „finom remegésekkel". Néha pedig szinte misztikussá és mitikussá erősödnek, s a világ és túlvilág titkai borzongják át, mint a különös *Zarándokút*-ban.

A zene, amit e sejtelmes szépségek hordozójául legtöbbnyire fölzenget a költő, a szabad vers egy különös fajtája, amelynek genealógiája talán még Kaffka Margiton kezdődik, de Sárközi oly sajátosan kifejlesztette és fölgazdagította, hogy ma már az ő versének lehet tekinteni. Tulajdonképpen nem is szabad vers ez, mert teljesen kötött; nemcsak a rímmel, mely nélkül Sárközi ritkán alkalmazza, hanem tökéletes ritmussal is, melynek szinte pontos szabályait lehetne fölállítani, s a hagyományos magyar verseléstől főleg talán abban különbözik, hogy időmérték és hangsúly különösen összejátszik benne, a főszabályt talán a természetes magyar beszéd önkénytelen „hangízületei" adván meg, melyeket Arany László fedezett fel a magyar verstan számára.

Sárközi kötete több év termését foglalja magában, s az évszámok lehetővé teszik, hogy nyomon kövessük fejlődését. E fejlődés folytonos mélyülés és gazdagodás: mint egy virág kibontakozása. Az utolsó versek a legszebbek, s önkénytelen megfeszítik várakozásunkat. E fejlődés, mely önmagához való hűséggel párosul, a legnagyobb remények kezese. De Sárközi több már ígéretnél. Ifjú költőink egymás után szólalnak meg; csak minap kaptuk Szabó Lőrinc és Bányai Kornél új könyveit, melyeket meleg érdeklődésünk köszöntött. Mily öröm most Sárközi termését is begyűjtve látni, s érezni, hogy jönnek, hogy itt vannak! Sárközi egy versében korunk süketségét panaszolja: a költők egymásnak énekelnek, s már nem is érdemes énekelni... „Hát így lesz vége e hazának? előbb a nyelv, aztán a többi tagok / Bénulnak meg, szárnyunk a porban ver végsőt s már a sziv se dobog..." De mikor kötetét elolvassuk, érezzük, hogy a magyar lélek nyelve még nem béna, hangos és zenés szívdobogást hallunk, és szárnyakat látunk az ég felé csapódni...

1926

A *NYUGAT* KÖLTŐJE

1

Nincs költő - még Ady Endre sem -, aki annyira összeforrott volna a *Nyugat*-tal, mint Gellért.

Nem arra az összeforrottságra gondolok, amivel küzdelmeinkben mint társ állt közöttünk; együtt élt és lélegzett folyóiratunk életével, s mint okos testvér, egy tudott lenni mindnyájunkkal, holott lelke oly külön világban lakozott, távol mindenkitől.

De költészetének is minden lélegzése egyúttal a *Nyugat*-nak egy lélegzése volt.

Szinte valamennyi verse a *Nyugat*-ban jelent meg.

Ez a nagyszerű palánta teljesen itt gyökerezett, virágzott, terebélyesedett, mint fa a jó földben. Lehet-e nagyobb büszkesége folyóiratnak? (S kivált a mi szellemi életünk sivatag és sziklás talaján.)

S ha a kert adott földet a palántának: viszont e palánta volt egyike azoknak, melyekből előállt, melyek kertté tették. Gellért ott volt a *Nyugat* bölcsőjénél. Sőt a *Nyugat* legelső őse, a *Magyar Géniusz*, már munkatársai közé számíthatta ezt a fiatalembert, aki még akkor valódi gyermek volt. (De verse felnőttebb, mint az akkori „nagyoké".)

Gellért bizonyos értelemben a *Nyugat* költőinek *doyenje*. Noha alig idősebb minálunk, s mindenesetre jóval fiatalabb Adynál. De mikor messze, vidéki számkivetettségünkben, először olvastuk nevét a *Nyugat*-ban, ez minekünk már ismeretes név volt: mint egy beérkezett, érdemes költő neve, ki íme, a fiatalokhoz csatlakozott.

S mikor először kaptuk meg levelét, sugárzóan szép és intelligens gyöngybetűit, melyekkel első verseinkhez gratulált: úgy éreztük, mint egy tekintélyes, idősebb testvérnek elismerését, mint egy felavatást. Hányszor kaptuk meg ezeket a lelkes betűket azóta, mindenféle *Nyugat*-ügyekben, mindig egyforma melegséggel szuggerálva.

Gellért már akkor is az volt, aki ma: páratlanul önálló költő létére páratlanul megértő és lelkes élvezője más költők művészetének.

Nem az egyetlen ellentmondás, mely lényében rejlik. De egyike azoknak, melyek legjobban magyarázzák nagy népszerűségét társai közt, s hosszú népszerűtlenségét a közönség körében.

A közönség különben sem szereti az ellentmondásokkal teli, talányszerű egyéniségeket, akiket nem tud behelyezni a hírnév kész skatulyáiba.

A tüzes, lángoló, erotikus költő könnyen jut a közönség kegyeibe; s könnyen bejut a boldog családi élet illedelmes magasztalója is. De hova tegye a közönség a családi életnek azt a poétáját, aki a konvenció illedelmétől éppoly távol marad, mint az erotizmus izgató *l'art pour l'art*-jától?

S még mélyebben behatolva Gellért költészetébe, az ellentmondások megsokasodnak.

Bizonnyal hűvös, tartózkodó költészet ez, elegáns és játékos: mégis alig lehet képzelni őszintébbet, kevésbé titkolózót, életesebben komolyat; ez a kesztyűs kéz néha kényes dolgokról rántja le a leplet.

S bizonnyal kötött költészet ez; van benne valami zártság; s mégis pongyolább, közvetlenebb, s oldottabb formájú is, mint kortársai közül bárkié; noha ez az oldottság csak látszólagos.

Gellért nem keresett új formákat, mint kortársai: ő elfogadta elődeink jambikus versét, lazítva azt a saját egyéniségének törvényei szerint. S mégis, senki sem jutott oly hamar annyira önálló, „saját külön" formához, mint épp ő.

Éppily ellentmondásokat mutat nyelve, mely egyszerre tud közvetlen és hideg, ellágyult és csillogó, mindennapi és magasztos lenni.

Ez az ellentét a mondanivalóban gyökerezik. Osvát Ernő megállapítása óta (aki Gellért költészetének fő-fő rajongója és ismerője) köztudottá vált Gellért *reálizmusa*: de még nem hangoztatták eléggé *ideálizmusát*; mert van-e ideálisabb költőnk nála? van-e ki az élet valóságain túl és azokon keresztül is oly hittel függesztené az ideák normáira szemét: arra, aminek *kellene* és *kell majd* lenni?

Minden komplikáltságok mérséklik hangját, és megakadályozzák, hogy túlzó legyen bármely irányban: reálizmusa nem fajulhat vad és durva naturálizmussá, mely a tömeg piszkosabb ösztöneinek hízelegne, ideálizmusa sem csaphat a valóságokat félrerúgó, romantikus forradalmárkodásba.

Csupa oly ok, mely megnehezíti népszerűségét.

Semmiben sem hízeleg a mai ideológiának: mint azok, akik magyarságukat ordítják minden szóban; vagy akik ellenkezőleg, nemzetükkel való meghasonlásukban kéjelegnek.

Nem csoda, ha hangos és vásári irodalmunkban (mely mind amerikaiabb jelleget ölt) ez a halk és diszkrét költő soká szenvedte a méltatlan mellőzést. De a láng nem marad végletekig a véka alatt. Fölgyújtja a vékát, s még fényesebb lesz, mintha sohasem borult volna az rá.

A magyar Poézis templomában Gellért külön kápolnát emelt magának, melybe mindig tisztelettel lépünk. A *Nyugat* kötelessége, hogy mécseket gyújtson e kápolna körül.

2

Gellért Oszkár új versei meglepetésként hatnak azokra is, akik régóta ismerik. A meglepetés nem valami váratlan fordulatnak, gyökeres változásnak vagy új iránynak szól. Ilyesmi nem mindig erő jele; sokszor gyöngeségé. Gellért az, aki volt: s hirtelen kivirágzása nem valami gyanús „új korszak", csak új évszak, páratlanul gazdag és termékeny. Épp ez a meglepő: hogy ennyire hű maradt önmagához, s mégis ilyen új: mint valami kirobbanó tavasz: természetes, mégis csodálatos.

Gellért magányos költő; a magány ereje ez az autonóm élet. Ő mindig magában és a maga törvényei szerint növekedett, a saját csöndjében s a természet kipusztíthatatlan produktumainak biztonságával fejlődve. Jelentkezésében megelőzött mindannyiunkat, s hamar kialakította a maga versét, elszakítva a köldökzsinórt, mely elődeihez fűzte. Azóta nem néz se jobbra, se balra, csak a saját formáit éli ki, mindig teljesebben és gazdagabban mondva újra ugyanazt az örökegy mondanivalóját, amit ismeretlen mélyekből misszióként magával hozott. Soha teljesebben és gazdagabban, mint ez új kötetben.

Ilyen a költészet: mint a virág, mely nem ölt új formát, csak a magáét teljesíti ki, ami valahogyan már a magban megvolt.

Gellért új könyve a szerénység szavaival végződik, egy „utószó"-szerű versben: „Lehet, hogy költő már csak voltam, / Vagy hogy csak ezután leszek!" Az egész könyv tiltakozik e szavak ellen: mégis érezzük, hogy azok nem puszta szólamok, s szerénységük mélyében csalhatatlan önérzet búvik. Egyrészt a megállíthatatlan növekvés érzete ez, mely mindig a jövőbe helyezi igazi gazdagságát, s melynek számára minden hódítás csak még nagyobb hódítások lépcsője s

záloga; másrészt a saját primitív mélyeinek örökké éber érzete, mintegy a mag ősi gazdagságának kötelező emléke a virágban: mert tehet-e a virág egyebet, mint, hogy mennél teljesebben kibontja és kinyilatkoztatja azt a gazdagságot - ami valahogy már a magban megvolt? Gellért egy helyt az embrió ős pózáról beszél: ahogy feküdt anyja szíve alatt. Fejemhez emelt karokkal, / Halántékom mellett az öklöm". Ezt az élet előtti pózt ismétli az élő minden éjjel, mikor - az álomban - visszaszáll önnön tudattalanának mélyébe. S ebben a pózban kívánja a költő a halált, az örökkévalóságot is. Ha valakihez, bizonyára hozzá illik e különös nosztalgia, szimbolikus módon: mert mi másban áll a költő törekvése, mint a tudat eszközeivel visszatalálni a tudattalan élet ős és igaz attitűdjébe - ami annyit jelent, mint visszatalálni önmagunkhoz, az elveszett paradicsomba, az abszolút őszinteségbe, a természet romlatlan kéjéhez s végtelenül rafinált egyszerűségéhez.

Mindez benn van a költő önmagához való hűségében, mely túlnyúl a születés dátumán, s valóságos metafizikai honvágy.

A tudat csákányával föltárni a tudattalan mélyén rejlő kincseket, s a téveteg és hazuggá csavart ész fonalán nyomozni ki a csalhatatlan és megvesztegethetetlen ösztönök feledett édenét: bizonnyal paradox feladat; pedig Gellért ilyesmiben fárad. Témái mindig vágyak és ösztönök: egyéni s társadalmi életünk mély s gyakran titkolt vágyai s ösztönei; s művészete voltaképp pszichológiai művészet. A Szerelem és Család ösztönei; a nemes Barátság mély ösztöne; az Emberi Haladás hangyaösztöne; ösztönös bámulata minden emberi nagyságnak; s végül a Jóság és Béke kiirthatatlan vágyai: ezek a gellérti témák. Mily szelíden hangzanak, s valóban szelídek is; mégis oly nehéz őket igazi valóságukban lefesteni, s vihart tudnak verni a mái lélekben, mint rácson vergődő galambszárnyak. A Szerelem és Család ezer konvenció nyűgeivel és hazugságaival van összebéklyózva; a Haladás álmai fúlva és lihegve küzdenek, s a Béke szent vágyát sokszor és sok viszonylatban még bevallani is vakmerő és szentségtörő forradalom.

Az ösztönök eltévednek a Tudat útvesztőiben.

Mily biztonságra kell szert tenniök a költőben, hogy egy pillanatra se veszítse el őket s szinte játékos nyugodtsággal tudjon ez útvesztőben eligazodni! Szerelem és Család, érzéki és lelki ösztönök, béke és forradalom, különös vonatkozásokba kerülnek a modern lélekben: milyen nehéz az ősit, az igazat megtalálni! A versnek néha beretvaélen kell táncolnia, s meredélyek szélén illegnie, hol a Tudat okvetlen leszédülne: de a költő ösztöne mindenekfölött nyugodt, játékos, sőt kacér tud maradni.

E kacérság nem a komolyság hiánya, hanem az ösztönös nyugalom és biztosság jele. Gellért költészete vallomásszerű, de egy bölcs önismerő és semmi emberit nem szégyenlő igaz lélek nyugodt vallomása.

Mégis: vallomás; olyan dolgok bevallása, amiket alig szoktunk ily nyíltan kitárni, amiknek feltárása mai modern életünkben ezer pszichikai és konvencionális nehézségekbe ütközhetik. Áll ez a szerelmi és családi versekre éppúgy, mint az emberibb jövő hitének álmaira: noha itt is, mint ott, a legnemesebb érc olvad ki az őszinte kohóból. Mindez formailag is észlelhető a versek alkatán; melyekből gyakran többszöri nekikészülődés után buggyan ki maga a vallomás, s mesterkéltnek látszó szimbólumrétegeken átjutunk a tulajdonképpeni mondanivalóhoz. Ez a mesterkéltség tulajdonképpen nagyon művészi, s egyáltalán nem áll ellentétben magának a vallomásnak egyszerűségével és igazságával. Ez csak a mélységet jelzi mintegy formailag, ahonnan a vallomás föltör, az akadályokat, melyeken át föltör.

Ezek az akadályok maguk is egy részben formai természetűek. Az ész, a szó inkább a konvenciók nyelve, mint az ösztönöké, s minden költő voltaképp valami nehéz műfordítást végez, idegen nyelvre fordítva ösztönei beszédét. A legtöbb nem is a szavak *értelmében* bízik, hanem

zenei szuggesztiójukban, hangzásuk és asszociációik imponderábiliáiban. De Gellért, noha finom zenét képes a nyelvéből kicsalni, nyíltabb és beszédszerűbb vallomásra szomjas, szívesen és fölénnyel mond le az olcsóbb zenéről, s derűs makacssággal keresi és halmozza a szimbólumokat, melyek vágyait és érzéseit az *értelem* számára is közel vihetik. Néha úgy jönnek e szimbólumok és ötletek egymás után, mint folyton erősbödő kalapácsütések, melyek, bár a kalapács maga hideg, lassankint átfűtik a verset, míg kipattan a szikra, mely az egészet megvilágítja.

Ilyen módon a külső forma is távol van a szokványos verszenétől; de még távolabb az elfolyó és tagolatlan „szabad verstől". Gellért, aki közvetlen elődeink jambusi verséből indult ki, hamar fölszabadította a jambust, de megtartotta a rímet, mely az ötletek és képek értelmi tagoltságát és rétegződését hangsúlyozza; sőt legszabadabb verseiben is szeret megőrizni bizonyos tágított lehetőségű strófaszerkezetet, mely távoli rokonságban van az úgynevezett gondolatritmussal, s a fokozatos szimbólumok lépcsőzeteit emeli ki. Művészete idegen a ma divatos *enjambement*-orgiák művészetétől: verse a mondanivaló tagolódását szereti követni, s hogy úgy mondjam, inkább bőr, mint ruha. Szeretem ezt a verset, különös keménységét, s majdnem így mondtam: puritánságát, mely nemegyszer - mint a *Szent Rútság* című költeményben - szinte már monumentális hatásokat vált ki, noha máskor kacér és játszi tud lenni, s úgy viseli a rímeket, mint a meztelen bőr a pajkos szalagokat.

3

Ilyenkor, karácsony táján, némely nap szinte félóránként kapok könyveket és könyvcsomókat. Soha annyit, mint az idén. Különös érzés, otthon ülni vagy heverni, mozdulatlan, s érezni, hogyan ömlik elibénk, s gyűlik ijesztő tömegekben mögénk ez a betűáradás. Az embert bizonytalanság érzése fogja el, alighogy fölfigyelne valamire, már újabb hullám követeli figyelmét, nincs megállás, az értékek érzése elvész itt, a címtáblák, színes borítékok hangosan kiáltanak, s egyiknek kiáltása elnyomja a másikét, az irodalom folyama meggyorsul, majdnem oly gyorssá válik, mint az újságírásé, ahol a reggeli újság estére elavul s „történelmi relikvia" lesz, a literatúra nem nyugodt kincsek gyűjteménye többé, nem sziget és menhely, hanem a folyón úszó kortörmelékek egyforma, végérhetetlen menete; alig érkezünk pillantást vetni rájuk; némelyik megcsillan egy percre, s aztán ismét eltűnik szemünk elől...

Hová lesz ez a rengeteg könyv? ki olvassa? micsoda varázslat folytán hajtanak ki egyik napról a másikra, mint a gombák, a legrosszabb időben? ma, mikor sem kiadó, sem közönség, hogyan lehet, hogy mégis több a könyv, mint valaha? Talán vigasztaló ez az áradat, mert valami homályos ösztön, valami szent vágy szívós vitalitását mutatja, az irodalom, a kultúra felé... De egyúttal fenyegető is: ki tud még itt tájékozódni majd? nem bátortalanodik-e el az a kevés közönség is aki maradt? nem tűnnek-e el az igazi értékek a tömegben? mi lesz azokkal a könyvekkel, amik többet kívánnak egy pillanatnál a figyelemből? nem lesz-e itt minden semmivé? s nem lesz ez a *sok* egyenlő a semmivel? meg tudja-e itt állítani az időt maga a művészet is?

Pedig a művészet is jelentkezik, az időtálló és időt megállító. Szerényen jön, egy könyv a többi között, egy vékony versesfüzet, sárga borítékkal, kis arany hullám az áradatban, mintha semmi különös sem volna... De a címe már úgy hangzik, különös zenével, mint egy dallamos óraütés: *Hajnali három...* Az ilyen óraütés is, mintha megállítaná egy pillanatra az időt... Hajnali három: ez a költő születésének órája, szimbolikus óra, mely egy dalnokot, egy érző és visszazengő lelket adott a világnak.

S a cím fölött Gellért Oszkár neve.

Ez a név azok közé tartozik, amiket a mai fiatalok már az irodalomtörténetben olvasnak először, s amiket onnan nem lehet többé kiradírozni. Mert az irodalom, amit ez a történet regisztrál, nem áradat, hanem fejlődés. Jelenségei nem a hullámhoz hasonlítanak, mely eltűnik, hogy átadja helyét a következőnek. Inkább az épületkőhöz, melynek fontossága csak növekszik, ha új meg új kövek rakódnak fölébe. Vagy a faághoz, melyből új meg új hajtások fakadnak... Ahogy egy fiatal kritikus, Gellért fejlődéséről szólva, éppen ezzel az ág-hasonlattal élt. Az az ág, mely Gellért Oszkár költészetét jelképezi, egészen külön irányban indult az ég felé, s külön magasságot hódított meg magának. Nélküle a fa ma már csonka volna. Ha csak a legkülsőbb formára, nyelvre és versre gondolunk is: Gellért verse egy új lehetőséget, egy új szabadságot jelentett a magyar verselésnek, egy-egy ríme is, egy-egy fordulata, megannyi új, elért kis gazdagságot, mely most már örökre megmarad.

Soha ez a gellérti nyelv és vers nem jelent meg a művészetnek azon a fokán, mint ebben az új könyvben. A nemes és fesztelen oldottságnak elegánciája, mellyel ez a költő a múlt század végi magyar poézis kosztümének merevségét meglazította, megvan a legújabb versekben is, és Gellért voltaképp ma is a régi Gellért-verset írja, melyet az iskolának éppúgy számon kell majdan tartani mint, mondjuk, a Balassa-verset. A költő hű magához és lelke zenéjéhez. De ebben a hűséges zenében mindig több a belső komplikáltság, mindig nagyobb a rejtett gazdagság, mindig pazarabb a változatosság, az új kötet egy-egy versének csak többszöri olvasás után jövünk rá minden zenei titkára, csak kutatva fedezzük föl minden rejtett rímét, minden zenei visszatérést, s muzsikájának a *forték* mögött megbúvó pianissimóit. A Gellért-vers ma már egész orkeszter, s érdekes megfigyelni, amint, anélkül hogy kilépne magából, lassankint meghódítja, s magába olvasztja a régibb magyar költészet egész klasszikus formakincsét, a lebegő anapesztustól a magyar méltóságú alexandrinig... A mai magyar líra nem nagyon gazdag zenében s művészetben. Az öregek feszesen viselik kinőtt ritmusaikat, a fiatalok megvetik a szavak zenéjét. De Gellért könyvéből zene és művészet zeng: az egész könyv muzsikál, mint a címe, a dallamos óraütés, a szimbolikus óraütés, időben és időt megállítva. *Hajnali három*...

Versről, formáról, zengésről beszéltem: de a költészetben ez valahogyan mindig egy a tartalommal. És a Gellért-vers fejlődése a Gellért-költészet egész fejlődésének szemléltető illusztrációja. Vannak költők, akik úgy fejlődnek, hogy mindig kilépnek magukból, mindig továbbmennek, vagy új irányba fordulnak, nem mintha elvesztenék azért régi énjüket - de nőnek, mint a növény, haladnak, mint az utas... Ezek csak lassan, fokozatosan fedezik föl a birodalmat, mely az övék, s lehetőségeiket maguk sem sejthetik előre. Vannak mások, akik birodalmukat már első lépéseikkel körbejárják. Minden újabb körútjuk már ismert területen vezet. És mégis, minden új körút új fölfedezés és hódítás.

Gellért ezek közé tartozik; mondanivalóban úgy, mint formában a „magához hű" költő típusa ő. Már első versköteteiben megjelenik költészetének majd minden témája: mintegy bekeríti a maga mindenségét. Érdekes megfigyelni, amint ezek a témák a további kötetekben újból és újból fölbukkannak, folyton mélyülve és gazdagodva. Az ilyen költő nem keres folyton újat; nem akar „továbbmenni", de mindig erősebben áll helyén; minden új kötete *több*, mint az előbbi, éppen azért, mert nem vágyik *más* lenni. Változni, továbbmenni, mindig kétes kaland; egyetlen biztos útja a nyereségnek, a költő, mint a bányász számára, a mélységbe vivő. Ez egyúttal a legnehezebb és legizgalmasabb út is; a virág nagyobb utat tesz meg a gyümölcsig, mint Wells hőse a holdig; Gellért ezt az utat választotta.

Sajnos, nincs idő most, nyomon kísérni a gellérti témák fejlődését. Ezt a témakomplexumot könnyű lenne pedig szálakra bontani, s iskolás módra címszók alatt csoportosítani. Így például: Szerelmi és családi líra. Az érzéki képzelet játékaitól a „szent rútság" áhítatáig. Vallási líra. Ókeleti és görög mitologikus fölidézések, keresztény nosztalgiák. Severus császár

kápolnája, „hol Orpheusz és Jézus szobra áll egymás mellett”. Művészlíra, a költő csüggedései, mély alázata, önbiztatásai, önérzete... Emberi líra, a közösség és humánus erkölcs lírája, prófétai bölcsesség és bizalom, olykor prófétai kétségbeesés, mely farkas, üvöltést s vércsevijjogást szeretne kölcsönkérni...

Farkasüvöltés és vércsevijjogás azonban nem hangja ennek a lírának, mely férfiasan büszke és okos és nőiesen gyöngéd. A költő intelligenciája bejárja az emberi érzésvilág minden végleteit, s nem kell hinni, hogy Gellért azért, mert önmagához hű költő, témaszegény volna vagy egyhangú. Mint ahogy a Gellért-vers annyi különböző változatot tud ölteni, és mégis mindig egy marad: úgy a Gellért-témák is mindig új alakban jelennek meg, és komplikálódnak, mégis egyetlen lélek szól belőlük. Végleteikben semmi végletes nincs, ellentéteik összhangot adnak. A vad Orpheusz és a szelíd Jézus egyetlen emberi lélek lélegzete, melyben szabadság és gyöngédség egyesül. A gellérti lélek bölcs, mérsékelt, s mégis van benne valami dionüszoszi. Teljesen modern, mai, s mégis ittasa ős mitológiáknak. Pogány és mégis keresztény, erotikus és mégis spirituális. Az asszonyok kedvesei és nővérei egyszerre. „Szent akkor is, ha meztelen.” Lágy és fogékony, mint a viasz, s tiszta és kemény, mint a márvány. Férfiköltőink közt talán ő a legférfiasabb, s egyszersmind ő a legnőiesebb. Hűség és derékség költője: de egyúttal a teremtő Szeszélyé is.

A „férfi” itt nemcsak nemet jelent, hanem életkort is. A költő az élet csúcsán áll: magasabban, mint valaha. Tisztán művészet tekintetében is. Az új versek némelyike a régi gellérti témákat legtökéletesebb kifejezésükben mutatja, mesterségileg is legérettebben. Ezek a versek tarka, lengő, olykor kacér szóöltönyük mögött az érettség világnézetét rejtik, leszűrt és tömény igazságot, azt a bizonyos nyugodt és magasból néző életfilozófiát, mely egy nyárspolgár szájából hallva közhely lenne, s a költő ajkán a legmélyebb emberi bölcsesség. „A teremtés rendje nem az, hogy a vének temessék fiaikat.” A költők legfontosabb mondanivalói, Homérosztól kezdve, mindig ilyen közhelyek voltak. Aki a közhelyeket meri és tudja újból fölfedezni, bátrabb és nehezebb cselekedetet művel, mint a paradoxonokat hajhászó ifjú vagy a tagadó, cinikus vén. Ez a költő nem gyermek már, és nem öreg még: a hullám fentjén áll, egy ritka egyensúlyi pillanatban.

Itt minden együtt van. Az ifjúság lobogásai még nem haltak el, de már megjelentek az öregség első gondolatai is, messze megelőzve magát az öregséget, s új tárgyakat hozva a régi témák mellé. A költő kezdi megcsinálni életének számadását, megérteni sorsát, rendeltetését. Egy pillantást vet költészetének gyümölcsöskosarára szerényen, de mégis önérzettel. A halálra is gondol, csupa bátorság és tudatosság. „Akik szerettetek, adósotok maradok, de másnak bizony nem tartozom semmivel - mondja -, s a többi nem fontos.” S látja maga mögött sorakozni már utódait, fiatalabb költőtársait, s nemes, atyai gesztussal int feléjük. Semmi sem próbálja meg jobban a karaktert, az emberi és költői lélek igaz és ellenálló voltát, mint a férfiéletkor e nagy fordulója. Mint ahogy korai délután, még az alkonyat messze van, mégis már nőnek az árnyak, az ember egy pillanatra egyedül marad, s egyszerre megérzi, hogy este lesz: ez a hangulat az, amelyben a lélek ereje megválik. De nemcsak ereje, hanem jósága is, ami talán mindegy. A költő aki életének e megpróbáló délutánján a *hajnali háromra* gondol, a születés és halál szimbolikus órájára (mintha az egyenlítő a sarkokról álmodna): erős és jó lélekként áll előttünk, s az a rokonszenves költőattitűd, amelyben a fordulóra ért nap sugarai között megpillantjuk, tiszteletünket és szeretetünket egyformán megérdemli.

1926-1933

AZ ÉN KÖNYVTÁRAM

Az én könyvtáram nem valami bibliográfiai érdekesség. Mégis bizonnyal sokat tudnék beszélni róla. Az ember mindig sokat tud beszélni arról, ami lelkéhez, életéhez, szinte-szinte saját magához tartozik; mindenki kimeríthetetlen, ha szónok és téma egy személyben. Ez a könyvtár egy kicsit én vagyok. Noha régóta alig számíthatom magam az „olvasók" közé, s bizony megesik, hogy hónapokig nem ejtek egyetlen csorbát a tömött polcok vonalain. Az író, ha nagyobb terjedelmű könyvön dolgozik, nem ér rá olvasni. Oly építész ő, aki nem utazhat, hanem ott kell maradnia épülő háza mellett. A szellemi rabság egy neme ez. Mikor a nyáron egy kissé fölszabadultam, s hosszú évek óta először ismét olvastam egyet-mást, úgy éreztem magam, mint a pincér, ha civilbe öltözik, beül az étterembe, mint „vendég", s *ő* rendel. Ritka vasárnapok.

Mindazonáltal ez a kedves könyvtár hosszú hűtlenségem dacára is hű maradt hozzám, őrzi emlékeimet, gondolataimat, egész életemet, s csodálatos módon még hűtlenségem idejének emlékeit is. Nem szakadt el tőlem, s nem halt meg, nem állt meg fejlődésében, még ama legsúlyosabb évek alatt sem, mikor a szegény magyar írónak nemcsak ideje hiányzott az olvasásra, hanem pénze is a könyvvásárlásra: a könyvtár mégis élt, nőtt, különösen, magától, bizonyos természetes szaporodással, mint az élő szervezetek. Így rakódott le rétegekben egy látható élettörténet, mint a korallok palotái, eleven és folyton növekvő, kemény sejtekből épülve, mert még legrosszabb időmben sem mondtam le egészen arról a fényűzésről, hogy minden fontos vagy kedves könyvemet beköttessem, ha csak szerényen is, s a könyvek - mert több a könyv, mint a hely - oly tömött sorokban, s nagyság szerint pontosan illeszkedve párnázzák a szűkös falakat, mint a méhek sejtjei a kaptár oldalát.

Mindezekben már benn is, amit mondtam: hogy ez a könyvtár nem bibliográfiai értékek terv szerint kiválogatott gyűjteménye, s nem a gazdag amatőr, hanem a szegény író kizárólag használatra szánt könyvtára. Ezt mutatja már külsejében is, általában megelégedve az olcsó és praktikus tömegkötésekkel, s kerülve az amatőrség divatjait a könyvek fölruházásában vagy föl nem ruházásában, kerülve még a művészi pompát s a kényes ízlés különösebb kívánságaihoz való alkalmazkodást is. E lemondás szántszándékos, noha éppen nem a bibliofília megvetéséből ered: melynek édességét, mi tagadás, én gourmand-lélekkel tudnám élvezni. De nem szegény ember szájának váló édesség ez, s alig tudnék elképzelni szomorúbb Tantaloszt, mint egy pénztelen bibliofil. Bibliofil tehát nem vagyok, s könyvtáramat nem a tervszerű gyűjtőszenvedély hozta létre, hanem az olvasás és tanulmány változó szüksége, karöltve a véletlennel, mely sohasem igazán véletlen, s mely maga az élet.

Csak így lehetett: látható élettörténetté.

S azért bizonyos tekintetben mégis egységes könyvtár ez a pár ezer kötet, mint ahogy egy élettörténet minden változásokon és véletleneken át is egységes marad; sőt azt sem lehet tagadni, hogy éveken át némi egységes szándék kerekítette és egészítette ki, s ez mégis valami gyűjteményjelleget ad. Zömét a világirodalom régi és új klasszikusainak egyszerű és nem nagyon drága szövegkiadásai teszik ki, többnyire a maguk nyelvén, azaz görögül, latinul, olaszul, franciául, angolul, németül és persze magyarul; oroszok és egyebek lehetőleg magyar fordításban: értve, ha van ilyen, tűrhető. Ebben még némi teljességre is törekedtem. Az igazi magas irodalom nem olyan rengeteg, mint gondolná az ember, s aránylag kis bibliotékában össze lehet gyűjteni majdnem minden jelentős alkotását. Természetesen az európai irodalmakra gondolok itt, s nem azokra, amelyeknek már megértéséhez is a segédtudományok egész könyvtárai volnának szükségesek; s az európai irodalomból is elsősorban csak a verset és esszét sorozom e magas tezauruszba, regények közül csak azt, amiben igazán érezhető az a

bizonyos *szárnysuhogás* - a nagy Költészet szárnysuhogása. Teljességhez legközelebb áll (a magyaron kívül) az angol gyűjtemény; legtávolabb attól a német és a modern olasz. Hozzá kell még tennem, hogy csak az olvasó szempontjából való teljességről van szó, s nem bibliografikus teljességről; csak arról, hogy minden kéznél legyen, amit bármikor olvashatni, s táplálékként lelkembe szívni kívánhatnék. S többnyire csak egyszerű szövegkiadásról. Bár mindig szerettem, ha ez a szöveg szép papírra van nyomva, s nagy betűkkel; s olykor még a „képeskönyvet" is élveztem, mint valami gyerek. De *első* kiadás vagy kritikai és kommentált kiadás, már amatőrök és tudósok dolga: engem ilyesmi csak egy-egy esetben érdekelt. Filológnak mondanak; de sohsem olvastam költőt a filológia kedvéért. Filológiát néha a költő kedvéért (amikor a költő élvezéséhez feltétlenül szükséges volt filológiai problémákkal tisztában lenni). Még a görög és latin remekírókat is inkább puszta textusban szerettem: kommentárt csak ahol a nélkül lehetetlen kivájni az értelmet; vagy ahol a kommentár maga külön érték. Mindez bizony nem nagyon mutatós, sem könyvtári, sem tudós szempontból. Teubnerek és bekötött Tauchnitzok mellett közhasználatra való kéziszótárak húzódtak meg: a Bailly-féle görög-francia, vagy a modern nyelvek egynyelvű magyarázó szótárai, a Chambers, a kis Littré, sőt a kis Larousse. (Ez jobb, mert pillanatra sem vezet ki az auktor nyelvéből.) De nem volt az antik vagy modern irodalomnak remekműve, melyet e könyvtárban el ne lehetett volna olvasni és megérteni.

Sőt bibliotékám sohasem szorítkozott a puszta irodalmi „mezőkre", s bármily távol maradt is elvében a „tudós" névtől, nem hiányoztak belőle a tudományos művek. De a tudomány is *irodalom* volt itt: világképet adó olvasmány inkább, mint technika és mesterség. Ez nem annyit jelent, hogy a tudományt valami népszerű összefoglalások képviselték: ellenkezőleg, az olvasó, ki e könyvtárat magának berendezte, irodalmi olvasó létére, éppoly kevéssé szívesen vette kezébe ily másodkézi, leegyszerűsített tudomány hígított nedvének kancsóit, mint ahogy nem olvasta volna például Dantét vagy Homéroszt valami megkurtított, s közérthetően kivonatolt *ad usum Delphini* fordításban, s épp oly mohón kívánta megismerni a Tudomány eredeti nyelvét és módszereit - akár még tolvajnyelvét is -, mint a remekírók eredeti nyelvét és stílusát. Mindennek értéséhez és élvezéséhez megadni legalább a kulcsokat: benne szerepelt e könyvtár büszke programjában. A matematikát, az emberi tudás e nagyszerű nyelvét, egész kis szekció képviselte: boldog idők, mikor a fiatalság szabad napjaiból jutott még ily nehéz nyelv tanulására, ily súlyos torna tréningjére is! De e matematika nemcsak nyelv és torna volt; hanem a látható élettörténet egyik fejezete, a szellemi kíváncsiság egyik korszaka. Egy kiesett réteg: mert e matematikai könyvtárkának csak maradékai vannak már. Elajándékoztam egy ifjú tudósnak, ki megteheti, amit a görög mondás szerint az Isten tesz: hogy „mindig matematizál". Mindig vagy soha: ez a modern tudomány alternatívája, mely előtt a szegény írónak, ki még irodalmat sem ér olvasni, bizonnyal hátrálnia kell. Az író kényszerül manap lassanként megölni magában a polihisztort, ki pedig lényéhez tartozik, mint hajdan Dante, s még Goethe korában is. E részleges öngyilkosságok folyamán a könyvtár kicsi „tudományos" része elmaradt, visszament, nem fejlődött a modern tudományok koralltornyával, mely mind bábelibb emeleteket lök föl esztendőnként. Mindegy! A tudásnak úgysem *tartalma* érdekelte e könyvtárt: csak formája s összefüggései a világképpel. Így a matematikának nem anyaga s praktikus eredményei, csak nagyszerű *zenéje* s metafizikai kilátásai; így a történetből nem a részletkutatások folyton változó eredménye, hanem csak módszerük s a nagy történetíróknak a tudós szemében tán már elavult klasszikus szintézisei. Egészben a tudománynak is klasszikusai, mint az irodalomnak: s elsősorban a tudományok klasszikusa, a filozófia, mely a módszerek és formák tudománya, s a világképek irodalma. Polcaim egy részén a filozófia történetének nagy könyvei sorakoznak. Az élettörténet egy fontos fejezete: mert ifjúkori ábrándom a Filozófia; sőt az első lap, aminek szerény munkatársa voltam - félig-meddig még diákkoromban - a Pauler Ákos szerkesztette *Magyar Filozófiai*

Társaság Közleményei. Újabb, szomorú fejezet azután: a háború évei óta egyetlen filozófiai mű sem került többé könyvtáramba.

Így tükrözi a bibliotéka az életet: a szellemi életet, de még a külső életkörülményeket is. Íme, egy egész sor művészeti reprodukció és folyóirat: erdélyi száműzetésem idejéből, ahol a vad havasok tövében, s távol minden kultúrától, ez volt egyetlen mód kielégíteni a művészet szépségeire szomjazó szemet. Íme, egy csomó könyv és vitairat a *question du latin* körül: tanár korom emlékei. Íme, Dante-könyvtáram, mely életem egy egész epocháját őrzi; noha a legszükségesebb kézikönyveken, néhány fontos kiadás, kommentár, fordítás és tanulmány kollekcióján alig terjed túl. Ki és micsoda áron tarthatna itt igényt teljességre, ha csak egy kis részletkérdésben is? Néhány értékesebb kötettel barátaim ajándékoztak meg. Kisebb - nagyon hiányos - gyűjteményem van a magyar Dante-irodalom köréből és képeskönyveim közt például a Botticelli-féle Dante-rajzok reprodukcióin kívül újabbkori Dante-illusztrátorokból is (Flaxman, Genelli, Doré stb.).

Komolyabb gyűjtemény Arany-kollekcióm. Ez még tanulóéveimből kezdődik, mikor e nagy költőt s rajta át magát a Nagy Költészetet először megismertem; s részben még örökölt darabokból áll, mert nagyapám könyvtárában megleltem Arany néhány művének első kiadását. Ezeket másokkal egészítettem ki, s egy időben szinte ambícióm volt az egész, nagy Arany-irodalmat is megszerezni. Ez ambícióról, mint annyi másról, lemondtam azóta; de Arany-könyvtáram így is jelentős rétege marad a látható élettörténetnek.

Meddig áshatnék még e rétegekben, előre és hátra? A legrégibb réteg dátuma előbbi, mint születésemé: aminthogy minden élettörténet előbb kezdődik a születésnél. Régi, diákos műveltségű famíliából származom, s egész csomó könyvet örököltem. Ezek a könyvek őseimről beszélnek. Először apámról kinek jogi könyvtára, sajnos, még az én gyermekkoromban padlásra került, s jóformán elkallódott; de egy érdekes kéziratos naplóját őrzöm még, s tőle való az a *Briefe über Kantische Philosophie* is - a Kant-irodalom egyik legrégibb terméke -, amelyen ma is olvasható a tulajdonos neve: *Babits Mihály III-adéves jogász*; valamint egy európai *Staatswahrsager*, verses politikai jóslásokkal, a XVIII. századból. Más könyvei szétszóródhattak, még születésem előtti időkben; egy szép, régi, bőrbe kötött Faludi Ferencet ugyanavval a kedves, jogászkori beírással. Paulay Erzsi fedezett föl valahol, évekkel ezelőtt; s olyan kedves volt megszerezni s nekem ajándékozni. Több könyvem maradt anyámék részéről, ami így érthető: A család egy régi nagybácsija, Kelemen József pécsi kanonok, Vas Gereben, Tárkányi Béla, sőt a protestáns Baksay ifjúkori pártfogója - amiről különböző műveik több ajánlása tanúskodik - híres könyvbarát volt. Könyveinek egy része a család birtokában maradt, s nagyapám testvére, egy nyugalmazott honvéd főtörzsorvos, újra kezdte a *K.* jelzésű, egyforma barna félbőrkötéses könyvek szaporítását, ezúttal egészen más irányban: mert ő regényeket gyűjtött; a magyar nyelven megjelent regények jóformán bibliográfiai teljességű könyvtárát állítva össze, a legrégibbektől a XIX. század végéig; amit halála után Pécs városára hagyott. A *K.* jelzésű könyvek egy harmadik csoportja nagyapám kezében volt; s ezek közül több került hozzám is. Elsősorban latin klasszikusok szép régi kiadásai; aztán néhány magyar könyv is: a Szent István Társulat legelső kiadványai; az *Újabb Magyar Nemzeti Könyvtár*, mely Lisztit, Csereit, Szalárdit, Zrínyit tartalmazta; egypár *editio princeps* Arany, Kemény, Czuczor, Eötvös, Jókai stb.; Petőfi, a 48-i kétkötetes, selyemkötésben; Himfy második kiadása; a Pákh-féle *Magyar Nép Könyvtára*, melybe Arany is dolgozott; s a Kazinczy-féle *Magyar Ritkaságok*, a Sylvester grammatikájának s a Varjas János *E* vokálisú énekének szövegével. Megvan a *Hármas Kis Tükör* és Szirmay is, de ez már nem azonos példány; s megfoghatatlan eltűnt a Flóri-könyv, apró korom e gyönyörűsége. Kár hogy nem Pesten írom ezt, s nincsenek kezemnél a könyvek. Talán tudnék említeni néhány alig ismert és méltányolt nevet. Itt van Fábchich, a *Magyarra Fordíttatott Pindárus, Alcéus, Zaffó*, akit

egyszer még föl kell fedezni irodalmunknak, mely ma sem jutott túl a Kazinczy lekicsinylő szavain, amiket Fábchich saját szájába ad, stílszerű skazonokban:

...Az kilenc szűzek zordon
Hárfát adának énnekem...

A hárfa zordon, de hősies; megküzdeni egy szegény, elhanyagolt, ébredező nyelven a görög ritmus és klasszikus dikció egész tömörségével és gazdagságával; Fábchich liheg, sziklákat görget, erőszakot tesz nyelven és szórenden, s közben kincseket talál: a magyar nyelv rejtett hallásait s zengéseit, melyekből mai költő is tanulhat; én is tanultam. Noha Fábchich mind e kincsekről nem is látszik tudni: neki csak az fontos, hogy az összes metrumokat pontosan leutánozza; s talán legbüszkébb a metrumok táblázatára, melyet valóságos mappa módra csatol könyvéhez: valóban rányomtatva szűkebb pátriájának mappájára, mint ahogy bélyegeink fölírását valamely honi táj képére nyomják, úgyhogy Rohonc s a többi faluk neve mellett egy-egy görög verssor képlete látható egy számmal, míg magukban a versekben minden sor után ugyanazon szám utal az illető metrumra: mulatságos berendezés, mely a derék Fábchichot oly megelégedésre hangolta, aminek döcögős disztichonban adott kifejezést:

Árnyokatlan lángoszlopidat fitogattad, Egyiptom:
Árguszi százszemű léssz, árnyokot itt ha mutatsz!

Költői teljesítményére távolról sem volt ilyen büszke, amit a könyve elé biggyesztett másik disztichon tanúsít:

Hogyha magyar könyvére találsz, jó légyen, akár rossz:
Megvegyed, ámbátor olvasod azt sohasem.

Ez utóbbi disztichont valamely családi kéz más könyvek elé is beírta. Ezek a beírások általában külön fejezetet érdemelnének, s egy késői kutató számára szinte a család történetét dokumentálnák. Egy amszterdami Tacitus elején például a következő szavak olvashatók: *Natus Petrus 1749.* A gazda fia születésének évét jegyezte ide. Egy *Officium Rákóczianum*-ban más dátum áll: *In Zombam veni...* az évszámra most nem emlékszem. Egy dédapám élt Zombán. Másutt babonás receptek, imádságok, latin ének- és imakönyvek levelein. Betegségekre bort rendel a bölcs, fogfájásra kökénygyökeret. Itt a szőlősgazda is megszólal: az előlapon különös vonalak, rovások láthatók, melyek nyilván a hegyre fölhordott puttonyok számát jelzik. Ismét más bejegyzés vallásos érzéseket dokumentál, néha elég különösen, mint ez, az Ószövetség apokrif könyveinek egy XVII. századi magyar fordítására biggyesztve (ez már nem családi):

Szentírás-kedvelő jámbor olvasónak
Az Apocryphus is találtatik jónak.

Újabb réteg: Garay János költeményei, nagyapámé, akinek Garay még iskolatársa volt. (Garaynak egy diákkori, kiadatlan verskézirata is birtokunkban volt, amit Eötvös József egy levelével együtt - melyet ama kanonok nagybácsihoz intézett - még diákkoromban nagy büszkén a szekszárdi múzeumnak ajándékoztam.) Aztán Blair Hugó kétkötetes esztétikai műve, Kis János által magyarítva: ezt olvassa szegény Kőcserepy Vilma a *Kárpáthy Zoltán*-ban. Aztán a szerencsétlen Dömötör János posztumusz munkái, melyet anyám kegyeletből vett meg, mert ismerte a szomorú költőt, ki Heine képét levette a falról, s magát akasztotta helyébe, élő valóságban. „Nem szerelemre való emberke volt" - ahogy egy nőismerőse előttem jellemezte. Mindezek, jól tudom, nem nagy ritkaságok vagy értékek; aminthogy egy emberélet sem az; de azzá lesz, ahogy elmúlik, az időben. Már-már a saját magam szerezte könyvek is emlékek, melyekre meghatódva nézek, akár az apáméira: lévén a „gyermek apja a férfinak", s minden év apja az utánajövőnek. Itt vannak az *Olcsó Könyvtár* régi füzetei, amiket diákkorom filléreiből vásároltam hajdan, s köttettem be piros vászonba; itt a Hegedüs Pál-féle

hagyaték; ezt mint szegedi tanár vettem át özvegyétől a furcsa, feledett vidéki tudósnak, ki ott tanárelődöm volt. Ady-relikviáim szintén történeti emlékek már, egy halott emlékei, s irodalomhistóriai dokumentumok: holott mily ifjú modernség, eleven ügyei voltak nemrég! Kaffka Margittól kedves emlékem van: egy kéziratos régi könyvecske, szépen bekötve, s a címlapra kalligrafikus írással rótta a névtelen kéz: *Költészetek, melyek nagy szorgalom mellett összeszedettenek az 1834-ik esztendőben*. Kazinczy, Kölcsey, Berzsenyi, Himfy verseit másolgatta ebbe hajdan egy ismeretlen honleány: de ma már nemcsak őmiatta emlék és történelem nekem, hanem a nagyszerű íróasszony neve miatt is, aki fölfedezte és nekem adta, tudva, hogy érdekel... És más halottak, szegény Kaposy József, szegény Király György emlékei, az elesett ifjú Békássy Ferenc néhány könyve!... A könyvtár egyúttal temető s nekropolisz... De élők emlékei is lengenek itt, kedves írótársak szelleme, kik megajándékoztak könyveikkel, fiatal költőké, kik, most lépve tán ki az iskola padjaiból, első zsengéiket küldték el, valami kis vidéki kiállítású füzetkében.

Ősök, barátok, utódok közt vagyok.

1927

BAUMGARTEN FERENC ÉS ALAPÍTVÁNYA

Egy ember halt meg, aki igazi író volt: azaz a Szellem Embere. Mert mi más az Író? noha különös és barbár kort élünk, ahol még a Toll sem áll mindig a Szellem pártján. Nem a Tollnak, hanem a Szellemnek élni: belső életet jelent; zárkózott, nemes és előkelő életet - s ennek a halottnak élete ilyen volt.

Szerencsés messzeségben élt, távol minden szélsőségtől, magas ideálok szolgálatában.

Keveset írt; nem széles, hanem belsőséges hatásra számítva. A Szellem Embere „magányossá válik" - hogy magát a Halottat idézzem -, „nála a Névtelen Órák vívják ki jogukat", amelyet másoknál elhomályosít „a drámai és kifelé ható lelki mozzanatok egyetlen érdeke". Magányosság! de micsoda magányosság ez, mely a legnagyobb szellemekkel köt össze, valami szent testvériségben, időn és téren fölül! Mimózalélek, mely becsukódik egy durva ujj érintésére: de kitárja magát lég és ég minden éltető áramának. Ez a *freemasonry* segíteni is tud testvérein; ez a mimóza cselekvésre képes.

Franz F. Baumgarten németül írt. Művei a nagy áramokban úsznak, melyek Európa szellemének életét teszik; szent áramok! De Baumgarten Ferenc magyar ember volt: egy szomorú ország kertjének gyermeke, melynek fiai annyiszor szomjaznak hősen és hasztalan, elepedve, e szent Áramok felé! A magyar író tragikus helyzete talán Péterfy Jenő sorsában vált először problémájává Baumgartennek; akihez világnézetében és egész lelkialkatában közel tudta magát. A mimózalélek különös rokonszenvvel érezhette át a Szellem Emberének sorvasztó küzdelmét a durva élettel, mely ellensége a Szellemnek. Hol borzasztóbb ez a küzdelem, mint Magyarországon? Hazánk a *virágokat hajtó szikla*: nagy tehetségek és sivár közöny hona; s tehetségeink összetörnek a Politika végleteiben, a klikkek hálóiban, a megalkuvások útvesztőiben, melyektől anyagi eszközök híján nem bírják magukat függetleníteni. „Egy kis független nyugalmat, Melyben a dal megfoganhat" - nem véletlen talán, hogy erről a földről szállt el ez a sóhaj! hol az Irodalom madarai vérző s gyakran tehetetlen szárnyakkal vergődnek az Újságírás drótsövényei közt.

Ismerte-e Baumgarten a magyar író helyzetét? Ha nem ismerte, bizonnyal *megérezte*. Így támadt hatalmas alapítványa; szívből támadt, a Szellem és a Magyar Szellem sorsával való törődésből és együttérzésből: amilyent csak Annál lehet elképzelni, akinek egész élete a Szellem életébe olvadt. Nem a „tehetség jutalmazásáról" van itt szó; nem is könyöradományokról, apró nyomorok pillanatnyi enyhítésére. Szabadságról van szó, függetlenségről és munkalehetőségről a Szellem számára.

„Oly komoly törekvésű magyar írók hathatós támogatása, akik csakis eszményi célokat szolgálnak, és így személyes előnyök kedvéért megalkuvást nem ismervén, anyagiakban szükséget szenvednek" - ekként jelölte meg Baumgarten alapítványának célját. Mily pontos rátapintás ez a mondat arra, ami irodalmunk igazi életszükséglete, s hogy úgy mondjam, egyetlen orvossága! S mily jelentőssé válhat szellemi életünkben ily fordulat, mely lehetséget ad, hogy mindig legyen néhány magyar író, a legkiválóbbakból, aki anyagi gond nélkül akár évekig dolgozhat egy munkán, akit nem hajt a pénzkeresés sürgős és kegyetlen kényszere, s aki fenntartás és megélhetésének veszélyeztetése nélkül írhatja minden irányban azt, ami szívén fekszik; egyszóval, akinek ajtajánál nem ül szögezett szuronnyal az Éhség, a szigorú rabtartó.

E nagyszerű lehetőségek, e nemes törődés, e körültekintő céltudatosság, e mindenben a szükségletekhez szabott rendelkezés, mely keményen megadja az irányt, s kellő szabadságot hagy a részletekben a körülményekhez való alkalmazkodásra: mindenképp megérdemlik, hogy

meghajtsuk zászlónkat a szerény és nemes élet előtt, melynek búcsúját jelentik, s örök emlékévé válnak.

Mily nagy dolog, mily tökéletes önzetlenség, az életben a halál utániakkal törődni! Arról gondoskodni „aki helyünkre áll”, visszavonult egyszerűségben szerényen és szótlanul készítni a jövőt, melyet már látni sem fogunk, örök utat csinálni az Élet árkai és göröngyei között, hogy e barbár században is nyugodtan indulhasson el az isteni utas: a Szellem utasa!

1927

INDISZKRÉCIÓ AZ IRODALOMBAN

1

Ignotus írt egy cikket - neovojtinát - a *Teremtő indiszkréció*-ról. Ez a cikk szinte követeli az írók hozzászólását; s ki szólhat hozzá több és fájdalmasabb joggal, mint én? Így mondhatnám: ki szólhat személyesebb joggal? Noha a kérdés egyáltalán nem személyi kérdés; vagy inkább: igenis személyi, de mennél személyibb, mennél fájóbban, élesebben az, annál mélyebb, általánosabb érdekű mindenkire nézve, aki emberek közt él, és az Emberről ír. Ignotus ugyanis többek közt célzást tesz arra a furcsa és kedvetlen ügyre is, mely *Timár Virgil fia* című regényemmel kapcsolatban támadt közöttünk: ahol az egyik szereplőben némelyek magának Ignotusnak alakját vélték fölismerni. Mondom, személyi és mégsem személyi ügy: mert hisz igazában minden regényírónak ügye ez, s magának a regényírásnak ügye. Ignotus cikkében épp az Irodalom személyi vonatkozásai mélyültek mintegy irodalomfilozófiai problémává - az író és környezete, a Valóság és Költészet viszonyának valóban vojtinai problémájává -, s Ignotus e ponton az Irodalom és Élet szembenállásának nem kevésbé vitális helyére tapintott rá, mint hajdan ama régibb Vojtina.

Mert hogy a Költő hogyan áll meg az Időben, s micsoda tragikumhoz, földi érzéseinek, legszebb barátságainak s leghívebb ragaszkodásainak mily szomorú föláldozásaira vezethet már maga az, hogy egyszerre él a saját korában és egy nagyobb s időkön felülálló létben is: az ha nem is immanens problémája az Irodalomnak, mégis a leglényegbevágóbbak egyike. S mindjárt hangoztatni kell itt, hogy nem a pamflet-írókra s kulcsregények szerzőire gondolunk, akik mindkét lábbal korukban gyökereznek, céljaik is a Kor kicsi céljai, hatásuk is természetesen korszerű és személyes hatás, melyet előre ki kellett számítaniok, s melyért nincs joguk utólag panaszkodni. A magasabb irodalom azonban nem ily korszerű és személyes hatásokat céloz; nagyobb céljai vannak, s a korra és személyeire igazában nem is lehet tekintettel másképp, mint korlátlanul fölhasználva azt eszköz és anyag gyanánt. A pamflet-író portrékat fest, s kötelessége találóan festeni azokat; az igazi Regény azonban nem pamflet, sem nem történetírás vagy életrajz; hacsaknem oly életrajz, mely *teremti* az életet, amelyet lerajzol: mint ama Teremtő, ki megformálta Ádám agyagszobrát, s evvel már megalkotta magát Ádámot is - s Akiből minden művész, még a legkisebb is, érez magában egy parányt. Ám a művész, még a legnagyobb is, nem a semmiből teremt, mint Amaz, s örökkévalóságnak szánt alakjait az Idő gyermekeiről mintázza - innen egy vonást, onnan egy színt, amonnan egy formát -, válogatva és összerakva, s minden mozdulat külön ellesve: mint ahogy az örök Venusok és faunok minden vonása s minden póza egy-egy hajdan eleven modell vonása s póza volt, noha ama szegény modell bizonnyal nem lehetett Venus vagy Pán. De egyikben megvolt talán a felséges szépség egy eleme, másikban a boldog állati féktelenség valamely csökevénye: amit a művész fölhasználhatott, továbbfejleszthetett, magasabb céljai szellemében. Milyen szomorú, ha e magasabb célok előtt a modellekre való mindig kicsinyes (mert korhoz és személyhez kötött) tekintet feszélyezi a művészt, mint egy Böcklint, ki prűd neje miatt nem jut modellhez!

S ilyen Böcklin minden regényíró, abban a nagy családban, mely kiterjed legközelebbi hozzátartozóira, barátaira és ismerőseire, egész nemzetére, egész korára - épp azokra is, akikhez legjobban ragaszkodik, akiket talán legtöbbre becsül! Mert céljai túl vannak az Időn, folyton, fájdalmasan ütközik össze az Idővel: holott ő is ember, s emberileg mégiscsak az Idő gyermekei vannak legközelebb szívéhez. De ő nem lehet tekintettel az emberi szempontokra; nem, még a személyi igazság és portréhűség kicsi szempontjára sem, mely a pamflet-írónak

legfőbb, legkegyetlenebb imperativusa. A Regény művészét magasabb Igazság köti, neki még sokkal kegyetlenebb imperativusai vannak; szinte emberietlen szempontjai. Minő tragikum! Ez emberi világ, a személyi és véletlen Valóság, mind akit ismer és szeret, és még önmaga is, csupán eszköz neki, anyag, amellyel szuverénül bánik! Rágalmazó-e hát ő? monomániás sértegetője környezetének? egy érdek nélküli és annál rosszabb Aretino? egy tragikus, mazochista hazudozó? Nem, nem! hisz mondja, hisz kiáltja, hisz kétségbeesetten sikoltja: „Nem rólatok van szó! barátom, kedvesem, anyám, testvérem, higgyétek, hogy nem rólatok akartam beszélni! hisz tudom, ki tudná, ha én nem, hogy e rajzon csak egy-egy szín, egy-egy vonás az, ami rátok emlékeztet! amit nem tudtam volna e modell nélkül kiegészíteni, s ami kellett, kellett az alkotáshoz, amit *kényszerültem* megalkotni, mintegy *magasabb parancsra*! Ez az alkotás túl van rajtatok, s minden földi és személyi valóságon." Hiába! *semper aliquid haeret*. S mit segít, hogy kegyetlenségem magamat is éri, hogy hősi, kínos, önfeláldozó mezítelenségben állok modellt enmagamnak is, oly szoborhoz talán, mellyel hogy azonosíthatna valaki, még a gondolat is megborzaszt! Ezt most írom, mikor egy új regényt fejeztem be, melynek hőséhez sokban modellt álltam! Valami tövis mindig marad, kedves Ignotus - de ha tudnád, mennyi tövis van énbennem!

2

Nem tudom, újat mondok-e, ha ide írom azt, amit én a regényíró indiszkréciójáról szólva gyakorlatilag a kérdés tengelyének tartok: hogy az indiszkréciót nem a regényírónak kellene megtiltani, hanem a kritikusnak! A regényíró más síkon mozog, a Költészet síkján; távol az egyéni és kicsi valóságok, az esetleges élet síkjától. Mindazt, amit a Regényben mond, egy láthatatlan, de széttörhetetlen keret emeli ki az aktuális valóságok világából: annak, amint egyszer formát öltött, többé az aktuális valósággal semmi vonatkozása: éppoly kevéssé, mint a képnek a fallal; noha tartását és helyét a faltól kapja. A kereten belül külön tér mélyül, és külön idő foly.

A kritikus azonban már azáltal, hogy egy valóságban megjelent művet kritizál, az aktuális valóságba kapcsolódik. A kritikus ítél; azaz diskurál és cselekszik. Nem időtlen művek alkotója, hanem a Kor beszélő és cselekvő embere, s így kötelezi mindaz a diszkréció, mindaz a tekintet, ami az aktuális életben minden beszélőt és cselekvőt kötelez. A kritikus nem élvezi a Költészet területenkívüliségét; minden szava aktuális hatású - s minden szava, mely a művészi alkotás helyett a magánéletet érinti: nem egyéb, mint pletyka.

Valóban semmi baj sem volna, s minden vita és rekrimináció fölöslegessé válnék, ha a kritika hajlandó volna megmaradni egyedül jogosult esztétikai szempontjainál, s azt látni a műben, ami: azaz alkotást: nem pedig naplót, vallomást, vagy - pletykát, ahogyan ma divat. Igazi művésznek még a naplója is alkotás *(Dichtung und Wahrheit)* - nemhogy alkotásai naplók volnának. A kritikus jogkörébe csak az tartozik, ami a műben *alkotás*. E mögött ami van - az anyag, melyből az író alkotott, a mű viszonya az emberhez, az emberekhez, az „aktuális valósághoz": lehet egy későbbi életírás, történetírás tárgya: a kortárs minden célzása ilyesmire csak *indiszkréció*.

Indiszkréció, rosszhiszemű és veszedelmes! Kell-e a műkritikusnak a modellre gondolni, mikor az aktképről mond ítéletet? Nem rosszhiszeműség lenne-e úgy beszélni a művészről, mintha képének fő célja - a modell levetkőztetése volna? Márpedig az irodalom kritikusai és olvasói igen gyakran így beszélnek az íróról. Ezért van az, hogy az író sokszor szinte fél közzéadni művét; e sorok írója például éppen ama *Tímár Virgil fiá*-t - mely még a kommün alatt készült - két évig rejtette fiókjában. E halasztás nem óvta meg attól, hogy egyes

kritikusok ne lássanak a műben aktuális politikai állásfoglalást vagy élő emberek portréit s személyes indiszkréciókat.

Ki hát az indiszkrét? Az író? Nem százszor inkább a kritikus-e - amiben benne van az olvasó is, minden rosszhiszemű harmadik személy, ki az író és modelljei viszonyát firtatja? Ebben az esetben - mint a szerelem dolgaiban - az igazi bűnös és szemérmetlen - a néző. S a regény indiszkréciójának kérdését nem a regényírók, hanem a kritikusok elleni cenzúrával kellene megoldani. Ha kevesebb volna az indiszkrét kritikus, mindjárt kevesebb lenne a kulcsregény és pamfletregény is - az oly regényíró, aki végre is minden magasabb cél nélkül hajlandó azt adni, amit keresnek benne, s szinte várnak tőle. A modern, indiszkrét kritika, mely a műben nem alkotást, hanem dokumentumot lát, így lesz *agent provocateur* és kerítő.

Igazi *provocateur* és kerítő azonban maga ez a kor, melyben élünk. E mai világ szelleme, mely mind kevésbé tűri a művészetet és alkotást, s csak a harcot, az „életet", a pillanatot hajlandó becsülni. Voltaképp nem is irodalmi jelenségről van itt szó. Az olvasó, ki az irodalomban is csak „életet" keres, s az író, aki írásait fegyvernek szánja személyes csatáiban: mindketten és mindinkább e fokozatosan barbárrá váló, harcra és piacra esküvő kor édesgyermekei s tünetei.

1927

A KETTÉSZAKADT IRODALOM

VÁLASZ BERZEVICZY ALBERTNEK

Elérkezettnek látjuk az órát, higgadtan foglalkozni a híressé lett beszéddel, mely a múlt hó közepe táján a Kisfaludy Társaság elnöki polcáról elhangzott.

Első pillanatra alig tűnt föl az egyébnek kemény és indokolatlan támadásnál Ady szelleme s barátai ellen. Az első pillanat nem volt a higgadtság ideje. A kikapott mondatok, melyeket az újságok a beszédből közöltek, érthető szenvedélyeket izgattak föl, pro és kontra, Ady barátai közt, kik a mieink is, s gyűlölői közt, kik minket sem szeretnek.

A szenvedélyek elhallgattak, a személyi ügyek medrükbe tértek már. A beszéd hiteles szövege megjelent az Akadémia folyóiratában, s az Akadémia elnöke, aki a beszédet mondotta, néhány hírlapi nyilatkozattal is hozzájárult szavainak kommentálásához. Mindezen megnyilatkozások után jóhiszeműleg el kell fogadnunk, hogy a beszéd igazi célja nem támadás volt, hanem ellenkezőleg, az Akadémia elnöke érzi az irodalmi „erők egyesítésének" szükségét, és „szívesen fogja keresni az egyesülés módjait is".

Önmagunkhoz válnánk következetlenné, ha nem honorálnánk ily szándékot komoly és megfontolt válasszal e helyről, melyet ma talán még felelősebbnek érzünk ama tisztelt múltú Társaság emelvényénél is. Komplikált meg nem értések esetén - mint amilyen a mai magyar irodalmat is oly vigasztalanul szakította ketté - legnagyobb szolgálat az őszinteség és elfogulatlan jóhiszeműség. „Remélhetjük és munkálhatjuk is a közeledést a harcolók között - mondja az Akadémia elnöke -, mihelyt nem helyezkednek a felek egymással szemben a teljes tagadás álláspontjára, amit ma talán inkább lehet a velünk szembenállókról, mint rólunk elmondani." Nem hisszük, hogy valaha megérdemeltük volna a szemrehányást, mely e szavakban rejlik. Mikor és kivel szemben helyezkedtünk mi a „teljes tagadás álláspontjára"? Nemcsak arra - de még az elhallgatás álláspontjára sem! Elmondhatják-e ezt magukról a Hivatalos Irodalom képviselői? Az Akadémia elnöke maga megvallja, hogy a Társaság, melynek székéről beszél, még oly tagadhatatlan hatású jelenséggel szemben is, mint Ady, „eddig többnyire a barátságtalan hallgatás szerepére szorítkozott". Ily váddal mi nem illethetjük magunkat. Az Akadémia legkonzervatívabb költői (például Vargha Gyula vagy Bárd Miklós, Schöpflin Aladár tollából) folyóiratunk hasábjain tanulmányszerű méltatást nyertek, talán előbb és érdemlegesebben, mint hivatalos orgánumaikban; s e sorok írója emlékszik, hogy legrégibb kritikáinak egyike, mely a *Nyugat*-ban megjelent, annak legforradalmibb első korszakában - gondolom, 1909-ben - épp az Akadémia elnökének egy könyvéről (a *Beatrix királyné*-ról) szóló elismerő kritika volt.

Ez elvi pártatlanság más meggyőző példáit is lehetne kikeresni bizonnyal a *Nyugat* bármely évfolyamából. A „teljes tagadás" álláspontja tehát nem a miénk, éppoly kevéssé, mint a „barátságtalan elhallgatásé". Irodalmunk kettészakadását mi már rég fájdalmas átoknak érezzük; s meg is írtuk ezt, ha nem csalódom, már 1916-ban, a Shakespeare-ünnepek idején; másfél éve pedig, az Akadémia centenáriuma alkalmából, újra fölvetettük a problémát, mint egy fájdalmas kérdést, fiatalabb testvérekét mostoha bátyákhoz. A tisztelet, mellyel az Akadémia és nagy múltja iránt viseltettünk, közös magyarságunknak érzése, a magyar Kultúra egységének szentsége bírtak erre... Most íme, itt a válasz; s mivel az Akadémia elnöke egyik nyilatkozatában egyenesen engem, talán mint ama másfél éves cikk íróját, aposztrofál, alig térhetek ki a kötelesség elől: felelősségem teljes tudatában megkísérelni a lehetetlent, aminek a meggyőzést és a megértést mondják, emberek közt.

A Megértést, mely e nagyszerű Eleven Magyar Kultúrát ismét *eggyé,* s az egész nemzet birtokává tenné.

Micsoda *magyar átok* állja útját e megértésnek? Hisz elvi ellentétek, a nemzeti kultúra e legsarkalatosb pontjaiban, nem választhatnak el magyart a magyartól! S ahogy a Kisfaludy Társaság szónoka kívánja a magyar kultúra munkálását: múltban gyökerezve, s mégis maradiság nélkül, hittel a „nemzeti lélekben, mint eleven valamiben, amely történetileg fejlődik, amelynek fejlődése megszakíthatatlan folytonosság, amelyben mindig benne van a múlt eredménye, a jelen hatása és a jövő csírája": annak mi mindannyian és minden hátsó gondolat nélkül csak tapsolni tudunk!

A szónok maga is érezhette ezt, mert szavaihoz hozzátette a következőket:

- Ez talán mind magától értetődő dolog, de azért mégis ellenmondással találkozik olykor, mert hiszen sokan vannak, akik azt tartják, hogy a múlt oly teher, melyet le kell rázni magunkról, hogy mindennek a mából vagy legföllebb a tegnapból kell kiindulnia, hogy a külföld jelenkori hatása és példája az irodalomban előbbre való a hazai hagyományok útmutatásánál, s hogy amit magyar ember produkál, az szükségképp magyar, bármennyire elszakadt a múlttól, és bármilyen kevés köze van a nemzetlélekhez.

Tegyünk őszinte lelkiismeret-vizsgálást, s próbáljuk föltárni, hogyan gondolkozunk mi e kérdésekben?

Ami az első két pontot illeti, nem hiszem, hogy akadna köztünk valaki, aki úgy érezné, hogy a múltat „le kell rázni", vagy hogy „mindennek a mából és tegnapból kell kiindulnia". Sőt épp mi, a *Nyugat* első generációja, voltunk azok, e század kezdő évtizede végén, kik az akkori *tegnap* - a kilencvenes évek - elfakult lanyhaságából régebbi magyar múltak frissebb forrásaihoz áhítoztunk vissza: Ady a kurucokhoz, Csokonaihoz; mások Vörösmarty vagy Berzsenyi felé. Itt hát nem választ el bennünket semmi. Ami a harmadik pontra vonatkozik - vajon a külföld jelenkori hatása vagy a hazai hagyományok útmutatása előbbre való-e? Berzeviczy Albert bizonnyal jól tudja, mit szólt volna e kérdéshez Széchenyi vagy Kazinczy.[4] Nemzetünk e nagyjait a maguk korában nem is kímélte a hazafiatlanság vádja; ma már talán fölül állnak ők azon; de örömmel kell hozzátennünk ehhez, hogy az ő idejük óta a magyar irodalom egyrészt oly hatalmasat haladt aktuális fejlődésében, másrészt oly elfeledett kincseket hozott napvilágra a saját régiségeiből, hogy napjainkban csakugyan mindenképp kívánatosnak kell tartanunk, előbb e saját kincseinkkel gazdagodni meg, s csak általuk megerősödve asszimilálni külső hatásokat. S valóban, irodalmunk fejlődése mindinkább autochtonná válik. Mai íróink nagy részét egyáltalán nem kell a külföldi irodalmak tanulmányozásától visszariasztani; sőt talán nem ártana őket olykor inkább buzdítani arra. Ha Berzeviczy Albert úgy ismeri, mint én, sok különben kiváló tehetségű írónk sajnálatos műveletlenségét, bizonnyal igazat ad nekem ebben.

---

[4] Ne kívánjuk hátráltatni, hogy könyveket stb. inkább külföldről szerezzünk, mint idehaza vásároljunk... Ne mondjuk mindjárt hazafiatlanságnak, ha egy külföldi könyv jobban tetszik, mint egy magyaré; sőt nézzük azt inkább jobb ízlés jelének, s készítsünk még helyesebbeket, ha lehet. Ha pedig belseje jobban mutat, írjunk eszesebbet, s tegyünk a sajtó szabadságáról józan javallatot...

Széchenyi *Hitel*-éből

Kis énekem, mely hozzád elhatott,
Külföldnek éneke...
Csak a butát rettenti az, mi még új;
Külföld termése volt a rózsa is
A művelés belföldivé tevé...

Kazinczy *Episztolái*-ból

Ha irodalmunk nagy szellemeinek igazi hagyományait követni akarjuk, magyarság és európai kultúra sohasem lehetnek szemünkben ellentétek.

Maradna még a negyedik pont: magyar-e mindaz szükségképpen, amit magyar ember produkál?

Az Akadémia elnöke sokkal inkább tudományos gondolkodású férfiú, hogysem ne érezné, mennyire függ e kérdés válasza a fogalmak tisztázásától: kit nevezünk hát „magyar embernek"? Ha „magyar embernek" csak olyant tekintünk, akinek szelleme teljességgel a magyar szellemben és kultúrában gyökerezik: nyilvánvaló, hogy az ilyennek minden munkája akaratlanul is szükségképp magyar munka lesz, még akkor is, ha elkeseredésében lobogó daccal lázad végzetes magyarsága ellen, mint Ady, vagy épp korcs vérként tagadja meg faját, s nemzete pusztulását látszik kívánatosnak festeni, mint Kölcsey a *Zrínyi két dalá*-ban. Jó vagy rossz, helyeselni vagy elítélni való: de mindenképp magyar.

Ha nem így van, ha az író kultúráját semmi kapocs sem fűzi a magyarság kultúrájához: magam is azt hiszem, hogy pusztán a nyelv véletlene művét még nem teheti igazán magyarrá; vagy inkább csak oly vitás mértékben, amennyiben a nyelv többé-kevésbé gyökeres tudása magában is a nemzeti kultúra valamelyes részességét jelenti. Azonban két dolgot nem szabad itt szem elől téveszteni. Először is, ha egy mű nem magyar szellemű, az még nem jelenti, hogy okvetlen rossz vagy káros; hisz akkor a külföld összes remekműveit hasonló jogon átok alá kéne vetnünk. Érték leend-e ily mű hatása a magyar kultúrára? az természetesen magától a műtől függ; sőt elvi kérdésül is föl lehet tenni: alkothat-e valóban értékeset oly író, ki más közösségtől nyerte nyelvét, mint kulturális gyökereit? Ha azonban alkothat és alkotott ilyent: magyar vagy idegen, avval a tisztelettel kell fogadnunk, mely minden értéket megillet. Igazi hazafiság nem állhat az értékek elől való elzárkózásban: mert ez nemzetünket csak szegényítené.

A másik, amire e pontnál óvatosan kell vigyázni: hogy a szellemi és kulturális közösség vagy annak hiánya csupán *szellemi* indiciumokból állapítható meg; s nem pedig a divatos „faj-elmélet" alapján, mely úgyis csalékony és ingatag, s szellemibb törekvésű korunkban a múlt század materialista és determinista világnézetének egy sajnálatos maradványa. Az Akadémia elnöke maga is céloz rá, mennyire visszaélnek napjainkban a fajmagyarság fogalmával. Gyulai Pál bizonnyal nem állt a fajelmélet alapján, mikor a fiatal Ignotus első kötetére a sajtó hallgatásával szemben fölhívta irodalmunk figyelmét;[5] s mindenképp klasszikus kritikánk szellemi hagyományait követjük, mikor hangsúlyozzuk, hogy magyar író magyarságát nem a keresztlevél, sem a családfa, hanem kizárólag művei alapján szabad megítélni. Bizonyosnak kell vennünk, hogy felfogásunk itt sem különbözik lényegileg a Kisfaludy Társaság hivatalos felfogásától: hisz e Társaság tagjainak sorában is látunk írókat, kiket inkább életművük, mint aszcendenciájuk avat magyarrá.

Mindezekben tehát nemcsak hogy áthidalhatatlan szakadékot nem érezhetünk irodalmi állásfoglalásunk és az Akadémia elnöke által hangoztatott elvek között: de sőt magunk is magunkhoz való minden következetlenség nélkül aláírhatnók oly irodalmi konzervativizmus programját, „amely nem üldözi az újat, nem is zárkózik el előle, de mindig megmarad a nemzeti múlt talaján, s nem hódol be rögtön mindennek, ami új, ami külföldön termett vagy amit a múlékony napi vélemény pillanatnyilag fölmagasztal".

Mégis, amint a szónok ajkáról halljuk e programot - és halljuk tovább, amivel folytatja - kiáltó ellentmondást kell találnunk...

[5] „E kötetke több figyelmet érdemel, mint amennyire a sajtó méltatta" Gyulai: *Bírálatok.* Akadémia kiadása 1911. (A *Slemil keservei*-ről.)

Hogyan igazolhatja e folytatás (s a gyakorlat, melyet jelez és elárul), oly irány elveit, mely „nem üldözi az újat, s nem is zárkózik el előle”?

„Nem arra a gyakorlatra gondolok, melyet a szónok hosszasan védelmez, s mely például a Kisfaludy Társaság tagjainak megválasztásában érvényesül. E pont lényegére nézve az Akadémia elnökének kétségtelenül igaza van. Minden társaság úgy választja meg tagjait, ahogyan akarja, s egy irodalmi társaságot semmi sem kényszeríthet, hogy a legkiválóbb írókat csak megközelíthető teljességben is kebelébe gyűjtse, mihelyt ő maga sem állítja, hogy azok mind vagy jóformán mind, kebelében vannak. Legfellebb hazafias szempontból fejezhetjük ki sajnálkozásunkat, hogy az ország legnagyobb múltú irodalmi testülete - a Vörösmarty és Arany társasága - éppen ma, amikor a Szellem igazi Fórumára talán nagyobb szükség volna, mint valaha, oly elveket követ, melyek tekintélyének kockáztatására vezethetnek. Kétségtelen, hogy nem őrizheti meg régi súlyát és befolyását a nemzeti ifjúságra és műveltebb rétegeire, ha megengedi, hogy a magyar irodalom igazi élete, mind több és fontosabb jelenségeiben, kapuin kívül játszódjék le. De, ismételjük, ez a Társaság magánügye, melybe mi semmi körülmények közt sem igényelhetünk beleszólást.

Nem hagyhatjuk azonban szó nélkül, amit az Elnöki Beszéd Adyról mond. Ez már a mi ügyünk. Ez egyúttal legjobb példája igazunknak; mert íme, mikor a Társaság felelős polcáról „több év óta először” hangzik el mintegy hivatalos beszámoló irodalmunk helyzetéről: a lámpás fénykévéje elhalt barátunk friss szobrán pihen meg, mely távol áll ama tisztelt Társaság kertjétől, de díszhelyén egy másik nagyobb és elevenebb kertnek, a magyar Költészet kertjének!

- Ady tehetségének és hatásának nagysága és rendkívülisége vita tárgya nem lehet - állapítja meg a hivatalos szónok, s e mondat e helyről magában is alkalmas lenne hosszú évek elkeseredett vitáinak vetni véget, ha a következő mondat rögtön újra nem kezdené a vitát; oly kardot cserélve, melynek szúrása tán még fájdalmasabb, mint a legkeményebb, legvisszautasítóbb kritika lehetne.

Az elnöki beszéd kritikája a költő helyett az embert éri - az embert és hazafit -, a szegény, meghalt Adyt, aki immár nem felelhet erre, s talán még inkább minket, Ady élő barátait: mert hiszen szerinte a költő „végletes cinizmusa nem saját lényéből fakadt, hanem annak az *irodalmi körnek* a ráhatásából, amelynek ő - mindenesetre a saját hibájából is - egészen odaadta magát”.

A minket illető személyi résszel hamar végezhetünk. Amennyiben a szavakban foglalt súlyos vádak csakugyan reánk vonatkoznak, legyen szabad azokat a leghatározottabban visszautasítanunk. Alig tudjuk elhinni, hogy ez így van. Mi bizonnyal nem tehettük Adyt „az aranyborjú-imádás költőjévé”, annál kevésbé, mert mi magunk sem imádjuk az aranyborjút. Ha azt imádnók: nem volnánk ma is szegény költők. Aranyborjú-imádók, úgy vélem, visszariadnának a magyar írás nemes, de nem jövedelmes mesterségétől. Éppoly kevéssé tehettük mi nagy költőnket a „proletárság bárdjává”. Minket tisztán irodalmi kapcsok fűznek össze, s a legkülönbözőbb politikai meggyőződésű emberek vannak és voltak mindig köztünk. Soha senkinek meggyőződését nem befolyásoltuk; legkevésbé Adyét, aki azt nem is tűrte volna. Ha pedig az a vád is reánk vonatkozna, hogy mi készítettünk elő bármily téren és bármily mértékben oly eseményt, „mely az országot vérbe és gyalázatba fullasztotta”: bizonnyal szomorú, hogy ily vád magyar emberek közt komoly és vitathatatlanságig objektív bizonyítás nélkül fölvetődhetik.

Nyilvánvaló pedig, hogy ily bizonyítás nem is képzelhető.

A *Nyugat* a magyar törvények felügyelete alatt állt - s ama végzetes években az előleges cenzúra ellenőrzése alatt, mint a többi lapok. A *Nyugat*-ot a forradalom hatalmasságai betiltották és megszüntették, éppúgy, mint a többi hazafias és polgári lapokat. A *Nyugat*-ba oly férfiak dolgoztak, akikről föl sem lehet tételezni, hogy közösséget vállaltak volna folyóirattal, mely véres és szennyes események előkészítéséről gyanúsítható. A *Nyugat* mindig csak oly állásfoglalást tűrt meg hasábjain, mely távol az aktuális politika szempontjaitól, magas erkölcsi és eszmei elvek szerint igazodott. A háború alatt a *Nyugat* költői többnyire[6] élükön Adyval, s hasonlóan az európai költészet legnemesebb külföldi képviselőihez, fölemelték szavukat a barbár erőszak mészárlása ellen, s az Emberiesség és a Népek Testvérisége érdekében. Nincs okunk titkolni ezt, sőt büszkék lehetünk rá. A magyar kultúrának csak becsületet szerezhettünk ilymód, s ma annál nagyobb joggal tiltakozhatunk hazánk borzalmas megcsonkítása ellen, mert az erőszak elvét, melynek alapján az történt, soha egy pillanatra sem ismertük el.

Vajon lehet-e még arra gondolni, amire az Akadémia elnöke egy zárójelben gondolni látszik: hogy írásaink hatása, esetleg félreértve, észrevétlenül, „talán öntudatlanul", lassanként készítette elő a türelmetlen idők végzetes hangulatát? Valóban, az írott szó következései kiszámíthatlanok lehetnek, s a költői felelősség kérdése a legkomplikáltabbak egyike. Kinek jutna eszébe Goethét felelőssé tenni mindazokért az öngyilkosságokért, melyek a *Werther* hatása alatt megtörténtek? Felelős volt-e Kasszandra a jóslatért, melyet félremagyaráztak? Mi kötelessége lehet az írónak, azonkívül, hogy írja legjobb tudása és lelkiismerete szerint azt, amit az Ihlet ajkára ad? A többit rá kell bíznia az Istenre, ki szavait sugallta, s azok hatásáról legföllebb saját lelke fóruma vonhatja őt feleletre. Széchenyi, a legnagyobb magyar, fájdalmas tusákat vívott önmagával, mert izgató betűi - mint hitte - egy nemzetet vittek véres forradalomba s rettenetes katasztrófába. A *Nyugat* írói előkelő szemlébe írtak, kicsi és művelt közönség számára, s mindenképp kevesebb veszélyével a félreértésnek, mint egy izgató politikus. Nem kell hinni, hogy ők nem érezték a felelősség súlyát, hogy nem küszködtek lelkük istenével. Líraibb munkáik őrzik is tán e küzdelem nyomát. De ki meri mondani, hogy ők bűnösek, ha szándéktalan is? hogy belső küzdelmük nem a túlzott lelkiismeret naivságából fakadt? Minden skrupulusuk csak tisztaságuk dokumentuma, mely fölött végre is alig ítélhet más, mint a Történelem.

Adynak nem voltak ily skrupulusai. Az ő lelkében oly erős volt az Isten szava, hogy minden kételyt elhallgattatott. Ez nem annyit jelent, hogy a felelősségérzet hiányzott belőle, hanem, hogy egy magasabb felelősségérzet vitte őt: a saját küldetésével, a saját csodálatos zsenijével szemben. Ha csakugyan igaz volna, amit az Akadémia elnöke feltételez: hogy Ady gyenge, befolyásoknak engedő ember lett volna, akit egy „irodalmi kör" könnyen nyert meg valami nemzetellenes irányzat eszközének, akkor a Kisfaludy Társaságot kellene vádolni súlyos mulasztással, hogy ezt a „rendkívüli tehetséget", akit maga is ilyennek ismer el, nem iparkodott inkább a saját nemzeti irányzatának megnyerni, semhogy ama nemzetellenes csoport prédájául hagyja. Minderről azonban szó sem lehet. Ady nagyon is jól tudta, mit akar, s ment egyenesen előre, nem hallgatva senkire, s nem nézve sem jobbra, sem balra. Ady politikája csakugyan végletes volt: mint minden lángészé, ki oly törvényeket érez magában, melyekhez képest a Kor konvenciói kicsinyekké válnak. Meg kell őt értenünk, ami természetesen nem annyit jelent, hogy mint a Kor kicsiny emberei, okvetlenül azonosítsuk magunkat politikájával. Gyulai Pál vajon azonosította volna magát Petőfi politikájával, amely nem kevésbé végletes volt, mint az Adyé? Nem ment-e ez a politika egészen ama hírhedt kiáltásig: „Akasszátok föl a királyokat!"? Érdemes visszaemlékezni, hogyan beszél Gyulai nagy költőkortársának

[6] Nem mind, s mindig csak a magasabb Erkölcs emeletein. Eseményekhez kapcsolódó írásaiban a Nyugat el tudta ismerni a viszonyokhoz való alkalmazkodás szükségét is.

politikai állásfoglalásairól. „Képzelme - mondja - a közéletben megpendült eszmék legtávolabbi erőszakolt következményeivel foglalkozik... A magyar történetben nem talál más hőst, mint Dózsa Györgyöt... A római történetből Spartacust, a rabszolgák vezérét szemeli ki megdicsőítés végett. Átkozza a palotát, s a kunyhót mint egy új hitvallás jelképét tünteti föl. S minő önhitt megvetéssel tekint az akkori közélet országosan tisztelt férfiaira!”[7]

Mintha csak a Kisfaludy Társaság valamely ma élő kritikusát hallanók - Adyról beszélni! De avval a különbséggel, hogy Gyulai mindebből nem vonja le azt a konzekvenciát, amit a mai kritikus Adyra nézve levonna. Ellenkezőleg: mindez nem gátolja Gyulait abban, hogy Petőfit a legnagyobb magyar költők egyikének s nemzetünk örök büszkeségének ne tartsa. S mi úgy véljük, ez a helyes álláspont. Nem látunk semmi nehézséget abban, hogy napjaink konzervatív kritikusa is el ne ismerhetné Ady tüneményes nagyságát, ha annak túlzó politikájával magát nem is azonosíthatja; s el ne ismerhesse, anélkül hogy e politikai nézetkülönbségből vádat merítsen a költő nagyságát befeketíteni.

Bizonnyal kötelessége is ez az elismerés annak, aki érzi a felelősséget nemzete minden nagy értékével szemben.

Ami ez állásfoglalástól jobb hiszemű konzervatív kritikusainkat ma még visszatartja, az nem lehet egyéb, mint a hiányos értesültség. Ki mondhatna igazságos kritikát a költőről, ha nem ismeri alaposan annak munkáit? S aki jobban, aki alaposan ismerné Adyt, bizonnyal nem beszélne annak „minden hagyománytól való elszakadásáról”, s nem állítaná, hogy „nemzetéről alig mondott valaha valami jót”.

Igazán elszakadt volna Ady minden hagyománytól? Nem illethetné e vád hasonló joggal Petőfit is, ha igaz, hogy „a magyar történetben nem talál más hőst, mint Dózsa Györgyöt”? Dózsa Györgyöt Ady is megtalálja, s talán már ez is hagyomány: a Petőfi hagyománya. Ám Dózsa csak egyetlen kép abban a nagy galériában, mely Adynak a magyar múlttal való kapcsolatait szimbolizálja. Mennyi „őse” volt neki a magyar korok mélyein keresztül, mennyi Barla diák, Mátyás bolondja, Esze Tamás komája s Bottyán vezér, mennyi Táncsics Mihály és Vajda János. Nem mindig rokonszenves névsor a Ma konzervatív emberének: de nem vonul-e tagadhatatlanul a magyar történelmen keresztül egy kuruc és rebellis hagyomány is? Nem igaz gyermeke-e ez is a magyar temperamentumnak, s kívánhatjuk-e e hagyomány végleges megszakadását? Ady még leglázadóbb forradalmában is ősöket keres, tradícióba kíván kapaszkodni. S ahol igazán elszakadtnak érzi magát, ahol nem tudja megtalálni az őshöz fűző kapcsot: ott magyar fájdalma a tragikus kétségbeesésig emelkedik:

Tőle jövök és idegen
Az én ősöm, fajtám, királyom.

Ilyen bánat-folt nincs fölvarrva
A kerek földön senkire,
Csak fajából kinőtt magyarra.

(Ond vezér unokája)

„Csak fajából ki nem nőtt magyarra” - mondhatnók inkább: mert aki fajából kinőtt volna, az már e bánatot nem érzi. Mily távol van a gyökértelenségtől az, akinek minden évezredes gyökérszál megszakadása ilyen fájdalom! De ki mondhatja Adyt gyökértelennek, ki költészetét valamennyire is ismeri? Nem cseng-e szavainak és strófáinak ezreiből az ős magyar szó, magyar ritmus hatalmas, friss, eleven tradíciója, mint senki másban mai költőben? s hogy e tradíció nem csupán önkénytelen, hanem tudatos folytatása a régi magyar költészet nagyszerű hagyományainak, arról tanúskodnak irodalmi tanulmányai, melyek Petőfin és Csoko-

[7] *Petőfi Sándor és lírai költészetünk* (Gyulai: *Kritikai dolgozatok*. Akadémia kiadása).

nain át még régebbre nyomozzák vissza saját családfáját: „mi Balassáéktól, kurucéktól és Csokonaitól ösztönöztetünk”... S nem kapcsolja-e egész későbbi költészetét nyelvben és érzésben tudatos gonddal a magyar Bibliához, s hitújító korunk „jeremiád” énekeihez?

S lehet-e az, hogy ily magyar költő, ilyen mélyen, gyökeresen magyar, ne szerette volna nemzetét, s ne mondott volna arról semmi jót? Ezt is csak az állíthatja, aki nem ismeri eléggé. Ó, igen, korholta, átkozta, ostorozta, nem kevésbé talán, mint ama Berzsenyi, ki „rút szibarita váznak” nevezte hajdan! De minden szidalom, minden átok a szeretet túlságából fakadt, s a fájdalom zokogásában tört meg. Mily megható szerelmi vallomásokat tesz e kiátkozott költő hazájának:

Föl-földobott kő, földedre hullva,
Kicsi országom, újra meg újra
Hazajön a fiad.

- - - - - - -

Tied vagyok én nagy haragomban,
Nagy hűtlenségben, szerelmes gondban
Szomorúan magyar.

- - - - - - - - - - - - - - - - -

És, jaj, hiába, mindenha szándék,
Százszor földobnál, én visszaszállnék
Százszor is, végül is.

(A föl-földobott kő)

Közismert verset idézek: de vajon ismerik-e azok is, akik Adyt hazátlannak ócsárolják? Igaz lenne, hogy „alig mondott valaha valami jót” nemzetéről? Nem ő írta-e a háború rettenetei közt:

Mikor most szinte minden nemzet temet,
Sirathassam meg mégis csudálatos,
Dacos, kicsi, árva én nemzetemet.

- - - - - - - - - - - - - - - - - -

Mindig kicsi volt, hős, bús, ám megmaradt,
Elválasztott és kiválasztott derék,
Igaz s mártír hazug századok alatt

(A legoktalanabb szerelem)

Igen, igen! Ady tudott vallomást tenni nemzetéről, s „Egyszerűen magyarnak lenni. Pláne ilyen tagadott, tiltott, érzett Szerelemmel”! Mindvégig hűséges vallomást tett; s még utolsó verse is, melyet betegen, nyomorultan, már beszélni is alig tudva, írt még, egy ily tördelt, zokogó vallomás volt, egy végső, kétségbeesett, dadogó könyörgés, az ország megszállásának első rémnapjaiban:

Ne tapossatok rajta nagyon,
Ne tiporjatok rajta nagyon,
Vér-vesztes, szegény szép szivünkön:

- -

Baljóslatú, bús nép a magyar...

(Üdvözlet a győzőnek)

Ez-e az a „végletes cinizmusú” költő, akinek amaz Elnöki Beszéd szerint egyetlen mentsége, hogy talán jobb, mint amilyennek tetteti magát? Berzeviczy Albert szerint „az Ady-probléma a költő cinizmusának őszinteségén vagy tettetett voltán fordul meg”. De hát Ady sohasem volt cinikus! Különös vád az a cinizmus. Nincs a világnak oly költője, akinek műveiből hajmeresztő cinizmusokat ne lehetne idézni. Hallgassuk csak meg ezeket a hazafias strófákat:

Azzal vagdalkoznak némely,
Nem tom milyen emberek
Hogy ez országban nyilvános
Épületek nincsenek.
Mit? nyilvános épület nincs?
Hát az akasztófa mi?
S ezt bizony majd minden falu
Határában láthatni.

Vagy a következő sorokat:

És egy kiáltás lesz a nemzet
Egy olyan óriás kiáltás
Melytől a csillagok potyognak

„Vitam et Sanguinem
Pro rege nostro!”
Mint hajdanában
Bőgtek dicső apáink...

Nem úgy hangzik-e az, mint a legcinikusabb kigúnyolása mindannak, ami a magyar ember előtt szentség? Pedig e sorokat Petőfi írta, akit senki sem vádolhat cinikus nemzetgúnyolás szándékával. Hasonló „cinizmusokat” Adyból is bizonnyal bőven lehetne idézni. De Ady éppoly kevéssé volt cinikus, mint Petőfi. Nem akarom most vitatni a kérdést: lehet-e valóban nagy Költő - nagy alkotó - cinikus, vagy épp „lelkileg züllött” ember? Én nemmel válaszolnék... Akárhogy is, Adyra alig lehetne lényével ellentétesebb jelzőt találni, mint ezt, hogy cinikus! Sőt nem volt még a világon költő, nem volt ember, aki oly komolyan vette volna életét, küldetését, aki oly tragikus komolysággal hitte volna minden egyes szavát, mint ő. Ady életét „eleve elrendeltetett” életnek érezte, melynek ő maga szinte nem is ura, mert minden tévedésével, gyönyörével, nagyságával, bűnével és gyászával együtt valami felsőbb isteni kiválasztás szerint kell leélnie. Ady élete szimbolikus élet volt, mint a Dantéé. Ady végzetet betölteni jött; az ő jachtjára várt a tenger kezdettől fogva; ha győzött, az „Isten járt előtte” kivont karddal! S mert Adyra divat manapság úgy nézni, mint ama tékozló fiúra, ki végső napjaira, erői fogytán, jobb útra tér: hadd igazítsam itt helyre az Elnöki Beszédnek egy kronológiai tévedését. Ady híres Isten-versei, az Istennel harcoló, hitet kereső s „hitetlenül is hivő” lélek örvényes erejű vallomásai nem a költő utolsó szakából valók, mint Heine *Lazarus*-a: hanem azok még pályája első felében, 1908-ban, *Az Illés szekerén* című kötetében jelentek meg. Ez évben írta Ady azt a csodálatos himnuszát, amelyet igazán nem cinikus, csak mélységesen hívő lélek tudhatott elgondolni, de még csak megérteni is:

Oszlik lelkemnek barna gyásza:
Nagy, fehér fényben jön az Isten,
Hogy ellenségim leigázza.

- - - - - - - - - - - - - - -

Hallom, ahogy lelkemben lépked
S az ő bús »Ádám, hol vagy«-ára
Felelnek hangos szívverések.

Szívemben már őt megtaláltam,
Megtaláltam és megöleltem
S egyek leszünk mi a halálban.

(„Ádám, hol vagy?”)

Ady a világirodalom egyik legnagyobb költője; Ady egyszersmind a magyar nemzet egyik legméltóbb büszkesége is; s aki őt bármely politikai vagy irodalmi pártszempontok miatt nem tudja vagy nem akarja élvezni, a legmagasabb szellemi élmények egyikétől fosztja meg magát, s hasonlít ahhoz a guelfhez, aki a gibelin Dante könyvét olvasópolca helyett a máglyára tette. Igaz: az Ady ellen föltámadt ellenszenv érthető és természetes; nemcsak azért, mert „merészen újító” s formában és tartalomban egyaránt szokatlan költészet az övé, hanem azért is, mert maga a költő, kora szenvedélyeitől átfűtve, mint Dante, éppoly kevéssé kíméli az ellenpárt érzékenységeit, mint a nagy firenzei. De épp mert hatásának minden gátja e „gyászos kor” személyi és pártérzékenységeiben gyökerezik: bizonyosra kell vennünk, hogy ez a hatás idővel nem csökkenni, hanem még növekedni fog; s ez kívánatos is, mert mit számítanak pártok és ellenpártok az Örökkévaló Szépség és Szent Magyarság csodálatos leheletéhez képest, mely Ady lapjaiból mindenütt megcsap bennünket?

Ez a mi érzésünk, ez a mi véleményünk.

De sohasem tagadtuk a kritika jogát, s bizonnyal ha valakinek más véleménye van Adyról, s megírja: azt mi azért nem fogjuk ellenpártnak vagy éppen ellenségnek nézni; ily esztétikai véleménykülönbség nem fog oly éket verni közénk, mely miatt a „magyar irodalom kettészakadásáról” lehessen panaszkodni. Az Akadémia elnöke egyik nyilatkozatában kijelentette, hogy ő szívesen nyújtja békejobbját, csak feltétlen kapitulációt ne kívánjunk tőle. Ilyesmit mi nem is kívánunk. Egyet azonban mint emberek és magyar emberek bizonnyal jogosan kívánhatunk mi is; és ez az, hogy legyen bár valaki munkáink esztétikai értéke felől bármely véleménnyel, emberi erkölcsünk komolyságát s hazafias szándékunk magátólértetődőségét ne vonja kétségbe. Lehetünk rossz írók, s erről mindenkinek joga van ítélni; de a hazaárulás rettenetes vád, s nem is irodalmi fórumra tartozik. Ha valakit hazaárulónak tartok, nem fogok vele kezet; s ha egy honfitársamnak jobbomat nyújtom, azt már evvel a ténnyel tisztességes magyar embernek ítélem.

Hisszük, hogy az Akadémia elnöke egyetért velünk ebben. Akárhogy is: egy célt szolgálunk mindannyian: ennek a csodálatos - régi és még mindig fiatal - magyar Kultúrának megmunkálását - mindig új tavasz elé.

1927

TANULMÁNY A MAGYAR IRODALOMRÓL

FRANCIA KÖZÖNSÉG SZÁMÁRA

Európa édes-keveset sejt a magyar szellemről, igazat szólva, mindeddig nem is sokat törődött avval. Ami töredék a magyar irodalomból eljutott külföldre - véletlen vagy egyenest nemzetközi piacra szánva is -, az azt alig reprezentálhatta; vagy ha igen, elszigetelten s figyelem nélkül maradt. Nem első eset a történelemben, hogy kivételes katasztrófa tár föl kivételes értékeket: Magyarországnak egy érthetetlen politikai tévedés áldozatává kellett lennie, míg észrevették, hogy ennek az eldugott kis népnek adnivalója van a világ számára.

Pedig a magyar lélek elejétől predesztinálva volt, új és különös hangot dobni az európai koncertbe: avval a predesztinációval, mely a különös vegyületeket predesztinálja a legváratlanabb kristályok kilövetésére. A magyar lélek igazán különös vegyület: a legtávolabbi elemekből összeállva. A gondolkodás alapformáját bizonnyal a nyelv determinálja örök időkre, s nincs nyelv Európában, mely annyira különbözne szerkezetileg minden más európai nyelvtől, mint a magyar. A magyar szónak nincsen rokona itt, sőt alig van az egész világon: valami távoli, idegen, ázsiai zendül abban, amihez képest még az orosz is csak egy tőből fakadt testvére a nyugati testvér idiómáknak. E nyelvnek különös, flegmatikus és mégis tüzes, ázsiai lélek felel meg, nagy folyamok közt és végtelen sztyeppéken kinyílt realisztikus szemlélet, józanul őrzött népszokások, különösen kemény ütemérzék, egész sajátságossá fejlődött dal és zene.

Mindez azonban magában alig bírna több érdekkel az európai kultúrára, mint bármely távoli nép primitív vagy idegen kultúrája, s a magyar irodalomnak több igénye van a figyelemre, mint egy néprajzi excentrikum támaszthatna. A magyar kultúra nem idegen az európai kultúrával szemben: hanem annak egy különös testvérága vagy inkább tükörképe egy másfajta lélek tükrében - mert nem jelent-e más nyelv már magában is másfajta lelket? Mondják, a görög szellem bizonyos egyoldalúságainak oka az *egynyelvűség*; viszont a soknyelvű kultúra annyival plasztikusabbá is válik, mint a sztereoszkóp ikerképekből összeállt tüneménye. A magyar kultúra ezer év óta nyugati; de a nyelv - és a lélek - ma is keleti; nem jelenthet-e Európa számára mindenesetre már magában is különös érdekességet és tanulságokat ez a csodálatos *amalgám*, mely több amalgámnál - nem valami egzotikus s itt csenevészedő import, hanem maga Európa nagyszerű növénye, mely egy kis cserép idegen földbe ültetve új színeket és új illatot kapott?

Igen, már innen-onnan ezer éve lesz, hogy Szent István Szűz Máriának ajánlotta föl pogány országát - aki ezúttal a Nyugati Kultúra istennőjeként szerepelt, mert a magyar nemigen volt misztikus kedély, s az új vallásban elejétől fogva inkább új kultúrát látott: azaz alkalmazkodást az új környezethez, mely nem tűrte a pogány, nomád erkölcsöket. Késő jövevénye a nagy népvándorlásnak, egy művelődni kezdő keresztény Európa közepén: ha nem tud alkalmazkodni, elpusztul. A magyar teljes józansággal látta helyzetét. Valamelyes kultúrája neki is volt; legalább istenei; s dalai, mondái, sőt betűi, ez istenek dicséretére. Ezeket most mind el kellett felejteni; egész a betűkig, melyeket hajdan fára vésett: a pergamenre más betűk kellettek. Evvel a felejtéssel kezdődik az európai magyarság kultúrája: keserű kezdet, s nem könnyű feladat: századokba tellett. A régi istenek makacsok voltak; de végre is meg kellett hátrálniok a politikai belátás, egy élni akaró s élni tudó nép józansága előtt. Így vonultak vissza, s bújtak el a nyelv zugaiba, a lélek tudattalan rejtekeibe, s a hódító új vallás köpenyének ráncai alá, oly jól, hogy késői költők és tudósok még nevüket sem tudták fölfedezni.

Ez a folyamat tipikus folyamata a magyar szellem európai történetének. Ez a történet Nyugat és Kelet küzdelme; s a fejlődés minden *étape*-ja, az irodalomhistória minden új korszaka új veresége a régi isteneknek, akik mégsem hagyják magukat végképp megverni; sőt makacs bosszúval asszimilálnak minden idegent, formálnak át minden jövevényt, szűrnek meg minden új hatást... Első bosszújuk a magyar középkor szellemi meddősége: mert mi kultúrát alkothatott egy idegen aszkétizmus szellemében még a legcéltudatosabb alkalmazkodás és legőszintébb kultúrakarat is? „De strigis quae non sunt, nulla fiat mentio" - hozta törvénybe Könyves Kálmán király; s ugyanaz a józanság, mely a kereszténység elfogadására vitte a magyar népet, megakadályozta, hogy a középkor babonás misztikumának plántája benne igaz talajra találjon. Ama régi istenek a természet istenei voltak; s a magyarság hiába iparkodott teljes jóhiszemmel beleélni magát oly világnézetbe, mely a természet megvetését, sőt megtagadását hirdette. Az európai magyar kultúra gyümölcsei csak akkor hajthattak ki, mikor maga a nyugati lélek is visszatért a természet csillogó és édes forrásaihoz: azaz a reneszánsz idejében.

Nem a reneszánsz kori magyar fejedelmek olasz művészektől és humanistáktól nyüzsgő udvarainak efemér ragyogására gondolok, melyet oly hamar kioltott a török hódítás. De semmiféle vihar sem olthatta ki a lángot, mely végre megfogant a magyar lélekben; s a magyar reneszánsz igazi *representativ man*-je, egyúttal a legrégibb nagy magyar költő, már a sötét harcok idején élt, s a barbárság elleni küzdelemben esett el. E magyar Villon, ahogy nevezik, gőgös és kalandos száműzött volt, de mindig inkább úr, mint csavargó. Harcai és gáláns szerelmei között, és lova mellett a füvön fektében, olasz és latin reneszánsz költőket olvasott, s Nyugat e hangjai fölszabadították benne Kelet meleg fantáziáját és indulatait, melyeket fajában épp e Nyugat vallása oly soká elnyomott, s némaságra ítélt. Így lett ő művészi s európai magasságra emelője a *virágénekeknek*, a régi magyarság e pogány szerelmi s természeti lírájának. Keleti képgazdaság s bibliai párhuzamosság jellemzi ezt a lírát, mely a nép elnyomott és elnyomhatatlan mélyeiből eredve, fölhatott, és iskolát csinált a legmagasabb körökben, a hatalmas oligarchák kastélyaiban.

Akközt a magyarság új meg új vehemenciával élte át a Nyugat forrongó szellemi életének válságait, élvén egyúttal a saját, harcokon s romlásokon átvezető életének s teljes öntudatra jutott történeti hivatásának válságait is, melyek amazokkal különös módon összekapcsolódtak. A magyar a nyugati civilizáció őrének érezte magát Kelet védbástyáján; de nem kellett-e őrizni a saját keleti egyéniségét is, épp e Nyugat ellen, melyet szomszédjában a centralizáló Habsburg-hatalom jelképezett? Nyugaton a reformáció és ellenreformáció zúdultak át; s Magyarországnak is megvoltak a maga elkeseredett hitvitázói, s megvolt a maga Bossuet-je is, egy különös, durva-népies gyökerű Bossuet, ki mégis művészi nívóra tudta emelni a magyar prózát, mely e harcokban kialakult. De e harcok itt túlmentek a vallási s irodalmi vitán: a nemzet hivatása és léte forgott szóban. Katolicizmus kicsit az osztrákot is jelentette, s protestantizmus majdnem a törököt - mert csak a török szárnyai alatt lelhetett védelemre; s mindez együtt Nyugatot s Keletet, melyek közt tragikus ingaként lengett e különös végzetű nép. A magyarság érezte, hogy sorsa nem az övé. Az Emberiség géniusza állította őt két civilizáció határára s a magyar lélek teljes tudatossággal vállalta ezt a paradox sorsot. Ezt reprezentálja a XVII. század nagy magyar eposza, melyet Zrínyi írt meg, egyike ama főrangú költőknek, ki egyszersmind a török elleni harcok legnagyobb hadvezére volt, politikai s hadtudományi író s a kor csúcsain álló kultúrájú államférfiú. Silány verses krónikák előzményei után, Vergiliuson és Tasson tanulva, komor és végzetes eposzát alkotta ő meg a kereszténységnek: mert hőse, ki egyúttal őse is, az egész kereszténységért szenvedi Istentől rendelt s önként vállalt mártíriumát, mely a költő mártíriuma is, az egész magyarságé.

S a hős, mint költője és népe, jól tudta, hogy egyedül van, magára hagyva e mártíriumban, melyet Bécs, s az egész Európa ignorál, s kihasznál. E tragikus sorsérzés színezi zordonná az

ódon versű magyar hőskölteményt, még keleties színpompájában is távol a Tasso játszi zenéjétől; s ez színezi tragikussá a magyar életet is, mely úgy áll a barbárság vadságai között, mint a kultúra megvetett őre és reménytelen szerelmese. Még ahol pillanatnyilag, az osztrák elleni szabadságharcai idején, létfenntartási ösztöne a hódító török karjaiba kergeti is, e nép szelleme makacsul kapaszkodik Nyugatéhoz. Az apró Erdélyország, vad havasai és harcai között egész kis francia kultúrszigetet teremt magából, hol megvannak a magyar Saint-Simonok és magyar Sévignék. Egy protestáns pap Descartes apostolává lesz. Rákóczi a Napkirály szövetségese, és maga is francia író. És mégis, épp az erdélyi és kuruc lélek, az osztrák ellen protestáló, képviseli a leggyökeresebb, népies erejű magyarságot, a magyar Saint-Simonok és Sévignék igazán magyarok; és soha oly őserővel nem buggyant ki a magyar népi líra, mint a Rákóczi győzelmes, majd elkeseredett, levert és bujdosó kurucainak énekeiben.

A kuruc dalok azonban hattyúdalaivá lettek a régi magyar irodalomnak. A vereség után az osztrák szellem teljes nyomasztó hatalmával feküdt a nemzetre; s ez valami centralizáló, szinte internacionális szellem volt. Minden nemzeti erőfeszítés donkisotti ábrándnak látszott itt, s egyetlen lehetséges kultúrának az, ami Bécsből jött. Az osztrák udvar céltudatosan germanizálta az iskolákat és hivatalokat, s Mária Terézia Bécsbe édesgette az előkelő magyar ifjakat, hogy a *Gesammtmonarchie* nivelláló szellemében nevelkedve, még anyanyelvüket is feledjék. A magyar nyelv így elhanyagolt paraszti idiómává lett: még a köznemesek is inkább beszéltek portáikon - latinul. A magyar szellem ismét visszahúzódott a nép közé, mint a középkorban a régi istenek; s a XVIII. század közepén magyar irodalom úgyszólván egyáltalán nem létezett.

De rosszul számított, aki azt hitte, hogy a nyugati kultúra csábjaival ellehet vonni a magyart a saját kultúrájától. Ellenkezőleg: minden érintkezés a nagy nyugati kultúrával ébresztő volt és emlékeztető: mint ahogy a fa emlékeztet a virágra, mely ágáról sarjadt, s melynek hervadása szívünkbe markol. A magyar kultúra reneszánsza onnan jött, honnan legkevésbé lehetett várni: Bécsből; a Bécsbe csábult magyar ifjaktól, kik a nagy császárnő udvarában az internacionálissá vált francia szellemet szürcsölték. A gondolat ébredése egyértelmű volt a nyelv fölcsiklandásával. Szégyen és virtus lázadott. Nemsokára magyar Rousseau-k és Voltaire-ek dadogtak; dadogtak, mondom, mert a nyelv egy néma századon át elmaradt, megszegényedett. Töméntelen új szóra volt szükség, több hajlékonyságra a fordulatokban, nagyobb tömörségre és finomságra a kényelmes és vaskos régi nyelvhez képest. Rajongó apostolai léptek föl e nyelvújításnak. Nyomban fanatikus ellenzői is. Kelet és Nyugat küzdelme volt ez, egy fejezete a grandiózus kultúrharcnak, mely Szent István óta mindmáig tart, s betölti e nép egész belső történetét.

Aki ismeri a magyar irodalmi viták levegőjét, akinek tudomása van például azokról a harcokról, melyek a *Nyugat* című folyóirat és Ady Endre költészete körül a legújabb időkben lejátszódtak, s még ma sem értek véget, az tudja, hogy e harcok hőfoka messze túlhaladja az irodalmi küzdelmek rendes és megszokott intenzitását, s szinte a létért folyó politikai harcok arányát ölti, mintha e nemzet sejtené, hogy igazi léte és hivatása kulturális természetű. A harcok eredménye pedig ama különös *amalgám*, amelyről beszéltem: folytonos haladás és csökönyös hűség egyszerre, Nyugat és Kelet válhatatlan fogaskereke, ahol minden lépést a kettőnek termékeny összefogózása lök tovább.

Ily termékeny lökésnek bizonyult a nyelvújítás: heroikus erőfeszítés egy szegény, elhanyagolt, ázsiai nyelvet alkalmassá tenni mindazon kifejezésre és zengésre, amit a nagy európai nemzetek gazdag múltú nyelvei létrehoztak. Az eredmény váratlan fölfedezés volt: a magyar nyelvnél alig van hajlékonyabb s mindenre képesebb eszköze a léleknek egész Európában. Aki e nyelvet érti, s volt alkalma például nyugati költeményeket azoknak legjobb magyar fordításaival összehasonlítani, az nem fogja túlzónak tartani állításomat, ha azt mondom, hogy

a magyar majdnem mindent ki tud fejezni éppoly tömören, mint az angol, éppoly világosan, mint a francia, s amellett a klasszikus és modern irodalmak minden versformáját teljesen azonos zengéssel pontosan tudja utánozni.

E váratlan gazdagság az első nemzedéket eklekticizmusra csábította. A magyar szellem valósággal tobzódott minden forma megkísérlésében s a Kultúra minden tartományának meghódításában. Minden hódítás egy új íz volt, egy új szerencsés keresztezés. A magyar észrevette, hogy semmi sem idegen tőle, új intenzivitással sietett átélni az emberi szellem minden új és régi élményét, s minden új tartalmat nyert, amint ő átélte. Egy magyar költő ez időben fedezte fel a sejtelmes hangulatok szépségét, a filozofikus borongást, melynek a magyar szerencsétlenség borongása új hátteret adott. Egy más költő horatiusi ütemekkel próbálgatta a magyar józanság horatiusi húrjait; ám a magyar józanság különbözik a horatiusitól. Ez valami *tüzes józanság*, ha paradox is: a klasszikus versek új zamatot nyertek a magyar költő ajkán, mely nem kevésbé ízes, s talán még nemesebb, s mindenesetre izzóbb, mint a latiné. Sőt egy szegény, züllött, ifjú poéta a legmodorosabb olasz és német barokk költészet iskolájából és kerülőjével a legfrissebb és leggyökeresebb magyar népi líra ritmusaihoz jutott vissza, noha különösen meggazdagodva és átitatva. Szimbolikus kerülő: így jut vissza a magyar szellem is, átitatva Nyugat egész gazdagságával, mégis önmagához, azonban egy olyan új-magához, aki most már, mint egy nagy koncert legkülönösebb hangja is, az egész koncert terhességét és felelősségét hordja magában.

A romantikus áramlat kora egész Európában a nemzeti újjáéledések kora is. De a magyar újjáéledés prófétája, a zseniális gróf Széchenyi, ki külföldön nevelkedve, ugyanazt a szimbolikus kerülőt tette meg, csodálatos hatású agitációjának célját a következő mondatban fogalmazta: „*Egy nemzetet megmenteni az emberiség számára!*” Egy külön színt, melynek kár volna elfakulni, egy hangot, mely kár, hogy elnémuljon! Nem meglepő-e e fogalmazás tudatossága, nem szokatlan ez az európaiasság még a nacionalizmusban is, éppen a nacionalizmusban? Tragikus európaiság, mert az Európának szánt ajándékot nem fogadta valami köszönettel épp a legközelebbi Európa, az osztrák, s minden modern nemzeti ébredés csak egy szerencsétlen forradalomra vezet, melybe a nemzet majdnem belehal, s prófétája beleőrül. A magyarság élete nem egy és folyamatos élet: minduntalan meghal, és makacsul föltámad. Története *Mohácsok* sorozata: ahogy a nagy nemzeti katasztrófákat nevezik a magyarok ama híres ütközet nevéről, mely után hajdan majd az egész ország török kézre került és széthullott. A Mohácstól Trianonig húzódó kálvária egy stációja az 1848-i szabadságharc leveretése is, mely már egy csúcsra ért irodalmat hajtott az osztrák cenzúra igája alá; a magyar irodalomnak akkor már nem kellett szégyenkezni egyetlen európai nép irodalma előtt sem.

Legalábbis: magasságok voltak itt, a nagy európai csodalánc elszakadt darabjai, melyeket talán csak a távolság perspektívája mutat kisebbeknek a főcsúcsoknál. A magyar romantikus korszak nagy nemzeti költője például oly módon különbözik a hazafi költő megszokott s minden népnél eléggé egyforma típusától, hogy maga e különbség őt nagy európai költővé avathatja. A magyar dalnok, Vörösmarty, a honfiérzést az emberiség szemszögéből éli át, akár Széchenyi, s ezt az átélést különös lázzal telíti nemzete tragikus helyzetének tudata a „népek hazájában”, melyhez hiába kiált, mely nem hallja, s még sírját is közönnyel állja körül. E tragikus sorsérzés, e speciális és végletes eset, a magyar költőt az európai nacionalizmus oly problémáihoz vezeti, melyek még ma is, sőt ma inkább, mint valaha, aktuálisak. A költő nem szűnik meg keleti költő lenni, noha teljesen nyugati célokat tűz maga elé: Vergiliusból indul, mintegy magyar *Aeneis*-t kívánva adni, műve azonban az *Aeneis*-nél hasonlatosabb lesz az *Ezeregyéj*-hez, a klasszikus hexameterek ellenére, melyekhez mérhetőket senki sem írt Augustus kora óta. E képgazdagság beissza magát úgyszólván a nyelv pórusaiba, zománcosan áttüzesítve a magyar költői stílt, mintegy a világ gazdagságainak szimultán együttlátásával, a végtelenség és kifogyhatatlanság ízével, mely még népmesei költeményeknek is külön,

filozofikus kihangzást ad. Mindez még növeli a nemzete problémáihoz láncolt költő tragikus lázát, mely végre is nem fér meg a fegyelmezett epika medrében, s lírává árad ki. E líra egyenetlen s bukdácsoló: mégis egyes költeményekben, s főleg éppen ott, ahol a költő leginkább elveszíti pazar képei s lázas érzései egyensúlyát, a modern európai líra legmagasabb szintjeihez ér föl. Mennél jobban fokozza a közelgő nemzeti katasztrófa érzése ez egyensúlytalanságot, annál magasabbra röppen a líra aeroplánja, mint azok a gépek, melyeknél éppen az egyensúly folytonos megbillenése a hajtóerő. A megtört költő, idegbeteg, mint Széchenyi, és alkoholista, mert, ahogy Ady mondja, minden magyar zseninek, ki átérzi végzetét, előbb-utóbb mámorra van szüksége, hogy élni tudjon - ez az élőholt poéta oly különös intenzitással borzongatta végig idegein az embernek, ez „őrült sár"-nak sorsiszonyát, amint szerencsésebb nemzet sarja talán nem is tudná.

A nemzet azonban ez időben már egy fiatalabb költő szavától ittasult, aki távol volt e tragikus érzéstől; megóvta attól fiatalsága, s talán a szláv vér is, mely ereiben csörgött: alkalmassá tevén őt a forradalmi költő szerepére, aki a múlt terhe s a jövő aggodalmai nélkül a jelen pillanatnyi érzését élje ki. Valóban, Petőfinél egyszerűbb költő alig van a világirodalomban; alig van, akiből a fiatalság gátlás nélküli lelkesedése oly optimista hévvel és spontán könnyűséggel törne ki; s talán éppen e könnyűség okozza, hogy a magyar költők közül Petőfi az, aki leginkább válhatott ismertté fordításokban és a külföldön is. E fiatalosan könnyű és egyszerű költészet formái gyanánt önkényt kínálkoztak a magyar népdal egyszerű formái, annál inkább, mert a költő a demokrácia gyermeke és harcosa, mint maga a forradalom, melynek hősévé és vértanújává lett. De nem kell gondolni, hogy Petőfi korlátolt és műveletlen népköltő, vagy csupán egy aktuális forradalomnak politikai költője lett volna. A népi költészet ama kor szellemében minden igaz költészet forrása volt; s kultusza nemcsak hogy nem jelentett valami nemzeti vagy regionális elzárkózást, hanem inkább kitágulást és gazdagodást, mely a nyugati kultúra egyidejű kitágulásának és gazdagodásának irányába esett. A magyar irodalom e „népnemzeti" korszaka távolról sem akart elszakadni az európai szellemtől, s Petőfi sem volt az a *Naturbursch*, aminek néha feltüntetik. Jellemző tény, hogy 1848-ban, közvetlen a forradalom előtti izgatott időben is, a három legnagyobb magyar költő, Vörösmarty, Petőfi és Arany - a két utóbbi az új, népies iskola zászlóvivője - Shakespeare fordítására szövetkeztek. Ki feledheti, hogy ebben az emlékezetes esztendőben Magyarország nemzeti ügye válhatatlanul összekapcsolódott az európai szabadság és haladás ügyével? Petőfi, a nemzeti forradalom dalnoka, ideális szocialista és anarchista: s nincs a világirodalomban költő, kinek lelke előtt az Emberiség álmait vezető tűzoszlopok oly tiszta és egyszerű fénnyel ragyognának, el nem födve a Valóság ködétől vagy a Lehetőségek korlátjaitól. A naiv és isteni fiatalság látnokian konkrét idealizmusa ez, melyhez képest Shelley határozatlan ábrándozó. Heine hitetlen cinikus, Hugo színészi pozőr. Petőfi ideálizmusa a magyarság nagyszerű józanságával párosul, van benne valami ősemberi s ősifjúi frisseség: Petőfi az eszmék költője, melyekért az életét adta, de egyszersmind a legegészségesebb szerelmi dalok s a legszűzebb realizmusú leírások költője is. Ahogy műveiben a „magyar sztyeppe" megjelenik, az a költői megjelenítő művészet legmagasabb foka, annál monumentálisabb, mert szinte öntudatlan.

E költői realizmus talált a demokratikus kor szelleméhez, de talált a magyar pszükhé természetéhez is. Petőfit nyomon követte a másik nagy magyar realista, ki realizmusában egész a naturalizmusáig jutott el, jóval a nyugat-európai naturalizmus formulázása előtt. E hatalmas és gyökeres epikus, Arany János, már első nagy költeményében, s még mintegy Petőfi iskoláját járva, a föltörekvő demokratikus magyarság örök és rusztikus típusát teremtette meg, egy félig mitikus, félig történeti magyar Herkules monumentálisan konkretizált alakjában személyesítve. De az élettől duzzadó Héraklész-figura egy túlérzékeny és szemérmes költő alkotása, ki mennél lelkiismeretesebb realizmusba és mennél egyszerűbb nemzeti formákba menekül, annál biztosabban torkollik a költői plasztika páratlan művészetébe, s az ősmagyar eposzi

versnek - mely a francia alexandrinnal rokon - gazdag és sajátos zengésű modern hangszerré való kiformálásába. Az osztrák elnyomatás idejében lírája is kitör, s ha Vörösmarty birodalma a láz, Petőfié a hév, Aranyénak a melankóliát szokták mondani. Költői szigora a magyar népélet legsötétebb, szinte vigasztalan régióiba hajtja leszállni, s ugyanakkor a versművészet és irodalmi tudás legmagasabb szintjéig emelkedni. Igazi *poeta doctus* ő, a modern bárd teljes *raffinement*-jával, s az idegennek fogalma sem lehet róla, mily komplikált zengésre képesek szavai, anélkül hogy paraszti bölcs zamatukat elvesztenék. Művészete kissé hasonlít a Tennysonéhoz; mint Tennyson, ő is tudatos modernizálója a nemzeti eposznak, hatalmas epikai trilógiát konstruálva a pogánykor ősmagyar mondáiból, melyek Atilla hun király alakja körül csoportosulnak, s több ponton érdekesen érintkeznek a germán mondákkal. Atillát, ki Európa ugyanazon pontján ütötte fel sátrait, mint ők, a magyarok elfogadták ősüknek s elődjüknek, s ő lesz e magyar ciklus *Artusa*. De Arany mégsem Tennyson: megkülönbözteti hatalmas konstruktív ereje, mely sziklákból épít, s nem pavilonrendszerben, mint angol kollégája; s Tennyson cukros könnyedségéből sincsen benne semmi. E naturalista költő nem veszhet preraffaelita finomkodásokba; s noha verseinek eleganciája nem kisebb, mint a Tennysonverseké, művészetének összhangzása távol van a játékos artisztikumtól; sokat csodált balladái tömör shakespeare-i tragédiák, a bűnös lelkiismeret rajzában kulminálva, s például testvérgyilkos Atillája komoly nemzeti tanulság, s egyúttal a legkegyetlenebb lélekelemzés remeke. Arany későbbi epikája egyáltalán az analitikus pszichológiai regény felé tendál, Tennyson helyett ebben inkább Browningra emlékeztetve: míg lírájában ugyanekkor az öregkor szenvedéseinek szinte fiziologikus teljességű rajza, s a modern városi élet benyomásainak első visszfénye jelenik meg.

Arany régebbi a nagy brit költőknél, akikkel összehasonlítottam, s kortársa a magyar regény első kivirágzásának. Nagy egyéniségek heroikus kibontakozása egy elmaradt s primitív társadalom közepett mindig lírai kultúrát teremt, s az, amiben a magyar szellem legmagasabbat produkált, ahol a világ bármely nemzetével győzelmesen veheti föl a versenyt: az valóban lírája. Ehhez járul, hogy a nagyszerű magyar irodalomnak úgyszólván alig volt közönsége: s a regényt a közönség teremti, szinte éppannyira, mint az írók: a Közönség, mely a Regénynek anyaga és fogyasztója egyszerre. Így történt, hogy a magyar lélek emberlátó és élettükröző ereje is csak versekben nyilvánult mindaddig, míg a viszonyok demokratizálódásával modernebb társadalmi élet nem kezdett kialakulni. Ekkor fölkelt a Regény is, s szinte azonnal zenitre ért, társadalmi célzattal szolgálva e demokratikus átalakulást - egy gondolkodó államférfiú tollából -, vagy a Történet kerekei mögé pillantva, mely így igazán *magistra vitae*. Kemény, akit „magyar Balzac”-nak neveznek, témáiban inkább Walter Scottra emlékeztet: a kis hegyes és kalandos Erdély múltját bányászgatva, mint Scott Skóciáét. De e történelem nem a díszleteké és kosztümöké; Keményt az események *dessous*-i érdeklik, a motívumok végzetes játéka, a Politika titkos rugói, a legkisebb mozdulat nyomán elgördült lavinák, s az a rettenetes Erkölcsi Fátum, mely nem is nagy bűneinkből, hanem apró emberi gyöngéinkből s szinte észrevétlen tévedéseinkből szövi életünk sötét tragikumát. E szőttes szálai lelki szálak s Kemény regényeinek egyes fejezetei úgyszólván teljesen a lélek mélyében játszanak le, megelőzve a *monologue intérieur* vagy inkább *dialogue intérieur* legmodernebb és - majdnem azt mondtam - legpszichoanalitikusabb formáit.

Keményt szigorú valóságérzése s az emberi történések titkaiba való belátása egyúttal a legnagyobb politikai publicisták sorába avatja, politikája nem a Kossuthé többé, hanem Deáké: a tragikusan elbukott nemzet bölcs megalkuvása, mely az Osztrák-Magyar Monarchia megalkotására vezet. Kevéssé rokonszenves megalkuvás a magyar lélek előtt, de békét ad, és lehetőséget a kulturális és társadalmi fejlődésre. A fáradt megnyugvás és üzleti tevékenység e korszakában a magas líra egy időre elhallgat, s a regény uralkodó műfajjá lesz: hamarosan már nem is a Kemény mély titkokat boncolgató s keserű igazságokat kivájó műfaja, hanem a

mulattató, elröpítő, enyhítő, a művészet és humor varázsával ható regény. A kor vezető írói, Jókai és Mikszáth; mindkettő ismeretes a külföldön is: ők tették a magyar elbeszélés stíljét szinte boszorkányos könnyűvé, hogy emellett néha még a legmulattatóbb idegen író is nehéznek, lassúnak tűnhetik fel. Jókai a keleti mesélők egyenes utóda, aki minden súlyt kidob hajójából: s a hajó csodálatos simasággal szökken a leggazdagabb és legfantasztikusabb álompartok felé, melyek jönnek és tűnnek... Talán sokszor közönséges kalandregénynek hat ez a fordításban, hiányozván a magyar szó fogyhatatlanul gazdag varázsfolyása s röpítőereje. Talán irrealitásba látszik foszlani e regények világa, hol a valóság korlátai szétomlanak, s a hős, mint a mesék királyfia, óvatlan könnyűséggel surran át a Lehetetlenbe. De ebben az irrealitásban mélyebb realitás rejlik: a keleti nép lelkének realitása, mely nem tűri e modern, szürke, megalkuvó élet béklyóit; valami népmesei gyökeresség, melyet méghozzá, mint gyökeret a fanedv, életteljessé itat az a józan humor is, ami a magyar népmesék sajátja. Jókai túl termékeny és egyenetlen író, ki a pillanat ihletére bízza tollát: de ahol ez az ihlet vele van, jóformán mindent tud, s mindenütt otthon van, a vaskos valóságban éppúgy, mint az Idő és Tér Utópiáiban. Több ő egy magyar „Dumas-père"-nél s kivált rövidebb novellái között, úgy a fantasztikus, mint a humoros zsánerben, olyanok vannak, melyek a legkomolyabb európai írók műveivel is kiállják a versenyt.

Ha Jókai mesél: Mikszáth anekdotázik; s ez is egy módja a valóság elől való menekülésnek. A humor, ami Jókainál a valóság visszfénye volt az álomvilágban, Mikszáthnál lehetőség arra, hogy a valóságot játékra vegye. Mikszáth realisztikus művészete bizonnyal a legnagyobb európai - kivált angol - írók mértékével mérhető: egyedül a nagy író felelősségérzete és komolysága hiányzik belőle. Mikszáth a háború előtti évtizedek költője, s kissé apatikus és megalkuvó mint kora. A dolgokat mindig hajlandó mulatságosabb végüknél fogni meg; az ellaposult kor erkölcstelenségei és sivárságai számára legfeljebb mosolya van. A magyar paraszti józanság és flegma olykor szinte cinizmussá alszik nála: mégis megóvja a végső cinizmustól a gyökeres kedély és az élet szeretete.

Mikszáth típusa a kor irodalmának, mely leszállva a magas költészet piedesztáljáról, a mindennapi élet földerítőjéül szegődik. Azok, akik megmaradtak a magas polcon - többnyire a régi nagy nemzedék túlélői -, nemigen láttak okot a derűre. Különös, de ezek az esztendők, melyek Magyarország sohasem remélt anyagi és társadalmi föllendülésének esztendei voltak, egyszersmind a legsivárabb pesszimizmus esztendei a legmélyebb magyar lelkekben. Az ideáltalan kor természetes korrelatívuma a pesszimizmus: noha a magyar élet derűsnek látszhatott a kis igényű és praktikus szem előtt. Ez magyarázza, mért bíbelődött Petőfi és Arany utolsó nagy lírikus kortársa a céltalan élet és halál legsötétebb problémáival: s mért találták e kor Schopenhauerral átitatott ifjú költői az egész világ egyetlen értelmét a *hangulatban*: megmagyarítva e német szót és fogalmat. A kor igazi szintetikus zsenije Madách, *Az ember tragédiájá*nak szerzője, mely legtöbb európai nyelven fordításban is olvasható. *Az ember tragédiája* igazi univerzális mű: a *magyar élet* céltalansága helyett itt már az *emberi élet* céltalanságáról van szó, egy nagyszerű konstrukció keretében, mely az egész emberi történelmet mutatja, hiábavaló föllángolásaival és kiábrándulásaival, nem vigasztalóbban, és sokszor nem kisebb szarkazmussal, mint Voltaire vagy Anatole France egy-egy műve. De mindig komolyabban, valami puritán komolysággal s még puritánabb költészettel. Madách művét Goethe *Faust*jával szokták összehasonlítani, s úgy találják, hogy Goethe inkább költő, s Madách inkább filozófus. A valóság az, hogy mind a kettő költő, csakhogy egészen másfajta költő: rokonságuk csak külsőségekben van. Madách valódi szűkszavú látnok, aki már a modern szociális problémák nyugtalanságait érzi át, igazán látnokian, mert e nyugtalanságok még csak alig kezdtek ébredni a magyar életben. Madách monumentálisan objektív, s nem riad vissza a legvégső konzekvenciáktól sem: műve egyik leghatalmasabb kísérlete az emberi szellemnek, hogy sorsával érzelmileg és erkölcsileg szembenézzen.

Az ember tragédiája, mely színpadilag is sikeresnek bizonyult, egyúttal legnagyobb remeke a magyar drámairodalomnak. Erről eddig semmit sem beszéltem, s csakugyan a magyar történet zilált korszakain át színház és színpad alig létezett, s a magyar dráma nem is tud elsőrangú alkotást fölmutatni, talán egy shakespeare-i stílú történeti tragédiát kivéve, mely még a nyelvújítás idejéből származik, s a lojalitás és patriotizmus jellegzetes konfliktusát ábrázolja a magyar lélekben. Később a magyar színműírás technikája nem kevésbé boszorkányossá fejlődött, mint a regényé, s világpiaci jelentőséghez jutott: ez már a színpad üzleti orientálódásának idejébe esik, mely elvezet a tiszta irodalomtól. Meg kell itt mégis említeni a Molnár Ferenc ismert nevét, ki nemcsak színpadi szerző, hanem kiváló író is.

De bármely kiváló írók éltek és működtek, a magyar irodalom e szürke évtizedekben leszállt igazi trónjáról, s letette koronáját. A könyvkiadás föllendült, a közműveltség emelkedett, olvasó több volt, mint valaha, s az írók a stíl eddig nem sejtett könnyedségével, és sima technikával tudták az olvasót kiszolgálni: de lényegében ez az irodalom alig volt több az affektált s harmadkézből vett népiesség, a szentimentális flörtök, esetleg némi kis franciás pikantéria vagy más részről alkalmi és szólamos hazafiság irodalmánál. Mint már annyiszor, most is robbanásszerűen jött a változás, a XX. század első éveiben, és csoportosan a tehetségek, akik a változást hozták: ébredés, harc, valódi kultúrharc, új zászló és mégis régi, hirtelen és ideges fölszökés. A magyar irodalom, exogám természetéhez híven, most is kívülről látszott kapni az erőt, mint egy megfordított Anteusz; s az új irodalmi forradalom folyóirata a *Nyugat* nevet írta homlokára. Új kapcsolat a Nyugat új irányaival, új kapcsolatot jelentett éppen a nemzetnek legrégibb és legmélyebb problémáival; a régi harc újrafölvételét jelentette, melyet már Szent István kezdett meg valaha, s mely most különös élességgel újult ki, a fülledt nyugalom után, s mintegy nagy dolgok izgatott előestéjén. Új nyelvújítást is jelentett, nyelvújítást és lélekújítást, különös szomját minden újnak, egy ezer év óta mindig félbenmaradt lélek kielégítetlenségével. S ennek a léleknek önkritikáját és önérzetét egyszerre: mert a vágy az elégtelenség érzése, de az elégedetlenségé is egyúttal, s mi más az elégedetlenség, mint az elfojtott erő tudata? A *Nyugat* mozgalma a magyarság lelkiismeretét kavarta föl újra, s épp ezért keltett oly heves visszahatást. A *Nyugat* szó nem valami új nyugati irányok utánzását tűzte ki, csak eszmélést rájuk, s eszmélést a magyarság helyzetére a modern Európa szellemi életében. Ez nem elszakadás a régi magyarságtól: ellenkezőleg, a magyarság új európai feladatainak átérzése új bányászására vezet a régi bánya minden értékének s erejének, ami az új Európában is érték és erő lehet. S csakugyan ez az iskola, melyet hazájában még ma is a leghevesebben támadnak, mint nemzetietlent, az európai irodalomnak oly műveket adott, melyek éppen e különös nemzet lelkének színei által hozhatnak ösztönzést és gazdagodást Nyugatnak is.

Az új mozgalom elismert vezére és első klasszikusa, Ady, az első ébresztő lökést Párizsban kapta - mint ahogy a Mária Terézia ifjai Bécsben -, de bizonnyal egészen mást tudna Párizsnak visszaadni, mint amit tőle kapott. Hazájában a francia dekadensek hatását keresték benne; holott ez a hatás csak olyan volt, mint a folyékony anyagba dobott kő, mely a kikristályosodás folyamatát megindítja: a kristályok egyáltalán nem hasonlítanak ehhez a kőhöz. Ady semmiképpen nem dekadens: ő az Élet mohó és rajongó szerelmese, s nem is a művészi kiélés divatos értelmében, hanem az emberi kiélés teljességében. Költészetében nyomon követhetni a fejlődést, ahogy öntudatra ébred, s ki kezdetben a „halál rokonának" érezte magát, mindig mélyebb és filozofikusabb hitvallásokat tesz az Élet pártján, melynek a Halál is csak szolgája. Ezt az életet hirdeti minduntalan megakadó életű nemzetének is, mely közt megjelenése pillanatában szinte ősök nélkül fölbukkant újítónak tűnik föl, noha szakítása inkább visszakapcsolódás a gyökeresebb magyar múlt problémáiba, átugorva a közvetlenül előtte járt henye és feledkező nemzedéket. Húrjain kuruc hangok zengnek vissza, s prófétai küldetésében logikus utóda Petőfinek, sőt Széchenyinek, és még régibb próféták egész sorának. Mert minden

magyar költő egy kissé próféta is, s Ady költészete elejétől végig egy próféta szimbolikus kijelentése. Ady a kijelentő mondatok költője, ki sohasem írt le egyetlen fölkiáltójelet: ő a tipikus szimbolista költő, nem abban az értelemben, mint a francia szimbolisták, hanem ahogyan a keleti misztikusok vagy például Dante az. Ez a „pacsirta-álcás sirály" - ahogy magát nevezi - lírájában egy egységes Világlátomás szimbólumrendszerét rejtette el, keményebbet és komplikáltabbat, mint akárhány látnok és filozóf. A szimbólumok e gazdagsága valósággal keleti benne; próféciája azonban teljesen nyugati; s e prófécia mégis egy lírikus próféciája, ki nemcsak az Életet hirdeti, hanem a saját életének nyelvén hirdeti. Nála minden a saját életének szimbóluma, s az ő élete mindennek szimbóluma. Valóban, Ady élete szimbolikus, előre elrendelt életként jelenik meg, mint a Dantéé, s Ady teljes tudatossággal vállalja ezt a szerepet, melyhez egy nemzet, sőt egy földrész közelgő tragédiája adja meg a hátteret és világítást. Ady hivatása egy világ összeomlásában is az Életet és az emberiség változatlan eszményeit lobogtatni, s a magyar szellem örök dicsősége az, hogy mikor az egész Európa legfelvilágosultabb szellemei csekély jövetellel a túlzó nacionalizmus és gyűlölködés igéit hirdették, e világháborúba besodort kis nemzet költői, élükön Adyval, egyéni és nemzeti tragikumukat képesek voltak az Emberiség szemszögéből látni, egyéni és nemzeti sorsukon át és túl az Emberiség kálváriáját átélni. Erre csak az a nemzet lehetett képes, amelynek „Európa" és az „Emberiség" nem puszta elvont fogalmak voltak, hanem történelmének állandó iránypontjai és nagyon is konkrét küzdelmeinek tárgyai, mint a magyarnak. Bizonyos az, hogy a magyarság reprezentatív szellemei mindig távol voltak a kicsinyes nemzeti elfogultságoktól, s nemzettársaikkal szemben az emberiség közös sorsát érzik: vagyis a kis népek közös tragédiáját e nagy világban, „hiszen magyar, oláh, szláv bánat Mindigre egy bánat marad" - mint Ady mondja. Ezért tudták magukat, és tudják ma is, e nemzet költői fajukból kinőttnek és mégis véresen, fájdalmasan magyarnak, mint Ady is.

Ady költői nagyságát ma már senki sem vitatja, költészete körül mégis elkeseredett s el nem hallgató viták folynak. Ady mint forradalmár áll a köztudatban, holott forradalma valóságban a magyar lélek belső és szuverén forradalma, s benne e lélek legnagyobb ellenmondásai egyesülnek. Ady szocialista és magyar úr egy személyben: magyarságának és úr voltának érzetével gőgösebb talán a XVI. század első báró költőjénél; még szocializmusa is gőgös és úri. Éppoly látszólagos ellenmondás a Nagy Élet e látomásos és elragadtatott költőjének különös vonzódása a puritán Bibliához; mert a magyar költő szocializmusa és élethirdetése egyformán az Ember és Élet méltóságának és értékének abból a különös és megingathatatlan érzéséből táplálkozik, mely a magyar parasztnak is jellemzője, s melyben bizonnyal van valami biblikus. Ez az értékérzés edzi naggyá Adyt az Istennel és a sorssal való szembenállásában, mely e „hitetlenül hivő" lelket a legnagyobb vallási költők közé avatja; ez teszi pózát hatalmas és tragikus pózzá az események nagy tragédiái előtt; ez magyarázza gyűlöletét, mellyel az életpusztító háborút gyűlöli. Ady világnézetében és politikájában mindenesetre teljes ellentéte gróf Tiszának, ki a világháború előtti években a magyarság másik vezére volt. De e mélységesen magyar gyökerű, biblikus életérzésben az élethirdető, forradalmár költő rokon a fegyelmezett, puritán politikussal.

Ady egymagában még nem az egész új magyar irodalom. Ady csak első nagy halottja az új költők és írók falanxának, akik végzetes napjainkban még egyszer megpróbálták a magyar szellem üzenetét az emberiség számára közvetíteni. Miben áll ez a *message*? azt nem lehetett volna e helyen elmondani. Hisszük, hogy előbb-utóbb utat tör az a világ figyelmébe, s Európa ráébred e különös sorsú kis nép szavára is, mely ezer év mélységéből hozta, s ezer éve formálja, érleli, tartogatja, oly közel, s mégis oly messzeségben, átszűrve mindig új meg új fájdalmas szíven és tüdőn. Az üzenet nem program vagy gondolati bölcsesség, hogy rövid jelszók kompendiumában pár lapon előadhassa valaki: másképp miért éltek és szenvedtek volna különös képességű lelkek, hogy életükből és szenvedésükből ötvözzék meg a hiányzó

szavakat e komplikált üzenet elmondására? A magyar írók, kik e *message* mai letéteményesei, egymástól a legkülönbözőbbek: a valóság nyers ábrázolói s a lehetőségek fantasztikumába hatoló szinte matematikai szellemek; a faj hagyományait és a szoros formák korlátait tisztelő konzervatív művészek, éppúgy, mint minden korlátot széttörő s nemzetiségük korlátaiból is kikívánkozó forradalmárok. De az idegen szemében bizonnyal, ha méltóképpen megismerné őket, sokan a legkonzervatívabbak közül forradalmian újnak látszanának; sokan a leginternacionálisabb törekvésűek közül sajátságosan magyarnak. S e sajátosságból és magyarságból - mint egy tükör megjelenítő távlatából - mégis Európa arca tekint vissza Európára, s az Ember arca az Emberre.

1927

A VERS JÖVENDŐJE

1

R. C. Trevelyan: *Thamyris, or is there a Future for Poetry? (London, 1927)*

Régen olvastam valamit akkora érdeklődéssel, mint mostanában ezt a pár íves angol könyvecskét. Abból az izgatóan korszerű esszésorozatból való, amelyben többek közt a Bertrand Russel híres *Icarus*-a megjelent, a „Tudomány jövőjéről" és a filozóf Schiller *Tantalus*-a, az „Ember jövőjéről". A legjobb mai szemek kutatják itt a Jövendő fátyolos arcát, az emberi kultúra teljes területén végig, egész a Divat jövőjéig, sőt magának a Jövendőmondásnak jövőjéig.

A költészet jövője nem kevésbé fátyolos, mint akármi másé. A Vers, a Poézis igazi teste és vehikuluma, napjainkban fölbomlási tüneteket mutat. A kis brit elmélkedés a mitikus Thamürisz árnyékát idézi, akit Apollón azért sújtott vaksággal s zavarral, mert földi hangjait versenynek eresztette a szent Múzsák égi kórusában. Ez talán a mai poézis tragikuma is, mely az Élet és Próza nagyon is földi hangjaival mert beelegyedni a szent Tradíciókból táplálkozó magas ének koncertjébe. Az eredmény: az a vakság és zavar, amit a mai európai Költészet látszik örökül hagyni az utánunk jövő generációknak. Talán minden költő küzd ma a Verssel vagy a Vers ellen; minden mai költőben küzd a Vers: kétes kimenetelű, mitikus küzdelem!

A régi mítoszban a földi hangok győztek: Thamürisz gyermekei örökölték apjuk merész és versengő énekes kedvét, és nem örökölték a vakságát... Így lesz-e vajon most is, s az új Élet darabos prózája szárnyra kap-e majd, s fölér-e valaha a Múzsák régi egének magasságaiba? Vagy a Vers e lassú fölbomlása a Költészet haldoklását jelenti már? Talán a Poézis, mint egy színes és pántlikás gyermekruha, nem illik már a mai fölcseperedett és megjózanodott szellemünkre; s jön már az idő, hogy a Vers is, mint a régi mitológiák, az emberiség gyermekkorának egy szép és nosztalgikus emléke lesz...

Noha tán még a mitológia sem halt meg egészen. Legalább erre vall az, hogy íme, most is platonikus módon mítoszt idézünk, s szó sincs róla, hogy az emberi szellem problémáinak absztrakt szemléletével megelégednénk.

2

Különös véletlenből ugyanezt a mítoszt idéztem én, immár majd húsz éve, egy régi versemben, aminek a címe is *Thamyris*, s amiben magam szóltam a regebeli dalnok ajakával. Aki húsz éve hordozza magában Thamüriszt, annak nem lehet közömbös ez a kis könyv: noha szerzője kísérletet sem tesz a probléma megoldására. Csak körülutazza azt, praktikus angol utazóként, aki nem éri be általános hangulatok lejegyzésével, hanem részletekbe megy, és szinte technikai tanulságokat keres. A bámulatos angol verskultúra gazdagon szolgál ilyenekkel; mi itt most csak pár töredékes gondolatot akarunk lejegyezni, inkább mementó és noteszjegyzet gyanánt, amikre jó gondolni a magyar írónak is.

1. Azoknak, akik a magyar irodalom teljes és turáni autonómiájáról ábrándoznak, meggondolnivalót adhatna maga az a tény, hogy a magyar vers problémái és betegségei ennyire párhuzamosak az angoléival.

Az európai irodalom egy és oszthatatlan: etappjai úgy, mint válságai, mindenütt ugyanazok. Csak épp hogy a Vers válsága s problémái az angol lélekben mélyebb visszhangot költenek, mint máshol: lévén az angol léleknek a Vers nagyobb, mélyebb és máig is elevenebb élménye, mint bármely más nemzet lelkének Európában.

2. Az a folyamat, amelyben a Versírás megszűnt nagy, eleven, szociális művészet lenni, s mindjobban elvesztette régi fontosságát az emberiség lelki életében, azonos avval a folyamattal, amelyben a Vers mindjobban különvált a Zenétől: azaz a valódi Énekből, az énekelt versből lassanként skandált vers, recitált vers s végre már csak könyvből olvasott vers lett, a hangos versből néma. Ennek a fejlődésnek pedig utolsó állomása a modern *szabad vers*, mely a Zenével már az utolsó kapcsolatot is felmondja. Így észleljük itt azt a különös tünetet, hogy a Költészet, mennél jobban leszáll szárnyaló magasságaiból, mennél inkább akar az Élet, a Nép, a Próza nyelvén szólni, annál távolabb jut attól, amit szociális és eleven művészetnek nevezhetünk; annál inkább egy kis céhnek hatástalan játéka lesz.

3. Fölszabadulni a *metrum* kényszere alól, nem jelent okvetlen gazdagodást. Ellenkezőleg: gazdagságot ad maga a kényszer, éppen azáltal, hogy a szabadság hangsúlyozását megengedi. A kényszerek közt minden kis szabadság kihangsúlyozódik. Ahol kényszer van, ott lázadni lehet; s éppen a vers apró lázadásai, az úgynevezett *hibák* azok, amik a verset kifejezővé és széppé teszik. Hiszen a jó vers nem a hibátlan, hanem az, ahol a hibák is a költő céljait szolgálják. A metrum ott jut igazi szerephez, ahol nem tartják be: mert kényszerít bizonyos szótagokat nyújtva, másokat szaporán, ismét másokat különös hangsúllyal vagy különös könnyedséggel ejteni, s ekként a halott betűnek is még mindig az élőszó melegét és elevenségét tudja kölcsönözni: míg a szabad vers végképp betű és irodalom.

4. Tiszta babona hát, hogy a forma kötetlen vagy tradíciótlan volta közelebb a meleg élőhanghoz. Az angol író nagy éleslátással leplezi le az ilyen modern babonáit az irodalomnak, amik között első helyen áll az *eredetiség babonája*. Régi nagy költők ezt a babonát nem ismerték. Nem oly ritka eset, amire az angol könyvecske több példát hoz: hogy a legszebb verseket elődjeik metrikai invencióinak modelljeire formálták. A költők szinte egymás vállaira álltak, egymás ihletét folytatták és kiegészítették, mint különös kertészek, hogy egyre gazdagabb s újszínűbb virágok szülessenek. Míg a mai költő először is *tabula rasát* iparkodik csinálni s mindent mindig elülről kezdeni. Amiből végre is csak szimplex, szegényes s egymáshoz többé-kevésbé mégis hasonló dolgok jöhetnek ki: sohase gazdag, de nem is „kollektív" művészet.

5. Másik közkeletű babonája mai költészetünknek a retorikától való irtózás. Aki azt hiszi, hogy a meleg és eleven szó a mindennapi beszéddel jelent egyet, aki elvileg lemond a dikció emelkedettségéről, az a költészet szárnyait nyírja meg. Mit ér a madár, ha a földön marad? Arra a csiga is jó. Bizonyos, hogy a retorika iránti ellenszenv a hamis és elcsépelt retorika elleni jogos reakcióból született meg: s ez igazat látszik adni az eredetiség babonájának. De hát más a sas, és más a papírsárkány. Sasnak nem hányjuk szemére, ha úgy röpül, mint más sasok. De a rossz vers igazi papírmadár; akár köti földhöz a Próza zsinegje, akár nem. Minden szél játéka az, s mennél magasabbra száll, annál jobban zörög.

1928

A SZÍNPAD VÁLSÁGA

Micsoda tanulmány kellene gondolataimat csak megközelítően is legombolyítani e kemény kérdés körül! Mennyi mindennel függ ez össze! Engem ez a „válság" inkább szellemi, irodalmi oldaláról érdekel; nem is hiszem, hogy igazi okát a színháznak valami üzleti válságában vagy babonájában lehetne megtalálni. Hisz üzletileg a színház - lokális és aktuális zavarokon kívül - egészen jól állja a mozi félelmes konkurrenciáját, s állni is fogja mindig, mert a mozgókép mégsem egyéb képnél, s alig jöhet oly kor, hogy az emberi szem és lélek ne szomjazná a közvetlen, hús-és-vér emberábrázolás látványának gyönyörűségét. Az a „válság" pedig, amiről beszélünk, nem lokális és aktuális; s nem is csupán a *magyar* dráma válsága (mert igazi magyar dráma csakugyan alig van); és nem is éppen háború utáni jelenség. Hanem:

1. A modern dráma, úgy, amint a kontinensen kifejlett, nem a Shakespeare-féle népdrámának utóda, hanem inkább a francia „udvari drámáé"; a kontinentális színház eredetében felsőbb társadalmi rétegek s irodalmi körök szórakozása, ahol Shakespeare vagy Szophoklész mindig csak irodalmi vágyak és keresések idézte vendég lehetett; a modern drámának semmi köze sincs a régi dráma nagyszerű, kollektív szelleméhez. Így a modern dráma természetesen *társadalmi drámává* fejlődött, egy-egy társadalmi réteg vagy probléma drámájává: ahelyett, hogy az *ember* drámája lett volna.

Ámde a kultúra és színház demokratizálódásával ez a dráma mind nagyobb tömegek elé kényszerült állani, s kapkodva kezdte keresni e nagyobb tömegekkel való kapcsolatot. Csakhogy korunk tömege valóban *ezerfejű*, a végletekig differenciált; hol a közös érzés, amire a tömegben hatni lehet? a közös alap, melyen az író dominálhatja közönségének minden rétegét? Ilyen nagy, közös, vallásos érzések nem hatják át a mai tömegeket. Érzések helyett a logikumokhoz kellett fordulni; ami annyit jelent, hogy a modern dráma kritikus és destruktív jelleget ölt: mert ha az érzés alkotó, a logika lényegében destruktív, kritizáló. Ez a Shaw-féle dráma; ez a Pirandellóé, mely már magát a drámai forma elvét kritizálja és destruálja.

De ez a fejlődés szükségképpen a dráma nívóbeli lesüllyedéséhez visz. Az *érzés*, mennél egyszerűbb, mennél általánosabb, annál értékesebb és fenségesebb lehet; nem így van a *logikumokkal*. A logikumokra alapított dráma, mennél nagyobb és műveletlenebb tömegek elé kerül, annál szimplábbá és laposabbá kénytelen válni, hogy megértésre leljen. Az egyszerű érzés megkapó; a szimpla élc lapos. A legáltalánosabb emberi érzések örökújak, mindig érdekesek; de van-e unalmasabb az ismételt szellemességnél? Az oly dráma, melynek legfőbb elve a szellem és élc virtuóz játéka, könnyen az üres technika s az alacsony mulattatás játékává fajul. S valóban ez történt a modern drámával, mikor a háború után újabb s az eddiginél még alacsonyabb nívójú tömeg özönlött a színházakba.

2. Ez a folyamat tartalmi és pszichológikus leírása; végig lehet azt kísérni a művészet modern fejlődésének szempontjából is. Nem kell hinni, hogy ma kevesebb drámai látású tehetség van, vagy például a tragikum érzése csökkent volna. Sőt inkább erősbödött. A naturalizmus egy újfajta fátumérzést hagyott örökbe, mely a cselekedetekben is fátumot lát (nemcsak azok következményeiben, mint a régi dráma). A naturalizmus épp e felfedezésével győzte le önmagát, titkos mélyekbe fordítva a figyelmet, a láthatóból a láthatatlanra, sőt tudattalanra. A cselekedetek nem magukért érdekelnek többé, hanem a tudattalanban rejlő gyökereikért, hol fátumuk és tragikumuk lakik. A modern irodalom csodálatos mélyre ásott e sötét világba, melynek háttere nélkül ma minden ábrázolás már meztelennek és naivnak hat. De hogyan találhat helyet e mély, sokrétű és tudattalan világ a drámai formában, mely a látható és kimondott dolgok formája? A mai író legdrámaibb mondanivalója is oly természetű, hogy a szaba-

dabb regényformában teljesebben mondható el. A modern lélekábrázolás szűk Prokrusztész-ágynak érezte a drámát. Aki mégis ragaszkodott a drámai formához, mesterséges leegyszerűsítéshez és a láthatatlan dolgok erőltetett megszemléletesítéséhez kellett fordulnia; ami a szimbolizmus eredete például Ibsennél vagy Maeterlincknél.[8] De e mesterkélt eljárással a vonalak elrajzolódtak, s a színek, mintegy bengáli fényben, elváltoztak. Azóta a modern irodalom igazi nagy szellemei - s éppen azok, kiknek életlátásuk a legdrámaibb - mindinkább idegenkedni látszanak a drámai formától, s ehhez inkább csak azok folyamodtak, kiknek mondanivalója nem az életábrázolást kívánta eszközül, hanem magát a dialektikus élőszót; mint az agitatív és logikai mondanivalók, amilyen a Shaw-ké és Pirandellóké. Ekként a modern dráma eltávolodik az élettől s a Költészettől, mely csak az Életben gyökerezhetik, és a Színház, mely tömegeit végre is nem szolgálhatta ki tiszta dialektikus eszmékkel és paradoxonokkal, kényszerült a saját lábára állni és lehetőleg függetleníteni magát és hatását az irodalomtól, melynek azelőtt alázatos szolgája volt.

3. A műfajok halandók, s bizonyos, hogy amit mi röviden *drámának* nevezünk, az sem egy, hanem több, egymás után következő külön műfaj: más a görög, a Shakespeare-é, a Racine-é, a Dumas-é, az Ibsené s így tovább. Értékben is, mint célban, különbözők. Ma azonban nem csupán egy, az eddigieknél talán kevésbé értékes fajta drámavariációnak előállításáról van szó: a mai színpadi mű, melynek egyetlen célja a siker, nem is tekinthető többé irodalmi műfajnak, mert nem irodalmi célok, szempontok és szükségességek alakították ki. Kultúra s irodalom mind kevésbé érdeklik korunkat: kábulatra vágyó barbár tömegek kora ez. A mai színháznak az író teljesítménye legfeljebb eszköz, melyet a saját céljai szerint felhasznál, de mely által semmiben sem érzi kötve magát. Ez a szellem testesült meg például Reinhardtban, aki nem habozott a világirodalom legnagyobb remekműveit pusztán anyagként kezelni, a színpadi hatás törvényei szerint szabadon idomítva. A színpad nem interpretálója többé a költői alkotásnak, s esze ágában sincs, annak intencióihoz alkalmazkodni. Ellenkezőleg: az írótól kíván feltétlen alkalmazkodást, a rendező fontosabb személy lévén az írónál, s minden színházi est oly kollektív munka eredménye, melynek sikerében az író teljesítménye csak nagyon alárendelt szerepet játszhatik. Az íróra nézve ilyen munkában (nyereséget remélve) részt venni: prostitúció.

1928

[8] Ilyféle egyszerűsítéssel tesz kísérletet a modern expresszionista dráma is.

AZ ÍRÁSTUDÓK ÁRULÁSA

1

Az ember, ha nagyon nagy a mondanivalója, önkénytelenül szerény lesz. Különös lámpaláz fogja el, nem a közönség, hanem önnönmaga előtt; önmagának közönségévé és színészévé válik, s örül, ha támaszkodhatik valamire, mint a színész a súgóra. Ilyen támasza lámpalázamnak az a könyv, amit most magam elé teszek, mint a prédikátor a textusát; az az író, akibe belefogózom, mintegy kísérőbe a meredély szélén. (Ez a meredély az, aminek partján már Tolsztoj megszédült; mi maiak csak összefogózva merünk közel lépni: így lesz ez az írás - csak könyvismertetés.)

De ne gondolja senki, hogy azért választom ezt a formát - ilyen módon háttérbe húzódva -, mintha azt, amit leírok, nem akarnám egészen vállalni: mintha át kívánnám hárítani a felelősséget a textusra, melynél pedig jóval többet mondok; a kísérőre, akinél talán előbbre hajolok a szakadék fölött. Nem, ezt a föltevést mindenképp távol akarom tartani magamtól; és ezért hadd hivatkozzam már itt egy régi írásomra, amit még 1917-ben, a háború idejében írtam, s ami *Gondolat és írás* című könyvemben is olvasható. *A veszedelmes világnézet*; így kereszteltem el akkor ezt a régi cikket. Ebben már ugyanarról van szó, amiről most akarok beszélni: s az idegen író textusa helyett vehettem volna textust magamtól is, jóval régibbet, mint az idegené.

Kényes textus: de hát minden nagy téma egyúttal kényes is. És én úgy érzem, sehol se lehetne ma szabadabban beszélni erre a textusra, mint Magyarországban. Értve nem a fizikai szabadságot, hanem a Szellem függetlenségét. Az Igazság mindenütt mellékes ma, és sok helyt ellenség: egyedül Magyarország liheg, eped, kiált Igazságért; ő az a nemzetek közt, melynek legmerészebb álma sem haladja túl a legminimálisabb Igazságot. Ha valahol otthont remélhet még a földön az Igazság régi elve: itt van az. E szerencsétlen és megalázott nemzet - a harci erő védtelen áldozata - szellemi tekintetben szerencsésebb, mint a büszke hatalmasok: szabadon nézhet szembe a Gondolattal, melytől az Erő fél, s egyszerre szeretheti hazáját és az Igazságot.

2

Soha talán irodalom és filozófia oly félve nem kerülgették „a Kort centrális problémáit", mint ma. Holott sohse volt tikkadtabb a Szellem, elepedve egy Szó enyhületéért. Egy szóért, mely méltó az Ige nevére, amit a grammatika cselekvésszónak is mond? Ó, nem, nem, az Isten őrizzen! Cselekvés elég volt, több is az elégnél: legalább ahogy a *könyv és puska* szimbólumban értik - mert azt olvasom hogy ez a *gondolat és cselekvés* jelképe. Cselekedtünk - vagdaltunk lövöldöztünk - összevissza, jobbra és balra, mindenféle szavakat kiabálva a sötétben. Az a szó sohsem hiányzott, amelyik „tetteket gyújt".

De az, amelyik világosságot!

S rövidlátás a „szabad vélemények üldözését", a „gondolat elnyomott voltát" okolni ezért a hiányért! Még az sem magyarázza, hogy a probléma olyan természetű, amilyennél azt szokták mondani: „egy gyermek kíméletlenségére volna szükség". Az emberi világ „elevenét? tapintani": ehhez bátorság kellett minden korban, s bátorságért és kíméletlenségért ma sem megyünk a szomszédba. Korunk önző kor, de önzése a szenzációk önzése, és sohse volt annyi

Hérosztratész, mint ma. Egész irodalmunk a kíméletlenség jegyében áll, mint égési életünk, kényszerűen, a bátorság jegyében.

S nem is hiányzik a bátorság a Kor gondolkodásából. Ám ez inkább az igék és pártok bátorsága, mint a világosságé. Pacifisták gyakran tiszteletre méltó nyíltsággal bélyegezték meg a Ma világnézetét, mely a nyers erő és balga tények istenítése. De mindez a kritika egy tűnt század „progresszív" eszméin alapul, amikre ma csak mosoly vagy sóhaj felel: nem éppen a felkavaróan aktuális problémák visszhangja. A Kor problémájára aligha az tapint, ki elmaradt vének módjai csahol a Kor ellen, s csak oly bűnöket tud szemére hányni, miket az büszkén vállal.

Olvastam oly könyveit is a pacifistáknak, amik kerülték ezt az elavult szentimentálizmust; ezek teljesen korszerűek és praktikus jellegűek voltak; de csak untattak, vagy kedvetlenítettek. Csodálatos! Micsoda katasztrófákat éltünk át, s micsoda felhők csüggnek még fölöttünk! Azt hinné az ember, másra nem tudunk gondolni: megszállottakként járunk e felhők alatt, s izgat minden szó, mely róluk esik. De ahelyett untat. Ez a reális alapokon nyugvó pacifizmus éppoly hidegen hagy, mint az érzelmi. Rossz üzlet a háború? Ha ma rossz, holnap jó lehet; s talán nem is okvetlen csak üzlet. A Kor problémája nem praktikus probléma; különben is a mai lélek ösztönszerű bizalmatlansággal van az ilyen praktikus és tudatos megoldások iránt. Soha kisebbnek nem éreztük magunkat a nagy történeti folyamatokkal szemben; apokaliptikus kíváncsisággal lessük a Századot, s borzongató találgatásokba bocsátkozunk: mi lehet még ebből? Ez a legtöbb, amit eddig még tudtunk vagy mertünk. Apokaliptikus korok talajából természetszerűleg fakadnak fel a történetfilozófiai spekulációk. Az Emberiség karaktervváltozása, új embertípus megjelenése a földön, kultúrák élete és halála, Napnyugat alkonya: mind csupa kész Apokalipszis. S ily apokaliptikus jelek és jóslatok bizonnyal alkalmasak megragadni a mai fantáziát.

De az Apokalipszis nem arra való, hogy szomjat oltson; inkább még szítja azt: azért előzik meg a Szentkönyvben is az Evangéliumok. Azok a régi Evangéliumok, amikhez Tolsztoj oly zavartan és görcsösen próbált visszanyúlni... Ma más evangéliumokat olvasunk, egészen különös evangéliumokat: s ezek mögött az új evangéliumok mögött leselkedik a *Század kimondatlan problémája*.

3

Julien Benda könyve, amelyhez itt gondolataimat fűzni kívánom - s amelynek címe: *Az írástudók árulása* -, talán közel jutott ehhez a problémához; mégpedig főképpen két fölfedezéssel.

Az egyik, hogy a probléma mindennek dacára erkölcsi jellegű.

Hisz annak éreztük elejétől fogva; mégis már-már szinte kétségbeestünk ilyetén felállíthatósága felől. Hogyan lehessen erkölcsi problémát formulázni, ahol az erkölcs alapelvei váltak kétségessé? Matematikait sem formulázhatsz, ha kétség van a kétszer kettő körül. A világ azelőtt is a nyers erő útjain járt: de tudatában volt annak, hogy ez nem az erkölcs útja. Papjai és írástudói - noha maguk sem mindig éltek a szerint - állandóan és egyértelműleg hirdettek egy érdekeken és erőn felülálló s azoktól független erkölcsöt. A mi korunk írástudói távol vannak ettől az egyértelműségtől. A mai tudós tudja, hogy az erkölcsöt posztuláló ész másodlagos az ösztönökkel szemben; s irodalmunk az ösztönök korlátlan és szabad kiélését hirdeti. Ehhez képest az ösztönök közül azok, melyek nem az egyéni önzés ösztönei - a nemzeti és faji ösztönök -, minden értékskála csúcsára kerültek a legtöbb mai gondolkodó tábláján; míg az univerzális erkölcs elvei annyira vesztettek presztízsükből, hogy legalább a nemzetek közti érintkezésben csak a tények és erő jogát ismerték el. Ismétlem, nem arról van szó, hogy e

szerint cselekedtek: mindig e szerint cselekedtek. Arról van szó, hogy ezt is *vallották*: maguk a próféták és írástudók ezt vallották.

Ilyenformán mindenki érezte, hogy naivság a Kor rettenetességeinek problémáját mint erkölcsi problémát fogalmazni. Innen ered, hogy szívesebben fogalmazták - még maguk a pacifisták is - praktikus-gazdasági vagy történetfilozófiai probléma gyanánt. De ezt valami rossz lelkiismerettel s mintegy nem őszintén tették, jól tudva magukban, hogy csak eltávolodnak vele attól a ponttól, ahol a „Kor elevenére" lehetne tapintani. Ez így csak keveseket érdekel, s már senkit sem ráz meg.

Julien Benda visszavitte a problémát az erkölcsi térre. És ezt második fölfedezésének segítségével tudta megcsinálni.

4

Ez a második fölfedezés abból áll, hogy a Kor problémája: az írástudók problémája.

Ahol a gondolkodás, ott lakik a lelkiismeret is: nem a lábban vagy kézben, hanem a fejben. A nagy tömeg tétlen és vak, mint a test volna fej nélkül; megy, amerre viszik; neki nincsenek problémái a fizikai megélhetés problémáján kívül. A Kor lelkét az írástudókban kell keresni. Ők mozgatják a „század lépteit"; hatalmuk egyre nagyobb e papiroskorban. A modern újságírás mindjobban fölmenti a tömeget a gondolkozástól, kész gondolatokat szállítva neki, hogy beteljesedjen a munkafelosztás, amely differenciáltabb szervezetekben mind tökéletesebb. Ami a gondolkozásra, ugyanaz vonatkozik az érzésre is, és a tömegek lelki életének minden más „kollektív funkciójára": mindezekért egyre kizárólagosabban az írástudók felelősek.

Mármost Julien Benda az írástudók szerepkörének betöltésében az utolsó évszázad folyamán nagy és mélyreható változást konstatál, melynek gyümölcsei most kezdenek megérni: s ebben ragadja meg ő a század problémáját.

Az írástudók történeti szerepe nyilvánvaló. Ez az osztály, mely a papi kasztból fejlődött ki, nem materiális érdekeket szolgált. Egyáltalán nem érdekeket szolgált. Történetünk bizonnyal kisebb-nagyobb embercsoportok önző és véres harcaiból szövődik: de - akár a körülmények szerencsés találkozása folytán, ahogy Benda mondja, akár valamely fejlődéstani vagy teologikus okból - kialakult a századok folyamán egy különös emberfajta, mely magasabb értékek letéteményesének érezte magát, túl a harcos csoport puszta érdekein, azok fölött, azoktól független.

Ezek az értékek kezdetben isteni kinyilatkoztatások és parancsok voltak. S igaz, hogy az Isten eleinte a nemzet istene vagy a törzsé: de mégsem a nemzet volt az Isten fölött, hanem az Isten a nemzet fölött. Az Isten a papok és próféták szavaival kellemetlen dolgokat üzenhetett a nemzetnek: gyakran korholta, és súlyos áldozatokra kötelezte. Bizonnyal gyakran volt az Isten szava is emberek eszköze; s a papság is sokszor állt különböző politikai csoportok szócsövének. De ezt sohsem vallotta be, és sohsem vallotta hivatásának. Ez visszaélés volt, és a hivatás elárulása.

S a társadalom akként fejlődött, hogy az írástudók kasztja, s az, amit hirdettek, még jobban és mindinkább messze szakadt a partikuláris érdekek közelségétől. A nemzeti és törzsi vallások helyét az univerzális Vallás foglalta el; majd az univerzális Tudomány. A nemzetek írástudói már nem csupán ösztönszerű és babonás félelemmel hirdettek egy földi harcokon felülálló metafizikai hatalmat, hanem teljes tudatossággal szakadtak külön belsejükben a földi érdekek szolgálatától, szemeiket az egy Istenre függesztve, vagy az egy igazságra. Papok és tudósok az elmúlt hosszú évszázadok alatt egyformán felháborodtak volna a gondolatra, hogy vala-

mely földi közösség érdeke előbbre való lenne előttük Istennél, erkölcsnél vagy igazságnál, s még pláne, hogy Isten igéjét vagy a tudomány törvényeit nemzetük vagy kasztjuk érdekei szerint formálnák. Azt hirdetni, hogy ezek az érdekek fölötte állanak a morálnak és igazságnak: nyilvánvaló képtelenség lett volna. A hitetlen materialista szemében éppúgy, mint a földön túli Isten papja előtt, az Igazság független volt az emberi harcoktól; s az igazi írástudó gyakran halt inkább vértanúhalált, hogysem azt világi tekinteteknek rendelje alá.

5

Julien Benda nem kíséri végig az írástudókat a történelem századain. Ő nem a tények embere; sőt az, aminek leleplezését és megbélyegzését maga elé tűzte, éppen a Szellem leborulása a Tények előtt. Ehhez képest nem is a tényekből indul ki, inkább az írástudó platóni eszméjéből. Az Írástudó a Szellem embere; a Szellem pedig tudvalevőleg az, ami az *egyes* helyett az *általánosra* néz; s ennélfogva mintegy felülemelkedik a tények és esetlegességek hálóján; a Szellem összekötő és törvényadó princípium; a Szellem embere *túllát* ösztönein; talán nem képes legyőzni őket, de képes kritizálni: azaz képes normákat alkotni, melyek függetlenek maguktól az ösztönöktől.

Tagadhatatlanul nagy dolog egy ilyen princípium jelenléte a társadalomban! Mondják, hogy a világ nem javul, s az embercsoportok ösztönei és harcai semmit sem veszítenek erkölcs nélküli kíméletlenségükből. Tömegeinkben nem vagyunk jobbak az állatoknál, s társadalmi és nemzeti életünk könnyen válik a vak ösztönök játékává. Mégis megkülönbözteti az emberi életet az állatokétól annak a princípiumnak a jelenléte, mely, ahogy mondtam, legalább *túllát* az ösztönökön, s elméleti tekintélyével mégiscsak hat, és kapukat tár. Nélküle bizonnyal nem volna képzelhető az egyéni *struggle for life* formáinak az a szelídülése, amely tényleg bekövetkezett. De még ha nem is hinnénk ebben a tényleges hatásban, lehetetlen tagadni, hogy míg a Szellem princípiuma él az emberek között, addig nyílt kapu van, ígéret, út és lehetőség; égő fény van, amely, ha kialszik - mint egy gyönge lámpa, amit még el is fújtunk, miután részegségünkben úgyse vettük hasznát -, az emberi világ, mintegy eldobva valami utolsó reménységét, úttalan tántorog bele egy kusza és végképp elborult erdőbe.

Ennek a princípiumnak őrei voltak az írástudók.

És ezeket az őröket vádolja Julien Benda árulással! A Szellem embereit vádolja, akik hűtlenné váltak a Szellemhez: a Vak Ösztönök dicsőítőit, harcok apostolait, az emberi Erkölcs és Közösség tagadóit, a Tények és Erő filozófusait.

6

Nem célom, és alig vinne sokra, több vagy kevesebb példával szolgálni itt abból a töménytelenből, amivel Benda világítja és támogatja e vádat, felsorakoztatva a modern írástudók kasztjának egész ranglétráját; a nagy bölcselőtől, aki elméleteivel aláásva az Ész és Morál minden tekintélyét, magasabb morálként hirdeti az „akaratot a Hatalomhoz” vagy a közösségbe való vak beleolvadást; a paptól, aki ős, nemzetközi vallását ifjú és harcos nemzeti szenvedélyek szolgálatába állítja, vagy azoknak alárendeli, nemzetét többre tartva Istenénél; a szociológtól, aki csak nemzetek vagy osztályok morálját hajlandó elismerni, vagy a társadalom egész etikáját szellemi princípiumok helyett az erőviszonyokra alapítja; a tudóstól, aki megveti az elméletet, minden tudását az „élet szolgálatába” állítja, nem azért tanul, hogy tudjon, hanem, hogy cselekedjen, s az igazság egyetlen kritériumául a hasznosat ismeri el; a kritikuson át, ki minden pártatlanságot képtelennek és embertelennek tartva büszkén vallja,

hogy ilyesmire nem is törekszik; a művészig, ki nem hisz a szépségben, csupán a „cselekedetben”; az íróig, aki az élet mentül korlátlanabb kiélésére izgat; és az újságíróig, aki szintén csupán ezért az „életért” lelkesedve szimatolja és szítja a tömegek ösztöneit, s teszi még „vakabbá a vakot” - hogy Berzsenyi szavait mondjam rá.

Mindenütt ugyanaz a látvány; mindenütt - „szellemi életünk egész terén”, ahogy mondani szokás - elhagyták az írástudók földi harcok fölött álló magasságukat, s leszálltak a harcba vagy - saját kifejezésük szerint - az „életbe”; leszálltak, nem személyükkel, hanem doktrínájukkal, ami eddig egyetlen bíró volt itt, az Ész levetette bírói palástját, a harc megvakul, nemsokára nincs bíró, csak harcos: az írástudó éppoly harcos lévén, mint a többiek.

Ez az, amiben korunk szelleme lényegileg különbözik elmúlt korok szellemétől. A példák itt igazán keveset számítanának, mert az egyes példákat vitatni lehetne, míg az általános változást talán - tudat alatt és többé-kevésbé nyomasztóan - mindenki érzi. Mégis, hogy minden félreértést elkerüljek, néhány pontot még külön kell megvilágítanom.

7

Az első, hogy nem pártkérdésről van szó: az írástudók árulása független a pártoktól, és nem lehet vele csupán egyes túlsúlyra jutott pártokat vádolni, például a militarista vagy nacionalista gondolkodókat. Az „írástudók árulása” nem lehet valamely baloldali ellenpártok harci jelszava. Ez valóságos képtelenség volna és nyilvánvaló logikai hiba. Aki arról panaszkodik, hogy az írástudók elárulva magas hivatásukat, leereszkedtek a világ harcaiba, nem követheti el éppen panaszával maga is azt az árulást, amelyről panaszkodik, a legkülönösebb ellentmondás nélkül. (Ami nem jelenti, hogy logikátlan korunkban ez az ellentmondás ne volna valószínű és sokaktól várható. De akkor olyan ellentmondás lesz ez, ami a tételt csak megerősíti; és elkövetője maga szolgáltat példát az „írástudók árulására”.)

Benda nem esik ebbe az ellentmondásba. Igaz ugyan, hogy kritikája inkább baloldali, s elsősorban a francia nacionalizmus teoretikusait éri - egy Barrèst, egy Maurras-t, akik az árulásnak összes konzekvenciáit levonták, s azt először avatták teljes tudatossággal mintegy elvvé és kötelességgé a bűvös sípjukat tömegekben követő fiatal francia „írástudók” előtt. De maga Benda figyelmeztet a modern szocializmus és szindikalizmus egyes elméleteire, melyek a szélsőbalon nem kevésbé súlyos árulást jelentenek a Szellem princípiumával szemben, mint e nacionalista teóriák a szélsőjobbon. Ezek az elméletek az „osztályönzésnek” és az „erő tudatának” alapjára helyezkedve megvetik az úgynevezett „polgári morált”, annyiféle erkölcsöt ismernek, ahány társadalmi osztályt, s osztályuk érdekeit éppúgy fölébe helyezik mindent igazságnak, mint némely nacionalisták nemzetük vagy fajuk érdekeit. Nem egy párt vagy csoport betegségéről van szó: hanem egy kor betegségéről.

Párthoz vagy csoporthoz tartozni - szeretni azt és harcolni érdekében - ez maga még nem elárulása a Szellem princípiumának. A régi korok írástudói is pártokhoz tartoztak, s harcolták azok harcait, néha nagyon is szenvedélyesen. De ó, szegény naiv „régi írástudó”! neki még esze ágába sem jutott, hogy ezt a szenvedélyt máshogy is lehessen indokolni, akárcsak önmaga előtt is, mint meggyőződésével és az igazsággal. Büszkén hangoztatta - még ha nem úgy volt is -, hogy egyetlen célja és mindenekfölött való ösztönzője az Igazság, s csak ennek felsőbbségével képzelte igazolhatni ügye érdekeit. Vajon ugyanígy beszél a modern „írástudó” is? Távolról sem. Ő arra büszke, hogy „egynek érzi magát csoportjával” - nemzetével, fajával vagy a proletariátussal -, „annak érdekeit mindenek fölé helyezi”, nyíltan hangoztatja, hogy nem ismer erkölcsöt annak javán kívül, s nem is kutatja, hogy igaza van-e? Ha nincs, annál rosszabb az igazságra nézve. Ez az, amit Benda egészen új jelenségnek érez a Szellem birodalmában, és méltán.

„A Szellem birodalmában”: ezt azért hangsúlyozom itt, mert evvel függ össze a második fontos megjegyeznivaló minden félreértés ellen; és ez az, hogy nem az írástudók magánéletéről van szó. Arról van szó, *amit hirdetnek*. Az írástudó is ember, és emberi adottságai vannak. Nem magunk választjuk meg a közösséget, amelybe tartozunk: az adva van természetrajzilag és történelmileg. Szeretni ezt a közösséget csak oly természetes, mint magunkat szeretni; s szeretni azt jobban, mint magunkat, jobban, mint életünket: oly kitágulása a létnek egy önzetlenebb lét felé, mely semmiképp sem ellentétes a Szellem princípiumával, s melyet az írástudók minden korban egyformán magasztaltak. De jobban szeretni, mint az Erkölcsöt és az Igazságot: ez a kérdés! Az ember önmagát hibáival együtt szereti (ami még nem jelenti okvetlen, hogy nem akar e hibákon javítani). Hazáját is hibáival együtt szereti, s ebben még nincs oly nagy veszedelem. A veszedelem ott kezdődik, mikor hibákat, sőt bűnöket elvileg erényekké avat, azon egyetlen kritérium alapján, hogy az ő hazájának hibái azok - s ilyenformán minden objektív erkölcs nyilvánvaló tagadását hirdeti -, s teszi ezt nem naivul, hanem teljes tudatossággal, az írástudó felelős szószékéről.

Mily tragédia, ha az *igazi* írástudó tudja hibásnak vagy bűnösnek hazáját! Az erkölcsi felháborodásnak micsoda hangjai törnek ki belőle! Önkínzó haraggal fordul a bűnös anya ellen, dacolva annak vádjaival, kitagadásával, száműzésével... Szereti hazáját hibáiban is, de szó sincs róla, hogy *hibáival együtt* szeretné! Minden hibáját kétszer érzi, és szó sincs róla, hogy erényeknek látná! Gondoljunk a zsidó prófétákra, gondoljunk Dantére vagy Adyra! De még nagyobb tragédia volna, ha egynek érezné magát hazájával hibáiban is, ha magában is érezné azokat, s nem tudná gyűlölni, noha jól látná, hogy hibák, hogy bűnök! Mily tragikus szavakat adhatna ez a tragikus helyzet egy *igazi* írástudó ajakára! A modern írástudó számára nem tragikus az. Ő a legkényelmesebb megoldást választja: a bűnt, mihelyt az ő hazája bűne az, *egyszerűen kinevezi erénynek* - és akkor többé semmi baj!

Bűnös nemzetekről beszélni sohasem volt aktuálisabb, mint ma, amikor már a „jámbor tömeg” tudatába is átment a szomorú tétel, melyet az új írástudók oly kedvtelve hangoztatnak: hogy a nemzetek lépteit nem az Erkölcs kormányozza. A birodalmak növekedésével s az erőviszonyok bonyolódásával a legcsekélyebb kérdés körül a politikai tények oly kusza hálózata szövődik, hogy a „jelenkori történelem” valószínűleg mindenki számára a veszélyes tények és erők kibogozhatatlan őserdeje. Mit csinálhat a magánember - vagy akár a politikus - ebben a tömkelegben? Nyilván aligha mást, mint amit a szegény vándor az őserdőben: bukdácsol, kerülgeti a fákat és bozótokat, óvja életét - vagy nemzete életét -, ahogy tudja, megy hol jobbra, hol balra, merre lehet, s nem az elérhetetlen csillag után, mely a távolban előtte ég: mert ha azt követné, betörné homlokát. Az írástudó is ily szegény vándor, magánéletében: de ő egyszersmind kalauz. Neki is bukdácsolnia kell, s kerülgetni az akadályokat jobbra és balra: de ő egyszersmind vállalta azt a tisztet, hogy folyton szem előtt tartja a Csillagot. Ő is tudja, hogy a Csillag elérhetetlen. De mégiscsak a Csillag az, ami e földi utakon irányt jelez. Aki egyenesen feléje megy, betöri homlokát, és elpusztul. De aki végképp elveszti szem elől, az eltéved, és céltalan tömkelegbe fullad.

Az „áruló” írástudó tehát nem avval lesz árulóvá, ha lába nem megy egyenesen a Csillag felé, melyre ujja mutat. Az árulást akkor követi el, ha nem is mutat többé a csillagra. Léptei magánügyek; de szavaiért és útjelzéséért felelős a világnak, melynek kalauzává szegődött. Jól tudom, hogy irodalmunk - mely az Áruló írástudók korának irodalma - semmit sem értékel annyira, mint az élet nyers őszinteségét, és semmit sem bélyegez meg jobban az írástudóban, mint azt az űrt, mely hirdetett igéje s az élet közt „tátong”. Mégis ki kell mondanunk, hogy ez az űr kevésbé katasztrofális, mint a modern igehirdetők „életessége”: azaz szavaiknak őszinte

alkalmazkodása az élethez. A háború bizonnyal nem krisztusi dolog; s Krisztus papja, aki békéről és testvériségről szónokol, s közben megáldja a gyilkos fegyvereket, mindenképp szomorú és tragikus látvány. De mit tegyen a pap, aki mégiscsak ember és hazafi; aki ebben a szörnyű életben él, és szereti hazáját? Százszorta demoralizálóbb az a pap, aki nem cselekedeteit, hanem igéit alkalmazza a vad élethez, s Béke és Testvériség helyett a harcot hirdeti, többé-kevésbé tudatosan félreértve a Krisztus szavait: „Nem békét, hanem harcot hozni jöttem e világra" mintha ezekben nem a Szellem harcáról volna szó. Amaz talán gyenge papja az Istennek, de még mindig az Isten papja. Emez a Sátán papja. Áruló pap, áruló „írástudó".

9

Összefügg ezekkel a harmadik megjegyeznivaló is: mert ha nem az írástudók magánéletéről van szó, nem esetleges meghajolásukról az Élet kényszerei előtt: magától értetik, hogy *áruló* írástudó nem egyszerűen *megalkuvó* írástudót jelent. Az „írástudók árulása" nem külső nyomás alatt jött létre, hanem magukból az írástudókból indult ki, gondolataiknak belső fejlődése kapcsán. Nem egy háborús kor hangulatának hatása az eszmék világára, hanem ellenkezőleg, egy béke felé törő, reményteljesen civilizálódó és szabadelvű korban önmaguktól kiérett eszmék szomorú visszahatása a korra; visszahatás, mely lehetővé tette, amit már senki se hitt volna: hogy a civilizált és fölvilágosodott Ember hajlandó lett ismét állatnak érezni magát, és természetesnek elfogadni a legvadabb barbárságokat és szörnyűségeket.

Bendát, mint már mondtam, nem érdeklik a történeti tények és előzmények. Őt csak a jelenlegi állapot foglalkoztatja, s annak viszonya az erkölcsi eszmékhez és törvényekhez. Ehhez képest nem tér ki az írástudók árulásának történeti csíráira s arra a folyamatra, melynek kapcsán ez az árulás megérett, és gyümölcsöket hozott: csupán annyit állapít meg, hogy ez a folyamat párhuzamos a modern antiintellektualista és pragmatista világnézetek kialakulásával. Ez eléggé megvilágítja, hogy úgyszólván autochton és tisztán szellemi eredetű. Nem úgy történt, hogy az Ész meghódolt volna akármilyen tekintetek előtt, visszahátrálva mindenen fölülálló szabadságában és merészségében. Ellenkezőleg, az Ész, miután a XVII. és XVIII. századok folyamán kivívta autonómiáját minden hagyományos korlát gyámsága alól, csak önmagára hallgatva logikusan és tekintetek nélkül folytatta pártatlan bírói működését, s annyira ment tekintetnélküliségében, hogy végül saját magát is kritika alá vonta: s ez a paradox cselekedete lett megindítója annak a pszichológiai folyamatnak, mely a XIX. század folyamán szinte az Ész mazochizmusává fajult el, s végül is arra vezetett, hogy az Ember legnagyobb büszkesége, az állatoktól megkülönböztető Intelligencia, önmaga ásta alá saját tekintélyét.

Magamat ismétlem, mikor ezekről a dolgokról beszélek: mert már abban a régi cikkemben, amire írásom elején hivatkoztam, megpróbáltam ezt a folyamatot vázolni. Nincs is hozzátennivalóm ahhoz, amit ott megírtam. *A tiszta ész kritikája* óta az emberi filozófia tevékenysége jóformán abban merül ki, hogy - amint előbb kifejeztem - az Ész tekintélyét aláássa. A nagy gondolkodók, akik kimutatták, hogy az ész csupán alárendelt eszköz, melyet az Akarat vagy Ösztön alkotott magának a létért való küzdelem céljaira - késői melléktermeke a Fejlődésnek -, eleinte még nem sejtették gondolataik következéseit. Ők távol voltak attól, hogy az Ész erkölcsét lerontsák, és helyébe az ösztönökön alapuló erkölcsöt ültessék trónra. Részükről még az Ész elleni kritika is az Ész erkölcsének egy hőstette volt: az Ész hősies igazságszeretete önmaga ellen, önmaga rovására! De a fejlődés, melyet elindítottak, már nem állhatott meg. Nietzsche az Akarat morálját hirdeti, Bergson az Ösztön ismerettanát. Mert mi más az intuíció, mint az Ösztönnek a megismerés forrásává való avatása? Aztán megkezdődött az Igazság kritikája a pragmatistáknál. Az Ész kényszerült lemondani a döntőbíró szerepéről is (az Igazság dolgaiban): mint egy tekintélyét vesztett király, kit végre is letesznek székéről. S közel vagyunk ahhoz, hogy az önzetlen Ész székét a tudományban is az önző Élet

foglalja el. Ha az igazság egyetlen kritériuma a hasznossági elv - igazság az, amit föl tudunk használni -, akkor az igazság nem független többé az élettől és az érdektől. Az a kultúra pedig, ahol a megismerés főforrása az ösztön, és egyedüli értékmérője a hasznosság, ahol a legmagasabb morál a falka harcában való önfeláldozás, s ahol még az ész is csak az ösztönélet izgatója vagy az Akarat szolgája akar lenni: nem emberi, hanem állati kultúra.

10

Jól tudom, hogy azok ellen, amiket leírtam, a legkülönbözőbb ellenvetéseket lehet emelni. Viták vihara és tiltakozások tengere fogadta a Benda könyvét is, mutatva, hogy mélyen vágott a Kor elevenébe, vagy legalább a Kor írástudóinak szívébe, melyből vér helyett tinta csordul. S a lehetséges ellenvetések köre talán még nagyobb az én soraimmal szemben. Benda dolgozata egészben véve a politikai morál körében marad. Ő csupán a Hatalom és Harc apostolainak, vagy a Tények és Történelem blazírtjainak kritikáját hívta ki maga ellen. De amit én mondok, az visszahatással bír „a kultúra egész mezejére", s ellenérzést kelthet oly olvasóban is, ki egyébként politikailag legnagyobb ellensége a nemzetek és fajok *sacro egoismo*-jának és a történelmileg kiérett Tények áhítatos tiszteletének. Mert ez a - progresszív és „baloldali" világnézetű - olvasó ugyanakkor, többé-kevésbé nyíltan és tudatosan, barátja az ösztönélet modern fölszabadulásának, barátja annak a modern őszinteségnek, mely egész kultúránkat ennek az ösztönéletnek leplezetlen és nem cenzúrázott kifejezésévé avatja, tagadója az Ember fölött álló és tőle független Erkölcsnek - előtte az Ember állván mindenek-fölött - s rendszerint megvetője az Élet harcain felülemelkedő objektív és *l'art pour l'art* kultúrának: ő „életes" kultúrát szomjazik, az Élet és Cselekvés *aktivista* kultúráját.

Mindez csak még világosabbá teszi, hogy amit elmondtunk, az nem valamely jobb- vagy baloldali „világnézet" megtámasztása s az ellentétes világnézet megtámadása. Korunk úgynevezett „világnézetei" történeti termékek és különböző elveik egyáltalán nem a logikai összetartozóság alapján kerültek egymás mellé. Aki nem a véletlen és logikátlan tények, hanem a minden tényektől független Igazság nevében okoskodik, annak először is e „világnézetek" béklyóiból kell magát teljesen fölszabadítani. Az a készség és, hogy úgy mondjam, fegyelmezettség, amivel a modern írástudók hajlandók a körülöttünk harcoló világnézetek egyikének katonáivá szegődni - jobbra vagy balra állni -, s a választott világnézet elveinek véletlen és történelmileg lerakódott komplexumát - legalább főbb részeiben és egész összefüggésében - kritika nélkül elfogadni: úgyis csak egy újabb és eklatáns példája az „írástudók árulásának". Akinek az Igazság a fontos, egyenként vonja vizsgálat alá az elveket, s egyiket elfogadja, másikat elveti, aszerint, amint igaznak vagy hamisnak tetszenek előtte. De a modern írástudónak nem az Igazság a fontos, hanem a „világnézet": vagyis a harc, a párt. A Kor azt kiáltja:

- Színt kell vallani egyik vagy másik világnézet mellett!

Ehhez képest az írástudó rá sem gondol arra, hogy a környezete által készen kínált világnézetet mintegy tételenkénti kritikának vesse alá. *En bloc* elfogadja, vagy - ha lázadó természet - elveti. A pacifista például - a Béke barátja - már szinte evvel a ténnyel implicite *progresszívnek* vallja magát: azaz elfogad ráadásul egy egész sereg olyan állásfoglalást és doktrínát, melyekhez legalábbis gyakran semmi köze. Így rendszerint egyúttal szocialista: vagyis oly tan híve, mely tisztán az *„erőt erő ellen"* elvének s a tömegek harcos fegyelmezésének alapján állva, lényegében militarisztikus jellegű, sőt az ellentáborral közös erkölcs tagadásában is egy a legvégletesebb szellemű militarizmussal. Mondják, a nem szocialista gazdasági rendszer szükségszerű következménye és korrelátuma a háború. Nem tudom, igaz-e? de mindenesetre jellemző érv a modern írástudó szájában. A régi írástudó az igazsággal és erkölccsel érvelt; a

mai a lehetőségekkel és gazdasági összefüggésekkel. Ez pedig semmiképp sem tartozik hatáskörébe. Ez a politikusok és közgazdák dolga: a praktikus tudomány és Cselekvés embereié. Nekik kell a Szükséges Rossznak ebben a tengerében, amit Életnek nevezünk, megtalálni a Legkisebb Rossz útját. Az igazi írástudó hivatása épp az, hogy e gazdasági és egyéb praktikus lehetőségekre és szükségszerűségekre nem tekintve, ébren tartsa e földön a tiszta erkölcs és logika tekintélyét és tudatát.

E hivatás modern félreismerése okozta, hogy a világnézetekből pártok lettek: az Eszmék leszálltak az Élet harcaiba, s elfogadták a politika minden logikátlan és változó *junktim*-ját. Így lépett sok helyütt *junktim*-ba a katolicizmus - melynek már neve is egyetemes jellegére és eredetére utal - a legkevésbé egyetemes elvű, legpartikulárisabb nacionalizmussal. Világért sem mondom, hogy a katolicizmus - az Egyetemes Vallás - ellentétes a nacionalizmussal: de semmi esetre sem involválják egymást szükségszerűleg. Éppoly kevéssé szükségszerű a *junktim* a militarista világnézet s a kulturális és erkölcsi konzervativizmus között. A modern militarizmus homlokegyenest ellenkező erkölcsön alapul, mint hagyományos kultúránk: úgyhogy még talán logikusabbnak tűnhetik föl a futurizmussal való szövetsége, amit a háború alatti Itáliában volt alkalmunk látni.

11

Az „írástudók árulásának", ismétlem, semmi köze mindezekhez az *izmus*-okhoz. Ezek a harcos Élet kényszerű pártjai és táborai: emberi alakulatok, akár a nemzetek és kasztok. És hogy mielőtt az ellenvetésekre felelnék, régi retorikusok szabványai szerint még egyszer összegezzem a három pontot, amivel tételemet megvilágítottam: ha az írástudók árulása vagy hűsége független a pártoktól, független az emberi magánügyektől, független a külső kényszerektől: bizonnyal lehetnek ők hű katonái az Életnek és időleges alakulatainak, s mégis hű katonái egyúttal annak az időtlen és egyetemes tábornak is, melynek zászlajára az Igazság van írva, s mely nem ismer kisebb vezért az Istennél, ki maga az örök és mindenütt-egy Igazság. És aki azt kérdi: „Hogyan lehetséges ily kétféle hűség?" - gondoljon a katolikusokra, kiknek vallását az imént említettem. Az igazi írástudók is ily katolikusok, elosztva a nemzetek között: s az ő katolicizmusuk sem ellentétes a nacionalizmussal; egyszerre szerethetik földi hazájukat és az Örök Rómát. S így felelek az első ellenvetésre, melyet a Szellem hazaárulásának e korszakában bizonnyal nem a Logika ad az írástudók szájába, hanem a Kor vallása: a nacionalizmus s a helyre és időre való tekintetek.

- Itt áll egy szerencsétlen ország, a hazád, kifosztva, megcsonkítva, vérezve „ezer sebből". Szellemünk minden kincse, ami ész, erő, kitartás és erkölcs van itt szívekben és agyakban, mind nem sok még, hogy őt megmentsük, és fölemeljük. Egész szívekre és egész agyakra van szükség. S mindenki, aki szellemileg tehet itt valamit, a hon minden írástudója, a legnagyobbtól a legkisebbig, nem ismer dicsőbb célt, mint hogy magát e nagy munkára ráköltse. S akkor jössz te, és korlátozni és bénítani akarsz valami „örök Rómával", valami földön túli Igazsággal, amire nagyobb és boldogabb nemzeteknek talán van idejük és erejük gondolni - mi nem érünk rá arra! Előttünk csak egy cél van és egy igazság: ennek a boldogtalan nemzetnek a java:

Ha azt kivíttuk a mély sülyedésből
Köszönjük élet! áldomásidat,
Ez jó mulatság, férfi munka volt!

12

Ez az ellenvetés; s íme, a felelet:

Senki sem kívánja az Igazság nevében a magyar írástudóktól, hogy ne szenteljék egész lelküket, minden erejüket hazájuk fölemelésének. Hiszen az Igazság maga sem kívánhat itt egyebet, mint fölemelését ennek a boldogtalan népnek, melynek oly fájdalmasan *igaza van*. Ahogy ennek az Írásnak az elején írtam, a magyar szerencsétlenségében is szerencsés: „egyszerre szeretheti hazáját és az Igazságot". A szerencsétlenségnek nemessége is van, amely kötelez. Nem igaz, hogy nagy és boldogabb nemzetek könnyebben hirdethetik az Igazságot ebben az igazság nélkül maradt világban. A magyarnak könnyebb! S a magyar írástudók hirdették azt híven, akkor is, mikor nehezebb volt: mikor nem hangzott hízelgően a nemzet füleiben, s fájdalmas önmegtagadás volt kimondani.

Nem a régi magyar írástudókra gondolok, akik megmondták az igazat nemzetük szemébe, vagy vallották az emberi Erkölcs nagy és testvéri eszméit, oly korokban, mikor még Igazság és Emberség becsületben és fényben ragyogtak. Hanem gondolok a világháború korának magyar költőire, akik, legalább az igazán érdemesek egytől egyig, bármennyire szerették is hazájukat, tudtak hívei maradni a Békének és az emberi közösségnek azokban az esztendőkben, mikor Európa legnagyobb szellemei kevés kivétellel versenyt hangoztatták a „Gyűlölet igéit", nyíltan megtagadva az emberi egységet és igazságot, s az *írástudók árulása* aratott, és tort ült.

Ha van nemzet Európában, melynek legjava írástudói nem követték el ezt az árulást: a magyar az. Pacifisták voltunk, és ma - hadd legyünk csak nacionalisták! Magam is az vagyok. De ennek a nacionalizmusnak ugyanaz a lényege, ami a pacifizmusunké volt: az erőszak elvének tagadása. Mi kétszeres joggal tiltakozhatunk az Erőszak ellen, kik egy pillanatra sem ismertük el ezt az elvet, melyet ma már a Szellem emberei is hajlandók elismerni bús világrészünkön, akik azelőtt oly egyértelműleg tagadták.

- De hát akkor mi közünk a dologhoz? mit érdekel bennünket az *írástudók árulása*? micsoda praktikus konzekvenciája lehet az egésznek? - Aki ezt a kérdést fölteszi, már ezáltal felel is rá: mert megmutatja, hogy mindaz, amit elmondtam, miközöttünk is elevenbe vág. Mi közünk az egész világhoz kívülünk? mi közünk az Emberi Szellem problémájához? az Intelligencia detronizálásához? az Igazság egének elborulásához? mi közünk egyáltalán az Igazsághoz és Erkölcshöz, ha nincs közvetlen „praktikus következése" nemzetünkre? Ily kérdések csak annak a kornak a levegőjéből fakadhatnak, melyet már az *írástudók árulása* megmérgezett: és ezt a levegőt szívjuk mi is. Nagy és független szellemeink tudtak szüzek maradni ettől az árulástól; a kisebbeket ellenállhatatlan megfertőzte a fertőzött levegő - s tudattalan átszivárgásaiban nem maradt hatás nélkül a nagyokra sem.

Így lopóztak a magyar szellemiség arcába is oly vonások, melyek annak a régi nemes kifejezés helyett a nagyon is földi szenvedély színét adhatják. „Előttem nincs igazság, nincs erkölcs, a hazám javán kívül" - mondja a magyar írástudó is, szinte automatikusan. Érthető fölkiáltás talán a szenvedély pillanataiban: de rosszul hangzik az Igazság és Erkölcs hivatásos őreinek ajakáról. Űzött vad morálja lehet ez: nem egy méltatlanul bántott méltóságos nemzet legnemesebb szellemeié. Nem is említve, mily rossz szolgálat a Hazának, melynek igazát kompromittálja, azt a gyanút keltve, mintha minden igazsága csak érdekigazság volna.

A gyönyörű szó: *magyar igazság*, mely valamikor Magyarország igazát jelentette (igényét a mindenütt érvényes Igazságra): hovatovább más jelentést vesz föl. *Magyar igazság* úgy hangzik e modern ajkakon, mintha a magyaroknak egészen külön igazságuk volna, különböző a külföldön úgynevezett *igazság*-tól, mintha az igazság nemzetenként változna, s nem volna

fölöttes és pártatlan bíró, hanem csak az érdekek helyi szolgája. Jól tudom, hogy ez a nemrég még képtelennek tetsző gondolat, melyet a modern pragmatizmus ma már filozófiailag is védeni tud, nem magyar gondolat, hanem Európa modern szellemi áramlatainak egy hulláma, s hogy így fejezzem ki: a *magyar igazság*: külföldi igazság, a német, francia s a többi apróbb igazságok mása. De hisz éppen azt akartam megmutatni, hogy hozzánk is eljutott, nálunk is hat ez a különös áramlat, mely az áruló írástudók szelleméből fakadt, s amely előtt már elavultnak tetszik az Igazság klasszikus fogalma, mintha az Igazság nemcsak országok, hanem korok szerint is mindig más volna.

Hol vagyunk már a katolicizmustól, és az *egy igazság*-tól, melyet vallásunk hirdet, akár az *egy Istent*? Az Isten sem egy már. A *magyarok Istene* kilencszáz éven át a keresztény Isten volt, elég hatalmas arra, hogy minden népnek külön is istene tudjon lenni, mint ahogy a Végtelennel szemben minden pont középpontnak érezheti magát. De ma már elégedetlenek a nemzetek evvel a közös vallással: még az Istent sem találják elég nagynak, hogy nyugodtan megosztozzanak rajta. Így álmodnak nálunk is valami külön őspogány istenről, valami Hadúrról: s e *nemzeti vallás* irodalma újabb bizonyságát adja, mennyire eszébe sem jut a modern írástudónak az *Igazság* szempontjára gondolni (noha itt a legszentebb Igazságról, a valláséról van szó). Senki sem hiheti, hogy ezek az „ősmagyarok" azért vágyakoznak vissza a pogányságba, mert azt hiszik, hogy a pogányság *igazabb* vallás a kereszténységnél. Nem: ez a kérdés még föl se merül lelkükben. S ez mai fölvilágosodottságunk valódi képe. Mely korban lett volna ezelőtt képzelhető a keresztény pap, aki hosszan tanulmányozva a problémát, az őspogány vallást végelemzésben csak azért nem fogadta el, mert véleménye szerint a kereszténység ma már hozzáidomult a magyarság ösztöneihez, s jobban megfelel a magyar paraszt ízlésének? Az Isten, aki a nép ösztöneihez alkalmazkodik, s a paraszt ízlése mint vallások dolgainak döntő kritériuma: demokratikus és pragmatista korunkban már ez is magától értetődő... Nem fogja-e az Isten megverni a népeket, melyek a vallásban nem az Igazságot, hanem önnön faji ösztöneik kielégítését keresik?

13

Így oldódnak föl lassanként ebben a szomorú században a legfelsőbb, legszellemibb dolgok e földi, és, hogy úgy mondjam, testi élet harcaiba, melynek csúcsa és koronája a fajok és nemzetek körül való harc, úgy, mint az állatoknál a falkák, rajok és bolyok körüli. Ezen a lejtőn nincs megállás; s a szocialisták hiába hirdetik s olykor hiszik is magukat a Béke és Emberközösség különb professziójú harcosainak: ők csak egy lépéssel tovább mennek még ezen az úton, s a Faj és a Nemzet még mindig magas, még mindig önzetlen, az egyén közvetlen céljain túlnyúló harcait cserélik meg pusztán az egyén minél jobb megélhetéséért küzdő szövetkezetek immár egyenesen s bevallottan anyagi célú harcaival.

Kenyérért küzdeni bizonnyal nagy és vitális dolog a testi és praktikus életben: de ki ezt a küzdelmet avatja az emberi kultúra tengelyévé - mint a szocialista írástudó -, az máris azonosítja az emberi kultúrát az állatival. Gondolat, vallás, erkölcs és művészet, mindaz, aminek őrzése az írástudók vállain nyugszik, becsüket vesztik az ily kultúrában; csupán az ösztönök, a Cselekedet, a Haszon maradnak ott becsben. Ilyen már a mi kultúránk annyira, hogy az *igaz*, a *jó*, a *szép* szinte fogalmakként és értékjelzőkként sem szerepelnek többé - helyüket a *vitális* vagy a *szociális* foglalja el, a *nemzeti* vagy a *földszagú*, vagy a *mai*.

A tudomány az Élet harcainak szolgája lesz, iszonyatos szolga, emberirtó háborús masinák gépésze. Sőt a „szellemi" tudományok sem szellemiebbek: földi szenvedélyek - társadalmi küzdelmek, nemzeti hiúságok és ambíciók - kiszolgálói ők is. *Háborús* kultúra, *kommunista* kultúra és „nemzeti" kultúra - például a parvenü Balkán-államoké - egy húron pendül ebben.

Hol van a régi, nagy, tiszta, európai kultúra, mely a görögből sarjadva, egész a XIX. század végéig megtartotta egységét és önzetlen fenségét? A klasszikus nyelvek és ismeretek lassú kiirtása az iskolákból - ez a közös gyökértől való egyre bevallottabb elszakadás - egyik legjelentősebb és legszomorúbb tünete századunknak.

A kor tükre, a művészet, tisztán mutatja minde változásokat. Az „irodalom bukásáról" beszélnek, s csakugyan nyilvánvaló az érdeklődés rohamos megapadása e legszellemibb művészet iránt, melynek legalább eszköze a gondolat. Teljes hatásukat csak azok a művészetek tartották meg, melyek közvetlen és testileg hatnak az ösztönökre: mint a zene, a tánc. A színházakban a színész fontosabb lett a darabnál. S minden művészet napról napra jobban veszíti azt, ami benne szellemi, intelligens, egyáltalán ami speciálisan *művészi*: harmóniát, ritmust és kompozíciót; nem ambicionálván mást, mint az ösztönök mentül nyersebb, mentül primitívebb kifejezését és testi, szuggesztív izgatását, akár a néger művészet, melyet ideáljává választott.

Legtöbbet veszít persze az irodalom, melynek legtöbb a szellemi és értelmi poggyásza. Megszabadulva minden klasszikus „ballaszttól", egyre jobban az „ösztönös zsenik" prédájává lesz, azzá, amit a francia így mond: *littérature des illettrés*. Amit ma még várnak tőle, azt a vadzseni is nyújtani tudja. Műveltség, intelligencia, műgond: már-már inkább tehertétel egy író számláján. Gondolatgazdagság, szerkezeti harmónia, zenélő verselés, tiszta és magas nyelv: azelőtt a legnagyobb dicséret volt, amit egy költői műről el lehetett mondani. Ma mindez inkább gáncs; mindez csak akadálya annak, ami egyedül fontos: legmélyebb, szinte állati ösztönéletünk közvetlen és őszinte kifejezésének. Azelőtt az író a magas szellemiség embere volt. Ma legfőbb céljául minden szellemiség tagadását és kompromittálását tekinti. Még és még kíméletlenebb leleplezés az Emberiség állatiságáról, még és még szemérmetlenebb vallomás önnön állati mélységéből: ez az, amiben ma egyik író túl akar tenni a másikon. Nem a Szellem emberének fájdalmas igazságszeretete, hanem a Testiség kaján csempészének diadala beszél ezekből az írásokból.

A mai író nem is abba helyezi hiúságát, hogy a „kultúra oszlopa", szellemi erő legyen e világban. Inkább „természeti erő" akar lenni, „őserő". Ezért lehet az, hogy ma sok íróról imponáló érdem gyanánt emlegetik válogatás és önkritika nélküli termékenységét, ami minden más korban gáncs lett volna; mintha valóban fizikai erőről lenne szó, ahol a teljesítmény *mennyiségét* nézzük. S csak ily korban vallhatja büszkén az író, hogy ő nem törődik a művészettel, csak az „Élettel"; nem is közönyt, hanem megvetést tanúsítva tanulmány, forma és nyelv iránt - még külön formatörő szándék és avantgardizmus nélkül is.

Néhol - mint például a franciáknál - ma még lassítja e leírt folyamatot a művészetnek, nyelvnek és formának bizonyos előkelő nemzeti hagyománya. Nálunk éppen nemzeti tekintetek gyorsítják, a vadmagyar duhajság és parasztság „ősereje" nemzetibbnek tűnvén föl, mint a fiatalabb és európai eredetű kultúrmagyarság. Mit szólt volna még Gyulai Pál oly irodalomhoz, melyben ez a fajta „ösztönös és állati" magyarság értékként szerepel? Ez a fajta nemzeti irodalom egytestvér a modern erotizmussal, közös gyökerekből táplálkozva. Művelői, éppen ösztönösségüknél fogva, talán nagy írók is lehetnek. De nem egyes írókról beszélek. Az *egész* irodalom kulturális értékéről szólok; mely mégis egyre koldusabb lesz, mert egymás után ejti el a szellemiség kincseit, amik azelőtt fő büszkeségét tették, s csupán mintegy primitív nyersanyagát tartja meg. E nyersanyag azonforró lerögzítése esetleg elég egy művészt naggyá tenni: de szegényes egy egész művészet - éspedig a legszellemibb művészet - egyetlen nagyságául!

Ezt a szegénységet az irodalom maga is érezte. De - méltón az *írástudók árulásának* korszakához - hiányzó gazdagságát pillanatig sem kereste a Szellem és Művészet, hanem még mindig az Élet irányában, s csak úgy képzelt magának jelentősebb tartalmat adhatni, ha az Élettel való kapcsolatait erősíti. Nem ismert nagyobb vágyat, mint végképp és praktikusan is

leszállni az Élet harcainak piacára, s Alkotás helyett a Cselekvést írta a zászlóra. Evvel elvileg lemondott a megmaradásról, mely eddig minden művészet magától értetődő célja volt; s amivel ő már úgyse sokat törődött, többre becsülvén a közvetlen hatást. Az Alkotás örök, a Cselekedet időszerű.

A művészet azonban, mely kilép természetes halhatatlanságából, és belép az Életbe, hogy annak ösztöneit kiszolgálja, vagy küzdelmeinek kikiáltója és plakátja legyen, nagyon kicsiny hellyel kénytelen ebben az Életben megelégedni. Ösztönök kiszolgálói, harcosok, kikiáltók és plakátok bizonnyal vannak különbek és közvetlenebbek őnála. Ahol a Kultúra értékmérőjét nem a Szellemiség adja, hanem az Életesség princípiumai, a harcos Tett s az Ösztönök ereje és primitívsége: ott bizonyára nem logikus az író, ha csekély megbecsültetéséről panaszkodik. Ott a Kornak van igaza, mely őt detronizálja a magaslatról, hova előző századok állították, s helyébe az Aviatikust, a Bokszbajnokot vagy legföllebb még a néger táncosnőt helyezi. Maga az író adta az értékskálát ehhez az új rangsorhoz, mikor minden kultúra ideálját a legösztönösebb primitívségben, minden művészet igazi eszményét ősi törzsek mámoros ugrálásaiban s félig öntudatlan harci kiáltásaiban - egyszóval valami testi és szinte állati művészetben - keresi maga is.

14

- De hát hiszen *állatok vagyunk*: mit tehetünk jobbat, mint hogy állat voltunknak minden konzekvenciáját becsületesen és őszintén levonjuk? Nem többet ér-e egy őszinte és legbensőbb mélyeinkből fakadó állati kultúra, mint az a hazug és élettől idegen máz, amivel magunkat kultúra címén századokon át ámítottuk és szépítettük? Minden „kultúra" halvány reflex a „piros és forró" Élet mellett, s az igaz emberség nem valami hideg eszme, hanem az a mély és primitív melegség, ami összeköt bennünket testvéreinkkel, az állatokkal. Testünk bölcsebb, mint lelkünk, s minden igazán mély hangunk a testi élet gazdag bölcsességét echózza. A Test hatalmának és szépségének fölfedezése és fölszabadítása nem szégyene, hanem dicsősége századunknak. Nem szegényedés ez, hanem gazdagodás. Azok a századok szegényítették el a világot, melyek megalázott és szégyenkező rabbá tették a testet, titkolt és tudattalan mélyekbe fojtották szent, ősi ösztöneit, s úgy csavarták rája sötét szellemüket, mint valami szűk vezeklőruhát: ahelyett, hogy szőnyegként kiterítették vagy zászlóként kibontották volna az Élet diadala előtt. A testhez hozzászáradt, hozzányomorodott a Szellem is. A Test felszabadulása jelenti egyúttal a Szellem felszabadulását, s akkor leszünk igazán emberek, mikor teljesen felismertük azt a mély igazságot, hogy *állatok vagyunk*!

Ezt hirdetik, vallják, visítják, csiripelik legalább nálunk ma kórusban mindenféle írók és írónők, úgyhogy már csak gúnnyal hallgathatom őket, pedig bizonyos, hogy valamilyen értelemben nekik is igazuk van. Az Igazság komplikált dolog, és én, ki az Igazság nevében kezdtem ezt az írást, távol vagyok attól, hogy azt tételem kedvéért kancsallá vagy sántává akarjam tenni. Jól tudom, hogy a Lélek, legalább e földi életben, minden erejét a Testből szívja, s tudom, mily színtelenné válik a Kultúra, mely a testiségtől eltávolodik, elszakad. Nem mint a Középkor, mert ez a nagyszerű korszak, melynek vallása a *Test feltámadását* hirdette, még legéteribb szárnyalásában is magával vitte a testet. A Középkor értett hozzá, hogyan kell az ösztönök kincsét szellemivé szublimálni. Nem hagyta elhervadni az ösztönélet virágait, hanem az oltárra tette; úgyhogy a virágok lassanként elfedték az oltárt: mert a Középkorból logikusan sarjadt a reneszánsz. Az Élet lírai mélyeitől, a meleg és termékeny földiség gyökereitől igazában a protestantizmus puritán reakciója szakadt el, s a racionalista felvilágosodás lírátlan kora, amely azt követte.

Távol vagyok attól, hogy ezt a racionalizmust visszakívánjam. Tudom az ürességet, amit az ily hideg Észből táplálkozó kultúra a lélekben hagy, s ismerem a szent Nosztalgia becsét, mely legprimitívebb ösztöneinkhez, a Világ őslelkébe fogódzó állati mélyeinkhez vezet olykor vissza; amely mintegy emberi létünk köldökzsinórja, s amelynek leghatalmasabb költeményeinket s talán legmélyebb tudásunkat köszönhetjük. S magam is éreztem a szomjat a primitív népi kultúra és népköltészet vadvizei felé, melyek, közelebb még amaz ősi mélységekhez, megőrizték a Föld állati emlőinek ízét.

15

De hát más dolog az: új erőért visszajárni a primitív, állati ősiséghez, és más ennek az állati testiségnek és ősi Erőnek erkölcseibe és korlátaiba fenntartás nélkül s mintegy végleg visszahullni. Anteusz mindig új erőt szívott a földből, de ezt az erőt nem arra használta, hogy a földön fekve maradjon. Mondogatjuk, hogy *állatok vagyunk*: de ezt inkább csak úgy lehetne mondani, hogy *állatok voltunk*. Hogy az állat és az ember közt *lényegi* különbség van-e: azon vitázzanak a filozófusok. Csak mellékesen akarom megjegyezni, hogy ez a kérdés korántsem olyan eldöntött, mint azt az átlag mai írástudó gondolja. A legnagyobb és legmaibb gondolkodók közül éppen azok, akik az *ösztön* és *életlendület* modern teóriáit megalkották, mint Bergson, a lényegi különbség mellett foglalnak állást. Akárhogy is, állat voltunk óta nagyon hosszú utat futottunk meg. Ezen az úton hatalmas hidakat emeltünk, egekbe szökő ívekkel, lépcsőket különös magasságokba, töltéseket vad bozótok irtásain által, és hősies gátakat az állatiság tengere ellen, mely alattunk, mellettünk, bennünk még folyton lesett, zúgott, fenyegetett. Üdítő talán lehajolni mesterséges korlátjainkról az ős Tenger fölé, üdítő és erőt adó a vad ősi szellő, mely onnan felénk leng. De széttörni a korlátokat, lerontani a gátakat, átengedni az árnak mesterséges töltéseinket, hídjainkat és magasságainkat: nem volna-e ez nagy oktalanság?

Az ember más utat választott, mint az állat, s a Természet útján nincsen visszatérés. „Becsületesen levonni állat voltunk konzekvenciáit": ez a becsületesség ma már legalábbis éppoly áltatás, mint az ellenkezője. Az ár, mely „légbeszökő íveinket" elöntené, nem volna a régi, vadságában is ártatlan forrás, hanem szennyes, modern és gonosz vadság, valami tudós állatság, mely ki tudja, hova vinne (és visz is már). Kár volna annyi század heroikus munkájáért, amivel sikerült sok dologban mégiscsak megtagadni állatiságunkat, s legalább egyéni harcaink formáiban és kultúránk bizonyos magaslatain mássá emelkedni, mint az állat. Talán jobb lett volna állatnak maradni; de ha már ennyire jutottunk, becsületesebb és egyúttal hősiesebb tovább futni a megstartolt pályán, végigcsinálni a kalandot és levonni inkább *emberlétünk* konzekvenciáit, mint a pillanat szeszélyéből félúton, s mielőtt láthatnók végét és határait, mesterkéltnek és értéktelennek nyilvánítani azt a küzdelmet, hazugnak azt a sok diadalt, amit történetünk legeleje óta oly kitartással és önmegtagadással vívtunk papjaink és írástudóink vezetésével állatiságunk ellen.

Mert ennek a *testi kultúrának* divata igazán csak pillanatnak nevezhető a szellemi kultúra hosszú és következetes évszázai mellett.

16

S hadd figyelmeztessem itt a *testi kultúra* különböző apostolait a jobb- és baloldalon állásfoglalásuk kétféle következetlenségére. Az egyik rész, mely a nyers erő kultuszának, a Sportnak és Militarizmusnak varázsa alatt áll, a Tradíciók tiszteletére, a Tények és Történelem vallására szeret hivatkozni, s elfelejti, hogy a Tény éppen az, amit elmondtam, hogy a Tradíció nagyon

hangosan és nyilvánvalóan a Szellemi Kultúra pártján sorakozik; és hogy soha a mi korszakunk előtt, legkevésbé régi vallásos századokban, nem akadt volna írástudó, aki a Testi Kultúrát fölébe helyezte volna, vagy akár csak egyenrangúnak is ismerte volna el a Szellemi Kultúrával. Nem; sőt elméletben még a zord katonák és hadvezérek is meghajoltak a Szellemi Kultúra felsőbbsége előtt; s a fejlődés e Szellemi Kultúra folytonos erősbödése felé vezetett, egész a XIX. századig. Az igazi konzervativizmus a fejlődés e százados irányához hű maradni;

de másrészt igazi reakció e fejlődés vonalán visszaesni. A „progresszívek", akik az „ösztönélet felszabadulását" prédikálják, voltaképp és tudtukon kívül egy példátlan arányú Reakció harcosai: az Emberi Haladás egész eddigi iránya ellen. Ami tőlük talán még különösebb következetlenség, mint a Testi Kultúra jobboldali apostolaié. Mert mikor az „ösztönök felszabadítását" s „életünk teljes kiélését" emlegetik, az Ember legősibb s legmélyebb ösztönei közül mégis kettőt, melynek alig van ma erőre párja - a faji és harcos ösztönt -, korlátozni, sőt proskribálni képzelik. Mi mást jelent a nacionalizmus és militarizmus elleni küzdelem? De hát vagy az „ösztönök felszabadításában" látjuk az igazi progressziót, vagy azok visszavonulásában az Okosság és Erkölcs előtt: mindkettő egyszerre nem lehet. E logikátlan haladók maguk törnék meg a haladást mind a két irányban: akár az ösztönök minél nagyobb felszabadulása, akár az állatiság minél teljesebb elnyomása felé.

Egyáltalán: mi az a haladás? Középszerű szellemek a saját századukat különbnek hiszik minden előzőnél, s még ma is halljuk „nagyszerű korunk" dicséretét zengeni. És teljesen illik a Szellem életté alacsonyodásának e korához, ahogy ma a Maiságot szinte egyetlen értékmérőként kezelik a Szellem dolgaiban: annyira, hogy szavainkkal szemben nem az a várható kritika alapja: *igazak-e*?, hanem inkább az, hogy *maiak-e*? Akinek még köze van az Igazsághoz - mely régi írástudók előtt több volt az Életnél -, annak először is abból a babonából kell kigyógyulnia, mely szerint a Jelenkor mindig „nagyszerű", s modernnek lenni nemcsak hasznos, hanem dicsőség is; mintha oly biztos lenne, hogy az Emberiség folytonosan és egyenes vonalban halad valami Jobb felé. Akit nem gyógyított ki ebből a Történelem - örökös, szörnyű visszaesései, népvándorlásai s kultúrapusztító háborúi és forradalmai-, azt kigyógyíthatta már az is, amin mi magunk átmentünk.

De hát minden kor maga valósítja meg legtökéletesebben a maga eszméit, s aki kora eszméin át nézi a világot, természetesen a maga korát ítéli legkülönbnek. A gondolkodó ott kezd méltó lenni e névre, mikor függetleníti magát korától s nem oldódik fel abban. Ha az emberiség haladása automatikusan biztosítva volna a Történet szelleme által: alig volna szükség az igazi írástudó szerepére, aki éppen a Kor ellenőrzője és az Igazság nyilvántartója. De sajnos, nincsen így: a Kultúra ege szeszélyes felhők játszótere; csillagaink elsötétülnek, majd újra kiragyognak, s az sem lehetetlen, hogy az írástudók Árulása már jele valamely újabb, hosszan tartó, talán végleges elborulásuknak; s hogy Benda bizonyul jósnak, aki szerint Igazság és Erkölcs bármilyen kezdetleges és töredékes elismertetése az emberi állatok között oly különös véletlenek összeesését igényli, hogy ha meging - mint egy világítótorony a szenvedélyek óceánja fölött -, el is fog tűnni a habokban. Akkor pedig nem valószínű, hogy a szerencsés körülmények összeesése még egyszer ismétlődjék, s amaz isteni Astraea, kiről a latin költő szól, miután egyszer eltávozott, valamikor még újra megjelenjen a Földön.

17

Ezekből a magas távlatokból teljesen elenyészik az a fő ellenvetés, amit Julien Benda hosszasan cáfol új cikksorozatában, mellyel egy folyóirat hasábjain most kezd válaszolni a műve nyomán felsarjadt polémiákra. Ezt az ellenvetést Benda a latin közmondással foglalja

össze: *Primum vivere, deinde philosophari!* Először az élet, aztán a filozófia! Először meg kell menteni a Rendet! biztosítani a Nemzet boldogulását! vagy pedig: először lehetővé kell tenni, hogy minden ember emberhez méltó életet éljen! - s azután lehet majd filozofálni.

Én már feleltem is erre a különös filozófiai elvre, melyet bizonnyal néma filozófusok találtak ki: hisz ama régi, igazi bölcsek és írástudók közelebb álltak egy másik latin mondáshoz, amely azt mondja: *Fiat justitia, pereat mundus!* Vesszen a világ, csak legyen igazság! Vajon a világ elveszett azért? A régi bölcs tudta, hogy az nem az ő vállain nyugszik. A nemzetek sorsa és a tömegek megélhetése a Cselekedet embereinek kezére van bízva, és sohasem hallottuk a panaszt, hogy ez a kéz az Igazság tekintetei által túlságosan hagyta volna magát gyöngíteni. Tények és körülmények bonyolult kényszerei vezetik ezt a kezet; amik közt eligazodni az írástudó úgyis teljesen illetéktelen s napról napra inkább az lesz. Rá kell bíznia az Élet biztosítását azokra, akiket illet, s meg kell maradnia a maga feladatánál, amely az Igazság nyilvántartása. Szava - ahogy már Kant is megmondta - nem sok gátat vethet az Élet elejébe, mely nemigen ügyel rá. Nem sokat árthat az Életnek avval, hogy beszél. De annál többet avval, hogy hallgat. Ha az Igazság és Szellem szava végképp elnémul a Földön, oly ború szállhat az emberi világra, mely minden nemzet lépteit megvakítja. A nemzetek életben maradása mások felelősségén nyugoszik. Az Igazság szellemének életben maradásáért az írástudók felelősek. Ez az a *primum vivere*, melyhez az írástudónak köze van.

S itt a felelet egy másik, nagyobb ellenvetésre is, azoknak az írástudóknak ellenvetésére, akik - hogy úgy mondjam - a legteljesebb lelkiismeretességből lettek árulóvá, s mintegy az Igazság nevében tagadták meg az Igazságot. Mit tegyen az írástudó, ha egyszer belátta az Ész megismerésének értéktelenségét és küzdelmének hatástalanságát? belátta az ösztönök mindenható voltát s az Igazság relativitását, melynek egyetlen mértéke a Haszon? ha belátta, hogy a világ egyetlen princípiuma a Harc, s egyetlen morálja az Erő? Hallgasson vagy hazudjon? Tegye magát, mintha hinne még a Ráció megbízhatóságában, s a régi írástudók *abszolút igazságában*, melyet szíve mélyén naivságnak tart? Avval kezdje hivatásához való hűségét s az Igazság vállalt megőrzését, hogy elköveti a Szentlélek ellen való bűnt, a megismert igazságot gyáván vagy álnokul elálcázva?

Lehetne felelni erre *ad hominem*: mert valóban titkos ellentmondás van benne, ha a pragmatista és relativista így beszél. Vagy hiszel az abszolút Igazságban, vagy nem. Ha nem hiszel benne: mi jogon károsítod meg a világot, az igazsághoz való hűségedre hivatkozva, melynek egyetlen ismérve a haszon? Nem ellentmondás-e ez? A régimódi, *katolikus* Igazság kétségkívül hasznosabb az emberi kultúrában, mint ez az újfajta, mindennek alapjait megingató, pragmatista vallás. S aki az igazság egyetlen kritériumának a hasznot ismeri el, különös *circulus vitiosus*-ba jut.

De ez a *circulus* őrá nézve mégis megoldható. Nem tudja-e jól, aki pragmatista, hogy az Igazságnak különböző *emeletei* vannak? Az eukleidészi geometria csak egy speciális esete a Geometriának, egy a végtelen sok lehetséges geometriák közül, éspedig éppen az, amely itt a Földön és kis távolságokra és megközelítőleg változatlan hőfok mellett stb. érvényes és használható. Nem lehetnek-e ily különböző emeletei a morális igazságnak is? És a klasszikus morál, éppúgy, mint a klasszikus geometria, nem éppen az az emelet-e, mely a mi földi viszonyainkhoz mérten alakult ki? Ebben az esetben a klasszikus morál igazságai éppoly változhatatlanok volnának e földön, mint az eukleidészi trigonometria, éppoly felül minden kételyen életünkre nézve, mint a kétszer kettő; és mégis megmaradna a szent Kételkedés minden joga és szabadsága a felsőbb látkörök emeletein.

Ha a pragmatista valahogy ily mód okoskodna, talán nem mondanék neki ellent. Jól tudom, hogy több dolgok vannak „föld és ég között", mint filozófiánk álmodni képes, s távol vagyok a Benda merev racionalizmusától. Ismerem e racionalizmus korlátait, mely még a nemzeti

determináltságot sem nélkülözi, a gall *raison pure* jegyében állván. Benda a háború előtti éveken át makacs polémiákat folytatott a Bergson antiintellektualista filozófiája ellen. Én viszont az elsők közt voltam Magyarországon, akik üdvözölték az új utakat, melyeket ez a filozófia az emberi szellem számára tört. Én úgy küzdök az antiintellektualizmus ellen, mint aki magával küszködik. S nem ignorálhatom az Igazság fogalmának azt a kitágulását sem, amit a pragmatisták hoztak. S ha nem akarok *mai* lenni: az még nem jelenti, hogy *tegnapi* akarnék. Az emberi szellemnek nem szabad visszariadni semmiféle új utaktól, sem megtagadni semmi új belátást. Folytassa csak vakmerő kritikáját önmaga ellen, s ne hunyjon szemet az Igazság egyre magasabb emeletei előtt! De ne felejtse el, hogy ha az Igazság kimeríthetetlen, avval nem lesz kisebb, hanem nagyobb. S ha új egek tárulnak, avval a régi még nem lesz alacsonyabb. S minden magasság relativitása csak még nagyobb magasságok ígérete. A világ végtelen, s éppen a Megismerés kimeríthetetlensége avathatná az emberi Észt kimeríthetetlen reménységgé.

Aktuálisak e fejtegetés végén a Bátorság és Remény igéi. Mert - hogy az antiintellektualizmus személyi fegyvereivel érveljek azok ellen, akik az Észt az Ész fegyvereivel támadják - a könyörtelen Logika és tudományos lelkiismeretesség, mely őket e harcba belevitte, alighanem csak álarca volt valami nem intellektuális motívumnak, valami emberi érzésnek, valami mély csüggedésnek és reménytelenségnek, mely egy gőgös racionalizmus mohó reményeinek múltával oly természetesen kapta el az emberi elmét, és arra bírta, hogy dacos gyermek módjára fordítson hátat az Értelemnek, mint egy hitelét vesztett vezetőnek. Korai csüggedés és oktalan türelmetlenség! Az Ész és Erkölcs tehetetlensége ejt kétségbe a vak Ösztönökkel szemben? Nézz körül, s gondold meg, mit vitt már végbe, micsoda erőt fejtett ki, micsoda győzelmeket aratott, micsoda civilizációt alkotott ez az Ész és Morál állat voltunk őserkölcse óta, mely a *bellum omnium contra omnes* volt! De még ha nem is volna így, még ha semmi reményünk sem volna, s joggal veszítenéd el minden hitedet a Morál és Igazság erejében: bizonnyal akkor is inkább illik az írástudóhoz a Világítótorony heroizmusa, mely mozdulatlan áll, és híven mutatja az irányt, noha egyetlen bárka sem fordítja feléje az orrát - míg csak egy új vízözön el nem borítja lámpáit.

1928

TÓTH ÁRPÁD

VÁZLATOK KÖLTŐI ARCKÉPÉHEZ

Egy nagy költő távozott közülünk e sugaras, nosztalgikus őszben, csöndesen elszunnyadva egy este, mint aki elalszik egy csodálatos vonat pamlagán, hogy reggel felé egy távoli és nyugalmasabb hazában ébredjen...

Jönni fog majd az Irodalom, mint dúsgazdag halott örököse, és hivatalosan számba veszi a hagyatékát. Én nem tudok számolni, lajstromozni. Kezem tétován jár-kel a kincsek közt; még érzi rajtuk egy más kéz melegét: egy szelíd, nemes, baráti kézét, melyet már sohasem fog megszorítani...

A szavam akadozik, s a koszorú, amit hoznék a friss sírra, elfoszlik ideges ujjaim görcse alatt. Jobb is így talán: drótba kötött, pedáns füzér helyett szórt virágok és tört babérlevelek. Egy-egy szomorkás emlék árvácskája, és a száraz babér, mely olyan hideg és zörgő, mint a sírokra hulló őszi lomb vagy a zokogástól kiszikkadt torok hangja...

Olyan kevés babért kapott életében! Régente ez az ország legalább a babérral nem volt fukar. Akkor tisztelték az elvonult poétát, ha nem is vegyült az „Élet" harcaiba, s nem is verekedte ki magának ököllel és kiáltással a tiszteletet. A lelki hagyaték is nemzeti kincs számba ment. Halk költők halála egész országokat sújtott: mindenki érezte, hogy egy-egy „szentelt fő" tűnt el az élők sorából.

Ez az érzés fog el ma sokunkat: ahogy őseink érezhették valaha, mondjuk, a Berzsenyi temetése után.

Nagy költő volt; kétségkívül és vitán fölül az. Másokról, hangosabbakról, Adytól kezdve, lehetett vitázni. Az ő költészete nem adott fogózót a vitáknak. Tiszta volt, egységes, töretlen, az első pillanattól kész, az utolsó percig változatlan. Kevés ilyen „harmonikus jelenség" van az egész magyar irodalomban; igazán a Berzsenyieket, Kölcseyeket kellene idézni.

„Gáncstalan költő": a Baudelaire híres szava illik őrá. Gáncstalan nemes és magas poéta, mindvégig hű a költő igazi hivatásához, amely mégiscsak a „szépségek teremtése", s amely-hez mind többé-kevésbé hűtelenek lettünk e „káromkodó és nyers dalú" korban. Szépséget teremteni abból az anyagból, ami éppen van - kicsiny és szomorú életünk anyagából!

Mennyi mindentől függ, mennyi mindennel összefügg ez az élet, a magas világpolitikától, mely a megélhetés lehetőségeit befolyásolja, a láthatatlan kórokozókig, melyek a tüdőt rágják és pusztítják! A költő azonban zárt és nemes szépséggé varázsolja, mely kiválik a körülmé-nyek halállláncából, és megmarad - mint a ragyogó korallpaloták - akkor is, mikor a szegény élő, aki rakta és lakta, már rég kihalt belőlük.

S nem is tudatosan teszi ezt, hanem valami passzív és szinte gépies ösztönből, mely hasonlít a korallállatok ösztönéhez. A Költő ősi és igazi ösztöne ez! De mily kevés költőben él manap, eredeti tisztaságában és erejében!

Őbenne élt és alkotott, megteremtve a különös és szomorú szépségnek egy egyéni világát, mely életből formáltatott, s mégis magasabb, mint az élet. Mert az ő költészete, noha semmi-képp sem koturnusos vagy nagyképű, mégis minden ízében igazi *magas líra,* nagy költészet,

amilyen alig zendül ma már. Görög szépségek költőivel rokon ő, noha trafikoslányról és kiskocsmákról dalol; vagy rokon a Victoria-kor archangelikus nagy angolaival, akiket annyira ismert és szeretett, akiknek egypár költeményéről a magyar versfordító művészet utolérhetetlen remekeit adta...

Ezt a nemes, zárt és gáncstalan poézist, ezt a különösen tiszta költői nagyságot - melyet nem érintett a Kor és az Élet zűrzavara - csodának érezheti századunkban, aki nem ismerte a költő személyét. Szomorú gondolni erre: ezt a poézist csak oly költő teremthette meg, aki maga sem volt egészen ezé az életé; aki mindig egy kicsit vendég és jövevény volt itt: „közöttünk való, de nem közülünk való" - ahogy a sírja fölött idéztük.

Nem mintha e szentje az Éneknek nem érzett volna melegen együtt mindennel, ami élet; s nem fűzte volna őt is mint mindannyiunkat a vágy és szeretet ezer köteléke ehhez a forró, zavaros és édes földi léthez. De ez a vágy előre lemondott a küzdésről, s a szeretet az előkelő és szomorú utas szemlélődő és bús szeretete volt, aki szívesen leül asztalunkhoz, s elszív velünk egy bölcs szivart: de jól tudja, hogy nem maradhat soká.

Talán érdekesebbek és szomorúbbak voltak előtte e földi dolgok - amiért tudta, hogy elmegy -, talán mégsem oly komolyak és szomorúak, mint mások előtt. Könnyebb volt a szemének szépséget csinálni belőlük. Küzdés és acsarkodás helyett csak nézte őket, eljátszogatva velük magában s képzeletben, mint sakktáblán a bábokkal.

Nem küzdő, hanem magányos, játékos, szemlélődő élet volt ez. Egy kicsit nagy, szent diák, aki élte; aki előtt még látvány és játék a világ. Aki botanizál, sakkozik, matematizál, és szavakkal labdáz; egy kicsit kívül az életen; és fölényesebb, mint az élők és öregek.

Játék és látvány: ezekből szövődik a költészete. Milyen fantasztikus jelenség lehet ez az élet annak, aki így félig-meddig kívülről nézi azt! Mint egy különös, egzotikus ország; benn élni szenny és keserv, átutazni gyönyör és nosztalgia.

S a szelíd néző és utas képzelete vonzódik a fantasztikumhoz és egzotikumhoz, mint a nagy diákoké gyakran. Ez vonja különös világításba verseit, melyeknek formai tökéletessége, biztos, hibátlan kompozíciója, nyelvi és verselésbeli virtuozitása, másrészt a játszó, sakkozó okos ész csalhatatlan kontrolljára vall.

Valami őszinte és önfeledt öncélúság van ebben a játékban; a szépségét nagyrészt éppen az teszi, hogy magának és magáért való: időtöltés, elszórakozás, vigasz... szinte minden egyéb ambíció nélkül... (Ahogy a korallállat ösztöne építi a gyöngyről gyöngyre az „örök virágokat".) Sorait nem a kezdet és cél lendülete diktálja, hanem a fantázia játékos gyönyöre rakja össze: ha volt valaha ötvösművésze a magyar versnek, ő az.

Ez a nagyon új, nagyon egyéni hangú költő mintha nem akart volna tudatosan semmi újat. Egy nagy diák áhítatával csüggött mindig mintákon, mestereken, s többnyire mintha nem is lett volna más célja, mint mindenféle változatban játszani az egyszer megtalált formával - avval a különös, dúdolgató, hosszú sorral, amit a magyar irodalomtörténet bizonnyal Tóth Árpád-versnek fog nevezni -, vagy kipróbálni, hogyan hatnának mindennapi, apró keservei valami más, régi, megszentelt versalakban. Vagy belemerülni valami idegen költő versébe, s penzumszerűleg, diákos lelkiismeretességgel adni azt vissza magyarul, türelmes pontossággal oldva meg a strófákat, mint egy-egy sakkfeladványt...

Nem keresett újat, nem akart hatni, küzdeni, csak játszott magának. Ott volt velünk, az új magyar líra harcos csapatában; de alig merjük őt fegyvertársunknak nevezni: mert hogyan mondhassuk fegyvernek az ő szelíd tollát? Ő maga vándorbothoz hasonlította azt, melyhez dőlve egy fáradt vándor halad havas pusztákon át.

Így ment át a költő is, vérét és dalait hullatva, e szomorú kor hideg pusztaságán, a biztos halál felé (és közben szinte akaratlanul tárta föl egy új szépség világát): mint ős mondáink csodagíme, amelyről énekelt, s mely vérezve, fájva is, önkénytelen szebb tájakra vezette a magyart. Küzdelem nem volt ez; de fájdalom volt; s talán éppen azért volt fájdalom, mert nem volt küzdelem. E szemlélődő és játékos líra mélyén, e fantasztikus világítás és ópiumos zene mögött egy nagy szenvedés melege ég. Az élet reménytelen vágya - mint az ellenállást találó áram - nagyobb hőfokra hevül, mint maga az élet. S az ötvös összerakott szavai csodálatos belső izzást kapnak ebben a hőségben; átizzanak és eggyéolvadnak - a nagy művészet izzása és egysége ez.

Így lesz az ötvösségből Magas Költészet, megmentve az üres virtuozitás és hidegség vádjától, mely éppúgy elolvad s elcsúszik e gáncstalan Poézis meleg és sima testén, mint egyéb vádak és viták...

Egyetlen módon lehetne vitássá ez a költészet: ha vitássá tennők magát a szépségeket teremtő Költészet ős elvét: aminthogy a vad harcokba merült kor nagyon is hajlamos erre. A költő nem volt érzéketlen e vitákkal szemben, és sok keserűséget okoztak azok neki. Tudta, hogy az új évek jelszavai aktív és az élet küzdelmeibe bekapcsolódó lírát követelnek, s különös ellentmondással, mely költői karakteréből önkényt következik, ő tisztelte az Életet, a Küzdelmet, az Aktivitást, s mindazt, ami egész lényétől oly távol állt.

Mégis semmit sem tett, hogy e Mába, küzdelembe, aktivitásba belekapcsolódjon. A szerény egység zsenije volt, és alakjának nagyságát és szépségét éppen az tette, hogy sohasem próbált más lenni, mint ami. Nyelvünk legnemesebb magasságaiba jutott föl, a Berzsenyiek légkörébe, anélkül hogy a Berzsenyiek zord erejét szenvelegte volna: megmaradt halk szelídségében és gyengédségében. S a Csokonaiak művészetének igaz örököse - ő, a debreceni szobrász fia -, noha a Csokonai életsorsából is ki kellett venni részét: távol maradt a Csokonai-divat duhaj romantikájától. Csak aki volt, aminek született, régi kézművesek beteg diák-üke, élt és halt a maga külön korallkastélyában.

Mit lehet sokat beszélni ily egységes, zárt és gáncstalan költőről? hacsak nem a Filológia szólhatna róla sokat, föltárva művészetének részlet-titkait; de hát ki törődne ma egy elvonult művész titkaival? Ő érezte a csöndöt maga körül, s küzdelem nélkül mondott le a dicsőségről, mint annyi minden másról. Verseskönyvei ritkásan jelentek meg: halk és gyengéd hangja szinte elveszni látszott az erőt és termékenységet harsonázó újabb hangok között. Ki törődött a tökéletességgel?

Életében talán én voltam az első és egyetlen, aki egyszer a nyilvánosság előtt, kinyomtatott cikkben, nagy költőnek neveztem őt. Szomorú szerénységgel reagált erre: úgy érezte, nem fontos már nagy költőnek lenni, és egyáltalán nem fontos költőnek lenni. Amit csinált, magának csinálta, s kissé gúnyos önvigasztalással, a távoli szellemibb századoknak.

Milyen szomorú, mégis vigasztaló, nemes alakjára, édes, varázsos egyéniségére emlékezni! A nemesség hiába pusztul el: kincs már az is, hogy *volt*. Halálára el lehettünk készülve; mégis szinte elhihetetlen csapásként hatott és sújtott le: mert lényében volt valami múlhatatlan. S csodálatos gazdagság és kedvesség áradt legnagyobb szomorúságából is: mint egy szent

jóságú égitest, mindig a fényes oldalát fordította felénk. Szelleme friss és hős maradt a végsőkig; s mikor kincses hajója már süllyedőben volt, a kapitány ott állt még a hídon, s szeretettel vetett még egy pillantást ránk, barátaira, kik a partról néztük süllyedését, s tehetetlen nyújtottuk feléje kezünket.

1928

BEVEZETŐ A FIATAL ÍRÓK ELŐADÓESTJÉN

Igen tisztelt Hölgyeim és Uraim!

Mikor egy csoport újon jött madár jelenik meg változó egünkön - felhőink alatt vagy gyér napunk tüzében -, jönnek és szállnak, s dallamos ékben húznak át szürke városaink fölött - ha ahhoz a ritka emberfajtához tartozunk, amelyik néha még fölemeli fejét, hogy túllásson az utcán és még a házcsúcsokon is, ahol a transzparensekre szánt reklámbetűk napközben oly kiábrándítóan feketéllenek, különös, nosztalgikus érzés támad bennünk, amint a váratlan szabad és szárnyas sereget megpillantjuk: hát itt vannak újra! hát tavasz van újra!

Ilyen valami érzésnek kell bennünket elfogni akkor is, mikor egy csoport új költő és író jelentkezik - mert a költők is csoportos madarak, jönnek és szállnak és dalolnak, és mire eltűnnek, egy új tavaszt, egy friss esztendőt írtak be az emberi szellemnek abba a nagy kalendáriumába, amit prózai szóval irodalomtörténetnek nevezünk.

Önök, akik azért jöttek ide - mert éppen ama ritka emberfajtához tartoznak, úgy jöttek ide, mint a madarak barátja, valamely jó megfigyelőhelyre, ahonnan kedves madarait közelről láthatja, kiknek eddig csak hangját hallotta a szerény bokorból -, lélekben és írásban bizonnyal jól ismerik már azokat a kiváló fiatal írókat, akik itt mindjárt testi valóságukban is Önök elé lépnek; és nincs szükség őket kézenfogva s egyenként bemutatni, noha boldogan tenném, mint büszke bátya, a fiatalabb testvéreit, akikről érzi, hogy az apai örökséget (melyet ő híven iparkodott megóvni számukra) kincses szerencsével gyarapítják. Volt idő, hogy a költő kacér magányosságot affektált; azóta zord szelek másra tanították; a madársereg is összehúzódik, s szoros falanxban száll, ha viharos a lég. A szabad madár is tudni szereti, hogy jönnek még utána, s nemcsak az orkán dalol a háta mögött. Mi is idegesen tekingettünk hátra a vész éveiben: „nem jön utánunk senki, akinek hátraadhatnók a fáklyát, mint Athénben, a pireuszi fáklyaversenyeken? Mi futunk előre, a jövőbe, halálba, feledségbe: de a fáklya maradjon, fusson vissza az ifjúság kezébe, kézből kézbe, mindig új életbe: mindig az ifjú életben maradjon!" Hol voltak akkor az ifjak? öcséink? melyik véres harctéren sínylődtek? melyik fogolytábor barakkjában koplaltak? A véres háborúnak vége van; de nincs vége annak a másik háborúnak, amit a Test folytat a Szellem ellen, a Gyűlölet az Igazság ellen és az Élet a Magasságok ellen. Az Ének akadozik ma, a Vers prózává lesz; Thamürisz és Marszüasz kelnek versenyre a szent Múzsákkal, s Apollón vaksággal és zavarral sújtja a vakmerőket; az író, a Szellem embere, nem eszménye többé a Századnak; helyébe a Harc és a Sport hősei, a Testi Élet bajnokai lépnek. Különös válaszúton áll napjainkban a fiatal költő: vagy árulójává lesz a szellemnek, melynek őréül hivatott, a Magasságnak, mely szent küldöncül küldte; s a Harcos Élet szenvedélyének kiszolgálójává, a köznapi zsurnalizmus olcsó katonájává törpül; vagy megmarad éhen haló pap s misszionárius, kire nem hallgat senki se, s ki talán nem is érdemel meghallgatást, mert semmit sem tud mondani vagy adni az Életnek és Kornak.

Milyen öröm és nyugalom tudni azt, hogy van itt a mi szomorú, kis, megvert országunkban egész csapata a fiatal írástudóknak, akik hű papok s misszionáriusok, s mégis közel tudtak maradni mindannyiuk letörpült életéhez - fiatal gyóntatok, akik tudják legsötétebb titkainkat, s mégsem vesztették el hitüket a Szellem magasságaiban. Kevesen hallgatnak talán ma még rájuk: de ők híven hallgatnak mindenkire: kihallják népük szívének primitív dobbanását, az emberi önzés lihegését s a proletár külvárosok zaját, de a jobb jövőbe futó Ember lábdobogását is, sőt az angyalok zenéjét, melyet eltakar, de el nem olt ez a földi lárma. Az Élet ellensége lehet a Szellemnek; de a Szellem az Életnek nem ellensége; s a költő, a Szellem embere, olyan valaki, akinek minden élethez köze van; ő, akit Vörösmarty árva fiúnak nevezett, otthon van a mostoha házában, mert az az ő atyjának háza volt; s a tavaszban, amit egy-egy ilyen friss csapat madár hoz, nemcsak az Ég üzenetét érzem én, hanem az eleven Föld erős szagát is.

1929

[BESZÉDE A BAUMGARTEN-DÍJAK KIOSZTÁSAKOR]

Hölgyeim és Uraim,

A Baumgarten Ferenc Irodalmi Alapítvány első ünnepsége egyszersmind egy halott emlékének ünnepe is: mert épp ma két éve, hogy alapítványunk létesítője a téli Tátra havas bércei közt egy gyors betegség váratlan áldozata lett. Ez a halálnap alapítványunk voltaképpeni születésnapja; mert ez a magyar születésű német író idegenbe szakadt kincses rokon módján végrendeletében gondoskodott szegény magyar írótestvéreiről, s mikor halála fordulójáról kegyelettel megemlékezünk, ugyanakkor végakarata valósítására tesszük meg az első nyilvános lépést.

Hálával kell gondolnunk arra, akiben ez a végakarat megfogant, mert alig van kultúréletünknek nagyobb szégyene és égetőbb ínsége, pint az, aminek enyhítését ő teljes tudatossággal és meg nem ingó elhatározással vállalta. Baumgarten Ferenc végrendelete nem pillanatnyi hangulat, vagy véletlen ötlet műve volt, hanem hosszú évek titkon érlelt terve, melyben két tényező működött szerencsésen együtt: a karakter mélyén gyökerező hajlandóság - mert Baumgartennek kezdettől fogva szívügye volt az irodalom - és a magyar kultúra szükségleteinek józan megértése vagy inkább megsejtése: mert ez a kultúra nem szellemi erők, hanem anyagi eszközök hiányát sínylette egész történetén át, és sínyli napjainkban inkább, mint valaha. Ha [...] hazánknak egyetlen ereje s reménye szellemében és kultúrájában rejlik ma, akkor valóságos nemzeti katasztrófának kell mondani, amit napról napra szemünk előtt látunk: hogy kiváló tehetségeink s szellemek és a kultúrának igazi reprezentánsai a közöny és ínség sivatagában kallódnak, pusztulnak, némulnak, és igazán lehetetlen, hogy a nemes hagyományozóra gondolva, aki vagyonát e sivatag küszködő és hősies utasai közt rendelte fölosztani, Vörösmarty szavai ne jussanak eszünkbe, melyeket síremlékére vésettünk:

Mely Isten által súgta meg a haza,
Szüksége titkát, hogy Te abban
Gyámola és emelője lennél?

Hölgyeim és Uraim, a költő hasonlatos a sivatag kincsekkel terhelt vándorához, akinek rakománya gyémántból, gyöngyökből és színaranyból áll, s minden gazdagságával mégis elcsigázva, és éhen tör előre, míg le nem rogy egyszer a puszta közepén, hol haszontalan kincseit lassan elfödi a homok. Két év múlt el a Baumgarten Ferenc halála óta, két súlyos év, a sivatag tikkadtjainak; az alapítványnak számos nehézséggel kellett megküzdeni, mielőtt megkezdhette működését. Ez a hosszú idő legalább módot nyújtott arra, hogy intézményünk szervezetét a legkörültekintőbb megfontolással állapítsuk meg, kellő rugalmasságot biztosítva neki, hogy alkalmazkodni tudjon a jövő bizonytalan lehetőségeihez, de másrészt a jelen szomorú viszonyaihoz is. Sokan vetették föl előttünk, és a sajtóban is, egy magyar Nobel-díj csábító gondolatát; még hangosabban kiáltott körülöttünk az ínség szava, mely egy, mentül szélesebb rétegeken segítő, emberbaráti intézetet látszott követelni.

Az alapító végrendelete nyitva hagyta a választást mindezen különböző utak közt; s mi egyiket sem óhajtottuk az alapítvány életéből elvileg és teljesen kizárni. Az emberbaráti cél tekintetbe vételével az alapítvány jövedelmének egy részét arra tartottuk fenn, hogy beteg vagy sürgős szükséget szenvedő érdemes írók helyzetén a legfontosabb esetekben könnyíteni tudjunk; nem feledhettük azonban el, hogy alapítónk szeme előtt elsősorban nem karitatív, hanem irodalmi jellegű alapítvány lebegett, s igazi feladatunk nem annyira az írók, mint inkább az irodalom érdekeinek szolgálata. Ennek pedig legalkalmasabb eszközét abban láttuk, hogy kisebb-nagyobb évdíjakat folyósítunk, s ezzel néhány írónknak legalább egy-egy időre

megadjuk azt a minimális biztonságérzést és „független nyugalmat", ami nélkül még a tehetségesebbek géniusza is csak ritkán és pillanatokra szállhat a magasba, mint ahogy az éhes madár is a földön marad, s nem énekel, hanem magot keres. Az évdíjak összegének sem szabtunk nagyon szigorú határokat, még kevésbé állapítottunk meg valami vérmes minimumot. Lehet, hogy el fog jönni az idő, amikor ez az alapítvány egypár kiváló magyar írónak legalább megközelítőleg azt az életnívót jelentheti, amelyet egy nemes ország legnemesebb szellemei számára kívánnánk s álmodunk. Ma, sajnos, másról van szó. Nem a fantáziaröpítő utazásról és az inspiráló, illatos szivarról. Csak a mindennapi ebéd áráról és a minden fertályban esedékes lakásbérről. Sok-sok tehetséges, sok kiváló író él közöttünk, s a Munka, az Élet, a Közönség alig néhányat jutalmaz, csak annyira is, hogy legprimitívebb megélhetésüket biztosítsa. Bizonnyal tiszteletre méltó az író vágya és igénye minden szépség és fényűzés felé: de ki vehetné lelkére, hogy két-három kitüntetettnek és kiváltságosnak ilyen igényeire gondoljon, mikor tíz meg húsz nem kevésbé kitűnő írótestvére szinte levegő híján fuldoklik?

Tíz meg húsz meg harminc: pedig sajnos évdíjat még így is csak tízet tudunk kiadni, nem húszat meg harmincat. A választás mindig keserves és gyűlöletes: és ha alapítványunk - mint nem kételkedünk - csupa igen érdemes írók küzdelmeit fogja is könnyíteni, hány marad még, nem érdemtelenebb, akin segíteni nem tud, vagy egyelőre nem tud! Hogyan bírhatunk számot adni arról, amiért pedig nagyon is érezzük, mily felelősséggel tartozunk az egész magyar irodalomnak, az egész magyar nyilvánosságnak? Ez az alapítvány bizonnyal mindig sok kritikának lesz kitéve: mert a bírálónak mindig jogában áll csupán egy szempontból kritizálni, de az alapítványnak nem áll jogában csupán egy szempont szerint választani. Noha az irodalmi érdem évdíjaink elnyerésének *sine qua nonja*, ez az alapítvány, alapítója intencióit követve, mégsem lehet kizárólagos tekintettel az írói kiválóságra. Emberi szempontok, erkölcsi és anyagi értelemben, szerepet kell hogy játsszanak ítélkezéseinél. Másképpen is tiltva van számára oly könnyű és tetszetős névsort összeállítani, mely akár az olvasóközönség széles rétegeiben, akár egyik vagy másik írótábor kebelében (ahogy mondani szokták) a lehető legelőnyösebb hatást váltsa ki. Nem igazodhatik a népszerűség csillogó szempontjai után: mert alapítójának intenciói, úgymint a saját mivoltának természete, inkább a népszerűtlenebb műformák művelői felé fordítja figyelmét, oly írók felé, akiknek magas és nemes céljai elkerülték a földi siker útját. Így kellett gondolnia, s ismét alapítója szellemében, de irodalmunk nyilvánvaló érdekéből is, különös figyelemmel a kritikai irodalom munkásaira, akiknek anyagi függetlensége minden literatúra igazi védőbástyája és várszánca.

De ha nem is hajolhat meg alapítványunk az írói népszerűség varázsa és zsarnoksága előtt: más részről azt sem teheti, hogy valamely gőgös és exkluzív irodalmi csoport szemén át nézze íróink sorait, vagy éppen bármily jóhiszemű és különben jogos egyéni véleményt akarjon érvényesíteni az irodalmi közvélemény ellenében. Az alapítvány csak akkor töltheti be magas hivatását, ha minden irányban meg tudja őrizni a legtökéletesebb pártatlanságot, ha képes megsejteni és érvényesíteni azt a legmagasabb közvéleményt, mely irodalmunk legjobbjaiban, bármely oldalon álljanak is azok, talán rejtve és némán, de mégis tagadhatatlanul megvan, és bámulatosan egybehangzó; egyszóval, ha literatúránk életében nem mint szétválasztó, hanem mint egységesítő erő jelenik meg. Különösen fontos ez napjainkban, amikor irodalmunkat külső és belső okok úgy [...] országunk határain belül, mint azokon kívül, többféle áldatlan szakadással fenyegetik; s úgy véljük, hogy az alapítvány (mely nem zárja be a magyar író fogalmát a magyar állampolgár kényszerű jogi fogalmába [...]), nagy nemzeti hivatást tölthet be azáltal, hogy létével és működésével demonstrálja a magyar kultúra egységét, mely ma szegény nemzetünknek legnagyobb kincse és ereje.

Ezekben iparkodtam, némi világot vetni alapítványunk nagy céljára és nagy nehézségeire; s nem tehetem, hogy mielőtt szavaimat befejezném, köszönetet ne mondjak itt a kuratórium nevében azoknak, akik e nagy célokat velünk együtt szolgálják, s e nagy nehézségek leküz-

désében bennünket támogattak: az alapítványi tanács és a tanácsadó testület páratlan és önzetlen buzgóságú tagjainak. Alapítványunk a magyar szellemnek csak szerény szolgája és étekhordója: de méltóságot nyer attól, akit szolgál, s megérdemli azt a tiszteletet, amivel tisztelték hajdan a Biblia népei a madarakat, akik a próféták eleségét hordták.

1929

BERLINI NAPLÓ

Ez a cikk voltaképp interjú: válasz a Szerkesztőnek, aki berlini utam benyomásairól kérdezett. Íme:

1

Berlin a mai Európa Bábele: nem nagysága, hanem tempója teszi azzá. „Tempó" - ez maga is berlini szó; legalább ottani időzésem alatt minduntalan hallottam ezt a szót: mert különös öntudatosság lakik e német Bábelban. A város büszke tempójára. Utcái nyílegyenest söpörnek szét a házak között, s szinte a nyíl gyorsaságával is, széles teret szakítva e tempónak. Autók cikáznak, végtelen autócsordák áramlanak, lángbetűk lüktető fény-árnyában.

- Amerika ez - mondja itt mindenki. Még a magyar is, ha Berlin lakója, szívesen hivalkodik evvel az európai Amerikával; mily hamar és fölénnyel veri új város létére a vénhedt régieket! milyen tudatosan és mondhatni német alapossággal sajátítja el és licitálja túl Párizs erkölcsi szabadságát és New York technikai iramát! nem köti hagyomány, nem nehezíti ballaszt. Büszkén idézik még Szodomát is Bábel mellé, a nemi élet válságait és tobzódását. Írás és színpad nálunk szinte elképzelhetetlen korlátlanságát; a botránkozás hangjait is csodálat melegíti. Szinte kérkednek Bábel giccseivel, gigászi ízléstelenségekre hívják föl figyelmemet, vad, ninivei faltömbökre. Nabukodonozor csarnokainak illő emeletes kávéházakba visznek: mindenütt tömeghatás, puffadt méretek akarózása, groteszk formák farsangja, frissen csinált izmusok díszei.

Bizony mindez nem kedves óvilági kényes szemeinknek; Budapest, melynek gyökértelenségéről annyit panaszkodunk, nemes és patinás e Berlinhez képest. Berlin mindössze két réteget ismer: s a régibb se régi; s a régibbet máris eltakarta az új; a hirtelen nőtt császári törzset egykettőre befutotta a demokrácia friss és sűrű és hangos lombozata, s a gyermekek szeme a sikló gépkocsikra veszve, meg sem látja már a terek unalmas katonaszobrát. Nincs múlt egy leheletnyivel is aláárnyalni e jelent.

De ez nem az igazi Amerika naiv és bűnbeesés előtti hagyománytalansága. Ez a friss boly mégiscsak Európa agg szemétdombján pezsdült; a város nucleusában múzeumok állnak; s Berlin „hagyománytalan" kultúrája különös és érezhető viszonyban áll a múzeumok szellemével. Az amerikai közömbösen vagy naiv tisztelettel néz múzeumaira; az olasz futurista lázadó dühvel; egyiknek idegen még, amivel a másik már torkig van. Két ellentétes formája a hagyománytalanságnak; Berliné egy harmadik; éppoly távol a naivságtól, mint a beteltségtől. Hogy mondjam: Berlin valami muzeális szenvedéllyel akasztja tabula rasáját az európai kultúra régi táblaképei közé. Kiéli ugyanavval a „lelkiismeretes kíváncsisággal", amivel kész újraélni a kínai kultúra életét is, vagy például Van Gogh művészi fejlődését. (Egy kínai kiállítás van most Berlinben, amelyhez hasonló teljességűt nem lehetett még látni Európában; és egy páratlan Van Gogh-gyűjtemény, magántulajdonokból.) Tanulni sehol sem lehet úgy ma, mint Berlinben, hol még a híres színházi élet is mindent megpróbált és megpróbálható színpadok eleven múzeuma; van itt egy fiatal magyar dramaturg a Collegium Hungaricumban, aki lelkesedve beszél nekem erről. És láttam a különös *Dreigroschenoper*-t, óangol játékból csinált expresszionista drámát, japán beosztású színpadon lejátszva, mely Lohengrin-paródiába torkoll: valóságos antológia! a csibészhős Villon- és Kipling-verseket szaval betétként: igazán művelt expresszionizmus!

2

Én azért jöttem Berlinbe, hogy a magyar irodalomról tartsak előadást a német Metropolis publikumának.

Hogyan remélhettem meghallgatást ebben a mindent tudó és semmivel sem elégedett, múltban dúskáló és jövőt találgató zűrzavarban, ahol, mint Berlin robbanó utcáin, csak a legerősebb hangok és legkülönösebb fények tűnnek már föl? Hogyan remélhettem meghallgatását egy távoli és remegő hangnak, egy kicsiny és ismeretlen nemzet lelkéből, s hozzá még oly szerény és bizonytalan szócsövön át, amilyen az én fáradt ajakam?

- *Nur die Lumpen sind bescheiden* - mondja a németek nagy költője, s Berlinben kétszeresen áll ez az igazság. A nagy emberboly elvárja, hogy csak az szóljon hozzá, ki érzi hangja erejét, s nem fél azt gátlás nélkül kiereszteni. Aki Berlinben lakik, az tudja ezt.

- Csak szerénységet nem szabad itt mutatni! - biztattak berlini honfitársaim előadásom estjén; de én gyógyíthatatlanul szerénynek éreztem magamat, szinte fizikailag szerénynek e Bábel kábaságában; ijedten kértem hallgatóimat előre, ne nevessenek ki, mint együgyű suhancot, ki a világváros elkényeztetett lakóinak faluja csodáiról akarna beszélni. Pedig falvakból is jöhetnek csillagok, s valami kis csillagokat talán én is mutathattam... büszke, ős, rejtett magyar csillagokat. De ki látja meg őket a berlini transzparensek fényein túl?

S kit érdekelhetnek? Tűnődve néztem a sűrű közönséget, mely dobogással és tapssal fogadott; Farkas professzor, az Ungarisches Institut lelkes és kitűnő vezetője, izgatott örömmel konstatálta a nagy egyetemi terem megteltét; ám e tömeg, e taps és dobogás zavarba hozta a magyar kultúra szegény heroldját. A berlini magyarság - noha sokan vannak - csekély számmal volt csak képviselve: német szemek tekintettek reám, talán a német hűség nevében, mindenesetre udvariasan az egykori szövetséges iránt, kihez illik némi figyelmet mutatni; mégis talán egy kevés igazi kíváncsisággal is, ama „lelkiismeretes kíváncsisággal", amiről beszéltem, s aminek jó otthona ez a német nagyvárosi lélek, és múzeumában a nagy Kínai mellé kötelesnek érzi tán odatenni a kicsi magyart is...

Áldott kíváncsiság - a jó csillagleső hű figyelme -, igaz jövőt szolgáló attitűd, annyira hiányzó némely zárkózott s önelégült népnél, s annyira szükséges e széthulló, önmagát nem értő mai Európában!

3

A jövevény, aki én voltam, könyvekből tanult németül, akárcsak latinul: szellemi értékek közvetítője volt számomra e nyelv, s nem az élet praktikus eszköze. Alig beszéltem rajta valaha. Ajkamon megbotlottak a szavak, mint kényes lábak idegen talajon. Bár kezemben volt a fölolvasásom német fordítása - szép, nemes nyelvű munka. Turóczi Józsefé -, mégis tartottam a nevetségtől, mely egy-egy hibásan ejtett szó nyomán fakadhat. Voltak is mosolyok, s az első udvarias figyelmet némi hökkenés váltotta föl: „Megértjük-e e különös dialektust?" Nincs nép, oly türelmes nyelvének idegenszerű kiejtésével szemben, mint a német. A mosolyok nagyon jóakaratú mosolyoknak bizonyultak, s halkan biztatták az előadót. Az elnéző udvariasságból lassanként meglepett érdeklődés lett.

A magyar kultúra története nem érdektelen tárgy az idegennek, ha őszintén tárjuk föl harcait.

Hallom - újságot én nemigen olvasok -, hogy a Petőfi Társaságban vagy hol, ismeretlenül is jónak látták hazafiatlan hírét költeni ennek az én berlini fölolvasásomnak. Kitelik derék honfitársaimtól; de nekem inkább az ellenkezőtől volt okom ott félni: hogy szavaim túlságosan is sovén hangzása hitelét veszi előre annak, amit mondok. Sorba dicsérni a magyar írókat, kiknek hallgatóim többnyire még nevét sem hallották, alig lett volna bizalomkeltő, s nyilván érdekes se. Csak néhányat említettem tehát - Vörösmartyt, Aranyt, Petőfit, Madáchot -, s inkább irodalmunk problémáiról beszéltem: Kelet és Nyugat különös fogaskerekéről, mely a magyar szellem örök dilemmája, a nacionalizmus és európaiság égő kérdéseiről, melyek ma aktuálisabbak, mint valaha, s melyeket egy Európába olvadt ázsiai kis nép mélyebben és közvetlenebbül élhetett át - mert sokkal inkább léte függött tőle -, mint szerencsésebb nyugati nemzetek. Előadásom logikus befejezése Ady nagyszerű s még ma is csatázó harcának ismertetése volt, melyben a magyarság régi belső harca éledt újra. Nyugat és Kelet harca, a Szent Istvánok és Széchenyiek harca.

Ezek a lelki válságok és problémák kell hogy érdekeljék a mai Európa gondolkodó gyermekeit, s bizonnyal alkalmasak fölhívni figyelmüket az irodalomra, mely belőlük fakadt. Ezt az érdeklődést a legnagyobb mértékben láttam is. A Collegium Hungaricum nem fölöslegesen pazar termei - hol még bizonyára sok magyar problémának és gondolatnak lesz világgá szállni kiröpítő fészke - néhány órán át német írók, tudósok, művészek szavait hallhatták magyar témák körül. Továbbrezgették e témákat a következő napok előkelő s mégis intim hangulatú irodalmi lunch-ei. Sohasem felejthetem azt az igaz és hozzáértő érdeklődést, azt a kedves és közvetlen figyelmet, amivel oly férfiak, mint Becker, a kultuszminiszter, vagy Walter von Molo, a Dichterakademie elnöke, kicsiny és távoli népünk kulturális ügyei és problémái felé fordultak. Az igazi Európai attitűdje volt ez; egy morzsát sem hagyni lehullani az európai Kultúra szimpóziumának asztaláról!

1929

DANTE ÉS A MAI OLVASÓ

Mostanában megint sokat voltam együtt Dantéval: egy szerény tanulmányon bíbelődtem, valami költészeti baedekerfélén, mely a művelt, de járatlan olvasót Dante világába bevezesse. Ez a munka vetette elém a különös problémát, amit itt címül írok: mert Dante csakugyan minden régi nagy szellem közt a legkülönösebb viszonyban áll ehhez a mi korunkhoz: senki közelebb, és senki távolabb! Értői számára örök-modernül hat; s mégis hányan vannak, fogékony és kitűnő emberek, kik sohasem olvassák, vagy az első lapok után csüggedve hagyják abba.

Megriadásukat nem kell szégyellni. Dante valóban a világ egyik legnehezebb költője. Maga mondja, hogy aki őt érteni akarja, üljön meg a padkán, és élesítse jól az eszét. Munkáját a „középkor lexikonának" nevezték. De nemcsak e páratlan gazdagság teszi ezt az olvasmányt nehézzé; egy távoli század idegen tudásanyaga, melyet a költő művében fölhalmoz, s melyhez hasonlót olvasóiban föltételez. Nem is csak teologiko-filozofikus mélységei s különös és sokrétű szimbolizmusa. Nem is csupán komplikált technikája, szinte matematikai tömörsége, kemény és különc kifejezései s az a modor, mely folytonos célzásokban dolgozva minden lapjának oly páratlanul művészi sűrítettséget ad. Hanem elsősorban életével és korával való kapcsolatai: a líraiság, melyből az egész mű fakad, s mely nem az elvont lélek líraisága, hanem a cselekvő emberé, ki két lábbal s ezer idegszállal áll a körülötte zajló világ közepén. Ez a költő életéből szövi költeményét; kora, környezete, apró tények, emberek, életek, szokások, amik sorsát alakították, mind téglái lesznek a nagy épületnek: s ki értene ma már minden célzást, ami ezekre vonatkozik? Lapjain sűrűn akadunk talányokra, amiket tudósaink sem tudnak megoldani. Hogyne lenne fáradság hatszáz év múlva olvasni azt az írót, akit már életében kommentálni kellett?

Korunk nemigen biztat erre a fáradságra. Nemcsak hírhedt irama s az Élet és a megélhetés mindig nehezebb küzdelmei veszik el az időt. Hanem újabb művészi kánonunk elvileg sem kedvez ennek a terhes, tudós, komplikált és komponált poézisnek. A szabad vers divatját éljük, s a mai ideológia spontán ömlő, őserejű, a tudattalan mélyeiből frissen és nyersen feltört művészetet kíván. De nem szabadna, hogy ez az új kánon - még ha minden igazát teljesen átéreznők is - Dante olvasásától elriasszon. Bármily ős és egyszerű emberi mélységekben keressük is a Költészet igazi kútfejét, mégsem áll az, hogy a legérdemesebb költői alkotások egyszerűek és mindenkinek könnyen hozzáférhetőek; inkább még az ellenkezőt lehetne elmondani. Minden szép dolog nehéz; s a Nagy Művészet tudós komplikáltságait megvető új kánon hívei maguk alkották talán az olvasók átlaga számára legnehezebben élvezhető alkotásokat. A magas költészet nehéz és komplikált, ma úgy, mint azelőtt; s Meredith, Proust vagy Joyce olvasása nem kevesebb enciklopédikus tudást és tanulást, nem kevésbé fáradságos, ezoterikus behatolást igényel, mint akár Dantéé.

És semmi sem cáfolhatná meg jobban azt a babonát, hogy a leglíraibb spontánság nem férhet össze a legtudósabb és legművészibb komplikáltsággal, mint éppen a Dante példája, aki talán a leglíraibb mélységű költő a világirodalomban. A modern költészet két hatalmas fejedelme, Dante és Shakespeare, épp abban tartanak külön országot, hogy míg Shakespeare, az „ezerlelkű ember", csodálatos objektivitással éli át a legkülönbözőbb és legtávolibb karakterek idegen életét, és a saját lelkét szinte teljesen kihagyja a játékból, vagy helyesebben csak ezeket az idegen lelkeket táplálja és melegíti át belőle friss vérrel; Dante megfordítva, az egész világot a saját életének szemszögéből nézi, annak minden gazdagságát, sőt azon túl minden képzelhető mennyet és poklot is legmélyebb vágyain és indulatain keresztül, mintegy csak a saját életének, sőt szerelmének hatalmas illusztrációját és szimbólumát éli át és állítja elénk. Ha Shakespeare a legobjektívebb szellem, Dante kétségkívül a leglíraibb. S ha korunk az embert kívánja látni a költőben, az egész embert, ahogyan legmélyebb s legemberibb gyökereiből kinő, ahogyan a világba belefogózik, abban körülnéz, akar és cselekszik; nem

találhat nekivalóbb költőt. Bizonyos értelemben Dante a legaktivistább költője a világirodalomnak. S ez a szó igazi értelme: mert Dante nemcsak a jelszavakban és elméletileg játszott valami elvont aktivitást kéjeivel: ő tudta, mit akar, s élete is cselekvő élet volt, azon ritka életek egyike, hol cselekvés és alkotás nem bénítják egymást. Mert ez a cselekvés ugyanonnan nőtt ki, ahonnan az alkotás: a legmelegebb és legegyénibb mélységből, a szerelemből; s föltört, mint maga az alkotás, a legáltalánosabb és legönzetlenebb emberi magasságig, az emberi közösség, egység és méltóság igaz és tiszta átérzéséig, mely maga a vallás, a keresztény vallás. Korunk erotizmusa és kollektivizmusa egyformán meglelhetik e középkori zseniben azt, ami rokon és érdekes.

S bizonnyal megjutalmazza ő azt a fáradságtöbbletet is, amit egy téli kor távoli világába, elfelejtett tudástömegébe, mozgalmas eseményeibe való kényszerű behatolás jelenthet magába merült századunk gyermekének. Nemcsak azért, mert Művészet s Poézis nem fejlődnek, min a tudomány s technika, s újabb dalnokaink alig emelkedtek a Költészet olyan magasságaiba, mint a firenzei látnok. Nem is csak a múlt megismerésének kuriózumgyűjtő örömeért; ahol, mint minden művészetben és játékban, a nehézség új élvezet forrása lesz. A múltnak egy régi nagy szellem lelkén keresztül való átélése azonban nem csupán kuriózum és élvezet, s nem haszontalan annak sem, aki leginkább siet a Jövőbe. A mozdulatlan jelen statikus világképe nem vezet és mutat előre. A jelennek a múlt hátterével való együttlátása teheti csak világképünket dinamikussá. Csak ez adhatja meg az irány átélését: s csak az irány termékeny, az elért pont egymagában soha. Aki lendületet akar venni előre: az előbb hátralép.

De Dante művének érdekessége és tanulsága nem csupán a Múlt leckéjében áll. Sőt nem is elsősorban. Mint minden nagy költő, mondanivalójának igazi lényegében és magosságaiban ő is örök Jelen. Nemcsak a művészet az, ami örök életű, nem fejlődik és nem avul el a korral. Az Ember leglényegesebb mondanivalói, legmagasabb álmai és aspirációi is éppoly örök érvényűek, s éppoly magas mozdulatlanságban állnak a fejlődő és változó világ fölött, mint a csillagok. Hogy úgy mondjuk, az Emberiség vallása is változatlan, és kívül esik a fejlődésen. Ennek a vallásnak nagy papja Dante. Igazi általános, katolikus vallás: s költője nemcsak egyházához való hűségében, hanem ebben a magasabb értelemben is katolikus költő. Ma, a nagy háború korszakában, mikor az emberiség messzebbre távolodott ennek az ő örök vallásának vezető csillagától, mint valaha, véresen aktuálisnak lehet mondani azt a költőt, aki egy nyugtalan és erőszakos korban a Békének, egy végletekig szétszakadozott, apró, harcos államokra bomlott nép között az emberi Egységnek prófétája és bajnoka volt.

Amint a katolikus vallás nem nemzeti vallás, ez a katolikus költő is az egész emberiségé s nem csupán egy nemzeté: minden nemzetnél otthon kell lennie. Magáénak érezheti a magyar is; s nem éppen csak ott és abban, ahogy történetét és problémáit érintheti. Mint Dante-kalauz, sohasem akarnék abba a kicsinyességbe esni, hogy az Emberiség egyik legnagyobb szellemét azért ajánljam nemzetem figyelmébe, mert az ennek a kis nemzetnek életéről is tudomást vesz, sőt annak sorsával is törődni látszik. Ez véletlen lehet, s bizonnyal nem azért kell olvasnunk egy nagy költő műveit, mert itt-ott rólunk is ejt néhány jó szót. Fontosabb és meggondolni valóbb körülmény világít rá arra, hogy Dante szellemiránya nem lehet avult és idegen a magyar lélek számára. A mi nagy magyar költőink közt épp az, aki a legmodernebb és legizgatóbban eleven mindannyiunk előtt: Ady Endre, igazi méltó testvére a nagy itáliainak. Ady szimbolizmusát valóban danteinek lehet nevezni: ahogyan ő is egy egységes nagy szimbólumrendszert épít ki, ahogyan az egész világ életének szimbólumává, s maga ez az élet ismét szimbólummá, szimbolikus és végzetes, kiválasztott s előre elrendelt életté válik őnála is... S ahogyan ez a líra harccá lesz, mint az élet, nemzeti és emberi küzdelemmé, éppen azért, mert megmarad egyéni lírának.

1929

SZEMÉLYI ÜGY?

Hallom, lezajlott a nyári Ady-vita, amit egy bulvárhetilap a Kosztolányi hírhedtté vált cikke körül jegecesített ki, s hallom azt is, hogy a hetilap szerkesztője, az ismert zsurnaliszta-költő, mintegy összefoglalva a disputát, engem is azok közé sorol, akik titkon és szívük mélyén talán helyeslik az Ady-koszorú megtépázását, s együttéreznek a halott költő hiénáival és Zoilusaival.

Személyi ügy ez? Felháborodást és tiltakozást érdemel? Vagy szótlan megvetést?

Kinek van joga azt hinni, hogy másként vélekedem, mint ahogy írok? Adyról sokszor és sokat írtam, a legrégibb időktől máig, és mindig egyformán. Az elsők közt voltam, akik zsenijét ismerték és bámulták. Versben és prózában emeltem magasra baráti nevét. Halála után hangos szóval védtem meg emlékét óvatos némaság s akkor hatalmas ferdítések ellen. Később én is megbélyegeztem a méltatlan lármát, mely üres primadonnakultuszt űzött alakjával, s iparkodtam föltárni e körülugrált és körülrugdalt bálvány mögött az igazi Adyt, a nagy költőt, akiről a lármában szinte mindenki megfeledkezett. Ki mutatta őt meg mélyebben, mint én? ki hatolt türelmesebben s nagyobb tisztelettel költészetének titkaiba? Vizsgálataim alakját a legnagyobbak mellé szökkentették: szimbolizmusát a Dantééhoz hasonlítottam, s ki tudhatja jobban nálam, mit jelent ez?

Nem titok hát, hogy mit gondolok Adyról; s hogy ez a véleményem Kosztolányi cikkének hatása alatt sem változott, maga az a nyilatkozat bizonyítja, amit e cikk olvasása után azonnal lediktáltam feleletül. Hangsúlyoztam, hogy nem értek egyet Kosztolányival; hogy Adyt most is a régi magasságban látom; figyelmeztettem a kritikust arra, hogy Ady hatalmas szimbólum-épületét egészében kell megítélni, s hogy így tekintve még jelentéktelenebbnek látszó versei is nagyságot és fontosságot nyernek: kiemeltem, mennyi szépet érzek még azokban a strófákban is, amiket Kosztolányi elrettentő példák gyanánt idéz. Sőt megmutattam az ember Adyt ért vádakkal szemben, hogy ez az „ítélet nélküli és féltékeny költő" jó társ és kitűnő kritikus tudott lenni.

Lehetett volna-e határozottabban, félreérthetetlenebbül megjelölni álláspontomat? S mégis ez a nyilatkozat azt a hatást kelthette, vagy úgy volt beállítható, minthogyha... Nem, ez nem csupán személyi ügy: ahol a visszhang ily különös játékot űzhet, ott valami nagy abnormitásnak kell lenni magában az irodalmi tájalakulásban... Ami a dologban személyi rész, azt könnyen el lehetne intézni: elég volna még egyszer s a gyengébbek kedvéért mentül gyermekesebb kerekséggel ismételni véleményemet szegény halott barátomról, akinek helyét én valóban nem az „érdekes, csonka tehetségek között", hanem a Vörösmartyak, a Petőfiek koszorús menetében látom. De hát érdemes ez? Ki harcolhat az Értetlenséggel? s mit árthat mindez a végén Adynak? és mit árthat nekem?

Engem azonban túl e személyi ügyön természettudós módjára érdekelnek a gonosz sziklák, amik ilyen különös visszhangot adhatnak; s talán több is ez a természettudománynál: mert a sziklákat egyszer szét kell robbantani. Süket, rosszhiszemű sziklák, amik minden hangot megölnek, hacsak nem nagyon kiabál. Micsoda akusztika! Ez a visszhang nem tűr meg átélt és egyéni véleményt: nem tűr többet egy szónál, egy-egy jelszónál, amit valamely párt szentesített. Ezt kell ordítanod. S jobb, ha nem is olvastad a Költőt, akiről szólsz: akkor tisztábban s egyszerűbben visíthatod el a jelszót, amit várnak tőled. A komoly kritika hangja már előre gyanús itt: aki nem kiabál, az kertel.

Állj jobbra vagy balra, lehetőleg szélrül: ez a harc, ez az élet; s nem az igazságról van szó vagy véleményedről, hanem harcról és pártokról. Voltaképp nem is fontos, amit Adyról szólsz: az a fontos, hogy evvel vagy avval az oldallal szemben állsz. S a legnagyobb bűn itt az, ami régen a legnagyobb erény volt; jóhiszeműnek lenni s jóhiszeműséget feltételezni másokban. Ily jóhiszemű voltam én - és ez már gyanús volt. Én tisztelem a kritika jogát. Ha szerkesztő vagyok, talán nem adok helyet annak, ami nézetemmel ellenkezik.[9] De ha másutt olvasom az ellenvéleményt, komoly érvekkel szállok szembe vele, s nem keresek mögötte más indítékot, mint az igazság vágyát s az irodalom szeretetét. Még ha ismerem is egy indítékát, nem feszegetem azt. Csak az írást nézem: igaza van-e vagy sem? - minden más: személyi ügy, s nem tartozik a nyilvánosságra.

„De hát mi az az Igazság? Csak emberek vannak, és élet, azaz harc! s aki az ellenféllel szemben liberális, az rossz harcos vagy gyanús megalkuvó. Ez legalább a Ma életnézete; mindenesetre ez annak a rossz zsurnalizmusnak életnézete, mely elöntötte irodalmunkat. Ez az életnézet, mely többre becsüli a harcot az értéknél, s nem is tűr értéket meddő kis harcain fölül. Ez gyűjtötte Ady sírja köré a hiénákat, mihelyt az első fölszabadító szó elhangzott - (mert minden kritika ma kaján hiénákat szabadít föl) - s bizonnyal igazuk van azoknak, akik fenyegetnek, hogy nem áll meg itt... A hiénák már bennünk is halottat szagolnak, mindannyiunkban, akik az Érték és Szellem erejét képviseljük még hitünkkel e közt a nép között; s egyre-egyre sarkunkba harapnak irigy fogaikkal.

Ez is személyi ügy.

A győzelem mégis azoké, akik nem csatáznak. Vagy a halottak módjára csatáznak, akiknek már nem árt a hiéna. Ily harc lesz ez a harc - s itt is Ady vezet.

1929

[9] Ahogy például természetesen nem adtam helyet annak az írónak, aki saját lapomban akarta egy rossz cikkel megtámadni legnagyobb művemet. Ez az író most - éppen az Ady-viták során - nyöszörög s panaszkodik; holott nem történt semmi baj: a cikk megjelent másutt, s amit a kitűnő író állít - hogy én bosszúból lapomból kitiltottam volna -, az közönséges hazugság, amit a tények megcáfolnak; mert ő tovább is sűrűn dolgozott a lapba, mindaddig, míg én annak szerkesztője voltam.

A *NYUGAT* ÉS AZ AKADÉMIZMUS

A *Nyugat* ismét harcok tüzében áll. Nincs oka meghátrálni a harc elől. Sok harcban volt már része, és sohasem ártott neki a harc. Mint a kalapált bucavas, minden ütéstől csak még szilárdabb lett. S az új harc csak új fiatalságát jelentheti. Vetése dús flórába vonta a magyar szellem humuszát; s tiporva csak még dúsabbá és szebbé válik az, mint a nemes pázsit.

Mégis, van ebben a harcban valami, ami minket fájdalmasan érint; mert nem fájdalmas-e, mikor a jó barát valódi vagy képzelt sérelmeit a nyilvánosság elé teríti ki? mikor a régi vezér árulásról gyanúsítja elhagyott seregét, vagy inkább annak jövendő szándékait? mikor a *maître très-vénéré* leszáll katedrájáról, s maga példájával uszítja az utolsó padok silány vádaskodóit, akiket azelőtt olyan fölénnyel tudott megleckéztetni?

Ignotus - ki több mint két évtizeden át volt a *Nyugat* főszerkesztője, de már egy évtizedénél több annak is, hogy nem tartózkodik köztünk - felolvasást tartott a *Nyugat útjá*-ról, s ebben keserű szemrehányást tett azoknak, kik távollétében kezükbe ragadták az árván maradt zászlót, s Fenyő Miksával, a *Nyugat* régi tulajdonosával társulva és egyetértésben magukra vállalták a folyóirat „vezetését és irányítását".

Ami ebben az ügyben személyi, azt egymás között kell elintéznünk; nem tartozik a közönség elé. A *Nyugat* nem ismer távolságot magyar és magyar közt, s eszünk ágában sincs, hogy Ignotust „dezavuáljuk" és „megtagadjuk" csak azért, mert Bécsben lakik. S hogyan is dezavuálnók a harcost, aki a mi győzelmünkért verekedett (s a politikamentes irodalmiságért, aminek mi is katonái akarunk maradni az utánunk jövők érdekében)? vagy a költőt, kinek verssorai múlhatatlan hűséggel csengenek fülünkbe? ifjúkorunk mentorát s költőjét? S hogyan mondhatja, hogy elhárítottuk vagy megtagadjuk őt, mikor maga beszéli el, mily ajánlatot tettünk írásaiért, amit ő utasított vissza, mert „nem szokta, hogy vezessék és irányítsák"? (De hát mit ért vezetésen és irányításon? S nem lenne-e jóval megokoltabb ez az aggály a napilapoknál, melyekbe egész pályáján dolgozott, és ma is dolgozik?)

Ami az íróra áll, hogy minden távolságban is aktív lehet, s élő ereje egy szellemi orgánumnak: az bizonnyal nem áll a szerkesztőre, aki távol vetve nem marad egyéb, mint név és cím. S mégis Ignotus nem akar író lenni, csak szerkesztő, s a név és rang körül viaskodik. Nem: ez valóban kicsi céhaffér, s „béka-egér harc azokkal, akikkel s akikért valaha *Iliász*-át vívta". Mikor mi Móricz Zsigmonddal vállaltuk egyedül a magunk nevében és a magunk osztatlan felelősségére a *Nyugat* egész terhét, mint egy szent dologét, amit percre sem szabad gazdátlanul hagyni (s amit mi nem kívánhattunk fél szívvel, fél vállal s egy távol levő cége mögé bújva): Ignotus csak azt látja, hogy „nevét levettük a *Nyugat*-ról", s a közönség elé áll, főszerkesztői címét reklamálva, különös lázítóként, mert az előfizetőket nem lehet „mint a birkanyájat, kézről kézre adni".

S bármennyire tiszteljük Ignotus érzékenységét, akár jogos az, akár túlzott is, csodálkozva kérdjük: az ő kezén volt-e az utóbbi tíz évben a *Nyugat*? s idegenebb kéz-e a mienk, mint a távollevőé? s nem a mienk-e, a mi nemzedékünké elsősorban ez a folyóirat? nem minket jelentett-e neve, legfőképp Adyval s Ady után? közönsége nem a mi közönségünk-e? s kinek van hozzá több joga, mint nekünk?

A múlttal szemben egy kötelességünk: hogy elfeledjük - idézi Ignotus önmagától; ezt mi sohasem vallottuk; de vallottuk, s valljuk ma is, hogy a jelennel szemben egy kötelességünk van: cselekedni és továbbmenni, akár kézen fogva vezet az, aki idősebb, akár magunkra hagy, és eltaszít.

Ennyit a céhaffér személyi részéről, s ennyit is csak azért, mert nem tartanók illőnek, hallatlanba venni Ignotus panaszait; kitérni csak egyetleneggyel szemben is; s nem válaszolni rájuk egyenesen és őszintén ugyanazon nyilvánosság előtt, melynek asztalára ő nem restellte letenni azokat.

De van a panaszoknak egy csoportja, mely túlemelkedik a személyi és céhügy jelentőségén, s közvetlenül az irodalmi nyilvánosság elejibe való.

Ignotus bizonyos vádakat emel ellenünk, s e vádak irodalmi szándékaink becsületességét s a *Nyugat* szerkesztésének várható irányát érintik.

Lépéseink mögött titkos motívumokat szimatol, s személyi bántalmaitól elvakulva, képes bennünket avval gyanúsítani, hogy a *Nyugat*-ot valóságos árulásba, tiszta irodalmi múltjához való hűtlenségbe visszük bele.

Mire alapítja gyanúját?

A *Nyugat* eddigi számai, melyek szerkesztésünkben megjelentek, aligha igazolhatják ezt. Nem mondhatjuk, hogy mindenben csak azt és úgy akarjuk csinálni, mint Osvát Ernő csinált. Mind emberek vagyunk, azaz külön-külön egyéniségek más-más hajlamokkal és képességekkel. Természetes törekvésünk és kötelességünk azért a sok-sok szerkesztői erényért, ami Osváttal sírba hullt, kárpótlást nyújtani azzal a kevéssel (ha van), ami nekünk talán inkább adatott, mint neki. Maga Ignotus említi, hogy Osvát *Nyugat*-ján „egy leheletnyivel halkabb volt az élet pirosa", mint az irodalom szellemfénye. S ha minekünk viszont erős szándékunk, hogy mi az igazi magas irodalomnak ezt az orgánumát intenzívebben kapcsoljuk a magyar életbe, hogy a zilált s még az utódállamokba is szétszóródott magyar szellemiségnek benne eleven tengelyt és centrumot adunk, hogy szélesebb körű és állandóbb kritikai figyelemmel az olvasót tájékoztatni és vezetni próbáljuk aktuális irodalmunk gazverte dzsungelében, hogy nyíltabb szemmel kísérve az európai irodalmak áramait és eseményeit, a *Nyugat*-ot méltóbbá tesszük nevére, melyben a magyar irodalmi megújulások örök programja, a Kazinczyak programja rejlik: mindez bizonnyal nem jelenti folyóiratunk régi céljainak megtagadását, hanem inkább azok kiegészítését és újraedzését.

Ignotus titkos, kimondatlan programmal gyanúsít bennünket, hivatkozva egy hírlapi nyilatkozatomra, melyben beismerem, hogy van ilyen, s hogy annak magában a lapban kell megmutatkoznia. Ez a titkos program oly valami lenne, hogy - személyi vagy mit tudom én milyen előnyökért - a tiszta irodalmiság forradalmi lapját átjátsszuk, mintegy suttyomban és árulással, a politikai célokat követő „jobboldali" és „hivatalos" irodalom kezére.

Milyen naiv szemlélete a dolgoknak!

És elég volna a vádat egyszerűen visszautasítani. Alig több az, mint ingyen vagdalkozás a sötétbe, meggyanúsítása a jövőnek s szándékainknak, melyeket csak mi magunk tudhatunk. Eddigi közleményeinkben nemigen találhatott Ignotus olyant, ami ezt a „jobboldali" tendenciát elárulta volna. Való igaz, hogy „baloldaliak" sem kívántunk lenni. Az érdemet elismertük, akárhonnan jött is, de a kritikától sem kíméltük (és ezentúl sem fogjuk kímélni) a „hivatalos" irodalom nagyságait sem, ha véleményünk szerint rászolgáltak. Szeretnők megnyerni minden oldal becsületes szellemeinek bizalmát; kapuinkat kitárjuk jobbra és balra; fórumunk az irodalmi piac közepén fog állni, mint a Szószék Rómában vagy az Igazság háza faluinkban.

Nem hisszük, hogy evvel hűtlenné válnánk a „tiszta irodalmiság" elvéhez; sőt így valósíthatjuk azt meg igazán. A régi *Nyugat*-nak talán szemrehányást lehetett tenni olykor, hogy bizonyos irodalmi jelenségeken hallgatással ment át; amit, noha csak véletlenségből adódott, meghátráló vagy ellenséges attitűdnek érthettek félre sokan. Mi nem akarunk hallgatással

elsuhanni semmin; szellemi életünk minden lüktetését át fogjuk bocsátani folyóiratunk rovatain, mint centrális és élő szívkamrákon; s ezt is jelentheti a „nemzeti koncentráció".

Ignotus valaha nagy harcokat vívott a „perzekútoresztétika" ellen, mely a szellem minden jelentkezését a pártrendőr szemeivel nézi, és az ellenpártot, vagy amit annak képzel, egyszerűen ki akarja tagadni az irodalomból. Csodálatos módon nem veszi észre, hogy maga is beleesett abba, ami ellen harcolt, s szavaiból egy „baloldali rendőr" beszél, aki minden mozdulatban jobbfelé való árulást szimatol, oly ideológia szerint, mely alig illik már mai irodalmi helyzetünkhöz. Ignotust régebben „mindent megértő" s fölényesen komplikált szellemnek ismertük. Bizonnyal képes ő megbecsülni az irodalmi konzervativizmus értékeit (sőt túlbecsülni egy-egy konzervatív írót, mint ama kétszer is emlegetett jobboldali zsurnalisztát, kinek papirosízű és fahangú népszerűsítő íráskáiban egy új Arany-reneszánsz csíráit véli fölfedezni). Nem hat-e különösen, szinte fájdalmasan, mint egy *capitis diminutio,* ha ő most mégis elvileg, s egészben arra a végtelenül kényelmes és szimpla, „progresszív" álláspontra helyezkedik, mely az írókat forradalmár arkangyalokra s rosszhiszemű akadémikusokra osztja föl, akikkel még csak szóba állni is tilos?

Nem, mi nem kívánhatjuk valahol a szélen megrekeszteni a *Nyugat* hajóját; balszélen éppoly kevéssé, mint jobbon; ha balról is jöttek a friss patakok és erek, melyek folyónkat táplálták. A hajónak be kell jutnia a fősodorba, a magyar szellemi élet centrális sodrába hogy szabadon és szabad szelekkel haladjon a jövő óceánja felé. Ignotus maga beszél a politikáról, amely, mint ő is mondja, „úgy a jobb-, mint a baloldali, megszabás vagy tilalom gyanánt tukmálja magát a művészre". Nos, mi nem hagyunk magunkra politikát tukmálni, Ignotustól éppoly kevéssé, mint mástól. Ezt Ignotusnak, a „tiszta irodalmiság" harcosának meg kell értenie.

És hogyan hányhatja szemünkre (mint ahogy teszi, Schöpflinnek és nekem), hogyan hányhatja szemünkre éppen ő, hogy megteremtettük az irodalmi kettészakadás fogalmát, ami szerinte képtelenség?

Hisz minden szavával elárulja, hogy ő az, aki e lehetetlen fogalom alapján áll; annyira benne áll, hogy meg se látja; annyira, hogy öröknek képzeli, hogy állandósítani akarja, hogy észre se veszi, mennyire enyhült már; hogy meg szeretne tiltani minden lépést, mely még enyhíthetné.

Tudjuk mi azt, hogy irodalom csak egy van, egy lehet s csupán az *irodalmi élet* szakadhat ketté; sőt éppen én figyelmeztettem még 919-ben a legjobban átkozódó feleket, mily jelentéktelen lehet a távolság, mely elválasztja őket, a jövendő szemeivel nézve: mint ahogy sok XVI. századi íróról ma már nem is tudjuk megállapítani, protestáns volt-e vagy katolikus (ami akkor volt legalább olyan különbség, mint ma van jobb- és baloldal közt).

Ignotus azonban úgy beszél a hivatalos irodalomról, azzal a túlbecsülő lekicsinyléssel és gyógyíthatatlan anatémával, amivel a XVI. századi prédikátor ejthette ki ezt a szót, hogy: *pápista*! A pápista a legostobább és leghitványabb lény a föld hátán; s másrészt mégis félelmes ellenség, akivel csak szóba állni is kész veszedelem, gaz árulás s biztos út az ördög hálójába... Akik még nemrég új és nagy költők voltunk, jól vigyázzunk: ha szóba állunk az Akadémiával, hamar tehetségtelen akadémikusokká válhatunk magunk is.

Mi nem ismerünk ily ördöngös szakadékot magyar író és magyar író közt; s a tehetségtelenség bélyegét sem szeretnők bárkire *a priori* rásütni, csak azért, mert más párthoz tartozik, mint magunk. Mi valóban nem ismerünk *kettészakadt irodalmat*.

Mi a *magyar irodalom egységének* alapján állunk.

De hadd ismételjük nyomatékosan, ez nem jelenti azt, hogy a hivatalos irodalom alapján állunk.

A *Nyugat*-ban sohasem érvényesülhetnek az irodalmi hivatalosság szempontjai: mint ahogy a virágos mezőn nem érvényesülhetnek a Kas szempontjai.

Itt kalóz méhek vagyunk, szállván, amerre nekünk tetszik, s rabolván a mézet, ahol érjük és tudjuk.

Ez a szabadság fittyet hány a Kasnak. De ez a szabadság termi a kincseket, amikre büszkék lesznek majd a Kasok.

Hogyan féltheti valaki ezt a szabadságot tőlünk - éppen tőlünk? Hogyan gondolhatja, hogy mink lehetünk, kik prédául adjuk azt akármilyen akadémiának vagy hivatalosságnak? Ki lehet, aki jobban érezheti és tapasztalhatta a saját bőrén, milyen drága kincs ez a szabadság, s mily félreértésekre képes társaság s hivatal?

Azért, amíg mi itt leszünk e helyen, a *Nyugat* az marad, ami volt: az írói szabadság őre és mentsvára.

(Ignotus büszkén hivatkozik arra, mit jelentett az írói szabadság a *Nyugat*-nál valamikor, Osvát Ernő szerkesztésének korában. Büszkeségébe rejtett panasz vegyül, mert újból fölhányja a régi esetet, hogy „mikor Babits Mihály egyik regényében az akkor messze hányódó Ignotusról itthon figurát írt, a *Nyugat*, címlapján az Ignotus főszerkesztői jegyzésével, ezt a regényt is közreadta".

Mily különös história! Képzelheti-e valaki, hogy ha valóban Ignotust akartam e regényben kifigurázni, a regényt éppen a *Nyugat*-hoz viszem, melynek Ignotus a főszerkesztője? S képzelheti-e Ignotus, hogy Osvát, az írói szabadság ürügyén, hajlandó kifiguráztatni a főszerkesztőt a saját lapjában? Nem akarok visszatérni itt erre az esetre, melyről volt alkalmam elmondani mondandómat, mert Ignotus nem először panaszolja a publikum előtt (s melynek köszönhetem nyilván, hogy most is mostohábban bánik velem, mint Móriczcal). De bizonyos, hogy távol állt tőlem, s nem is lett volna rá semmi okom, hogy az írói szabadság címén megbántsam barátomat és főszerkesztőmet: aminthogy soha nem „figuráztam ki", és nem támadtam meg e szabadsággal élve senki mást sem.

Nem, mi nem úgy értjük az írói szabadságot, hogy a szerkesztőről annyi rosszat szabadjon mondani, amennyit csak tetszik; s kivált nem úgy értjük, hogy az írói szabadság nevében rossz művek kiadására is kényszeríthessenek (nem vagyunk hajlandók például bűntudatot érezni, mert egyszer visszaadtunk egy rossz cikket, mely minket támadott). Nagyobb szabadság volt, nagyobb célok érdekében, amiért mi küzdöttünk és szenvedtünk is; egy egész világ terrora vagdosott ellenünk, és nem személyi kérdésekről volt szó.

Ezt a szabadságot, amint meg tudtuk védeni akkor, meg fogjuk védeni ezután is.

De ma más időket élünk, mint mikor ezért a szabadságért régi nagy csatáinkat vívtuk. Csatáink győzelmesek voltak, halott vezérünk bevonult a halhatatlanságba, új raj lepte el a rétet, s tobzódik abban, amit mi hódítottunk neki. Ezek törjenek új utat, ha tudnak: mi addig vegyük számon kincseinket, s erősítsük meg a várost, melyet elfoglaltunk. Mondják, hogy az irodalmi hódítások korszakai után az akadémizmus korszakai következnek: s ebben talán van is valami igazság. A forradalom nem lehet állandó állapot; helyét kiérett művészetnek és tisztító kritikának kell elfoglalnia. Nem engedhetjük meg magunknak a fényűzést, hogy a harcot a győzelem után is folytassuk; de szükség van a győztes hadvezérek tekintélyére tovább is, hogy a hódoltságot megülje, a fejetlenséget megszüntesse, s az új csapatokat kiválogassa, és útnak indítsa új harcokra.

Az ellen, ki „fellegvárába beszorult", lassankint kinyitja kapuit, s bebocsátja az új triumfátorokat. Ez így van mindenütt, s mindenütt ily későn és utólag: mert igaza van Ignotusnak, akadémiák nem jók arra, hogy irodalmat csináljanak, s nem alkalmasak írói tehetségek észrevevésére és kitermelésére. Erre inkább a folyóiratok valók, amilyen a *Nyugat*. Egy ember, egy szerkesztő megláthatja a tehetségeket a közönség előtt: egy társaság vagy akadémia csak utána. Új irodalmi epochát nem teremthet gyülekezet vagy akadémia: legfeljebb az angyalok akadémiája, mely a zseni születésénél asszisztál.

De a meglevő irodalomnak adhat a társaság eszközöket, tekintélyt, pozíciót, mely talán mégsem annyira szükségtelen manapság. Nem áll, hogy az akadémiáknak csak a tudományban lehet hasznos szerepük, „ahol a döntés tekintély dolga" - mint Ignotus mondja. A döntés tudományban sem tekintély dolga; de tudományban, mint irodalomban egyformán szükséges a tekintély, hogy a jót és súlyosat elfogadtassa a tömeggel, s ellensúlyozza a sarlatánság szuggesztióját. Vagy valóban annyira bizonyos, épp mai években, hogy a „publikum van oly művelt, mint az akadémiák", s hogy az irodalom nem szorul ápolásra, mert „elvégzi azt közönség s kiadó"? Tessék csak megkérdezni fiatal íróinktól - akár a legismertebbektől is!

Nem oly ritka eset, mint Ignotus véli, hogy a csatát a vezérkar nélkül vagy annak ellenére nyeri meg a sereg: de elláthatja-e vezérkar nélkül és magára hagyva a beszállásolást s hadtápszolgálatot? Beszállásolás - helyzet, pozíció, tekintély és hitel nyújtása, nem az író, hanem az irodalom számára - éppen az akadémiák feladata. S tán oly gazdag ma Magyarországon a tiszta és magas irodalom tekintélyben és pozícióban, hogy nyugton hagyhatja a tradícióktól megerősített fellegvárakat e tehetségtelenség és dilettantizmus prédájára, melyről Ignotus beszél? Nem inkább halálos vétek-e ez, s nem következetlen-e aki, mint éppen Ignotus, esztendőkön át harcolt a társaságok ellen, mert nem ismerték el a *Nyugat* íróit, s aztán kígyót-békát kiált, mikor egyszer oka van azt hinni, hogy valamelyiket talán mégis elismerik és meghívják?

Ezt meg kellett mondani, s itt én is kényszerülök magamról beszélni, mert Ignotus fő vádja és gyanúja éppen azon sarkallik, hogy legtiszteletreméltóbb múltú irodalmi társaságunk tagsági jelölését ez idén nem hárítottam el. Ignotus hivatkozik a társaságok viselkedésére Adyval szemben, s csodálkozva kérdi, hogyan nem utasítanak vissza Ady barátai és fegyvertársai e társulatokkal *a limine* minden kapcsolatot? De hogy oly forradalmi tüneményt, mint Ady, nincs társaság, mely hamar megértsen s elismerjen: nagyon naiv Ignotus, ha csodálkozik azon, s nagyon kevéssé bölcs, ha haragszik érte. Kicsit úgy hat reám, mint a tanár, ki az iskolakerülők elleni dühét a megjelent szorgalmasokon tölti ki. Több oka lett volna remonstrálni, mikor, még aktív szerkesztősége alatt, a *Nyugat* egyik főmunkatársát oly időben választották be a Társaságba, melyben az Adyn elkövetett igazságtalanságok még nem voltak a múlt emlékei. Azóta több is történt, másokkal szemben is, amit mi hibának éreztünk és vallunk: de mennél több hibát látnánk a Társaságban, melynek tradícióit tiszteljük, s feladatait fontosnak tartjuk: annál több okunk volna vállalni tagságát, hogy megújulásában közreműködhessünk. Az irodalomnak csak haszna lehet ebből.

Az irodalomnak igen, de nem az egyénnek: az egyén csak bántalmakat és kellemetlenségeket arathat, s igazán nem tudom, mi öröme lenne ezekben? Azért nevetségesnek kell tartanom a vádat, mely azt inszinuálja, hogy mindenféle áldozatokra is hajlandók voltunk, reverzálist adni, a *Nyugat*-ot átjátszani, Ignotust elejteni, s isten tudja még mit, azért az egyetlen nyereségért, hogy esetleg beválasztanak a Kisfaludyba. Gyermekmesék, amiket a Társaság minden tiszteletre méltó elnöke megcáfolt, mint méltatlanokat hozzá és énhozzám. Mégis, az Ignotus sarkain ügető sakálkák képesek föltálalni ezt az egész komplikált árulási rémregényt, minden

szörnyű vád végén csattantva a legszörnyebbet: hogy Babits Mihály Kisfaludy-tagságra vágyakozik!

Hát ha úgy volna is! ha valóban kívánnám s akarnám, hogy abban a társaságban üljek, melyben Vörösmartynak s Aranynak széke volt! nem volna-e erre a kívánságra is jogom? nem volna-e inkább az az egészséges és természetes, ha a magyar költő kívánatosnak érezné, s szégyen nélkül kívánhatná a helyet, melyet tradíciói szinte kijelölnek neki, mint ahogy Zola és Anatole France nem restelltek kilincselni az Akadémia tagságáért?

Én azonban nem kilincseltem, s nem tettem semmit ezért a megtiszteltetésért: ajánlóimat még csak nem is ismertem mind személyesen. Annál kevésbé változtatott ez irodalmi lépéseimen és tetteimen; a *Nyugat* nem mutatta, s nem is fogja soha mutatni hivatalos megalkuvás nyomát; s kritikai szabadságát is megőrizte, s meg fogja őrizni a Társasággal szemben is; ahogy meg kell őrizni mindenkinek, ki akár az irodalom, akár a Társaság javát szívén hordja. Megőrzöm azt én is, magam személyében, küntről vagy bentről? tagul vagy nem tagul? engem, úgy látszik, nem izgat annyira, mint a lihegő kis sakálokat. Ha tagul történnék: az nem fog szégyenére válni sem a Társaságnak, sem a *Nyugat*-nak, sem nekem.

Ám jönnek a kis sakálok, a jobboldali és baloldali senkik, s akik nem kaphattak Baumgarten-díjat, s a minden tehetség irigyei: ők biztosan találnak ugatni okot ezután is. De hadd kérdezzem meg Ignotustól: ha majdan hosszú idők múltán az irodalom emlékezői említik még nevét, kikkel és mily társak között fogják azt említeni: azok között-e, akik most sereglenek köréje, vagy mimellettünk, akiket megvádolt és elhagyott?

1930

EZÜSTKOR

Nemcsak te hiszed azt, hogy „lövészárok helyett elefántcsonttoronyba” rendeltettél. Így voltunk egy csöppet mindannyian, mi is, akik most már magunk is öregszünk, s szomorúan s kicsit megcsúfolva nézünk ki a törött ablakokon. Mikor elindultunk, még a nagy fények eleven lobogtak, s épségben állt az Elefántcsonttorony. Áhítattal másztuk a toronylépcsőt, mint valami Bábelét, mely még ki tudja, mily magasba vihet. Azóta sok év múlt, s lassan kialudtak a szent, öreg fények, sorban, az utolsók... mi láttuk kihunyni Ibsenét, Tolsztojét... Meredithét és Anatole France-ét... mintha eltűnne egy nagy fáklyásmenet, a század sötét utcafordulóján. Grand siècle volt ez, hatalmas tündöklés, aminek a végéhez érkeztünk, s szemünk még káprázik, nem szokja meg a sűrűdő homályt... (Különös homály, mert nincs-e elég új fény? ezer hangos új fény? de mind csak egy-egy körig hat el, s minden fény mellett is sötét van, mint a kivilágított temetőben.) Mi pedig itt állunk, ahogyan mondtam, egy kicsit morcan és vénen már; tornyunk nem véd többé, s nem tudtuk azt megvédeni mi sem, ablakait bezúzta a vihar, minden szél hajunkba kap, s csupaszra cibálja mellünket; s ha volna is erőnk még fároszt gyújtani: fároszhoz tükör kell, hogy a toronyfényt küszködő hajóinkra vesse, s hol van nekünk tükrünk? s különben is, milyen lángot gyújthatnánk, amit el nem oltana ez a szél? Néha, mert hisz nem születtünk vénségre, s a Jövő szerelmeseiként indultunk, néha kedvünk támad prédára hagyni lángukat s hajóinkat - jöjj, szél! jöjj, jövendő! lengess! mezteleníts! ostorozz! oltsd ki, aminek ki kell aludnia! De érezzük, hogy a szél nem fogja mitőlünk kérdezni, mi az, amit kioltandónak vélünk. Minden, amihez legáldozatosabban tapadtunk, örökségünk és munkánk, ott áll a pusztulás lottólajstromán, s már sejtjük a nagy sziklákat a sötétben, amiken hajóink úgy zúzódhatnak szét, mint a tojáshéj. Barbár erők feszülnek körülöttünk a sötétben. Nagyobb feszültség ketyeg itt magunkban, mint titkos pokolgép. Aknáinkban megtorlódott az igazságtalanság, s nincsen félelmesebb robbantószer földön és föld alatt. Érett vulkánon áll a mi palotánk. De ez talán csak ingyen jósolgatás, naiv beszéd, és nem is divat már, amióta halványabb a Mene Tekel, amit a Háború lángja falainkra vetett. Talán minden a véletlenen áll; de ki tagadja, hogy gyilkos gázok füstölögnek a laboratóriumokban, s gyilkos ideológiák a lelkekben? S ki operálja ki agyunkból az Apokalipszist, amíg csak a véletlenen áll, nem hal-e bármely pillanatban erőszakos halált egész kultúránk, minden gazdagságunk, emberi szellemünk legszebb virágzata? Erőszakos, vagy nem erőszakos, ez a halál bizonnyal itt kísért, s nincs is szükség gonosz véletlenre. A virágot nem kell eltaposni: meghal az magától, ha egyszer túl a virágzáson. Az aranykor mindenképp lejárt már. A kultúránk még él, hellenisztikusan vagy bizantinikusan, s mintegy automata módjára; de az ifjúságot nem érdekli többé. Ami érdekel ma, az csak ennek a kultúrának lehetséges fölbontása és tagadása; régóta már minden érdekes alkotásunk titkon és igazában rombolás volt. A rontás érdekel, s azok a friss erők, amik valahol a mélyben, sötétben vagy idegenben csíráznak már, hogy majd valaha, a halál után kihajtsanak a síron s a romokból. Bizonnyal új kultúra lehet ezekből is; igen, de mikor, milyen sötét évszázadok árán? A halál árnyában babonások leszünk: azért izgat ma (és pár évtizede már) az „új népvándorlás” sötét erőinek, és e „sötét századoknak” réme. Talán nem is árt a babona, amely ébren tart és figyelmeztet. Semmi esetre sem árthat - bárhogy elfoglal kis hazánk ingó lelkének szerelme - rágondolni néha nagyobbik hazánkra s kilépni a fedélzetre a kedves kabinból, mely a hajóval együtt süllyedhet el. Ez a nagyobbik haza, Európa, átborzongott már egy lassú Götterdämmerungot. A barbárság ott lesett akkor is; a fények elhaltak, majd újra fölvillantak, hogy megint elhaljanak; lassan automatikussá s érdektelenné vált a kultúra - a klasszikus kultúra - minden gazdagsága; új csírák keltek mélyből, sötétből, idegenből; s az Augustinusok megtagadták a Vergiliusokat. Sötét századok némasága echózott erre a tagadásra, melynek pendant-jait s analógiáit mi oly jól ismerjük! S hátha most megint jönnének a néma századok, s hátha megint csak a jámbor és együgyű áhítat

őrzené majd, értetlenül és bizonnyal nem értve - lesajnálva az ifjú, barbár istenek híveitől - e most lezajlott grand siècle, e hatalmas tündöklés alvó és pusztuló emlékeit

mint középkori szerzetes dugott a zord
sisakos hordák, korcs nomádok, ostoros
képégetők elől pár régi könyvet,

kissé szégyenkezve - egypár istentelen és pogány fóliót, ami az Emberiség szunnyadó lelkét rejtette magában, a nagy alvónak eleven tudattalanját. Az ébredés ígérete volt ezekben a könyvekben; de ez csak ígéret; s mi lett volna, ha nincs, vagy nem teljesül? S így is, ahogy történt: milyen pazarló újrakezdés volt ez, micsoda idővesztés és bűnös erővesztés! Hol volnánk ma, ha Bábel tornya félbe nem marad! A faj sáfárszelleme az elefántcsonttornyot is számon kérhetné. Ki tudja, mit tehet meg az ember önmagával, s mily végzetes törvényei vannak a történetnek! De ha nem akarunk fatalisták lenni, s nem tagadjuk azt, ami egyedül éltet, az akaratot, el kell gondolnunk ezt is: mekkora felelősséget vállal az, aki mindennek újrakezdéséért izgat! Mekkora felelősség van rajtunk is, akik után és elbízva, s éretlen kalandvággyal hajlandók voltunk szélnek engedni kincseinket! Az Isten, ki ellen harcoltunk, magára dönti, mint egy vak Sámson, egünket, ha meghal. Őrizzük-e hát, amit örököltünk, unva és makacsul, s próbáljunk visszatérni hitetlen is a régi numenekhez, mint Vergilius és a „gúnyos Horácz" Vestához s Juppiterhez? Ki lát önmagába, s ki tudja, mi a hit és hitetlenség? Versünk nem vers már, gyermekeink nem fognak latint tanulni, kultúránk végképp elszakad gyökereitől, minden a felejtést és friss kezdést hirdeti körülöttünk. Róma kultúrája nem halt ki egyszerre, s az aranykorra az ezüstkor jött, új és zsúfolt tüzű föllobbanás a hanyatlás s kezdő barbárság közepett. Az ércek nemessége az ellenállás: aranyra, ezüstre nem hat a környezet. Nemes szellem nem hódol korának. Esküdjön minden a Kultúra ellen: mi védjük meg legalább az Elefántcsonttornyot, ha már egyéb templomot nem! S ha harcolunk is: harcunk se a lövészárok, hanem az Elefántcsonttorony harca legyen! Harc a halál ellen, mely friss életnek hiszi magát, de csak annyiban az, amennyiben minden halálban friss élet csírái rejlenek. Jöjjön hát a harc, a megtartó harc a romlás ellen, jöjjön a szigorú bírálat és a gúny, jöjjenek a Tacitusok és Petroniusok! Tragikus harc, héroszi irodalom: szemben a korral, s felülről bírálva az elboruló, barbár életet! Ó, elégedett, ó, betelt Horáczok, századukkal úszók és csillogók, császárok glorifikátorai: mily más ez! Az ezüstkor hősibb az aranynál, ezüstből és elefántcsontból királyok pajzsai s istenek szobrai készültek. S ha kardcsapás hull az ezüstre: zenét ad.

1930

EGYKÖTETES ADY

Az Athenaeum kiadóvállalat egyetlen vaskos kötetben bocsátotta közre Ady Endre költeményeinek első teljes (vagy megközelítően teljes) gyűjteményét. Ez az összefoglalás - mint a kiadvány rövid előszava mondja - „az olvasóközönségnek készült és nem a tudománynak". A közönség bizonyára örömmel fogadja, ha nagy költőjének műveit együtt, könnyen végiglapozható alakban s az eddiginél olcsóbban kapja keze közé. De e kiadás jelentősége nagyobb, mint ami ily, egyszerűen a közönség kényelmére szánt, áttekinthetőbb és olcsóbb könyvformákat rendesen megilletni szokott. Ha mindent számon tartó és tudatosító irodalmi gondolkodásunk volna, azt mernők jósolni, hogy e tömzsi könyv megjelenése az Ady halál utáni sorsának fontos fejezetévé válhatik.

Mondják, a jó versek rendesen nyernek avval, ha kötetben és egymás után olvassuk őket. Ez némely költőnél így van, másoknál talán ellenkezőleg: de sohasem ismertem költőt, akire nézve ez a céhbabona oly szemmel láthatólag igaznak bizonyult volna, mint Adyra. És sohasem szemmel láthatóbban, mint ebben az „összkiadásban", mely az egyes versek után nem kezd új lapot, hanem folytatólagosan, egymás mellett szedi őket, a klasszikus kiadások helykímélésre törekvő hagyományait követve. Lám: Ady versei ily közeli szomszédságból sem ütik egymást, mint az egy falra lógatott képek a tárlatokon, hanem inkább támogatják, emelik és megvilágosítják, mint egyazon költemény strófái. Többször mondtam és írtam azoknak, akik Ady költészetét egyes verseinek külön értéke alapján akarták megítélni vagy revideálni, hogy ennél a páratlanul termékeny lírikusnál sohasem egy-egy versről van szó, hanem mindig magáról a költőről és egész költészetéről, az egész szimbolikus *oeuvre* szellemérő1, mely az egyes versekben csak *megjelenik*. Ez az egykötetes kiadás szembeszökő bizonyságot tesz szavaim mellett. Minden lapja, ahogy kinyitom, négy-öt kezdődő-végződő vagy teljes versével valóban úgy hat, mint egy egységes és folyamatos nagy lírai életmunkának egy lapja, s még a leginkább jelentéktelennek látszó versek is, amint szomszédaikkal egy szempillantásban fogja át őket tekintetünk, megmutatják a maguk rejtett fontosságát, érdekességét, beletartozását az egyetlen, nagy ezerverses élethimnuszba. S e nagy himnusz titkos és önkényt épült műalkatát - hullámait és tagolódását - is, mely tíz-tizenkét különeső kis versköteten át mintegy lazábban és csak a gyakorlott szemnek volt észrevehető, az új, egykötetes kiadás kiemeli, megmutatja, kidomborítja, mint egy szűkebb ruha a test idomait. A kiadó, helyes ösztönnel nem változtatta meg a versek sorrendjét, és nem tüntette el a kötetekre és ciklusokra való beosztást; mindent csak közel hozott, egymáshoz sűrített, áttekinthetővé tett. S ily áttekinthető, sűrített, egységes és tagolt alakban foghatni kezünkbe Ady Endre „összes verseit", úgy hat ránk, mintha most először vennők igazán birtokba ezt a ránk maradt ezer költeményt, mint egy egységes művet, egy igazi könyvet, egy magyar *bibliont*.

Ez mind azonban nem jelenti azt, hogy az új kiadás perspektívája elhalványítaná az *egyes* versek egyéniségét vagy külön megalkotottságuk szépségeit. Ellenkezőleg: a nagyobb lapon kisebb térre szorított s a rövidebb sorúaknál gyakran két hasábban szedett költemények egyszerre áttekinthető volta kompozíciójuk formáját, kerekségét és tagolódását is áttekinthetőbbé és szemmel láthatóbbá teszi, mint amilyen lehetett az akkor, mikor a hosszabb versek több oldalra széthúzva, néha mintegy elfolyni látszottak az olvasó szemei elől. Csodálatos, milyen jót tesz sokszor a strófáknak ez a fizikai közelség és komprimáltság: érthetőbbekké és tisztábbakká válnak. Persze, ahogy a kompozíció tisztasága és kereksége kihangsúlyozódik, úgy a rejtett zavarok is könnyen előjönnek és lelepleződnek ebben a szünopszisban. Emlékszem ifjonti meghökkenésünkre, mikor Brunetière, az időben vezető francia kritikus, egy elhíresedett tanulmányban rámutatott kedves költőnknek, aki Baudelaire volt, képzavaraira és fantáziabeli következetlenségeire. Képzavar: ez úgy hangzott, mintha apagyilkosságról

vádolta volna őt; holott ma már tudjuk, hogy a képzavar (képzelet és logika összjátékának e bicsaklásai) nem oly ritka a legnagyobbaknál sem, kivált ha - mint Ady - a képzeletet leoldva az objektivitás partjának cölöpeiről elvont és szubjektív hullámokra vetik. De ha ellentmondanak is olykor egymásnak Ady képei mint a Tűnődés „vize" és „bú-berzsenyes csolnaka": a gazdagság, amit a cserélhető és visszacserélhető illusztrációk adnak a mélyebb egységnek, mely mögöttük van, bizonnyal értékesebb valami tudatos s különben könnyen elérhető precizitásnál. Ezt az egységet a gazdagságban és gazdagságot az egységben mutatja legfeltűnőbb módon az Ady új kiadásának új perspektívája.

A kiadás szövege megközelítően teljes; az eddig megjelent könyvpublikációk anyagából csupán a *Márkó király* című diákvers s a *Rövid dalok*-nak elnevezett aktuális versgyűjtemény (a zsurnalisztaévek emléke) hiányzik. (Az utóbbinak némely darabját kissé sajnáljuk: van köztük, ami többet mutat Adyból, mint a debreceni kötet átlaga.) Megvan azonban a maga időrendi helyén, a *Margita*-eposz, mely sokkal különbnek bizonyult, mint amilyennek első megjelenésekor látszott (a komprimáltság jót tesz ennek is). A kiadó egyszerűen a köteteket adja időrendben; kivéve, hogy a két elsőt - mintegy a prehisztorikus Adyt - igen helyesen függelékbe szorítja, s a gyűjteményt az *Új versek*-kel kezdi. A versek fölött helyükön hagyja az ajánlásokat is, melyek sokszor nem méltók a vershez, s későbbi korok időtlenebb tekintete elől bizonnyal a történeti jegyzetek közé fognak kívánkozni. Az egyes köteteket sorrend és tartalom tekintetében puszta lenyomatként adja (ideértve *Az utolsó hajók*-at is, melynek címe és elrendezése már nem a költőtől való); az újabban itt-ott felfedezett s Adynak tulajdonított egyes verseket, kritikai és filológiai igénye nem lévén, nem vette tekintetbe. Ugyanily igénytelen a versek textusát illetőleg is: megelégszik azzal, hogy Ady átvett szövegét sértetlenül adja tovább. Az eddigi kiadásoknak csupán legnyilvánvalóbb sajtóhibáit javítja ki. Új hibát csupán egyet találtunk a szövegben (a 81. oldalon *Így szólna a szóm* című vers 2. szakának utolsó sora megcserélődött; a helyes szöveg: *Hogyha akarom*). Rengeteg persze az oly helyek száma, ahol verstani vagy értelmi okokból nyilván kínálkozik a javítás, s legalább oly joggal volna eszközölhető, mint a Földessy eszközölte számos korrektúra, melyeket az új kiadó is átvesz. A maga felelősségére azonban talán csak egy ily helyet igazít ki (*A legoktalanabb szerelem* című versben olvasható *poétás*-t). Ez a mérséklet, éppúgy, mint a majdnem tökéletes gondosság, csak javára szól a kiadásnak, mely - noha betűi kissé vaskosak s terhesek a szemnek - egyébként külsőleg is méltóan szolgálja azt a nem kicsi célt: Adyt végre a maga áttekinthető teljességében kezükbe adni azoknak, akik eddig inkább támadták vagy magasztalták, mint ismerték.

1930

LÍRA AMERIKÁBAN

Új antológia került a kezembe: *Modern American Poets* (Selected by Conrad Aiken). Izgatott ez a könyv: a mai Amerika versköltészetének képe, melyből alig ismertem valamit. Az amerikai regény divatba jött nálunk, mint maga az amerikai élet, melynek az hiteles és kritikai rajza; de hányan sejtik közülünk ennek az amerikai életnek líráját? ennek az irigyelt és utánzott tengerentúli modern kultúrának mélyén borzongó érzéseket, álmokat és nosztalgiákat, úgy, amint legérzékenyebb átélőinek, a költőknek lelkében megjelennek? Céltalan lenne, és illetéktelen, méregetnem és ismertetnem ezt az antológiát vagy az egyes költőket, akiknek nagy részben nevüket is innen tanulom meg. Csak az általános benyomásról beszélhetek, amit ezen a könyvön keresztül Amerika mai lírája reám tesz; noha Conrad Aiken könyve nem igényli, hogy teljes tükre lenne egy ország vagy egy kor lírájának. Aiken inkább a szépséget, mint a jellegzetességet vagy teljességet célozta. Kerestem például Carl Sandburgöt, Chicago költőjét, a fellegkarcolók hatványozottan modern Walt Whitmanját, akinek monoton harsányságú szabad verseit véletlenül régebbről ismertem. Csak a nevét találtam meg az előszóban, azoké közt, kiknek életművét a maga összességében ugyan jelentősnek tartja az antológia szerkesztője, de egyes verseik nem elégítik ki ízlését. Ez az antológia inkább a megkomponált, formailag is kikerekedő és szép költemények gyűjteményét adja, mint azoknak a komponálatlan, minden formát és nyűgöt elvető szabad verseknek tömegét, melyek a közelmúltban az újvilág líráját is elözönlötték. Mindazonáltal semmit sem zár ki elvileg. A legmodernebb prózaverstől a legkötöttebb précieuse formáig, a legrealisztikusabb amerikai témáktól a leglégiesebb szárnyalásokig minden helyet talál benne; s a formai szépség kritériuma, mely a kiválasztást vezette, talán nem is olyan külsőleges, mint amilyennek látszik; hisz a szépségért mélyre kell leásni, mint a gyémántokért.

Az amerikai irodalom helyzete különös és szinte paradox. Az új amerikai regények nálunk Európában bizonyára az európai ízlés növekvő amerikánizmusának köszönhetik kelendőségüket, s érdeklődésének minden iránt, ami Amerikából jön, s Amerikát festi. Hazájukban azonban ezek az alkotások éppen az amerikai szellem elleni visszahatást képviselik, az európai kultúra nosztalgiájával eltelt író elkeseredését az amerikai élet sivárságain. S noha az amerikai prózának a XIX. század végén már-már kiérőben volt valami sajátságosan groteszk íze: az új amerikai regény nem ezt a tradíciót folytatja, hanem az európai naturalizmus iskoláira támaszkodik, s az amerikai életet az európai irodalom szemével és szellemével nézi.

Másképp van a lírával, mely gyakrabban nyúl európai témákhoz, de ezt is amerikai tradíciók alapján s amerikai mintára cselekszi. Az amerikai líra nagyjában autochton fejlődést mutat, s e fejlődésben a mi szemünk három szálat, három fő hatás vagy indítás maig érő fonalát tudja megkülönböztetni, három, Európában is ismert nagy amerikai költő nevére visszavezetve. Az első Longfellow; őse annak a fölényes eklekticizmusnak, mellyel az amerikai lírikus szemmel láthatólag ma is szereti mintegy learatni az európai költészet kiérlelt forma- és témakincsét; ahogy az amerikai milliárdos szereti házába gyűjteni az európai múzeumok büszkeségeit. (Némely amerikai költőben nagy európai kultúra van, mellyel fölényesen s kissé sznobosan bánik.) A másik név, amit ide kell írni, a Poe Edgar neve; mert ez a név jelenti az amerikai líra szellemének sajátságos menekülését valami dekadens légiességű álomvilágba s dekadens finomságú formajátékokba. S ennek a menekülésnek ösztöne majdnem minden amerikai költő sorai mögött érezhető ma is, noha Poe közvetlen hatását alig lehetne fölfedezni.

Evvel szemben áll a harmadik ösztön és törekvés, melyet Walt Whitman nevével jelezhetünk: az amerikai élet realitását emelni (a maga prózai nyelvén s mentül kevesebb formai alakítással) magas költészetté. S itt az amerikai líra annyira autochton, hogy ő adott új formát és

iskolát az európai költészetnek: és elég egy pillantást vetni a Conrad Aiken-féle antológiába, hogy lássuk, mennyire tovább él ez a forma és iskola a maga hazájában is. Mégis, mintha ez a továbbélés kissé bágyadt volna: az új Whitmanek kissé obligát amerikaiságú vagy, mint előbb írtam, monoton harsányságú hangot adnak; s ez a hang csak ott lesz érdekesebbé, ahol az előbb leírt tendenciák valamelyikével szövetkezik. A mai amerikai költészet általában eltávolodni látszik Walt Whitmantól; s talán természetesebb is a fejlődés a Whitman robusztus puritánságától a komplikáltabb és artisztikusabb próbálkozások felé, mint az európai líra ellenkező irányú fejlődése, mely a maga komplikált dekadenciái után akarja elérni a whitmani robusztus egyszerűséget.

Az amerikai líra komplikáltságra és sokrétűségre látszik törni; szereti a hangnemek tarkítását, a stílusok keverését; szerfelett változatos, s nem riad vissza a groteszkségtől sem; sőt mintha az amerikai novellák régi hírhedt groteszksége a lírába akarna átosonni. Az antológia szerkesztője maga is feltűnőnek és védelemre szorulónak tartja ezt a *„strangeness”*-t, mely angolországi olvasó számára a nyelv számos amerikanizmusa révén még érezhetőbb lehet, mint az idegen anyanyelvűnek. Aiken nem ért egyet azokkal a kritikusokkal, akik a *„strangeness”*-t magával a költői értékkel azonosítják: de erősen hangoztatja az amerikai költészet jogát ahhoz, hogy ne csak külön, hanem különös hangja is legyen. Meg kell azonban mondani, hogy ez az amerikai különösség nagyrészt inkább a szándékolt ötletek különössége, s a szándékolt ötleteknek az amerikai lírában nagyobb becsületük van, mint a mienkben. Ezek az ötletek sokszor elég naivak; s az antológiában helyet talál egy-egy olyasfajta groteszk dialóg is, mely nálunk legfeljebb újságkrokinak vagy kabaréjelenetnek lenne jó; s például egy különben komoly, sőt helyenkint magas szépségű versciklus azt a furcsa címet viseli (így, franciául): *Le Monocle de mon oncle.*

Az antológiában szereplő költők majdnem mind föllendülnek olykor a költészet magasabb régióiba is, s nincs köztük, aki nem ébreszthetne valami érdeklődést. Az első, s egyetlen halott a tizenöt közül, Emily Dickinson, különös, zord lélek, s apró versei annyira megkapóak, hogy noha Elisabeth Browningot jól ismerjük, nem érezzük képtelennek Aiken ítéletét, aki szerint Emily Dickinson a legnagyobb angol nyelvű nőpoéta. Edwin Arlington Robinson látásában s formai dolgokban is sokszor emlékeztet Robert Browningra; nagyon érdekes, komplikáltan művészi költő. Anna Hampstead Branch egy verse *(The Monk in the Kitchen)* asszonyi képzetkörből jut mély metafizikáig; Anny Lowell, könnyebb modernségű és artisztikus érzelmességű *poétesse vers-libriste* (mily jellegzetesek illatos sablonjai a hipermodern forma köntösében!); Robert Frost paraszt életképeket ad, modora és verse tennysoni, de száraz pesszimizmusa egészen modern: amerikai. E sötét és kemény költőnek valóságos ellentéte Vachel Lindsay, aki mindjárt utána jön: csupa édesség és könnyűség, csupa szín és zene, egy új romantikus! s a bizarrságot úgy viseli, mint egy tarka, könnyű, romantikus köpenyt. Alfred Kreymborg egy zsurnalisztaköltő laposságaitól szép fuvolaszóba foglalt komoly kegyetlenségekig tud ívelni (*Threnody*). Wallace Stevens a *Monocle de mon oncle* szerzője és azé a furcsa kis japános versfüzéré, amelynek a címe: *Tizenhárom-féle attitűd, ahogyan egy feketerigóra nézhetünk*. William Carlos Williams nagy amerikai himnusza (melyet ő elég furcsán „rokokó etűdnek” nevez), mintha a Walt Whitman himnuszait folytatná, a régi áradó bőséggel, vad amerikai folyók monoton dagadásával. T. S. Eliot (akit modern franciák is emlegetnek és fordítanak), maga az amerikai *strangeness*; noha témái az európai dekadencia témáival azonosak, nyugtalanítóan érdekes tud lenni, nagy kultúra, elhatározott modernség, folytonos vibrálás... Conrad Aiken végre, az antológia összeállítója, maga is kitűnő költő, a nagy angol verskultúra méltó örököse, aki megmutatja, hogy a *strangeness* megfér akár a Swinburne-ök zenéjével is.

Egészben véve - legjobb, ha épp az Aiken szavaival fejezem be - „az amerikai líra ma van olyan erős és változatos, mint akármely más nemzet lírája. Sohasem volt még Amerikában ily jelentékeny és heterogén költőcsoport. Senki sem állítja, hogy nagy költők; senki sem akarja

megjósolni jövőjüket. De ez más nemzetek mai lírikusaira nézve is nehéz lenne; s annyit nyugton lehet kimondani, hogy Amerika mai lírikusai közt van egynéhány, akinek nincs kisebb chance-a a jövő nagyságára, mint akármelyik élő európai költőnek."

1930

BALOLDAL ÉS NYUGATOSSÁG

1

Mi világnézetek kavargása között iramodtunk neki az irodalomnak; a szellem egy nagy századának végső problémái izzottak körülöttünk; vörös fények és fekete árnyékok estek már az úgynevezett magyar ugarra is. Mi fölfigyeltünk fényre és árnyékra; szemünk sziklákat és tüzeket fürkészett a messzeségben; szívünket izgalom és gőg töltötte meg; s csakugyan egy kissé lenéztük az előttünk járó generációt, mely bezárkózva a nemzeti glóbus hazudott örömeibe s ingékony nyugalmába, kedélyes vagy cinikus mosollyal pipaszónál anekdotázott, vagy bor mellett nótázott.

Mi mások voltunk, s nagyobb kockázatot vállaltunk. Nem a politika választott el előzőinktől, hanem éppen az, hogy túl voltunk az ő politikájukon; az ő problémáik minekünk nem voltak problémák; a mieink nem is politikai, hanem világnézeti problémák voltak; tudtuk, éreztük, hogy ezen múlik minden; a magyar politika kicsinyes játék volt csak; mi kérdéssé tettük magát a magyarságot, magát a politikát s emberségünket és művészetünket; átéltünk minden világnézetet, szocializmust és arisztokratizmust, apostolokét és tiszta artistákét; s ha csak szép verseket akartunk - mint Ady mondta, „gyönyörűket írni”: az is több volt, mint egyszerűen csak szép vers, az is tüntetés volt és tiltakozás az egész akkori magyar glóbus ellen, mely nem ismert verset a cigány nótáján túl.

Ebben voltunk valahogy mind baloldaliak, azaz ellenzék; noha egymás közt a legkülönbözőbb hitvallással, s egyenként is és évek sorjában, a legkülönbözőbb hitvallásokat járva meg.

Azóta sok minden megváltozott, s szeretném megkérdezni egyszer, csak úgy magamtól, s lelkiismeret-vizsgálás formában, megvan-e még az a nagy jogunk, amit a harc adott hajdan e magyar glóbuson, egy világgal való szembenállás? vagy micsoda más jogot szereztünk helyette? vagy elértük-e már azt az utópikus stádiumot, amikor nem kell más jog e honban az írónak, hogy éljen és legyen, mint éppen az az egy: „gyönyörűket írni”? vagy hogy egyáltalán lehet-e „gyönyörűket írni” éppen a nélkül a „világnézeti kavargás” nélkül, amely valahogy az egész világ lelkével összeköt bennünket, s még leghidegebb művészkedésünket is valami cselekvésnek vagy tiltakozásnak érezteti velünk? gyógyíthatatlanul cselekvő emberségünk ritkán tud alkotni e nélkül az érzés nélkül.

Utópia messze még minálunk, s talán másutt is, s talán nem is jön el sehol soha, s talán nem is volna jó, hogy eljöjjön ez a paradicsom: a céltalan alkotásokba merülés unalmas Fröbel-kertje.

Hol van hát ez a világnézeti kavargás ma? hol van az irodalom régi, dacos elfordulása a magyar glóbus kicsi politikumától tártabb horizontok, nagyobb problémák felé? hol van, ami elválaszt s szembeállít? hol az irodalmi baloldaliságnak az a nagyszerű értelme, ami megvolt egyszer? Ma politikai pártállásodat szimatolják, ha baloldalról van szó, s törzskávéházadat kérik számon, vagy épp véleményed a zsidókérdésben. Létezik-e még, kicsi pártokon s emberi helyzeteknél fogva véletlen adódó klikkeken fölül az irodalmi baloldal? s mi az, ami ott tarthat még, mintegy csatasorban, és jogot ad büszkén elmondani: baloldalon állasz, mint a Sátán, aki az Istennek legfőbb munkatársa?

2

Soha oly fülledten el nem voltunk zárva magyar világunkba, soha olyan távol a világnézet friss szellőitől mint manapság. Kérd számon a *Nyugat*-ot, reklamáld a nyugatosságot, olvasó! „Országunk nagy katasztrófán ment át, s ez befelé fordította tekintetünket." Egy pillanatra: rendben van; noha éppúgy fordíthatta volna kifelé is. (Széchenyi, mikor helyzetünket katasztrofálisnak érezte, nem befelé fordította tekintetét.) „A magyar kultúra elég erős már, hogy magából megéljen, s autochton legyen." De melyik kultúra volt valaha autochton? Minden igazi szellemi termékenység kölcsönhatások eredménye. A szellem, ha csak önmagából táplálkozik, elsorvad, mint a test is; így sorvad el a vak ember szelleme, s a süketé, ha magára hagyják. Életerős fajok kívülről házasodnak, s a magyar kultúra története egész folyamán kiváltképpen és szükségszerűen exogám természetű.

S mégis irodalmunk ma mintha csak önmagából akarna táplálkozni. Friss világnézeti szellők híján itthoni csüggeteg politikai vágyainknak fulladozó áramaitól kér hajtóerőt; s távolibb és távolságuk révén termékenyebb minták helyett a saját rosszul megértett és rosszul megemésztett közelmúltját kérődzi vissza. Költőink már Adyt is másodkézből veszik, kopottan, ahogy olcsóbb; s nem mennek Párizsig, mint ő ment. A formák vásnak, mint az öltönyök, ha nincs új; s hamar kitetszik a *könnyű magyar*: ez ma a modernség. Magyaroknak érzik magukat, pedig csak tudatlanok; baloldaliaknak, pedig csak epigonok. Minden tradicionálizmus rokonszenvesebb az epigonizmusnál. Tanulj legalább a divat pszichológiájából, mely visszatér a régihez, de megveti a tavalyit! Vajha legalább a régihez térnénk vissza! Legnagyobb rokonszenvem kíséri azokat az írókat, akik - mint pár újabb lírikusunk - népi kultúránk mélyeiből merítnek frissülést, ahonnan már egyszer (az Arany és Petőfi korában) megüdült költészetünk. Nem mintha az irodalmi folyamatok szándékosan megismételhetők lennének; de a kor tekintete, [...] országunkban, friss izgalommal fordul a parasztszfinx felé, s a népi származású költők lelkében új indulatok és álmok lobogtatják azt a lángot, mely már Petőfiben is égett.

Ez megóvja költészetüket az iskolás reakció látszatától; de van egy másik veszély is, amelytől csak azok menekülhetnek, akik, bár a paraszt földbe nyomva gyökerük, szellemük lombjait tágabb emberség s magasabb kultúra egébe tudják fölemelni. Ez volt az Arany és Petőfi útja; s úgy érezzük, ez lesz új költőgenerációnk pár legjobbjáé is (Erdélyi Józsefé és Illyés Gyuláé). Paradox kifejezve: a népies csak akkor lehet fölfrissítője és szerves értéke az irodalomnak, ha nem marad népies; ha a nép nem cél, hanem forrás - s máskülönben a népies költő marad népköltő, azaz osztályköltő.

3

S éppen ide akarom kapcsolni mondanivalómat: mert veszedelmesen látom a tendenciát újabb költőink egy nagy rétegénél, hogy dacuk erejét, baloldaliságuk edző tudatát ne valami, pártok és osztályok fölötti, tágabb horizontú pozícióra, hanem - ha már nem pártpolitikára - minden bizonnyal osztálypolitikára és osztálytudatra alapítsák.

És itt van az a pont, amiben a mi háború előtti baloldaliságunk lényegileg különbözött ettől a XX. századbelitől.

Mi pártpolitikát és osztálypolitikát egyformán megvetettünk.

Hogy milyen politikai párt eszközeivel gondolja valaki pillanatnyilag előmozdíthatni javát a kis közösségnek, amelyhez tartozik: az nemde, kicsiny és praktikus kérdés, s annak az

irodalomhoz semmi köze. Hogy micsoda társadalmi osztályból vagy rétegből jött az író, az bizonnyal adhat színeket és hangulatokat műveinek, de nem szabhatja meg eleve és immanensen irányát és célját: mert hisz az író éppen abban író, abban baloldali és abban európai is, hogy túllát és túlmegy a rétegen, amelyből született, hogy szemben áll környezetével hogy forradalmat jelent abban és az ellen. Mi mindannyian erősen szemben álltunk a magunk társadalmi osztályával. Megtörtük annak ideáljait, megsértettük szentségeit, egy szélesebb látókör jogán, egy nagyobb testvériség nevében, egy tágabb élet erejénél fogva. Még amikor szocialisták voltunk is: szocializmusunk, mint az Adyé, nem valami osztálytudatba való elzárkózás volt, hanem ellenkezőleg, új, eddig megvetett osztályok s rétegek felölelése a magunké mellé, s a magunké ellen, a magunkénak zártsága és bűnei ellen.

Előttünk nyilván állt az igazság, hogy az irodalom nem lehet osztályok irodalma, hanem csak az egész nemzeté; s ha akadt valamikor, mondjuk az Arany és Petőfi korában, egy társadalmi osztály, az úgynevezett nép, mely formáit és eszményeit az egész magyar szellemi élet formáivá és eszményeivé tudta emelni: ezt nem mint társadalmi osztály cselekedhette meg, hanem mint minden osztályok anyja s mint a nemzeti szellem ősforrása. De ha fiatal „őserőinket" nézem, kik fennen hirdetik, tucatjával és divat szerint, népi származásuk és parasztságukat: minden sorukból éreznem kell, hogy számukra a parasztság nem forrás, hanem cél. Célnak pedig kis cél ez. A régi költő univerzális volt: *minden* ember nevében beszélt, vagy *minden* magyar (az egész kulturális közösség) nevében, vagy az *összes* elnyomottak nevében. A mai költő csak a „fajtája" nevében akar szólni: a réteg nevében amelyből származott, vagy amelyhez csatlakozik. A világ megszűkült, mint az Einstein ege. Ez az annyira imádott parasztság nem *nép* többé, hanem csak egy rétege a népnek, egy társadalmi osztály, a többi között és a többi ellen, melynek harcos képviseletére alapítják ők, ahogy mondottam, forradalmiságuk „edző tudatát".

Arany is eposzt akart írni Dózsáról, de mai irodalmunkban Dózsa égő trónusa közhely lett, s minden kis útszéli zseni annak lángjánál gyújtja meg pipáját, mint Simonyi óbester a Napóleonéénál. Ez a Dózsa nem a nép meggyötört fenségének szimbóluma többé, mint még Adynál volt, hanem a kíméletet nem ismerő osztályharcé.

Így lép itt is, mint már a munkásirodalomban megtörtént, a nemzeti költészet helyébe az osztálykölteszet - osztálykölteszet, melyhez az illető osztálynak különben többnyire alig van egyéb köze, mint hogy az író a nevében erősködik és átkozódik; idegen annak igazi érzésétől s képzetvilágától. A parasztra esküvő költő a leggyakrabban minden népi formától egészen távol van, s éppen úgy valami szokvánnyá vált szürke szabad versben versel, akár az, aki a munkásra esküszik; magyarságát néhány vastag „kiszólás" jelképezi, s útját a költészet égi csillaga helyett a földi tusák ködös tábortüzei világítják.

4

Persze, nem a kiváló egyesekről beszélek; hanem a tömegről, melyről az irodalomban ritkán esik szó: pedig belőlük olvasható az idők karaktere. Semmi sem tanulságosabb, mint a rossz költők mentalitása; ez a kor mentalitása, a XX. századé. Sohasem a kiválók fejezik ki korukat; és sohasem volt kor, melyben olyan keveset jelentett egy költő, egyes költő, mégoly kiváló is. A tömeg hangját hallom, s ez a hang fenyegető: mi minden bomlik itt! s mit használhatnak szerény szavaink, jámbor kritikánk!

Nem nézni magasabb egekbe, távolibb csillagokra; csak kiáltani, mennél durvább csupaszsággal a közvetlen jelszót, amit fajtánk, helyzetünk, pillanatunk kíván: ez a XX. század szimpla tanítása. Hol van már a XIX., melynek nagyszerű alkonyfénye még ráesett a mi indulásunkra?

Hol vannak a dús lángok s bonyolult világnézeti kavargások? Az osztályharc maradt s a kicsinyes politika.

A költő benne áll a praktikus életben: annak katonája. Mint katona, egy a seregével, s nem ellenzék többé a saját osztályában vagy környezetében. Nem forradalom többé, nem baloldal a maga személyében, hanem *csatlakozik* a forradalomhoz, valamely forrongó osztályhoz vagy baloldali párthoz. Nyájállat lesz, aki oly büszke volt magányára; kész ideológiákat fogad el, ahelyett hogy maga alakítana és adna. S nem veszi tudomásul a különbséget irodalmi és politikai baloldal közt.

Az *irodalmi* baloldal, az igazi, azokból rekrutálódik, akik nem engedelmes *girouette*-jei a szeleknek, hanem szabad madarak ellenséges viharok közt; pártjuk az igazság, osztályuk a nép; s ezenkívül egyedül vannak, egyedül az egész világ ellen.

De hányan vagyunk még?

1930

AZ ÍRÓK PATRÓNUSA

Talán két héttel ezelőtt Budapesten töltöttem egy napot, és Mikes Lajossal ebédeltem.

Rég nem ültünk ilyen bizalmasan együtt. Mióta az év elején temperamentumos és hirtelen búcsút vett attól a nemes irodalmi ügytől, melynek gondjait sokáig lelkesen osztotta meg intézőivel s köztük velem is: alig találkoztunk. Nem mintha, az első pillanat rossz érzésein túl, az eseménynek fullánkja vagy mérge maradt volna bennünk. Mikes nem tudott soká haragudni, s Mikesre lehetetlen volt haragudni. Véleményeink különbözhettek; de mentül makacsabbul ragaszkodott ő a magáéhoz, s mentül végletesebben vonta le annak formailag és a nyilvánosság előtt is minden konzekvenciáját: annál szeretetreméltóbbnak tűnt föl alakja; mert ez a hév, ez a makacsság sohasem a saját ügyéért volt, nem is hideg elméleti meggyőződésekért, hanem mindig másokért, emberekért, akiknek dolgát fölkarolta, s a legcsodálatosabb önzetlenséggel és végletességgel tette magáévá. Így történt, hogy míg mások hasonló szenvedélyes kitartása a saját véleményük mellett legfellebb bizonyos tiszteletet ébreszt bennem (amit sokszor még az állati csökönyösségtől sem bírunk megtagadni): addig a Mikesé melegebb érzést, szeretetet keltett.

Nem elméleti kérdésekről volt szó, hanem fiatal írók anyagi támogatásáról; s ez épp az a pont, ahol Mikessel nem lehetett érvelni: vakon kitartott a saját jelöltje mellett, „mint oroszlán a kölyke mellett", megható fegyverekkel harcolt érdekében, ellenjelöltet nem volt hajlandó elismerni, s ha mégis legyőzték, elkeseredése a nyílt szakítástól s nyilvánosság előtti demonstrálástól sem riadt vissza. Pedig gyakran megtörtént, hogy véleményével egyedül maradt. Irodalmi ízlése ösztönös volt és kitűnő; de egy-egy ifjú költőjelenség előtt elhallgatott, s helyét a kritikátlan rajongás vette át. Nem az *oeuvre*-ért rajongott, hanem a költőért: a regényes, lobogó, de elnyomott és szegény, lehetőleg tüdőbajos ifjú lázadó alakjáért, akit a saját fiatalkori álmai színeztek, s talán ő volt utolsó melengetője szívében annak a pittoreszk költőideálnak, mely a romantikus és pesszimista iskolák utóhatásaként alakult ki az irodalmi köztudatban a múlt század derekán. A költő nyomorgó és beteg, az élet dolgaiban járatlan, mindig fölfelé és előre néző, ideálista forradalmár, akit e földi világban támogatni és vezetni kell, hogy el ne pusztuljon az ellenséges és nyárspolgári környezetben, ahogy elpusztult annyi és annyi társa, idő előtt, ifjan, az emberi szellem pótolhatatlan veszteségére.

Abban az iskolában, ahol Mikes irodalmi inaséveit töltötte, a Vajda János sötét ragyogású égisze alatt - talán visszahatásul is az Arany körül sereglők immár hivatalos és polgári irodalma ellen -, a költő hivatásának ez a felfogása valósággal kötelező volt. S Mikesben korai élményei csak megerősíthették ezt az elképzelést. A szegény kispap, aki hivatásának érzetétől elragadva otthagyja biztos és tisztelt pályáját, hogy a megvetett poétaságnak éljen, s hamar megismerve a sors mostohaságát a költővel szemben, heroikus küzdelemmel tartja el családját, s eltartja egyúttal egész sereg alig szegényebb költőtársát is, akikért rajong: maga is félig-meddig romantikus alak. Sokszor panaszkodott nekem, mennyire kizsákmányolták ebben az időben a kiadók; pénz és siker nélkül, kénytelen hamarsággal leszállva ahhoz, amit a francia *menus travaux littéraires*-nek nevez, fordítói vagy újságírói munkához, egy egész könyvtárra valót lefordított, s majd minden akkori szerkesztőségben ült, anélkül hogy helyzete javult volna: s mégsem csüggedt el, nem törött meg benső lelkessége és páratlan munkabírása. Fordításai mindig lelkiismeretesek; a leghajszoltabb munkában sem restellte a pontos értelem kivájásának fáradságát; magas és nehéz feladatokat vállalt, s azokat kudarc nélkül győzte; s mindezt nyomorúságos díjazásért s oly korban, mikor a „fordítói erkölcs" irodalmi robotosainknál hihetetlenül leromlott; az a tömeg jó könyv, amit megbízható átültetésben adott a magyar közönség kezeibe, magában is elég eredményét jelezhetné egy emberéletnek.

De Mikes csillaga magasabban lengett, s fiatal energiájának nagyobb ambíciók adták meg a kezdősebességet, melyet az életküzdelmek vigasztalan kátyúi sem tudtak elmorzsolni. Ezek az ambíciók már kissé elhomályosodtak, mikor megismertem. Én már az öreg műfordítót láttam benne, akinek nevét még diákkori olvasmányaim borítékjáról tudtam, s aki, mikor először találkoztunk - épp akkor jelent meg az én *Vihar*-fordításom - bizonyos rezignációval beszélt arról, hogy ő is Shakespeare-fordító. Mégis később, bizalmasan, megajándékozott fiatalkori verskötetének egy példányával, s meghívott páholyába, mikor egyetlen darabját játszották. A versekben Byron és Lenau ölelkeztek; a darab félelmes szatírának készült, de naiv szív dobogott át rajta. Ez a „félelmes" gúnyba takart naiv és lelkes szív lett lassankint Mikes minden emberi megnyilatkozásának fő formája: ami mindig az el nem ért, de meg nem tagadott ideálok önvédelme szokott lenni. Mikes magára öltötte a pesti zsurnaliszta cinikus beszédmódját, mint egy romantikus köpenyt, mellyel fájdalmait és hiteit burkolta, ifjúkora sátánkodó költőinek receptje szerint. A sikertelenség gyakran tesz cinikussá; de Mikes cinizmusa csak arra volt, hogy védelme alatt ideáljait új ambíciókba mentse át, a lemondás vagy önzetlenség minden póza nélkül. Ekkor kezdett például cinikus túlzással beszélni a saját műveiről, mint korszakos remekekről, melyeknek nagyságát nem érti a világ; ez csöppet sem hatott komolyabban, mint mikor emberi sorsokra tett elképesztő megjegyzéseket, vagy karakterekre, szembe és gorombán, s azzal a fölénnyel, melynek nem imponál sem élet, sem halál, sem a szent szokások és kapcsolatok. Azt hihetted: egy impertinens kávéházi bölcs szól; de ha közelebb jutottál, s bizalmas együttlétbe, az impertinenciák könnyű lángja egy fúvásra eltűnt, s valami melankolikus szerénység hamuja maradt, csodálatosan meleg emberi érzés tömör parazsával.

Ez a meleg érzés, ez a jó szív az, amiről itt az irodalom nevében is külön kell szólani. Mert Mikes, ahogy mondtam, nemcsak a családjáról gondoskodott a legnehezebb körülmények közt is mintaszerűen, ezer családi baj közt is igazi családfőként és apaként (noha a famíliabeli viszonyokról is szeretett cinikus hangon beszélni), hanem boszorkányosan elvont fillérekből támogatta sorsának osztályosait, a szegény költőket is. S ez a különös szenvedély egyre nagyobb helyet foglalt el életében. Mintha, amit a sors ellene vétett, azt másokra nézve akarta volna helyrehozni, átsegítve őket kicsi zavaraikon, növelve önbizalmukat, hitüket, elintézve apró ügyeiket, melyek mégis oly nyomasztón nehezedtek a szárnyalni vágyó lelkekre. Cinikus modora lehetővé tette, hogy segítsen a jótékonykodás látszata nélkül - anélkül hogy a hálára kötelezetteket feszélyezze. S tudott akarni a csüggedtek helyett, rajongani az ismeretlenekért, hű lenni azokhoz, akikhez hűtlen lett a remény. Ez időben a maga dolga jobbra fordult. Mióta *Az Est*-hez került, méltóbb helyen volt; nem kellett immár robotmunkát végeznie. Írói ambícióihoz nem tért többé vissza; de legalább maga választhatta meg, amit fordított; nagy lelkesedéssel vetette magát Strindbergre, s egy teljes magyar Schopenhauert tervezett. A pesszimisták és világgyűlölők vonták; de ő maga éppen ekkor kezdett ebben a világban elhelyezkedni, mintegy a saját sorsának ballasztja nélkül, életét egyre jobban a másokénak istápolására rendezve be. A mindig vesztes, gyámoltalannak látszó Mikes most egyszerre különös praktikus érzékről tett tanúságot, praktikus, sőt üzleti érzékről, mely, ahogy ilyenkor történni szokott, azonnal működésbe lépett, mihelyt nem a saját érdekéről volt szó, hanem például az újságéról, amelynél mind nagyobb munkateret kapott, vagy a környezetébe jutott költőkéről, kiknek életében már-már a Gondviselés szerepét játszotta.

S mikor az újság egy intenzívebb irodalmi rovat önálló szerkesztésével bízta meg: akkor ez a Gondviselés egyszerre kiterjedt szinte az egész fiatal magyar irodalomra is. Az a szokatlan dolog történt, hogy egy ideálista ábrándjai váratlan teret kaptak a reális érvényesülésre. Válságos időben - nem sokkal a forradalmak után, mikor a fiatal magyar írónak úgyszólván semmi lehetősége sem volt, hogy munkájával pénzt keressen, s még műveit is alig tudta elhelyezni - Mikesnek hatalom jutott, hogy íróknak teret és komoly keresetet adjon, s ezáltal

egész kis írógárdát szervezzen meg, egy új Mohács utáni irodalom csíracsapatát. Ő érezte a feladat felelősségét. Hosszú listával jelent meg a kávéházban, ahol akkortájt találkozni szoktunk, s mindannyiunkkal megtanácskozta, kit vonjon be a dologba, s kit ne? Ha akkor valaki megkérdez, alkalmasnak tartom-e Mikest a munkára, melyre vállalkozott, talán nemmel kellett volna válaszolnom. Mikes nem ismerte a legújabb irodalmat, s ízlése még a kilencvenes évek bélyegét viselte. A modern vers különösen távol volt tőle. Ifjúkora bálványaihoz maradt hű, a Byron- s Lenau-szabású poézishez; romantikus hajlamainak valami szatanikus szentimentálizmus felelt volna meg a legjobban. Apró előítéletek is megnehezítették számára, hogy az új nemzedék törekvéseit megértse és elősegítse. A szabad verset perhorreszkálta, s tizenkét szótagnál hosszabb sort nem akart megtűrni. De leginkább attól lehetett félni, hogy a költők megjelenésének s életkörülményeinek romantikus külsőségei vesztegetik meg ítéletét. Ez a félelem eleinte nagyon is igazoltnak látszott. Ifjú írók közt fantasztikus anekdotákat meséltek a Mikes jó szívéről s arról a módról, ahogy vissza is éltek vele. Végső nyomorról kellett beszélni, tüdőbajról, öreg szülőkről, szabad nézetek miatt elvesztett állásról, hogy Mikes már a jövő nagy költőjét lássa a jelentkezőkben, s megvegye verseiket, vagy, versek híján is, hitelt nyittasson számukra saját szabójánál, vagy, mint új Szent Márton, levegye válláról felöltőjét, s a szűkölködőre borítsa. S legendák keringtek egy elnyűtt nadrágról melyet egymásnak adtak át a Mikeshez indulók, s melynek látása elég volt, hogy részvétét kinyerjék.

Mindez Mikest legfeljebb egy érdekes és színes genre-alakjává tenné újabb irodalmi életünknek; azonban több volt ennél. A szív éleslátása volt meg benne; hamar megismerte embereit, s a jót bizonyos atyai gúnnyal és öngúnnyal gyakorolta, mely jól illett egész stílusának álcinizmusához. Szemet hunyt az apró emberi álságokon, de megérzett minden emberi értéket, s ezeken át megsejtette az írói értékeket is. Már öngúny volt abban is, ahogy régi előítéleteihez való öreges ragaszkodást mímelt; igazában senki sem tudott úgy kételkedni a saját ítéleteiben s tanulni másoktól, fiatalabbaktól. Régi bálványaihoz hű maradt, aminthogy általában maga volt a hűség és megbízhatóság. De nem restellte megtanulni új dolgok értékét s hinni azoknak, akiktől már koránál fogva is könnyen elzárkózhatott volna. Bölcs józanság volt ez, s örökifjú nyíltság. Eleinte én is éles kritikával néztem szerkesztői működését, s ebből nem csináltam előtte sem titkot; sohsem felejtem el, hogyan hallgatta szavaimat, a kályhához dőlve s keserű mosollyal; fájtak, de hamar meggyőződtem, hogy nem maradtak hatástalan. Olykor hevesen s önmagát túlozva mondott ellen a hallott véleménynek; de pár nap múlva már mások előtt ismételte azt, mintha a saját véleménye volna, s már az is volt.

Nehéz dolog a szerkesztés, s más mint a kritika. A kritikus lehet szubjektív, s harcosan képviselhet egy erősen egyéni ízlésárnyalatot az irodalmi koncertben; a szerkesztőnek meg kell tagadnia, vagy inkább meg kell sokszoroznia magát, hogy a kormányozhatatlan irodalmi fejlődésnek szabad utat nyisson; több ember szemével kell néznie egyszerre, hogy mint a jó portás, minden kaput szem előtt tarthasson. Osvátot hatalmas irodalmi iskolázottság s önfegyelmezés képesítette erre; Mikest természetes emberi szerénysége s az a meleg apai fölény, az a józanság és nyíltság, amiről beszéltem. Múltjából hozott konzervativizmusa pedig szerencsésen találkozott újabb irodalmunk benső szükségével, mely dekadens túlkomplikáltságok s kalandos kísérletek után egészséges és biztos stílusbeli reakciót kívánt. Így történt, hogy jórészt csakugyan a Mikes táborában rekrutálódott és választódott ki az a „legújabb nemzedék”, melyben ma már bízunk mindannyian, akik figyeljük a magyar szellem sorsát.

De ez a kiválasztódás talán megtörtént volna nélküle is; amihez ő kellett, az a nevelés volt, nem tudással vagy doktrínával, hanem jósággal, emberséggel, energiával, szuggerált hittel és frissítő szarkazmussal. Az acélozó gondviselés, amit a fiatal írónak jelentett, szinte szellemi támasz volt még inkább, mint anyagi. Intim nevelőapaként ismerte minden ügyét-baját, s magára vette minden gondját, nemcsak a materiális gondokat, hanem a lelki konfliktusokat is,

egy apa józanságával s megmentő humorával. Egy Boswell kellett volna, megörökíteni napról napra edző cinizmusát, energikus temperamentumának s romantikus józanságának rakétázásait; s bizonnyal vannak is ifjú Boswellek, akik a szívükbe írták ezt. Móricz Zsigmond lejegyezte egy szerkesztőségi délutánját. Mikes doktor úr, mint doktor Johnson, írás nélkül is emlékezetes alakja lehetne az irodalomnak.

Nekem most nem célom ilyféle följegyzés, noha úgy vágynék róla beszélni, mintha én is a „fiai" közé tartoznék. Nemcsak a fiataloknak volt apja ő: egy kicsit mindannyian fiatalok voltunk előtte, kik közel jutottunk hozzá: mindannyiunk fölött gyámságot vállalt. Én aki pláne mindig kissé nehézkes voltam e világban való dolgaim elintézésében, könnyen és észrevétlen lettem ennek az univerzális atyáskodásnak hálás médiuma. Esztendők voltak, hogy szinte mozdulni sem tudtam nélküle. Milyen szomorú elgondolni, hogy sohsem tér már vissza az idő, amikor akármilyen nehézség volt, akármilyen megoldhatatlannak látszó bonyodalom ebben a bolondos világban, csak le kellett akasztani a telefonkagylót, és Mikes doktor urat kérni. Mindig ezerféle ügy-baj között verte föl a csengő; mégis megjelent, pontosan, esteli hazatérte előtt, s mihelyt távozott a szerkesztőségből, akármilyen későn is: ő volt az, akire mindig bizonyossággal számítani lehetett. Jött, s nyitott kabátban, lobogó aktatáskával kezében, mosolygó arccal állt az ajtó előtt, kissé elfulladva a lépcsőtől; ahogy megjelent, egyszerre eltűnt minden nehézség, minden bonyodalom: ő mindent vállalt, mindent elintézett, mindenben tanácsot tudott adni; és soha, egyetlen esetben sem történt, hogy ne bírta volna beváltani, amit megígért. A feleségem azt mondja: úgy jött Mikes bácsi, mint egy varázsló, aki rendet csinál a zűrzavarban. Rendet teremtett a külső zűrzavarban, és a belsőben is: szavai eloszlatták a csüggedést, föllélegzést adtak a gondoktól, hitet a munkára; hányszor és hányszor, míg a *Halálfiai* elkészült. Aztán beszélt a maga dolgairól; azaz élő és holt költőkéről, mert ezeket tette magáévá; legújabb felfedezéseivel büszkélkedett el, szenzációs kéziratokkal, amiket egy fiatalember aznap hozott be a szerkesztőségbe, vagy amiket nemrég vásárolt egy rég halott öregúr hagyatékából. Mert a holt költőkkel is úgy törődött mint az elevenekkel; az ő ügyeiket is elintézte, ha azok netán zavarosan maradtak volna, s Petőfi özvegyének rehabilitálásáért úgy küzdött, lelkesen és fáradságot nem kímélve, mint egy középkori lovag. S aztán, férjnek is lovagias, fölhívta a feleségét, hogy megnyugtassa, hol marad ily sokáig, s aztán megnézte a kislányomat, gyengéden hajolva az ágyacska fölé, mint egy nagyapó; s már sietett haza, mert még egy Strindberg-fejezetet akart lefordítani, görögül tanulni, vén fejjel, s egy ifjú költő hosszú kéziratát elolvasni, mind azon az éjjel...

De most már egy fél éve nem volt ez, s szomorúan éreztem hiányát. Azóta alig is találkoztunk. Egyszer kért egy elhunyt költőbarátunk özvegye érdekében, hogy kísérjem el valakihez, aki tehetett az özvegyért valamit. Majd egy irodalmi terv ügyében keresett föl. Több hosszú levelet írt a nyár folyamán, egyre hosszabbat, egyre melegebbet, míg most ötödikén Pesten jártamban fölhívtam telefonon, hogy személyesen tárgyalhassunk, s ő is szalmaözvegy lévén, együtt ebédeltünk. Soha meghittebb nem volt, soha melegebb. Jó színben volt, lelkesen beszélt a szóban lévő tervről, s engem is kikérdezett munkámról, családomról, különösen kis hegyi viskómról faggatott, melynek valamikor első vendége volt, s melyet most már sok éve nem látott, mert rossz szíve nem bírta a hegymászást. Most kijelentette, hogy okvetlen ki akar már jönni, látni ami újat építettem, és fölírni a nevét a falra; s meg is állapodtunk, hogy amint hazahozza családját a nyaralásból, lehetőleg már a legközelebbi vasárnapon meglátogat. Istenem! ez a legközelebbi vasárnap épp ma van, épp ma, amikor írom ezeket; reggel tíz órakor, mikor érkeznie kellett volna, megszólalt a csengő, s én szinte izgatottan és babonásan mentem a messze kertkapuhoz. De nem jött senki, s csak a kutyám ugrált a csengőre.

1930

FEKETE KOLOSTOR

Kuncz Aladár könyve - a *Fekete kolostor* - elfoglalt napokban jutott a kezembe. Néha föltorlódik körülöttünk az élet, s nem hagy élni; ezer sürgős és kisebb-nagyobb aktuális ügy, ami úgy akaszkodik egymásba, hogy parányi rés sem marad...

Rég volt, mikor még ily torlaszokon is gyakrabban át tudott törni egy-egy olvasmány csábja és ereje. Regény például, mely megdöbbentő kilátásokat tárt az élet ismeretlen oldalai felé, s olykor sötét kalandokba vitte magával a lelket.

Valami ilyesmi történt most velem újra. Noha Kuncz könyve nem regény. Az alcím - *Följegyzések a francia internáltságból* - az emlékiratok rovatába utalja. S a mű tökéletes is ebben a műfajban, de sokkal több, mint amit műfaja ígér.

Hatása csakugyan olyan, mint egy jó és nagy regényé. Főleg feszültsége a regényé, s az a szenzációskála, amit az olvasó lelkén lejátszik. Nem bocsát el; minden szabad percedben érte nyúlsz; de mikor mással vagy elfoglalva, akkor sem ereszt ki varázsából. A feszültség megmarad, míg csak végig nem élted a szerzővel mindazt, amit ő átélt, s teljesen magadévá nem tetted sötét kalandja kincsét.

Igazában megvizsgálva ennek a különösen erős hatásnak a titkát, rájön az olvasó, hogy az mégiscsak az átéltség szuggeráló hatalmában rejlik. Nem a regény eszközeivel előállított *látszat* hat itt reám, hanem az átélt és visszaélt *valóság*.

Naplóérték: följegyzések és emlékiratok állnak előttünk. De ez a naplóérték nem csorbítja a regényértéket. Nem jelenti nyers ízét az írásnak. Nem ellenkezik műalkotásjellegével. Sőt még kiteljesíti azt: mintha oly regényt olvasnánk, melynek lapjain önkényt és magától adódik a miliőnek és lelkirajznak az a sűrű és meleg reálitásíze, amit a modern naturálizmus rendesen oly rafinált eszközökkel törekszik előállítani.

Nem a témából adódik, nem a véletlen valóságból: hanem abból, ahogyan azt az író magában földolgozta és könyvvé érlelte, az író művészetéből. S különben is! A *Fekete kolostor* igazán megrázó eseményeket beszél el; de ezt a regényszerű feszültséget, amivel leláncol, azt az érdekességet, amivel mindig továbbragad, azt a mély hatást, amit maga után hagy, csak részben lehet ezeknek tulajdonítani. Nagy részben a művészi megalkotásnak kell tulajdonítani, amelynél fogva Kuncz Aladár műve magasan kiemelkedik a háborús riportkönyvek dokumentumsorából, s a legmélyebb értelemben vett regényirodalomhoz csatlakozik, akár *A holtak háza*.

Művészi megalkotás! Nem valami mesterséges kerekségről, az eltökélt kompozíció Prokrusztész-ágyáról van itt szó. Nem is különösebben „megkomponált" mű ez, noha a szerző franciás ízlése érezteti hatását bizonyos befejezettségben és harmonikus lezártságban. De ezen belül az emlékek tökéletes közvetlenséggel követik egymást, az elmélyedő visszagondolás fesztelenségével, oly egyszerűen és természetesen, mintha csak a lélek magától tárulna föl, kendőzetlenül és szándéktalanul. Nem érezzük itt az események hatást keltő csoportosítását és elrendezését; az egyes fejezetek szinte önkényt ömlenek formába.

A mű kompozíciója belsőbb és titkosabb. Valahogyan a lelki és hangulati rajz pillérein épül, mely mindvégig egységes, rendkívül árnyalt és emelkedő. Az események csak külső tagozódást adnak. Változatos kalandokról nem lehet beszélni; ami történik, inkább sivár és egyhangú; de alkalmas arra, hogy az emberi lelket kegyetlenül megmeztelenítse, rejtett, megborzongató, csúf vagy felséges mélyeit kitakarja.

Ebben is a nagy regényekre emlékeztet.

A könyv lapjain nyüzsögnek az alakok, néha csak pár vonással odavetve, mégis, úgy érezzük, kitörölhetetlen benyomódtak fantáziánkba. Egy pillanat alatt leleplezik magukat. Élő és megnevezett emberek; de képük nem úgy hat, mint töredékes vázlat egy, mindig csak tökéletlenül ismert eredetiről, hanem mint az írói művészet önmagukban élő, kevés szóból is teljesen megelevenedő teremtményei szoktak hatni.

S nemcsak önmagukat leplezik le, hanem a kultúrát is, amelyből a világtörténelem egy izgatott pillanatában kiszakadtak. A börtönőrök és foglyok e döbbenetes galériája gazdag kordokumentum; de nemcsak az. A kor meztelenre vetkezik, csúnya cinizmussal a rabtartókban, elkeserült őszinteséggel a szenvedőkben; de a kor meztelensége mögött föltárul az Ember meztelensége is, lassan, fokozatosan, szomorúan, természetesen; a börtön szennyében szemünk előtt bomlanak ki a perverzitások, vadságok, őrületek, anélkül hogy a könyvet ezért egy pillanatra is szemérmetlennek éreznők.

Nem speciális esetek ezek, hanem az általános emberinek zavarosabb és rejtettebb rétegei, melyeket a szenvedések tüze bevilágít. Ennek a tűznek nemcsak világossága van, hanem melege is. Ez a hő sugározza be a könyv lapjait, s az író saját szenvedésének centrumából árad; aminthogy minden mély emberi részvét a saját szenvedésünk centrumából szokott áradni. Kuncz könyve a szenvedőnek önfeltárása, önvallomása. Egy kedves és vidám fiatalember, aki az életet maga előtt érzi, rajong, világot jár, mulatságokat rendez és nősülni akar: előttünk törik meg a Fátum kegyetlen kezeiben, előttünk alakul át, mélyül, szomorodik a rettenetes fogság poklaiban azzá, akit az utolsó lapon látunk hazaérkezni „egyik fájdalomból a másik, sokkal nagyobb fájdalomba”.

Ez az önvallomás minden részletében végtelenül egyszerű és rokonszenves. Oly őszinte, oly távol attól, hogy valamit szépítsen vagy elhallgasson a sok szennyből és csúnyaságból, ami a szenvedés elmaradhatatlan díszkísérete - s oly távol mégis attól a rousseau-i szenvelgéstől is, attól a pózos exhibicionizmustól, ami ma az ily önéletrajzi műveknek szinte obligát mellékzöngéje.

A *Fekete kolostor* tartalma rendkívül kényes és ezer veszélyt rejt magában az író számára az írásművészet szempontjából is. Mily biztos ösztönnek kellett vezetnie Kuncz Aladárt, hogy kikerülje jobbról és balról az ízlés Szkülláit és Kharibdiszeit! A naiv dicsekvés és kéjelgő önbeszennyezés, lírai áradozás és felületes riportszerűség, fölös pátosz vagy cinikus könnyedség, kicsinyes dühök és hiúságok kielégítése és még hamisabb tárgyilagosság, unalmas részletezés vagy hatásos poentírozás, érzelgős siránkozás vagy pózos szárazság: csupa olyan dolgok, amikből csak egy árnyalat is az egész mű szépségét és erejét tehette volna kérdésessé.

Kuncz könyvében mindennek nyoma sincs. Egyetlen hamis hangot, egyetlen gikszert, egyetlen magánérdekű részletet, patetikus kisiklást, szentimentális giccset nem találtam. Minden komoly, egyszerű és igaz, egész a stílusig, a mondatokig.

Az írói gikszerek mellett másfajta gikszerek is lehettek volna. Például a tárgy könnyen vezethetett volna elfogult, igazságtalan, gyűlölködő vagy ábrándos politikába, vagy valami apostolkodó vagy kultúraellenes tendenciába. Kuncz ezekbe sem esik bele. A nemzeti gyűlölködés távol van tőle; de éppoly távol az ellenség háborús bűneinek mazochista mentegetése is. Elkeseredése a soviniszta nacionalizmus ellen, mely annyira oktalanul mérte rá és társaira a legembertelenebb szenvedéseket, érthető és természetes. De ez az elkeseredés sohasem viszi arra, hogy a francia nemzet nagyságát tagadja, a francia kultúra értékeit, melyeket kevesen ismernek jobban, mint ő, lekicsinyelje vagy a franciák közül azoknak, akik a fogságban is és a háború ásta nagy szakadékon át részvéttel tudtak olykor feléje hajolni, melegségét és emberiességét elfelejtse.

Kuncz Aladár könyve, bármily sötét leleplezéseket is tartalmaz emberről és kultúráról, mégsem ember- vagy kultúraellenes. Leleplezi az emberi lélek szomorú salakjait és a kultúra mai ingékonyságát, gyöngeségét: de pillanatig sem káromolja az emberi élet és kultúra értékét. Sőt ez az érték még nagyobb és kívánatosabb fénnyel ég az olvasó előtt, aki az elrontott életek és lesüllyedt kultúra látványát a könyv lapjain átéli. A *Fekete kolostor* hatása és haszna az emberi béke és szeretet szent ügyének szempontjából is bizonnyal sokkal erősebb és tisztább, mint azoké a pacifista regényeké, melyek vad retorikával vagy valószínűtlen túlzásokkal, vagy cinikus mindent tagadással akarják gyengíteni a háború szívós mentalitását a lelkekben.

Mert ez a hatás a valóság hatása - a művészileg alakított s nem színészileg eltúlzott valóságé. S a perigueux-i karantén vagy a noirmoutier-i kazamáták - amely név a Fekete Kolostort jelenti - vagy az ile d'yeu-i *rempart* éppoly otthonos valóság lett általa számunkra, éppoly kiolthatatlan emlék és elvehetetlen tanulság, akár a rodostói udvar vagy a Holtak Háza.

1931

EGY OLVASÓ KALANDJAI

MARIO PUCCINI: AVVENTURE DI UN LETTORE

Megint olvasó vagyok, bezárva könyvek közé, ahogy már régen nem. S bizonyos mohósággal nyúlok a Mario Puccini új könyve felé, mely pár hete a szobámba röpült, s azóta úgy vár itt, mint türelmes vendég elfoglalt barátjára... Egy olvasó kalandjai! Milyen kitűnő cím! Az olvasó - ritka emberfajta - nem lehet közömbös egymás iránt: titkos társaságot alkot, a szimpátia jelében, ami közös szenvedélyt és szenvedést jelent. Puccini vallomásszerű s önéletrajzi fejezettel kezdi; mert könyvekről szólni, akár a szerelemről, úgyis egy kicsit mindig annyi, mint magunkról szólni. „Csak egy könyv érdemes az olvasásra" - szokták mondani, s ezt mondta Puccininek is suhanckorában egy öreg bácsija és pártfogója, akiről ebben az önéletrajzi előszóban beszél: „Egyetlen könyv: az Élet! Dobd le a könyveket, s nézz ki az ablakon!" Ilyesmit sűrűn hallunk manapság is - akik olykor valóban kevés könyvet érdemesítenek az olvasásra; annál többet a - megírásra. Puccini nem tartozik ezek közé; ő maga beszéli el, hogyan tér vissza negyvenéves korára az olvasáshoz, a könyvek közé - abba az „irodalmi" levegőbe, abba az élettől látszólag távolibb világba, hol kortársai közül nem a legnemtelenebb szellemekkel találkozik. Korunk irodalma hangos az „életesség" jelszavaitól; valósággal irodalomellenes irodalom ez, s minden kis töltőtollas egy könyvégető Omárt hord magában; s mégis, a mai irodalom nagy vezetői - például a franciáknál a Proustok, Gide-ek, és Valéryk - több-kevésbé valóságos livresque szellemek, tele a legrafináltabb kultúrával. A szellemtörténészek elmélkedhetnek ezen, ha akarnak. Puccini is eltűnődik, mint van az, hogy az esszé - saggio -, ez a livresque műfaj, amely azelőtt másodlagos és másodrangú volt, manap, bár más néven és elálcázva, úgyszólván legmagasabb és legigazabb kifejezője korunk irodalmi mentalitásának, s legizgatóbb regényeink például gyakran csak álruhás esszék - míg az igazi s műfajukhoz hű regényeknek mind nagyobb tömegét kell átutalnunk valami olyfajta irodalomba, melytől szinte sajnáljuk az „irodalom" nevét. Puccini maga sem tisztán tárgyilagos ítészi célokkal s irodalmi *hors-d'oeuvre* módjára tér a regénytől az esszé és kritika felé, hanem a saját kifejeződését keresi az idegen művekről való elmélkedésben: „könnyű interpretálni, kritizálni - írja -, de ebbe a kritikába beletenni magunkat, a magunk jellemét és stílusát", úgy, hogy mégse hamisítsuk meg, és ne áruljuk el a kritika tárgyát, az objektumot, s ekként kritikánk objektív és szubjektív legyen egyszerre: ez a nagy és ritka művészet! Puccini persze mégis elsősorban objektív szeretne maradni, s elvben többre becsüli a megjelölt s lehetőleg aktuális tárgyhoz, írói egyéniséghez vagy irodalmi műhöz kötött fejtegetést, mint azt, amely általános és elvont problémák kapcsán voltaképp csak magáról a kritikusról beszél: mintha az előbbi még mindig közelebb volna az egyedül üdvözítő élethez és konkrétumhoz, melytől a regényíróból lett esszéista nem tud és nem mer elszakadni. S mégis, különös módon, könyvének legérdekesebb és leggazdagabb lapjai nem az írói portrék, hanem azok a följegyzések, noteszfragmentumok, amiket két-két portré közé szétszór; amelyekből mindig ugyanannak az egy írónak portréja néz felénk - magának Mario Puccininak - és több mint portréja: vallomása, küzdelmeinek rajza, vívódásainak a saját művészetével, mely, íme, odáig jutott, hogy önmaga szolgál magának tárgyul és problémául, mint annyi más igen kitűnő mai írónál is... Van-e konkrétabb tárgy és probléma - az író számára? S mi érdekelhetné jobban az író-olvasót?

1931

SZELLEMTÖRTÉNET

1

A magyar irodalomtörténeti gondolkodás szemünk láttára alakult át. Ez nem lehet közömbös az eleven irodalom számára sem. Három újabb könyv is fekszik előttem, mely ennek az átalakulásnak fontos stációja. Vagy legalább érdekes tünete. Egyik az irodalomtörténet alapfogalmait világítja körül.[10] Másik irodalmi műveltségünk - a magyar irodalmi tudat - kezdeteit keresi.[11] A harmadik a tájak és nemzedékek szerepét vizsgálja újabb irodalmunk formációjában.[12]

Ezek a könyvek összetartoznak, s nem véletlen, hogy ily rövid időköz szülte őket. Egy új tudósgeneráció jelent meg, új és meglepően egységes ideológiával, mely minden tudományos érték átértékelésére ösztönöz. Mennyire egységes és mily tudatos ez az ideológia, tüntetőleg mutatja az a harcos vallomás, amit maga az új tudósok egy csoportja adott róla, vaskos kötetben, mely a történeti tudományoknak szinte minden ágát és problémáját felöleli.[13] Kulcsot ad az irodalomtörténeti megmozdulások megértéséhez is: annak az egységes eszmei alapnak megértéséhez, amely mögöttük van.

Illetékesek volnánk-e kutatni, mennyi ebben az ideológiában a honi termék, s mennyi egyszerűen a német *Geistesgeschichte* öröksége? Az új irány képviselői hálásak a német ösztönzésért; de büszkén hirdetik, hogy a szellemtörténetnek önálló magyar formáját akarják megteremteni. Annál inkább, mert krédójukhoz tartozik a relativista elv, hogy minden nemzet szellemi élete csupán autochton elmélet segítségével értelmezhető, és „saját külön" mértékkel mérhető. S munkájuk és hatása tagadhatatlanul arra vall, hogy ha idegenből kapták a szerszámot, használhatóvá tudták a magyar matériához idomítani. Bizonyos, hogy új szempontokat tártak, s vitális problémákat érintettek. Frisseséget és mozgást hoztak kimerültnek látszó kutatságakba. Írásaikat heves viták kísérték, s szokatlanul széles körök érdeklődése fogadta.

Mindez alig volna képzelhető, ha doktrínájuk puszta alkalmazása idegen tanoknak. Jogunk van hát, s talán hasznos is lesz, azt önállóan s német mintáitól függetlenül venni vizsgálat alá, mint magyar földön s a magyar szellem szolgálatára készült elméleti fegyvert. Minden fegyvernek megvannak a maga előnyei és szeszélyei. Efelől nem az a bíró, akitől a fegyver anyagát importáltuk. Eszem ágában sincs a német szellemtörténeti teóriák tanulmányába merülni, hogy a szellemtörténet magyar változatáról „szakszerű" véleményt alkossak. Különben sem feladatom a szakszerűség. De ahol a kutatást vezérlő elvek, célok és irányok kerülnek szóba, ott nem árt a kívülálló kultúrember ellenőrző szeme sem, akit nem csupán egy tudományszak érdeke izgat. Hanem maga a tudományosság; s az egész kultúra sorsa és lehetőségei.

2

Ezért mondtam: nem épp arról a három könyvről van itt szó, aminek a címét fölírtam. Inkább arról a termékeny elvről, ami mögöttük van, aminek gyümölcséül vallják magukat. S egy kicsit mind arról a sok könyvről, arról az egész irodalomról, amit ez az elv még ígér. A

[10] Thienemann Tivadar: *Irodalomtörténeti alapfogalmak*.

[11] Horváth János: *A magyar irodalmi műveltség kezdetei*.

[12] Farkas Gyula: *A magyar romantika*.

[13] *A magyar történetírás új útjai.* Szerkesztette Hóman Bálint.

magyar tudománynak új célja, ideálja vagy tán módszere van. Az az elv vagy módszer, mely első jelentkezésével ily gyümölcsözőnek bizonyul, minden figyelmünket megérdemli. S egyszersmind kritikai éberségünket is kihívja. Megszoktuk bizalmatlannak lenni a módszerek iránt. Minden szerszám annyit ér, amilyen tehetséges ember kezébe kerül. Mit kell itt megállapítanunk: a szerzők tehetségét vagy a módszer kitűnőségét? Ezek a szerzők még a régi iskolában nevelkedtek: a régi „pozitivista" módszer iskolájában. Hátha munkájuk erényei nem is függnek össze az új elvvel? talán inkább önkénytelenül dacolnak avval? vagy a módszer, mely nekik jól szolgált, aggályossá válhatik kevésbé fegyelmezett nemzedék kezeiben?

Nem szabadítja-e föl e módszer egészen szokatlan mértékben a tudós szubjektivitását? Nem implikál-e filozofikus hipotéziseket? Nem csábít-e fontos dolgok elhanyagolására s jelentéktelenek túlhangsúlyozására?

Bizonyos, hogy a szellemtörténeti módszer első jelentkezésében nagy öröm volt és üdvös reakció. Mi jól emlékszünk erre az időre. A tudomány fulladozott a tények céltalan halmozásában, mint az Anatole France tudósa a cédulái alatt. Akit a szellemtörténészek is elrettentő például szoktak idézni. Nem is létezett már történetírás, csak adatgyűjtés; az egzakt kutató perhorreszkált minden szubjektív hozzátételt; legfeljebb Beöthy Zsolt szép mondatai zengtek.

A világ minden évszáma s királya,
Meg a tanító körmönfont irálya

- csúfolta Arany valamikor a „történelmet". A „körmönfont irály" megnemesedett, vagy egészen kiszáradt; de az évszámok maradtak, fő-fő lényeg gyanánt; s minden, amit az évszám jelképez. És a királyok is; mert mit tudott a történet a népről? A nép élete nem fejezhető ki évszámokkal, mint a királyoké. Legfeljebb a statisztika számaival; ami keresztmetszetet adna hosszmetszet helyett. A történelem pedig az Idő hosszmetszetében folyik; a keresztmetszet ott mindig csak kitérés, megállás, külön fejezet, kultúrtörténeti vagy gazdaságtörténeti függelék marad. Ki tudná ezt az egész áramot hömpölygő folytonosságában együtt látni? Meg kell hát elégednünk a folyam hátán úszók szemléletével? sohasem ereszkedhetünk szemeinkkel a mélybe?

S kétszeresen kilátástalannak látszott minden az irodalommal szemben. Mert *ennek* a folyónak a hátán a legoldhatatlanabb valami úszott: csupa egyéniség. Évszámok s királyok: ez az irodalomtörténet nyelvén annyit jelentett, mint nagy írók életrajzi monográfiáinak gyűjteménye. Esetleg kisebb íróké is. Mindez nem volt igazában sem „irodalom", sem „történet". Csak adatgyűjtés volt: öncélú adatgyűjtés, mely válogató elv híján a végtelenbe nőtt.

Hogyan vállalkozhatott volna az ilyen tudomány az irodalom vagy egyáltalán a szellem megértésére? Ez a vállalkozás már maga is irodalom lett volna: azaz beleérzés és fantázia, amit az igazi tudós egy kicsit megvetett. Az író, az eleven író, viszont megvetette az ilyen tudományt; irodalom és tudomány így vetették meg egymást kölcsönösen.

Szép dolog a téglahordás is, és mennél több tégla, ha remény van, hogy a téglából ház épül. Ehhez azonban terv kell, s minden terv önkényesnek tetszett. Minden építés, minden mesterséges konstrukció, minden, ami túlment a téglahordáson, túlment a tudományon is. A régiek „oknyomozó története" naiv regény és fikció volt. Ki hitt már a *sine ira et studio* tárgyilagosságában? Sokkal szkeptikusabbak voltunk a saját szellemünk lehetőségeivel szemben. S nem regényhez méltó ambíció volt-e egyáltalán szálakra bontani a történet végtelen bonyolultságát, s azt képzelni vagy hazudni, hogy az okok és okozatok kapcsolódásainak titkos erdejében tájékozódhatunk? S mily felszínes, vékony eseményrétegnek kellett lenni, amin akárcsak megkísérelni is lehetett ezt!

De már éppoly naivaknak tetszettek a pozitivizmus álmai is, mely törvényeket akart e bonyolultságba belemagyarázni. Nem is lehetett más, mint belemagyarázás: a tények ilyen rengetegében minden indukciónak csütörtököt kellett mondani. Mi nem hittünk már e „természettudományi" módszerekben, melyek a szellemi világ „törvényeit" fölfedezni és bizonyítani akarták; de hitetlenségünk még ennél is sokkal mélyebbre ment. Nem hittünk maguknak a törvényeknek létében sem. A pozitivizmus szkeptikus irányzatnak vélte magát; de voltaképp gyermekes hit volt, mint minden emberi gondolat, s ez a hit alapjában rendült meg. Mi már sok mindenen túl voltunk, túl némelyek például Bergsonon is, és nehezen tudtuk elképzelni, hogy a szellem produktumai oly törvényszerűek legyenek, azaz kiszámíthatók, mint a fizikai vagy kémiai produktumok.

Marad a téglahordás, abban a biztos tudatban, hogy a téglából sohasem épül, nem is épülhet semmi. Marad egy szaktudomány, poros skatulyák közt, már-már büszkén érdektelenségére, egy szaktudomány, mely nem tud eljutni a törvényekig. S marad a tudós sivár rezignációja, aki úgy érzi, hogy lassanként le kell mondania mindenről, ami tudományát széppé, kedvessé, a saját szemében is értékessé teszi. Történetírás valamikor az volt, amit Livius csinált, s még nemrég is az, amit Macaulay. Célja szerint: az élet és szellem tudománya. Lassanként mégis nem volt már tudomány, amiben oly kevés, annyira szinte tilos lett volna az élet és szellem... Mi elégíthette itt ki a korok lelkére, az emberi szellem italára szomjas ifjat? S hova menekülhetett? Egyetlen út állt nyitva, egyetlen pótszer kínálkozott: az irodalom; s talán nem véletlen, hogy az akkori fiatal tudósnemzedék számos igen tehetséges tagja - olyanok is, akikhez már bizonyos tudományos várakozások fűződtek - hamar megcsömörlöttek a lélektelen filologizálástól, s közülük nem egy ma szépirodalmunk emlegetettebb neveihez tartozik.

3

Mily panáceát tudott hozni a szellemtörténet e kétségbeesettnek tetsző helyzetben? A tudomány különösmód halad, gyakran negatív utakon, látszólag hátrálva, s mindig nagy lépés a megismerés felé, lemondani a megismerhetetlenről. A szellemtörténet nyíltan tagadja a pozitivizmus alapfeltevését. Nem hiszi többé, hogy az emberi szellem életét induktív úton fölfedezhető úgynevezett törvények irányítják. Ezzel alkalmazkodott a mai antiintellektualista gondolkodáshoz, s egyszersmind megszüntette minden értelmét az öncélú, válogatás és válogatóelv nélküli adatgyűjtésnek. Meg kellett szabadulni a természettudomány helytelen analógiájától, „amelynek minden tény egyenlő fontos". Valami szempontra volt szükség, hogy a további ténygyűjtésnek egyáltalán értelme legyen. Valamire, amit a tények mutassanak vagy jelentsenek. Ha már nem lehetett remélni, hogy utólag igazolják jelentőségüket: előre kellett azt fölmérni valamely elv szerint; s mivel nem akartak maguktól építkezni a szemünk előtt, mint Amphion kövei, mégiscsak nekünk kellett megállapítani valami tervet, hogy építhessünk velük.

Pólusok kellettek, amik szerint a tények polarizálódjanak; s elvégre minden emberi tény jelent valamit, mutat valamerre. Itt kapcsolódik a modern szellemtörténész, a nagy Ranke „történeti ideatanához". Az emberi megnyilvánulások mögött bizonyos szellemi tendenciák, irányok állanak, egyénenként is, de nagyjából korok és közösségek szerint változva. Így mondhatták Ranke követői, hogy a történet „eszmék" kifejezője.

Tagadhatatlan, hogy e fölött az egész gondolatsor fölött viszont a német filozófiai idealizmus szelleme lobog. A történeti tény nem önmagáért becses, hanem azért, ami mögötte van, amit jelent. Minden kor és minden közösség kétségkívül mutat valami általános szellemi tendenciát, „eszmét"; s ennek a változásai adják meg az irányt, mely a tényeket polarizálja. Minden adat aszerint kapja meg helyét, jelentőségét, értelmét, amint ezt a változást kifejezi vagy illusztrálja.

Szó sincs már róla, hogy a tények egyenlő fontosságúak legyenek. A történetírónak betetőző feladata éppen a tények kiválogatása és csoportosítása. A kutatást ez nem befolyásolja - csak amennyiben irányt szab neki. A pozitivisták előtt mindenki gyanús és tudománytalan, akinek figyelme a puszta tényeken túl szellemibb dolgokon csüng, és magasabb szintézisre vágyik. Az új iskolát azzal vádolják, hogy a komoly és fegyelmezett kutatómunkát valami irodalmias és szubjektív „esszéizmussal" helyettesíti. A szellemtörténészek hangosan tiltakoznak a vád ellen. A szellemtörténeti törekvés semmiképpen sem vonja magával a kutatás fegyelmének lazulását, s éppoly kevéssé az „irodalmiasságot". A szellemtörténész egyetlen szót sem kell hogy hozzátegyen a tényekhez: azokat magukat hagyja beszélni. Csak épp kiválogatja és elrendezi őket: ez az ő művészete. Igaz, hogy a szép előadás iránt természetes és jóleső hajlandósága van. Ez azonban még nem ellentétes a legortodoxabb szigorúsággal sem az adatok föltárásában és megbírálásában.

Mégis kétségtelen, hogy a szellemtörténészek históriaírása igazában messze túlmegy a puszta és csupasz adatokon. A vezérség és döntő szerep itt, ha nem is az irodalmi formáé és „irályé", de nem is az évszámoké. A válogatás és elrendezés joga nagy erő, s oly szintézisekre ad kedvet és ötletet, amikre szigorú pozitivizmus elveit valló kutató alig gondolt volna. A történetíró nem érzi többé magát szomjas rabnak a tények szűk és kemény falai közt: hanem e tényekben oly köveket lát, amelyekből valami mozaikművészettel kedvére rakhatja ki az eszmék változásainak meanderét. A „szürke" kutató végre érvényesítheti invencióját és kombinatív tehetségét. A „lélektelen" tudomány egyszerre megtelik lélekkel.

A ténykutatás és adatgyűjtés nem alfa és ómega többé, hanem csupán alfa: azaz első lépés, és nem is legfontosabb. A történetíró igazi munkája építőmunka. Voltaképp akkor kezdődik, mikor az anyag már együtt van. Legnagyobb dicsősége semmi esetre sem a téglahordás; s jellemző erre nézve, hogy például azokban az irodalomtörténeti munkákban, melyeknek alkalmából e lapokat írjuk, alig találunk új adatokat, úgynevezett önálló kutatást; s mégis kényszerül azokat jelentőseknek érezni még a megrögzött pozitivista is. Vagyis a szempontok és a szintézisek tudományos jelentősége emelkedett. Ahogy Bergsonról mondják, hogy „visszahozta a metafizikát": úgy adta vissza a szellemtörténet a históriai szintézisek már-már elveszett hitelét és érdekességét.

4

Az új iskola hívei és munkásai, mikor módszerük előnyeiről van szó, főleg két dolgot szeretnek hangoztatni. Az első, hogy ennek a módszernek segítségével sikerül először a történetírásnak szervesen magába olvasztani a kultúrtörténetet s a szélesebb néprétegek történetét. Megemészteni, amit eddig szinte csak idegen terület gyanánt annektált. Otthonossá lenni a történet igazi mélységeiben, hova ezelőtt inkább csak alkalmi búvárkirándulások útjai vezettek. A másik, hogy a szellemtörténeti látásmód minden eddiginél jobban biztosítja a történetíró tárgyilagosságát. Lehetővé teszi, hogy fölülemelkedjen a saját korának szellemén.

Csakugyan, mind a két dolog elég természetességgel következik. A történetíró, akit a tények nem önmagukért érdekelnek, hanem a mögöttük rejlő szellemi tendenciák és „eszmék" kedvéért, már eleve kultúrtörténeti beállítottsággal indul kutatóútjának. Az ő számára a politikai események is ezeknek az általános tendenciáknak tünetei és mutatói. S csakis ezért fontosak vagy érdekesek. Nála nem törpül a kultúrtörténet amolyan külön, betétszerű fejezetévé a politikai történetnek. Ellenkezőleg: a kultúrtörténet lesz a keret, melybe a politikai történet eseményei és mozzanatai szervesen beágyazódnak. Ahogy például ezt Szekfű Gyula összefoglaló műveiben látjuk, amiket a XVI. és XVII. századról írt. (Mily kitűnő könyvek!)

S van valami ebben a beállítottságban, ami egészen aktuális, és különösen megfelel korunk kívánalmainak. Ez a tudomány a kollektív szellem tudománya. Figyelme a közösségek lelke felé fordul. Amiről itt elsősorban szó van, bizonyára nem a „királyok" dolga, se senki más egyes emberé. Az egyes ember maga is csak tünet és mutató. Nemcsak cselekedeteivel, nem is főleg avval. A szavak még jobban mutatnak. S ahol az események fontossága másodsorba kerül, ott a cselekvő embereknek, királyoknak és hősöknek kiváltságos érdekessége is elhalványul. Ehelyett a tömegek lelkének megnyilvánulásai nyomulnak előtérbe.

Az irodalomtörténet sem nyugszik bele többé, hogy egyes írókról szóló monográfiák sorozata legyen. Az irodalom teljessége és folytonossága érdekli, és az abban kifejeződő kollektív lélek. Ez pedig az irodalomkutatás mezejének váratlan kitágulását vonja magával. Nem mindig a nagy írók fejezik ki leghívebben koruk vagy nemzetük lelkének aktualitását. A nagy írók a saját lelküket fejezik ki. Lázadnak, előresietnek, egyedül állanak, gyakran visszhangtalan és félreértve. Sokkal megbízhatóbbak a kor átlagírói, főleg akiket a kortársak tetszése igazol, s nem az abszolút irodalmi érték. S akiket az eddigi irodalomtörténet hajlandó volt elfelejteni, vagy inkább csak könyvészetileg tartott számon. A siker nem jelentéktelen indíciuma a kor szellemének: mutatja mindenesetre, hogy a lelkek többsége milyen húrokra rezonál. A közönség különböző rétegeződése, az irodalmi tudat fokai írókban és olvasókban, a művek sorsának változásai az átlagirodalom szelleme, csupa új és fontos vizsgálnivaló, amire az irodalomtörténet eddig legfeljebb mellékesen gondolt. Pedig az irodalomhoz ezek is hozzátartoznak: mert azt nemcsak néhány, az utókor változó ízlése szerint kiválasztott író működése teszi, hanem az irodalmi *tudat* századokon áthömpölygő árama, melynek jó és rossz írók, kritika és közönség egyformán részesei.

A korok ízlése változó, s a történetírónak különben is első kötelessége megszabadulni attól a babonától, hogy a saját koráé abszolút és végleges, vagy legalább relatíve irányadóbb minden eddiginél. Ez teljesen történelmietlen okoskodás. Minden korra csak a maga értékskálája irányadó. Ez áll az esztétikai ízlésre éppúgy, mint a morális, politikai és egyéb értékekre. Az a történetíró, aki a Históriában eszmék és szellemi tendenciák egymást fölváltó áramait látja, nem fog az eszméknek abszolút értéket tulajdonítani. Látja elhalásukat, szeszélyes visszatéréseiket; talán nem is fog haladásról beszélni, csak fejlődésről; nem fogja egyik eszmét jobbnak tartani a másiknál, s egyiket a másik szempontjából megítélni. Nem fog abba a tévedésbe esni, ami a XIX. század történetíróinak fő tévedése volt, hogy a saját koruk ideológiáját látták bele elmúlt századok törekvéseibe. Ahogy a letűnt generáció historikusai keresték mindenütt a maguk modern nacionalizmusának liberális szabadságeszméit. Sőt minálunk nemegyszer a függetlenségi világnézet párteszméit. Így keresheti az irodalomtörténész a saját irodalmi ideáljait - például az eredetiséget stb. - a régi irodalmakban, melyek azokat nem ismerték.

Mi óvhat meg a tárgyilagosságnak ettől a hiányától, mely szükségszerűleg helytelen értékelésekre vezet? Mi jobban, mint a szellemtörténet? Hisz ez épp abban áll, minden tényt a maga korának eszméivel hozni viszonylatba, s azokon keresztül ítélni meg...

5

Mindezt többé-kevésbé ellenőrizhetjük az irodalomkutatás mezején. S előttünk a könyvek, amik erre közvetlen alkalmat is adnak. Nem lehet tagadni: a szellemtörténeti módszer első pillantásra hasznosnak és termékenynek bizonyul. Elmélete fölszabadító hatású. Korunk nagyon is bele van zárva a saját irodalomszemléletébe; eleven irodalmunkon is nyűgözőleg ül ez. Szinte új levegőt jelent, hogy például Thienemann könyve nem egyszerűen e tegnapi sütetű szemléletre alapítja minden idők irodalmának teóriáját. Az új iskola távol van attól az elfogultságtól, mely a modern irodalom begyökeresedett előítéleteit valóságos dogmákká s az

irodalmi látás és megértés áthághatatlan akadályaivá avatta. Mai irodalmunk tele babonákkal, jobban, mint akármely más koré; csak az „eredetiség", „életesség" és „őszinteség" elszegényítő és hazug babonáit említem. Kilátni legalább e babonák korlátai közül, s szabad pillantást vetni más korok más babonáira, tudomány és irodalom számára egyformán jelentős okulás lehet, s új szabadsága a lélegzetvételnek.

Ebben érezzük mi, az eleven irodalom szemszögéből is nézve ennek az új relativista irodalomelméletnek hasznát és erejét; de persze még nagyobb a termékenysége tisztán tudományos szempontból. Egész korszakai vannak az irodalomnak, melyeket az írói egyéniség és esztétikai érték mai normáira beállított irodalomtörténet úgyszólván meg sem lát. Ezek a személytelen korszakok, amikor a mai értékskála még nem alakult ki, vagy egy másik értékskála alatt elnyomva mintegy félénk tudattalanságban lappangott. S amiket az eddigi história, mint irodalom előtti naiv korokat fölényesen s kissé tudománytalan lenézéssel kezelt. Horváth János könyve valósággal fölfedezi számunkra a magyar „keresztény középkort". Ezt a kort alig lehetett volna másképp ennyire megközelíteni, mint e kollektív látású történetírás szemeivel. Horváth ért ahhoz, hogy az adatok csoportosításának és hangsúlyozásának eszközeivel a figyelmet az egyes jelenségekről, melyek egyenként elég szegényes képeket adnának, az általános tünetekre fordítsa, s ezeknek együttese gazdag és teljesnek ható freskót rajzol ki.

Egyáltalán az új módszer akkor a leggyümölcsözőbb, mikor az irodalmi közösségek életéről, egységük és természetes tagozódásaik meglátásáról van szó: ami mintegy az irodalom szociológiája. A tájak és nemzedékek szerinti átnézet például, amelyet Farkas Gyula próbál német előzmények után a magyar irodalomra alkalmazni, bizonnyal mélyebbre megy, mint az eddigi iskolák szerinti. A tájak műveltségi tájak; amit a valláskülönbség hangsúlyoz, az is inkább műveltségi különbség, hisz fölvilágosult kor íróiról van szó, akiknél a hitkérdés nemigen játszik szerepet. A nemzedékek változása is kulturális változást jelképez. Csakhogy táj és nemzedék nézőpontja mélyebben, eredetében s mintegy az életből való kinőttségében lesheti meg a műveltségi árnyalatok változásait; s nem csupán külsőségekben, mint az iskoláké.

6

Mindez sok szolgálatot tesz, és nagyon segíti az irodalom kollektív folyamának megfigyelését; az egyéni jelenségekre azonban már sokkal bajosabban alkalmazható. Az áramok rajza a kollektív szemléletben tökéletesnek és igaznak látszik; mihelyt azonban egyes írói egyéniségekre akarjuk vetíteni, nehézségekre és erőltetett magyarázatokra vezet. Farkas Gyula érzi ezt. „Természetes, hogy az élet törvényszerűsége nem matematikai érvényességű" - mondja. S nem mentegeti német mesterét, Nadlert, aki az írók fajiságából indulva ki, ahol az író karaktere nem felel meg elméletének, ott származását iparkodik kétségbe vonni. „Ezek az alkalmi túlzások - mondja - nem döntik meg a szemléleti mód tényekben rejlő, alapvető igazságát." De mit jelent az, hogy „tényekben rejlő", ha tények meg nem dönthetik? Persze, nem fizikai tényekről van itt szó, hanem az élet merev logikánkkal meg nem fogható tényeiről, nem is tényeiről, hanem irányáról, tendenciáiról, bergsoni *élan*-járól, amely egyetlen kollektív tény, csak intuitív úton megközelíthető, s nem bontható az egyes tények pozitív halmazára. De akkor csakugyan nem szabad az egyes tényekre alkalmazni, s Farkas hiába iparkodik az elméletet mennél testhezállóbbá szabni a magyar viszonyokra, hiába mond le például a faji magyarázásokról, tudva, hogy „nálunk egységes fajiságról, de még a faji keveredés törvényszerűségéről sem igen lehet szó" - mégis, mihelyt az egyes írói jelenségeket kezdi értelmezni, beleesik ugyanabba a hibába, amit Nadlernél észrevesz. Ő is kényszerül kimagyarázni s gyakran elmagyarázni a tényeket: ha például a költő, aki útjába kerül, karakterében tökéletesen „katolikus", s a valóságban mégis protestáns, mint Berzsenyi. Ha a valóság ellenkezik az elmélettel, annál rosszabb a valóságra nézve.

Általában a szellemtörténet elméleteinek első hibájuk az, hogy elméletek. Csábítanak és köteleznek, mint minden elmélet. Érezni ezt még Horváth János könyvének némely lapjain is; aki az elmélet nélkül bizonyára nem beszélne annyit, mint amennyit beszél, például középkori irodalmunk közönségéről, tájairól, „típusjellegéről és életformáiról", ott is, ahol adatok alig kínálkoznak, föltevésekbe bocsátkozva vagy magától értetődő dolgokat ismételgetve. Csupán azért, mert az elmélet e témák hangsúlyozását kívánta. Ezek a lapok az érdekes könyv legérdektelenebb fejezeteit teszik; még a stílus is, mely másutt nem nélkülözi azt az ökonómiát, ami az eleganciához feltétlenül szükséges, e helyeken szószaporítóvá, terjengővé válik.

Ha van Horváth könyvének hibája, akkor azt leginkább az érdeklődésnek ebben a kissé erőltetett átfordításában kell keresni, a tiszta irodalmiról a szociológiai térre, az elméletnek megfelelően. Anonymus kiléte például nem érdekli. Egy zárójeles mellékmondattal suhan át azon, ami oly fontos és körülvitatott problémája volt a pozitivista történetíróknak, akik elsősorban az egyéni jelenségekre vonatkozó adatokat kutatták. Ellenben hosszú oldalakat szán rá, hogy a hazai szerzetesrendek reformálóinak nevét és működési idejét kikutassa, akik pedig az irodalomra csak annyiban voltak kihatással, hogy közönséget neveltek neki, vagy legfeljebb termelését szervezték. Ez mindenki előtt aránytalannak fog feltűnni, akit a könyvhöz tiszta irodalmi érdeklődés vezet.

De hát a szellemtörténészt nem annyira az irodalom izgatja, mint inkább az irodalmi *élet*, az irodalmi *tudat*: mozgalmak, közönség, közvélemény, s az írónál szinte jobban a szerkesztő; minden, ami a kollektív irodalmi erőket és szellemet tükrözi. Csakhogy ez a kollektív szellem különböző egyének gyakran ellentmondó tendenciáinak eredője. Az írói lélek, bármily tele olykor ellentmondásokkal az is, még mindig sokkal megfoghatóbb, ellenőrizhetőbb valami, mint ez a kollektív szellem. Az legalább nyilvánvaló s elhatárolt egység. De emennél mi biztosíthatja a történetírót, hogy nem önkényesen lát bele s különít benne el egységeket, melyek mindenesetre összefolynak és szétfolynak? Mi más, mint önnön intuíciója? Erre azonban a legszubjektívebb esszéista, sőt a regényíró is hivatkozhatik. A szellemtörténész, mondja Thienemann, „úgy illeszti egymáshoz az adatokat és tényeket, hogy látható legyen a belső egység, hogy minden csöppnyi adatban az egész tükröződjék". A tudományos anyag e „belső organizálása" „pótolja" szerinte azt, amit máskülönben csak „hangulati és érzelmi elemek aláfestésével" lehetne elérni. S büszkén teszi hozzá: „Az irodalomtörténet tudományának, mint minden tudománynak" arra kell törekednie, hogy az irracionális és szubjektív elemeket háttérbe szorítsa, éppúgy, mint az ismeretlen világát, és megőrizze a megismerés objektív jellegét."

De hisz ez a „belső organizálás", az adatokkal való mozaikjáték éppoly szubjektív, sőt önkényes lehet, akár az a módszer, mely a stílussal, „érzelmi és hangulati aláfestéssel" éri el ugyanazt a hatást. A szépíró is jól tudja, hogy száraz tények kiszámított összeállításával éppúgy elő lehet állítani a művészi hazugságot, mint a saját lírai kitalálásunkkal és stílusunk „aláfestésével". A naturalista regényírók nagy része nem tesz egyebet. A regényíró hazugsága, az alak vagy miliő, amelyet megteremt: esetleg igaz hazugság. Esetleg nem igaz: még akkor is, ha minden tény, amelyből összeállítja, igaz önmagában. De az összkép, igaz vagy nem igaz, mégiscsak hazugság, azaz művészet, mindaddig míg egyetlen garantáló és ellenőrző kezese az intuíció.

7

Voltaképp nyitott kapukat döngetünk. *A magyar történetírás új útjai* című könyv bevezető cikke nyíltan bevallja, hogy az új szellemtörténeti irány módszerében „nagy szerep jut a tények ismeretén alapuló, de mégis egyéni és szubjektív természetű intuíciónak, azaz a pozitív irány által háttérbe szorított történetírói interpretációnak és kombinációnak, mert a szellemi-

ség csak beleélés és átérzés által fogható meg". Különös érzéssel olvassuk ezt. Hosszú időn át mi ismételgettük a tudósokkal és tanárokkal szemben, hogy „a szellemiség csak beleélés és átérzés által fogható meg"; s most a saját szavainkat halljuk a tudós ajkakról viszont. Örülünk neki; egy-egy szónál mégis fölfigyelünk. Szubjektív és egyéni: nem sok-e ez? Nincs-e itt valami disszonancia a szók és az ajkak között? Szubjektív és egyéni nagyon közel vannak az önkényeshez; s a tudomány csak mégsem lehet bevallottan önkényes? Nem vettek a tanár urak túlságos komolyan bennünket, könnyen és felelőtlenül beszélő írókat?

Nem mintha kételkednénk benne, hogy a szellemiséget valóban csak intuícióval lehet „megfogni". Mégsem hisszük, hogy ennek az intuíciónak okvetlenül egyéninek és szubjektívnek kellene vagy szabadna lenni. A tudomány feladata éppen az lehetne, hogy oly intuícióhoz jusson el, amely nem szubjektív és nem egyéni. Itt van a szellemtörténeti módszer nagy veszélye: a mozaikrajzok, melyeket a múlt tényeiből összerak, szinte szükségszerűleg önkényesek, mint ahogy többé-kevésbé mindig önkényesek például a figurák, amiket egy fal márványzatának mintáiba belelátunk, vagy ha áthúzó felhők márványozzák az eget: a múlt tényeinek őserdeje ilyen szeszélyes és tűnő márványzatot ád messziről. Semmi sem illusztrálhatja ezt jobban, mint az a vita, mely Farkas Gyula könyvének új romantikafogalma körül kerekedett. Ki fogja valaha megoldhatni az oly kérdéseket, mint az, hogy hol kezdődik és végződik a *magyar* romantika? A kollektív tények márványzata oly tájképet ad, melyben nincsenek természetes határok. A határokat bele kell rajzolni, s ez a rajz valamelyest mindig önkényes lesz, ha nem készül kívülről hozott törvények és normák alapján. Ez pedig nem lehetséges, mert hisz „minden nemzet és kor szellemét a saját törvényeivel kell megérteni", s akkor például a romantikafogalom sem nemzetközi mérték többé.

A szellemtörténeti módszer azt kívánná, hogy a határokat magából a kollektív márványrajz szemléletéből olvassuk ki. Sehol sem annyira kétes eljárás, mint épp az irodalom terén. Kollektív jelenség-e az irodalom? Igazi lényegében aligha; s minden oly norma vagy nézőpont, mely e „kollektív márványzat" alakulásaiból merülne föl, könnyen hamis lehet az irodalomra alkalmazva. Divat, közönség, közvélemény stb. mind nem irodalmi tény, hanem társadalmi, s a tudomány, mely elsősorban ezeket kutatja, nem irodalomtörténet, hanem szociológia lesz. Az irodalomnak külön élete és normái vannak, ezektől függetlenek. Az irodalmilag jelentős tény kollektív szempontból teljesen jelentéktelen lehet, és megfordítva. Vagy egyáltalán lemondunk az irodalomtörténetről mint elavult s kollektív szellemű korunkat nem érdeklő tudományról, vagy - neki is van ennyi szellemtörténeti joga - a saját szempontjai szerint űzzük azt.

Nem kifogásolhatjuk, ha az irodalom szociológiája földolgozókra talál; sőt örülhetünk neki. De nem engedhetjük elfelejteni, hogy ez az irodalomtörténetben mindig csak segédtudomány, mellékterület, többé-kevésbé hasznos, de idegen anyag lehet. Igaz lenne az, hogy az irodalom igazi szellemét az átlagíró művei mutatják, hogy valódi irodalmi lelkét a kisemberek műveiben kell keresni? Szó sincs róla. Ezekben legfeljebb a kor kulturális és morális nívóját lehet keresni. Az irodalom igazi árama a nagyok lelkén foly keresztül, mint ahogy az elektromosság a jó vezetőkön, s egyformán nagy kincs és erő lehet, bármily kevés számú szálakon halad. Mélységes erőforrásból jön, és jelentőséggel teljes úton halad. A nagyok minden szavának mély gyökere és hitele van. Evvel összehasonlítva a kisemberek szavai véletlen, összevissza beszédeknek tűnnek föl, a kor divatától vagy esetleges hatásoktól és találkozásoktól determinálva.

A szellemtörténésznek persze mindezt tagadnia kell, ha következetes akar lenni tanához, mellyel semmi sem lehet ellentétesebb, mint az egyéniségkultusz és a Carlyle-féle hősmisztika. De akkor, e következetes szellemtörténész szemében, mily kicsinyes valami, mily kevéssé mély és kevéssé fontos lehet az az „esztétikai érték", ami a „nagy" írót megkülön-

bözteti. Puszta esztétikai érték: valami külsőleges és felületes. Ha ugyan egyáltalán létezik, abszolút értelemben véve, a formai és retorikus ügyességen felül; s nem csupán a korok változó ízlésének függvénye. Mert ha az: akkor nem szabad a mi korunk ízlését, a saját esztétikai kódexünket szabni normául más korok alkotásaira.

Márpedig a következetes szellemtörténész az esztétikai ízlést sem láthatja másként, mint a kor változó szellemáramlatainak keretében és sodrában, azokkal változva. A nagy igyekezetben - minden alkotást a maga korának szemével ítélni meg - elvész maga az esztétika, a norma; s mi marad akkor az irodalmi művek jelentőségének kritériumául? A „szellemtörténeti jelentőség" marad; aminek lényege a kortendenciákkal való harmónia, jele a hatás, a siker; s az irodalomtörténet megszűnik független fórum lenni. A siker posztumusz lámpatartója lesz, jól illeszkedve korunk világnézetébe, mely a szellem számára is csak az „életben" talál létjogot, majdnem azt mondtam: mentséget.

8

A szellemtörténet művelői általában nem vonják le tanaiknak ily végletes következéseit. Azok a szerzők például, akikről beszélünk, teljességgel irodalmi érdeklődésű s esztétikai fogékonyságú szellemek; s a szociologikus nézőpontot csak mintegy tudományos lelkiismeretességből s kötelességként szabják magukra; szinte önmegtagadóan. Bizonyos űr van elméletük és hajlamaik között, s nem gondolnám, hogy az esztétikai értékek teljes relativitását vallanák.

Éppoly kevéssé valószínű, hogy az új irány politikai történetírói, e derék és kitűnő tudósok, a végletes erkölcsi nihilizmus apostolainak éreznék magukat.

Diákkoromban némi csodálkozással olvastam, hogy a fizikusok olyan elméletet használnak a különféle tünemények egységes magyarázatára, melyből végső fokon képtelenségek következnek; emberi logikánkkal fölfoghatatlan dolgok, amikben az elméletalkotó tudós maga sem lát egy pillanatig sem tényleges igazságot. A tudományos elméletek végső következései senkit sem nyugtalanítanak, mert az elméletet senki sem tekinti másnak, mint „munkahipotézisnek", mely bizonyos pontig szolgál, és bármikor elejthető. Valami ilyen lenne talán a szellemtörténeti szemlélet is: addig jó, míg nem veszik nagyon komolyan? Félős azonban, századunk mentalitását ismerve, hogy ez a kor előbb-utóbb nagyon is hajlandó lesz a szellemtörténeti relativizmus végső következéseit levonni, s bennük a saját tendenciáinak megerősítését látni.

Mert ezek a következések nem csupán az esztétikai gondolkodást érintik, hanem kihatnak a szellemi élet minden ágára. Sőt például a politikai történet terén a relativizmus lejtője még sokkal síkosabb. A történetíró nem vétkezik, ha az emberi történetet úgy rajzolja, ahogy van: leleplezve a motívumok önző voltát, a szűk körbe záró koreszmék zsarnokiságát, az erősek rosszhiszeműségét, az idealisták gyámoltalanságát és szétzúzódását, a hírnév furcsa félreértéseit, mely későbbi századok morálját magyarázza bele a régi erősek tetteibe. Mindezt kötelessége is föltárnia kegyelet, szépítés és vigasztalás nélkül. Hazafiatlanságról, vagy épp morális cinizmusról vádolni a történetírót, ahogy ezt például Szekfűvel tették, mert magyar hősök életét evvel az elfogulatlansággal merte megírni: többnyire nemcsak nem intelligens, de nem is jóhiszemű állásfoglalás. Mi tiszteltük a tudós bátorságát, s bámultuk éles tekintetét. Tapsoltunk neki akkor is, mikor megszabadította történetírásunkat a múlt század liberális-nacionalista világnézetének bakójától. Elmúlt korok embereit csak a saját századuk értékskálája szerint szabad megítélni! Ezt be kellett látni, s voltak, akik ellen ezt hangoztatni szerettük volna mi is!

De túl a Történelem illetékességén - mert hisz mi nem vagyunk historikusok - hullámzott bennünk bizonyos filozofikus ijedelem: mit nem állítunk, és főleg, mit nem tagadunk evvel?

Nincsen hát semmi más morál a korok változó babonái fölött? Minden igazolható, ha a kor és kollektivitás hangulata fedi, s ami evvel ellenkezik, az máris „könnyűnek találtatott”? S nem kell-e akkor ugyanezt a nézésmódot a mi korunk megítélésében is alkalmazni? Milyen mestere lesz így a Történelem az Életnek? Teljesen lemond arról a magas erkölcsi feladatról, amelyet régi álmaiban kijelölt magának: a változhatatlan Morál törvényeit tenni mértékül a kor perverz eszméivel s féktelen tetteivel szembe s fölülről nézni századát, mintegy minden századok tanulságainak ormáról?

Persze: a Történelem nem moralizál. Ahelyett a saját mértékével fogja mérni a kort; oly törvénykönyvvel, mely szerint biztosan fölmentésre talál, akit maga az Élet el nem ítélt. De nem egy neme-e ez is a morálnak? Mi más lényegében, mint a siker morálja? A siker lévén valószínű következése, s egyúttal legbiztosabb kritériuma a kor eszméivel való összhangzásnak, cselekedetben úgy, mint gondolatban, politikában, mint irodalomban. Az igazi emberi érték ez az összhangzás. A történetíró legjobban tudja, hogy az ember mily gyenge, törékeny nádszál a kor hatalmas szellőivel szemben, s mit törődik ő és a történelem a széttört nádszálakkal. Ennek a történetírásnak könnyen a legsivárabb tanulsága lehet: meghajolás a kollektivitás szelleme előtt, minden egyéni gondolat értéktelensége, a kollektivitás szellemétől független morál és esztétika tagadása. Csupa oly konklúzió, amit kollektív és relativista szellemű korunk bizonnyal nagy készséggel elfogad. S ezért nem lehet egészen kicsinek mondani a veszélyt amit rejt. Minden fegyvernek megvannak a maga veszélyei, hogy például gyermek vagy vak ember kezébe kerülhet; s a Tudomány fegyvereinek legnagyobbik veszélyük volt mindig, hogy az Élet kezébe kerülhetnek.

De talán egy rögeszme beszél itt, mely mindenütt veszélyt szimatol - „veszedelmes világnézetet”, és „írástudók árulását”? Agg morálcsősz, ki elmaradt korától; noha milyen más kor sugallhatott volna ily rögeszmét? Évezredek hittek a Független Értékkódexben; s egyetlen kor tagadta azt: a mienk. Ez a század a világháborúval kezdődött s ki tudja, mivel fog még végződni! A Szellem minden hatalma eltűnhet, minden törvénye elavulhat - a szellem embereinek jóhiszemű s gyanútlan asszisztálása mellett.

9

- Mi közöm hozzá? - kérdezhetné a tudós. - Mit tehetek róla? Nekem egyetlen feladatom az igazságot kutatni. Nem hazudhatok. Nem hallgathatom el tudományos meggyőződésemet semmiféle aggály kedvéért. *Pereat mundus.* Mi nem gondolhatunk fölfedezéseink és gondolataink, vélt vagy valódi, praktikus következéseire. Nem nevelhetem pedagógiai csalással a vad gyermeket, az Életet. Az igazság egy marad, akárhogy eltitkolnám, s jobb tudni. Mi nem ismerhetünk melléktekintetet. Mert *akkor* volnánk *áruló írástudók.*

Ez a beszéd végtelenül rokonszenves lenne. Mert ez a beszéd egy norma tiszteletét mutatná, egy fix pontot az emberi értékek megingott világában. Ahol az Igazság csillaga változatlan tekintéllyel ragyog, ott nem kell félni, hogy a Szellem morálja és öntudata kialudhat. Ez a beszéd legalább arra a konok heroizmusra vallana, mely a pozitivista irány nagy tudósait jellemezte.

De hogyan illenék a szellemtörténész szájába? Ő sehol sem látja ezt a változatlan csillagot, és sohasem állította, hogy látná. Az ő igazsága korhoz kötött és fluktuáló. Gondolkodása bevallottan szubjektív, s alig hivatkozhat egy tőle mindenképp független, alakíthatatlan keménységű Igazságra. Épületének alapját nem a pozitív világnézet biztos vagy biztosnak vélt talajára vetette, hanem egy filozófiai iskola eszmefelhőire, melyek keletkezésük óta folyton változó formációkat mutattak, s gyakran látszottak a kétkedés űrébe foszlani. „A szellemtörténet - mondja Thienemann - a német filozófiai idealizmussal áll vagy bukik.” Tételei nem iparkod-

tak független maradni a metafizikai hipotézisektől. Ellenkezőleg: egy egész idealista metafizikát implikálnak. S ez nem a Platón adeptusainak diadalmas, hivő, szinte vallásos idealizmusa, mely a földi dolgok, emberi cselekedetek mögött örök törvények uralmát, változhatatlan normák szentségét látja.

A szellemtörténet csak a változó koreszméket látja a História tényei mögött. A felhőket látja, melyek a változatlan fénnyel égő csillagokat eltakarják. Oly hajóshoz hasonlít, aki a csillagok helyett a felhők futása szerint akar tájékozódni. Vannak-e csillagok egyáltalán, vagy nincsenek? Egy bizonyos: a szellemtörténet mindent a változó felhőzethez mér, még önnönmagát is. Létjogát, büszkeségét nem valami szilárd ismeretelméleti vagy okos módszertani normáknak való megfelelésében találja. Nem tanainak igazságában vagy az igazságra vezető hasznosságában. Hanem főleg és szinte egyedül korszerűségében. Thienemann, de a többi szellemtörténész is úgyszólván egytől egyig, akik *A történetírás új útjai* című programkönyvét írják, nem győzik hangoztatni és ismételgetni, hogy tudományuk, illetve módszerük: teljességgel és mindenekelőtt korszerű.

Valóban korszerű is. A kor szülte, ez a mi demokratikus, kollektivista és relativista szellemű korunk, mely nem hisz az egyén erejében, az igazság független voltában, a zseniben, a céltalan művészet érdemességében, a Morál időtlenségében. Csak a közösség szellemében hisz, s a „szellemtörténet" elsősorban *ennek* a szellemnek tudománya. Korszerű tudomány, s maga is követi ezt a nyájszellemet. Korszerű tudomány, s ez végre is nem baj; még szerencse lehet, ha véletlenül úgy történhetik, hogy a Tudomány, önzetlenül haladva az Igazság felé vezető úton, találkozik a Kor kívánsiságaival, s magáévá teheti kortársainak rokonszenveit. De a tudomány, amely korszerű *akar* lenni, amely *dicsekszik* korszerűségével: ez nagyon veszedelmes szimptóma; s teljesen ennek a XX. századnak szimptómája. A XIX. század nagy tudósai és gondolkodói, akiknek miközülünk, e hanyatló korban, a legkülönb is alig méltó cipőzsinórjukat megoldani, inkább korszerűtlenségükre voltak büszkék, mint Nietzsche. S csodálatos, hogy a szellemtörténet magyarországi képviselői, akik e politikus nemzet politikai babonáival szemben oly bátran és tiszteletre méltóan tudták a nemes népszerűtlenséget hajszolni és magukra vonni, a közkeletű s a többség ideológiájába beletartozó nacionalizmus helyett a Vörösmarty és Széchenyi magasabb rendű humanisztikus nacionalizmusát vallva és hirdetve: a nemzetközi koreszmék vonatkozásában épp ellenkezőleg azt írják számlájuk javára, s tartják dicsőségül, hogy tudományuk a közkeletű szellemáramlatokkal együtt úszni s azokat erősítve velük erősödni képes.

10

A pszichológusok jól tudják - s ez az, ami talán a legbizonyosabb az egész úgynevezett tömegpszichológiában -, hogy az embertömegek erkölcse, esze, ítélőképessége s esztétikai fogékonysága egyformán sokkal durvább, megbízhatatlanabb és kezdetlegesebb az egyes embernél. Sohasem a tömeg emelkedik föl kiváló tagjainak nívójára. Hanem a kiváló egyes kényszerül alászállni, s önkénytelen alá is száll, a tömeg átlagnívójára, mihelyt a tömegbe elegyedik, s a kor eszmeáramlataitól szuggerálni hagyja magát.

A szellemtörténészek is tudják ezt. Ha nem a pszichológia vagy történet, bizonyára közel hozta hozzájuk is ezt a tanulságot az élet. Hisz a világháború korszaka, melyet átéltek, minden eddiginél világosabban mutatta meg a tömegeszmék alacsonyrendűségét s veszélyességét a legkiválóbbak szellemi és erkölcsi színvonalára is, ha túlságos komolyan veszik.

S mégis mi más a koroknak az a „szelleme", amelyet a „szellemtörténet" minden dolgok mértékévé tenni hajlandó? S mi más az a „korszerűség", amelyre oly büszke, mint ehhez a szellemhez való idomultság?

Szerencsére, mint tudományos irány, sokkal gazdagabb és erősebb tradíciót vett át akarata ellenére is a XIX. század tudományától, hogysem a korszellem még tökéletesen magához tudta volna idomítani. De elérheti ezt, ha nincs eléggé tudatában annak, hogy nem szabad elérnie. Ha a tudományt méri a korhoz, s nem a kort méri a szellem igényei és normái szerint.

Bizonyos, hogy a tudomány is függ a kortól, s tudattalanul is átveszi a kor bizonyos tendenciáit s egyáltalában nem tudományos eredetű „eszméit". A szellemtörténet jól teszi, ha kutatja ezeket az összefüggéseket. De ha túlságosan is megérti és szentesíti őket, oly útra lép, melynek meggondolandó voltát - úgy véljük - legkiválóbb szellemtörténészeink tudat alatt maguk is érzik, s szinte önkénytelen szavakkal mentegetik.

„Amint természetes volt - mondja Szekfű Gyula -, hogy a középkori keresztény univerzalizmus légkörében élő szerzetes vagy püspök világkrónikát írt, s benne kora eseményeit az akkori keresztény világnézet egyetemes szempontjából rendezte el: éppoly érthető, ha a nacionalizmus korában a történetírónak legmagasabb törekvése oda irányul, hogy nemzeti történetíró legyen. Ezt semmiképp sem lehet *írástudók árulásának* minősíteni."

- Nem, ezt még semmiképp! - feleljük készséggel; s hozzá kell tennünk, hogy a szellemtörténet magyar munkásai nem esnek a túlzott nacionalizmus bűnébe, s főleg nem lehet őket azzal vádolni, hogy a történeti igazságot nemzeti hiúságuknak föláldoznák. A történetíró Szekfű, aki nemzete hibáit szépítés nélkül, sőt sötét szemmel tudja látni, s hőseit szinte kegyelettelen őszinteséggel rajzolja meg, éppoly kevéssé vádolható erről, mint az irodalomtörténész Horváth János, aki ősmondánk „kincseit", mert leírt alakban nem maradtak ránk, inkább teljesen kiküszöbölni hajlandó az irodalomból, semmint túlbecsülje, s nemzeti verselésünk, így az „ősi" nyolcas, valószínű idegen eredetét, a latin himnuszokból, kimutatja. Hazafiságuk inkább belső, eszmei, érzelmi, s a külsőségekre nem tekintő; s mintegy szimbolika e szempontból, hogy például Horváth a latin nyelvű magyarországi irodalmat is beolvasztja a „nemzeti" irodalomba, honnan a külsőségekhez kapcsolódó történetírás eddig kirekesztette; vagy hogy a szellemtörténet fedezi föl először a nemzeti értéket kultúránknak abban a korában, melyet eddig „nemzetietlen kornak", „nemzeti hanyatlás korának" neveztek.

Maga Szekfű épp azon a helyen, honnan az idézett sorokat vettük a nacionalizmusnak s a nemzeti történetírásnak a „humanisztikum magaslatára emelt" értelmezését adja; nemes értelmezést, Széchenyi és Vörösmarty szellemében. A „nemzeti" történetíró szerinte nem valami politikai ideál, hanem az „emberi erkölcs és művelődés tükröződését" keresi a nemzeti történetben. Ez a hitvallás bizonnyal nem az „áruló írástudóra" vall.

És mégis, nincs-e az idézett mondatban, lappangva, de érezhetően, valami magva és árnyalata annak a mentalitásnak, mely korunk legjobbjait is oly könnyen teszi olykor akaratlan és öntudatlan árulókká a Szellem religiójával szemben, melyet képviselnek?

Ez az árnyalat az indokolásban van.

Az, hogy a középkori szerzetes világkrónikát írt, kétségtelenül csakugyan összefügg korának szellemével; de a szerzetes mégsem azért írt világkrónikát, mert így gondolta korszerűnek, hanem azért, mert így találta helyesnek és jónak. Sohasem vélte volna elegendőnek, történelmi koncepciója indokolásául egyszerűen korának szellemére hivatkozni; noha ezt nagyobb joggal tehette volna, mint a modern történetíró, mert a középkor szelleme, amelyet Szekfű „keresztény univerzalizmusnak" nevez, erkölcsi, eszmei és emberi szempontból, mindenképp magasan fölötte áll a mai nacionalizmus alacsony, korlátolt, anyagias, sőt lényegében állatias szellemének, mely nagyon-nagyon különbözik attól, amiről Széchenyi és Vörösmarty valaha álmodtak.

Az a felfogás, amely egy szellemi vagy tudományos attitűdöt teljesen adekvát módon vél indokoltnak, avval, hogy ez az attitűd megfelel a kor szellemének: mindenképp modern és mai. Ezé a századé, melyek szelleme már eddig is megteremtette a világháborút.

S amely mégis nem átallja ezt a szellemet mértékké avatni. Mert minden más mértéket elvesztett.

11

Ne becsülném oly sokra a szellemtörténet tudományos útnyitását, ne érezném munkásaival magamat is sokban annyira egynek és cinkosnak: nem furdalna eredendő bűne, mely voltaképp korunk szellemének bűne. Közvádló ügyész, sem lándzsaszegező Don Quichotte nem vagyok; inkább tisztelő társ és kortárs. A szellemtörténetet a kor szülte, ez a megzavart hitű kor, melynek mindannyian gyermekei vagyunk, akik élünk. Tehet ő róla, hogy csak a változó felhőket látja s nem az örök csillagokat? Azt látja, ami ma látható. A szellemtörténet bizonnyal örökölte a kor gondolkodási hibáit és képtelenségeit, melyektől talán egyetlen mai gondolat sem tud egészen ment maradni. Követ ezért nem vethetünk reá; de, kívülről nézve, segíthetünk neki az önismeretben. Bár hasonlítanának a gondolkodás hibái azokhoz a betegségekhez, melyek elmúlnak, mihelyt tudatossá válnak!

Ez, sajnos, nincsen így. A betegséget ezúttal nem gyógyítja meg az önismeret. De lényegesen csökkenti a betegség veszélyeit. Ez a betegség, az igazi *mal du siècle*, a szellemtörténeti irányzatban sajátságos módon vegyül az egészség vágyával; a szellemtörténetet részben épp ez a vágy hozta létre. Azoknak a vágya, akik nem tudtak megelégedni a sivár pozitivizmus hit, szempont és mérték nélküli ténygyűjtésével, s szempontot és mértéket kerestek. Egyelőre nagyon relatív mértéket találtak: de ez a mérték jó és használható a tudomány közvetlen céljaira. Mérd őket is a saját mértékükkel: s az ítélet kedvező lesz. S ki tud ma jobb mértéket?

1931

A HAZUGSÁGOK PARADICSOMA

Egy tudományos társaság megkért, hogy tartsak előadást tagjai számára az „alkotó képzeletről". Olyan ez, mint mikor az orvosok a tudós tanár helyett egy beteget ültetnek a katedrára, tőle magától akarván okulni betegsége felől, vagy egy őrültet faggatnak ki rögeszméiről és képzelődéseiről, amelyeket megismerni hasznos lehet a tudománynak. Aki író vagy költő, annak gyakorlatilag kell ismernie az alkotó fantáziát; ami mindenesetre más, mint a pusztán reproduktív. Reprodukáló képzeletre például a memoárírónak is szüksége van; ahol az alkotó fantázia föllép, ott kezdődik az alkotó költészet, a regény.

Vagyis (ahogy mondják) a költészet ott kezdődik, ahol a hazugság. S az alkotó fantázia éppen az embernek ez a képessége a hazugságra. A képesség, amely ki tudja tágítani a világot, túl tud menni rajta, saját világot tud teremteni. A gyermek első hazugságaiban már ez a képesség nyilatkozik, tisztán és céltalan, akár magának az Istennek teremtő kedve vagy maga a *l'art pour l'art* művészet. Hazugság a hazugság örömeért, amit üldöz a nevelő, pedig oly természetes a gyermek számára, akár a madárfiókának az, hogy fölrepüljön, ha kinőttek a szárnyai.

Velünk született művészi ösztön ez. Oly önzetlen és tiszta, hogy előttem olykor szinte dupla bűnnek, valami szent dolog profanizálásának tűnik föl az a hazugság, mely gyakorlati célokat szolgál: bűnnek nemcsak az igazság, hanem a hazugság szentsége ellen is. A fantázia képessége eredete szerint nem hitvány anyagi előnyök céljaira látszik rendeltetve lenni, hanem amire a gyermek alkalmazza: a lélek fölröpítésére s a világ kitágítására.

S nem is olyan régen még csakugyan szinte paradox volt arra gondolni, hogy a szent Képzelet nem csupán a magas poézist szolgálja, hanem más profánabb gazdákat is, hogy fantáziával dolgoznak a költőkön és művészeken kívül a filozófusok, tudósok, hadvezérek, föltalálók, sőt nem utolsósorban a szélhámosok is. A Fantázia egyet jelentett a Költővel, s a Költőnek magának legfőbb célja, végső ambíciója volt a szent hazugság. *„Nincs kedvem, sem időm mindennapi dolgokat írni"* - hirdette Vörösmarty.

Azóta kicsit változott a helyzet. A költők ma kifejezetten „mindennapi dolgokat" akarnak írni, s a hazugság helyett szívesebben hivatkoznak az igazságra.

Azelőtt rímekbe szedték a verseket, s a rímet a képzelet diktálta. A regények szerkesztő tanácsában, ahol a mérnök Ész, a raktáros emlékezet, a művész Arányérzék, a szakértő Tudás s a referens Emberismeret ültek az asztalnál, ő elnökölt, mint egy uralkodó királynő a miniszter-tanácsban.

Ma lényegesen megcsökkent a tekintélye, legalább a Költészet birodalmában, ahol oly soká uralkodott. Nem királynő többé, s ha nincs is egészen száműzve, igazában csak bujkál, gyakran álruhát ölt, ürügyeket keres, hogy valahol megjelenhessen. Az elnöki székről rég le kellett mondania, s ha a tanácsban szót emel, szavát gyanakvással és bizalmatlanul fogadják. A Líra belső termeit, hol régebben titkos udvarát tartotta, most a proletár Őszinteség foglalta el, ki titkárának - a kíméletlen Önmegfigyelésnek - kíséretében avval mulat, hogy a volt királynő hazugságait és hiúságait megbélyegezze.

Néha idegen területre menekül, s megelégszik valami alárendelt hivatallal. Itt van még némi presztízse is, mint sznob köztársaságokban az emigrált felségeknek. A Tudomány országában divat neki rangokat és díszhelyeket adni; s divat bizonyos paradox dicséretekkel halmozni el, mintha ez az előkelő idegen végezné a vezető munkát, s töltene be valami nélkülözhetetlen pozíciót. Voltaképp csak cselédmunkát végez: kinyitja a tudós úr ablakait, beigazítja látcsövét, csoportokba rendezi skatulyáit, és csiszolgatja mondatait. Egy lépést se tehet a megvesztegethetetlen munkavezető, a Kritika, ellenőrzése nélkül.

De nem ez a leggyakoribb foglalkoztatása társadalmunkban, s még mindig nem ez a legnagyobb megaláztatása. A tudomány még mindig szent és nemes gazda, s a szobalány, aki az ablakokat nyitogatja, maga is kinézhet az ablakon. A fantázia a mai társadalomban legtöbbnyire nem is szobalány, hanem prostituált. Teljesen anyagi érdekek sugalmait követi, s szó szerint pénzért adta el szüzességét. Aki eredetileg épp azt érezte hivatásának, hogy áttörje az élet tény- és érdekláncát, és ahogy mondtam, legalább *túllásson* a világon: ma legtöbb esetben kénytelen megelégedni avval, hogy technikai megoldások, szociális tervek vagy gazdasági kibontakozások előrajzolója, az élet aktuális érdekeinek alázatos szolgája legyen. Bizonyos, hogy az alkotó képzelet nagy szolgálatára tud lenni az aktuális életnek is; de kérdés, hogy ez a szolgálat teljesen kielégíti-e? A szárny elvégre repülni adatott s nemcsak - evickélni.

Az emberi lélek egy képességéről van itt szó, éspedig egy *par excellence* emberi képességről, egyikéről azoknak, amelyek az embert az állattól leginkább megkülönböztetik, s leginkább nyitnak számára az állatétól eltérő karriert. Az állat élete a pillanathoz, létezőhöz tapadt egyedül az ember az, aki inkább él a *nincs*-ben, mint abban, ami *van*; s képzelete az ajtó, melyen át a nem létező utat vág a létbe. Elerőtlenedett tán ez a nagyszerű képesség, vagy senyvedésre és szenvedésre volna ítélve mai pillanathoz és realitáshoz tapadt kultúránkban? Ezt nem merném állítani. Hisz tán egyetlen történelmi korszak sem adott még több tápot a fantáziának, mint a mienk. Fantasztikus technika és háborús élet évtizedeit éljük. S előttünk a mozi és detektívregény kultúrája...

A képzelet elsenyvedéséről nemigen lehet itt beszélni; inkább még túltáplálásáról, elközönségesedéséről, elnemtelenedéséről. A fantázia voltaképp szükségtelenné vált, csökevény és parazita szervvé. Éhét kielégíti a valóság; magasabb feladatait elvonták tőle; erőfeleslegét praktikus célok kötik le; s mégis maradt valami hiányérzés a tömeglélekben, ami aztán belefúl a moziromantika olcsó kábulatába. Praktikus célok és olcsó kábulat: egyik sem jelent valami magas szárnyalást. Az alkotó képzelet, mely ezeket a szükségleteket szolgálja, nem is mély érzelmi ügy többé, inkább játék- és iparszerű.

A régi lélektan úgy tekintette a képzeletet, mint valami kockajátékot, mozaikkirakást. Semmiből semmi sem lesz, s a képzelet sem alkot, csak kombinál; meglévő képzeteket rak össze új meg új variációkba; s nőttet vagy fogyaszt, mint egy közömbös és kétvégű gukker. A hazugságnak elég szimplex módszerei ezek, de a legtöbb mai célra, ami ezt az úgynevezett alkotó képzeletet igényli, tökéletesen megteszik. Gépalkatrészek összetételét variálni, vagy a gazdasági és politikai lehetőségeket előrajzolni, vagy szenzációs újsághírek eseményelemeit izgalmas detektívtörténetté szőni: valóban nem jelent még teremtést.

De vajon ez a játékos kombinatív ösztön egyetlen erőforrása volna a fantáziának? Én úgy érzem, hogy az igazi „alkotó képzelet", amely a gyermekkor szűzi és öncélú hazugságaiban éppúgy megnyilvánul, mint a magas művészet Istennel versenyző teremtésében, lényegileg és félreismerhetetlenül más. Mélyebb és igazabb hazugságok ezek. Nem önkényes és tetszés szerint cserélhető kombinációk. Bizonyos szükségszerűséggel fakadnak ki. S ha hadban állnak a külső világ valóságaival: annál mélyebb realitásnak felelnek meg a lélekben.

Gyökerük van.

Kissé meglepő szó, mikor éppen a gyermek hazugságára és spontán fantáziajátékára céloztam, mely könnyűnek látszik, mint a pille, s szeszélyes szelek szerint libeg és száll. De a virágot is néha pillének nézhetjük, azt is lengetik és röppentik a könnyű szelek, pedig a virágnak is gyökere van a mély és meleg földben. Ez a föld az érzelmek földje, s az a fantázia, mely igazán méltó az „alkotó" névre, nem az értelem hideg sakktábláján ugrál. Az érzelem földjéből sarjad az, oly ellenállhatatlan, mint a fű, melyet súlyokkal nyomkodnak, hogy dúsabban nőjön. (Akár a nevelő a gyermek hazugságait.)

Szeretném megértetni magamat. Komolyan gondolom, hogy az ilyen fantázia valósággal *teremt*, azaz egészen újat alkot, és nemcsak kombinál. Először is nem igaz, hogy semmiből semmi sem lesz; mert lehet ugyan mondani, hogy a virág a magból lett, de ez csak üres szó, mert hol volt a magban a virág? A virág semmi esetre sem a magnak és a földnek egyszerű kombinációja. Így a szép hazugság (vagy művészi alkotás) sem egyszerű kombinációja a lélekben már meglévő s a világból kapott képzetelemeknek.

Eszembe jut egy gyermekkori fantáziám, egy magam alkotta rémkép, egészen egyéni mumus: a *kefebenke*. Látszólag nagyon is világosan nyomon követhető szerkesztmény a valóság elemeiből. Egy történelmi acélmetszet tollas-forgós, sisakos-páncélos vitézének alakjából, mely berámázva függött szekszárdi szőlőnk présházszobájának falán. A füstös és koromkefékkel felszerelt kéményseprőből. S talán egy Benke nevű torzonborz szőlőcsősz emlékéből. Bizonyos, hogy a kefebenkének egyformán köze volt a füsthöz és koromhoz, mint a szabad szőlőhegyek présházaihoz és szurdikaihoz. Városi lakását *a kaminban* tartotta, a sötét és kormos kályhalyukban, amelynek ajtaja a folyosóra nyílt, s amellyel anyánk szokott ijeszteni, ha rosszak voltunk: *„Becsuklak a kaminba!”* De nyaralója egy mély szurdikban volt, a szőlőhegyen, egy beomlott és elhagyott pince düledékes mélyén, amilyen nem egy volt a folyton hulladozó mélyutak falában, s amiket később a nyomor használt föl barlanglakásokul.

Ezekből az elemekből szövődött a *kefebenke*. De hát nem egyéb lett volna, mint szövedéke ezeknek az elemeknek? Szó sincs róla: ő valóságos egyéniség volt, teljesen különböző minden kéményseprőtől és páncélos vitéztől. Ki tudná őt elképzelni azokból, amiket elmondottam, úgy, amint élt, mozgott és ijesztett, a maga sajátságos hangulatával? Talán csak egy vers vagy kép varázsolhatná mások elé ezt a hangulatot, mely nem hasonlít az összeszövődő elemek egyikének hangulatához sem, mint a vers hatása nem hasonlít a verssé szövődő gondolatok egyenként való hatásához, a ház nem hasonlít a téglához. Kéményseprő és páncélos vitéz csöppet sem fontos itt; ami igazán fontos, az a gyermeki riadtság s borzalom, mely ezekből az elemekből oszthatatlan és élő egészet csinált. A *kefebenke* ennek a borzongásnak eleven szobra volt; életét belőlem nyerte, és nem a külső valóságból. A látott és hallott dolgok emléke csak építőanyag volt, hogy valami sohse látottat és sohse hallottat építsen föl.

De hisz mindenki tanú lehet erre. Mindenki hazudott már valaha a hazugság kedvéért (ha máskor nem, hát gyerekkorában), és tudja, hogy az ilyen hazugság nem külső valóságelemek kombinációja, hanem valamely belső érzelemnek objektiválása. S mint ilyen, egészen új, valóságos teremtés, oly valaminek megjelenése a világban, ami még nem létezett. Az óriásokat a vágy teremti s nem a gépies *auxészisz*; az óriás nem egyszerűen: megnövesztett ember, hanem valami, ami az embertől éppoly lényegesen különbözik, mint a beteljesedés a hiánytól.

Így az igazi művészet is nem külső látomások emlékének eredője, hanem a művész belső víziója. S ebben rejlik a kulcsregény és riportregény inferioritása. Viszont Proust Swannjáról hiába mutatják ki, hogy egyik vonását az író erről az ismerőséről mintázta, másikat amarról. Swann nem ez, és nem az, hanem csak ő maga, akihez nincs hasonló. Egységes valaki, és igazi forrása nem egynéhány társaságbeli élő modell, hanem magának Proustnak egy komplikált szellemi attitűdje.

És még ha nem is kombinál a művész! Az író leír egy alakot, ahogy a festő portrét fest: egy szót sem kell hozzátennie a valóhoz, és az alak mégis más lesz és több, mint a valóság. Ki meri mondani, hogy egy Raffaello-arckép pusztán a reproduktív fantázia műve? Lehet a költő realista; a legmindennapibb figura, akit lerajzol, mitológiai lénnyé változik. A falusi kovácsból Héphaisztosz lesz, s a duhaj legényből Héraklész. Minden szimbólummal ivódik át, azaz lélekkel, mert lélekből jött. A költő lelkéből. Belső és nem külső vízióból.

De nem is kell a költőkig menni. Én gyermekkorom alakjaira gondolok, úgy, ahogy akkor láttam őket, például a kert félelmes pulykáit, akikre egy görög tragédia stilizált kórusában

ismertem rá később. És másokra... állatokra és emberekre. Némelyiket meg is rajzoltam később, regényben s novellában, és nem tudnám megmondani, melyik vonásukat ábrázoltam híven, vagy hol tértem el a valóságtól. Mert a belső képet rajzoltam, ami sokkal mélyebben élt bennem, mint a külső, és a külsőt már el is feledtem: az nem is volt fontos. Egész kicsi voltam, mikor egy fényképészhez vittek, s avval biztattak, ha nyugodtan tartom magam, egy madárka fog kiröpülni a gépből; és én láttam, amint a madárka aztán ki is röpült! A legnagyobb határozottsággal emlékszem erre; egyike gyermekkorom legélesebb emlékeinek; a madárnak fényes, világoskék szárnyai voltak, s egyenes ívben szállt a plafon felé; ott leült az ajtó fölött vidéki szokásként kiszögezett nagy szarvasagancsra; ma is tisztán áll előttem a kép.

Ez persze mind nem lehetett igaz; ellen is lehet őrizni, mert a fotografálásnál jelen volt az anyám is. De hány eset van, aminek az ellenőrzése ma már lehetetlen; és sejtelmem sincs, hogy emlékemben mennyi a valóság, mennyi az „alkotó képzelet". Ez a képzelet nem halt meg a gyermekkorral, ma is dolgozik, és a feleségem gyakran vádol avval, hogy egy valamelyest is bonyodalmas történetet képtelen vagyok elmondani pontosan úgy, ahogy hallottam, olvastam, vagy átéltem: nem emlékezethiányból, hanem mert önkénytelen és a legjobb hiszemmel is kikerekítem és alakítom. Eszem ágában sincs hazudni; hiszen ez a hazugság a legtöbb esetben nagyon is könnyen leleplezhető és megbélyegezhető volna. De az igazság kérdése az elbeszélés pillanatában nem merül föl. Helyesebben mondva: nem érzem kevésbé igaznak a történetet úgy, ahogy én látom, mint ahogy az a valóságban esett. Számomra amaz is objektív, mert nagyon jól érzem, hogy nem önkényes kitalálás. Lelkemnek akaratomtól függetlenül alakult valósága, éppúgy, mint látományaim és olvasmányaim; valóság, azaz élmény éppoly jogon, talán még nagyobb jogon.

Ez a nézőpont dönti el a gyermek úgynevezett kóros hazudozásának kérdését is. Mennyire jóhiszemű ez a hazudozás? s mennyire hiszi a gyermek azt, amit mond? A kisleányom három és fél éves korában egy moziban volt, ahol különböző egzotikus állatok tömegeit látta a filmen. A következő hetekben állandóan állatoktól látta környezve magát. „Nézd, hogy tolja ez az őzike a fejecskéjét a kezem alá, hogy simogassam! - kiáltotta néha váratlanul. - Nézd azt a rossz oroszlánt a sarokban, játszik a szőnyeggel!" És ha egyik szobából a másikba ment, az állatok körülötte tolultak ki az ajtónyíláson, és olykor ha már becsukta maga után az ajtót, hirtelen újból ki kellett nyitni, mert akkor vette észre, hogy a krokodilus elmaradt: „Hadd jöjjön be ő is!" Ha aztán meséltük valakinek a kislány nagy és titokzatos állatseregletét, s az illető néni vagy bácsi tréfásan azt találta kérdezni: „Mért nem hoztad hát magaddal a zebrát?": egészen meglepve és megbotránkozva a kérdésen, a csodálkozás legtermészetesebb hangján felelte: „Hát nem látod? Hisz itt áll mellettem!"

Hallucinál ilyenkor a gyermek? Vizionál? Én ezt nem gondolom. Nem teszem föl, hogy a kislány éppúgy látja szobámban az eleven oroszlánt, mint a szőnyeget, amellyel fantáziájában az oroszlán játszik. *Máshogy látja!* De ez a másfajta látás nem kevésbé lényeges előtte, mint az, amit valóságnak mondunk. Sőt még lényegesebb, mert saját lelkéből fakadt. Jobban érdekli, és mélyebben hat rá. Gyökeresebb, mert egy mélyebb és tartósabb érzelmének objektivációja, mint a külső látományok, melyekben csupán látóérzékének tűnő benyomásai objektiválódnak.

Később megtanulja, hogy éppen ezek a legfontosabb, legmélyebb, legérdekesebb látásai a többi emberek, s főleg a nagyok szempontjából semmit sem jelentenek. Hogy az okosabbak nem törődnek velük, és hogy mindenféle apró érdekek és kényelmek okáért sokkal jobban kifizeti magát a külső látományokkal törődni, mint ezekkel a belsőkkel. Figyelmét mindinkább elvonják tőlük; lassanként elhalványodnak az érdekek és praktikus szükségességek erős határozottsága mellett, egészen elerőtlenednek, és jóformán eltűnnek.

Így tűnik el maga a paradicsom, egy másik és mélyebb világ, egy titkos dimenzió, amelybe gyermekkorunkon át még bejárásunk volt; csak a művész őriz meg valamit belőle, kóros izgalom vagy kivételes energia.

1932

ILLYÉS GYULA VERSBEN ÉS PRÓZÁBAN

1

Amint újra olvasom - ebben a külön szép füzetkében, melyet a Fáy Dezső tollrajzai tarkítanak - az Illyés Gyula versét, úgy hat rám, hogy szinte a magaménak érzem: mintha minden sora már eleve ismerős, megmagyarázhatatlanul otthonos volna. S alig merem leírni, akárcsak a saját művemről kellene leírnom, milyen kedves nekem, mennyire élvezem minden szavát.

Aznap ismertem meg, amikor született. Sohasem felejtem el a borús téli délutánt, melyen a költő elhozta, s fölolvasta. Izgatottan érkezett lakásomra, még nem ebédelt, egész délelőtt írt, s alig lehetett rábírni, hogy egyék valamit. Zsebében volt a lobogó, égető kézirat, melyre csak az imént tette az utolsó pontot. Már ott ültünk a feketekávés asztalnál, a sárga ernyős állólámpa körül. Már égett a szivarom s a feleségem örök cigarettája. S a dohányfüstbe és kávégőzbe különös egyszerű, otthonízű falusi szavak vegyültek, egy kedves és lelkes fiatalember ajkairól szállva. Szerényen s kissé tétován kezdte a fölolvasást, mégis valami titkos büszkeség lázában, mint aki maga sincs tisztában műve értékével, vagy nem mer hinni benne, ámbár titkon és belülről nagyon is hisz és tisztában van.

- Vers ez egyáltalában? - kérdezte tűnődve; noha már első szava félreismerhetetlen dallamossággal éreztette az édes hazai ritmust. De ez a ritmus nagyon távol volt a megszokott gépies pattogástól, s valósággal bujkált: el-eltűnt, és megint fölmerült a költemény első részén át, s igazán jó füle kellett hogy legyen annak, aki pontosan és következetesen kihallotta.

Ezernyolcszáznegyvennégytől
Kilencszázhuszonnégyig élt,
Ferenc Józsefnél nagyobb volt ő
s e kor minden királyinál.

Mint ahogy Arany János (mondhatnám azt is: Shakespeare) frisseséget és erőt tudott szívni a ponyva megvetett klapanciáiból, ez a modern és nagyon kulturált fiatal költő is naiv és félszeg versezetek hangjait idézi, szinte a Hazafi Verai Jánosokra emlékeztetve olykor, hogy a félszeg forma meztelenségében annál láthatóbb legyen a mozdulat, az intim attitűd, mely egy jól fedő öltöny sablonsziluettjében elveszne. A különös az, hogy milyen természetességgel tud visszatérni ehhez a primitív hanghoz, minden feltűnő szándékosság vagy affektáltság nélkül, körülbelül úgy, mint ahogy anyanyelvéhez tér vissza az ember, s bármily sok és gazdag idegen nyelveket tud, még mindig az anyanyelv áll legtermészetesebben a szájában. Mennyire különbözik ő azoktól a primitívektől, akik éppen primitív stílusukat, mint egy újonnan tanult idegen nyelvet alkalmazzák! Neki nem kellett megtagadni önmagát, hogy ezekről az ősi falusi dolgokról naiv és egyszerű nyelven beszéljen... Nagyapjáról beszél, két nagyapjáról, s anyjának nagybátyjáról, gyermekkora környezetéről és arról a házról, ahonnan az életnek indult, s naiv nyelve nem valami stilizált rekonstrukció, hanem a legtermészetesebb reális nyelv, ahogyan ezekről a dolgokról szólni lehet; nem tagad el és zár ki semmit, s igen jól megtűri a legmodernebb szavakat is, sőt néha éppen ilyen modern kultúrszavak alkalmazásával éri el azt a csupaszul naiv hatást, amely különös bájt ad neki.

Templomban, mióta emlékszem,
egyetlenegyszer se volt,
újság sem járt a házhoz,
csak egy méhész folyóirat.

Eleinte persze játék ez; a költő messziről jött haza, s még magával hozott valami távolságot, ami legfőképpen humorában nyilvánul; de hát nem a humor-e az önkényt adódó hangnem ott,

ahol egy fiatalember a nagyapjáról beszél? A humor nagyon sokáig hiányzott líránkból, magával a realisztikus epikával együtt, melynek kísérő tónusa szeret lenni, a genre-képpel, melyben Arany és Petőfi olyan nagyok voltak. Mint magát a magyar úgynevezett népi verselést (amit Ady kora úgyszólván csak stilizálva és pastiche-képpen mert alkalmazni), az Arany és Petőfi versformáit: úgy hozta vissza épen Illyés Gyula, Erdélyi Józseffel együtt, ez a két nagyszerű fiatal költő, a humort és epikát is a magyar versköltésbe, mikor mindez szinte már elavultnak látszott, vagy lesüllyedt a könnyű műfajba. Illyés humora azonban, amely különben is mindig lágy és gyöngéd, ebben a nagy versben hamar elérzékenyülésbe fordul és epikája lírába. Amint a realisztikus részletek halmozódnak - mint főleg e paraszt triptichon második részében -, amint a költőt sűrűbben és sűrűbben fogják körül gyermekkorának emlékei, a hang egyre érzelmesebbé és versszerűbbé válik; könnyek csillannak, költői hasonlatok röppennek föl lépten-nyomon; maga a versforma is megváltozik, a prózával kacérkodó szabadságok elmaradnak, s megjelenik az Illyés új lírájának legjellemzőbb versformája, az a kényelmes, intim alexandrin, a ritkás és hanyag rímekkel, melyeknek sokszor oly kedves ízük van... Végre, a harmadik részben, a realisztikus részletfestés jóformán teljesen elapad, lírává olvadva, mint ahogy elapad a felforrt szesz, mely gőzzé és illattá változik. A vén, beteg béres, aki kisöccsét írni tanítja, nem zsáneralak többé, hanem lírai szimbólum: s nemhiába hasonlítja a költő a fiókáit kiröpítő madárhoz. E kiröpítő megjelenésével maga a költemény is kiröpül, a líra tiszta magasságaiba:

Azért kellett talán
dalolni száz holt parasztnak
és tűnődni szántás közben,
hogy egykor én megszólaljak.

\- - - - - - - - - - - - - - - - - - -

Repüljetek szavak,
kiáltsatok, ti emlékek,
zúdulj föl nép, sustorogd szét,
a te nevedben beszélek.

Ha a költemény közepe, realisztikus pepecselésével, múltat idéző melankóliájával, elérzékenyülő humorával erősen Arany Jánost juttatja eszünkbe, akihez Illyés tudtán kívül is sokban közel áll: itt még a versforma is Petőfire emlékeztet, a *Bolond Istók* némely strófájára, s annál inkább a tartalom, mely a lázadás és népszabadság himnuszává emelkedik. Mint egy háromtételes zenemű hangépületének egyes emeletei, oly biztos és ösztönös terv szerint követik s erősítik egymást e különböző tónusok, s oly észrevétlenül és mégis megállás nélkül száll folyton fölfelé a költemény belső zeneisége. A *Három öreg*-et egészében bátran lehet zenei kompozíciónak tekinteni.

Úgy hallgattuk ezt a háromtételes kompozíciót, egészen elbűvölve ott a kávésasztal és a sárga ernyős állólámpa körül, mint akik tudják, hogy nem kis eseménynek kapják elsőül egyik legjelentékenyebb dokumentumát: s ez az esemény a magyar népi líra főnixének új megéledése. De örömöm és megilletődésem, amivel a költeményt köszöntöttem, nemcsak ennek az objektív irodalmi eseménynek szólt, hanem egészen személyes okoknak is; s ismétlem, ma sem tudok erről a szép versről teljesen elfogulatlanul és személyes asszociációk nélkül beszélni. Az Illyés otthona az enyém is; a tájat - melyet leírt - az egész szcenériát én is gyermekkoromból ismerem, alakjait más-más példányokban emlékeimből látom visszanézni. Minden szava meghitt, nosztalgikus varázzsal cseng a fülembe. S amint e költő otthona az enyém, nem idegen tőlem költői hitvallása és iránya sem. Noha nekem más úton kellett járnom, más tájakon kellett áthaladnom: a magyar líra eljövendő útját és kilátásait én is arrafelé sejtettem, amerre ő (Erdélyivel együtt) már-már megtalálni látszik. A mi korunk, az

Adyé, sokban kényszerű és szükséges reakció volt az elposhadt és hamissá vált népiesség és magyarosság ellen. De régen rémlett már, formauntság ködén s izmusok útvesztőin keresztül, a magyar és népi formák feltámasztása s korszerűvé tétele mint legfőbb lehetőség, legnehezebb és legszükségesebb feladat. Sokat írtam erről, és sokat viaskodtam vele. Mily öröm tudni, hogy vannak fiatal, új költők, akik ezt a feladatot már el is végezték! És ez több, mint formai feladat. A nép versével a nép lelkéből jön be valami az irodalomba: nagyobb egyszerűség, nagyobb tisztaság, a „százados szelíd szegénység" szelleme. Ennek a szellemnek a költője Illyés, aki tud a népé lenni, anélkül hogy a kultúrát megtagadná, és a kultúráé, anélkül hogy a népet. Tud magasra szállni és lágy maradni s gyengéd; szeretetet és igazságot sugározni Dózsa seregében. Ideális forradalmár a régi és örök fajtából; megérdemelte volna, hogy kevésbé érzéktelen és értetlen korba szülessen.

2

Gyermekkoromban én is voltam pusztán. Voltam azóta is, birtokos barátaim látogatására; de ez nem sokat számít. Az úri vendég alig jut túl a park kerítésén, hacsaknem kocsikázva, s alig vált szót valakivel az urakon kívül. A gyerek más; ő mindenfelé elcsavarog, s kíváncsisága és fesztelensége összeakasztja mindenkivel.

De micsoda barátkozások voltak ezek, a szépen felöltöztetett, begombolkozott úrifiúcska barátkozásai a „puszták népével"? Egészen így álltam szóba a majommal is, az állatkerti rács előtt - minden lenézés nélkül, teljes szeretettel, sőt bámulattal a majom iránt. S a puszták népe, noha engedelmesen mulattatta az úrfit, ha kellett, tréfával és játékkal is, idegenebb maradt számomra, mint az akvárium néma halai, melyeket üvegen át nézünk.

Én Illyés Gyulának félig-meddig földije vagyok. Gyermeki kalandozásaim nagyjában azon a vidéken folytak le, amely Illyés új könyvének, a *Puszták népé*-nek is színhelye. Mégis úgy olvasom ezt a páratlanul gazdag és hiteles élményekkel zsúfolt könyvet, mintha valami izgalmas útleírást olvasnék egy ismeretlen földrészről és lakóiról. Mintha felfedezőutat tennék, amely annál inkább tele számomra szenzációkkal és izgalmakkal, mert ez az ismeretlen földrész véletlenül a saját szülőföldem.

Milyen valószínűtlen volt, hogy akadjon valaki, aki képet rajzol ennek a titkos mélységnek belső életéről! Illyés talán az egyetlen ember, aki erre vállalkozhatott. A pusztát csak az ismerheti belülről, aki maga is a puszta gyermeke. De ez az ismeret csak akkor válhat tudatossá, ha a puszta gyermeke kilép a pusztából, és fölébe emelkedik. S aki egyszer kilép a pusztából, az ritkán tart többé a pusztával közösséget. Az többnyire már szintén csak kívülről hajlandó nézni a pusztát. Kivéve, ha költő, akiben gyermekkorának párlata, önnön múltjának lelke él.

Ilyen költő Illyés, ez tette képessé és hivatottá, hogy fölfedezze számunkra az ismeretlen emberfajt, a „puszták népét".

Előttem ami ebben a felfedezésben a legmegrendítőbb és legmeglepőbb, az hogy a puszták népe *cseléd*. Ezt elméletileg talán tudhattuk is, de éppen itt látszik meg, mennyire nem számít ilyen dolgokban az elméleti tudás. A puszta úgy lebeg fantáziánkban, mint az idillikus szabadság földje. S a „puszta fia" szinte szinonim avval, hogy a „szabadság fia". A szó maga idilli és regényes képzeteket idéz. Azt juttatja eszünkbe, hogy „betyár". Esetleg azt, hogy „csikós". Mindent, csak azt nem, hogy „cseléd". Petőfi nem gondol a csikósra mint cselédre.

Pusztán születtem, a pusztán lakom,
Nincs födeles, kéményes hajlokom,
De van cserényem, van jó paripám:
Csikós vagyok az alföldi rónán.

De nem kevésbé gőgös úr Petőfinél a pásztor vagy kisbéres. „Nem ül kevélyebben a huszár a lovon, mint az a kisbéres a vendégoldalon.” Igaz, Kukorica Jancsi cseléd, de ő nem is pusztai, hanem falusi. S ő is hamar elrúgja a cselédséget, hogy mesebeli hőssé váljon. „Nem magyar, aki szolga!” S most Illyés Gyula arra eszméltet, hogy a puszták népe, a magyarság egyharmada és legmagyarabb harmada, a szabadság szimbolikus honának gyermeke, kivétel nélkül cseléd, azaz szolga.

Sőt, majdnem rabszolga.

Rosszabb a jobbágynál, mert a jobbágynak telke volt, s bizonyos jogai voltak, szabadon költözhetett, vagy legalább lázadhatott vagy szökhetett! A puszta lakójának nincs egy talpalatnyi földje, ahol megvethetné lábát, teljesen ki van szolgáltatva, a lázadás lehetetlen, és szökni hova szökhetne? Teste-lelke, minden órája és teljes munkaereje a gazdáé, akit nem is lát soha, a titokzatos földesúré, akinek legkisebb tisztje és helytartója is szabadon verheti gyermekét, és elkívánhatja leányát. Nekem ez a legrettenetesebb abban a képben, amit Illyés a puszták népének életéről rajzol: ez a kiszolgáltatottság. Amely apatikusan tűri a rosszat, s már előre belenyugszik mindenbe, az ősi szokás s a megélhetés kényszerénél fogva.

Elég szomorú persze a „pusztaiak és zsellérek” anyagi nyomora is. Illyés erre is rádöbbent könyvében, alig ismert állapotokat tárva föl.

Illyés cselekedete az, hogy bevilágít ebbe a rettenetes mozdulatlanságba, mint aki reflektorfényt vetít a tengerfenék titkai közé. Ehhez költő kellett: a száraz statisztika vagy szociográfiai adatok sötétben hagynának. Mit jelent az, hogy Magyarország népességének harmadrésze cseléd? Illyés megmutatja, mit jelent. Halálos valamit jelent: úgy érezzük magunkat, mintha valami idegen, egzotikus és primitív néptörzs életét pillantottuk volna meg, pedig a legigazibb magyar fajta ez. Szikár, kiaszott fajta, de ha egyszer valami véletlen folytán kikerül a cselédsorból, és tisztté lép elő, azonnal kitűnik, hogy természettől inkább a testességre hajlik, s csak az életmód tette sovánnyá. És így van ez szellemi tulajdonságaikkal is: a szellem éppoly sovány és kiéhezett. A magyarság egyharmada tenger alá került, és elevenen el van temetve.

Lélegzetvisszafojtva, megmagyarázhatatlan szorongással és titkos bűntudattal figyeljük a reflektor fénykörében az ismeretlen lények mozgását, akik mégis testvéreink, az egzotikus néptörzs életét s különös szertartásait, mely mégis a mi törzsünk. Az író semmit sem hallgat el, szinte nem marad kérdésünk, mikor becsuktuk a könyvet, csak csodálkozásunk. Csodás művészet ez, amely elfelejti, hogy művészet: az egyszerű, kristálytiszta mondatokban maga az emberi tények gazdag sokasága beszél, s szinte észrevétlenül vezet, míg egyszer csak fölszisszenünk a megdöbbenéstől, mert megértettük a lelket, a megérthetetlent. Csak a káromkodásról szóló lapra utalok vagy a béreslányokról írt fejezetre. Én meglehetősen megcsömörlöttem az irodalomtól, s mostanában mindjobban iszonyodom attól, hogy irodalmi kritikát vagy méltatást írjak. De nem hallgathatom el a bámulatot, amit Illyés írástudása kelt bennem: olyan ez, mint az izmok ereje, amely nélkül lehetetlen volna a cselekedet. Fiatal és nyugodt erő, szinte fölényes; s az egészséges erőnek ez a fölénye megérzik az egész könyv tónusán. Amit elbeszél, az néha a híres orosz írók legsötétebb mélységű témáival rokon. De ahogy elmondja, az csöppet sem orosz. Az teljesen magyar; idegességében is megtart valami nyugalmat s a kétségbeesésben is méltóságot és mértéket, sőt humort. Mélység és kedvesség van ebben a humorban, emberismeret és stílus, majdnem zene annyira, hogy Illyés prózáját minden igénytelensége mellett is egyenrangúnak érezzük versével. Tökéletes epikai stíl ez, egy nagy regény stílja. Aminthogy a könyvben egyáltalán egy nagy regény anyaga rejlik.

De ez mégsem regény.

1932-1936

ADY ÉS PÁRIZS

A számtalan és sűrűn ismétlődő Ady-ünnep között a miénknek határozott és különös célja van: emléktáblával akarjuk megjelölni annak a hotelnek a falát, amelyben a költő párizsi tartózkodása alatt lakott. Ady életének egy külső eseményét s múló epizódját akarjuk megörökíteni; mégsem hisszük, hogy külsőségek és jelentéktelenségek ünneplőinek álltunk be evvel, azok közé a mindenáron ünneplők közé, akik szívesebben emlékeznek a költő életére, mint műveire. Ady emlékét gyakran tévesztették össze egy primadonna emlékével, s én igazán nem vagyok barátja annak a modern irányzatnak, mely pletykát vagy regényt csinál az irodalomtörténetből, avval a tetszetős ürüggyel, hogy a vers emberében is elsősorban az embert kell látni s nem a verset. A költő művébe égeti jobb részét a világ számára; ami marad, csak hamu és ereklye. S az ereklyetisztelet szomszédja a bálványimádásnak. A próféta ruháit csókolják, s szavait felejtik. Az Ady-tisztelők távolról sem voltak mindig mentesek ilyesmitől. Gesztusait és pózát idézték, s felejtették, hogy a gesztus csak arra való, hogy a szavaknak hangsúlyt adjon. A gesztus üressé válik a szavak nélkül, melyeket magyaráz, s olyan lesz, mint egy semmitmondó mozikép. S ami jelentősnek látszhatott az élet színpadának alattomos és mesterséges lámpái előtt, értelmét veszti a halhatatlanság erős napfényében.

Nekünk is szavakra kell gondolnunk. Ady szavaira, hogy érezzük ünnepünk jelentőségét; ezek a szavak mutatják csak meg, hogy a költő párizsi léptei nem afféle üres gesztusok és külső epizódok; ezek a szavak emelik szimbolikus értelművé még azt a mozdulatot is, mellyel a „hotelszobák lakója" fáradt éjjeli hazatéréseken megragadta a lépcsőház karfáját, mely harmadik emelet 36. számú cellájába fölvezette. Micsoda támaszt ragadott meg evvel, s micsoda magasságokba segítette lábait az a lépcső? A „magyar Ugar" küldte őt, a „naptalan Kelet" - és körülötte Párizs dalolt. Az Európa-hotelben volt ez, a Konstantinápoly utcában. Minden véletlen név, minden apró adat sejtelmes s végzetes jelentőségre kap az Ady-szavak tűzcsóvája mögött, mint a táj mindennapi részletei a villám fényében.

Miről van itt szó? egy kis, elhagyott nemzet fiáról, aki égőn és pille módra szomjazza a világ fővárosának lobogását? a messze Ázsiáról vagy Balkánról, mely a Konstantinápoly utcán át közeledik Európa kultúrája felé? az érről, amely elindul az óceánba? Valóban büszkék legyünk erre a híres kikötésre a Gare de l'Esten, mint egy hódító vagy inkább ragadozó útra, egy Simonyi óbesterféle portyázásra? Vagy ellenkezőleg szégyellnünk kell tán azt, mint szegényes kultúránk sznobizmusának dokumentumát, keleti kicsiségünk csókaösztönét?

Én inkább a csóka mellett tartok, akit minden messze csillogás csábít és szárnyra kelt, mint a vakondokkal, aki egészen elégedett sötét és hazafias odvában. Semmiből semmi sem lesz. Melyik kultúra volt valaha autochton? Minden igazi szellemi termékenység messze hatások eredménye. A szellem, ha csak önmagából táplálkozik, elsorvad, mint a test is; így sorvad el a vak ember szelleme s a süketé, ha magára hagyják. Mit érne egy kis Ázsia Európa közepén, valami nemzeti arisztokratizmusba zárkózva: egy önmagába csenevészedő egyiptomi dinasztia? Életerős fajok kívülről házasodnak, s a magyar kultúra története egész folyamán kiváltképpen és szükségszerűen exogám természetű. Asszonyrabló nép vagyunk, Hunor és Magyar ideje óta, akik a Dul és Belár királyok lányait elrabolták. Keletről jöttünk, de szerelmünk, megmentőnk, éhünk és ételünk, magunkra eszméltetőnk és feltámasztónk mindig a Nyugat volt. A magyar lélek olyan, mint egy fordított Anteusz, ki mindig akkor kap új erőre, ha el tud szakadni a szülőföldjétől, s a magyar kultúra minden újabb szárnyra kapása, mint a föl-földobott kő minden új lendülete, egy-egy ilyen elszakadás, ha százszor visszahull is. Visszahull: s annál nagyobb erővel hull vissza, mennél távolabb tudott kiszökni az idegen magasságba. Így lett az Ady magyarsága is csak mélyebb és tudatosabb azután a fölszárnyalás

után, amire Párizs csillogása vitte. Igaz, hogy a kő visszahullása ütést is jelent, fájdalmat, rázkódást; így volt ez az Ady esetében, de így volt Széchenyi, így volt már a Szent István korában is, aki, mint nem először mondom már, s talán nem is én mondom először, a legelső nyugatos volt Magyarországon.

Szent szárnyalások ezek és szent visszaesések, egy termékeny pöröly csapásai azon a nagy üllőn, amely a magyar föld és szellem talaja, nemzeti kultúrtörténetünk örök ritmusa ez! S ha nemzetünk lelkét egész története során mindig ily külső portyázások termékenyítették meg: szentek ezek a portyázások és szent, mint a Hestperidák kertje, az idegen föld, ahonnan arany-almáikat elhozták, mint nyilas őseink hozták talán első művészálmaikat a Brenta partjáról. Anyagiakat nem tudtunk hódítani soha; de lelkiekben mindig meggazdagodva jöttünk haza, s ahogy a Lehel megtérő vitézeiből énekescsapat lett, még ha hadvezérként megyünk is el, költőkként térünk vissza. Hittérítő nemzet nem vagyunk mi, de zarándok nép vagyunk, s illik, hogy szobrokat állítsunk azokra a zarándokhelyekre, ahol csoda történt velünk. Hadd tegyünk hát jelet az Ady hoteljén, mely az új magyarság legnagyobb csodájának temploma lett. Nekünk két hazánk van: Magyarország és Európa; hadd emeljünk hát emléket Európa fővárosában annak, ami ott is külön és elvehetetlenül a mienk, mert a mi lelkünknek része lett. Ez a szobor vagy tábla - mint a szent zarándokhelyen állított szobrokkal az történni szokott - maga is csodatevővé lesz, s új meg új csodákat fakaszt azoknak a lelkében, akik meglátogat-ják. Az élet nem nagy vigalom sehol, de ámulni lehet (ahogy a költő mondja), s hol lehet jobban ámulni, mint idegenben és Párizsban? Csoda csodát szül, ámulás ámulást... Egy szent hellyel több lesz a magyarnak, ahova úgy fog útra kelni, mint az ájtatos török a messze Gül Babákhoz.

Ha csak egy szerény hotel is az, párizsi szálloda, ahova megérkezett egyszer egy újságíró a Keletről, „kevés pénzzel és sok babérral”, ahogy ő maga írta. Megérkezett, szomjasan, mint a táltossarj, aki Nyugatra fut, „hogy ott imádja urát, a Napot”; s menekülve, mint a szegény-legény, akit a pandúrok űznek, menekül dobogó Bakonyába. Ó, embersűrűs, gigászi vadon! felséges, tűzcsóvás Öröm! Megérkezett, mint egy kóbor Prométheusz, hogy új tüzet lopjon, vagy csak mint a hotelek modern nomádja, aki olcsón él, egyedül, „magtalanul, bölcsen, kese-rűen”, s „nem sújtja soha tűzhely-bánat”. Különös ellentétekből fonódott sors, tűz és hideg jég és meleg, akiben megtestesült a magyar lélek ingaélete - csodálatos, tükrös és arany inga, látszólag céltalan és hontalan lebegve Nyugat és Kelet közt: s mégis minden egyes lebe-gésével, s verseinek titkos üteme szerint, előrelökve a lusta magyar időt.

1932

GOETHE

Diákkorunkban én és akkori társaim sokat olvastuk Emerson híres könyvét, amelynek magyar címe: *Az emberi szellem képviselői.* Ebben a könyvben Goethe mint az *író* szerepel, ellentétben Shakespeare-rel, a *költővel*.

Bevallom, hogy ezt a jellemzést és szembeállítást rendkívül találónak éreztem. Goethéről élt már némi kép bennem. Sokat forgattam, egyszerűen azért, mert a kezemnél volt. Goethéből, Heinéből tanultam németül; de nem a nyelv volt a cél, hanem a könyv. Oly korban voltam, mikor a lélek mohón vágyik élményekre; könyv és még több könyv kell! sohasem elég a könyv. Vidéki fogságomban összetúrtam apám kis könyvtárát, ahol a vaskos Goethe-kötetek tekintélyes helyet foglaltak el. Hogyan maradhattak volna olvasatlan? bár a nyelv idegen volt, s a nyomás szemrontó.

Valami olyanféle benyomásom volt a weimari óriásról, amit ma így mondanék, egy kicsit gúnyosan, hogy „a tökéletes sznobot ismertem meg benne". Az embert, aki mindenben benne van, aki mindent látni és tudni akar, mindent lejegyezni, és fölényben lenni minden fölött. De nekem éppen ez volt akkor az *„író"*, s talán magam is ez szerettem volna lenni, a fiatal szomj ambíciójával, mely fölötte hiszi magát a világnak, mert még kívüle áll. A szomjas fölötte áll a forrásnak, de csak addig, míg nem iszik belőle; mert ha iszik, le kell hajolnia.

Pedig Goethe fölénye nem ilyen volt; ő minden forráshoz lehajolt, s minden italból ivott, amit a föld eleven keble fölfakaszt. Emersonnak mégis igaza van, s amint most, így száz év távlatából, visszanézünk a távolodó gigászra, mi is az írót látjuk meg benne először, a feljegyzőt. *„Nature will be reported"*: a világ riportot kíván, s az író maga a nagy riporter, aki a világról számot ad, és jelentést készít. Ezt tette Goethe is hosszú évein át, följegyezve és írásba foglalva a világot, amit látott, s az életet, amit élt, oly teljességgel és lelkiismeretességgel, mely méltó a német szellemhez; noha az ő szelleme egyébként kevéssé volt német. Rendszerezés és elvonás távol állott tőle; nem volt filozófus, s ellenséges lábon állt a matematikával. Inkább naturalista volt a szónak mind a két értelmében: megfigyelő s a tények embere, mint a természettudós és a regényíró.

Egyszóval: író volt ő, a lélek riportere, folyton útijegyzeteket készítve az élet útjáról; lehajolva minden forráshoz és írásba foglalva ízüket. Csodálatos riporter, aki kényszerül egyúttal költő is lenni, mert ez az íz nem katalogizálható és meg sem nevezhető; erre nincs szó és nincs képlet; nem írható le a próza nyelvén. Az író költő is, sőt nemzetének legnagyobb költője; mégis ő az irodalmat reprezentálja, a tollat, s nem a lantot, s lényegesen különbözik azoktól, akik költők és csak költők. Költők is voltak enciklopédikusok, s talán a költészet végső ideálja is ez az enciklopédizmus: mindent, a világot, egész életünket tudatossá tenni s írásba rögzíteni! De ezeknek minden - a világ tényei, az élet emlékei - anyag csupán: a cél a költemény. Goethénél úgy érezzük, hogy a költemény csak eszköz, a „vers csak cifra szolga". Dante azért élt, azért vette magába egy kor minden tudását, azért szenvedte át egy szenvedélyes lélek minden viharát, hogy mindent egy nagy, szimbolikus épületté építsen, egyetlen, örök zenébe olvasszon.

Goethe nem ismer ily nagy építményt: még a *Faust* is részletek erdeje. Goethe nem zenész, mint ahogy nem matematikus. Nem egybeolvaszt, hanem külön kialakít, és egymás mellé állít. Nála nem az élet áll össze egy művé, hanem a művek sokasága áll össze az élet dokumentumává. Mindennek végső célja és értelme az élet - nem az elvont Élet, nagy É-vel, hanem magának a költőnek konkrét és egészen egyéni élete. Goethe az egyéni élet konkrét tényeinek és tanulmányainak költője, riportere és természettudósa, s kevés író van, akinek

művei életének ismerete híján annyit veszítenének értelmükből, mint az övéi. Mert igazi értelmük ez: egy emberi élet önalakítása s kiteljesedése a tudatban; valóságos nagyarányú kísérlet: mit lehet csinálni egy életből, mik a szellemi lehetőségei s végleges tanulságai?

S itt érünk a voltaképpeni Goethe-problémához. Mit jelent Goethe az emberiségnek, s mit jelent a mi vívódó korunknak? Hogyan lehet Olümposzi fenségű tanító egyszerre, s percek és szenvedélyek közvetlen, őszinte lírikusa? Miért hideg Goethe, és mégis miért aktuális? És ha végignézünk a vele foglalkozó cikkek legújabb tömegén, miért tűnik föl az egyik pillanatban úgy, mintha semmi kapcsolata sem volna vele, semmi mondanivalója róla a ma emberének - s a másikban mintha senki sem volna izgatóbb ma, senki sem adna több kérdést a kornak?

Mert egyik oldalon hajlandók vagyunk ellenszenvesnek és hidegnek látni ezt a nagy elmerülést az egyén életébe; demokratizmusunk nem tűri ezt. Ezt a csodálatos biztosságot, amely nem hagyja magát befolyásoltatni a külső dolgoktól, hanem ő használja föl azokat, a maga építésére és gazdagítására... Ezt a csalhatatlan ösztönt, a korallnak fenséges önzését, mely a legviharzóbb tengerből is ki tudja venni azt, ami kell neki, és nem mozdul a viharban. Mi lehet távolabb a mai élet hangulatától, mint ez a szimbólum?

De másik oldalról: mire lehet nagyobb szüksége a mai életnek, mint erre a szimbólumra? Micsoda titkos gátlás, a rossz lelkiismeretnek mily ijedt ösztöne kényszerít, hogy elfordítsuk tekintetünket erről? Igen, ez az, az egyéni életnek ez a kultusza, amiben Goethe leckéje korunkhoz szól. A német klasszikus, akiben a „világirodalom” nagy és utópikus víziója megfogant, ezen a ponton lett a „világ írója”. Sokkal több ő német klasszikusnál: mert ember, azaz egyén, ami a legkisebb emberi egység, de egyúttal a legnagyobb is: az egyetlen gyűjtőfogalom, mely az egész emberiséget magában foglalja.

Az egész emberiséget és minden meleg emberséget... Goethétől nem volt távol semmi emberi, s ő nem restellt semmit... Minden forráshoz lehajolt; de nemcsak a források érdekelték, hanem a kövek is. Néha a tudóst látjuk benne, aki lepkehálóval és növényásóval jár. Néha rideg és járatlan terekig jut, ahol ritkább a levegő, és riasztó a magasság. Mindez nem azt jelenti, hogy kevesebbet érzett volna, mint más ember, hanem azt, hogy többet. Mindent át tudott érezni és élni, az egész világot, azt is, ami a legtöbb embernek a legjobb esetben hideg tudásanyag marad. Mindent belekapcsolt az életbe; a köveket is itta, s az űrt is lélegzette.

Az olümposzi Goethéről szóló legenda, a hideg és szenvtelen zseniről, aki fölényesen merülve önnön lelkének imádatába, becsukja füleit az élet és emberiség jajai előtt: inkább korunkról szól, mint Goethéről, inkább századunk nyugtalanságát leplezi le, mint Goethe hidegségét! Sohasem volt nagy író, aki kevésbé lett volna hideg, aki közelebb maradt volna az élethez, mint Goethe. Akik idegenül nézték betűi tengerét, sohsem érezték meg, hogy a tinta éppoly természetességgel és egyszerűséggel ömlött tollából, mint a könny szemeiből.

Én először a lírikust szerettem meg benne; s ha az író fölénye imponált, igazában a költő egyszerűsége ejtett meg. Friderika szerelmese rokonom volt akkor, s könyvével jártam a mezőket és szőlőhegyeket, édes egyszerűsége belém lopta az idegen (s hagyományosan gyűlölt) nyelv szavait; könnyű muzsikáját úgy szopogattam, mint valami cukrot. Később a Friderika rajongója helyett az Iphigeniáé lépett előmbe, a komoly papnőé, aki barbár, s egy erőszakos nép babonái ellen őrzi könnyeinek jogát s az egyéni élet jogát, melynél nincs nagyobb jog.

Lassan megértettem, amit addig csak hidegen tudtam, hogy kicsoda Goethe, és mi közöm hozzá. Nagyapáink számára a német kultúrát jelentette, amely innen, Bécs mögül tekintve az egyetlen aktuálisan illetékes kultúrának látszott; s ambíciózus és derék kereskedők, akiknek föladatul jutott egy elmaradt és patriarchális kis ország életét az európai gazdagság és fürgeség vérkeringésébe beledörzsölni, Goethe munkáit úgy őrizték szekrényükben mint többékevésbé tudatos kultúrhivatásuk jelét és bizonyítékát.

A történelem messzebb vetett a német glóbustól; de nem vethetett messze Goethétől. Aki feléje nyúl, közel találja őt. Korunk szeret kollektív jelszavakat hangoztatni, s felejti azt, hogy minden kollektív jelszó voltaképp szétválasztó, s valamely nemzet vagy párt, vagy világnézet nevében eldarabolja az emberiséget. Az egyetlen kollektivitás, amelyhez minden ember hozzátartozik: az emberi egyének közössége. Goethe ennek a legnagyobb közösségnek a dalnoka, a legnagyobb és legdemokratikusabb hadsereg zászlaját lobogtatja. Aki igazán és mélyen önmaga tud lenni, az mindenkivel testvér.

1932

A MÁSIK AMERIKA

Minekünk csak New York jut eszünkbe, esetleg Chicago. Ennyedik meg annyadik avenue. Felhőkarcolók: romantikus elnevezés, de csöppet sem romantikus dolog. A felhőből csak a szürkeség érződik. A felhőkből köd lesz, ha belehatolunk, így testtel és anyaggal. Ennyedik meg annyadik emelet. Egy-egy skatulya a sok között, maradék nélkül kihasznált térviszonyok, praktikus felszerelés. Egy gomb a szoba falából kiugratja a konyhát. Lift viszi le a mosogatni való edényeket. Egyforma és praktikus bútorok. Olcsó Ford-autó. Prüdéria és szeszcsempészet. Puritán egyház, üzleti alapon. Hollywood és sex-appeal. Milliárdosok és demokrácia. Gépek és lenivellált ízlés. Happy-end irodalom magas példányszámban.

Ez Amerika! nekünk legalább, akik innen Európa felől nézzük. A Duhamel gépországa, egy naiv nagyüzem, egy grandiózusan sivár jövendő előrevetett árnyéka, rettentő kilátás, az állatember praktikus életének végképp megszervezett formája, a demokrácia végső konklúziója. Magasabb kultúra, szellemi élet nem illenék e keretbe, nem volna praktikus. Ami amerikai kultúrát ismerünk, az a naiv üzletember szórakozása. S talán így látják Amerikát még maguk az amerikaiak is; főleg az írók, a „szellem emberei”... Ők mindinkább undorral fordulnak el ettől az Amerikától, melyben élniök adatott. Ők Európa felé tekintenek. S az új amerikai regény mind energikusabban hajlandó megerősíteni a szigorú képet, sőt rémképet, amit Európa erről az Amerikáról a távolból formált.

De hát nincs-e egy másik Amerika is? S vajon igazán kimeríti-e ennek a hatalmas földrésznek pszichéjét az a távoli pillantás, amit egy óceánon át vetünk feléje? Az utas sem ítélhet abból az első benyomásból, amit hajója fedélzetéről kap, mikor a láthatáron feltűnnek a Szabadságszobor s az első toronyházak kolosszusai...

Ez Amerika? Csupa kolosszus és fellegkarcoló? Vagy csak éppen hogy a kolosszus és fellegkarcoló látszik meg legelőször és legmesszebbről?

Nincsenek-e ezen az óriási területen kedélyes kisvárosok és végtelen puszták? Kedves és intim zugok, virágos erdőségek és csendes tanulószobák?

S a fellegkarcolók kultúrája mellett nincs-e elég hely itt, hogy elférjen egy másik kultúra is, nem olyan hangos és messze látszó, éppen azért, mert mélyebb és lelkibb, tudomány a tudományért és művészet a művészetért? Hisz még ilyesmire is több pénz és erő juthat itt mint másutt...

Magas kultúra és szellemi élet mindenütt csak sziget Amerikában is. Bizonyos, hogy a kitűnő amerikai regényírók, akik gyanakvó elővéleményüket a *skyscraperek* országáról megerősítik, igaz és őszinte képet festenek. Ők maguk is megvetik és megbélyegzik Amerikát. És mégis: ők maguk is Amerika. Belőlük is Amerika lelke szól, s ebben a lélekben sok vágy van magasabb szellemi élet felé, sok utálat önmaga iránt, sok lázadozás és szomj.

De talán több is mint önutálat és unalom és szomj. Ebben a lélekben alig sejtett szárnyalások vannak, s ha kezünkbe veszünk például egy modern amerikai folyóiratot, olyanféle csodálkozás fog el, mint mikor egy kitűnő gentlemanről, akit mint világban jártas és elfoglalt üzletembert ismertünk meg, váratlan megtudjuk, hogy otthoni magányát komoly filozófiai kutatásoknak vagy a magas költészetnek szenteli. Mennyi folyóirat van Amerikában, amiből ezt a benyomást merítheti az idegen! Egy egész csomó folyóirat létezik például olyan, amely csupán verset közöl, s legfeljebb még versekről szóló tanulmányokat és kritikákat. Hol találunk hasonlót az európai kontinensen? A vers pedig bizonnyal a legmagasabb és legszellemibb szublimálása az élet érzésének. Semmi sem lehet távolabb a fellegkarcolóktól - és közelebb a fellegekhez.

És micsoda versek ezek az amerikai versek! Hogy úgy mondjam, európaiabbak az európainál! Míg Európában olykor arra döbbenünk, hogy maga a költészet is amerikanizálódni hajlamos, s legkonzervatívabb hasábjainkon fiók Walt Whitmanek tűnnek fel, addig Amerika elvont, végletekig finomult zenei lírát kezd produkálni, éteri magasságokban a Walt Whitmanek prózaverse fölött. Chicago nagyüzemének megvan a maga Carl Sandburgja - de Carl Sandburg nem egyedüli s nem is legtipikusabb jelensége a mai amerikai lírának. Mert Carl Sandburg prózai s naturalista sorai mellett ott vannak például a Steven Wallace ultraköltői különcségei, hol már a szavak értelme egészen kipárlódott a tiszta magasságban, minden szó tökéletesen más jelentést kap, olyant, amit prózában ki sem lehetne fejezni.

Milyen messze vagyunk itt már attól, amit amerikai líra néven rendesen képzelni szoktunk, s ami mindenesetre reális, demokratikus, prózai és modern. Ha ezeket olvassuk, szinte úgy tűnik föl, mintha Európa és Amerika költészete ki akarna cserélődni. Oly hangok s műfajok, amiket itt az óvilágban már rég elavultnak érzünk (talán éppen azért, mert annyira közeledtünk Amerika felé!): most az óceánon túl ismét föltámadnak valami új dicsőségben és szűziességben, s meghallgatókra, olvasókra, rajongókra találnak. Most jelent meg éppen egy eposz, egy valóságos hősköltemény! Ilyesmi nálunk már csak dilettáns módon íródik, s csak egészen naiv olvasókra talál. Az amerikai eposz szerzője azonban kitűnő költő, s magasztalói a legmodernebb kritikusok. S valóban Mac Leith költeménye a modern poézis leghuszadikszázadibb csábjával jelenik meg: noha témában és felfogásban egészen szabályszerű hagyományos „eposz", a címe: *Conquistador* és a hőse Cortez...

Talán valami különös sznobizmus van ebben... Olyan sznobizmus, mint a dús jenkié, aki zárkózottabban, arisztokratikusabban él, mint egy magyar gróf, s büszkébb arra, hogy ősei a Mayfloweron jöttek, mint az angol lordok kétezer éves családfáikra. Képzeljük el a tengerentúli milliárdost családi képtárban, mely az európai művészet legrégibb mesterműveiből gazdagabb gyűjteményt tartalmaz, mint az óvilág nem egy „nemzeti múzeuma"; vagy kertjében, ahol talán egy híres középkori olasz templom áll, melyet szétszedve, kőről kőre szállítottak át az Atlanti-hullámokon, hogy ismét összerakják régi formájában a dollárkirály egzotikus kerti plántái közt.

Ez lehet ellenszenves sznobizmus, de lehet termékeny is. Amerika tele van a legmagasabb és legönzetlenebb kultúra váraival és telepeivel, egyetemekkel és tudományos intézetekkel, melyek e sznobizmusnak - magánemberek sznobizmusának - köszönik létüket. De talán éppoly termékeny lehet a nemzetek és társadalmi osztályok sznobizmusa. Amerika grandiózus sznobizmusa!

Nemzet a nemzetben és sznobizmus a sznobizmusban: megmozdultak a négerek is, és a mai Amerika egyik legtöbbet vitatott kulturális és irodalmi problémája a néger reneszánsz. A néger írók regényei egyelőre arról szólnak, hogy a néger is tud éppen oly úr lenni, mint a fehér, éppoly exkluzív és előkelő, és ahogy a fehér elzárja ajtaját a néger elől, a néger is el tudja zárni ajtaját a fehér elől, és a néger leány is kikosarazhatja a fehér kérőt. De ezekben a regényekben már az a büszkeség is benn van, hogy a néger is tudhat regényt írni; s a néger költők önéletrajzaiból jól ismerjük a szerecsen titkárt, akit ebédkor kiküldenek a konyhába, hogy ott egyen a cselédekkel, s ő kimegy, és félreáll, s ételhez nem nyúl, hanem egy verset vet papírra - egy verset, melyet gőgös fehér gazdájának sznob unokája pár esztendő múlva mohón fog olvasni, és kívülről megtanul... A sznobizmus áldásai beláthatatlanok, s útja kiszámíthatatlan, mint a föld alatt szivárgó vizeké.

1932

AMOR SANCTUS

TANULMÁNY A KÖZÉPKOR LATIN HIMNUSZAIRÓL

1

Az európai lírának egy egész évezrede! Egy évezred, melyről az átlag mai olvasó jóformán semmit sem tud.

Szent Hilarius - akinek nevével a latin kereszténység egyházi énekgyűjteményei kezdődni szoktak - Krisztus után 366-ban halt meg. S a műfaj, melyet ő elsőnek képvisel, él és fejlődik egész a XVI. század elejéig.

Ez az óriási időköz magában foglalja azt a kort, melyet még nemrég is *sötét középkornak* volt szokás nevezni. Ma már nem divat ez az elnevezés; egy kicsit talán mosolygunk is rajta. De ha meg kellene rajzolnunk Európa századainak térképét: hányunknak mappája mutatna e hosszú periódus közepén egyebet ama bizonyos fehér foltnál, mely a közelmúlt földabroszain a „legsötétebb Afrikát" jelképezte?

Különös kép az, amit irodalmi tudatunk e hatalmas korról elibénk fest: az eleje vég, és a vége kezdet. Az elején a nagy római kultúra lassú fölbomlását látjuk; a végén a modern nemzeti irodalmak ébredése ragadja meg figyelmünket. Mi van a kettő közt? Néhány krónikás és teológus neve rémlik: vad harcok rengetege és skolasztikus szőrszálhasogatások útvesztője. Ágostontól Dantéig mintha ezeréves űr tátongana. Hol az a név, mely e két meredek partot összeköti? Hol az a költő vagy költemény e korból, mely műveltségünkbe elválaszthatatlanul beszívódva az európai irodalom lelkének megszakítatlan folytonosságát dokumentálná? Zavarba jönne a legtöbb olvasó, ha e kérdésekre felelnie kéne.

Elég végiglapozni a latin egyházi himnuszok valamely időrendi antológiáját, hogy a zavar a csodálkozásnak adjon helyet. E költeményekben lehetetlen egy naiv és barbár kor véletlen kuriózumait látni: gyér számú példákból is meg kell érezni a fejlődést, egy egész hatalmas költészet áramát, mely e kincseket fölvetette, mint egy folyó a csillogó habjait. Folyó, mely ezredéven folyt keresztül, még valahonnan klasszikus irodalmak múltba tűnt hegyláncainak aljából eredve s táplálva egy viszontagságos világrész szellemi életének titkos és hanga forrásaival, ismerve apályokat és csodálatos dagadásokat, s szabályos életpályát rajzolva meg, hogy majd hullámaival a modern európai költészet tengerét gazdagítsa.

Csakugyan, a lírának oly gazdagságáról van itt szó, mely nélkül a mi modern költészetünk el sem képzelhető. Tudva vagy tudatlanul mindannyian e jámbor középkori himnuszköltők örökösei vagyunk; formában, színben, érzésben, gondolatban egyformán tőlük függünk, és koldusok lennénk őnélkülük. Az olvasó nyomon követheti e költészetben, hogyan fejlett ki a modern líra formája az antikéból, a modern lírai érzés az antikból; annyira, hogy az úgynevezett reneszánsz, az antik költészet fölújult utánzása, elszegényedést, elhidegedést, visszaesést hoz a modern lírai értékek szempontjából. Ha az európai líra bármely más időbeli áramával hasonlítjuk össze ezt a költészetet: az ókori görögtől a mai angolig, bizonnyal egyet sem találunk, melynek fontossága a lírai érzés és kifejezésmód történetében nagyobb volna, mint a középkori latin líráé.

De nem is gondolva erre az irodalomtörténeti fontosságra: mily gazdag dokumentum! mily érdekes tanulmány! mily rafinált művészet! mily bűbájos poézis! mennyi ős, naiv érzés! mennyi gondolati szubtilitás! mennyi gyöngédség, finomság, szín, zene, öröm és szárnyalás! És mennyi változatosság az örökegy témában! S mennyi egység a változatosságban! Milyen

különös egy irodalom ez, századokon és népeken keresztül, két virágkorával, melyek egymástól annyira különböznek, s mégis egy sodrával, lobogó formaboldogságában s időnkinti bájos elügyetlenedéseiben! Primitív ez a költészet, néha olyan módon, ahogy a gótikus katedrálisok művészetéről lehet azt mondani, hogy primitív: amelynél gazdagabb, formailag túlfejlettebb művészet talán nincs is a világon. Néha ahogy egy Giotto-, egy Duccio-kép, egy bizánci mozaik primitív. S mindaz, amit a régi, ájtatos művészetekben szent nosztalgiával bámulunk s szeretünk...

2

Mi lehet a magyarázata annak, hogy ez a különösen értékes, érdekes, történetileg és irodalmilag egyformán jelentős költészet ennyire ismeretlen mai közönségünk előtt, s még az alaposabb irodalmi műveltségű olvasó is szinte úgy gondol rá, mint valami kuriózumra, mely félig-meddig kívül áll az irodalmon?

A latin himnuszköltés hazánkban is évszázakig virult; s a hazai példa élesen illusztrálja a kérdést. A közelmúlt magyar irodalmi gondolkodásának népszerű balvéleménye volt, hogy a magyar karaktertől idegen a misztikus rajongás, idegenek a skolasztikus szubtilitások. Ez a nézésmód nálunk különösen is hajlandó volt alábecsülni a középkori irodalom jelentőségét, s legfeljebb a későbbi nemzeti nyelvű és érzésű litteratúra első dokumentumait s szinte mikroszkopikus ősjelenségeit kereste benne.

Pár töredékes és ügyetlen nyelvemlék, s néhány sor itt-ott, amiben még pogány magyar képzetek hazajárását sejdítettük, érdekesebb volt és fontosabb számunkra egy egész nagy, gazdag és szinte túlfinomult zengésű keresztény költészetnél, mely tartalomban és költői formában éppoly idegennek látszott, mint amily idegen volt nyelvben. Pedig ehhez a mostohán mellőzött keresztény és latin költészethez bizonnyal több gyökérszál fűzi még későbbi nemzeti poézisünk büszke bokrait is, mint amennyi az eltűnt, föld alá süllyedt pogány magyar képzetvilágig még elér. A tudomány is kényszerül mindjobban észrevenni ezt, s nagyon könnyen lehet, hogy ősinek hitt képzetek, formák, zengések eredetét végre is a latin himnuszköltésben fogja megtalálni. Horváth János még az ősmagyar versformát, az úgynevezett *ősi nyolcast* is a latin himnuszok hatására vezeti vissza.

Tegyük föl, hogy e himnuszok világa valóban egek távolából különbözik a modern és magyar ember lelkivilágától; bár ehhez is szó fér. A misztikus vallási rajongás, amaz *amor sanctus* alighanem örök dolog: s hogy a magyar lélektől sem idegen, azt éppen e himnuszok is bizonyítják. A magyar szentek himnuszai nem legkevésbé misztikusok, nem legjózanabbak az aszkétikus rajongásban. De bármily idegen volna lelkünktől a különös egzaltáció, amiből a szent költészet hangjai kiszakadtak: ez az idegenség, mely annyit tudott adni a mi kultúránknak, s amely Európa ezer évének legmélyebb lelkiségét, legszárnyalóbb érzéseit szűrte magába, nem lehet számunkra érdektelen idegenség, nem lehet közömbös tanulmány, s ilyenféle nemzeti szempont aligha magyarázná azt, hogy a középkori latin költészet oly kevéssé izgatja irodalmi köztudatunkat.

A nacionális elvnek mégis bizonnyal köze van ehhez a közönyhöz és tájékozatlansághoz. A középkori latin himnuszköltészet kétségtelenül nem nemzeti költészet. Érthető, ha az a ma divatos irodalomszemlélet, mely az irodalomnak csupán nemzeti értékeit képes meglátni s az irodalmi értéket hajlandó a nemzeti értékkel azonosítani, hidegen vagy zavartan áll meg előtte. Ennek a felfogásnak, mely szeret kitessékelni az irodalomból mindent, ami „nemzetközi", a középkori latin himnuszköltés a legékesebben szóló cáfolata. E szent költészet szellemében nyoma sincs annak a modern, kicsinyes, bezárkózó és földhöztapadt szellemiránynak, mely még a szellem szárnyalásának legszentebb célját is egyes embercsoportok földi

érdekeinek és mulandó dicsőségének reprezentálásában jelöli meg. Ez valóságos nemzetközi költészet, fölül a nemzeteken s azok földies aspirációin. Itt az emberiség legmagasabb, minden lélekkel közös aspirációi zengenek. Nemzetközi, azaz katolikus irodalom, s még nyelve is egy holt nyelv, mely az élő nemzetek egyikének nyelvével sem azonos.

S ennek az irodalomnak egész karaktere mégis teljességgel elüt attól a színtelenségtől és vértelenségtől, attól a hideg és csinált jellegtől, amit a nemzeti költészet rajongója egy ilyen holt nyelven zengő nemzetközi képződésű lírától várhatna. Még a „nemzeti" ízeket és zamatokat sem nélkülözi. Minden nemzet elhozza a maga ajándékát, s a közös oltárra teszi. Jézus nem volt nemzeti isten. S ez a szent és égi nemzetfölöttiség, mely a mi nacionalizmusba zárkózott világunkban a latin himnuszköltészetet oly mélységesen időszerűtlenné teszi, ez adja meg egyúttal annak magasabb aktualitását is. Mindig aktuális, ami nincsen, amire áhítozunk... Ó, szent szeretet, mennyei szeretet, boldog nemzetköziség, túl a földi vetélyek alacsonyságain! A föld meg van osztva, de az ég egy és közös. Ha szárnyunk nő, mint az angyaloknak, mi közünk többé a sorompókhoz? Az Atya előtt mind testvérek vagyunk. Ó, szent szeretet, katolikus szeretet, mely mindnyájunkat összeköt Istennel s Istenben egymással!

3

A himnuszok korában ezek a magasságok nem voltak teljesen kívül az életen, aminthogy ez a holt nyelven írt költészet semmitől sem volt távolabb, minthogy holt költészet, élettelen könyvpoézis legyen. A latin nem is volt igazában holt nyelv, hanem élő nyelve egy nemzetközi nemzetnek, mely az ég polgárának érezte magát, s idegennek s vándornak e földön. Ez a nemzet nem mindig beszélt latinul, de kezdettől fogva iparkodott oly nyelven szólani, melyen nemcsak egy-egy véletlen kis néphez szólhat, hanem szerte a világon mentül több emberhez, az egész lelkes emberiséghez. Aminthogy Krisztus is nemcsak a zsidó nemzetet ölelte szívére, hanem az idegent, a vámost és pogányt is. Az evangélium szent szerzői sem a kis Palesztina nyelvén írtak, hanem a művelt görög világnyelven.

Ez a nemzetközi nemzet énekes nemzet volt, s költészete nem papirosra szánt s csak olvasni való, néma költészet, hanem valóságos és szó szerinti *ének*, gyülekezeteken s templomokban zengett dal, fohász, dicséret Gaston Boissier, a híres filológ, különösen téved, mikor azt állítja, hogy a himnuszköltészet „csak a III. század vége felé kezdődik", s hogy az ősegyháznak nem volt költője, s nem volt költészete. Inkább azt lehetne elképzelni, hogy az első keresztények mind csupa költők voltak, a lelki ébredés hatalmas ihlettségében. Annyi azonban igaz, hogy próza és poézis sajátságosan eggyéforrt e korban; nem kellett mérték és_ütem, a tartalom magában is fölgyújtotta az énekes kedvet; s másrészt a legszárazabb teológiai tartalom is jól harmonizál a szép „logaoedikus" anapesztusokkal, amiknek már a nevében is ölelkezik az ének és a próza; a legszárazabb teológia mélyén is költészet van és halálra szánt érzés.

Egyes helyein már az evangélium is tiszta líra, s énekbe kívánkozik; és az Egyház énekelte is és énekli mind a mai napig. S a kereszténység legelső himnusza talán az a *Magnificat*, amelyre a Botticelli Máriája teszi finom ujját a Szentkönyv kitárt lapján. Ez az őshimnusz már Máriához zeng, vagy éppen Mária ajkáról, amint Erzsébettel találkozott, és „a magzat repese az ő méhében, és bételék Szentlélekkel Erzsébet":

Magasztalja az én lelkem az Urat,
és örvendezik az én szellemem az én Istenemben és Megváltómban.
Mert meglátá az ő szolgálóleányának alázatosságát,
és íme, mostantól boldognak mondanak engem minden nemzetek,
mert nagyságos dolgokat cselekedett énvelem az erős Isten,

és szent az ő neve,
s irgalma nemzetségről nemzetségre
áldja azokat, akik őt félik.
Hatalmas dolgokat tőn karja erejével,
s szétszórta a gőgösöket önnön szívük elbízottsága által.
Levoná székéből az erőst,
s fölemelte az alacsonyt.
Az éhezőt betölté minden jókkal,
s a gazdagot üresen küldte el.
Fölfogadá szolgáját, Izráelt,
hogy ne felejtse irgalmát,
miképpen megmondotta vala atyáinknak,
Ábrahámnak és az ő maradékának, mindörökké.

Ez az ujjongó pár sor, mely oly erővel üti meg, mindjárt a Lukács könyvének első lapján a keresztény lélekzengés alaphangját, nem egyetlen helye a Szentírásnak, amiből hamar himnusz és ének lett. De a szent szövegek mellett nyilván hamar jelentkezett az egyéni ihlet is, jelentkezett a *költő*, új meg új versekkel, ahogy már Tertullianus megírja: *Ut quisque de scripturis sanctis vel de proprio ingenio potest, provocatur in medium, Deo cantare* (Ahogy ki-ki a Szentírásból vagy a saját tehetségéből győzi, lépjen elő, s zengjen éneket Istennek)! Hisz a legenda szerint maga Krisztus és tanítványai is himnuszt zengedezve - azaz *hymno dicto* - vonultak föl az Olajfák hegyére. Sőt a hagyomány még az ének szövegét is megőrizte, amit az Üdvözítő dalolt volna. Ezt már Szent Ágoston is apokrifnek tartja. De az a pár sor, amit idéz belőle, mégis tiszteletre méltó, már régiségénél fogva is - talán a legrégibb latin nyelvű himnusztöredék, ami ránk maradt.

Oldani akarok s oldódni akarok.
Üdvöziteni és üdvözülni...
Nemzeni akarok és megfoganni.
Énekelni és énekké válni:
mindenki táncoljon!
Ékesíteni és ékeskedni vágyok.
Lámpásod vagyok ha meg tudsz látni engem.
Ajtód vagyok, ha zörgetsz rajtam.
Ki látod, mit cselekszem, hallgasd el műveimet...

S kiegészíti e töredéket még néhány sor, ami görögül maradt ránk:

Sebezni akarok és sebesülni.
Táplálék vagyok, és táplálékra vágyom.
Hallani akarok és tisztítani.
Akarom, hogy értsenek, mert értelem vagyok.
A malaszt vezeti a táncot.
Sipolni akarok, táncoljon mindenki!

Kétségtelenül igaza van Ágostonnak: ezen a himnuszon az eretnekség illatát érezni... Eretnekség és igaz hit versengtek az éneklésben, és himnuszokkal harcoltak. A költő ihletét isteni jelnek érezték és a szentség bizonyítványának. „Mutasson valami zsoltárt! - kiáltott Tertullián Marcionnak. - Valami víziót! imát, ami a lélek révületében született, *in amentia*, őrületben!" Mások, mint Szent Efrém, „édességbe burkolt méregről" beszélnek. A megtérteket avató himnuszokkal készítették elő a szent rejtelmek föltárására. Arius világi dallamokra szerez énekeket, „matrózok, molnárok, utazók" ajkára. S Ágoston, aki egyébként nem volt poéta,

versben felelt a donatistáknak, „hogy még az alsóbbrendű tömeghez s a tudományban járatlanokhoz is eljusson”.

Ez az áradata a költészetnek, ez a szabadsága az egyéni ihletnek bizonnyal nem járt teológiai veszély nélkül. Az Egyház immár szervezett volt, s fegyelmet kényszerült tartani. A szellem galambjai túlontúl felelőtlenül szálltak összevissza, s egymás tollát tépték. Az égi üzenet veszélyben volt. A laodicaeai zsinat, a IV. század közepén, szigorú végzést hozott, mely szerint „tilos a templomokban magánkészítményű zsoltárokat énekelni, vagy az ó- és újszövetség könyvein kívül egyéb könyvekből olvasni költeményeket”.

Ezt a tilalmat a „matrózok, molnárok és utazók” nyilván nem nagyon tartották tiszteletben. A szent énekek már szakmányban zengtek, s az „édes méreg” mindennapi táplálék lett. Gnosztikusok, elszakadt kis felekezetek, különös eszmék rajongói, százanként, százötvenenként gyűjtötték össze himnuszaikat, s már Alexandriai Kelemen megírta, hogy a kereszténynek „egész élete egy zengő ünnep, hisz Isten mindenütt jelen van! dicséretekkel műveljük a földet, himnuszt harsogva hajózzuk a tengert”, és mint más helyt mondja, „még az ebédet is zsoltárok hangja szenteli meg”. A vértanúk énekelve léptek a kínpadra, s a költők vérükkel védték irattekercseiket a fanatikus képrombolók ellen, akik éppúgy üldözték a csengő ritmusokat, mint az arany ikonokat és hímzett pluviálékat.

4

Milyenek voltak ezek az első himnuszok? Nyilván nem azonnal érték el a művészi tökéletesség tetőfokát. Az első századokban még javában virágzott a nagy görög és latin irodalom: de ez pogány volt, s inkább átok és szent borzalom tárgya. Az őskeresztény költők műveletlen vagy félművelt emberek lehettek, akik méghozzá meg is vetették a műveltséget, mint a mai kommunista a „polgári” kultúrát. A görög műköltés rafinált verstechnikájáról alig volt sejtelmük. Megelégedtek a prózával is, amit a nagy érzés és izgatott fantázia hullámzása külső ritmus nélkül is énekké emelt; vagy ismert és köztudatban élő versek ritmusait alakították át keresztény célokra, amint a szertartásbeli és lelki szükséglet egyre fokozódott. Költészet volt ez költők nélkül; alkalmi és szükségpoézis, melyben mindenki közreműködött, aki tudott, névtelenül, nem a maga, hanem az Isten dicsőségére.

Természetesen elsősorban az Egyház papjainak és püspökeinek kellett ellátni ezeket a szükségleteket. S ezek mihamar literátusokból regrutálódtak, amint a művelt lelkek szomja is mindinkább rátalált az Igére, s a művelt neofiták hasznos voltukhoz képest vezető szerepet kaptak az Egyházban. Így jelent meg végre a kereszténységben a művelt és tudatos Poéta, hogy előzőinek naiv érzését az antik verskultúra eredményeivel összekötve a IV. század folyamán a szent énekköltés első nagy virágkorát kivirágoztassa.

Szent Hilarius, a legrégibb latin himnuszköltő, akinek néhány verse, bár csonka és megromlott szövegben, ránk maradt, maga is ilyen irodalmilag tanult neofita volt, s filozofikus töprengések vezették a kereszténységhez. Pogány irodalmárból lett Mediolanum püspökévé az első nagy keresztény költő, Szent Ambrus is, s nem osztotta együgyű paptársainak előítéletét a költészet profán gyönyörei ellen. Egy szorongatott nyájnak pásztoraként büszkén vállalta a vádat, hogy himnuszaival megbabonázza s elvarázsolja a népet, s lángoló szavakkal dicsőítette a nagy varázst, az Éneket, melynek hatását nem kisebb ember rajzolta meg számunkra, mint Ágoston, ki maga is az elvarázsoltak közé tartozott. *Grande carmen istud est, quo nihil potentius!* Valóban hatalmas vers volt az, varázsszer, zászló és fegyver, pogány poroszlók és eretnek császárnők ellen.

Végre Prudentiusszal, kit a legnagyobb őskeresztény dalnoknak neveznek, föltűnik a laikus himnuszköltő is: versek és énekek, melyek immár nem közvetlen liturgikus célra készültek. Mindezek a költők bizonnyal még a klasszikus költészet folytatóinak tekinthetők: Ambrus karakterében is az „utolsó római", s Prudentius közelebb áll Horáchoz, mint egy újabbkori rímpengetőhöz. Mégis van bennük valami, ami már elindulás a modern líra lázai felé: oly pályán, amelyen nincs visszafordulás. Formáik kétségkívül antik formák; de nem az elegáns sapphicumokat és alcaicumokat kedvelték ők, hanem azokat a puritán jambusi és trocheusi sorokat, melyekből a modern vers számunkra otthonos lejtése kifakadt.

Ambrus négyes jambusokat köt strófába, amilyenek Horatiusnál is előfordultak, de csak hosszabb sorokkal váltogatva. Ambrusnál ez a vers egyedül jelenik meg, egyszerűen és egyhangúan. Hatása annál mélyebb. A fázó lélek egyszerű öltönye ez, nem pompájáért, hanem melegéért hordva. Kacérságnál több itt a szemérem, s néha oly hatást tesz, mint a haldokló vértanúlány szemérme, akiről a szent költő énekel, s aki elestében magához szorítja ruháját, hogy a bakó meg ne pillantsa illetlenül.

Ez a forma, az *ambroziánus*, mely az őshimnuszoknak kedvelt formája lett, voltaképp modern vers már. Hisz sor s ütem szerint pontosan azonos a modern líra egyik főversével, melyen például Tennyson gyászdobja s Oscar Wilde művésztöredelme zengett; csak a rím hiányzik. S mintha ez a modern hangzása a versnek szorosan függne a tartalom keresztény telítettségétől: attól a megnevezhetetlen árnyalattól, mely az antik érzést és a keresztényt elválasztja. Ezek a mártíremlékek felfedezik a szenvedés örömét, ezek az esti és hajnali imák a lélek közösségét a természettel Istenben. Az antik művészet szigorúsága és derűs fegyelmezettsége megszűnik itt; az érzés kiárad és terjeng; a konstrukció föloldódik, s a vers, hiába áll klasszikus tradíciójú sorokból, félreismerhetetlenül *keresztény vers*...

Csupán a rím hiányzik - de az se teljesen. Ambrusnál s másutt már meg-megcsendül itt-ott ez a különös csókja a soroknak, még nem szabályosan, de már tudatosan. Ez az édes és méla csendülés, mely oly tipikusan keresztény és modern. Rím, rím, egy új világ naiv csengettyűje, bethlehemi csengő, barikák nyakán, a megszületett Jézus jászolánál.

5

Nem szándékunk itt a himnuszköltés ezeréves történetét újból megírni. Az őshimnuszok költői egy világ végén álltak, mely elsüllyedt a népvándorlás ciklonjaiban. Vele süllyedt a kultúrája is, Róma kultúrája, s csupán a nyelv maradt meg, ama nemzetközi nemzetnek nyelveként, Krisztus nemzetének. Körül gomolygó erőszak, újonjött vad törzsek, mindig forrongásban, ezek nem nemzetek még, csak születendő nemzetek káosza. A himnuszköltők belőlük szakadtak, és sorakoztak, Európa minden részében, Krisztus nemzetének zászlaja alá. Nem a maguk vad nyelvét énekelték, hanem a Krisztus nemzetének nyelvét. Törten és dadogva verselték a latint, nem azért, hogy versenyre keljenek a régi poétákkal, kiket nem ismertek, hanem csak, hogy kiöntsék a maguk naiv lelkét, s könnyű énekekkel lássák el társaikat s megtért honfitársaikat, akiknek még az Ambrus egyszerűsége is nehéz volt.

Ez a középkor igazi „sötét" szaka: a nagy lángok kialudtak, s örült, aki pici mécset tudott gyújtani a viharban, pici gyertyácskát tenni a feszület lábához. A hirtelen virágkor után több százados hanyatlás jött a himnuszköltésben is, kezdés és hebegés. Mégis lobogtak a mécsek és gyertyácskák mindenfelé, zengettek a naiv énekek templomokban és klastromokban, Hispániától a mesés Írországig. A népek térítői és tanítói, a „tiszteletre méltó" Baeda és a tudós Alcuin, hatalmas pápák és jámbor királyok, mainzi érsek, clunyi apát és szentgalleni szerzetes, mind egyúttal énekszerzők voltak, ha nem költői hivatásból, pásztori ihletből. „Nem egy

költőcéh írja e verseket, hanem az egész egyház ég és énekel", hogy a szent kórus meg ne némuljon.

Szerény és együgyű hangok; de az irodalomtörténet búvárlója számára rendkívüli tanulságokat rejtenek. A kutató nyomon kísérheti itt egy fejlett, gazdag és szigorú formavilág lassú föl-bomlását, s a romláson át egy jövendő ragyogás ígéretes föl-fölcsillanását, mint aranycsillámokét a formátlan kőzettömbből. A jámbor költők nem voltak már művelt rómaiak, mint Ambrus és társai; sőt egyáltalán nem voltak rómaiak. Még a nyelvet sem kezelték teljes biztonsággal; s bizonnyal nem csupán az egyszerűség bájáért kerülték a művészibb szerkezeteket. Annál kevésbé hatoltak be a klasszikus prozódia finom titkaiba. A szótagok hosszúságát és rövidségét nem jól érezte meg barbár fülük; lelkükben egy másik, vadabb zene zenélt, a saját durva nyelvük, gyermekkorukban hallott törzsi énekek zenéje. Hexametereik s szapphói strófáik bizony döcögősek; időmértékes soraikon átüt egy másik ritmus, mely tapogatózva a hangsúlyba kapaszkodik.

Majd egészen fölszabadítják magukat az időmértéktől; de még a másik ritmus törvényeivel nincsenek tisztában. *Prózá*-nak nevezték: *„Prosa est producta oratio a lege metri soluta: sic dicta ex eo quod sit profusa."* És tudták már, hogy a prózában is lehet ritmus: *rhythmus per se sine metro esse potest, metrum sine rhythmo esse non potest.* Ez a modern *szabad vers* elvével azonos; és csakugyan, e kor himnuszai között nagyon sok van olyan, amit a formája miatt ma szabad versnek kellene mondanunk.

A jámbor szerzők azonban nem érték be ennyivel. Fülük teljesebb és csengőbb zenét kívánt; s a gyermekkorból hozott barbár melódiák is nosztalgikusan muzsikáltak bennük. A szertartási ének követelményei is közrehatottak. A szertartás céljaira aligha volt legmegfelelőbb forma az egyszerű próza, azaz *profusa: áradás*. Itt szigorú tagoltságra volt szükség. Az egyházi szertartás voltaképpen *dráma*; a mise maga a megváltás nagy tragédiájának mindennapi lejátszása. A szertartás éneke is dráma: s már csírája és előképe a későbbi misztériumoknak. Sűrített dráma olykor, dalformában, mint a modern balladák; s gyakran a párbeszédes alak sem hiányzik. De mindig dráma és párbeszéd oly értelemben, hogy fölváltva éneklik: pap és ministráns, egyház és nép, karok és félkarok. Így valósul meg gyakorlatban a *kollektív líra* modern ideálja; a himnusz, egyházi használatát nézve, *antifóna* és *responsorium*: ahogy egy-egy fajtáját vagy csoportját nevezik is.

Ez a váltogató éneklésmód magával hozza a strófaszerkezetet. A fül az egymásnak felelgető strófák zenei egyformaságát követelte, és a jámbor, dadogó, tanácstalan költők teljes buzgalommal igyekeztek legalább szótagszámban egyenlőre mérni megfelelő soraikat. Notker például, a boldog Notker - akinek mellékneve is *Balbulus*, azaz Dadogó - szinte kétségbeesetten méricsélte naiv szótagait; s mégis - ó, hit és jámborság csodája! - ezekből a szeszélyes hosszúságú mérték és ütem nélküli sorokból olykor a pásztorok és angyalok éneke csendül ki, főleg ahol ama bethlehemi csengő is idézi, és igézi - a rím!

6

Csakugyan a rím csengése az, ami e naiv, kissé még barbár költők lelkét legmélyebben megragadta: a versnek ez a naiv s kissé talán barbár ékszere, melyet Paul Verlaine nem a bethlehemi csengőhöz, hanem a négerek zörgettyűjéhez hasonlít. A rím átcsengetett a ritmustalan sorokon, s kivált, ahol a szótagok egyformaságával párosult, magában is új ritmusra vezette a fület, melynek a klasszikus időmérték úgyis sohasem volt egészen otthonos, a vadabb nemzeti és törzsi zenék emléke zsongván benne.

Így történt, hogy a rím új ékessége nem a régi latin formákhoz kapcsolódott, s nem a leoninus irányában fejlesztette tovább a verselést; noha erre is indult elég próbálkozás, többnyire után vagy a mesterkélés útvesztőibe süllyedve. Ehelyett a rím egészen új verselést fejlesztett ki, ami bizonyára nem képzelhető a nemzeti nyelvek hangsúlyos verslejtésének hatása nélkül; de ez a hatás nem volt egyoldalú. A nemzeti nyelveken való verselés - mely akkor még gyermekcipőkben tipegett - sokkal többet kapott, mint amennyit adott. Kapta elsősorban magát a rímet, minden modern verselésnek ezt a legfeltűnőbb szalagdíszét: de kapta azonkívül a nagyobb szótagmérő szigorúságot is, melynek segélyével a kialakulóban levő ősködös formák szilárdabb vázat nyertek, s mindinkább függetlenedni tudtak a zenétől. Amit e tanulmány elején mondottam, éppen nem volt túlzás. Mind, akik ma verselünk, e naiv újlatin költők adósai vagyunk, legősibb formáinkkal, legmindennapibb eszközeinkkel.

A versforma kialakulása szoros összefüggésben van a lírai tartalom gazdagodásával. Ahol új verselésmód jelenik meg, mélyebb, finomabb és komplikáltabb zengésekre kapva, biztosak lehetünk, hogy az emberi lélek új érzésekkel, különös rezdülésekkel lett dúsabb s teljesebb. A modern verselés kifejlődése egybeesik a középkor lelki életének mélyebb bonyolódásával és színeződésével.

Ez a bonyolódás és színeződés főleg két elemből tevődik össze. Az egyik a fantáziának az a páratlan föllobogása, a magas metafizikai vágyaknak az a csodálatos szárnyra kapása és égbe szökése, ami a csúcsokig lendülő teológiai spekulációnak hatása volt a keresztény emberiség érzésvilágára. Az a sok eretnek vita és skolasztikus disputa, az a sok misztikus okoskodás és ezerszer kigúnyolt doktori „szőrszálhasogatás" nem esett olyan hiába, mint Mr. Homais szerette képzelni. S nem is kell gondolni arra, amit a logika és filozófia nyert vele, a fogalmak élesedése s a metafizikai képzelet fölröppenése révén. Ami legtöbbet nyert, az a líra volt, melyet a legfelcsigázottabb fantázia, a legbetegesebben szubtilis érzés is csak gazdagít és nemesít. A képzeletnek ez a megszabadulása minden földi bilincsektől, a szívek ez a földobogása mennyei és misztikus fények felé: ez kellett hozzá, hogy az emberi szellem kitermelje magából a modern lírizmust. Különös virág, mely csak különös éghajlat alatt tenyész.

Persze a különös éghajlat alatt is az egyetlen, ős, emberi föld termi: ezek a költők is *emberek*. Noha kevés kivétellel, csupa papok és barátok neveit olvassuk közöttük, semmiképp sem lehet költészetüket valami hierarchikus kasztpoézisnek tekinteni. Pap vagy barát a középkorban nem annyit jelentett, mint ma jelent: hisz akkor jóformán minden tanult s magasabb szellemi életre vágyakozó ember pap vagy barát volt. S papok vagy barátok, szentek vagy remeték, ezek a költők is emberek, mint mi, nyugtalan, áhítozó, talán menekülő, bűnös és bűnbánó lelkek. Nem érzéketlen imagépek és hideg teológusok, hanem szemek, akiket félelembe és csodálatba ejtett az Isten világa; fülek, akiket részeggé tett a latin rímek káprázatosan tiszta csengése; s agyak, akik éhezték és szomjazták az igazságot. A teológia maga nem csupán iskolás és száraz tudomány volt: hanem a legmagasabb igazságok megsejtett formája, s néha vakmerő birtokbavétele.

Mindenesetre: a himnuszok tartalma gyakran teljességgel teologikus. Éspedig azt mondhatnám, szakteológia van ezekben, fogalmak kifejtése, finom distinkciók, egész vitás tanok védelme és részletezése. De a legszárazabb tan is költészetté válik, a legelvontabb okoskodás is drámává, ha nem az ész hideg erőfeszítése, hanem az egész lélek mély vallási vágyai és félelmei szülték. Hozzájárul a fogalmak elmélyítésének, az elvonásnak, egy egész új, szellemi világ felfedezésének az öröme, mely szinte a túlvilágot látszott képviselni, mint az ideák világa Platónnál. A fogalmak játékát a szavak játéka fejezi ki, s a rímeké támogatja. Egy-egy lap ezekből az énekekből egyszerre pedáns értekezés, csillogó szótorna és bensőséges líra. A költő néha szinte kiröppen az emberi világból, az Istenség belső titkát kutatja, a Szentháromság személyeinek egymással való párbeszédét lesi meg, Atya és Fiú balladák hőseivé

válnak. S e rejtelmes kiröppenések egy égi és idegen világba mégis melegek és emberiek maradnak, akár - hogy egészen modern példákat idézzek - egy Poe vagy egy Baudelaire leglégiesebb és legkülönösebb fantáziáikban, mert e fantáziák és álmok forrása az emberi lélek mély nosztalgiája a tisztaságok és magasságok felé. Aki például elolvassa Hildebert de Lavardin hatalmas énekét, az *Alfa és Ómega*-dalt, érezni fogja, hogyan olvad át a szubtilis teológiai játék és vad túlvilági vízió a meleg vágyakozás emberi hangjává: a líra hangjává.

E dalokban mindig több és több az eksztatikus elem, mindig szárnyalóbb a ritmus, mindig zengőbbek a rímek. Abélard, a Héloïse szerelmese, a párizsi egyetem híres doktora, az örök Szombat elragadtatott ritmusait zengi. Az úrvacsora tana az Istennel való egyesülés himnuszait váltja ki, a tanárok és egyháztudósok dalnokokká válnak s Aquinói Tamás, a skolasztika fő-fő doktora, a középkor legnagyobb filozófusa, rímeket penget, mint egy trubadúr.

7

De ez már később lesz, a himnuszköltészet e második nagy virágkorának vége felé. Közben nagyot váltakoztak az idők, s a barbár, forrongó világ, amelyben az áldó, békéltető és termékenyítő Ige működött, gazdag keresztény kultúrát fejlesztett ki, s egységes nemzetközi szervezetté rendeződött, amilyet azóta sem látott Európa. A himnuszköltés is szervezettebbé vált, műfajai specializálódtak, liturgikus használata pontos megállapítást nyert, s gócai is áthelyeződtek, centralizálódtak. Legszebb termékeit már nem a ködös Írországban, s nem a háborgó germán tájakon találjuk. Hanem Párizsban, a kultúra és szent tudomány székhelyén, a Teológia fővárosában. S e himnuszok nem is kaotikus botladozások többé, hanem a francia elegancia remekművei. Nem formátlan tömböcskék, melyekben a szent gyöngédség nemes ércerei bujkálnak, hanem tökéletesen kiötvözött színarany ékszerek, a rímek szikrázó drágaköveivel. Elvontnak látszó tartalmukra a költészet érzéki pompát ad; s valóban ez a tartalom csak látszólag elvont, mert mi van konkrétebb, mint a meleg és szárnyaló érzés? Ez a tűz, ez a ragyogás, ez az elegáns zene és érzéki pompa a szerelmi líra tónusára emlékeztet, s a szent költészet kifejezései, képei, csöngése, hőfoka minduntalan a legszenvedélyesebb szerelmi lírát juttatja eszünkbe.

S nem is hiába nevezi a szent költő azt az érzést, ami muzsikáló verseit súgta, szerelemnek, *amor sanctus*-nak. Ez a költészet szerelmi költészet. A világi szerelem dalaitól csupán tisztasága, magassága sem hűvössége választja el. S a teológiai képzetvilág mellett a másik lelki forrás, amiből a himnuszok új virágkorának színgazdagsága szövődött, kétségkívül erotikus mélységekből fakadt. A mai olvasó bizonyára meglepődik, talán olykor meg is ütközik a szerelmi képzetek és szavak e különös túltengésén a középkor egyházi lírájában, s hajlandó elfelejteni azt a mély és természetes kapcsolatot, mely a vallást és szerelmet, az emberi lélek e két legnagyobb érzését összeköti. A vallást csupán a felvilágosodás késői kora emelte az ész hideg szférájába. A középkor Istene az egész embert kívánta, az egész lelket, legforróbb lángolásaival, legtitkoltabb álmaival együtt.

Az Egyház, melyről sokszor elmondották már, mennyire ismeri az emberi természetet, s mily bölcsen állítja annak minden ösztönét s erejét a lelki célok szolgálatába, nem vetett gátat a magas és szent erotika áradatának, mely az egész liturgikus költészetet is, de kivált a szerzetesklastromok hóraénekeit elborította. Mennél mélyebb lett a lelki élet, mennél jobban hatotta át a kereszténység lelki és aszketikus elve a test vad ösztönеit: annál erősebb lett a vallás költészetének ez az erotikus íze, mert annál több léleknek összpontosult minden szerelmi ösztöne a menny szerelmében.

De természetesen hatottak erre világi hatások is: a fantáziának az a megtelése érzéki és pompázó képekkel, amit a fejlettebb udvari fényűzés, a kifinomultabb társasélet s - kivált a keresztes hadjáratok óta - Kelet színpazar kultúrájának kisugárzása eredményezett. Tekintetbe kell venni aztán a világi szerelem lírájának hatását. A jámbor szerzetes memóriájában világi népdalok, virágénekek zengtek, melyeknek eltanult szépségeit és melegségeit úgy helyezte a feszület vagy Mária-kép elé, mint a mezőről szedett profán virágokat. Így szentelte Istennek a szerelmet is, mint az egész életet.

S amit az egyházi líra a világitól kapott, azt itt is visszaadta. Arra, hogy modern szerelmi líránk átfinomodott, belsőségessé, lelkivé fejlődött: mi lehetett több hatással a szent szerelem lírájánál? Másrészt az egyházi lírának ez az erotikus áttüzesedése volt éppen az, ami az európai műköltést megszabadította a klasszikus költészet hidegségétől és keménységétől. Így történt, hogy épp a középkor latin lírája, mely a római költészet hagyományain és vívmányain épült, s annak saját nyelvén fejlődött tovább, lett e hagyományok voltaképpi megtörője, s egy új, modern hagyomány megindítója. Bajos volna pontosan leírni a kölcsönhatást az Egyház latin lírája s a kezdődő udvari és trubadúrköltészet között. De bizonyos, hogy e meginduló s mihamar művészies, sőt mesterkélt formákat öltő világi poézist sem lehet elképzelni a latin költészet nélkül, mely maga is egyre jobban világiasodott, úgyhogy e korszakban már bordalokat s nagyon is földi szerelmekről zengő énekeket is találunk az egyházi himnuszok nyelvén és stílusában. Az oltárra szórt profán virágok mögött mind gyakrabban eltűnik az oltár, míg majd a modern világi költészet, levetve a latin ünnepi köntösét, nemzeti ruháit díszíti föl e virágokkal. A szent múzsa mellé egy ifjabb nővér serdült, s abban az évben, mikor a *Stabat Mater* gyönyörű himnusza megterem, Dante már építi óriás költeményét. A szent szerelem egében Mária trónja mellé leül a földi asszony, Beatrice.

8

De egyelőre még harsog az égig zengő és sokhúrú „szent líra", melynek számára az egyetlen asszony az égi nő, Mária. Az a szent, az a költő, akinek a hagyomány a mennyei szerelem legszenvedélyesebb hangú énekeit szájába adja, ugyanaz, aki Dante költeményében, mint a Szűz Mária szentje jelenik meg: a Clairvaux-i Bernát. A „szent szerelem" szentje egyúttal a Szűz Mária szentje, mert Mária az, aki ezt a szent szerelmet láthatóan szimbolizálja, aki a mennyei szerelemnek asszony voltával földi alakot ad. Ő nemcsak imáival közvetítő az ég és föld között, hanem asszonyi szépségével s édességével is, szemen és szíven át fordítva a lelket az ég felé. A szent szerelem költészete túlnyomó részben őróla zeng, s a szép latin rímek csengő ékkövei legpazarabbul az ő köntösének szegélyét tűzik tele. A Mária-kultusz - költészetben úgy, mint festészetben - a legtermékenyebb ihletű; a szavak is tudnak Madonnákat varázsolni, az anyaság kimondhatatlanul édes misztériumával, és Annunziatákat, a mennyei és csodálatos nász borzongásával. E Madonnák és Annunziaták művészei, akiknek a mai átlag művelt ember még a nevét sem tudja, nem kisebb mesterek a maguk művészetében, mint a primitív olasz festők, akiket ismerni szinte a *bon-ton*-hoz tartozik. Természetesen, közöttük is sok az alázatos névtelen, mert hisz Istennek s nem önmaguknak dicsőségére zengtek: a Pictor Ignotusok, kik sokszor a legnagyobb, legégőbb szépségű remekek alkotói. De bőven vannak már híres nevek is, nagy termékenységű s szinte hivatásos himnuszköltők, mint a sokat emlegetett Adam de Saint Victor, akit némelyek a legnagyobb középkori latin poétának tartanak.

Ezek a költők a himnuszköltés egész második virágkorában főleg párizsiak és franciák, akik legközelebbről állottak Teológia úrnő trónusa körül. De ezt nem úgy kell érteni, mintha a himnuszköltés másutt megnémult vagy megfogyott volna. Ellenkezőleg: ekkor jutott nemcsak virágzásának, de elterjedettségének is legnagyobb fokára. A latin egyházi poézis, mely matériájánál fogva nemzetközi művészet, akár a piktúra, mindenütt otthon van, s noha Párizst

centrumának nevezhetjük, az egész keresztény világon terem és hat. Nemcsak a tudós és szent Párizs énekei zengenek Európa minden templomán és klastromán keresztül. Minden nemzet külön hangokat is ad a nagy kórusba, variánsok vagy önálló énekek alakjában, melyeket a saját szentjeihez intéz, vagy a saját liturgiájának szokásaihoz idomít. A katolikus összhang egységébe engedelmesen simulnak bele, s mégis tisztán kiérezhetők e külön hangok is. Az angol zengésekben sejthetni már a szubtilis modern angol líra hangját, s az olasz *Dies Irae*, melyet Szent Ferenc egyik társa szerzett, a Dante vízióinak rokonságából való.

Ebben a nagy nemzetközi koncertben, már a hangverseny vége felé, a magyar hang is megzendül, és nem méltatlanul. Aki persze a mai nacionálista irodalomtörténet szemével kutatja ezeket a magyarországi eredetű himnuszokat, erősen csalódik. A közös katolikus jelleg jóval erősebb bennük, mint a nemzeti, s némileg erőltetve lehetne csak nemzeti irodalmunk egységébe kebelezni őket. Még a magyar szentek is ritkán jelennek itt meg nemzeti színekben, s karakterük többnyire éppenséggel nem az, amit magyar karakternek szoktunk elképzelni. Sőt ha nemzeti elfogultságokkal kezdünk e himnuszok olvasásába, alighanem csodálkozunk, hogyan kerülnek ezek a vérszegény, aszketikus alakok a magyar glóbusra?

Bizonyos, hogy sok ilyen éneknek nem is magyarok a szerzői, hanem idegenből idekerült papok és szerzetesek. De a magyarok sem mint magyarok szólnak itt, hanem mint Krisztus országának polgárai, mely az ő nagyobb és igazi hazájuk. Talán épp azt keresik, azt dalolják, azt a keresztény erényt hajszolják, ami a magyarnak legmesszebb és legnehezebb. És mégis olykor, ha másban nem, egy vers lejtésében, egy alig meghatározható árnyalatban, érezni véljük, hogy elárulják magyarságukat, mint ahogy régi szárnyas oltáraink képein ráismerni vélünk - talán a Krisztus koporsóját őrző katonák közt - egy-egy magyaros arcra vagy honi dolmányra. A béke és szelídség e himnuszaiban különös érzéssel sejtjük meg egy harcias nemzet nosztalgiáit s a csiszolt, már-már túlfejlett latin rímzengésben egy primitívebb nyelv kibontakozó ritmusait.

De a himnuszok értéke független ettől. Ezek a himnuszok egy nemzetközi fejlődés apró láncszemei. S ebbe a fejlődésbe a magyarországi latin verselők éppoly teljes lélekkel s alázatos harmóniával simultak bele, mint bármely nyugati keresztény dioecesis zsoltárosa. A latin himnuszok zengése hazánkban hamarosan sűrűvé s önkénytelenné válik, mint a szívdobbanás, s a magyar szív együtt dobogott már a Nyugatnak, a keresztény Európának szívével. Nyugaton a Szűzasszony énekei zengtek, s Magyarország, a vad és férfias, sokáig rettegett tartomány, melyet első szent királya még szinte paradox módon helyezett e Szűz és Asszony védelme alá, immár visszhangozta az énekeket, s büszkén nevezte magát Mária országának.

9

De később lett jámbor, s talán tovább maradt az, más országoknál. Azt az időt, melyben a legtöbb magyarországi termésű himnusz született, a nyugati szellemtörténet mai munkása már alig meri a középkorhoz számítani. A középkor, s vele a latin himnuszköltés, mint minden élet és emberi fejlődés, esztendőről esztendőre közelebb jutott ahhoz, amit a lelki dolgok halálának lehet nevezni: a hitvesztéshez s önmagának elégetéséhez. A reneszánsz humanistái, akik egy egészen más latint fedeztek fel, megvetették a rímes versek naiv és modern latinját, mely nem ismerte a cicerói és horatiusi kanonokat. Így történt, hogy a latin himnuszköltés egyik megölője éppen a klasszikus latinság ismeretének emelkedése lett. A holt latin föltámadt, s az eleven latin meghalt. A humanisták vergiliusi költeményeket írtak, s Juppiternek nevezték az Atyát, és istennőnek Szűz Máriát. A rímekben való gyermeteg gyönyörködést a metrika gondos tanulmánya váltotta föl, a himnuszköltők eleven hitét a mitológia obligát és hideg

szólamai. A kor divata és tudománya fölülről nézett a barbár rímekre s a szent énekszerzők konyhalatinságára.

A jámbor himnuszköltés ehhez képest úgyszólván leszállt a világ értékskáláján, s számbelileg is megritkult. Akik igazán tudták a latint, azok restellték csinálni. Az egyháznak megvoltak a maga régiségtől megszentelt himnuszai, s ami újat elmaradt szerzetesek itt-ott még készíttettek, azon valami különös hanyatlás és ügyefogyottság lett úrrá, valami szentimentális és barokk szellem, mely nem hasonlít többé a nagy, spontán lelkek szárnyalásához. Egy-egy fanatikus eretnek, mint Husz János, egy-egy hűséges és szigorú, kora barokk lélek, mint Kempis Tamás, megzendítette még az egyszerű szavak líráját, noha már kevesebb csillogással; a magyarországi kora barokknak néhány szép terméke is ide kapcsolódik. De a közönség is fogyott már, mint a költők: a nép nem értett latinul, s a művelteket nem elégítették ki az egyszerű szavak.

Akik a népre akartak hatni, mint a protestánsok - énekeiket úgy, mint prédikációikat - a nép nyelvén szerezték; s a katolikusok, hogy a hódító protestántizmus ellen sikerrel fölvehessék a harcot, kényszerültek követni a példát. Így vesztett teret a latin nyelv a vallásos költészetben is, hogy irodalmi élete a reneszánsz humanizmus divatjának lejártával mind kizárólagosabban a tudományos használatra korlátozódjék, míg majd onnan is ki nem szorul. A latin himnuszok örökségét a nemzeti irodalmak modern lírája vette át.

S így végződik egy teljességgel nemzetközi költészetnek ezer évnél hosszabb fejlődése. Elnémult, hogy továbbzengjen más közegekben, mint az eloszlott zene az égtájak visszhangjában. S ha majd a *Faust* misztikus karai Abélard ritmusait zendítik föl, ha Baudelaire különös vágyakozásai a *divinum vinum* ízeit idézik, ha Coleridge ajkán az egyszerű Mária-dal gyermeki tisztaságban csendül újra: német és angol és francia a szent, örök és anyai latint echózzák.

1932

ÜZENET ÉS VALLOMÁS

Sok-sok mondanivaló, karácsonyi üzenet s üdvözlet, sírás, panasz, öncsicsítás, költőt csúfoló líra s beteg embert valló zsörtölődés tolakodik bennem, s kiömleni vágyik - mégis csak néhány szó az, amit küldök, baráti ajkak közvetítésével, melyek nem engedik elveszni melegüket. Az író beszélni született, s ha elönti lelkét a mondanivaló, kicsap, mint a láng, falakon és rácsokon át is. Mennél kevésbé hallgat rá a világ, annál több és fontosabb szava van ahhoz a néhány emberhez, aki figyel még hangjára. De a betegnek hallgatás a helye. Baja magántulajdon; panasza csak az orvost illeti. Ezért szólalok így, nehezen, akadozón, némi szégyenkezéssel s titokban magamon mosolyogva; mert úgy érzem, mintha minden szavamban egy néma szólalna meg; vagy egy öntudatra izgatott tetszhalott; vagy éppen egy fölidézett szellem. Az író ma úgyis egy kicsit el van temetve, s már-már csak a szellemidézők költögetik, kicsiny és titkos szekta, ilyen intim szeánszokon. Presztízsünk megfogyatkozott, büszkeségünk a sötétben bujkál. Gondolhatjuk-e még, hogy a világ nem lehet el írók és magasabb irodalom nélkül? (Igaz, hogy olyan világ is ez!) Színházaink és kiadóink bőven gondoskodnak a jó pótlékról, mely szintén csak irodalom, mert hiszen írják, s büszke irodalom, mert olvassák. Úgy hallom, „magasabb irodalmi érték" már a visszautasítás formulája lett menedzsereinknél. Ez a jelző: *„irodalmi"* kétségtelenül gáncsoló szó manap. Ki ad itt igazat az írónak, a költőnek, aki lassankint kiadni sem tudja műveit, hacsak nem a saját éhező garasain? Hírnevét messze túlszárnyalja a futballbajnoké; s még a halál utáni dicsőség sovány vigaszában sem igen bízhatik; hisz a halott duplán halott nálunk. Minden szó az életé, amely kitagadta a költőt; pedig a költő most is édesanyjának vallja őt és egyúttal szerelmesének, mint egy javíthatatlan Oidipusz. Oidipusz királyból koldussá vált; egyik megalázás a másik után éri, s még boldog, ha megvan a mindennapi koldusfalatja, s nem kell a végletes nyomor sáringoványába zuhannia. Rossz csillag jár az irodalomra, s ezt be kell vallanunk egymás között, mikor így annak nevében összejövünk testben vagy szellemben, s már szinte titkos cenákulumokon, mint valami első keresztények vagy utolsó pogányok. Nem maradt más számunkra, mint a hit, hit egymásban és önmagunkban, hit a szellemben és az alkotásban, ama bizonyos Szentlélekben, amely még mindig meghódíthatja a világot, amíg csak egyetlen ember agyában fészke van. Éreznünk kell, hogy ez a hit ellenkezik a világ hitével, s amikor a Lélek madarának fészket adunk, mintha egy üldözött bujdosót rejtegetnénk, aki gyűlöletes és félelmes a világ előtt. A forradalmárok hite ilyen talán, s meglehet, hogy az igazi irodalmárban mindig van valami a forradalmárból is, s talán rá is szolgáltunk minden gyanúra s üldözésre. Én, ha őszinte vallomást kell tennem, s ha igazi, jól járó kulcsot akarok adni írásaimhoz azoknak, akik még törődnek velük, kényszerülök beismerni, hogy legmélyemben mindig elégedetlen és forradalmár voltam, kora gyermekségemtől fogva lázított a csúnyaság, ostobaság és igazságtalanság, melyet magam körül láttam, s igazában legnyugodtabb szavam is tiltakozás és forradalom volt: rímeim harmóniája tiltakozás a világ harmóniátlansága ellen, s még konzervativizmusom is dac és lázadás! értse, aki érti. Elégedetlen mindig és mindenkori környezetemmel szemben; elégedetlen és telhetetlen; aki új világot akartam alkotni örökké, mert a jelenvaló nem volt jó nekem! S így maradtam máig, eleven tiltakozásnak egy kor, egy világ, egy élet ellen, már csak azáltal is, hogy élek és vagyok még, s betegen is le tudtam írni ezt az üzenetet.

1932

ÚJ NEMZEDÉK

EGY ANTOLÓGIA ELŐSZAVA

Ez az antológia harminchárom költőnek száz versét gyűjti össze, s a harminchárom közül egy sem idősebb negyvenévesnél.

Új dalossereg a magyar költészet szent hegyén, ezek jöttek az Ady-tábornak nyomába. Itt vannak, először jelennek meg így együtt, imponálón, bizonyítva, hogy a líra nem halt meg, legalább nálunk nem.

Szó sincs róla, hogy epigonok volnának. A raj zömének alig van köze hozzánk, idősebb kortársakhoz, s még akik legtöbbet tanultak mitőlünk, azoknak szavában is más már a hangsúly, ősibb vagy újabb, egyszerűbb és szerényebb.

Nem mintha az Ady-forradalom, mely az iskolapadban érte őket, nyomtalanul szállt volna el fölöttük. De számukra ez is már az iskolához tartozott. S az iskola csak eszközöket adhat.

A célt az élet adja.

Minden, minden, amit a költészetben tanulni lehet, eszköz csupán, kifejezni a lelket, amit az élet bennünk kifakasztott. S ezeknek az új költőknek első fiatalsága oly évekre esik, melyeknek nemigen volt párjuk a magyar történetben.

Új nemzedék, másféle élmények és életviszonyok, új módja az érzésnek és látásnak.

Akik őnáluk idősebbek, azokban még a régi lélek szól. És az szól akkor is, ha csak későn szólaltak meg, ha már minden hangjuk vagy majdnem mind, az utolsó másfél évtized kérdéseire felel. Az új líra nem egyszerűen a háború utáni lírát jelenti. Az elszakított részek néhány kitűnő költőjéből például az összeomlás csalta ki az első visszhangos szavakat; de ezekben a szavakban még a régi nemzedék reagál az új idők eseményeire és állapotaira.

Az új nemzedék reakciója más. Hangjuk első pillantásra nem látszik korszerűbbnek. Ami újat, forradalmit a formában mutatnak, azt még az előttük járóktól örökölték. A szabad vers és a különböző izmusok harcai lezajlottak. Mi volt még, ami az olvasót hökkenthette, vagy a verset tovább bomlaszthatta, vagy a költő formauntságát csiklandozhatta volna? Az új nemzedék inkább kezd visszatérni már a kötöttebb és konzervatív, sőt egészen ősi formákhoz.

És tartalomban sem kergeti a korszerűséget. A magyar katasztrófa alig talál hangot húrjain. De az európai emberiség összeomlása sem ver már időszerű echót. Az idősebbek számára egész világuk romba dőlte volt ez. Az új nemzedék már a romok közt nyitotta föl tanuló szemeit. Neki már ez volt éppen a világ, amelyből legfellebb egy világítélet reménye ígérhetett menekvést, egy apokaliptikus csillag a láthatáron.

Nem aktuális összeomlásról van itt már szó, hanem örök emberi fájdalomról és reményről: a rosszul kormányozott emberiség örök fájdalmáról s arról a reményről, ami az egyszerű és ősi emberi természetben, a primitív emberi érzések melegségében mégiscsak ott csillog. A líra feladata lesz: utat találni ehhez az egyszerű, ősi és meleg emberséghez, kapcsolatot a természet primitív és igazi életével. A zsarnok társadalom és hívságos kultúra számára csak keserű, leszámolt érzése és kemény ítélete marad.

Így ez a költészet, az új nemzedék lírája, mélységesen pesszimista vagy naivul és petőfiesen forradalmi, mindenesetre egyszerű lesz, puritán és tárgyias. Megveti a henye díszeket, virtuozitást, a kacér és művelt csillogásokat. De megveti a tüntető modern prózaiságot is, s a korszerű és aktuális tendenciák csábításait, mindenféle szimultánizmust és aktivizmust, mely

a világ külső eseményeiben árad el, s a tömegek mozgalmaiban akar föloldódni. (Ahelyett, hogy az egyén ősi, meleg, jó és egyszerű, szinte így lehetne mondani: családi érzelmeihez térne vissza, mint a költészet ősforrásához, mely egyúttal a világ ősreménye.)

Semmi sincs messzebb ezektől az új költőktől, mint az előző nemzedék egyéniségkultusza, a komplikált és túlfinomult egyéni élet kergetése. De éppoly messze vannak attól, hogy kollektív és politikai érzelmeket énekeljenek. Az Embert keresik ők, nem a társadalmi és politikai lényt, hanem az Embert, úgy, ahogy magában van, ősen, szabadon, még romlatlanul, érző szűziségében.

A formával keveset gondolnak. A vers hibátlan eleganciáját vagy öncélú ragyogását szinte dacosan visszautasítják. Vannak, akik megtartják a formatisztelő régibb költők verssémáit, mint egy öröklött öltönyt, melyet már nem is akarnak újrafesteni vagy átalakítani. Vannak, akik a szabad vershez ragaszkodnak, nem azért, hogy soraikba a modernség és prózaiság különös ízeit vegyítsék, mint elődeik, hanem azért, hogy e dísztelen és kötetlen beszédben egyszerűbb és melegebb hangja legyen szavaiknak.

Mások ősibb és primitívebb verselésre térnek vissza, minden formai modernséget merészen megtagadva. Forma tekintetében az új nemzedék nagy cselekedete a magyar hangsúlyos verselés rehabilitálása. A Petőfi versét, a magyar nép otthonos ritmusát, amelyet Ady kortársai úgyszólván csak stilizálva és pastiche módjára mertek vagy tudtak használni, e fiatal költők tették ismét a költészet eleven hordozójává.

Bizonnyal ez a külsőség ötlött föl először azoknak, akik új népies iskoláról kezdtek beszélni. De annak, hogy az új költészet legtipikusabb versei népi ízeket éreztetnek, nem csupán ilyen formai oka van, s ezt a népi ízet nem is csak a népies formájú versekben érezzük. S a népies magyar költészetnek nemcsak versformái, hanem már-már elerőtlenedett műfajai is újraifjulnak itt, és mai színt kapnak: a népi életkép, a tárgyias epika. A fiatal költők, nagy részben maguk is a nép, a „százados szelíd szegénység” gyermekei, visszaszállnak a szegénység egyszerű érzéseihez, nyelvéhez, gondolkodásmódjához, s százados emlékeihez, mitológiájához, fantáziakincséhez is.

Amint ezeket a népi költőket olvasom, mély és primitív magyarság levegője csap meg; de ez a magyarság kifejezetten nem nemzeti, hanem népi, olyan értelemben, mint ahogy a Petőfi költészete is a maga korában nem nemzetinek, hanem népinek látszott. Elnyomott, szinte tudatalatti, proletár hagyományrétegek föltárása van itt folyamatban, emlékek kivájása, mint eltemetett kincseké a gyermekkorból s a társadalomnak abból az áldott gyermekkorából, amelynek népélet a neve, még mindig megvetett és künn rekedt tömegek lelki áramainak bekapcsolása a magyar irodalom nagy áramkörébe. Ez forradalom, mint ahogy új tömegek betörése és befogadása mindig forradalom, s mint ahogy ennek az „új népiességnek” legigazabb képviselői valóságos forradalmárok, a Petőfi-féle típusból, hivő és szabad lelkek, a világítélet álmával szívünkben, s apokaliptikus csillagokkal látóhatárukon. Ennek a forradalmiságnak öntudata kicsap soraikból; az ifjú költő népe reprezentánsának érzi magát, s a hivatottság teljes pátoszával szólal meg:

Most ébredek reá,
mért kellett nekem tanulnom,
mért kellett egykor zokogva
idegenbe kiindulnom.

Azért kellett talán
dalolni száz holt parasztnak
és tűnődni szántás közben,
hogy egykor én megszólaljak.

Tán azért nyelte le
haragját régmúlt időben
egy jobbágy vad ura előtt,
hogy még én se feledhessem.

Csattog az ostor
a jobbágy ajkát harapta,
hogy az a jaj egykor fényes
hanggal szálljon a magasba.

- - - - - - - - - - - - - - - - - - -

Nemet intek én is
s kiáltok is e világra
és kiáltva és biztatva
nézek egy új pirkadásba.

Cselédházak népe,
történelem mostohája,
kerekedj föl a pusztából
egy új nagy honfoglalásra.

Itt állok a földön
amely neked igértetett,
nyögő fa vad vihar előtt
hajladozok, integetek.

Repüljetek szavak,
kiáltsatok, ti emlékek,
zúdulj föl nép, sustorogd szét,
hogy a nevedben beszélek.

Így válik messze ennek az új népies költészetnek magyarsága minden nacionalista s konzervatív és úri módon magyarkodó irodalmi irányzattól. Nem a szimbolikus magyar parasztnak valami újabb megdicsőüléséről van itt szó, és semmi esetre sem egy nép regionális költészetéről, ahogy az különbözik és szembenáll más népekkel. A szegénységnek ez a poézise nem szétválasztó, hanem összekötő jellegű, az egyszerű emberség és közös nyomorúság nevében; város és falu, magyar és idegen voltaképp egyek itt. A magyar népi nyelv és néphagyományok mélységes átélője egyszersmind gyönyörű román népballadák fordítója, s a nagyvárosi és idegen fajú szegénység énekesét azonos törekvés, közös ideálok, hasonló költői attitűd láthatatlan szálai fűzik a tanyák és puszták törzsökösen magyar dalnokához.

Egyek ők mind, noha van közöttük úrifiú és béresek sarja, pap és forradalmár, keresztény és zsidó: egyek legalább minden igaz és mélyről jött szavukban, egyek az egyszerű és ősi érzések kultuszában, a cikornyák és külsőségek megvetésében, a szegénység szeretetében, a szabad természet mély átérzésében, melyhez hasonlót előzőiknél hiába keresnénk; egyek az emberség és szeretet szent álmaiban, egyek a magyar lírai érzésvilág egy új hullámában. Ők maguk a generációs önérzet teljes éberségével tudatában vannak ennek az egységnek, s anélkül hogy az előttük járókkal szemben, akiknek sokat köszönhetnek, frontot csinálnának, hangosan vallják és vállalják nemzedéki hivatásukat. Egyikük énekbe is zendíti ezt, s az ének himnikus szárnyalást kap.

Mindnyájan egyet énekelünk, mint a virágok egy napra nyílnak,
S mégis ezer színnel táplálja őket a föld,
Más-más zenével mindnyájan egyet énekelünk, igaz torokkal.

A mi dalunk mindenütt kinő a földből, mint a zizegő páfrány,
Fölserdül a fészkes lombokig s ébredve velünk
Zsolozsmáznak édes öcséink: az éjszaka erdejének madarai.

Szárnyalva ők fonják tovább a mi zenénket a vak magasban,
Ezüstös húrjainkat fölhúzzák a csillagokig
S a sötétség szárnya zendítve súrolja a remegő hárfát.

S még a csillagok is, arany galambok beléturbékolnak muzsikánkba
S úgy összehangzik minden, mint szivárványban a szín,
Vagy mint idelenn a mi fiatal szíveinknek doboló dobogása.

Ez a kétségtelen és megkapó nemzedéki összhang csinál talán ebből az antológiából is egységes könyvet, bár a legkülönbözőbb származású, színű és szándékú költők vannak benne együtt. Azt gondoljuk, a könyv, úgy, ahogy van, jó szolgálatot tesz egy új énekescsoport bemutatásával, s talán érdekes dokumentuma is marad a magyar líra egy állomásának. Persze megvannak benne mindazok a hibák, amik hasonló versfüzér összeállításánál elkerülhetetlenek. Nem kell hinni, hogy e harminchárom költőn és száz versen kívül ne találtunk volna még több költőt és több verset is e gyűjteménybe méltót: de nem mindig lehetett összeegyeztetni az értékbeli válogatás szempontjait az egész nemzedék és az egyes költők lehetőleg keveset torzító és mentül sokoldalúbb jellemzésének óhajával. Némely költőnek csak valamelyes bemutatása is több vers közlését kívánta; némely költő versei hosszabbak, másokéi rövidebbek; némely költőnek igazi értéke inkább egész oeuvre-ében van, mint egyes verseiben; olykor kitűnő költőnél aránylag kevés teljesen kifogástalan verset találtunk; olykor kisebb rangúak oly jellemző vagy pompás darabokkal csillantak szemünkbe, amik nélkül nem éreztük volna teljesnek kötetünket. Kerülni akartuk a gyűjtemény egyhangúságát is; a tónusok ismétlését; a véletlen s a generáció általános karakteréből kiütő hangokat; az elődök visszhangjait; másrészről nem akartuk elrejteni azokat a kapcsokat és átmeneteket sem, amelyek ezt a nemzedéket az előtte járókkal összekötik. Azt a teret tehát, melyet ebben a gyűjteményben az egyes költők elfoglalnak, a versek vagy oldalak számát, amely nekik jutott, semmi esetre sem szabad kritikának vagy értékmérésnek tekinteni.

Költők ők mind, azaz királyok a maguk birodalmában; szuverének, mint szabad országok fejedelmei vagy az erdő gyönyörű vadjai; visszaérkeztek a szabadságba és tisztaságba ebből a rab és romlott világból. Mint azok a mesebeli kilenc fiúk, akik addig járták az erdőt, míg útjukat tévesztvén, „változott belőlük kilenc hegyi szarvas”: ahogy a magyar költő csodálatos „román balladájában” olvassuk (mely mégis annyira magyar). Saját atyjuk űzi s üldözi puskával a kilenc híres csodafiú-szarvast (ahogy a költőt űzi és üldözi a saját hazája, ha ugyan egyáltalában törődik vele!) - de ők megfékezhetetlen és visszahívhatatlan járják az erdőt, amelynek királyai, szabad és adakozó urai és remetéi lettek:

Édes jó atyácskánk,
ne lövöldözz bennünk.
Felveszünk mi téged
a mi szarvainkra,
hordozunk mi téged
hegyhátról hegyhátra,
oromról oromra,
szikláról sziklára,
magasztalunk téged
egy magas kőszálra
úrnak minden földön.

Édes jó atyácskánk,
eredj haza szépen
anyánk küszöbére,
mert mi nem megyünk már.
Ágas-bogas szarvunk
nem fér be az ajtón,
csak a hegytetőkön,
a mi testünk nem tűr
fonott-szövött inget,
csak leveles ágat,
a mi lábunk nem lép
tűzhely hamujába,
csak leveles ágra,
a mi ajkunk többé
nem iszik pohárból,
csak iszik forrásból.

1932

ÉLETBELI SZÍNHÁZ

Hadd mondjam el újra azt a közhelyet, hogy az egész élet színház, és mindannyian színészek vagyunk.

A gyermek nemcsak akkor játszik színházat, ha színházat játszik. Akkor is, ha villamos-kalauzt, cowboyt vagy lovas katonát játszik.

A serdülő a felnőttet játssza. Az öreg, ha teheti, a fiatalt játssza. A fiatal nagyon sokszor az öreget játssza.

A gőgös ember póza színjátszás. De a szerénység szintén csak színjátszás. A vidéki ember a nagyvárosi fölényt mímeli, a diplomata a naiv jóhiszeműséget, a becsület néha a ravaszságot.

Egyikünk sincs megelégedve a szereppel, amelyet számára az élet, a szigorú rendező, kiosztott. Akármilyen előkelő szerep, mégiscsak szerep az! Egyetlen, szűk szerep, mely megszűkíti számunkra a világot. Titkon mind úgy érezzük, hogy több vagyunk szerepünknél. Egyéb szerepekhez is jogunk van.

Színházat játszunk, hogy megszabaduljunk szerepünktől. A király inkognitóban jár, mint a szélhámos.

A színjátszás teljesebb énünk visszahódítása. Nem mienk-e ősi jogon minden, ami emberi? Egy kicsit mindannyian királyok vagyunk, s egy kicsit mindannyian koldusok. Minden szerep, minden karakter megvan bennünk titkon, lelkünk valamely zugában. Jók vagyunk, és bűnösök, nemesek és alacsonyak, szorgalmasak és lusták, egyszerre. Ha szerepet játszunk, csak visszafoglalunk valamit abból az életrészből, amitől a sors megfosztott bennünket.

Voltaképp nem akkor hazudunk, mikor színészkedünk. Akkor hazudunk, mikor megtagadva énünk nagyobb részét, engedelmesen megmaradunk a korlátolt szerepben, melyre az élet ítélt.

S ezért van az, hogy a gyermek, aki még igazán őszinte - akit a világ még hazug jármába nem tört -, örökké színészkedik, és szerepet játszik. Éppen mert még oly szűzi őszinte! Az élet nem kényszerítette még hazugságra és öncsonkításra.

A színjátszó őszintébb a lírikusnál. A lírikus már szerepet vállal és visz. Shakespeare, a színműíró, az „ezerlelkű ember”, teljesebben kifejezte magát minden lírikusnál. Mindenki ezerlelkű! Falstaff és Caesar, Zuboly és Othello, Prospero és Caliban egy személyben.

Világ felé fordított személyiségünk mindig csonka, s egyes számba írt nevünk hazugság. Életünk csonka és hazug. Csak akkor lehetne teljes és igaz, ha valóság volna, amit a lélekvándorlás misztikus tana hirdet.

Ha az évszázak folyamán sorban és egymás után eljátszanánk minden emberi szerepet. Egyenként magunkra öltenénk minden sorsot és jellemet... Amit az élet nagy drámája kegyetlenül szétoszt a milliók közt.

1932

[BESZÉDE A BAUMGARTEN-DÍJAK KIOSZTÁSAKOR]

Tisztelt Uraim,

ismét elfolyt egy év, s a Baumgarten Ferenc Irodalmi Alapítvány megint elérkezett ahhoz a naphoz, mely alapítója halálának fordulója. Az alapítvány számára ez nem csupán gyásznap: nem csupán a halálról való megemlékezésnek, hanem egyúttal az élet - az alapítványi élet - legjelentékenyebb funkciójának hagyományos napja. Ahogy maga Baumgarten Ferenc nemes végrendeletével halálát is életté és cselekedetté tudta változtatni: úgy méltó, hogy e halál emlékezete is életté váljon, s mindig új és új cselekedetté a hét szűk esztendeit élő magyar irodalom javára és segítségére.

Noha az alapítvány még csak első évtizedét éli, e cselekedeteknek máris történetére és hatására tekinthetünk vissza; fiatal intézményünknek már életrajza van, s múltja, amelyre önérzettel hivatkozhat. Első éveink szomorú időbe estek: szellem és irodalom Kazinczy óta nem küzdött annyi részvétlenséggel, mint napjainkban, s a magyar író gyakran az ínség gyilkos hullámaiban fuldokolt, vagy közönség s kiadó kegyének efemer szalmaszálai után kényszerült kapkodni. Ily körülmények közt az alapítvány működésében bizonnyal jóval nagyobb nyomatékot nyert az emberbaráti és karitatív szempont, mint azt az alapító eleve gondolhatta volna; másrészt kétszeres súllyal esett mérlegünkben az alapítónak végrendeletében kifejezett intenciója, hogy hathatós támogatásunk azoknak az íróknak pályáját igyekezzék könnyíteni, akik a kor ízlésével s az érvényesülés csábjaival meg nem alkudva, eszményibb célokat követnek, s emiatt anyagi szükséget látnak. A karitatív és irodalmi szempontok elkerülhetetlen keverése s az a szándékos gyakorlat, mely a népszerű nevek s a szerkesztőségek kegyelt költői helyett gyakran inkább ismeretlen, fiatal, küzdő és pártfogók nélküli írók felé fordította az alapítvány kitüntetésének sugarait: eleinte népszerűtlenné tették magát az alapítványt is. Bőven van részünk támadásban és kritikában. Ennek ellenére alapítványunk tekintélye nem fogy, hanem évről évre szemmel láthatólag nő és erősödik. Díjai a fiatal írók számára az anyagi könnyebbségen kívül irodalmi fémjelzést is jelentenek, mely literáris közvéleményünk előtt mind nagyobb értékkel jön számításba.

Ezt az emelkedő tekintélyét az alapítvány kétségkívül elsősorban kiváló tanácsadó testületének köszönheti, melynek minden egyes tagja, mint maguk a kurátorok is - akik a döntésekért egyedül felelősek -, minden melléktekintet vagy protekció teljes mellőzésével, tisztán a legnemesebb irodalmi szempontoktól vezéreltetve alkotják meg ítéleteiket. Nyugodt lelkiismerettel mondhatjuk: Baumgarten Ferenc alapítványa, alapítója kívánságának megfelelve, a magyar irodalom ama kevés számú fórumai közé tartozik, melyek, politikai s egyéb idegen mellékzöngéktől szabadon, kizárólag irodalmi célokat követnek, s a tiszta szellemiség fáklyáját tartják kezükben. Az alapítvány nem képvisel semmiféle irányzatot s nem áll semmiféle irodalmi párt, csoport vagy oldal mellé; mindazonáltal él és hat, éppen következetes pártatlansága és kizárólagos irodalmisága által. Él és hat abban az irányban, melyet alapítója elébe tűzött: a legnemesebb eszményiség irányában. A mai magyar irodalom egyik veszélye a nyers és gépiessé vált naturalizmus túltengése. Mikor az alapítvány e tipikusan XIX. századi, mármár félig avult s eredeti szelleméből kikopott naturalizmussal szemben eszményibb célokra törekvő írókat pártfogol, mindenesetre előremutat, a XX. század még ifjú irodalmában lassanként feltörő új szellemiség felé.

Sajnos, míg az alapítvány hatása és irodalmi tekintélye évről évre növekszik, és erősbödést ígér, másrészt mind szűkebbre kényszerül korlátozni intézményünk azt a szerepét, melyet a közelmúlt éveiben vállalnia kellett: hogy az ínségbe jutott magyar íróknak pillanatnyi segélyekkel és gyors támogatással állhasson rendelkezésükre. Az ínség tengere nagyon is

kiáradt, s ugyanazon gazdasági válság, mely e tenger keserű vizeit magasra korbácsolja, az alapítvány jövedelmeit is megcsökkentette: mindaz, amit tehetünk, nagyon kevés ebben a helyzetben. Ilyenformán ugyanazok a szomorú anyagi viszonyok, melyek eleinte a karitatív szempont fokozottabb tekintetbe vételére kényszerítették intézményünket, lassankint mind-inkább e karitatív szempontokról való lemondásra vagy legalábbis azok másodsorba helyezésére kényszerítenek. Segélyalapunk valóban igen csekély arra, hogy minden felmerülő igényt kielégíthessen, s ezért tavalyi példánkat követve, az idén is jobbnak láttuk inkább nagyobb összegű segélyek kiosztásával hathatósabban támogatni néhány érdemes fiatal írónkat, mintsem korlátolt alapunkat szilánkokra szétforgácsolni.

Célunk volt mégis, hogy alapítványunk kitüntetésében az arra igazán érdemesek közül mentül többen részesedhessenek. Ezért - ebben is tavalyi gyakorlatunk szerint - az évdíjat csak kivételesen indokolt esetben hosszabbítottuk meg; ezért szállítottuk le az évdíj összegét is; s ezért csatoltunk a rendes évdíjakhoz két kisebb jutalmat.

Nem zárhatjuk be e jelentést alapítványunk idei működéséről, anélkül hogy meg ne emlékezzünk arról a súlyos veszteségről is, amely tanácsadó testületünk feledhetetlen elnökének, Ambrus Zoltánnak halálával ért bennünket. Az ő finom és szigorú szelleme őrködött ifjú intézményünk első lépései fölött, s nagy érdeme van abban, hogy ez az alapítvány azon a helyes úton indult el, amelyen ma érezzük haladását. Kezdettől fogva önzetlenül s lelkesen vett részt munkánkban; lelkének egy részét adta nekünk, s amíg az alapítvány fennáll, híven fogja magával vinni ezt a lelket, mint kincset, őrzőt és zálogot.

1933

NÉPIESSÉG

1

Egypár friss verseskönyv tanulságosan szemlélteti ennek az úgynevezett „új népies iránynak” eredendő bűneit s veszélyeit. Költőik talán nem „tehetségtelenek”. Sértő Kálmánnak például eleven és színes képlátása van. De hogy elront, elborít, betemet itt minden jobb hatást a sok sujtás és cifrázás! Micsoda „falusi pillanat” ez! A könyv legelső sorait olvasom: egy kis két-strófás idillt a lepénysütésről; s már kezdődik a mesterkélt jelzők kiabáló, sőt alliteráló zuhataga:

Gazda emeli föl a konyhaküszöbön
Barna bütyökbimbós, vöröslángú kezét...

Ez a népiesség megölte testvérét, az egyszerűséget.

Meghúzták az évek maguk.
Bizsereg a fene faruk...

- mondja a költő.

Szöszi felhők tertyegnek égen...
- -
Lődörög a ringó mellük...

- mondja az eprészőkről, nem tekintve pontos szójelentést és grammatikát sem. S mit szóljak az ilyen kínrímekhez:

A szerelmes, nagy Petőfi,
Gombolyag az esze rőfi...

Egyszerűség, vers, értelem, megsemmisülve félreáll e körmönfont póriasság erőltetett hadakozása előtt, s még a névelők is kényelmetlenül érzik magukat. A dal a falut zengi, de az intim szegénység partiarkális színeit túlrikítják a durva és furcsa pórkuriózumok, blazírt városi olvasók kedvéért mintegy gombostűre tűzve: csődörherélés, tetűjárás vagy tizenkét ágú köpések. Bevallom, szörnyűnek találom olykor ezt az etnopornográfikus költészetet, mely körülbelül olyan viszonyban van például az Illyés Gyuláéval, mint Lisznyai volt Arany Jánossal. A Lisznyaiak és Vas Gerebenek nem haltak ki, sőt soha úgy el nem burjánzottak, mint ma. Sértő Kálmánt olvasva nem vagyunk mindig messze a „szotyogó szotty” és „rotyogó rotty” poézisétől. Sőt, épp az a másik fiatal költő is (Radnóti Miklós), akinek új könyve paplanomon hever, s akinek modern szabadvers-uniformisa alatt halkabb líra gyenge szíve dobog: ilyen virágénekeket dalol:

Minden alszik itt, két virág is szotyogva
egymásra hajlik...
s rotyogva nő...

Ahol a virágok is szotyognak és rotyognak, ott nem csoda, ha a napfény „hasra fekszik utakon, és nagyokat mélázva vakarja farát”. Ebben a költészetben a Kraftausdruckok pótolják az erőt, a pongyolaság a spontánságot, paraszti születés a hivatottságot s a fenegyerekség a tehetséget. A költő „örvény és guta”, s osztályharcos hitvallásához híven azt ígéri magának, hogy: „nyelves tűz leszek majd én, urak fejebúbján!” S mintegy alibit igazolandó, Lisznyai utóda váratlanul a marxizmusba huppan, s még az Istent is magával vonja:

Ha kérdezhetnéd, paraszt, az Istent,
Hogy suta fejeddel mit kell tenni?
Fölálmosulna fülledt trónján
És kibökné hogy: szervezkedni.

Zárójelben mondva: ez nem akart a két könyv kritikája lenni. Mint ilyen, kissé egyoldalú volna, s nem egész igazságos. Az ostor csak az egyik oldalt éri; a másik láthatatlan marad. E két költőben vannak jobb dolgok is; bár néha úgy tűnik föl, mintha a póri sújtások és durvaságok nélkül az egyik jámbor Szabolcska-epigonok közé süllyedne, vagy, még rosszabb, Ady-epigonok közé, a másik pedig az egyforma és színtelen szabadversgyárosok proletárseregébe. A hibák valószínűleg mélyen összefüggenek az erényekkel; de költészetük egészét tekintve a hibák ezúttal jelentősebbek az erényeknél. A hibákról akartam beszélni; a tehetség csak belépőjegyül szolgált, e rovatba. Ostorom nem személyt vág; s ahol személyt, ott ezt a személyt különösebben becsülöm. Szeretném büszkén hangoztatni: nem harcolok, Puk Mihály módjára, mezítelen cigányhadak ellen. Noha a cigányhadak mindjobban körülvesznek, megfojtanak, elömlenek mindent, ami igazi irodalom, s nem tudom, meddig tart még... meddig szabad még tartani megvetésünk nyugalmának?

2

Kérdés érkezett hozzám: tudom-e, hogy az egyik költő - akinek verseiről a *Nyugat* múlt számában bíráló megjegyzéseket tettem - valóságos és hamisítatlan parasztfiú? Ha tudtam volna, bizonnyal egészen más szemmel néztem volna költészetét.

Itt a feleletem: tudtam, és nem néztem más szemmel. Nem vagyok hajlandó más mértéket alkalmazni a paraszti s mást az úri származású költőre. Arany János is paraszti származás, Burns is az volt hajdan. Egyik sem igényelt külön mértéket. A kritika nem vehet tekintetbe enyhítő körülményeket: csak az eredményt nézheti.

De nem is erről van szó, s a paraszti származás nem mint enyhítő körülmény szerepel, hanem mint külön dicsőség, költői érdem, mely egymagában is előre fölszökteti a költő verseinek értékét, presztízsét. Oly babona, mely mindinkább kezd elharapózni irodalmi életünkben, s mely ellen hangosan tiltakozni kell. Értem, ha Móricz Zsigmond különös melegséggel fedezi fel a parasztszármazású írót; de nem értem, ha valaki a paraszti származást mint irodalmi glóriát fonja a költő feje köré. Ez fontos a költő megértésénél, de nem megítélésénél.

Bizonyos, hogy gyermekkorunk miliője döntő hatással van egész lelkünkre, és sokszor mondták már, hogy az író abból él haláláig, amit első húsz évében látott és szenvedett. A parasztfiú nagy kincseket hozhat magával a népkultúra ismeretlen mélyeiből; de mégsem nagyobb kincsek ezek, mint amiket bárki hozhat az emberiség titokzatos mélyeiből. S elsősorban: lássuk a kincseket! Suhancok érkeznek egyenesen a faluról, gyalog! s hetykén követelik, hogy portékájukat megbámuljam. Mutasd előbb: nem szórtál-e el minden jót útközben? s nem cserélted-e be a külvárosban hitvány vásári cifraságért? Nem érdekel, honnan jöttél, s minő alkalmatossággal. Csak egyetlenegy érdekel: mit hoztál?

Melledre ütsz, s büszkén hivatkozol rá, hogy te vagy a nép gyermeke, a falu szíve, s talán még azt is hozzáteszed mint különös rangot, hogy sejtelmed sincs a műveltségről. Nekem ez a rang kevéssé imponál, inkább bizonyos gyanút kelt: ha költő vagy, minden életre s lelki gazdagságra szomjas, hogyan van hát, hogy nem iparkodsz mohón fölszívni a kultúrát, amelybe annyi élet és lelki gazdagság ivódott bele, és öröklődött rád? S ha eredetiségedet és „őserődet" félted a kultúrától: micsoda gyönge legény lehetsz! Arany és Petőfi nem féltették a magukét.

Ők csakugyan türelmetlen szomjjal itták a vén Európa szellemi italait, pedig ők még sokkal szűkebb csatornákon kapták, mint ahogyan már te megkaphatod.

Nem adok hát semmit arra az ostoba magyar babonára (mely még a Baczur Gazsik korából származik), hogy a műveltség árt a költészetnek. A világirodalom éppenséggel nem bizonyítja ezt. Még kevésbé adok arra a kasztszellemre és osztályelőítéletre, mely a paraszt- vagy proletárszármazást tekinti a költői tehetség kritériumának. Jelen voltam, mikor egy ismert fiatal írónk fülig elvörösödött, s majd a föld alá süllyedt szégyenében, mert leleplezték, hogy az apja nem parasztzsellér volt, hanem magas rangú állami tisztviselő. Mintha egy álgrófot lepleztek volna le. A parasztgőg és proletárgőg éppoly arisztokratikus osztályérzés, mint a grófgőg. Ezeket a szempontokat valóban korbáccsal kellene kiverni a kritikából. A költészet birodalmában nincsenek kasztok és származási előnyök. Mindenki az, ami; de legbelül csak ember. S ez az egyetlen rang vagy kaszt, ami költővé avathat. Óriás csak akkor lehetsz, ha kinövöd ruháidat. Ahogy Tolsztoj kinőtte a grófságot; s Petőfi és Arany a parasztságot.

1933

A HALHATATLANSÁG HALÁLA

A magyar író halálra van ítélve.

A halál közös emberi sors. De az író, a költő, sok-sok évszázon át büszkén ismételgette a *non omnis moriar*-t. Bizonyos fokig, valamilyen értelemben mentes volt ő a közös sors alól, s külön *eszkatológiát* igényelt. Túl az életen és a halálon, a költő igazi eleme a halhatatlanság.

„Ketyegj, vén jó költő-vigasz!” - sóhajtott föl szegény Tóth Árpád halálos ágyából. Némi szelíd öngúny és szkepszis volt ebben a sóhajban: ki hisz már benned, vén jó költővigasz? Stendhal a XX. századra ígért magának minden dicsőséget. Csokonai száz év határidőt szabott. Ami nagy szellemek megkülönböztető hite volt hajdan, az ma dilettáns naivságnak hatna.

- Mit bánom én, mi lesz a halálom után! - mondja a mai költő. Bizonnyal nem egészen őszintén. A pszichológia törvényei őrá is érvényesek; s James óta jól tudjuk, hogy a sokféle „szociális énnek” szintúgy megvan a maga életösztöne és halálfélelme, mint testi mivoltunknak. A költői dicsőség épp egy ilyen „szociális én”. A mai költő megvető kézlegyintése titkos bizonytalanságot és önvédelmet leplez. Halhatatlanság, költők dicsősége a síron túl? Micsoda gondolat ez Magyarországon, a XX. század negyedik tizedében?

Ki tudja, mi lesz Magyarországgal? Ki tudja, mi lesz egész Európával, az európai kultúrával? De nincs szükség apokaliptikus félelmeink fölidézésére. Nincs szükség külső katasztrófára, kultúránk összeomlására gondolni. A magyar irodalmi élet szemlélete magában is elég kételylecke a halhatatlanság naiv hite ellen. Aki itt meghalt, az jól meg van halva. A nyugati gazdag irodalmak folyton idézgetik régi nagyjaikat, pillanatra sem hagyják őket a sír csöndjébe merülni. Alakjuk ott áll a szellem birodalmának minden útkeresztezésénél, mint határkő, mérték, kiindulás, örökre láthatóan, egyre más és más oldalról, új és új részletekkel megvilágítva, minden művelt lélekbe beévődve, valósággal a gondolkodás részeivé válva, amiket nem lehet ignorálni, éppúgy, mint a nyelv szavait.

A „kollektív lélek”, mint egy óriás gramofon, őrzi meg a legérdemesebb hangokat, minden rezdülésükkel és akcentusukkal.

Ki meri mondani, hogy nálunk is így van? Régi költőink még ígérhettek maguknak bizonyos halhatatlanságot. Költészet, irodalom, akkor még nemzeti szükségletnek látszott, művelni azt majdnem politikai cselekedetnek. A költők neve a nemzeti hősök és politikusok neve mellé sorakozott e politikus nemzet tábláin. Üres név, mint amazoké. A politikai cselekedet aktuális dolog, s mihelyt elveszti aktualitását, a múlté lesz, a történelemé. Ha az irodalom csak a nemzeti cselekvés egy része: akkor az írás is meghal, mint a cselekedet, mely mindig a pillanathoz tapad, az adott viszonyokhoz, s értelmét veszti a viszonyok változtával. Az íróból csak a puszta név marad, akár a cselekvés emberéből; a név mögött a halott akció emléke, csönd, semmi, történelem. Nem is irodalmi halhatatlanság ez. A francia vagy angol klasszikus író neve eleven lelket jelent, folyton ható akcentusokat és rezdüléseket: a magyaré csak egy régvolt nemzeti dicsőséget. Kriptafelírás, aranyos betűkkel.

Mióta azonban - a kiegyezés után - íróink közvetlen szerepe a nemzeti cselekvésben megszűnt, s irodalmunk végképp és elvileg különvált a politikától: még ez a temetői halhatatlanság sem igen jár ki a magyar irodalom hőseinek. Talán Ady volt az egyetlen (az „utolsó nemzeti költő”, mint egy újabb írónk nevezte), ki azóta még egyszer nemzeti szerepet - a nemzeti ellenzék szerepét - tudta adni a költészetnek, és megkapta az aranybetűket. Mondanom sem kell, hogy ezek az aranybetűk is ezt a nemzeti szerepet jelzik csak, s egyébként Ady majdnem oly jól meghalt, mint akármely más költőnk. Már félszáz év telt el, csak Arany

János halála óta is; nem egy írónk szép karriert futott meg; de alig lehet tökéletesebb halált elképzelni, mint amibe ezek a karrierek szinte egyik napról a másikra belezuhantak. Gárdonyira gondolok és Bródy Sándorra, Kiss Józsefre vagy akár csak a nemrég elhunyt Ambrus Zoltánra is. Ki emlegeti még őket? s mi ok lenne őket emlegetni? Új és új írók jönnek, a közönség jóformán kizárólag regényt olvas, s a helyzet egyre kilátástalanabb lesz a „költőhalhatatlanság" szempontjából: ki nyúlna a régibb regényekhez mikor a legújabbakat is alig van ideje elolvasni, s mért lenne a régi jobb, mint az új? Kivéve az egészen régiek, a műfaj hőskorából ami a sznobizmust is kielégítheti...

Új halhatatlanságok nemigen születhetnek így; legfeljebb a régiek maradnak meg. Egy-egy kivételes siker, imponáló termékenység, hosszú pálya vagy reprezentatív életszerep benyomhat olykor egy nevet a közönség tudatába, annyira, hogy a név túléli az írót; noha alig csalódunk, ha azt hisszük, hogy inkább a név, mint a művek. Így marad meg régi színészek neve is. A halott letűnik a piacról; s az irodalom, mindig inkább, ez a piac, legalább a közönség szemében. A magas irodalom presztízse lehanyatlott; még a sznobok is más, korszerűbb sznobságot keresnek az irodalmi helyett. Aki kívül áll a piacon, halála után éppoly kevéssé remélhet dicsőséget és sikert mint életében. Ide tartoznak a versköltők, ha csak nem politikával, szónoklattal, dobveréssel dolgoznak; amit jó költő bizonyára nem tesz meg.

Szegény Tóth Árpádra gondolok itt megint; minden más irodalomnak büszkesége lenne: s nálunk ki említi? Olykor látom nevét, felsorolásokban, másod-, harmadrendben, messze az élő nagyságok után, kik közül nem egy a cipőzsinórát sem volna méltó megoldani. „Vén jó költővigasz!" Ahol olyan tökéletes költő, mint Tóth Árpád, nem lesz nagy névvé legalább a halála után: ott valóban haldoklik a halhatatlanság.

De mindez, jól tudom, naiv és ósdi beszéd az igazi *mai* irodalmár füleinek: nem a piacról van szó, hanem az életről! És rajta csak: tűnjön el, akinek az élettel, az aktuális küzdelemmel nincs semmi kapcsolata! Az élet több, mint a halhatatlanság, és a mai költő azért mai, hogy a mának írjon, és ne például a holnaputánnak. A holnapnak írni éppoly henyeség és dezertálás, mint a tegnapnak. A halhatatlanság haldoklásának nemcsak külső okai vannak, hanem egészen belső oka is: s ez a mai irodalom *életessége*. A tegnapi regény elavul, mint a tegnapi újság, mert éppoly forrón, aktuálisan mai dolgokról igyekszik szólani, mint az újság.

Semmi sem halandóbb az életnél. A külső, napi életnél, mely maga a cselekedet.

S itt az igazi titka annak a megvető magatartásnak, ahogy a mai író a halhatatlanság gondolatával szemben áll. Ez a gondolat rossz lelkiismeretet ébreszt benne. Mindaz, amit ő az irodalomban mint fontos, méltó és mai ambíciót zászlajára tűzött, rákacag erre a gondolatra, mert teljesen a mához kötődik. Vágyak, szárnyalások, erők vannak őbenne is, melyek nem pusztán a pillanatnak szólnak. Máskülönben nem is volna igazi író vagy költő, hanem őszintén és egyszerűen: cselekvő ember. De költőségével ő nem dicsekszik, csak emberségével. Művészi ösztöneit restelli kora és társai előtt, s művészetét mindenképp leplezni iparkodik. Csak harcos értékeit teszi kirakatba (melyek pedig szükségszerűen gyengébbek, mert hisz harcosnak bizonnyal van különb harcos, mint költő.)

De ő anatéma alá vet mindent, ami nem szolgál közvetlen a harcnak, s anatémájában türelmetlen, mint az első keresztények. Jelszavai szerint: aki *elhallgat*, vagy *másról beszél*, az is az uralkodó rosszat támogatja, és ellenség. Nincsen hát tiszta irodalom; csak propaganda van: minden más üldözendő.

Természetesen, ezt a receptet maga sem tudja egészen követni, s szerepéből ki-kiesik, mert hisz ő is költő, azaz írásban is ember, egész ember s az ember mégiscsak több és más a puszta társadalmi harcosnál. Nem követi receptjét, de annál hangosabban hirdeti, ami magában is elég pusztítás. Soha zsarnokibb, irodalomellenesebb jelszót nem talált ki a legvakabb

nacionalizmus. Ha ez a recept megvalósulna, csupa irányművek születnének, melyek másnapra már elavulnának. A halhatatlanság valóban meghalna, s helyette vakon élne az élet, a külső, aktív élet, mely percről percre él, s percről percre feled; egyetlen valósága a harc, s nem lát tovább a harc pillanatnyi igényeinél.

Van azonban egy másik élet is, egy belső és szellemi élet, amely nem feled, hanem önmagával folyton gazdagodva, minden percben egész múltjával jelen van. Ez az élet maga a halhatatlanság; az egyéneknél úgy hívják, hogy: *lélek*; a nemzeteknél pedig úgy, hogy: *irodalom*. Ez az élet az egyetlen, ami haladásra, belső fejlődésre képes, ami túllát a percen és harcon; nélküle az ember világa megvakulna, s az állati *struggle for life* céltalanságába hullna vissza. Többször fenyegetett már ez a megvakulás a világtörténet folyamán, s ma ismét fenyeget. Nemzetek, pártok, osztályok vad és zsarnok szervezetekben néznek farkasszemet, és semmi sem fontos előttük, csak a harc.

A költő, az író, részt vesz a harcban, és hogyne venne részt? Idegei vibrálnak a kor lázaiban. Dante is pártember volt, hajdan, csupa szenvedély és fanatizmus, és talált egy pártot, melytől nem a pártnak, nem is egy nemzetnek, hanem az egész emberiségnek diadalát, megváltását, egységét és békéjét remélte. A költő lehet hőse pártjának, a harcnak, az aktív életnek; s feláldozhatja e harcban erejét, egész önmagát, életét! Sőt költészetét is: joga van rá. De ha életét áldozza, számoljon a halállal, s ha költészetét hozza áldozatul, ne akarjon tovább is költő lenni.

Van viszont egy másik hősiesség (amint van egy másik élet), s ez az a hősiesség, amire az író mint író speciálisan hivatott és elkötelezett. S ez egyúttal az, ami a maihoz hasonló harcos időben talán a legnehezebb. Ez a kötelesség pedig abból áll: minden harcon, küzdelmen és aktív életen keresztül megőrizni azt a másik életet, amit halhatatlanságnak neveztem: a lelket, az irodalmat. Aki ezt vállalta, s teljesíteni tudta, annak írói jelleme kifogástalanul áll előttem; aki nem teljesítette, azt mulasztás, sőt árulás terheli.

Ignotus, aki egész életén át leghangosabban küzdött az életnek és politikának az irodalomba való beavatkozása ellen, most egész nagyszerű múltját megtagadva, alkonyodó fejjel lövészárokba küldi az ifjúságot. Ez az ellenszenves szerep egyúttal felesleges is: az élet úgyis lövészárokba ültet mindnyájunkat, s bizonnyal becsülettel fog harcolni az, aki becsületes. Ignotus hívebb lenne önmagához, ha arra a másik, nagyobb hősiességre tanítaná ifjú híveit: kiemelni fejüket a lövészárokból, s szabadon nézni szét a messzeségbe, nem törődve a keresztül-kasul, jobbról-balról száguldó golyókkal. Harc közepén még mindig a legkényelmesebb dolog lövészárokba bújni. Ignotus avval vádol bennünket, hogy elefántcsonttornyunkba vonulva cirkulusainkat rajzolgatjuk, s mindig tudtunk vigyázni rá, hogy cirkulusaink megnyerjék a betóduló katonák tetszését. Ignotusnak nagyon rossz memóriája van. Ő tudja legjobban, hogy köreink nem mindig tetszettek a katonáknak, s elefántcsonttornyunkat nem lifttel és gázkonyhával, hanem bizony lőrésekkel és dacbástyákkal kellett fölszerelni. Nem egy közülünk személy szerint is átment oly dolgokon, melyeket nem mindenki ismer, aki a harc hitvallását hordja ajkán, s pacifizmusunk a magunk számára nem békét, hanem örök háborút jelentett.

Ez a háború nyilván ma is tart még, s nem is ér véget addig, amíg élünk. Híven és keményen álljuk a régi harcot, az irodalom szabadságáért, egy politikus nemzet közepett, egy örökké gyanakvó konzervativizmus csendőrei előtt. De állni fogjuk a másik harcot és másik gyanút is, a kornak és korszerűségnek ostoba babonáival és zsarnok jelszavaival szemközt. Rég elhagytuk az elefántcsonttornyot, de sohasem fogunk lebújni a lövészárokba. Szabadon csatázunk, a szabad ég alatt. S amíg mi lélegzünk, a haldokló magyar halhatatlanság is lélegzik még bennünk.

1933

BERGSON VALLÁSA

BERGSON

Az elsők közt voltam, akik a nevét Magyarországon leírták. Azóta ez a név kiirthatatlanul beivódott az európai köztudatba. S nem is annyira maga a név, mint a bergsoni gondolkodás.

Akit ez a gondolkodás egyszer megérintett: alig láthatja többet a világot pontosan úgy, ahogy azelőtt volt szokás. S akit nem érintett, az körülbelül oly mód beszélhet filozófiai témákról, mint ahogy matematikáról az, akinek a differenciálszámításról sejtelme sincs. A differenciálszámítás az értelem statikus hálóját segít mindig szorosabban, mindig illeszkedőbben és nyújthatóbban ráborítani a mozgó, változó világra (mint ahogy a körre borítanál egy virtuálisan végtelen sokszöget). A bergsoni intuíció magát a mozgást, a változást akarja megfogni, amire a puszta értelem már nem is képes. Akár sikerül ez a törekvés, akár nem, bizonyos, hogy a világot többé nem nézhetjük a puszta értelem mechanikus kategóriáiban, nem hozhatjuk semmiféle monisztikus közös nevezőre: a sokszög mögött számba kell vennünk a titkos görbe lendületét, a geometria mögött a mozgást, a matematika mögött az életet, a mechanizmus mögött a szabadságot.

Az első érzésem, mikor Bergsont fiatal koromban először olvastam, a fölszabadulás érzése volt. Ez a gondolkodó kétségtelenül megszabadította a filozófiát a „természettudományos" és agnosztikus század bizonyos fojtó előítéleteitől és csüggedéseitől, s közvetlen adatokból s pszichológiai tapasztalatokból indulva ki, az empirikus naturalizmust a saját fegyvereivel verte meg. Ezzel ismét utat nyitott a metafizika felé, mely az emberi szellemnek örök és megtagadhatatlan szomjúsága, s melyet Kanton kezdve már annyian megöltek, hogy a XX. század elejére már tökéletesen halottnak látszott. Bergson maga egyelőre nem kísérelte meg fölhatolni a világ nagy épületének magasabb emeleteire. Csupán a zegzugos földszinti járatokat tisztította ki a lerakódott gondolattorlaszoktól s utat elállító „természettudományos" babonáktól. Nem kutatta az emberi társadalom törvényeit, morál és normák eredetét s kötelező voltát, a vallás szükségességét s viszonyát az igazsághoz. De új kapukat tárt e már-már reménytelennek tetsző kutatások elé.

Izgatottan vártuk a gondolatokat, melyek elég merészek lesznek majd megindulni a föltárt kapukon át.

FILOZÓFIA ÉS EMBERI PROBLÉMÁK

Minden ok megvolt rá, hogy ezeket a gondolatokat elsősorban magától Bergsontól reméljük. Mikor először láttam (új könyvének címéből), hogy kutatásainak talapzatára erkölcsi és teologikus felépítményt emelt: kíváncsiság ébredt bennem, de meglepetés alig. Sohasem tudtam őt pusztán úttisztítónak, egyes problémák óvatos megoldójának tekinteni; noha többször kijelentette, hogy nincs „rendszere"; a filozófia az emberiségnek kollektív munkája, s részletmegoldások lépcsőin kell haladnia, mint a tudománynak. Én nem tudok szabadulni attól az érzéstől, hogy a filozófia csak úgy „kollektív munka", mint akár a költészet. Minden nagy filozófus (mint minden nagy költő) egy egész külön világ, s külön egy egész világ: egymással gazdagodva, de voltaképp nem folytatva egymást. Folytatni csak azt lehet, ami nem kész és teljes. A filozófus nem a világ egy-egy részét, hanem az egész világot érti át gondolkodásának minden lélegzetében, s ellenállhatatlan kényszer űzi, hogy világképét teljesen ki is fesse, az emberi és isteni problémák csúcsáig. Ezek éppen azok a problémák, amiket a közönséges tudomány megoldhatatlanoknak tart; s ezeknek megoldása mégis az, amit a laikus elsősorban vár a filozófiától. Bergson egy tanulmányában beszél erről, s igazat ad a laikus ösztönének. A

filozófusnak - minden filozófusnak külön-külön és ideiglenesen is - végelemzésben ama naiv, de lényeges kérdésekre kell felelnie: élet és halál, Isten és ember, cél és jövő kérdéseire.

Bergson nem sietett a felelettel. Lusztrumok teltek, egy világháború zajlott le, a bergsonizmus beszivárgott a szellemi élet hajszálcsöves rendszerébe, s mindenki iparkodott levonni világnézeti konzekvenciáit a saját álláspontja szerint. Bergson hallgatott; bár egy-egy futó nyilatkozatából már kiérződött, hogy hallgatása nem végleges. „*A tudat közvetlen adatairól szóló tanulmány*-ban - írta egy katolikus pap kérdésére - éles világításba helyeztem a szabadság tényét. *Anyag és emlékezet* című könyvemben kézzelfoghatóvá tettem a Szellem valóságát. A *Teremtő fejlődés*-ben tisztán rámutattam a teremtés bizonyosságára. Mindez magában hordja a monizmus és panteizmus cáfolatát. De pontosabban kifejteni e konklúziókat: ahhoz egészen másfajta problémák megközelítése volna szükséges - az erkölcsi problémáké." S egy róla szóló könyv függelékében olvashattuk nyilatkozatát az Isten létének kérdéséről: „Ezt a kérdést voltaképp sohasem érintettem munkáimban. Úgy gondolom, elválaszthatatlan az erkölcs problémáitól, melynek tanulmánya néhány év óta foglalkoztat. Az a pár sor a *Teremtő fejlődés*-ben csupán pierre d'attente..."

A hosszú *attente* után végre itt van a kezemben a könyv, mely Bergson filozófiai művét az erkölcsi és isteni problémák végiggondolásával betetőzi: *Les Deux sources de la morale et de la religion.*

A VÁRVA VÁRT KÖNYV SORSA

Szomorú tünete korunknak, hogy még ezt a könyvet is a Politika szempontjai fogadták. Nem mintha nem lenne érthető, hogy a válaszútra jutott emberiség filozófusaitól elsősorban cselekvésbeli útmutatást szeretne kapni; de a mai emberiség, pártjai és szektái szerint, nem útmutatást, hanem igazolást vár, s nem tanulni akar bölcseitől, hanem diktálni nekik... Bergson filozófiája sok tekintetben tényleg reakció, az legalább a XIX. század lapos materializmusával szemben, régi, nagyobb szellemiségű korok gondolkodásához térve vissza. Csakhogy a filozófiai reakció nem jelent okvetlen politikai reakciót, s Bergson művének konklúzióival bajos is lenne ilyesmit alátámasztani. Aki a statikus, dogmatikus morál vagy a tradicionális vallás propagandáját szimatolja benne, alighanem éppúgy csalódni fog, mint ahogy csalódott, aki a bergsoni *élan vital*-ban a „Tett propagandájának" elméleti támaszát kereste. Bergson társadalmi konklúziója a béke és haladás programjába torkoll, s utolsó fejezetében, közvetlenül az életbe kapcsolódva, az emberiség legaktuálisabb problémájára - a háborús megsemmisülés veszélyének félelmeire - keres választ.

Mégis, meg kell mondani, hogy ez a válasz, s az egész válaszoló és betetőző könyv nem hat avval a frisseséggel, avval a meglepő és meggyőző erővel, felfedező és utat nyitó revelációval, amivel a régi, szerényebb célú Bergson-könyvek hatottak. Nem mintha a szerző zsenialitása csökkent s a könyv kitűnősége kétségesebb volna. Bergson éles tekintete, mély introspekciója, elemző és kombináló ereje ma is a régi. Kompozíciója éppoly tökéletes, stílusa éppoly ragyogó mint azelőtt. Argumentációja szellemesebb, megfigyelése dúsabb és pontosabb, vonalvezetése biztosabb és elegánsabb, mint valaha. De gondolkodásmódja nem hat többé az újság erejével: módszere már rég a tudomány közkincsévé lett. Aztán e módszer csak addig igazán meggyőző, amíg az egyes ember mindenki által könnyen ellenőrizhető introspekciójára szorítkozik. A társadalom és történelem introspekcióját nehezebb megvalósítani. Bergson iparkodik az egyes emberi lélek finoman elemzett tulajdonságaiból és tüneményeiből levezetni az egész emberiség lélektanát: de ez a levezetés végelemzésben mégiscsak kombináció, érdekes egyéni elgondolás morál és religió nagy kérdéseiről, de nem tudományos reveláció többé, nem váratlan útnyitás.

AZ ERKÖLCS ÉS VALLÁS KÉT FORRÁSA

Mégis vannak gondolatai, melyek bizonyára tovább fognak forrni az emberi gondolkodás kohójában. Ilyen mindjárt az erkölcs és vallás kettős forrásának és szerepének gondolata. A közkeletű erkölcs kétségtelenül a törvénnyé kövült szokások összessége, s a szokásokat a társadalomnak önvédelme alakította ki. Önvédelmük az egyén ellen, kinek érdekei ellentétesek lehetnek a közösségével. Önvédelmük voltaképp az ész ellen, mely az egyént érdekeiről felvilágosítja és fölszabadítja. Az ész ezzel túlmegy eredeti szerepén, mellyel, az ösztönt helyettesítve az élőlények bizonyos ágánál, a létért való küzdelem lámpásául szolgál. Hasznos lámpás, de veszedelmes is egyúttal. A veszélyt az ösztön megmaradt csökevénye semlegesíti, éppen azáltal, hogy megteremti az erkölcsöt, mely egyénfölötti eredetével s a mindannyiunkban élő ösztön titkos támogatásával hatalmasan köti s kötelezi az egyént még akkor is, ha parancsa minden érdekével, s minden ésszerűséggel ellentétes.

Az észnek van még egy másik veszélye is a küzdelem szempontjából: elcsüggeszti, megfélemlíti a küzdő embert. A véletlen ezer esélye, a legyőzetés lehetősége, a halál rémképe les rá minden lépésénél. Az ész felfedezi ezeket a kockázatokat, amelyekről a boldog állat mit sem sejt. Az ember szerencsétlenebb az állatnál. Isten csodája, ha kétségbe nem esik, s zavart lélekkel ki nem áll a küzdelemből. A természet (melynek látszólagos céltudatosságát Bergson már a *Teremtő fejlődés*-ben oly mélyrehatóan elemezte) ezt a veszélyt is semlegesíteni tudja. Az ember mindent, ami körülötte van, ösztönösen önmagára vonatkoztat, minden jelenségben önmagára irányuló intenciót szimatol, s ebből áll elő az a jelenség, amit Bergson fabulációnak nevez. Ahogyan a fabuláció pszichológiai gyökereiről s óhatatlan elhatalmasodásáról beszél: a legragyogóbb bergsoni analízisek egyike. Az ember titkos hatalmaktól érzi magát körülvéve; minden tárgy, ami útjában fölmerül, feléje néz. Barátságosan vagy fenyegetően. Így keletkeznek a mesék, a mitológiák és teológiák, egy egész új, kisegítő világ, mely kiszámíthatatlan, láthatatlan, de mindig ránk néző és velünk törődő aktivitásával a földi erők és esélyek félelmes voltát eltörpíti, sivárságukat ellensúlyozza. A véletlen nem véletlen többé, a titkos hatalmak erőre kapnak, egyéniséget nyernek, önálló életet kezdenek, művészet, irodalom szövődik belőlük, áldozat és szertartás iparkodik őket megnyerni vagy megvesztegetni.

Erkölcs és vallás... de mindez még korlátolt erkölcs és korlátolt vallás. Az erkölcs, mely pusztán harci erkölcs, a törzsek és kasztok összetartásának biztosítéka, bolyerkölcs; és a vallás, mely szintén csak a harc bátorítója és szövetségese, nemzeti vallás, nemzeti istenekkel, akik egymással is hadakoznak, s maguk sem állnak a magasabb morál alapján. Zárt társadalmak erkölcse s vallása... Egy családé, majd egy törzsé, aztán egy nemzeté... Az összetartás tágul, mindig nagyobb és nagyobb tömegeket fog be, hogy erősebb legyen a kívül maradottak ellen. A szeretet csak a gyűlölet eszköze. A végső lépést sohasem teheti meg, s nem lehet emberi szeretetté, keresztény morállá, mert ez lényegi különbség, ugrás volna. Semmiféle kitágulása a társadalmi erkölcsnek nem vezethet idáig. Éppígy nem lehet a nemzeti vallás keresztény vallássá, mely minden embert átfog, mint egy Atyának gyermekeit, aki „minden nemzetek atyja”.

Ez a másik erkölcs és másik vallás másik forrásból fakad, mélyebb és nehezebben hozzáférhető forrásból, mely csak egy-egy egyénben tör föl olykor, s lassú szuggesztióban szivárog át a kiváltságos egyének környezetébe; a próféták erkölcse és misztikusok vallása ez, nemzetüket korholó prófétáké és Istennel egyesült misztikusoké... Nem az élet statikus morálja és religiója többé; szolgája és segítője... Hanem dinamikus erkölcs és vallás, mely az életet kiveti sarkaiból, új, az emberinél magasabb életet készítve elő... Csoda, melyben a zsákutcába jutott emberiségnek talán még reménye lehet.

Elemzése oly problémákat érint, és oly perspektívákat tár, melyek külön cikket érdemelnek.

BERGSON. FOLYTATÁS. AZ ERKÖLCS

Bergson új könyvének címe: *Az erkölcs és a vallás két forrása.* De jobban megfelelne a könyv tartalmának, ha a cím így hangzanék: *Két erkölcs, két vallás.*

Hadd vizsgáljam először az erkölcsöt. Két különböző erkölcsről van itt szó, amelyek közül az egyik nem folytatása, kitágulása vagy magasabb emelete a másiknak, hanem inkább teljes ellentéte. Az első a zárt társaságok morálja, a társadalom kényszerű önvédelme az egyén külön akciója ellen, biztosítéka az együttműködésnek a közös létharcban, közös ellenségekkel szemközt... Ez a nemzetek és kasztok morálja, a törzsi szokások összessége, melyek valami misztikus kötelező erőt nyertek egyénen túli fenségükben; voltaképp mindig harcos és zárt morál, mely sohasem foghatja be az egész emberiséget, az egész világot, mert lényegében van, hogy mindig egy bizonyos körön kívül levők ellen irányuljon: belül önerősítő szeretet és összetartás, de kifelé idegenség és harc és gyűlölet...

A másik morál ennek éppen az ellentéte. Nem zárt, hanem nyílt. Nem statikus, hanem dinamikus. Nem a harcé, hanem a szereteté, mely még az ellenséget is szereti. Célja nem a törzsek és társaságok konzerválása, hanem inkább széttörésük és kitárulásuk. Forrása nem a társadalmi szokás, hanem az egyéni inspiráció; s éltetője nem a társas kényszer, hanem a prófétai egyéniségek szuggesztív hatása. Őrei nem a társaság papjai és hatóságai: ellenkezőleg, papok és hatóságok gyakran kényszerültek a társaság érdekében halálra küldeni a prófétákat. Szókratészeket és Jézusokat. Nem a törzs, nemzet vagy kaszt morálja ez többé. A próféták nem szolgái, hanem vezetői és bírái a tömegfelfogásnak, s gyakran kemény szavakkal ostorozzák nemzetüket és kasztjukat az Isten nevében, akitől személyes küldetésüket nyerték.

BERGSON. A VALLÁS

Micsoda Isten ez? Aligha csupán egyike-másika a nemzeti vagy törzsi isteneknek, akik a nemzeti vagy törzsi lélek önvédelméből születtek: önvédelméből a félelem ellen, mely a harcra képtelenné tenne, ha láthatatlan erőket s isteneket nem éreznénk magunk körül szövetségesek gyanánt. Noha a próféta és misztikus prédikátor többnyire a nemzet isteneire és a közkeletű mitológiára hivatkozik, minden szava elárulja, hogy ez nála csak nyelv és öltözet, amelynek színeibe emberi szavakkal ki nem fejezhető misztikus istenélményét öltözteti. Ahogy az erkölcs kétféle lehet, és két különböző forrásból eredhet: úgy van egy másfajta vallás is, mint a praktikus törzsi és nemzeti vallások, az önmegnyugtatás s az egész természetet közvetlen érdekeinkre vonatkoztató antropomorfizmus primitív fabulációiból komplikálttá szövődött mitológiák.

Ez a másik vallás: a misztikusok, az Istenséggel, a teremtés szellemével közvetlen kapcsolatba jutott emberek vallása.

A misztikus élmény az újabb, lélektani filozófia különös érdeklődésének tárgya, s többek közt maga James, a Bergsonhoz sok kapcsolatban álló nagy pszichológus tette vizsgálat tárgyává. Bergson ezeknek a kutatásoknak fonalát ragadja meg, s továbbtapogatózik, egészen a misztikus élmény gyökeréig, amely nem lehet egyéb, mint az élet primitív lendületébe való visszatalálás.

Mert a misztikus élmény elsősorban és minden tapasztalat szerint: lendület. Nem intellektuális reveláció, nem kontemplatív szemlélet s nem puszta érzelmi elömlés. A nagy misztikusok megnyilatkozásai - melyek a legkülönbözőbb korokban s égtájon csodálatosmód hasonlítanak egymáshoz - vajmi keveset tudnak elmondani az értelem nyelvén, s ebben is (ahogy azt

jeleztem már) a hagyományos mitológia szótárára szorulnak. Ők nem is annyira szavaikkal nyilatkoznak meg, mint életükkel, létükkel és cselekedeteikkel. Írásaik gyakran nem is maradtak, vagy nem ismeretesek a tömegek előtt, melyek hatásukat, lendületüket átveszik. Ezt a hatást, ezt a lendületet elsősorban az élet, a cselekvés adja. A nagy misztikusok valamennyien cselekvő emberek. S nagyon távol vannak attól, hogy a földi élettől idegen éljenek, valami túlvilágban.

A misztikusok a lendületben élnek, amely maga az élet, úgy, ahogy az anyagban, az anyag ellen, munkál és utat tör. Csakhogy ők őserejű forrásáig, osztatlan gyökeréig tudtak leszállni ennek a teremtő lendületnek, mely az anyaggal való küzdelmében több helyütt megakadt, ágakra bomlott, zsákutcába jutott. Egyik ágában az ösztönnel küzd, másik ágában az értelemmel, s minden új állatfaj, mely a földön megjelenik, egy-egy új győzelme s egyszersmind új megakadása, megfeneklése ennek a küzdelemnek. Az ösztönt végső kifejlődésében a hangyánál bámulhatjuk, mint az értelmet az embernél. De amint a hangyának is van értelme, az embernek is vannak ösztönei; mindannyiunkban - ha elerőtlenedve és ködösen is - él és működik s legalább csökevényszerűen vonaglik a teljes őslendület. Nem lehetetlen hát, hogy egy-egy kivételes egyéniség ebbe az őslendületbe belsőleg vissza tud helyezkedni, s mintegy fölerősítve magában a csökevény fényeket, a teremtő lendületnek oly teljes intuíciójáig emelkedik, mely vallási nyelvre lefordítva szinte az Isten látását, sőt bizonyos mértékig a teremtő Istennel való azonosulást jelenti.

SZERETET. BERGSON TEOLÓGIÁJA

Így nyert a tudományos megismerés mintegy kiegészítést és meghosszabbítást a misztikus megismeréstől, melynek értékét az egybehangzó és szuggesztíven őszinte tanúbizonyságokkal szemben nagyon nehéz kétségbe vonni. Bergson figyelmeztet rá, hogy abban az időben, mikor Afrika belseje még *terra incognita* volt, a tudomány gyakran igazodott egyetlenegy kutató elbeszéléséhez, akinek becsületessége elegendő garanciát látszott nyújtani. Igaz, hogy az adatokat jog szerint bárki ellenőrizhette, akiben megvolt például egy Stanley bátorsága s anyagi és szellemi ereje, hogy Livingstone nyomait kövesse - de ilyenek még sokkal kevesebben voltak, mint akik a misztikus megismerés erejét és képességét nyerték a sorstól vagy Istentől.

A misztikus tapasztalatok és vallomások, kortól és néptől függetlenül, s egymásról mit sem tudva, folyton ellenőrzik és megerősítik egymás igazságát, s együtt oly evidenciát alkotnak, mely ellen alig lehet viaskodni.

S miben áll az a leleplezés és kinyilatkoztatás, amit a misztikus, közel jutva az istenséghez, magával hoz nagy élményéből, s századok és országok messzeségeiből oly egybehangzóan tár elénk? Csupa érzelmes dadogás s kísérlet kimondani a kimondhatatlant; de mindebben folyton egy és ugyanaz a szó tér vissza, s ez a szó, amibe a látnokok és sugalmazottak a megismert Isten lényegét próbálják sűríteni, mindig csak ez: *szeretet*. Az Isten lényege a szeretet. Bergson szellemes példákkal törekszik megsejtetni, mit jelent a Teremtőnek ez a szeretete alkotásai iránt, amely maga a teremtés lendülete, s a teremtményeket egységbe fogja, mint a művész egyetlen emóciója a műremeket. Az ember is ismeri azt az állapotot, amikor egész lénye egyetlen nagy emócióban összpontosul: ez a művész lelkiállapota, amiből alkotásai kisarjadnak. Egy Beethoven-szimfónia, az értelem síkjáról tekintve, mindenesetre komplikált, százrétűen összefont és elrendezett mű: de minde komplikáltság és gazdagság forrása s hajtóereje egyetlen egyszerű érzés és lendület, amelyet Beethoven esetében könnyen lehetne valami magasabbrendű szerelemnek nevezni.

Hasonló a viszony az Isten és teremtményei közt. A teremtés az anyaggal küzdő, komplikált, ezerféleképpen összeszövődött folyamat, de forrása egyetlen, egyszerű teremtő lendület, mely maga az Isten, s melynek kifejezhetetlen lényegét a misztikus megismerés nem tudja jobb szóval megközelíteni, mint evvel: *szeretet*. Minden, ami a világban isteni, ebből a szeretetből való. Szeretet: azaz egység a lendületben, áhítatos aktivitás az egyetlen és osztatlan mozgásban, élet, amelynek számára semmi élő sem idegen. Bergson filozófiájának alapgondolatához tartozik, hogy a mozgás egységes, az anyag széthulló. Ez a teremtő idő s a tér (vagy térszerű idő), élet és anyag ellentéte. A mozgás, az élet, a lélek iparkodik ellenállni a széthullásnak, mely az anyagi világ törvényei szerint szükségszerűen látszik bekövetkezni. (Ahogy az *energia degradációjáról* szóló törvénynek megfelel.) Maga az állati fejlődés is folyton széthullik s megakad: ez a folyamat az állatfajok keletkezése, a maguk stabilizált életével, változhatatlan ösztönrendszerével vagy értelmi fokával s örök idegenségükkel, szembenállásukkal az összes többi élőlények ellen. Az emberi faj is így hull szét, törzsekre, kasztokra, nemzetekre, melyeket összefog és elkülönít a statikus, harci morál, ami élet és teremtés helyett halált és pusztulást jelent...

E széthulló, pusztuló, az anyagba visszaomló világban minden attól függ, akadnak-e még a visszaeső nagy rakétakévének oly kivételes vitalitású szemcséi (hogy magának Bergsonnak egy régibb hasonlatával éljek), melyek megőriztek, vagy föl tudnak erősíteni magukban valamit az őslendületből... Kitörni az önmagukat konzerváló harcos csoportok statikus moráljának zsákutcáiból a minden embert, sőt minden életet átfogó szeretet nagy, szabadító, „dinamikus" moráljáig: körülbelül annyi az ember számára, mint kitörni fajából s folytatni a teremtést, a teremtő lendületet, mely a fajban egy pillanatra megállott, megrekedt; folytatni az Isten munkáját...

AZ EMBERISÉG JÖVŐJE

Mégis, úgy tetszik, ez az egyetlen út van nyitva az Ember előtt. Bergson nagyon pesszimisztikusan nézi a világ mai helyzetét, s úgyszólván csak a csodától vár segítséget. A csodát azonban egyáltalán nem tartja lehetetlennek. Az emberiség valóban zsákutcába jutott, mármár egyetlen célja a harc lett, egymás pusztítása; kultúrája tisztán e harc érdekeit szolgáló anyagi kultúra; minden, ami ezen kívül van, minden szellemi aspiráció és lendület, napról napra avulni látszik, s veszteni erejéből, mindent elnyel a technika, látszólag sohasem voltunk oly távol a szellemi megújulástól, a misztikus élménytől, mint épp ma. De az is lehet, hogy sohsem voltunk oly közel ahhoz.

Kétségtelen, hogy a technika kifejlődése eszköze is lehetne a szellemiség föllángolásának, a misztikus tehetségek fölszabadulásának. Hiszen a technika menthetné föl az embert az anyagi lét küzdelmeitől, s tehetné képessé erőit arra a nagy elvonatkozásra és koncentrációra, mely a misztikus élmény előfeltétele. Eszköz, de veszedelmes eszköz: mert a technika a szellemiség elleni reakcióképpen, annak rovására fejlődik ki... Minden teret magának követel, s oly világnézetet fejleszt ki, mely minden misztikának halálos ellensége. Mégis, a tapasztalat azt mutatja, hogyha két ily ellentétes, de egymást kiegészítő tevékenység közül az egyik túlsúlyra jut, a másik csak nyerhet evvel, ha egyáltalán meg tudja őrizni létét, s kibírja a ránézve kedvezőtlen időt: a sor ismét reákerül az emberi szellem természetes hullámjátékában.

A világ helyzete bizonnyal nem változhatik lényegesen, s fejünk fölött mindaddig mozdulatlanul fog csüggeni a végső katasztrófa viharfelhője, míg az emberiség lelke nem változik. Ez a csoda azonban lassan mégis bekövetkezhetik, egynél több úton is. Vagy maga a kollektív érzelmek kikerülhetetlen hullámzása dob felszínre egy szellemibb áramlatot, mely az emberi lélekben szunnyadó misztikus lehetőségekből erőre kapva, talán egy vallási jellegű mozgalom

formájában megváltoztatja a világ szellemi arcát; vagy céltudatosan is, a mai vagy inkább holnapi pszichológia (és metapszichológia) mindjobban tökéletesedő eszközeivel, melyek lassanként talán a technikai tudományok praktikus jelentőségére emelkednek, az emberiség önmagát s önnön tömegeit is jobban kormányozni tudja. A lélek titkai napról napra inkább föltárulnak, s lehet, hogy a következő éra a gyakorlati lélektan tudományáé lesz, mint ahogy az elmúlt század a technikáé volt.

Persze, mindez elég távoli remény, s elég fantasztikus. De az emberiség története a fantasztikus lehetőségek korlátlan futómezeje. Mindenesetre megtörténhetik, hogy büszke fajunk gyászos hirtelenséggel áldozata lesz annak az apokaliptikus öngyilkosságnak, amelynek fegyverei már készen állnak a haditechnika gyáraiban. De megtörténhetik az is, hogy egyik napról a másik napra támad egy nagy, misztikus élményekkel megerősödött lángszellem, akinek szuggesztív szava mintegy az Isten üzenetével visszafordítja a világot a szakadék felé vezető mechanikus úton, s új lendületet ad neki az ős szeretet erőforrásából, hogy fajának bilincseiből kitörve, még egy fokkal magasabbra szállhasson a teremtő fejlődés s az anyagtól való fölszabadulás kitárult ege felé.

L'ART POUR L'ART A FILOZÓFIÁBAN

Nincs kétség aziránt, hogy a filozófus minden vágya s egész emberi lelke melyik lehetőség felé repes. De emberi kívánságai (vagy félelmei) nem vesztegetik meg ítéletét. Hideg szemmel kutatja a jövőnek minden terhességét és eshetőségét, és semmitől sem áll távolabb, mint propagandától, térítési szándéktól vagy részrehajló színezéstől. A filozófia *l'art pour l'art* tevékenység, akár a művészet, egyetlen célja az igazság önmagáért való átélése, s mihelyt hideg s szinte emberfölöttinek látszó szándéktalanságából s földi céloktól való elvonatkozásából engedne, értékét veszítené, éppúgy, mint a matematika, ha törvényeit bármilyen fontos emberi érdekek alapján állapítaná meg.

De ez a *l'art pour l'art* nem jelenti - a filozófiára nézve éppoly kevéssé, mint a költészetre -, hogy az élet problémáitól távol maradjon, s az égető kérdéseket ne érintse. Nagyon rosszul értett meg, aki szememre vetette, hogy Bergson aktualitását dicsérem, ugyanakkor, mikor elvileg keményen látszom elítélni minden aktualitást és korszerűséget az irodalomban. Hogyan tarthatnám az emberiség nagy, aktuális kérdéseit méltatlan tárgynak az irodalom számára? Egészen más ez, mint a praktikus gazdasági és pártkérdések. Akkor a magam írásait kellene elsősorban elítélnem.

Bergson új könyvét éppen az teszi különösen izgatóvá, hogy a legforróbb és legmaibb emberi problémákra alkalmazza módszerét és eredményeit. Az emberiség jövőjéről van itt szó. S bármennyire csalódást okozhat is, hogy nem kaphatjuk itt már a régi Bergson-könyvek felfedezésszerű kapunyitásait, sem szinte vitathatatlanul meggyőző tudományosságát: mégis kétségtelenül nagy dolog korunk legmélyebb metafizikai elméjének gondolatait olvasni e mindannyiunkat gyötrő kérdésekről. Tudományosságot valóban nem is kívánhatunk: hiszen az élet ügyeiről van szó, az emberi, a lelki világról, mely éppen Bergson szerint a szabadság, a kiszámíthatatlan lehetőségek világa. Az emberiség jövőjéről van szó, de Bergson nem jósol: önmagával jutna ellentmondásba, ha jósolna. A jóslás a fizikusok dolga. Bergson csak a lehetőségeket világosítja meg, s figyelmeztet az erőkre - forrongó vagy rejtett erőinkre, melyekkel számolnunk kell, s melyekre talán számítanunk lehet.

1933

KARINTHY ÉS ÚJ NOVELLÁI

Már többször írtam Karinthy Frigyesről. Megírtam róla, hogy a mai magyar írók közt talán ő áll legközelebb ahhoz, amit régibb időkben zseninek volt szokás nevezni, s ami nem egyéb, mint invenció, azaz kitalálás; zseni az, akinek „originális ötletei vannak" - így értették legalább nagyapáink. Mai irodalmunk nem nagyon kedvez a kitalálásnak és az „originális ötleteknek", sőt a *kitalálás* szó maga is gyanúsan cseng. Még a lírikusnál is az őszinte vallomásokat szokás becsülni s nem az „originális ötleteket". A regényírót meg éppen másodsorba osztályozza a kitalálás és ötlet. Az élet pontos megfigyelése, a valóság türelmes ábrázolása vagy, legvégső esetben, az emberi pszichológia mentül gazdagabb rekonstrukciója a saját lelkünk belső adataiból: igazabb írói erényeknek számítanak.

Karinthy azonban zseni, és kitalál. Ez talán humorista voltával függ össze. Nem véletlen, hogy Karinthy úgyszólván nemzedékének egyetlen humoristája. Ez a nemzedék megvetette az észt és ötletet; a humor pedig mégiscsak ésszel és ötlettel operál. A humoristában gyakran egy matematikus rejtőzik; s nem először írjuk meg azt sem, hogy Karinthy szellemében van valami matematikai beállítottság. A matematika a lehetőségek tudománya, minden más tudománnyal szemben, melyek a valóságot keresik. Karinthy a lehetőségek szempontjából nézi a világot, s még a valóságot is a lehetőségek kontrasztjának szembeállításával szereti jellemezni. Ez viszi őt a fantasztikus novellához, amely egy másik matematikai hajlandóságú zseni (Poe Edgar) alkotása, s amely a világháború fantasztikus éveiben ismét divatba jött, ezúttal már nem mint magas irodalmi műfaj, hanem mint képzeletingerlő lektűr és tömegtáplálék.

Karinthynál a képzelet nem érzéki, hanem intellektuális. Míg más írónál a fantasztikus ötlet többnyire csak ürügy különös képek idézésére, idegcsigázó hangulatok megteremtésére: Karinthynál maga az ötlet a fontos, furcsaságaival vagy filozofikus érdekességével. Fantasztikus novellái mindinkább az ötletek puszta följegyzései, sokszor virtuóz, mindig bizonyos zsurnalisztikus élénkségű stílban. Az ötleteket a modern élet, gondolat vagy tudomány újdonságai inspirálják, többedre hírlapok vagy egyéb olvasmányok. Karinthynak sem ideje, sem kedve pszichológiai vagy tudományos részletekbe elmélyedni. Az ötlet csak veszítene ezáltal élességéből, meztelenségéből, meglepő, távlatokat nyitó villanásából, mely e novelláknak fő hatása, igazi ereje, s bizonnyal elég érték magában is.

Mégsem ezek a novellák azok, amik Karinthy új kötetét méltóvá teszik régibb oeuvre-jéhez: hanem éppen az a két-három darab a kötetben, amelyik ezektől különbözik. Az egyik mintha Karinthy humoreszkkönyveiből tévedt volna ide, nem ad semmi újat az író gépéhez, de önmagában kitűnő társadalmi szatíra: *Az ember és a szék*; valódi Karinthy-írás, a lehetőségek és kontrasztok humorával. A másik fantasztikus eszközöket használ, de fantasztikuma voltaképp szimbolizmus; a *Capillária* eszmeköréből való, s Karinthy újabb írásai közül a legpompásabbak egyike: *Arabella*. Itt a fantasztikum csak forma, mely az író líráját öltözteti képbe; ez a líra pedig pontosan és természetesen fejeződik ki a fantasztikus lehetőségek és kontrasztok nyelvén. Ez a kötet első novellája. A második viszont, mely a könyvnek címét adja, a *Hasműtét*, valami olyant árul el Karinthyról, amit eddig még nemigen ismertünk: a valóság és a konkrét emberi karakterek iránti érzékét. Az orvostanár, aki itt szerepel, valóságos ember s nem tiszta absztrakció, mint például humoros figurái; s a miliőrajz is, minden fantasztikus színezése mellett, valóságos emberi miliőt ad, az élet reálisabb levegőjével. Karinthy egyetlen regénye, a *Kötéltánc*, annak idején némi csalódást hozott nekünk, éppen a valóságérzés bizonyos fogyatékosságait látszván leleplezni. Ez az új novella viszont megerősíti hitünket olyan lehetőségekben, melyek az író ismert képe alatt még mindig rejtőznek, olyan

tehetségekben, melyekkel eddig még nem volt alkalma ragyogó és gyakran mélyértelmű írásainak a konkrét ábrázolások sűrűbb és súlyosabb ízeit is megadni.

1933

KÖNYVPROPAGANDA ÉS KÖNYVÉGETÉS

Az idei magyar könyvnapot kevéssel előzte meg az európai könyv tragikus napja: a berlini könyvégetés. Barbár szelek fújnak, s Omar kalifa korszaka látszik visszajönni. Az életet többre tartjuk a betűnél s életnek pártunkat és harcunkat értjük, pártunk egyedül üdvözítő világmegváltását. Ha ennek a betű nem segít, vagy éppen ellene hat: pusztuljon a betű! A berlini könyvégetők voltaképp egészen modern elv szerint jártak el, oly elv szerint, melyet a mi (teljesen más világnézetű) ifjú irodalmáraink egy része is unton hangoztat.

Csak épp hogy a könyvégetők a végső következéseket is levonták. „A könyv hatalom" - mondja egy régi közmondás. Ez kifejezi a barbár nézőpontot, mely napjainkban ismét kezd uralkodni. A barbár lélek hatalmat lát a betűben. S azt lát benne, mindinkább csak azt, a mai lélek is: előnyt, propagandát, fegyvert, egyszóval, hatalmat. Még jó, ha nem varázshatalmat, mint az ősbarbárok. Az az érzés legalább, amivel a „horogkeresztes" máglyára viszi a „nem német" irodalmat, alig különbözhet lényegesen attól, amivel hajdan a boszorkánymesterek könyveit elégették. A naiv és félművelt antiszemita szemében a „zsidó" irodalom valami rejtelmes varázshálóhoz hasonlít, mely a szellemeket befonja és megbabonázza.

A könyv tehát hatalom, szellemi fegyver vagy varázserő, amit lehetőleg ki kell venni az ellenfél kezéből, s monopolizálni vagy máglyába gyűjteni és elégetni. Ez a szent borzalom a Könyvvel szemben még mindig nincs a Könyv bizonyos tisztelete nélkül; s a berlini máglya voltaképp nagy hódolatünnep a Könyv hatalma előtt. Sokkal inkább, mint egy ilyen pesti „könyvnap", melynek alapgondolata az, hogy a könyv manapság nem kell senkinek, nem lehet eladni, s mesterséges üzleti fogásokhoz, propagandához kell nyúlni, hogy egyáltalán eladható legyen. A könyvégető tiszteli a Könyvet. Csakhogy barbár tisztelet ez: a Könyvben is az erőt tiszteli, a hatalmat, a harc fegyverét, a propaganda *eszközét*, és nem *célját*.

Mi még a Könyv régimódi tisztelői közé tartozunk, e modern világ új barbárjaival szemben: és sok tekintetben talán kevesebb az az erő és hatalom, amit a Könyvnek tulajdonítunk. Mi talán egy eltűnt világból maradtunk itt, amely a Könyvvel még intim viszonyban volt. A barbár, írástudatlan ember varázserőt lát a fóliánsban, az írástudó, a tudós, az olvasó távol van ettől a varázshittől. Mi jól tudjuk, hogy a Könyvnek hatását és hatalmát az Élet harcosai nagyon is túlbecsülik. Ha a Könyv valóban oly hatással volna az életre, mint hiszik, akkor az élet ma, a XVIII. és XIX. század irodalma után, egészen másképp folyna, mint ahogy foly.

Az élet azonban megy a maga útján, a saját különös reakciói és komplikált lélektana szerint, és nemigen engedi magát befolyásoltatni a könyvektől. Inkább ő befolyásolja, s akarja is befolyásolni azokat, s az Élet hívei és harcosai, a külső élet emberei, valóban nemigen láthatnak a könyvben mást, mint az élet eszközét. Így akarják igába fogni a könyvet, üldözik, égetik, vagy megrendelik és termelik hivatalból, terjesztik vagy tiltják, mindebben csak eszköznek tekintve - az élet eszközének.

De aki igazában tudja, mi a könyv (legalább a legjobb része a könyveknek) az nem csupán az élet *eszközét* keresi benne. Eszköz helyett életet keres benne. Nem hatalmat keres, mert a hatalom mindig csak eszköz - hanem gazdagságot, ami cél. Leszűrődött régi életek gazdagságát keresi a könyvben, amivel a maga belső életét gazdagítsa. Az élet nem csupán harc, hanem béke is, nem csupán kívül van, hanem belül is - a harc csupán eszköz, a béke a cél, a külső csak eszköz, a belső a cél. Nem a halálos békét értem, hanem a kincses békét, a belső gazdagságot, minden külső élmény legvégső gyümölcsét, amelyet a könyvnek élményei érlelhetnek és szaporíthatnak.

Szó sincs róla, hogy az igazi olvasó (azért, mert másnak és többnek tekinti a könyvet az „élet eszközénél”) az élettől való menekvést, elzárkózást keresné az irodalomban. Ellenkezőleg: még több életet szomjaz, nem elégedve meg a magáéval és a körülötte élő élettel, s egyáltalán a saját kora életével; idegen lelkek könyvbe szűrt életét szívja föl, távoli tájak, elmúlt korok életével és lelkével akar gazdagodni...

Hogyha magyar könyvére találsz, jó légyen, akár rossz,
Megvegyed, ámbátor olvasod azt sohasem...

- így hangzik felénk a régi mottó Kazinczy korából, aminek tanítását ma sokan ismét lelkére szeretnék kötni legalább a Könyvnap közönségének. Mi azonban arra gondolunk: ha a magyarban élet van és szomj az életre, mentül több életre (ami a lelki gazdagodás és fejlődés szomját jelenti), akkor a magyar nemcsak eszköznek fogja érezni a könyvet, nemzeti vagy egyéb célok érdekében, s nemcsak megveszi és terjeszti, és propagandát csinál neki, hanem olvassa is, és gazdagodik vele. De ha korunk kezdődő barbársága, mely első lépés a halál felé, az ő lelkét is kikezdené: akkor propagálja - és égeti.

1933

NAGYÚRI DILETTÁNSOK

A DILETTÁNS MINT HÓDÍTÓ

Ahogy mondani szokták: mai irodalmunk egyik rákfenéje a dilettantizmus. Dilettánsok azelőtt is voltak; de többnyire szerényen meghúzódtak a divatlapok hátsó hasábjain, alkalmi albumok díszlapjain, vidéki hírlapokban s a műkedvelő előadások programján. A háború után azonban előmerészkedtek félreeső táboraikból, s valóságos rohammal foglalták el az irodalom napfényes tornyait és előkelő bástyáit. Az idő kedvezett nekik. A Szellem megalázva, sőt bűnbak gyanánt alázatosságra kényszerítve, szinte valami Minderwertigkeitsgefühl érzetével hódolt be és félemedett meg ez években minden rang és hatalom előtt. A kritika részéről igazán nem fenyegette ellenállás a dilettáns írót, hacsak némi rang és hatalom presztízsével jelentkezett. A legmerészebb cselekedet, amire a kritikus egy püspökkel, egy írogató államtitkárral, egy közéleti nagyság nejével szemben rászánta magát, az volt, hogy hallgatott munkáikról. Az irodalmi világ tudta, mennyire kell komolyan venni a dicséreteket, melyek e méltóságos és kegyelmes egyéniségek könyveiről elhangzottak. A közönség azonban nem tudta. S ha a toll avatottjai nem álltak ellen a dilettánsok rohamának, a közönség annál kevésbé állt ellen, mert e dilettáns művek java része határozottan ínye szerint készült. Az igazi író azt írja, ami neki tetszik, nem ami a közönségnek; de a dilettáns maga is a közönségből való, s egy ízlésen van a közönséggel. Az átlagból való, s eltalálja, ami az átlagnak kell. A témákat, amik a „művelt publikumot" aktuálisan érdeklik, s az irodalmiságnak, a szellemi sznobizmusnak pontosan azt a mértékét, amit a nagyközönség elbír. Bizonyos zsurnalisztikus ügyességet is könnyen elsajátít, sokszor könnyebben, mint a született író, akinek egyénisége súlyával, önálló mondanivalóinak ballasztjával kell küzdenie. Legkevesebb ellenállásra lelt a dilettáns a kiadónál, aki e nagyurakat egészen másként kezelte (még rendesebben is honorálta), mint az éhenkórász, mindig pénzzavarba levő s rendesen egy kicsit lenézett hivatásos írót.

Így lesz érthetővé a dilettánsoknak az a példátlan felülkerekedés és elhatalmasodása, amit mai irodalmunkban tapasztalunk. Nem az a fő baj ebben, hogy könnyű sikereik méltatlan s nem egészen becsületes konkurrenciát csinálnak az igazi írónak, bitorolják babérait, s kevesbítik érvényesülésének lehetőségét oly korban, mely a Szellem embereihez úgyis mostoha. Ez még csak az írók baja volna, félig-meddig céhügy. Nem irigyeljük a dilettánsok közönségsikereit: a közönség sokkal rosszabb irodalmat is szívesen olvas; de arról legalább tudja, hogy rossz irodalom. A dilettáns ellenben a jó irodalom névsorában szerepel, szerkesztők és kritikusok jóvoltából, és előkelő irodalmi társaságok szentesítésével, melyek persze szívesebben választják tagjaik közé a nagyurat, mint amaz éhenkórász literátort. Nem a közönség vétkes itt, hanem az irodalom. A magyar szellem hivatásos őrei vétkesek. S a vétek nem kicsi: mert gyáva bizantinizmusból a lángliszt közé korpát engednek elegyülni, a közönséget - melyet útbaigazítaniok kellett volna - félrevezették, s az irodalmat meghamisították. Többre becsülték a világi rangot a szellem rangjánál, s újkori simóniások módjára kiszolgáltatták a szellemi hatalmat a világ hatalmasainak.

A DILETTÁNS MINT ÁLDOZAT

E nagy bűnök mellett, amiket az irodalommal és a magyar szellemmel szemben elkövettek, olykor még más bűnt is lehet terhükre róni; magával a jóhiszemű dilettánssal szemben. Ki vádolhatná a dilettánst hogy ír? s hogy írásai napvilágra törnek? (hacsak rangját és hatalmát tudatosan föl nem használja irodalmi érvényesülése s a tehetségesebbek kiszorítása érdeké-

ben). Írni a nagyuraknak is szabad. Senkitől sem kívánhatjuk, hogy bírója legyen önmagának; s elvégre rang és hatalom jól megfér az írói tehetséggel: Széchenyi is gróf volt, Eötvös is miniszter (hogy csak klasszikus példát hozzak). Ahogy mondtam: minden felelősség az irodalom őrét terheli; a szerkesztőt vagy a kritikust. Tehetségen fölüli akarást pártolni mindig rossz szolgálat s kétszeresen az: dilettáns íróként futtatni valakit, aki más téren tán kiváló ember, s neve úgy reszket írásai alatt, mint kincs a rossz kártyán. S ha e név az egész nemzet előtt súlyos és értékes: ez a rossz szolgálat már nem csupán magánügy.

Abból az alkalomból írom ezt, hogy nagyúri dilettánsaink sorába két fejedelmi sarj is szerződött: két valóságos habsburgi főherceg, akik magyar verseket pengetnek. Az idősebbiknek egy csokor versét legutóbb a Magyar Tudományos Akadémia égisze alatt megjelenő *Budapesti Szemle* adta ki. E főherceg neve - melyet e kapcsolatban nem akarunk megemlíteni - a legtiszteltebb nevek egyike Magyarországon; viselője mint műkedvelő író is kétségkívül a rokonszenvesek és jóhiszeműek sorába tartozik; hadászati munkákat és emlékiratokat írt; szerény versei nem konkurrálnak senkivel, s nem veszik el a levegőt senki elől. Mint magyarnak nekem is büszkeség dobogtatja meg szívemet arra a gondolatra, hogy a hatalmas Habsburgok unokája magyar versek írásában leli örömét s szellemi kielégülését. A versekből is rokonszenves, férfias s igaz magyar szív szól; olykor a természet őszinte szerelme zeng ki, s egy-egy mélyebb színt ad; dokumentumnak bizonnyal szenzációsak volnának valamely napilapban; de ha irodalom gyanánt kapjuk őket... Istenem, milyen versek! „Láttam egy hulló csillagot, Tündöklött, mint a napsugár" - kezdi az egyik, amiről okvetlen a Shakespeare Zubolya jut eszünkbe: „köszönöm, dicső hold, napsugaraidat..." A másik meg ekképpen énekel:

Imádlak, szépséges magyar föld, én hazám!
Minden virágszálad szent, becses nekem ám!

Nem idézek többet; mi gáncs érhetné a kitűnő embert, hogy ráadásul még kitűnő verseket is nem ír? Ennyit sem szívesen idéztem. Fenségek írásait kegyes tollak szokták fésülni s csiszolni. Önkéntelen e kegyes és titkos tollat reklamálom. Nem akadt hát senki a *Budapesti Szemle* s az Akadémia emberei között, egy férfias és igaz, jó embere a főhercegnek, aki meggátolta volna, hogy tisztelt neve e versekkel kerüljön világ elé? Magánügy ez, vagy jelentéktelen? A versek a Gyulai Pál folyóiratában jelentek meg; azok a lapok, melyek Arany János verseit is látták, kitárultak e zsenge sorok előtt - csupán azért, mert főherceg írta őket! Még ha nem főherceg írta volna - mit törődnénk velük! De a fenséges szerző nevével hangosan kiáltanak. Azt kiáltják: Irodalmunk szolga lett és gyáva. Íme, egy nagy múltú irodalmi fórum ingyen hajlandó adományozni a főhercegi címhez a költő rangját is.

Pedig az külön rang - s arra is születni kell.

1933

JEGYZETEK A BETEGÁGYBÓL

JÁNOS-SZANATÓRIUM

Olvasni, mindig csak olvasni: élet ez? Még tilos minden mozgás és izgalom, kivéve az olvasmányok szelíd izgalmát és képzelt túráit; palankinon visznek ki a kertbe, mint Cicerót, ott készen vár a matracos nyugágy, reám és a könyvre. Blazírt basaként naponta váltom ágytársamat. Minden érdekel, és semmi sem elégít ki. Kapni és csak kapni, sohsem elég; az elme, mint a szív, nem nyugszik meg, amíg ki nem csordul. Sajnos, amit a beteg sok mozdulatlan hónapja összeolvas: mindenről írni s méltón írni nem tud. Első nagy olvasmányom Szekfű Gyula hatalmas történeti művének zárókötete volt: a *Tizenkilencedik és huszadik század*. Hogy vállalhatnám most, betegen, törötten, azt a tanulmányt, amit erről a műről írni kellene? Csak futtában s zárójelben merek szólani róla: de már nyitom is a zárójelet. Ez a könyv jóval több egynapos ágytársnál; évről évre lestem köteteit, s most, hogy betegágyamra hullott az utolsó, nincs nyugtom, míg szóba nem ejtem.

ZÁRÓJEL: ÍRÓ ÉS HISTORIKUS

Persze nem vagyok historikus. Tudós becsét föl nem mérhetem a műnek, mely újkori „magyar századaink" első nagy szintézise megváltozott sorsunk távlatában. De ez a tudományos szintézis egyúttal írói alkotás. Amivel nemcsak kompozíciójának nagyvonalúságára gondolok, vagy a részletekben meg-megcsillanó írói erőre s művészi formálóképességre: hogy például Izabella királynő menekülését vagy a szabadságharc rövid történetét drámai hatással tudja elbeszélni, s Rákóczi alakját egy kitűnő regényíró mély és gazdag pszichológiájával eleveníti meg. Szekfű munkája írói alkotás ott is, ahol stílusa nem ragyog; ahol talán szürke vagy pongyola. S nem is az teszi irodalmi érdekűvé, hogy - mint igazi szellemtörténet - minden élet gerincének a szellem életét látja és rajzolja, s az események történetét oly szervesen ágyazza bele a kultúrhistóriába, mint magyar történelemben senki még. Ez a mű nemcsak a magyar szellem életével foglalkozik: hanem maga is megnyilatkozása ennek a szellemnek, ahogy a háború és béke nagy katasztrófái után önmagára eszmél, s lelkiismeret-vizsgálást tart. Szigorú és modern történet ez; irodalom a szó ibseni értelmében: ítélőszék önmagunk, régi énünk fölött. Kíméletlenül leplezi le dicső és átkos ópiumainkat, s gyanakvó ujjakkal kopogtatja végig a jóakarat üreges tégláit, melyek mélybe vivő utunk kövezték ki. Bizalmatlan és kegyetlen, amilyen maga a nemzet kell hogy legyen önmagával szemben, egy új Mohács napjaiban. Mohácstól Mohácsig: soha nagyobb szüksége, égető órája nem volt a történeti szintézisnek, lelkiismeret-vizsgálatnak, mint ma. Múltunkra emlékezni mindig líra; de Szekfű lírája éppen nem hasonlít a háború előtti magyar történetírás hazafias lírájához. Nem a ragyogó és véres tények beszélnek itt, amiket Klió rendesen följegyezni szokott: hanem a nemzet sivár mindennapjainak tényei. A „magyar ugar" beszél: lápok, sivatagok, legelők s rengetegek; durva udvarházak, nyomorult pórviskók, bujdosó hegyhágók, vad karámok s elhagyott vásárhelyek. Izgató lapok maradtak emlékemben az ország területének elvadulásáról (a török hódítás után) vagy a jobbágyság helyzetéről vagy a nemzetiségi tömegek lassú beszivárgásáról vagy a települések történetéről (a XVIII. században)! Minden mondat tényszerű és kérlelhetetlenül pozitív; de a tényekben nem a kutató célját, inkább az író eszközét éreztem: színeket, amikkel a magyar sors nagy képét megrajzolta, úgy, ahogy egy mai, kijózanult magyar lelkében él. A múlt híres dicsőségei gyászosra sápadnak e perspektívában. Szekfű kegyetlen és kegyelettelen az illúziók iránt: szellemtörténeti módszere segíti a korokat a saját szempontjaikból látni, lehámozni a modern előítéleteket, felfedezni az ideológiák születését és

relativitását. Történetíró alig mutathatná meg élesebben a tényfedezet nélküli eszmék lidércszerű veszélyességét, a nemes szándékok ártalmassá fordulását, emberi nagyság és hibák különös mérlegét, a végzetterhes állapotok halk és gyógyíthatatlan érdeklődését, mint ő például a Rákóczi vagy Kossuth alakjának vagy a magyar nemesi gondolkodásmód bűnös csökönyösségének vagy a függetlenségi eszmekör zsákutcájának tekintet nélküli jellemzésével. Hőse nem a délibábok hőse, hanem aki hátat fordít a délibábnak; aki nem lázong, hanem számolva a helyzettel, óv és alkot, amit lehet. Ideálja a XVIII. századi barokk tekintélytisztelő világa: békés és „reakciós", de civilizálódó (sőt műszomjas) és magyar! Egy szerény birtokreform, egy kastély- vagy templomépítés könyvtáralapítás nagyobb tett előtte, mint a harcok és összeesküvések. Illúzió nélküli önismeret - nevelés - művelés: ezek végső reményei a kiábrándult, háború utáni szellemnek, mely dicstépő a múlttal, bizalmatlan a jövővel szemben, pesszimista, és igen! végletesen konzervatív (mert könnyű belerohanni az új rosszba, de nehéz megtartani a régi jót). Mindez nem kedves a magyar pszichének, mely a glóriatépést csak a forradalmi illúziók lázában, s a konzervativizmust csak a nemzeti frázisok görögtüzében tudja elképzelni. Szekfű újból megzavarta a Prokrusztész-skatulyákat, melyekbe nálunk minden szellemet azonnal begyömöszöl a közvélemény. Jutalma, bevett szokás és magyar sors szerint, gyanú és vád: egyfelől „Rákóczi-gyalázó" s „hazafiatlan", másfelől „opportunus alkalmazkodó", alig van meghajszoltabb alakja meghajszolt irodalmunknak. Mindenben egyetérteni talán mindenkinek nehéz vele; nemzeti vagy forradalmi délibábjainkra egyformán hideg szél fú lapjairól. De ez a szél edző és szükséges. S puszta ideológ ellenszenvből meg nem becsülni múltunk egyetlen nagy, őszinte s mai vizsgálatát, új illusztrációja volna Szekfű örök témájának: az Ideológia és az Alkotás ellenségek. - Az alkotásról ezúttal nem írhatok méltón; de ezt el akartam mondani, legalább zárójelben.

HORATIUS NEM HALT MEG

S már a zárójel nagyon is kiterpedt; pedig az volt a tervem ebben a nyári cikkben, hogy nem beszélek semmiről hosszabban, s lehetőleg semmi újról és magyarról, irodalmunknak való aktuális felelősséggel - itt a kánikula és a vakáció, és beteg is vagyok... Nekem vakáció, ha latint vagy görögöt olvasok; kiszökni ebből a modern világból egy másik, szintén otthonos, gyerekkorból ismert világba, ahova már csak ritka szabadságokon szökhetek ki, mert a klasszikus nyelveken való olvasáshoz nyugalom kell, s elvonatkozás a modern gondoktól... Ezek a betegség ajándékai. S a tiszteletes idiómák védelme alatt fölszabadítom magam minden komoly s korszerű gátlástól: szeszély után és élvezetre megyek. Egynapos ágytársaim Chloe és Lydia, Barine, Neaera és Neobule; vagy Hero, Helena vagy Amaryllis... Ami annyit jelent, hogy nincs itt szó súlyos kötetekről; csak egy-egy Horatius-versről vagy Vergilius-eklogáról, amit már régóta hordozok szívemben; s ha olyat kívánnék, amit még nem ismertem, akkor is valami rövidet és csábítót rejtek a palankinba, kívánós ínyemnek mindig új cserére - mint például:

a vergiliusi *Moretum* - amit ma szinte sub specie modernitatis is lehetne olvasni; micsoda naturalisztikus parasztnovella, a legművészibb versekben elbeszélve! Élő példa rá, hogy modern „életesség" és antik harmónia nem oly ellentétek;

vagy a Muszaiosz *Hero s Leander-e* - ez homéroszi vers és erotikus regény egyszerre: naiv pompa és buja édesség, a dekadens ókor; *Daphnisz és Kloé* hexameterekben;

vagy Kolluthosz verse a Helena csábításáról - nem valami nagy költő munkája, de az eposzi hagyomány dús kincseivel tele! S kivált a végén, az anyját kereső Hermioné panaszában, mily fölbuzgó líra!

Persze, a távolság elrajzolja az arányokat, s ki tudja, az antik olvasó, egy eleven nyelv s egész könyvtárnyi elveszett olvasmány asszociációval, mit talált ezekben a versekben! Nem vagyok kritikus, csak kívánós élvező. De itt van Horatius, és mindig újra itt, plédes nyugágyam ölén, s ő már egészen közeli, mintha csak magyar költő volna. Diákkorom óta az enyém már! legtöbb versét annyiszor olvastam, hogy most már csak a nyelvet élvezem, egy-egy elfeledt sor verslejtését, egy plasztikus szórendet vagy egy jellegzetes horatiusi hangsúlyt. Horatius nem halt meg, s különös dolog, hogy ilyenekben él tovább, mikor egész életfilozófiája elavultnak látszik, s tartalma is talán egy görögből jött konvencionális költészet sablon tartalma. Talán maga a költő is csak ilyenekben látta költészetének célját és érdemét, költői büszkesége egy műfordító verstechnikus önérzete volt: *Aeolium carmen ad Italos deduxisse modos*.

Mért ne lehetne ez is a legmagasabb és leghiánytalanabb művészet? Néha dühig izgat a modern, formaellenes csőcselék zsarnoksága, ostobasága és következetlensége, mellyel a költészet szabadságát gúzsba kötik. A festőnek megengedik, hogy színekben és formákban élje ki magát, senki sem veszi rossz néven tőle, ha minden becsvágyát a kép „festői értékeiben" találja, s százszor megfestett dolgokat újrafest új modorban s műnyelven; sőt akkor van hiba, ha valami „mondanivalóval" iparkodik hatást kelteni. Csak a költőnek volna tilos öncélú művészetet csinálni abból, ami az ő anyaga s eszköze: szavakból s versekből?

Horatius példája mutatja, hogy ez a művészet éppoly magas lehet, mint akár az, amit a muzsikus egészen jelentés nélküli hangokból csinál. És csodálatos: éppen ez az öncélú művészet, ez a különös és mindenütt jelenvaló nyelvplasztika olvasztja egybe a konvenciós s idegenből kölcsönzött témákat egységgé, életté, egyetlen emberi attitűddé, az emberi dolgok meleg zamatával, úgyhogy magát a költőt, az egyént érezzük lélegzeni, ránk nézni örökjoviális elevenségében. Horatius nem halt meg. Vannak nagyobb, szárnyalóbb vagy gazdagabb lírikusok, de a könyvnek, Horatius ódakönyvének, alig van párja a világirodalomban. Itt nem egy lírikusról van szó, hanem egyetlen kötetben egy örök emberi attitűd tökéletes monumentumáról. Talán csak egyet tudnék hasonlót megnevezni: a *Fleurs du Mal*-t. Az persze egészen más attitűdnek vet monumentumot; ha úgy tetszik, egy modern attitűdnek a klasszikussal szemben. De az is, és ez is: egy-egy halhatatlan típusa az emberi lélek szembenézésének evvel a halálos élettel - verszenébe és szózamatba sűrített életíz, mely halálig vissza-visszatér ínyünkre, ha egyszer megízleltük.

NUNQUAM SATIATUS

Nem kell hinni, hogy minden klasszikus olvasmány ennyire elragadott volna. Legközelebb talán elmesélem Euripidészben való csalódásom történetét, mely hosszú történet, s most fejeződött be, hogy ez a betegség alkalmat adott elolvasni az utolsó Euripidész-drámát, *Oresztész*-t, amit még nem olvastam. Olvasáson a görögül való olvasást értem; fordításból nem mernék ítélni, még a jóból sem, ha tán volna ilyen... Micsoda naivvá és közhelyszerűvé tud válni a görög szöveg modern nyelven! Nyaranta kicsit mindig visszatértem az eredeti Euripidészhez, míg végigettem minden fennmaradt drámáját: ennyi lusta munka kellett hozzá, hogy megállapítsam, mennyire nem tetszik nekem ez a nagyra tartott s modern hatásúnak híresztelt auktor. Jövőre tartom elmondani, miért; szóval egyetértek Arisztophanésszel, akit viszont nagy élvezettel olvasok most újra. De már elég volt a klasszikusokból: nem kell hinni, hogy ők is sokáig leköthetnek. Cicero basa a görög aulétrisz után palesztinai leánykára vágyik. Talán egy modern zsidó író műve kellene, már Lukianosz se jó, ugorjunk vissza a mába, lehetőleg bárok és gyárak, autóparkok s felhőkarcolók közé. Szellemem belefáradt a magas irodalomba: talán valami detektívregény kellene. Van Dine-nak hívják a legdivatosabb szerzőjét, s valóban nem közönséges auktor. Mennyi tudás, az egyiptológiától kezdve a matematikáig, és sakkelmélettől a pszichopatológiáig, mennyi komoly és jobb célra méltó tudás és

képesség kell hozzá, hogy valaki egy ilyen - intelligens olvasók számára való s végelemzésben mégiscsak sablonra járó - ponyvahistóriát fölépítsen! De ez is jó a fáradt olvasónak (akár a keresztrejtvény vagy a pasziánsz), hogy foglalkoztassa a mindig éhes agyat, s a szív, nemcsak ez a beteg testi szív, hanem ama szimbolikus Szív is, a folyton túltelő, nyugton maradhasson.

VALLÁS. TUDOMÁNY ÉS DIVAT

És ha már csak az agy foglalkoztatásáról van szó: nem lehetne-e - nem volna-e okosabb - mindjárt a tudományos olvasmányokra térni át? A sakkjátékos avval a fáradsággal matematikát tanulhat, és a rejtvényfejtő nyelvészettel vagy lexikográfiával foglalkozhatik. Valamikor a matematika, ez a nehéz és idegen nyelv nem volt egészen érthetetlen számomra; de évről évre jobban felejtem már. Kicsúszik kezemből a világ rejtélyének kulcsa, amibe valamikor annyira vágytam beletekinteni. Az Isten, ki egy darabig gépésztechnikus volt, ma újra elméleti matematikus, mint Platón korában. De a leejtett kulcsot nehéz már felemelni; ablakot keresek, hogy legalább kívülről betekinthetnék a Titkok házába, melyet - hallom - egészen új fényekkel világítottak át azóta a kutatók, különböző szögletekből. A rejtvényfejtő szívesen kibicel nagyobb és nehezebb rejtvények fejtőinek. Én, párnáim gödréből, a Világrejtély fejtőinek szeretnék kibicelni: noha alig értek valamit szavukból, s ők még kevesebbet a rejtélyből, és a Rejtély különben is megoldhatatlan.

Nyugágyamon az új fizikai elméletekről szóló pár könyv hever, melyek világképünket, mint mondani szokás, teljesen átalakították. Többek közt Eddingtonnak, a cambridge-i csillagásznak egy érdekes könyve. Ez az Eddington, amilyen nagy fizikus, egyúttal jó és szellemes író is; tőle tudtam meg, hogy „1927-től fogva megint szabad a fizikusoknak vallásosnak lenni". Tudniillik 1927-ben fedezték fel az indeterminációelvét, mely végelemzésben azt jelenti, hogy a fizika törvényei csak statisztikai törvények, sok-sok millió atomból álló testekre érvényesek, de az egyes atomra vagy annak alkotórészeire nézve fölmondják a szolgálatot. A statisztika valószínűségszámítással pontosan meg tudja jósolni, hogy egy ország lakosságából a következő évben hány fog meghalni, hány lesz öngyilkos, és hány vándorol ki, s a biztosító társaságok erre a számításra üzleteket is alapítanak, és sohse vesztenek rajta; de ki fogja megjósolni, hogy X vagy Y úr mához egy évre él-e még, vagy mi történik vele? Így mozognak a fizikai testek a nagy számok valószínűségi törvényei szerint; míg az elektronok szabadon járják kiszámíthatatlan táncukat, ahogy Isten akarata vagy a saját kedvük viszi őket.

Eszerint a világ lényege a szabadság; a csoda csak nagyon valószínűtlen, de mégis mindig megtörténhetik; s ahol nyitva az út a csodának és a szabadságnak, ott nyitva a vallás útja is, melyet a determinációs világnézet oly sokáig elzárt. Ma, amikor intelligens társaságokban megint illik és divat vallásosnak lenni, sokan bizonyára hozsannával fogadják ezt az igazolást; én azonban megdöbbenve állok meg előtte. Mi lesz, ha a fizikai világkép ismét felborul majd, új Einsteinek, Planckok, s Rutherfordok jönnek, s talán megint tilos lesz a vallás? Aki igazi vallásos szellem, aligha várt 1927-ig, hogy hinni merjen, s a jövőben sem fogja alárendelni hitét a tudományos teóriák változásainak, éppoly kevéssé, mint a társadalmi és világnézeti divatoknak. Mindezek inkább feszélyezik, mint bátorítják. Ezért feszélyezett ma sok vallásos lélek: nemigen szereti vallani, s talán maga sem meri tudni hitét. Jobb szeretne hinni minden tudás és valószínűség ellenére, és a Kor szavának ellenére is; s neki van igaza, mert a hite szikla, és a tudós csak köd, s a korok szálló felhők, amikre nem lehet sziklából építeni.

PUZZLE

Ami pedig a Nagy Rejtvényt illeti, azt Eddington a kirakós puzzleökhöz hasonlítja: ez ma szintén divatba jött játék. Egy nagy képet szétnyírnak ezer apró darabkára, nem kockában vagy szabályos figurákban, hanem szeszélyes girbegurba vonalakban; azt kell megint összeállítani. Így próbálja a tudós összeállítani a világ képét, hogy olvashassa rajzát, jelentését. Mit jelent az, hogy Einstein megcáfolta Newtont, és az új elmélet minduntalan fölborítja a régit - s a tudomány azért mégis halad? A puzzle-fejtő összeilleszt néhány darabkát a nagy kép töredékeiből, s boldogan kiált föl: megismerhető figurát vél felfedezni benne, egy részletet az égből felhőkkel. De sejtését hamar megcáfolja a kirakott képszelet növekedése (vagyis a tudomány haladása); még néhány darabka, s mi előbb égnek és felhőknek tűnt föl, az most duzzadó vitorla, a kék tenger hátterében. Ez is csak hipotézis, melyet romba döntenek az új adatok. A kép fejlődik, s a vitorlából bő drapériájú emberi öltöny lesz, vagy talán egy lebegő istenség köntöse. A kirakó örül minden újabb felfedezésnek, mert mankót ad neki a továbbhaladásra, lépcsőt az ismeretlen Igazi Kép felé. De rossz úton jár, és megcsalódik az, aki a felhőre vagy vitorlára, vagy akár a köntösre vallást vagy világnézetet akarna alapítani.

Így nem használhatók vallás vagy világnézet alátámasztására a Tudomány hipotézisei sem. Vallást vagy világnézetet adni számunkra a Tudomány a legkevésbé illetékes. Mindennek igaza lehet; de a tudománynak végső feltevéseiben egész bizonyosan nincs igaza: mert az Igazi Képtől még messze vagyunk... Az igazi képet sohse fogjuk látni.

Idáig jutottam a keresztrejtvénytől, s most fáradtan nyúlok más, könnyebb könyv után. Nyugágyam elring a forró parkban, s az égen egy felhő vagy vitorla vagy istenköntös úszik. A szerkesztőségi küldönc keres. Molnár Ferenc új műveit hozta ki számomra. Ezekről írjak még?

Majd a jövő számban, Euripidésszel.

REAKCIÓS TÖRTÉNETÍRÁS

„Olvastam, amit Szekfű Gyuláról írt: ön tehát a reakciós történetírást magasztalja.” - Ilyesmiket hallok, s hiába védekezem avval, hogy itt nem politikáról van szó, hanem irodalomról és históriáról. Lehet-e ezt így különválasztani? A „szellemtörténet” nem közömbös tényhalmaz, hanem az író céljai és eszméi szerint kirakott ténymozaik. Az új magyar történetírás valóban reakciós színben áll a világ előtt. Eszembe jut egy cikk, melyet még a télen olvastam, egy mohó és gyanakvó fiatal kritikus folyóiratában, aki egyenesen céltudatos rosszhiszeműséggel vádolja meg ezt a konzervativizmust. Olyan pletykát is hallottam, mely szerint Szekfű maga eleve kijelentette, mielőtt nagy művét még megkezdte volna, hogy ő „reakciós történetet akar csinálni”.

Ha Szekfű csakugyan ezt a szót használta, a reakciót bizonyára a háború előtti kor liberális-nacionalista történetírása ellen értette, melynek jelszókból táplálkozó optimizmusa és sovinizmusa annyira nem törődött a történelem tényeivel és tanulságaival. De nem szabad lehunyni szemünket: akárhogy érthetjük a kérdést, kétségtelenül van annak politikai oldala is. Mik a történelem tényeinek tanulságai? Mondják, Európában a XIX. század elején ébredt föl a történeti érzék; evvel függ össze a romanticizmus és a reakció a XVIII. század racionalista utópizmusával szemközt. A történet csüggesztő tanulmány, ellensége rációnak és utópiának. Mi az oka, hogy a történettudósok többnyire reakciós vagy legalábbis konzervatív hajlandóságúak? Schöpflin azt felelné, hogy a történettudósok tanárok; állam vagy felekezet zsoldjában állanak, és nem függetlenek. Ez vonatkozhatik az átlagra (és kivált a magyar átlagra); de mégsem a történetírás igazi nagyságaira. E nagyságok között bizonnyal vannak nagy progresszív

szellemek is: de ezek elsősorban írók, szónokok vagy moralisták. Macaulay nem a tények morálját szűri le, hanem a maga morálját alkalmazza a tényekre.

Aki elsősorban historikus: az, lehetne mondani, a tények kábulata alatt áll. Ez nem presztízskábulat, vagy csak bizonyos értelemben az; a tények presztízs nélkül is tények. Szokás szemére hányni a történetírónak, hogy a múlttól sznob módra megittasul: tradíciók, rangok, ősi értékelések megejtik, vagy akárcsak a „nevek varázsa", amiről Proust beszél. Ily sznob érzésekben gyökerezik vajon a történetírás reakciós hajlandósága? Szekfű az ellenkezőre ad példát: előtte nincs presztízse a történelminek; sőt, különös kedvét látszik lelni, hogy a történelmi glóriát megtépje, s a legendás nevek mögött emberi, nagyon is emberi dolgokat mutasson meg. De a tények presztízs nélkül is tények; s a történetíróhoz éppen tény voltuk presztízse szól. Mily jámbor óhajnak, mily gyermekes semmiségnek tűnik föl e durva tények erős világában minden utópia, logika vagy erkölcsi posztulátum! A tények nem igazodnak erkölcs vagy logika szerint, s aki változtatni akar a tényeken, annak először is e tények szerkezetét kell megismernie, az pedig makacs és bonyolult szerkezet. A történelem, ahogy mondtuk, csüggesztő tanulmány. A legkisebb cselekvés is kiszámíthatatlan következményekkel járhat, a legjobb szándék is katasztrófát szülhet. Eszméket szórni az éretlen tömegbe, annyinak látszhatik itt, mint gyermekek kezébe puskát adni, vagy tüzet vetni a dinamit közé. Aki az emberi világ szövevényét tanulmányozza, azon fog csodálkozni, hogy e szövevényen át mégis utat talált némi sugara jognak és haladásnak, s meg fog borzadni minden bohó és korai cselekvés gondolatára, mely ezt a csekély haladást is végképp veszélyeztethetné.

Egészen természetesnek találom hát, s csöppet sem vagyok hajlandó megbotránkozni és alacsony mellékokokat keresni, ha a történetíró bizalmatlan és szigorú a forradalmakkal és újításokkal szemben, s a múltnak csipetnyi tényleges vívmánya többet jelent neki, mint a jövő minden kockázatos álma. Kivált Magyarországon, mely valóban a „nagy pipájú, kevés dohányú" elképzeléseknek hazája. S kivált ma, mikor itt állunk ránk szakadt függetlenségünkben, mint a magunkra maradt gyerekek, egy gyúlékony Európa közepén. Kalandra vágyni gyermekek dolga, kik még, tapasztalat híján, nem ismerik a kockázatot. Az emlékek visszariasztanak a cselekvéstől, s az idős ember, akinek sok az emléke, rendszerint mindinkább konzervatív. A történetíró, mint az idős ember, tele van bénító emlékekkel s a múlt keserű tanulságaival.

Persze, az élet mégiscsak cselekvés, s amíg élünk, újból meg újból vállalnunk kell minden kockázatot. A kalandvágyó gyermekek mellé szükség van az idős emberre, aki a saját ifjúságán okult. A történetíró jól betöltheti ezt a mérséklő és vigyázatra intő szerepet; jobban, mint a konzervatív politikus, akinek céljai nem oly tiszták. De szükség van a gyermek gyermekségére is, aki nem hagyja magát ijeszteni a múlt példái által, hanem szabadon, aggályok és tekintetek nélkül szalad a maga logikája után. A gyermek paradicsomi logikája és erkölcse s a tények logikátlan és erkölcstelen hatalmának ismerete együtt adják azt a szellemi időjárást, melyben a jövő gyümölcse megérhet (mint mikor nap is van elég, eső is). Ezért nem baj, ha a történetíró reakciós - és nem baj, ha a költő forradalmár.

ESZTÉTIKAI KATOLICIZMUS

Mostani magányomban újságokat sem olvasok. Más években is szoktam ezt: kiszakadni egy-egy hónapra a világ eseményeiből, mint a néző, aki behunyja szemét egy-egy percre az izgalmas mozifilm előtt, s aztán újból kinyitva megállapítja, hogy nem vesztett a meséből semmit. Egy hónap rendesen éppoly keveset változtat a világ folyásán, mint hatszáz év vagy ezerkilencszáz év. Ha Dantét olvasom, vagy, mondjuk, Horatiust, megdöbbent, hogy mennyire nem változik semmi lényeges: az emberi szellem vágyai, félelmei, hitei és szektái

lényegileg egyformák maradnak. Dante korában is van ateizmus, s Platón idején is sport-őrület. De nem erről akarok beszélni. Egy hónap néha több egy évezrednél, mert kicsiben és közelről a hullámok magasabbak, s dupla magasak, ha csónakunkat érik. Szóval, hosszú hetek s már hónapok óta nem tudom, mi esik a világban, hacsaknem szóbeszédből, vagy hogy mi esik az irodalomban, sőt azt is, ami személyileg s közvetlenül érint, csak idő múltán tudom meg, véletlenül.

Jobb is többnyire meg se tudni.

Így tudom meg, utólag és véletlenül, azt is, hogy egyik ismert katolikus folyóiratunk (gondolom, a jezsuitáké) jónak látta irodalmi munkáimmal a katolicizmus szempontjából foglalkozni s fölvetni a kérdést, vajon megérdemlem-e e munkák alapján a „katolikus költő" nevezetet? Én erre a névre sohasem pályáztam, egyszerűen magyar költő akartam lenni, minden egyéb jelző nélkül. Persze, katolikusnak születtem, e vallás csarnokaiban találkoztam és küszködtem Istennel, kételyeimnek és legmisztikusabb reményeimnek egyformán a katolicizmus adott először testet, színt, szavakat. E színek és szavak nem maradhattak ki írásaimból: de más a lírai vallomás, és más az egyházi hitvallás. Van-e mélyebb érzés, mint ami Istenhez köt, akár hiszünk benne, mondhatnám, akár nem? S a vers feladata minden mély emberi érzést kifejezni. De nem okvetlen feladata pozitív konfessziót tenni, nyilvános hitvallást valamely egyház hittételei mellett. Erre az egyszerű és hagyományos próza (a hiszekegy prózája) alkalmasabb. S túl az Istent szomjazó lélek örök-emberi líráján, ily pozitív, egyházias hitvallás talán inkább a gyóntató fülébe való.

Mégis rám olvassák, hogy „szeretem katolikusnak vallani magamat". A katolicizmus énelőttem az, aminek neve mondja: maga az általános vallás, mindenütt és minden időkre érvényes; az egyetlen, mely az emberiség vallásának nevét igényli; nem egy koré, tájé, fajé vagy nemzeté; ellentéte a szektának és felekezetnek. Ez az a vallás, amely mellett én szükségét éreztem nemegyszer nyilvánosan hitet tenni, s amit katolikus bírálóm sokall vagy kevesell: mert nem egyházi konfesszió. Szinte érzem égető kérdéseit: milyen viszonyban állok a létező pozitív egyházzal? hivő vagyok-e vagy hitetlen? gyakorló vagy közömbös? Verseimben itt-ott kételyt, lázadást, sőt tagadást lát. De melyik igazi katolikus az, aki kétellyel, lázadással ne küzdött volna soha? A mi hitünk nem olcsó és nyugodt; még maga Krisztus is elcsüggedt a keresztfán. Az egyház - oktató, nevelő szempontból - jónak láthatja titkolni kételyeit, s csupán a hit boldog óráiról állítni emléket. A költőnek mindent ki kell vallania: ez az ő létjoga és kálváriája.

A költőt hát nehéz skatulyába tenni: vajon valóban a bárányok közül való-e? megvan-e benne a kellő alázat a pásztorok iránt? Dante jut eszembe, a legkatolikusabb költő, aki a maga idejében sok egyházi férfiú előtt bizonnyal inkább farkasnak tűnhetett föl... Az igazi katolicizmushoz, ahogy mondtam, csak a gyóntatónak s Istennek van köze; de ezenkívül is kétféle látható katolicizmus van a világ előtt. Az egyik a külső, mondhatnám, politikai csoportosulás az egyház és gócai körül, aktuális emberi érdekek szerint; s aki tagja e csoportosulásnak, az előtt talán csak ez látszik fontosnak, ezen múlik a nyáj összetartása, fegyelme s egysége. De van egy másik látható formája is a katolicizmusnak, amit nehéz figyelmen kívül hagyni, kivált ha irodalomról esik szó: a katolikus kultúra. A katolikus szellem múltjával, kincseivel való átivódás. Nem olvastam a szerzetesi cikket, mely katolikus voltomat kérdezi s firtatja. De hallom, ez a cikk, tekintve, hogy Dantét és középkori himnuszokat fordítottam, hajlandó a katolicizmusnak valami ilyen másodrangúvá bélyegzett alfáját kiutalni számomra: amit ő esztéta-katolicizmusnak nevez. Ha nem érez maga mellett a nyájban, s idegennek sejt a földi harcvonalban, ahol a vallás is párt és politika színét ölti: fölültet az elefántcsonttoronyba, lévén ez manapság a legegyszerűbb skartba tétel.

De én szívesen vállalom ezt, s úgy gondolom, még mindig krisztusibb esztétakatolikusnak lenni, mint párt és politika katolikusának, aktuális és földi célok szerint. Márta szorgoskodása talán hasznos lehet: de Márta a jobb részt választá. Mondják, a katolicizmus ma modern és időszerű, s ifjúkatolikus barátaim szeretnék azonosítani „korunk szavát" az Isten szavával. Hadd hunyjam be szemem hatszáz évre vagy ezerkilencszáz évre. Századok múlnak, birodalmak tűnnek, néptömegek küzdenek, s tudományos elméletek borítják föl egymást - s mégis mintha semmi sem változna. Múltkor beszéltem arról, hogy a mai tudomány világképe újból igazolni látszik a vallás hiteit. Akárhogy is van ez: a kielégületlen emberi lélek még mindig biztosabban nyújtózhat Isten felé az elefántcsonttorony bástyáiról, mint a koráramlat omlatag hullámhegyéről.

1933

ELFOGY A MAGYARSÁG?

A *NYUGAT* ANKÉTJA

Illyés Gyula cikke - a *Nyugat* múlt számában - megrázta és fölizgatta olvasóit. Kitűnő írásmű volt: de hatását nem ennek köszönheti. Hatása a rémhír hatása; amelynél már nem számít a stílus.

Ez a rémhír a magyarság pusztulásáról szól. Illyés nekem félig-meddig földim: a vidéket, melyről jegyzetei szólnak, én is jól ismerem. A falvak nevei, amiket fölsorol, egytől egyig otthonosak a fülemben. Némelyikhez gyermekkorom egy-egy felejthetetlen napjának vagy gyárának emléke fűződik.

Van falu, amelyre én még mint színmagyarra emlékszem - s amelyről most hallom, hogy már tiszta német.

Mint diák, Pécs és Szekszárd között járván - s akkor még nem vitt arra jó vonat -, sokszor tettem meg a hosszú kocsiutat, az egész Mecseken át, Nádasdon vagy Hidasdon abrakolva. Pár évvel ezelőtt megint keresztülutaztam arra, ezúttal autón és szomorú ügyben, mert halott apámat költöztettük haza. Pécsről át Szekszárdra. Elül a teherautó ment a koporsóval, utána mink, külön, párnás kocsin, fázva és szótlanul. Most eszembejut ez a családi gyászút, halottas vonulás, falvakon át, melyek némák vagy németek... Illyés cikke óhatatlanul ezt a temetős emléket idézi.

Nem sokkal később ismét Pécsett jártam, egy irodalmi társaság alakulásán; ott volt Fülep Lajos barátom is, a zengővárkonyi református lelkész, magántanár a pécsi egyetemen. Amit őtőle hallottam a baranyai magyarság pusztulásáról, az valami ijedt fantázia lázrémének látszott. Pedig minden szó tény és élmény volt: azaz gyötrődés és keserűség. Fülep a maga falujában megpróbálta a Don Quijote-i harcot, egy apatikus nép öngyilkos erkölcsével.

- Már késő, nincs segítség! - nyögte az esti „kedélyes vacsorán", a poharak sárga visszfényében.

- Túlságos pesszimizmus! - iparkodtam megnyugtatni; de magam is nyugtalan lettem, s hetekig nem ment ki a fejemből az, amit elbeszélt. Közvetlen pátriám környékéről, a Sárközből is sok mindent hallottam, s én is úgy éreztem, mint most Illyés, hogy írnom kell, kiáltani, vészkürtöt megfúni... De hát én nem voltam illetékes: keveset tudtam a dologhoz, s még a statisztikát sem ismertem.

Illyés elnyomta ilynemű kételyeit, és jó, hogy elnyomta. Ami vészhírt hoz, azt nem tudták ebben az országban, nem beszéltek róla, még nem is gondoltak rá, hogy csak mint hír és lehetőség is fölmerülhet! Aki „illetékes": az hallgat erről. Ijesztő ez a csönd, ez a gondtalanság, míg pátriánk, népünk, az a kevés talaj, amit a politika meghagyott, és a nyelv még jelent, lassan, de biztosan kicsúszik lábunk alól.

Mert nem kisebb dologról van itt szó, mint hogy a magyarság, előre kiszámítható és már nagyon rövid idő alatt az ős Dunántúlról *teljesen* eltűnik, helyébe német lakosság lép, és a magyar önnön megmaradt kicsi hazájában is kisebbség lesz! Itt élmények beszélnek és nem statisztika, és az élmények hitelesebbek, mint a statisztikák. Hivatalos statisztika még nincsen is erről, s ami van, az alig irányadó. Jól tudjuk, milyen nehéz egy népnek éppen a nemzetiségét - ami voltaképp lelki, nyelvi és kulturális benne - statisztikailag megbízhatóan felvenni, s milyen lehetetlen kívánság éppen a mai nacionalista világban a honalkotó nemzetiség

térvesztésének adatait a hivatalos statisztikától várni. (Noha a magyar hivatalos statisztika szervezete bizonnyal kitűnő, s irányítása feltétlenül jóhiszemű és tudományos.)

Jelenleg az a helyzet, hogy *kivétel nélkül mindenki*, akit a Dunántúlhoz és népéhez élmények fűznek, érzi a katasztrófa szörnyű légnyomását, s csak azok nem osztoznak az Illyés pesszimizmusában, akik az egész dolgot Pestről és könyveken át nézik. S ha így igaz: akkor már bűn volna föl nem figyelnünk, és nem kiáltanunk, mennél hangosabban.

Mert ez a *mi* ügyünk, akik a magyar nyelv és kultúra emberei vagyunk: nem valami szociológiai, gazdasági vagy politikai szakkérdés. Politika és gazdaság mindig csak segít magán valahogyan, mert ez az erkölcse: alkalmazkodni. De írót alig tudok elképzelni, hogy azt mondja: „Hát aztán? Olyan nagy baj az, hogyha a magyarság elpusztul? Leszünk németek!"

Nemcsak azért, mert az író egész lelkével, egész művészetével van (ahogy mondják) „érdekelve" a nyelvben, amely e művészet anyaga. Hanem azért is, mert az író a lélek embere, s egy nyelv, egy nemzetiség halála egy lélek halálát jelenti. Nem épp nacionális érzésről van itt szó, s szinte azt mondhatnám, amit Illyés: bármely nemzet kiveszése ilyen tragikus görccsel markolná szívemet. S azt, amit Széchenyi: mindig méltó feladat egy nemzetet megmenteni az emberiségnek. Egy színt a csokornak, egy hangot a koncertnek.

Egy lélek hal itt meg - s az véletlenül a mi lelkünk. Nem vagyunk politikusok, az országhatárokat s nemzetiségi harcokat valóban csak átoknak érezzük, s nehezen tudnánk búsulni idegen nyelvű tömegekért, hogy nem tartoznak magyar fennhatóság alá, vagy hogy nem olvadnak be a magyarságba. De magának a magyarságnak kihalása - ez más.

Ez az igazi veszedelem - nagyobb, mint az ország megcsonkítása volt. Gondoljuk el, mi az, amit a magyarság kipusztulása a Dunántúlról jelent. Az élet és a gazdaság segít magán, s az üresen maradt falvakat lassankint új lakos tölti meg: komoly, szapora, céltudatos fajta, a németek. A statisztika nem mindjárt veszi észre, s a hatalmasok nem látnak veszedelmet bennük: jó állampolgároknak látszanak, s szívesen vallják magukat magyaroknak. De külső hazájuk, Nagy-Németország, számon tartja őket - csupa *Auslanddeutsch* -, s a hivatalos magyarság politikai okokból kedvez nekik: iskoláik a német kultúra őrsei, s olvasóköreik asztalán szélsőnacionalista német folyóiratok hevernek.

Mikor a magyarhoni német magyarnak vallja magát, többnyire talán valami olyan érzése van, hogy a magyarság maga is a németségnek egy neme, valami előretolt, keleti és barbár németség, mely nyelvileg ma még nem is német, de máris hű katonája a német ügynek. Magyar hazafisága valami ilyen kihelyezett és gyarmati német hazafiság, s abban a pillanatban, mikor a magyarság Magyarországon megszűnik határozott többség lenni, semmiféle isteni vagy emberi jog sem kívánhatja többé a némettől, hogy saját nemzetisége s az egész világon uralkodó nemzetiségi elv ellen a kisebbség (vagy majdnem kisebbség) uralmi helyzetét támogassa. Ezt még akkor sem lehetne remélni, ha a német szellem nem volna telítve a modern eszmékkel, melyek a faji érdeket minden jognak és erkölcsnek fölébe emelik.

Mi nem vagyunk ezeknek az eszméknek hívei. Fajom sorsa a gyötrődésig izgat és rettegtet: de nem óhajtanék egy lépést sem érdekében, mely másnak jogaiba nyúlna. A magyar kormányok bánásmódja németjeikkel szemben bizonnyal logikátlanul kényeztető. Mindig soviniszta elveket hangoztattak, s minden nemzetiség ellen védekeztek: a németet azonban kegyelik s támogatják. Holott van-e nagyobb veszély s ősebb átok a magyar számára, mint a német? (ha már egyszer a nacionalista ideológiába beleesünk). Újabb korunk legnagyobb katasztrófáját, Trianont is a német szövetségnek köszönhetjük. De ég óvjon ettől a politizálástól: szeretjük és tiszteljük a német kultúrát, s úgy véljük, minden népnek meg kell kapni minden jogot, hogy a maga kultúrájában a maga nyelvén részesedhessen: annál inkább a németnek, ha Magyarországon él is.

Ne legyen hát itt szó „nemzetiségi politikáról”: eszem ágába se jutna akként védekezni az előretörő s mindent elnyelő „német veszély” ellen, hogy a magyarországi németség jogait megcsonkítsam, s szabadságát megnyirbáljam. Valamint az *egyke* ellen sem akarnék törvényes üldözésekkel, a nő jogaiba, az egyéni élet szabadságába való beavatkozással védekezni. Bizonyos, hogy nem is lehet. Az egyik éppoly keveset használna, mint a másik.

Hogyan hát? Örökösödési törvénnyel? telepítéssel? ahogy Illyés pedzi? Nem tudom; de valami védekezésnek *muszáj* lenni, s nem szabad hallgatni, beszélni kell, kiáltozni, sírni, míg valaki ezt a védekezést meg nem találja - mert különben *nemsokára vége a magyarnak*! S ha egyszer a magyarság elpusztul: el fog pusztulni emléktelenül, nyomtalanul. A kutya se ugat utánunk. Nem élünk többé, vagy haldokolva élünk, lesüllyedve, kis barbár maradék a nagy német tenger között, önmagunkat is elfeledve és kulturálatlanul. Kihaltak az ógörögök, a rómaiak, de emléküket, kultúrájukat fenntartotta az irodalom, a tudomány; a lelkük tovább él. A mi kultúránkat nem tartja fenn semmi. Sem politikai szimpátia, sem egy rokon nép érdeklődése, sem tudományos kíváncsiság nem fog közeledni emlékünkhöz. Ha meghalunk, a lelkünk velünk hal meg. Irodalmunk, szellemünk minden alkotása, mindaz, amit tettünk és teremtettünk, halhatatlan műveink halhatatlansága eltűnik, mintha sohasem lett volna.

A varjú sem károg utánunk.

1933

NEMZET ÉS EURÓPA

DISCOURS À LA NATION EUROPÉENNE

Johann Gottlieb Fichte 1808-ban megírta *Beszédeit a német nemzethez: Reden an die deutsche Nation.* Julien Benda 1932 végén írta *Beszédeit az európai nemzethez*, melyek most könyvben is megjelentek.

1808-ban német nemzet még nem létezett: csak *akart lenni*. Az „európai nemzet" viszont látszólag sohsem állt oly távol a megvalósulástól, mint napjainkban. Ha mégis megvalósul, csak úgy valósulhat meg, ahogy a németnek sikerült megvalósulni: ezer lokális érdek, hatalom és nosztalgia ellenére (s mindez itt még sokkal erősebb, mint ott volt). Sőt egy egész világnézet s begyökerezett ideológia ellenére, mely nemzeti és mégis valósággal nemzetközi érvényű, a mai átlagembernek hivatalos hite, legmélyebb vallása...

Ha az „európai nemzet" meg akar valósulni, ma még csak kevés emberben akar. Abban a kevésben, akik ezek alól az érdekek, nosztalgiák s világnézeti megszokások alól föl tudták magukat szabadítani. Benda könyve éppen arról szól: mit kell az új Európa e mestereinek hirdetni, milyen új gondolkodást kell meghonosítaniok, hogy ezek alól másokat is megszabadítsanak, s így valóban megteremtsék az egységes európai nemzet lelki feltételeit.

Így e könyv bizonyos értelemben pozitív párdarabja *Az írástudók árulásá*-ról szóló híres műnek, mely éppen azt mutatta meg, hogyan áll ma a Szellem embereinek többsége is a lokális érdekek, pártok és ideológiák szolgálatában? Noha persze az igazi Benda-féle írástudó ebbeli minőségében éppoly kevéssé működik az „európai nemzet" érdekén, mint bármely más nemzetén: ő fölöttük áll a földi céloknak, s csak az igazságot nézi...

UN VRAI CLERC

Benda azonban igazi megalkuvásnélküli írástudó abban, ahogyan felel a kérdésre: mit kell tenni, hinni és hirdetni, hogy az „európai nemzet" megvalósulásának lelki akadályai eltűnjenek? Egyáltalán nem látja az eszmét vakító fényködön át, nem „hisz rendületlenül" a megvalósulásában, nem iparkodik azt pedagógiai célzattal könnyebbnek föltüntetni, mint amilyen. Inkább még az ellenkező végletbe esik: a nehézségeket hangsúlyozza, a követelményeket túlzott szigorral állítja föl, s figyelmeztet a szükséges áldozatok nagyságára.

Benda hazugnak tartja azt a közkeletű szólamot, amely szerint nemzeti különbözőségeink teljes fenntartása mellett, sőt éppen azokból fejlődhetik ki az új európai lélekegység. Ez egészen új értékelést jelent: a különbségek helyett a közösségekben látni az értéket. S ez új perspektívát ad a világtörténelemnek. Az ideál újból a római világbirodalom egységideálja, melyet maga Róma bűnösen és vesztére megtagadott, mikor vonakodott a polgárjogot a barbároknak megadni. Benda a fichtei című könyv utolsó lapján ismét Fichtét idézi, aki szerint a polgárjogot maguk a germánok utasították vissza, s „ezáltal megmentették a világot". Mily különös állítás a XX. század eseményeinek fényében!

Aki az „európai nemzet" álmát hordozza szívében, az előtt a középkori császárok, akik a római birodalmat akarták visszaállítani, nem naiv álmodozók, hanem nagy úttörők. A verduni szerződés dátuma, Európa nagy, modern nemzeteinek születésnapja, valóságos gyásznapja a történetnek. Az „európai nemzet" polgára nem Anglia és Franciaország meddő küzdelmeiben látja világrészünk történetének gerincét. Ami az ő szemében lényeges lesz, az inkább az a

küzdelem, mellyel a „görögök, szerbek, magyarok, oláhok és oroszok” védték az európai kultúrát a barbár török ellen. (Az idézet nem Bendától való; ő is csak idézi egy jegyzetben.)

A kultúrtörténet éppúgy át kell hogy alakuljon számára, mint a politikai. A mai kultúrtörténet az európai kultúra nagy eseményét a nemzeti irodalmak ébredésében látja. A középkori latin irodalmat hajlandó elfelejteni vagy nem sokra tartani. Nehéz, szinte lehetetlen kívánság a mai európai írástudótól azt kívánni, hogy a kultúra jövőjét valami nemzetközi, uniformizált kultúrában lássa, s szívesen áldozza föl a nemzeti fölvirágzások tarkaságát, melyeknek a modern Európa legcsodálatosabb szellemi alkotásait köszönheti.

De Benda elkerülhetetlennek tartja ezt az áldozatot. A költészet bizonnyal szegényedik vele. Az a kultúra, melyen az „európai nemzet” jelleme fölépülhet, inkább tudományos, mint művészi, inkább hideg és racionális, mint izgató és színes. A művészet az ösztöné és a szenvedélyé. A művészek született ellenségei az egységnek s az „európai nemzetnek”. A költészet szétválaszt, a ráció összekapcsol. Benda szívesen kitessékelné államából a költőket, mint Platón. Nézete szerint Európának, ha egységes nemzetté akar válni, valami platóni racionalizmushoz kell visszatérnie: platóni filozófiához, sőt teológiához.

MÉG AZ ISTENNEK IS VÁLTOZNI KELL

Benda legszenvedélyesebb lapjainak néhányát a modern istenfogalom kritikájának szenteli. Valóban: még az Istennek is változni kell. A dinamikus Istentől vissza kell térni a statikushoz: a *Werden* filozófiájától a *Sein* metafizikájához. Vagyis vissza kell térni az örök igazsághoz, az általános érvényű morálhoz, megtagadva a helyi és pillanatnyi érdekekhez alkalmazkodó erkölcsöt, a fajok és korok harci és aktuális vallását.

Ennél a pontnál tapinthatja az olvasó a könyv szívének lüktetését, az egész gondolatrendszer centrumát. Benda elsősorban metafizikus és moralista, s a követelmény, melyet az új Európa hitvallóival szemben támaszt, lényegében morális követelmény. Megalkuvás nélküli hűség az örök és egyetlen igazsághoz és igazságossághoz, a kor és nemzetek külön „igazságaival” és igazságszolgáltatásaival szemben; hűség az Ész vallásához a szenvedélyek és a nyers erő vallásával szemben; a Gondolat legitim uralmának helyreállítása; az antiintellektuális XIX. század destruktív munkájának visszacsinálása; az igazi írástudó nagy feladatának betöltése.

Benda munkájában ennek az „igazi írástudónak” szenvedélye lángol. Egészen intellektuális, egyéni és partikuláris érdekek s rokonszenvek salakjától mentes szenvedély, mely valami tökéletesen tiszta és átlátszó retorikával nyilatkozik, a megvesztegethetetlen Ész heroikus retorikájával. Egyszerű, művészi, dísz nélküli s mégis magával ragadó retorika ez, szépségét és erejét éppen a gondolatok kristályos világossága teszi: igazi klasszikus francia retorika, mellyel mintegy a francia nemzet ősi szelleme áldoz a vajúdó „európai nemzet” szellemének, a múlt a jövőnek.

NEMZETEK AJÁNDÉKA, ÖRÖKSÉGE ÉS ÁLDOZATA EURÓPÁNAK

Mert mi is hisszük és valljuk az „európai nemzet” hitvallását, s hisszük azt is, hogy ennek a most születő hitvallásnak kánonában Benda könyve jelentős helyet fog elfoglalni (ahogy a Fichte helye is jelentős volt a nacionalizmus evangélistái közt). De nem hisszük, hogy a mai európai nemzetek semmit sem tudnának ajándékozni vagy örökbe hagyni az eljövendő „európai nemzetnek”, s hogy nemzeti kultúráink minden kincsét áldozatul kellene hoznunk az európai egység oltárán.

Talán megveszteget bennünket az a kétségtelen szeretet és ragaszkodás, amellyel nemzeti értékeinkhez tapadunk; de mi úgy érezzük, hogy Bendát viszont önkínzó szigora s vallásalapító puritánsága viszi túlzásba. A régi nagy nemzetek alakulásának analógiája ezúttal nem látszik őt igazolni. Igaz-e, hogy a nagy nemzeti egységek előállása a provinciális ízek és értékek teljes föláldozását jelentette? igaz-e, hogy a nagy francia vagy német kultúra semmit sem hozott magával a primitív és provinciális kultúrák kincseiből és tarkaságából? igaz-e, hogy e nagy nemzeti kultúrák színtelenebbek, kevésbé gazdagok, szegényebb ízűek az apró, obskurus, regionális kultúráknál, melyeknek örökébe léptek?

Mindehhez sok szó fér. Nem inkább úgy van-e a dolog, hogy ezek a nemzeti kultúrák magukba olvasztották a provinciális színeket és zamatokat, hogy valamennyivel fölgazdagodva, mindeniknél mélyebben és színesebb fénnyel ragyogjanak? Benda talán öntudatlanul is a francia racionalizmus ösztönei és rokonszenvei szerint gondolkodik (annyira, hogy az „európai nemzetet" nem is tudja másként elképzelni, mint a racionális francia nyelv tökéletes vehikulumával élve). De az „európai nemzet", ha csakugyan létrejő, valószínűleg kevésbé racionális módon és formában fog létrejönni, s biztosan gazdagon fogja magában hordozni, kincses teher és terhes kincs gyanánt, az egyes nemzetek örökségét. Legalább minden természeti példa ezt a feltevést látszik támogatni.

SZABAD-E SÍRNI A KÁRPÁTOK ALATT?

Persze annak, aki az „európai nemzet" létrejöttét igazán, és őszintén munkálni akarja, mindent meg kell tenni, hogy ez az örökség mennél kevesebb terhet jelentsen. S inkább le kell mondania a nemzeti kultúra féltett kincseiről, semhogy azok kedvéért a nagyobb célnak vessen gáncsot. Ahogy az egyes ember erkölcse: föláldozni magát a közösségért, a nemzeteket is arra kell nevelnünk, hogy tudjanak hogy tudjanak áldozatot hozni az emberiségért. De az áldozat csak akkor lehet hasznos, ha az igazságnak hozzuk és az igazság nevében. Az igazságot megtagadni saját nemzetünk kárára éppoly igazságtalanság, mint annak javára. „Nemcsak arról van szó - mondja Benda -, hogy nemzetünk hibáit és gyengeségeit ismerjük el tökéletes elfogulatlansággal: hanem jogait és igazságát is; éppúgy, mintha egy idegen nemzetről lenne szó." (S maga is így cselekszik, mikor például a francia világnyelv alkalmasságáról vagy a németek háborús bűnösségéről beszél.)

Ezért kell nekünk, magyar írástudóknak felelni itt még Benda súlyos szemrehányására, mellyel nemzetünket illeti. „A magyarok mondja - fővárosuk díszterére állították ‚igazságtalanul elragadott tartományaik' szobrát, holott ezeket a tartományokat olyan háborúban vesztették el, melynek kitörését teljes szívükkel üdvözölték, s melynek döntésére örömmel rábízták magukat."

Igaz lenne ez? Az érvelés logikusnak látszik. Sőt magam is írtam valami hasonlót egy régi versemben - egy versben, mely már olvasókönyvek és iskolai antológiák lapjain is szerepel. Csakhogy abban a versben hozzátettem valamit: s ezt most is hozzá kell tennem. Benda érvelése kétségtelenül minden nacionalizmus belső ellentmondásainak egyikét leplezi le. Amennyiben szavai igazak, nem a *magyarokra* vonatkoznak: nem a *magyarokra*, hanem a *„nacionalistákra"*, ami mégse mindegy.

Éppenséggel nem mindegy a magyar írástudókra nézve. A háborút nem minden magyar üdvözölte „teljes szívvel". De merem mondani: egyetlenegy valamit érő magyar írástudó sem üdvözölte rokonszenvvel a háborút; egyetlenegy jó magyar költő vagy író sem írt *egyetlenegy sort sem* a háború egész folyamán, mely a vérontást igazolta vagy a fegyveres döntés jogát elismerte volna. Ellenkezőleg: minden igazi magyar író vagy költő, a nemzet legnagyobb elő költőjétől (Ady Endrétől) kezdve, a legelső pillanattól, a háborús cenzúra bilincsei közt is, s

ezer üldözéssel és veszéllyel szemben, egy pillanatra meg nem tántorodva, kitartott a Béke és Kultúra hitvallása mellett.

Ez több, mint amit tudtommal Európa akármelyik nemzete elmondhatna.

Elismerem: aki a háborús döntést jogosnak vallja, s „örömmel üdvözli", annak nincs joga e döntés eredményei miatt zúgolódni De a magyar írástudóknak, akik mindig az Eszme és Igazság jogait hangoztatták a fegyverek ellen: joguk és kötelességük kitartani az Igazság mellett most is, mikor a fegyverek az Igazság ellen döntöttek

1934

[BESZÉDE A BAUMGARTEN-DÍJAK KIOSZTÁSAKOR]

Hölgyeim és Uraim,

ezeken az intim ünnepségeken, melyek bennünket, akik a Baumgarten Ferenc Irodalmi Alapítvány ügyét a magunk ügyének tekintjük, e helyen évről évre összehoznak, két előírt célunk és feladatunk van. Az egyik nemes alapítónk emlékezetének idézése, aki hét évvel ezelőtt ezen a napon hunyta le utoljára figyelő és értő szemét; a másik a kuratórium döntésének közzététele, melyet az alapítvány ez idei évdíjairól és jutalmairól hozott. A kettő voltaképp egy, mert semmivel sem varázsolhatjuk élőbbé alapítónk szellemét és alakját, mint annak teljesítésével, amit ő rendelt, hogy cselekedjünk emlékezetére; s ha szellemében történt döntésünket bejelentjük és megindokoljuk, avval már idéztük is eszméit és ideáljait. Emberi képe - úgy, ahogy gyakran festettük hasonló alkalmakon magunk elé, s ahogy most is előttünk lebeg -, halk és előkelő lénye, szép, zárkózott, nagyra törő élete, magas írói ízlése, a művészi légkör, melyet maga körül éreztetni tudott, irtózása a modern piactól, az irodalmi divatoktól, kemény, ítéletes magatartása a hamis és tűnő értékekkel szemben, harcos egyedülállása a tömegben s lelkes együttérzése az irodalom igazaival, korszerűtlen és megalkuvás nélküli ragaszkodása a szellem örök értékeihez: mindez a Lámpavivő dantei hasonlatát juttatja eszembe, aki eltűnik a fény mögött, melyet magasba tart. Ilyen ez a szerény, finom alak, aki szinte azonosul az eszményekkel, melyeket képvisel, a magas irodalom, s tiszta kultúra eszményeivel, s eltűnne az eszmények mögött, ha éppen az eszményeken csüngő ritka és gáncstalan hűsége, melynek nemes és finom irodalmi kifejezése is maradt műveiben, nem adna éles reliefet körvonalainak. Róla méltóan emlékezni annyi, mint eszményeiről emlékezni, melyeknek szolgálatára rendeltetett alapítványunk.

Ez az alapítvány, mely halálával létesült, bizonyos értelemben az ő életét folytatja, küzdelmét a kor irodalmának művészietlen áramai ellen, az igazi kultúra nevében. Már maga létezése - az a tény, hogy ebben a mai világunkban, mikor szellemi életünkön is korlátlanul uralkodni látszik az üzlet és a politika, van egy intézmény, mely feladatának tekinti a magyar írót minden üzleti vagy politikai cél és kikötés nélkül, pusztán irodalmi érdemeiért támogatni: valóságos megtörése az átok bilincsének, mely kultúraellenes korunkban a tiszta irodalomra nehezül.

Kétségtelen, hogy alapítványunk eddigi döntéseiben az irodalmi tehetség megítélése mellett emberi szempontokat is tekintetbe vett; de ezek a szempontok éppen azok voltak, amelyeket alapítónk végrendelete is figyelmünkbe ajánl, mikor azokat az írókat rendeli jutalmazandóknak, akik „csakis eszményi célokat szolgálnak, s így személyes előnyök kedvéért megalkuvást nem ismervén, anyagiakban szükséget szenvednek”. Szellemi kultúránk mai állapotában nagyon is fontosnak és aktuálisnak látszott ez a rendelkezés. Baumgarten Ferenc még nem tudta, hogy mire gondolata testté válik, kevés lesz azt mondani, hogy az eszményi célokat követő magyar írók „szükséget szenvednek”. Találóbb kifejezés volna állapotunkra igen sok esetben a végső nyomor, a tökéletes kétségbeesés. Nem arról van itt szó már, amire Baumgarten gondolt, hogy az írónak módot adjunk életének gazdagítására s látkörének szélesítésére, könyvek beszerzésére s tanulmányszerű utazásokra. Még csak arról sem, hogy megszabadítsuk a robotmunkától, mely miatt nem szentelheti minden idejét és erejét gondtalanul magas terveinek és álmainak. Látnunk kellett, hogy a magyar író boldog, ha csak ily robotmunkát is kaphat, s életét valahogyan tengetni tudja. Itt szóról szóra a betevő falat kenyérről volt szó és a puszta hajlékról. Maguk az írók úgy tekintettek alapítványunkra, mint valami nyomorakcióra vagy segélyegyletre.

Az alapítvány meg is tett mindent, hogy ezt a rettenetes helyzetet könnyítse, s a nyomorgó írók legjobbjainak életét némileg elviselhetőbbé tegye. Nyilvános évdíjain kívül kisebb jutalmakban és rendkívüli segélyekben is tekintélyes összeget osztott szét. Mégis hovatovább látnunk kellett, hogy mindaz, amit ilyen módon tenni tudunk, csak csöpp a tengerben. Kisebb segélyeink csak pillanatnyi enyhülést jelenthettek, s az elv, hogy lehetőleg minden nyomorgón segítsünk, eltávolított volna alapítónk eredeti elgondolásától, mely a legkiválóbbaknak „hathatós" támogatását s minden anyagi gondok fölé emelését tűzte feladatunkká. Hozzájárult ehhez, hogy a gazdasági viszonyok romlását az alapítvány is megszenvedte, s ugyanakkor a magyar író helyzete nem javult, hanem még rosszabbodott.

Az irodalom a mai kultúrának valóságos mostohagyermeke. Ez a kultúra mindinkább távolodik a szellemi céloktól, s szinte kizárólagosan materiális, politikai és gazdasági ideálokat tűz maga elé. Ebben a vonatkozásban sokat jelenthet a tudomány, s üzleti kapcsolataival még a művészet is. Az irodalom azonban, s kivált az az irodalom, mely nem hajlandó magát szolgálatba adni, haszontalannak, sőt ártalmasnak látszik. Az irodalom pedig a legszellemibb művészet; maga a tiszta szellem; s hatástalansága a szellem hatástalanságát jelenti. Bármily szomorú az író nyomora, talán még végzetesebb az, ami mögötte van: hogy az irodalom fontosságát és presztízsét vesztette a kor emberének szemében, még a könyvkiadók és lapszerkesztők szemében is, akik a legnagyobb nyíltsággal hajlandók mindenféle más szempontokat a tiszta irodalmi szempontnak elébe helyezni. Különös jelenség, hogy íróink ugyanakkor rendkívüli módon megszaporodtak, s a könyvpiacot az új könyveknek szinte beláthatatlan és számba vehetetlen tömege borítja. Ezek az olcsón vett és olcsón adott könyvek az írói mesterség csodálatos könnyen vevését és meg nem becsülését tanúsítják író és kiadó részéről egyformán.

Ilyen körülmények között az alapítvány semmit sem érezhet nagyobb feladatnak, mint tehetsége szerint hozzájárulni az irodalom elvesztett presztízsének helyreállításához, azon az úton, melyet alapítólevele elébe ír, vagyis (az okirat szavait idézve): a magasabb eszményeket követő magyar irodalom színvonalának emelése révén. Ez a cél nem egészen ugyanaz, mint egy írói segélyegylet célja volna: „lehetőleg minden szükséget szenvedőn segíteni". Ez a cél kiválasztást jelent: kiemelését a nagyobb tehetségeknek és nemesebb törekvéseknek; ez a cél nem engedi, hogy az irodalom munkásaiban is - mai ideológia szerint - csak rendet vagy céhet, egy szakmabeli dolgozók különbség nélküli tömegét lássuk, melynek minden tagja egyformán igényelheti támogatásunkat.

Ezek a meggondolások bírták rá az alapítvány vezetőségét, hogy döntéseiben ellenálljon annak a természetes kívánságnak, mely az alapítvány kitüntetésében mennél több magyar írót óhajtván részeltetni, a Baumgarten-évdíjasok listáján mindig új meg új neveket reklamál; s a névsort legalább felerészben olyanok neveiből állítsa össze, akik abban már azelőtt is szerepeltek, és a támogatást irodalmi munkásságuk gazdagodásával és értékbeli emelkedésével igazolták. Új nevek, ismeretlen tehetségek az irodalom terén az utóbbi időben mind ritkábban merültek fel; a fiatal írói nemzedék nagyjában kialakultnak látszik, úgy érezzük, az alapítvány akkor felel meg leginkább rendeltetésének, ha elsősorban azokat a fiatal írókat kíséri állandó figyelemmel, akiket arra már egyszer méltónak talált, s időnkénti évdíjakkal vagy egyéb támogatással segíti őket mindaddig, míg irodalmi érvényesülésük egyébként is nem biztosítja nyugodt és gondtalan munkájukat. Így alakul ki az alapítvány körül, sőt én úgy látom, már is kialakult egy kis tábor, amely nemcsak tehetségével képviseli méltón a nemes intézményt, hanem irodalmi magatartásával és szellemi irányával is az alapító ideáljaira eszmélhet, s viszonylag gondtalan munkálkodással segíthet újból felemelni ezeknek az ideáloknak és magának a tiszta irodalomnak elhanyatlott presztízsét. Így lesz az alapítvány műve (mint mondottam) az alapító életharcának folytatása. Harc az irodalom prostitúciója ellen, erősítője és biztatója a szellemnek, mely köztünk él, hogy ne hagyja magát vezetni, hanem vezessen,

mint ahogy vezetett a magyar irodalom régi, nemesebb koraiban. Így világít az eltávozott Lámpavivő lámpása tovább is, eszményeinek fényét maga mögé vetve, a jövőbe, s annál jobb, hogy ennek a fénynek melege is van, melynél a fázó Géniusz felengedheti zsibbadt tagjait.

1934

VITA A KÖZÉPKORRÓL

ÉGTÁJAK ÉS KOROK

A szó általában szapora szülemény; s látom kivált, hogy ebben a rovatban is szavaim új meg új szavakat nemzenek, válaszok és viszonválaszok képében. Öncél-e csupán a vita és játék? vagy az igazság kutatásának fogaskereke? Talán egyik sem, hanem csak az „eszmék bábája", ahogy Szókratész gondolta: akkor is megéri. Új meg új felszólalások gyűlnek előttem, ellentétes égtájakról, mert a szellemnek is vannak égtájai, noha napja csak egy. Ahogy már nemegyszer elpanaszoltam: furcsa rugókon fordulnak meg irodalmi vitáink manapság, s alig van téma, amiről még elfogultság nélkül beszélgetnénk. *De mortuis nihil nisi bene* - szokták mondani; nálunk azonban sokkal komolyabb és kényesebb *tabuk* is akadnak. Hogy egyebet ne említsek, itt van például a *de Judaeis*. De nem is kell ily kikiáltott s aktuális témákig ereszkedni; ahogy mondtam, alig van téma, melyről szólva különböző Szküllákba és Kharübdiszokba ne ütközhetnénk.

Nem kivételek még a legtávolibb és legszemélytelenebb tárgyak sem. Egy írásaimmal vitázó cikk például nyomatékosan figyelmeztet arra, hogy a középkorról sem lehet csak úgy vaktában és őszintén elmondani a véleményünket; majdnem olyan kényes téma ez, mint a *de Judaeis*. Csakhogy itt a *nihil nisi male* kötelező; hacsak nem akar az ember a „világnézeti reakció" szomorú égtájára relegáltatni. Legalább így véli a „disputa" szerzője, aki a „sötét középkor" rehabilitálását veti a szememre, s úgy látszik, egészen más égtájról nézi a dolgokat, mint azok, akik például írásaim „nemzetietlensége" vagy „nyugatiassága" miatt támadnak. Igaz-e, hogy a „középkornak kívánatos aranykorként való feltüntetése" a reakció „jellegzetes retorikai fegyvere"? Én inkább úgy látom, az átlag reakciós rendesen tiltakozik az ellen a vád ellen, hogy ő „a középkort akarná visszahozni". Nekem egyébként eszem ágában sincs a középkort „kívánatos aranykorként" föltüntetni. De hát melyik kor is pályázhatna erre a titulusra? A mai kor azonban még sokkal kevésbé pályázhatik, mint a középkor. Mindaz az „erkölcsi elfajulás és intellektuális képtelenség", amit a vitatkozó a középkornak szemére vethet, sokkal, de sokkal nagyobb mértékben virágzik ma. Az előítéleteknek és elfogultságoknak valóságos aranykorát éljük, s ezeket nem mérséklik többé a keresztény parancsok gátlásai, s nem menti az öntudatlanság naivsága. Az ököljog a nemzetek hivatalos világnézete lett, s a fajok és csoportok hatalmi igényei nyíltan az erkölcs és vallás törvényei fölé helyeztetnek. A tömegmészárlások és inkvizíciók, a „toulouse-i négyszáz élő fáklya", az eretnekégetések bizonnyal szörnyű dolgok; de mi ez az öldöklésnek s kínzásoknak ahhoz az orgiájához képest, amihez a világháború és forradalmak már szinte hozzászoktattak! A szabad vélemény elfojtásában korunk olyan tökéletes technikára tett szert, amelyről a középkornak még fogalma sem volt. „Legalább senkit sem üldözünk a vallásáért!" - mondogattuk még nemrégiben, büszkén. Ma már ez sem mindenütt igaz, s ahol igaz, csak azért igaz mert a vallás (mint minden szellemi ügy) egyáltalában már közömbös számunkra Annál inkább folyik az üldözés nemzetért és fajért: mert ez a mi korunk vallása. Minden kor a saját hitéért csinál inkvizíciót. A disputa vitázója úgy találja, hogy némely középkori dogma szöges ellentétben van a türelmes Krisztus szellemével, amely szerint „nincs görög, sem zsidó". A mi korunk vallásának azonban nemcsak néhány dogmája van evvel ellentétben. Maga ez az egész mai vallás, lényegében és legmélyében, azon alapul, hogy először is, van görög, és van zsidó. És német és francia és magyar stb. Minden más csak azután következik.

HITVITA A KÖZÉPKORRÓL

Vallásról és dogmákról beszélek, mert ez a vitázó, úgy látszik, nem is annyira a középkor erkölcsét és praxisát perhorreszkálja, mint inkább hiteit és dogmáit. Ebben egy kicsit szinte rokona éppen azoknak a dogmatikusoknak és inkvizítoroknak, akiket annyira megbélyegez. A dogma fontosabb előtte, mint az élet. Majdnem úgy tűnik föl, mintha a világháborút, minden öldöklésével és rettenetességével, nem tartaná olyan súlyos tehertételnek, mint azt, hogy a középkor hitt a kizárólagos üdvözülésben vagy az eredendő bűnben Aki így meg tud botránkozni felebarátainak hitein, attól legalábbis következetlenség kifakadni a „tévedést bűnnek minősítő" dogma ellen: hisz ezt a dogmát az övéhez hasonló mentalitás hozta létre.

Ez a dogma egyébkent távolról sem oly egyszerű s együgyű, mint a vitázó hinni látszik. Még kevésbé van fogalma az „eredeti bűn" gondolatának igazi értelméről. Hiszen ez egyáltalán nem az a barbár babona, aminek ő festi, hanem az emberiség egyik legmélyebb gondolata. S nem is éppen középkori eszme. Nagy filozófusok gondolták végig, akik közt az egyik, Szent Ágoston, még a klasszikus latin világból sarjadt ki, a másik, Pascal, túl van már a középkoron, a harmadik, Schopenhauer, túl még a valláson is.

A vitázó szerint ezekből a dogmákból véres elnyomás „árad szét". De hát hol az a dogma, hit vagy elv, amely ilyféle áradásnak forrása vagy ürügye ne lehetne? Korunkban szemünk előtt láttuk „szétáradni" az elnyomásnak és vérontásnak minden eddiginél pusztítóbb áradatát oly dogmákból és jelszavakból, melyek a fölszabadulás, a nemzeti és emberi jólét ígéreteit zengték. A disputának igaza van abban, hogy egyik rossz nem mentheti a másikat, s a nagyobb rossz sem a kisebbet. De furcsa, sőt veszedelmes volna ebből azt a következtetést levonni, hogy a nagyobb rossz a kisebbet joggal „sötétnek" bélyegezheti. Mikor ő még sötétebb!

A „sötét" jelző különben eredetileg nem erkölcsi, hanem kulturális dolgokra vonatkozott, s először a pedáns humanisták körében született meg, akik, mint gőgittas új szekta, szerették lenézni az előttük voltakat. Aztán a XVIII. század felvilágosodása terjesztette el, agitatív, vallásellenes célokból. A vitázó maga is elismeri, hogy ebben a jelzőben kissé gyanúsan leegyszerűsítő ítélet foglaltatik, s alapjában egyetértek vele, ha úgy gondolja, hogy sötétség, mint világosság volt a középkorban, és van az újkorban is, vagy ahogy ő kifejezi, a „sötét középkor" nem is kort, hanem minőséget jelent. Örülök, ha a fiatalság optimista, s reméli, hogy ebből a minőségből a jövőben kevesebb lesz a világon. Bevallom, ez az optimizmus belőlem sem hiányzik teljesen; hiszen élek. Reméljük hát, hogy valamikor kevesebb sötétség lesz; egyelőre azonban, sajnos, azt látjuk, hogy több van. Azokat, akik a „sötét" középkort olyan nagyon megvetették (humanisták és felvilágosodottak), a külsőleges civilizáció emelkedése vakította el. Ez az elvakulás már maga is a mélyebb kultúra hanyatlásának tünete. Azóta alkalmunk volt látni, mit ér a külső civilizáció emelkedése ennek a mélyebb erkölcsi, emberi, vallási kultúrának elfeledésével... Nem szolgálja-e civilizációnk minden diadala, a társadalmi szervezkedéstől kezdve a technikai vívmányokig, a háború és pusztítás érdekeit? A középkor sokféle harcot ismert, rablóhadak vadságától a keresztesháborúk lelkességéig; de nem ismerte még a modern szervezettség háborúját, amelyet kényszerített békés emberek milliói vívnak, ügyért, mely nem ügyük, erkölcsük, vallásuk, jobb meggyőződésük ellenére. Ez mindennél szörnyűbb. (S e szörnyűségről csak nagyon óvatosan lehet beszélnem, korunk híres „szellemi szabadságában".) Mit szólt volna a középkori lovag, ha arra akarták volna kényszeríteni, hogy modern gázháborúban vegyen részt: azaz ártatlan nők és gyermekek tömeges meggyilkolásában? Nem rettenetes elaljasodása-e ez az erkölcsöknek? A középkorban mindenki tisztelte a *treuga dei*-t; a világháború alatt a pápa minden befolyásával nem tudta kieszközölni, hogy egy karácsonyestére szüneteltessék az öldöklést. Ezek mellett és a háborús statisztikák különbözete mellett aztán valósággal komikusan szánalmas, mikor a vitázó a vöröskeresztre

és kórházakra hivatkozik, hogy korunk erkölcsi haladását bizonyítsa. (Ahol a katonákat kigyógyították, hogy legyen kit újból a frontra küldeni.) S hozzá kell tenni, hogy mindez a vad háború és fegyverkezés nem valami magas eszmékért vagy a kultúra védelmében történik, hanem egészen meztelenül csak gazdasági érdekekért. Ennek a hihetetlen barbárságnak teljesen megfelel korunk irodalmának primitív naturalizmusa és gondolkodásának alacsonysága, amely, mint a vademberé, szinte kizárólag az anyagi és technikai boldogulás körül forog, anélkül hogy ezt minden híres technikájával is elő tudná mozdítani. Aki ebben a korban élve, a középkort sötétnek nevezi, az vagy nem gondolta mindezt végig, vagy pedig ámítást követ el, amelyet semmiféle „szellempolitikai" szempont sem igazol. Én különben ezt a „szellempolitikai" szempontot úgysem tisztelem: az igazság igazság marad minden szellempolitika ellenére is, s az igazság elferdítésével csak a politika nyerhet és nem a szellem. Én nem mondom azt, hogy térjünk vissza a középkorhoz. Nem mintha nem tartanám az emberiség középkori helyzetét még sokkal kívánatosabbnak és reményteljesebbnek, mint a mai állapotot; hanem, mert visszatérni semmihez sem lehet, ami egyszer elmúlt. Új kort kell előkészítenünk (ha erre a mienknek sötét hatalmai még időt és lehetőséget engednek). De aki az új kort előkészíti, annak önámítás nélkül tisztában kell lenni a mainak értékével, amely nem „alig észrevehetően fejlődött", hanem mérhetetlenül elhanyatlott.

1934

IRODALMI CESTINO

BRISSAGO

Három magyar verseskönyvet hoztam magammal ide. A terasz alatt, hol ezeket írom, a Lago Maggiore zúg és ragyog. Körülöttem pálmák és majomfák pompáznak, s kislányom gránátalmát tép, magáról az ágról, kéjjel csipegetve a hűvös, savanykás magvakat...

Milyen különös szenzáció ebben a környezetben magyar verseket olvasni! Amikben, mondjuk, a Pilis jelenik meg, vagy Pest vagy Debrecen. Erdélyi József a téli Pilist bolygja, erről szól új könyve, s furcsa, milyen sokszor talál most hangulatomhoz ez is, noha itt nyár van, s délszaki virulás, igaz, hogy a tél sincs olyan nagyon messze; a hegyek csúcsát hó csipkézi, s középmagasságban van egy régió, pompa nélküli hűvös-zöld hegyvidék, csenevész erdőkkel, amelynek flórája nem volna idegen a Pilisen sem. Reggel, mikor a párákat még nem szítta föl a nap, akár a *Téli rapszódiá*-t idézhetem: „Csak ez a meredek, bokros hegyoldal, Meg a köd van..."

Sűrű köd ül a völgyben, úgy betölti,
hogy csak a túlsó, magasabb hegyek
fokai látszanak, mint tengerparton...

Ilyen az olvasó! Szinte asszociálom ezeket a verseket az olasz hegyekkel; pedig egy magyar, sőt „népi" költő életét idézik, akit rég ismerek és szeretek, s már otthon is olvastam őket, a *Nyugat*-ban... Milyen csodálatos a költészetnek ez a mindenütt-otthonvalósága, mindenütt érvényes volta... De nem erről akarok beszélni: ez inkább az olvasó naplójegyzete, mint a költő jellemzése. Az olvasóban egy-egy húr visszhangzik, mindenkori hangulata és miliője szerint; lelke úgy kiválasztja a pillanatnyilag neki szóló zengést, mint szervezete az éppen szükséges tápanyagokat, az útravalóból. A költőnek semmi köze ehhez a kiválasztáshoz. Élvezni őt mindenhol lehet; de megérteni (mint már Goethe megmondta) csak a saját hazájában.

PILIS

Erdélyit igazi gyökerei nem helyhez, hanem néphez kötik: a Monte Veritán talán éppúgy otthon volna, mint a Pilisben, ha a néppel kapcsolatot tudna találni, és nyelvét értené. Valódi hazája a saját élete (mint legtöbb lírikusnak); versei mind naivabban és meztelenebbül önéletrajzi jellegűek. Fantáziája önnön múltjának erdejét járja, mint lábai a Pilist. Jelene maga a Pilis. Szellemét a nép szelleme táplálja, mely családjából és földijeiből vagy a bejárt falvak népéből regrutálódik...

Új könyvének zömét a naplószerű *Téli rapszódia* teszi. Hanyag, lazán összefüggő nyolcsoros strófák, melyeket a háború előtti idők kritikai terminológiája pillanatfölvételeknek nevezett volna. Pillanatképek a téli hegységről, mely a költő bolyongásainak színhelye; poétai eszmetársítások, néhány szép szerelmi strófa, melegen felbuggyanó emlékek a gyermeki fájdalmak s ifjúkori küzdelmek korából, lázadó indulatrohamok s lírai önmegnyugtatások régi sérelmek háborgásán.

Mindez nem ad sok új vonást a költő arcképéhez. A „kulcsárék fia" s az emberi igazságtalanságokból a vadonba menekvő naiv poéta jó ismerősünk már, s a hosszú költeménynek alig van oly részlete mely ismétlése ne lenne valamely régi, erős Erdélyi-témának. Az egész

mégis új módon hat, épp csapongásával és naplószerű hanyag futásával a benyomásokon és emlékeken át. A költő nem erőltet semmit, nem mélyed el semmiben, nem csinál konstrukciót, egy-egy spontán jött, röpke strófában jegyzi föl pillanatnyi ötletét vagy hangulatát, s egyáltalán nem fontos neki, hogy a strófák közt van-e összefüggés vagy nincs; ha kedve van, folytatja a témát, de éppoly könnyen eshetik, hogy átröpül másra, nem veti meg a legjelentéktelenebb ötletet sem, s egy-egy pillanatra elmerül a kicsi és mindennapi dolgok költészetében, majd egy villanásra fölszáll a „poétai" magasságokba, egészben ebből változatos és újszerű, modern hatású költemény kerekedik ki, mely elüt az Erdélyi már-már nagyon is megszokottá vált műfajától.

Részleteiben persze annál egyenetlenebb. A költő a legsablonosabb, leglazább versformát választja, melyben úgy mozog, mint egy régesrég kijárt pongyolában; rímet is csak kétsoronként rak bele, és ha rossz a rím, hát legyen rossz! Ez a hanyagság kitűnően érvényesít minden titkosan adódó *raffinement*-t, minden szokatlan lejtést vagy varázserejű jelzőt, mely elárulja, hogy ez a hanyag költő sok mindent tud a mai magyar vers legszubtilisabb titkairól. A pongyola egy-egy mozdulatnál klasszikus redőt vet; szinte a költő fáradsága és akarata nélkül, csak úgy véletlenül... Úgy látszik, mintha minden erőfeszítés hiányzana ebből a versből, s ez adja „báját és bajait" egyformán.

Persze Erdélyinek könnyen megy ez a könnyűség: egyezik eredendő hajlamával. Nemhiába csúfolták népköltőnek; verseiben mindig volt valami a népi rögtönzés kényelmes könnyűségéből. Mestere, Petőfi, mindig szigorúbb s tudatosabb művészieség felé fejlődik. Erdélyi ellenkezőleg: mintha egyre jobban rábízná magát spontán ihletére, ami éppen nem veszélytelen. Arra bízták magukat a Vojtinák és Veraiak is, akikhez rosszindulatúbb kritikusai régebben hasonlítani szerették.

Ez a hasonlítás ma már talán nem fenyegeti; de a könnyűség veszélyeinek új műformája új lejtőket ad. Már maga a nyolcsoros strófa is valami könnyű kikerekítésre csábít, a témáknak nagyon is egy kaptafára való, epigrammatikus elintézésére... Az ötletek néha túl könnyen célhoz jutnak, a legkisebb ellenállás irányában. Más költőnél ez giccsnek és sablonnak is hatna; szerencsére Erdélyinél tökéletesen naiv; ő úgy fizet a papírpénzzel, mint a régi naiv királyok, akik föl sem tudták tételezni, hogy valaki kételkedhetne aranyfedezetükről. Őt el kell fogadni úgy, ahogy van: naiv szólamaival, iskolásfiú-pátoszával, ártatlan felületességeivel együtt. Ezek olyan hibák, amik szorosan hozzátartoznak erényeihez, s voltaképp rokonok a népmesék naiv sablonjaival és felületességeivel, amiket ez a költő annyira szeret.

E füzetke végén három verses tündérmesét közöl (mellesleg elég pongyolán rímelve és jambizálva). A *Zenélő kecske* kedves és karakterisztikus Erdélyi-darab. De a költő mesefantáziájának, primitív erejű, mitologikus látásmódjának igazi próbáit itt magának a nagy versnek strófáiban kell keresni, mely a téli Pilis erdőségét csodák és szimbólumok termékeny talajává avatja, s maga is egy nagy mesefantáziába torkollik. A sárkányölő vitéz, aki kiirtja a földi igazságtalanságok fajzatát, s meggyógyítja s meghódítja a királylányt és birodalmakat, leghitelesebben mégiscsak maga a költő, az örök gyermek, gyógyíthatatlan gyermekálmaival.

BUDAPEST

Különös, hogy ma megint milyen leplezetlenül és egyszerűen ki lehet mondani ezeket a legnaivabb és legelpusztíthatatlanabb költőálmokat a nevetségesség különösebb veszedelme nélkül, akárcsak Petőfi korában! Mikor az én nemzedékem verselni kezdett (amely néhány nem nagyon ártatlan esztendővel, mondhatnám, egy világháborúval idősebb az Erdélyiénél), még elképzelhetetlen lett volna ez a meztelen naivság; a költő csak ezer fenntartással, öngúnnyal, szimbolikus áttétellel, szkeptikus megnyugvás és metafizikai elgondolások sűrű

hálóján át merte megsejtetni lelki gyermekségét... Kötelességének érezte a kor minden cinizmusával és komplikáltságával lépést tartani, mintegy alibit igazolva... Költőibb korba jutottunk talán, amely jobban tűri a költő naivságait? Hivőbb korba, mely hitekkel és álmokkal inkább rokonszenvez? Vagy ellenkezőleg, cinikus és mindenen túljutott század ez, amikor a költészet már csak egészen meztelenül mint naivság jelentkezhetik, mert komplikált és korszerű álöltözetei már úgysem csalnának meg senkit?

Sokat tűnődtem rajta, mi különbözteti meg az utánunk jövő generáció hangját és attitűdjét a miénktől, mi ad neki egységes szellemi profilt minden egyéni változat dacára? Fenyő László a másik költő, akinek új kötetét magyar cestinómba az Erdélyi-könyv mellé csomagoltam, alig mutat közös vonást Erdélyivel. Őrá bajos lenne a naiv jelzőt alkalmazni. Az ő lelkét a nagyvárosi kultúra nevelte. Keserű, töprengő lélek az, a bonyolult pszichológiájú városi idegember lelke. A „mi időnkben" az ilyen lélek, ha a poézis virágos bokra nyiladozott benne, állig vértezte magát cinizmussal, mint ahogy a zord Karszt-vidékeken durva kősáncokkal védik a kerteket a szelek és zuhatagok ellen. Fenyő azonban nem védi magát; a világ gúnyja nem vált ki belőle viszontgúnyt és túllicitáló fölényt, de nem is burkolózik valami szimbolikus komplikáltságba; alázatosan vallja költőhajlamait, mint valami eredendő bűnt, megmutatja költőlelkét, nem a naivság büszkeségével, de nem is öngúnnyal vagy szégyenkezéssel, hanem a „fogyatékossági érzés" őszinte önkínzásával.

A költőöntudat, amely Adynál még fölényes volt és a kor csúcsain lebegő, Erdélyinél már naivság lett, Fenyőnél pedig fogyatékossági érzés a korral szemben. S talán éppen ez az, ami az új nemzedéknek „egységes profilt" ad: ez a hiánya minden álfölénynek, minden szimbolikus kertelésnek, ez a „lemondás a pózról", ez a naiv vagy csüggedt őszinteség.

S ez magyarázza a két költő közti nagy ellentétet is. Ahogy Erdélyi költőnaivsága és egyenetlenségei közt szoros összefüggés van, úgy függ össze a Fenyő „fogyatékossági érzése" valami aggályos poétai lelkiismeretességgel, szorgos kerülésével mindennek, ami lírailag közömbös vagy a kifejezésben hányiveti lenne. Ő igazi „megbízható" költő; *poéte impeccable*, ha nem is a szó Théophile Gautier-i értelmében. A ripacs pompáját és sikereit büszkén elutasítja; de érezni, hogy minden szót a legmagasabb ambícióval ír le, s szinte életét teszi rá.

A fogyatékossági érzés „kompenzálást" kíván - mondja a divatos pszichológia. A költő fogyatékossági érzésének kompenzálása a költő aszketikus öntudata, az igaz művész öntudata, maga a költészet. A szegény költő bosszúja ez a világ ellen és a kor ellen, amely őt és eszményeit semmibe sem veszi. Ez a költő nem éteti magát illúziókkal. A „régi jó költővigaszok", a dicsőség mákonya s a szabad szó kiömlése megvonvák tőle.

Származásául csupán
bús zsidóságát emlegetheti,
s hitéül oly hitet, melynek igéit több kanyar
és buktató kövek közt hirdetheti csak,
mint kis életét a kis patak.

Még avval sem vigasztalhatja magát, régi romantikusok módjára, hogy szerencsétlenségeiben jelentékeny és kiválasztott, a sors üldözöttje, a világ sebzettje. A világ „nem azért van", hogy őt sebezze:

nincs a világnak munkaterve
még komolyabbra sem, nem erre,
népekre sem, nem egy emberre...

Mi marad? Marad maga a világ, az élet logikátlan, lehangoló, barbár képeivel és benyomásaival, az „emlékszita", melynek hálós szövetjén

csak az érdes,
csak a sebző kavics, a törmelék
keményje akad fenn.

- - - - - - - - - - - - - - -

Ha nő vagy, és siker vagy, csak tagadd meg
magad, mert ami megtagadja
magát előlem, nem feledhetem.

Ahogy az idegorvos mondaná: a fogyatékossági érzés tipikus reakciója ez. A lelket csupa sikertelenség emléke tölti meg: a sok „nem és nem!”, amit a világ csakugyan sortűzként és jégesőként zúdít a költőre és minden emberre, ki a szépet és jót keresi benne. A nagyvárosi költő ebben a csüggesztő emberi környezetben tölti életét; a természettel való intim találkozás ritkán emeli föl: gyermekkorát a városi szegénység borús képei színezik:

...emlékszem a vaskályha füstjére
és proletár csendéletére az
asztalnak vacsora utáni züllött
maradékával, foltos abroszán
pohár víz, csorba tányér, a kidőlt só,
s a vakolatjuk-hullató falakra emlékszem...

A költő a kávéház ablaka mögött ül legotthonosabban, mint egy remete a barlangjában; onnan nézi a nyüzsgő életet, mely mintha mindig esőrácsok mögött mutatkozna. A szépség csak idegen villanás ebben a miliőben; egy pompás „telivér nő”, egy gyönyörű fajkutya megpillantása olykor szinte fáj, s lelkifurdalásokat okoz; a természet ragyogványai közt úgy jár ez a költő, mint a falusi fiú a szalonok parkettjén:

Ne szégyelld, és sohse tagadd meg,
Erdei út a lábnyomom!'

Egy szepesi városka emléke olyan, mint „visszahozhatatlan”, „néma ábránd” „olthatatlan folyású szomj”.

A költő egyetlen bosszúja és kárpótlása, ahogy mondtam, a költészet: az a titkos alkímia, amellyel minden rosszból és csúnyából szépséget és gyönyört tud magának teremteni. Ez a fajta szépség nem idegen neki. Ez az ő saját, legotthonosabb világa, a számára kirendelt menedék, és ez minden szépségek prototípusa és mértéke is Az egész világot a költészet szemszögéből ítéli meg, s egészen jellemző, hogy például egy helyütt a lassú, egyhangú esőt „végérhetetlen Sándor-vershez” hasonlítja. Az idegenebb dolgot hasonlítja az ismerősebbhez. Mert a világ idegenebb neki, mint a poézis, sokszor maga csodálkozik rajta, hogy benne él s mozogni tud, mint más ember; néha riadtan kérdezi magától: „mikor vállalod már, ami természetes?”; háza, családja nincs, s lelkéből mindennap kinőnek a gond tüskéi.

Ha versem olykor-olykor nem emelne fel,
úgy csúsznék, hajammal a port seperve köztetek,
egészséges, emeltfejű
dolgok, vidékek, emberek!

Így kapaszkodik a költészetbe, mint a hajótörött deszkájába. Itt nem függ a világtól többé, itt „megmarad maga magának”, itt megvetheti a sikert, a „ripacsot”, s éppen levertségéből, alázatából, „fogyatékossági érzéséből” építhet új öntudatot, titkos fölényt: a „némán meghúzódó tiszta arc” fölényét a világ hangosai és hatalmasai fölött. Költészete valóban nem hangos, inkább a szerény és titkos szépségekre büszke. Őszinteségére és igazságára féltékeny! (S még az őszinteségben is elveti a szemérmetlen és magát áruló exhibicionizmust, melyet

egy versében ki is pellengérez.) Rokonszenves, magas ambíciójú költészet ez, s az új könyv teljes érettségében mutatja...

DEBRECEN

Pár szót még a harmadik versfüzetről, amely Debrecenben született. Debrecen nem pusztán földrajzi fogalom; ez a név a magyar szellem térképén is szerepel, megszabott távolságban Budapesttől, és a Pilistől is. Kazinczyék szemében még valami barbár Árkádia fővárosának tűnhetett föl; de bizonyos, hogy a Nagyerdő nem naiv erdőség, mint a Pilis. S a debreceni könyv, amely most általam Brissagóba került, nem naiv költő műve. Ez a költő, Gulyás Pál, tanultan és tudatosan kapaszkodik a debreceni hagyományokba. Csokonait folyton emlegeti is verseiben, s nem egy helyütt sikeresen idézi a régi debreceni verselés kollégiumi és ponyva-ízét; például az ilyen átkozódásokban:

Legyen a szelíd bárány-
felhő röfögő ártány!

vagy mikor a kakasról azt énekli, hogy:

Alszik őkelme most a
ketrecben - de kint vigyáz rá
a görény és a macska.

Ahogy mondtam: a stílusutánzás sikerült. A vers szinte *pastiche* lehetne Gyöngyössi János vagy Kováts József modorában: érzem a debreceni zamatot a maga teljes egzotikumával. De vajon a debreceni tradíció - az, ami nemes és folytatni való benne, a Csokonai hagyománya - lényegében ilyen egzotikum-e? Bizonnyal nem; s Csokonai nem azért lett a legnagyobb debreceni költő, mintha az egzotikus debreceni zamatot legjobban ő tudta volna megadni verseinek, hanem éppen azért, mert túl tudott menni Debrecenen, az egzotikus kínrímelésből magyar versművészetet teremtett, sőt nemcsak hogy nem szűkítette a magyarságot debreceniséggé, hanem ki tudta tágítani európaisággá. Csokonai is tanult és tudatos költő volt, akár Gulyás Pál; de ő tanultságát arra fordította, hogy mennél európaibb legyen; s nem hogy mennél debrecenibb.

Egy kis debreceni íz azonban akkor sem árt, s játék és tarkító szín gyanánt nem rossz olykor a *pastiche* sem. Nem kell hinni, hogy Gulyás Pál kötetét kizárólag vagy főleg e vaskos debreceni hangulatok jellemzik. Ellenkezőleg, természetes látásmódja egy csöppet sem vaskos: a kövér debreceni polgár húsa és hája szinte elfoszlik szemei előtt, átrémlik rajta a csontváz, mint őszi fák lombján az ágak rajza, a fák szolidabbaknak tűnnek föl előtte, azokkal többet foglalkozik, mint az állatokkal és emberekkel, sötét lámpáknak látja őket, lobognak, robognak, úsznak a porban és fölemelkednek... Természetes látásmódról beszéltem, s valóban van valami a látásában, ami így elporlasztja a valóságot; csak az a kár, hogy ez is összeolvad valami irodalmias vonzódással a könnyű egzoticizmushoz: a debreceni vaskos szavak és rímek légies japán favázak árnyékában.

Néha az az olvasó érzése, hogy ami ebben a látásban természetes, az nem is annyira erő, mint gyengeség: a költő képtelen a megfogott valóságot kezében tartani, kisiklik és elömlik az, olykor költői szólamokká omlik szét, olykor valami szubtilis és zavart homályba tűnik... A költő azonban művelt és ravasz, s jól tudja palástolni gyengeségét: a költői szólamok a tradíció patináját nyerik, a zavar és homály pedig a modern fantasztikum színeit ölti. Ezekben sok ügyesség és szépség is csillan föl. Egy-egy sor úgy hangzik, mintha Vörösmarty vagy legalábbis Czuczor írta volna; egy-egy vers megkap fantasztikus kihangzásával. Mégis lehangol kissé a látható, s ahogy mondani szokták, tanáros szándék és tudatosság, ami mindebben van.

Egy oldalon a valóság debrecenies színezése, élénk és friss képei néha érdekesen villognak, de máskor szándékoltan és keresetten vagy alpárian hatnak, s hamar kimerülnek. A táltos- és garabonciáshangulatokon valami eredendő irodalmiság, papírszag érezhető. S ami a modern fantasztikus látást illeti, ezt is a költő mintha kissé tudatosan választotta volna a saját egyéni látásává. A fákkal való makacs és rögeszmeszerű bíbelődése a képzeletnek olykor gyanút kelt, hogy a költő jól tudja, mily hatásos eszköz az ilyesmi, egy lírai egyéniségnek modern profilt adni... Mindezek a tudatos elemek idegen anyagok a költői tehetség vegyképletében, és zavarnak megítélésénél. Gulyás Pál versei különben is gyakran hatnak esztétikai talányoknak: van bennük valami hajlam a festői elvetéltségre, s túl sokszor szöknek arra a kényes pontra, mely a kitűnőt a nagyon rosszba, a zseniálist az ízetlenbe billentheti át. Értékei gyakran könnyű értékek, s ragyogása zavaros ragyogás. Néhány verse mégis sikerült s érdekes, pittoreszk fantáziája sok lehetőséget ígér. Tehetsége talán előbb-utóbb kiveti az idegen anyagot, s felfedezi önnönmagának mélyebb rétegeit.

CLEVELAND

Három magyar verskötetről szóltam; de olvastam itt egy negyediket is. Ezt azonban nem úgy olvastam, mint verseskönyvet vagy egyáltalán mint irodalmi művet: hanem ahogy egy naplót vagy levelet vagy meleg üzenetet olvasok, mert az is; egy távolba szakadt magyar író szerelmes üzenete a régi hazának és az elfeledhetetlen magyar kultúrának. Ez a könyv még Debrecennél is messzebbről jött Brissagóba: egyenest Clevelandből, amelyről azt mondják, hogy a legnagyobb magyar város Budapest után, nagyobb Debrecennél. Fiatal íróink néha hajlamosak idealizálni Amerikát: ezeket kigyógyíthatnák maguk az új amerikai írók művei, akik mind úgy néznek a vén Európa felé, ahogy Ady nézett a magyar ugarról Párizs felé. Reményi József regényeiből ismerjük azt a sivárságot, azt a szellemi vigasztalanságot is, amibe az Amerikába kivándorolt magyar belecsöppen. Nagyobb kultúra van talán minálunk? Szó sincs róla: Amerikában minden található, még magas kultúra is; de hányan találják meg? Reményi József megtalálta; még megélhetést és pozíciót is tudott magának szerezni komoly irodalommal s kulturális tevékenységgel. Megbecsülik, bizonnyal jobban, mint ahogy itt Magyarországon szokták megbecsülni az írót. Mégis szellemének gyökerei nem tudnak meleg, tápláló talajt fogni az új hazában. A megbecsülés kis körre szorul; s e kis kört valóban sivatag veszi körül. Reményi maga írja le az amerikai átlagpolgár megdöbbent arckifejezését, mikor kérdésére: „What's your line?" - a különös választ kapja: „Literature". A gyökerek fájva nyúlnak vissza a régi hazába. Reményi kitűnően ismeri az amerikai irodalmat, mégis megmaradt, nemcsak nyelvben, de kulturális hovatartozásban is magyar írónak, s verseskönyve, mely most jelent meg, ahogy mondtam, szerelmes üzenet s egyúttal vallomás és dokumentum is a magyar irodalom egysége mellett.

1934

A *NYUGAT* ÚJ KORSZAKA ELÉ

Az élet mozgás, ár vagy apály. Mindenki megöregszik, aki nem tud folyton megfiatalodni.

Mondják, a folyóiratok is megöregszenek. Bizonyos időn túl elvesztik „virulenciájukat", mint a túl soká használt mérgek és izgatószerek. A folyóirat „egy nemzedék képviselete az irodalomban". Ifjúsága addig tart, míg a nemzedéké, amely létrehozta.

A *Nyugat* élete cáfolni látszik ezt a törvényt. Talán mert a *Nyugat* sohasem rendezkedett be rideg „generációs alapon". Nem egy korosztály álláspontja nyert kifejezést benne, hanem egy nemzet kulturális lelkiismerete. Sohasem vallotta a nemzedéki elméletet, s nem űzte a nemzedéki elzárkózás politikáját. Emberei közt mindig voltak ifjabbak s idősebbek, s lassankint egy új, második generációt vezetett be az irodalomba.

A *Nyugat* így nem egy nemzedék zárt erőssége, hanem irodalmunk élő folytonosságának vára lett. Letelt a Toldi Miklós-i emberöltő, de a sorompók közt mindig fiatal harc állt, mindig új fegyvercsörgés hallatszott. A *Nyugat* mindig meg tudott fiatalodni, anélkül hogy ehhez előbb (mint ama bizonyos főnixnek) el kellett volna égetnie önmagát.

Ma új fiatalságra hívja őt a dzsungel. Igen, aki nem akar öregedni, annak fiatalabbnak kell lennie, mint valaha. Az évad veszélyes. Öltönyt kell váltani, mint az erdő madarainak télire.

Az irodalom, ahogy egyszer írtam, különös kompromisszum idő és örökkévalóság közt. Az írás nemcsak alkotás, hanem beszéd is, kérdések és válaszok kereszttüzében. Az idő kérdez és felel.

De néha ellenállhatatlan vágyat érzünk, hogy mi magunk kérdezzük inkább az időt, s mi magunk feleljünk, sőt feleseljünk, és visszafeleljünk az időnek. Ilyen idő a mai, az ember semmi esetre sem tudja szenvedőlegesen bevárni kérdéseit és válaszait. A legelvontabb irodalmi alkotás is közvetve akaratlanul az idő vallatása vagy letromfolása.

A megújuló *Nyugat* azonban alkalmat fog adni az írónak, hogy közvetlenebbül is belekapcsolódhasson az idők dialektikájába. E célból minden számunkban egy-egy kisebb-nagyobb ankétet vagy disputát akarunk rendezni, mely a Szellem korszerű problémáit fölveti s megvitatja.

Érezzük hogy a Szellem sorsa és helyzete a világban sohasem volt oly különös, oly válságos, mint ma. Nemcsak munkásai vagyunk, hanem őrei is. Nem célunk a rémképfestés, de éppoly kevéssé a megnyugtatás. A napi politikába nem elegyedünk, mégis szembenézünk a politikával. Szembenézünk, s ha kell, szembeszállunk, s ha ez is politika, hát politizálunk. A kultúra léte és szabadsága van kockán. Az Irodalom, mely mindég látó volt és a világ szeme, most sem űzheti a struccok taktikáját.

Aggódva figyeljük a magyar glóbuszt és a külön magyar problémákat. Harcolunk minden oly irányzat ellen, mely a magyar kultúrát osztálykultúrává, néprajzi egzotikummá vagy politikai eszközzé akarja nyomorítani. Éber és kritikus szemekkel követjük irodalmunk minden új jelenségét. Fáradhatatlanul küzdünk a ferde jelszavak, a meggyökeresedett irodalmi babonák, a pongyolaság és frázisok ellen. Nemcsak a könyveket bíráljuk, hanem - külön rovatban - a mondatokat is, a stílust, a kifejezés hanyagságait vagy gépiességeit, melyek sokszor többet árulnak el az íróról és az irodalomról, mint a könyvek tartalma.

De érdeklődésünk nem szorítkozhat az irodalom magyar nyelvterületére. Sohasem éreztük úgy, mint most, hogy kultúránknak együtt kell tartani Európa kultúrájával. Nem akarunk provinciális magyar irodalmat. Az európai irodalom egy, és egynek kell lennie. Ezért

iparkodunk olvasóinkat tájékoztatni a nyugati literatúrák főbb eseményeiről és áramlatairól. Nem annyira könyveket fogunk ismertetni, mint inkább azokat a témákat, jelszavakat és irodalmi vitákat, melyek a külföld folyóirataiban hónapról hónapra fölmerülnek, s melyek az irodalmi élet eleven folyamának hullámai.

Mindez nem érinti lapunk szépirodalmi részét. Ebben a *Nyugat* marad az, ami volt: irodalmunk legelőkelőbb termőkertje; s a magyar írók, mint eddig, ezentúl is legdédelgetettebb írásaikat fogják a *Nyugat*-nak adni. Huszonnyolc év óta, ami új és kitűnő indulás volt literatúránkban, az a *Nyugat* hasábjairól indult. Csillagjaink naggyá és fényessé nőttek; de új csillagokat is látunk kelőben, s a *Nyugat* mindig segíteni fogja a jövőt megszületni.

1934

MIT TEGYEN AZ ÍRÓ A HÁBORÚVAL SZEMBEN?

A *NYUGAT* ANKÉTJA

Szörnyű katasztrófa fenyegeti a világot. Ami küszöbön áll, az emberi kultúra öngyilkossága. De fizikailag is, gyász, halál s alig elképzelhető rettenet mindnyájunknak. Országunk, népünk napok alatt semmivé lehet. S mégis, ha korunk irodalmát olvassa valaki, azt hiheti, hogy mindez egy csöppet se komoly. Az utókor, ha lesz még, bámulni fogja, hogy írásainkban a közelgő veszély gondolata alig hagyott nyomot. Az írók mindenről írnak, csak erről nem, noha folyton azt hangoztatják, hogy az élettel, a valósággal kívánnak kapcsolatban lenni. Csip-csup helyi bajok, faji és osztályérdekek sokkal jobban látszanak izgatni őket, mint a nagy veszedelem, melyben minden faj és osztály egyformán elpusztulhat.

Mégis, a külföld írói közt, itt is, ott is, folyóiratokban s irodalmi ankétekben, fölmerül a kérdés, mintha a furdaló lelkiismeret valamely kérdése volna, amit nem lehet egészen elhallgattatni okos érvekkel: *mit tegyen az író a háborúval szemben*?

Persze hiszen neki is tűrni kell a veszélyt s a földi katasztrófák jégverését, mint más közönséges embernek! De vajon szótlanul kell-e tűrni? Nem éppen abban különbözik-e ő másoktól, hogy amit érez, az emberi félelmeknek és szenvedéseknek hangot is tud adni? Igen, bizonyos értelemben ő az emberiség tudatát képviseli. Benne világosodik meg az érzések „sötét hullámzása".

Szaváról régebben azt hitték, hogy világokat mozdít, forradalmakat gyújt, s kormányozni tudja a közvéleményt. Maguknak az íróknak jámbor óhaja táplálta ezt a hitet. De akárhogy van is, bizonyos hogy az egyszer kiejtett emberi szó nem múlhatik el teljesen hatás nélkül... Mint ahogy a fizikai világban sem múlik el semmi teljesen hatás nélkül.

Mit tegyen az író háború esetén? ezt nehéz volna megmondani. Megtörténhetik, hogy nem tehet már semmit. Bármely pillanatban vége lehet még annak a viszonylagos szólásszabadságnak is, amelyet ma élvez. De azt meg lehet mondani, hogy mit *ne tegyen*. És hogy mit tegyen *lehetőleg*? S mit tegyen talán még a lehetetlennel szemben is?

És hogy mit tegyen és ne tegyen *addig is*?

Nyugodtan maradhat-e művészete önzésében, mikor magát a kultúrát, s benne művészetét is, pusztulás fenyegeti, maga a nyelv, amelyen ír, a nép, melynek lelkét kifejezi, elveszhet? Vagy ezt elkerülhetetlen végzetnek kell tekintenie, mint a véletlen sorscsapásokat, melyekkel szemben művészete tehetetlen, tehát érdektelen? Vagy ellenkezőleg, felelősnek kell éreznie magát a világért, amelynek lelkiismeretéül szegődött?

Talán vissza kell térnie az emberiség régi idealizmusához és optimizmusához, s újra megfontolni a Kant híres okoskodását, mely soha nem volt oly aktuális, mint ma: azt, hogy a békegondolat utópisztikus és kivihetetlen, az emberi ész matematikai bizonyossággal belátni nem képes. Mindaddig pedig, amíg ez matematikai pontossággal bebizonyítva nincs - ahogyan sohasem lehet -, kényszerülünk az „örök béke" megvalósulásának legalább halvány vagy távoli *lehetőségét* megengedni. Addig azonban, amíg ez a lehetőség - bármily kicsike is különben - fennáll: alig megbocsátható bűnt követ el az emberiség ellen, aki ezt a lehetőséget kételyek kifejezése és hangoztatása által gyengíti. És aki ezt átgondolva, mégis cinizmusának és tapasztalati fölényének fitogtatására a kételkedő pózában megmarad, azt joggal lehet erkölcstelen embernek és mindannyiunk ellenségének tekinteni.

De talán ez a logika is naiv, akár a lázadók hősiessége. Talán nagyobb hősiesség, egyszerűen kertünket művelni, míg bele nem tapos a barbár? Én most nem akarok a kérdésekre felelni; csupán felállítom őket, a *Nyugat* nevében, a magyar írók elé.

1934

[BESZÉDE A BAUMGARTEN-DÍJAK KIOSZTÁSAKOR]

Tisztelt Uraim,

Baumgarten Ferenc ezelőtt nyolc évvel hunyta le a szemét, s az általa alapított és róla elnevezett alapítvány ez évben hetedszer osztja szét jövedelmeit a részesedésre érdemes magyar írók között. E hét év alatt többször volt alkalmam ismertetni az alapítvány céljait és irányelveit. Azokhoz amiket más alkalmakkor elmondtam, ma sem tudnék semmi lényegesen újat hozzátenni. Engedjék meg tehát, hogy ezúttal csak néhány szót bocsássak előre, mielőtt az alapítvány ez idei döntését hivatalosan felolvasom. Lehetetlen lenne felsorolni mindazt a sok, nemegyszer ellentétes szempontot, a meggondolásoknak azt a szövevényét, amit tekintetbe kellett vennünk, emberi és irodalmi mérlegelés, jutalmazó vagy serkentő szándék, esztétikai hangsúly és irodalompedagógiai hatás, anyagi lehetőségek és ideális kívánalmak s a köztudat és saját meggyőződésünk útvesztői között. Jól tudjuk, hogy munkánk olyan természetű, melyért elismerést soha senkitől sem várhatunk, éppen azért, mert egyetlen személy, párt vagy oldal véleményéhez sem szabad határozatainkban alkalmazkodnunk. Nem alkalmazkodhatunk az úgynevezett közvéleményhez sem, különösen akkor nem, ha ez a szó a legtöbbek véleményét jelenti. Irodalmi kérdéseket nem lehet szótöbbséggel elintézni; itt, ahogy mondani szokás, nem a szavazatok száma, hanem minősége esik latba. Baumgarten Ferenc, mikor alapítványának irodalmi vezetését az én ítéletemre bízta, nem azt tette feladatommá, hogy az irodalmi köz- és pártvélemények népszavazásának eredményét foganatosítsam, hanem hogy az alapítvány kitüntetésére és támogatására érdemes írókat a saját legjobb meggyőződésem és irodalmi lelkiismeretem szerint válasszam ki. Ehhez joga volt, s az alapítvány működésének az ő végakaratához kell alkalmazkodnia. Aki az irodalom törvényeit és lényegét ismeri, bizonnyal bölcsnek is fogja találni azt a rendelkezését, hogy irodalmi kérdések eldöntését nem valami testületre vagy szervezetre, hanem egy író irodalmi lelkiismeretére bízta. Nem térhettem ki a nagy feladat elől, melyet reám ruházott, de éreztem annak nyomasztó felelősségét és nem az én erőmre szabott nehézségeit is.

Kurátortársam megosztotta velem a felelősség egy részét, kivált az alapítvány jogi és emberi, szociális vonatkozásait illetőleg. De velem érezte annak súlyát is.

Ezért, mikor az alapítvány szervezetét megállapítottuk, magunk kértük fel támogatásunkra a tudományos és szépirodalom kiváló kritikusaiból alakult tanácsadó testületet. Ennek a testületnek a legnagyobb hálával tartozunk. Csodálatos önzetlenséggel s csupán a legtisztább irodalmi szempontoktól vezéreltetve állott munkánk mellé. Tanácsait és véleményeit nemcsak mindig tekintetbe vettem, hanem többnyire döntő súllyal ejtettem elhatározásaim mérlegébe. Tekintetbe vettem a közvéleményt is, mindannyiszor, mikor a saját habozásomat egy már határozottan kialakult köztudattal állíthattam szembe. De nem vehetek tekintetbe semmiféle véleményt, még a legkialakultabb közvéleményt, sőt legtöbbre becsült irodalmi barátaim véleményét sem, ha a saját határozott ízlésemmel és érzésemmel ellenkezik. A fogadalom, amelyet az elhunyt Baumgarten Ferenc szellemének tennem kellett magamban, amikor nehéz megbízását vállaltam, éppen az volt, hogy mindig hű maradok a magam ízléséhez, a magam érzéséhez, a saját irodalmi lelkiismeretemhez, amelyben Baumgarten megbízott, amelyet alapítványa vezetésében érvényesíteni akart. Hű maradok még akkor is, ha ez a hűség hol evvel, hol avval a pártvéleménnyel vagy közvéleménnyel szembeállít, s mint a múltban, úgy a jövőben is mindenféle vádakat és gyanúkat zúdít rám. Ezért nem érzem sem szükségét, sem lehetőségét annak, hogy ilyesmivel szemben védekezzem, s megelégszem avval, hogy emlékezetbe idézzek néhány jelentős szempontot, amely az alapítványt működésében vezeti. Az egyik, hogy az alapítvány semmiféle politikai tekintetet nem vesz figyelembe, és semmiféle

irodalmi párttal vagy körrel mint ilyennel nem rokonszenvezik. Ha némely évben valamelyik irodalmi oldal vagy csoport több tagja szerepel az alapítvány kitüntetettjei közt, mint a másiké, ez csak azért lehet, mert több tagját találtam arra méltónak. A másik szempont, hogy ez az alapítvány nem irodalmi segélyegylet. Sem alapítója nem szánta annak, sem a hivatalos bizottság, mely alapítólevelét a kurátorokkal egyetértésben megszövegezte, nem tekintette feladatát egy irodalmi segélyegylet feladatával azonosnak. Magyarországon nagyon sok író és költő van, s az írók nyomora, amelyről már előző években is súlyos szavakat kellett mondanunk, azóta nem csökkent. A magyar kultúrának azonban nem az az érdeke, hogy sok írónk legyen, hanem az, hogy kitűnő íróink legyenek. Kitűnő író sehol sincs sok, s ez az a tér, ahol az erőt igazán nem a szám adja. Nemzeti irodalmunkban nem az az intézmény teljesít nagyobb szolgálatot, amely lehetővé teszi, hogy mennél több ember, aki bizonyos írói tehetséget érez magában, vonja ki magát a hasznos polgári foglalkozás kötelessége alól, s tengődjön az irodalmi ürügy bizonytalan védelme alatt, hanem az, amely az igazi írók legkiválóbbjainak tudja megadni mennél gondtalanabb munka lehetőségét. Ezért, úgy érezzük, ferdén értelmezett könyörület volna az alapítvány úgyis megcsökkent jövedelmének elaprózása a nyomorgó írók tömegei között. Mert valóban már tömegekről kell itt beszélni, holott író és tömeg igazán nem összeillő két fogalom. De nem vállalhattuk ezt az elaprózást alapítónk szándékára való tekintettel sem, aki végrendeletében nem azt kötötte szívünkre, hogy mentül több írót támogassunk, hanem azt, hogy mentül hathatósabban támogassuk a legérdemesebbeket. Baumgarten Ferenc, mint kritikus, mint gondolkodó, mindig az arisztokratikus elv védője és hirdetője volt az irodalomban. Az ő szellemének jobban megfelelnénk, ha az alapítvány egész évi jövedelmét egyetlen kiemelkedő tehetségű író támogatására fordítanók, mint ha azt az irodalom plebejus tömegei között koldusalamizsnára váltva szétosztjuk. Ennyit kívántam elmondani azok számára, akik az alapítvány céljait vagy működését netán jóhiszeműleg félreértették.

1935

[BÉKEKIÁLTVÁNY]

Szörnyű katasztrófa fenyegeti a világot. Európa s vele az egész emberiség válságos napjait éli. Egyre jobban érezzük, hogy a „béke és kultúra" vagy a jóvátehetetlen pusztulás választútján állunk. Mindenki felelős, minden erkölcsi és szellemi erőt, minden akaratot és sugalmazóképességet meg kell feszíteni, hogy a pusztulásnak ellene szegüljön.

A magyar szellem alulírott munkásai úgy érzik, hogy ők sem maradhatnak közömbösen és szótlanul a végzetes választút előtt. Függetlenül a napi politika változó helyzeteitől és aktuális kényszereitől, szükségesnek látjuk, hogy kifejezést adjunk emberi döbbenetünknek és aggódásunknak. Szerény képviselői vagyunk egy kis nemzet szellemiségének. De ez a nemzet itt él, Európa legveszélyesebb pontján, az ellentétes érdekek útjában s keresztútjában. Ha egyszer a nagy vihar kitör, minden a véletlentől függ. Senkinek sincs több oka és joga aggódni, mint nekünk. Vajon lesz-e még menekvés, semlegesség, visszavonulás ebben a szerencsétlen világrészben? Mi vár egyetlen, halálosan féltett és szeretett kis hazánkra, melyet egy háború már csúnyán és katasztrofálisan földarabolt?

Talán egy új világháborútól reméljük visszanyerni, amit az első elvett? Nincs magyar, aki ezt kívánná. De jól tudjuk, hogy ez nem is lehetséges. Tudjuk, hogy a jövő háborújában nincs többé győzelem. A győző éppen úgy elbukik, mint a legyőzött. S Magyarország elbukhatik akkor is, ha szövetségesei győznének. Sem az ellenség, sem a szövetséges nem lesz iránta kímélettel. Mi egyedül vagyunk a világon, s a legkönnyebben feláldozhatók. Még jó, ha feláldozásunk nem lesz egy bűnbak feláldozása, s nem fog hasonlítani a kivégzéshez.

A modern háború alapos munkát végez. Nemcsak politikai bukásról lehet itt szó, s nem is csupán kultúránk pusztulásáról. Ami végre is egy új nemzeti erőfeszítéssel még talán újraépíthető volna. Itt magáról a puszta létről van szó. A régi magyar költő nemzetének „nagyszerű haláláról" álmodik abban a versében, mely népünk imája lett. De még az ő izgatott fantáziája sem képzelhette ezt a halált oly tökéletesnek, fizikainak, szó szerintinek és orvosságtalannak, mint amilyent az események ma nem sejtett hamarossággal megvalósíthatnak. A világ katasztrófája elsősorban Magyarország pusztulását jelentené.

Nem nézhetjük hát némán és hidegen, hogyan közeleg a legnagyobb rém, mely az emberiség látóhatárán valaha megjelent. A hallgatást lehetetlennek és természetellenesnek éreznők. Nem vagyunk szentimentális pacifisták. De nem láthatjuk be, miért volna valami különös érzelmesség följajdulni annak, akinek életét, családját, hazáját, mindenét a legrettenetesebb veszélyek fenyegetik. Az utókor, ha lesz még, inkább azon fog csodálkozni, hogy az életben, mai életünkben ennek a veszélynek jelenléte és gondolata alig hagyott nyomot.

Nem bírhat hallgatásra az a gondolat sem, hogy szavunk csak növeli a nyugtalanságot, s úgysem tehet semmit a háborús végzet ellen. Nagyon jól tudjuk, hogy valamennyien, akarva, nem akarva állandóan teszünk valamit, ha nem ellene, akkor mellette. A beszéd itt már maga cselekedet, és a nyugtalanság kötelesség. A háborút emberek csinálják, emberek készítik elő, egy emberi hangulat légkörében, mely előre belenyugszik, és ezáltal lehetővé teszi. Minden szavunk erősítheti vagy gyöngítheti ezt a hangulatot; aki legkisebb közülünk, az is hozzájárul észrevétlenül az általános hatáshoz.

Meg vagyunk győződve, hogy amíg a veszély tudata nem alszik el, amíg az igaz emberség érzése él, és kifejezést nyer, addig nem veszett el minden remény az emberi jövő számára. Egy pillanatra sem hisszük a háborút szükséges rossznak és elkerülhetetlen végzetnek. Megvetjük és megbélyegezzük a cinizmus vállvonó fölényét, amely szerint „háború mindig volt, és mindig lesz." Megvetjük a kételyt, mely Kant szavaival élve „maga hozza létre a

rosszat, amit megjövendöl". Az emberiség óriási utat tett meg az ősi vadság ideje óta, mikor az egyesek még ököllel és husánggal intézték el egymás közt pörös ügyeiket. Ami hátra van, már a kisebb feladat számára: ha meg nem akasztja utolsó lépésében a saját hitetlensége vagy hisztériája.

Kötelességünknek valljuk minden erőnkkel ellenszegülni ennek a hitetlenségnek és hisztériának. Ha az emberekben még rengeteg vadság és vérengzés van is, ez csak eggyel több ok, küzdeni az ellen, hogy ez a vadság tápot, bátorítást vagy teret és harcteret nyerhessen.

Megvetjük, és az emberiség ellenségének bélyegezzük azt, aki a tudatunk alatt lakó vadság mély ösztönében valami szép, nagy, ősi dolgot lát, melyet a civilizációnál erősebbnek s talán még értékesebbnek is hirdet. Ellenség ő, mert vissza akarja csinálni azt a nagyszerű utat, a kultúra és kereszténység szent útját, amelyen évezredek alatt annyi áldozattal és erőfeszítéssel haladtunk előre.

Tudjuk és hirdetjük különben, hogy a mai háborúnak nincs is köze az ember ősi és nemes ösztöneihez. Sokkal több köze van a modern gépipar és bürokrácia szelleméhez. Sohasem leszünk hajlandók hősiességről beszélni oly harcban, mely még gyenge nők és gyermekek tömegekben való megfojtását is magával hozhatja. Igazi lovag és hős, a szó nemes, régi értelmében bizonyára már eleve tiltakoznék az ellen, hogy az ilyen harcban egyáltalán részt vegyen. A mai háború nem otthonunk védelmét, hanem otthonunk áldozatul dobását jelenti. Éppen ezért hangos szóval ítéljük el azt is, aki a háborút vagy háborús érzületet nemzeti jelszavak szép köpenyébe takarja. Az új világháború nem nemzeti, hanem nemzetközi ügy: nemzetközi üzletcsoportok és érdekszövetkezetek harca. A szegény nemzetek csak mint áldozatok kerülnek bele. Aki a nemzet szent nevét keveri ezekbe az aljasságokba, s az emberiség ellen készülő merényletet nemzeti frazeológiával szépíti: a mi szemünkben nem lehet más, mint hazaáruló és nemzetgyalázó.

Még bűnösebbnek tekintjük azt, aki a háborút mentve és magyarázva gazdasági érdekekre hivatkozik. Micsoda gazdasági érdek bírhat rá, hogy gyilkoljunk, vagy hogy családunkat a legyilkolás veszélyének tegyük ki? Meghalni azért, hogy több ennivalód legyen: komikus ostobaság. És ölni azért, hogy több ennivalód legyen: rablógyilkosság.

Szó sincs róla persze, hogy mi a világ mai helyzetét, a gazdasági javak s érvényesülési terek elosztását egyének és nemzetek között igazságosnak és véglegesnek tartanók. Sehol sem nyomasztóbb a társadalmi igazságtalanságok légköre, mint hazánkban, s egyetlen országot sem tett oly szegénnyé és csonkává a hatalmasabbak erőszaka, mint Magyarországot. De erőszakot nem lehet erőszakkal gyógyítani, s igazságtalanságot nem tehet jóvá a háború, mely minden igazságtalanság anyja és szülője, mert elve ellentétes az igazság elvével.

Szilárdan hisszük, hogy a jog és igazság uralmát, a jobb belátás felülkerekedését csupán a béke hozhatja meg, s meg is fogja hozni. Hiszünk, remélünk s bízunk a Népszövetségben s minden oly intézményben, mely önzetlenül szolgálja az emberek közti megértés és béke céljait, még akkor is, ha a nehéz körülmények között pillanatnyilag hibákat követne el, vagy csekély eredményt mutatna föl. Kötelességünknek tartjuk, hogy ezeknek tekintélyét minden tehetségünk szerint erősítsük, és soha gúnnyal vagy kicsinyléssel ne csorbítsuk.

Forrón szeretjük hazánkat s nemzetünket. De sohasem ismerjük el, hogy akármilyen faj, nemzet vagy társadalmi osztály érdeke előbbrevaló lehetne az erkölcs parancsánál, az emberiesség tanításánál. A mi hazánk a háborús erőszak áldozata. Senki sem lehet őszintébben ellensége az erőszaknak és jogtalanságnak, mint a magyar.

Ezért érezzük hivatva magunkat, hogy hangot adjunk a nagy világ előtt érzéseinknek. Úgy látjuk, nem felesleges, hogy a politikusok és újságírók szava mellett hallható legyen a mi szavunk is, magyar íróké, művészeké és tudósoké, akik népünk tisztább szellemiségét

képviseljük, melyet az aktuális politika tekintetei nem feszélyezhetnek. Európa szellemiségének képviselőihez fordulunk, az egységes és egyetlen európai kultúra nevében. A veszélyt közösnek érezzük és közelinek. Kincseink is közösek, amelyeket védenünk kell. Kérjük mindazokat, akiknek ez a kultúra még szent, tegyék magukévá szellemi állásfoglalásunkat, csatlakozzanak fogadalomszerű elhatározásainkhoz, s alakítsák meg az egységes kultúra zárt védelmi frontját.

1935

ERDÉLY

AZ ÉN ERDÉLYISÉGEM

Szeretném hangerősítővel ismételni a Schöpflin szavait, amiket a *Nyugat* múlt számában az erdélyi irodalomról írt. Igen, eljött a nap, amikor a kertésznek le kell akasztani fogasáról a nyesőollót. Ez mogorván hangzik, de bók rejlik benne: azt jelenti, hogy az erdélyi irodalom kinőtt a dilettantizmusból. Furcsa, hogy a magyar kritikus milyen elfogultan, óvatoskodva közeledik még most is az erdélyi írókhoz. De ahol valami okból nehéz a kritika, ott annál szükségesebb. S aki komoly aggodalommal csügg egy serdülő fejlődésén, nem hunyhat szemet hibáira és veszélyeire.

Igaz lenne, hogy mi, a *Nyugat*, „nem rokonszenvezünk az erdélyi irodalommal”? Micsoda visszás vád ez! Én a magam részéről soká éltem a „szép Erdély egy messze zugában”, közvetlen a régi határ mellett. Magam is egy kicsit erdélyinek érzem magamat. A transzilván színek kitörölhetetlenek lelkemből s könyveimből. Minden, ami erdélyi, érdekel és izgat. Az új erdélyi irodalomhoz sok személyes emlék köt; számos íróját szeretem és nagyra becsülöm. Emlékszem Reményik első verseire; még könyve sem volt akkor, és senki sem ismerte; erdélyi irodalom még nem is létezett... Emlékszem az elragadtatásra, amivel a *Fekete kolostor*-t olvastam; én írtam róla az első cikket a *Helikon*-ban; szegény Dadi még olvasta korrektúrában a halálos ágyán, s örült neki... Emlékszem az örömre, mikor Tamási Áront megismertem, és sikerült útjait egyengetnem...

Így hát nekem megvan az alibim; cikkeimet, amiket az erdélyi irodalomról írtam, az *Erdélyi Helikon* annak idején éppen nem találta ellenségesnek vagy rokonszenv nélkülinek. És mégis igaz az, hogy az erdélyi irodalmat én sohasem mint külön, „autonóm” kis literatúrát néztem és méltányoltam. Számomra ez az egységes magyar irodalom egy része volt. A *Fekete kolostor*-ban a magyar, sőt európai „kincsesház” nyereségét üdvözöltem, a székely „helyi színekben” a magyar szellem színskálájának gazdagodását. Az első cikk, amit az erdélyi irodalomról (ezt is épp a *Helikon*-ban) írtam, a regionalizmus túlzásaitól és veszélyeitől óvott.

Az igazi veszély azonban nem a „helyi színek” túltengésében vagy egy sajátos erdélyi hagyományhoz való ragaszkodásban állott. Mindazt, amit Erdély, népi mélyeiből vagy népi íróinak örökségéből, felszínre hozni tudott, a magyar szellem mindig otthonosnak és magáénak érezte. Ezt inkább keveselltük, mint sokalltuk. Sőt néha azt panaszoltuk magunk közt, hogy az új erdélyi írók átlaga túlságosan is színtelenül illeszkedik a mai pesti „nyugatos” kórusunkba. A regionalizmus szelleme ezeknél az íróknál, sajnos, egészen más formában jelentkezett. Éspedig a regionális öntudat formájában. Amely kedvezett a dilettantizmusnak, és nem kedvezett a kritikának.

VÉDEKEZŐ KOLLEKTIVITÁS

Eszem ágában sincs, hogy kritika tárgyává tegyem az úgynevezett „transzilvanizmust”. Ezt történelmi szükségszerűség hozta létre, és nemes lelkesedés fűti. Lényegében nem irodalmi fogalom. Az irodalomban a külön erdélyi öntudat még a transzilvanizmus fogalmának megszületése előtt kifejlődött. Kényszerűség szülte azokban a szomorú években, mikor a kulturális kapcsolat Erdély és Magyarország között egy időre szinte teljesen megszakadt. Az erdélyi magyar kultúra magára maradt, s mint a mostohába került gyerek, kényszerült egyedül a maga erejéből fejlődni s boldogulni. Így alakult az erdélyi írók közt is külön közszellem,

amelynek természetes szerepe és feladata kezdetben csak egy lehetett: egymást bátorítani és gyámolítani. Mint Magyarországon Kazinczy korában, minden költő vagy író küldetést teljesített, akármilyen szerény volt is tehetsége. Nekem erről mindig az jut az eszembe, mikor kis hegyi kertemben töltést csináltam: mennyire örültem, amint az első eső után a friss földtermést fölverte a gaz! Ez erősítette a töltést, s a sivár, csupasz talajt az élet színeibe öltöztette.

Ahol a pusztaság fenyeget, ott öröm a fű, akármilyen alacsony, s még a kórót is virágszámba vesszük.

Ezek az idők elmúltak már; de a „mentalitásuk" valahogy megmaradt. Megmaradt az erdélyi írókban a védekező kollektivitás szelleme, az az összetartás, mely nem annyira irodalmi, mint politikai közösségeket szokott áthatni, s mely tagjainak minden támadás ellen védelmet biztosít. S minthogy ebben az összetartásban nem az irodalmi érték, hanem az erdélyiség a döntő tényező, a kritika könnyen támadásnak minősül. Az erdélyiség maga fémjelzésnek és irodalmi nemeslevélnek számít. Megmaradt az a szokás, mely még a legszegényebb erdélyi írásban is a nyelv és szellem elnézést és hálát követelő szolgálatát látta. Egyszerűen a másodrangú írástudást, vagy épp az irodalmiatlan giccset látni benne - s pláne még az egész erdélyi irodalomnak bizonyos hiányaira és lejtőire rámutatni: ez valóságos szentségsértésnek tűnik föl! S egy magyarországi folyóirat részéről legalábbis *casus belli*-nek! S ha erdélyi író követte el: árulásnak!

PRESZTÍZS ÉS MINŐSÉG

Ilyenforma az erdélyi gondolkodás; de a magyar kritika nagy hibát követne el, ha engedne annak a szuggesztiónak, amely ebből a gondolkodásból árad. Maga az erdélyi irodalom sem köszönné meg ezt az engedékenységet. Hisz fejlődésének oly pontjára jutott már, melyen az ily kritikai *sahus condactus* elég kétes előny. Irodalmon kívüli erők hozták létre; de csak irodalmi erő, a saját belső gazdagsága, tarthatja fönn az elfáradás és közöny veszélyei ellen. Csak az irodalmi érték tarthatja fönn, az pedig elvész és elapad a kritikátlan termelés unalmában. Panaszokat hallok az erdélyi közönség közönyéről, mely unja a saját íróit, s magyarországi vagy fordított könyveket kap. Az erdélyi könyvnek állni kell a versenyt, tisztán belső értékére támaszkodva; s így állnia kell a kritikát is.

Még inkább állnia kell, ha a magyarországi piacot ambicionálja. *Salvus conductus*-a végképp érvényét veszti, mihelyt a pesti könyvkereskedő kirakatában megjelent. Semmi kíméletre nem tarthat többé igényt. Erdélyisége presztízsével úgyis előnyben van a hasonló rangú magyarországi származású könyv fölött. S ennek a presztízsnek elsősorban a léhább és olcsóbb termékek látják hasznát. A közönség mindig kap a könnyűn... Hát még ha azt ilyen presztízs is támogatja. Amelyet nemigen tud az irodalmitól megkülönböztetni.

Szabad-e, hogy a kritika ennek a presztízsnek még meg is adja az irodalmi szentesítést? Evvel hozzájárul a közönség megtévesztéséhez. S az irodalmi fémjelzések meghamisításához. A háború utáni erdélyi irodalmat rendesen csak önmagában szokás tekinteni. Ideje volna egyszer a magyar irodalom egységében s arra gyakorolt hatásában is vizsgálni. Ez a magyar kritikus természetes joga és kötelessége, Az erdélyi irodalom hatása a magyar irodalmi életre nem egy tekinteten üdvös volt. Friss példáját adta egy romlatlanabb, lelkesebb és szabadabb irodalmi szellemnek, erősítette az irodalom fontosságának tudatát, megtanított a magyar kultúra ügyét különválasztani a politikai határok és lehetőségek esetlegeitől. De igen könnyen lehet hatása káros is, ha elbátorítlanítja a kritikát, s olcsóbb és szórakoztató, nemegyszer gyenge minőségű termékeit is a komoly irodalmiság nimbuszával küldi piacunkra.

Könnyű és szórakoztató írásokra bizonnyal szükség van. Bizonyos az is, hogy az erdélyi írók könnyű fajsúlyú műveikben is többnyire igen tisztességes szándékkal és eszközökkel szórakoztatják a közönséget. Már témáik is magasabbak és intelligensebbek, mint amilyenek általában a könnyű regény témái szoktak lenni. Történelmi helyzetük komolysága a komolyabb, történelmi és világnézeti témák iránti érdeklődést nevelte föl bennük. De éppen ezek a komoly és „művelt" témák alkalmasak arra, hogy a közönséget csalódásba ejtsék. S mihelyt erdélyi könyvről van szó, szívesen és szinte szándékosan csalódik maga a kritikus is. Így kerülhetnek aztán a jószándékú és felületes, olcsó kultúrával pompázkodó feuilleton-regények a jámbor olvasók és tájékozatlan irodalomkedvelők „köztudatába", sokszor nagyobb hangsúllyal, mint az igazi irodalom standard művei. Kérdezni lehet, fontos-e ez a köztudat? És fontos-e, hogy például a *Stradivari* című erdélyi regény, ahogy mondják, több példányban fogyott a pesti piacon, mint a legjobb magyarországi könyvek nem tudom én hány százaléka együttvéve? A példányszámot nem kell sajnálni még Courths-Mahlertől sem. A tömegek közt még a ponyva is bizonyos hivatást teljesíthet; s aztán nemcsak a *Stradivari* fogyott nagy példányszámban, hanem a *Fekete kolostor* is, aminek csak örülni lehet. De a *Fekete kolostor* erdélyi bélyeg nélkül is az volna, ami! Nincs-e valami irodalomellenes abban a közszellemben és kollektív „sugallatban", amely a giccset ugyanazzal a presztízzsel viszi előre, mint a remeket, s amely a kritika ellen kollektíve háborodik föl, és azt kollektíve kikéri magának?

ERDÉLYI CSILLAGOK

Mindez nem kritika akar lenni az erdélyi irodalom ellen. Csak védőbeszéd a kritika szabadsága *mellett*. Az erdélyi irodalomról elhangzott kritikával én nem mindenben értek egyet. A fölvetett kérdések némelyikéhez - mint például az erdélyi írások „társadalmi" hatásának kérdéséhez - hozzá sem tudok szólni. De elszomorít az, hogy magyar írók védekező csoportban tarthatnak össze a magyar kritika ellen, s kivált még, hogy erdélyi írók a magyarországi kritikában külföldről jött támadást láthatnak. „Külföld" politikai fogalom; a kultúrának semmi köze az országhatárokhoz. Ahogy már mondottam: magyar irodalom csak egy van, egyetlen föld, melynek termő talaja a magyar nyelv.

Ebből a talajból hajtottak ki az erdélyi magyar írások és a magyarországiak egyformán. A régi erdélyi írók még sokkal messzebb voltak magyarországi társaiktól, mint a maiak. Politika és vallás, háborús és közlekedési okok szinte még tudomásukat is elzárták egymástól: egységes magyar irodalom ekkor még létezni se látszott. Az a székelyes-franciás kis literatúra, amely Erdélyben a fejedelemség korában kivirágzani kezdett, mégis édes és spontán hajtása a magyar nyelv közös talajának, mely a Királyhágón inneni ország késő virágait is megtermékenyítette. Az Aporokat és Mikeseket, minden különös erdélyiségükkel, a magyarországi író éppoly joggal tekinti őseinek, mint az erdélyi; nem is beszélve Pázmányról, akit a marosvécsi *Helikon* tízéves találkozója alkalmából kiadott *Erdélyi csillagok* című könyv szintén az „erdélyi csillagok" közé soroz.

Én azt gondolom, hogy a „transzilvanizmus" leghelyesebb fogalmazásához éppen ezek a gondolatok segíthetnek; s az *Erdélyi csillagok* írói sok helyt közel állnak ehhez a fogalmazáshoz. A transzilvanizmus nem elzárkózni, hanem gazdagítani akar: erdélyiségében magyarságát őrzi, és Európát gazdagítja. A transzilvanizmus a politikán túl és minden politika dacára kulturális nemzeti érzést jelent, mely nem szétválaszt, hanem összekapcsol; az európai nacionalizmus formái között ez egyike a legszabadabbaknak és legemberibbeknek.

Ez a transzilvanizmus nem találhat jobb és szebb kifejezést az irodalomban, mint ha azoknak a nagy erdélyieknek hagyományait követi, akik egyszerre tudtak erdélyiek és magyarok és európaiak lenni, s erdélyiségükkel a magyarságot és Európát dúsabbá tették. Ilyen értelemben

a marosvécsi *Helikon* nagyon jól választotta meg ünnepi kiadványának anyagát. Szívbeli örömmel olvastam ezeket az esszéket Erdély nagyjairól, noha egyik-másik némi provinciális naivsággal túlozza hősének európai jelentőségét, s szerzőik írástudása sem mindig tökéletes. Vannak köztük lelkes szakemberek írásai, akik védtelenül esnek a frázisba és a képzavarba. De még ezeken is áthat valami igaz melegség és líra: egyik sem száraz, tudákos értekezés, a legtöbbjük gangja nagyon távol áll a felületes és fölényes újságírótónustól is. A legjobbakat a legjobb erdélyi írók írták, s némelyikük valóban szép példája a nagyközönség elé szánt ismeretterjesztő esszének. Hőseikről bizonnyal nem sok újat mondhatnak, de annál több újat és érdekeset tudnak mondani az erdélyi sorsról és lélekről s a magyarsághoz és Európához való viszonyáról. Ezt példázzák a különös és tragikus erdélyi nagyok, akiknek sora a könyvben a híres Kolozsvári testvérekkel kezdődik, a prágai Szent György-szobor alkotóival... Őket követve vonulnak föl egymás után Dávid Ferenc, a hitújító, Misztótfalusi Kis Miklós, a nyomdász, a két Bolyai, matematikusok, Körösi Csoma, a világjáró. Sorsukban csakugyan meglepő párhuzam érződik; titánok ők, de Sziszüphosz is titán volt, s Prométheusz is, akit végül vadon sziklához láncoltak az irigy istenek. Mindegy, hogy a szikla kaukázusi-e, erdélyi vagy tibeti. A sziklán is a fény szomjasai: „Erdélyben születni s Európát kívánni” - mint az egyik esszé szerzője kifejezi. Ez végzetük az erdélyi íróknak is, akiket a kötet fölsorakoztat Rodostó rabjától kezdve a legnagyobb magyar regényírón át egészen Ady Endréig, akit, mint Pázmányt, e könyv szintén erdélyivé avat. Az az erdélyiség, melynek példáit és hagyományait ez a névsor adja, sohasem lehet idegen a magyarsággal és Európával.

1935

A NEMZEDÉKI KÉRDÉS VITÁJA

1

AMI „MEGNYUGTAT”

Halász Gábor a *Nyugat* múlt számában nagyon érdekes cikket írt *Az európai irodalom történeté*-ről. De van benne egy különös passzus: lehetetlen nem idézni. „Megnyugtat - mondja Halász -, hogy az életpéldán kívül semmi sem következik belőle reánk; sem dogma, amit vállalnunk kell, megvan a magunké; sem tanítás, amit átveszünk vagy megtagadunk, megkapjuk azt másoktól; a személyiség radioaktivitása sugárzik felénk a könyvből” - és így tovább.

Mennyi furcsa és jellemző elszólás! Először is világos, hogy a többes első személy itt egy generációt jelent, s a különös, hideg és védekező hang egy ifjabb nemzedék hangja az öregebbekkel szemben. Szinte követeli, hogy fölfigyeljenek rá. Persze, amit itt mond, az elsősorban engem személyileg érint. Hadd induljak hát ki ebből a személyi részéből a dolognak. Bevallom, az első érzésem valami értetlen csodálkozás. E hang ellentmondó s indokolatlan. Értem, ha valakit „megnyugtat” az, hogy nem kell idegen dogmákat „vállalnia”; noha akkor sem tűröm, miért van itt szükség egyáltalán a megnyugtatásra, mi okozta a nyugtalanságot, mi szükség ártatlan irodalmi fejtegetések olvastára mindjárt dogmát szimatolni s védekező pózba helyezkedni? De ami a dolgot főleg különössé teszi, az, hogy az írónak igazában nincs is kifogása a dogma mint dogma ellen. Hisz maga mondja, hogy az ő nemzedékének is „megvan a magáé”. S idegen tanítások átvétele ellen sem tiltakozik elvileg. Csak éppen tőle nincs szüksége a tanításra, sem neki, sem nemzedékének; mert, ahogy kifejezi, „megkapják azt másoktól”.

Bizony elég csüggesztő ilyesmit olvasni az írónak, aki mindig táplál magában egy szemert a tanítóból is, s szeretné gondolatait áthagyományozni az úgynevezett utókorra. Nem szívesen látja, hogy tanításait a fiatalabbak *a limine* visszautasítják, s hatása elől tüntetőleg elzárkózik. Hogy jóhiszeműen előadott komoly véleményeiben és gondolataiban nem hajlandók egyebet méltányolni, mint egyéniségének bukfenceit. Amiket esetleg megbámulnak, de akkor is szépen megmagyaráznak, személyi hajlandóságokból és „rögeszmékből”. S kivált, hogy ez a magyarázat „megnyugtatja” őket: még örülnek, hogy a tanítást ilyenformán nem kell túl komolyan venni.

Ahogy mondtam, az első érzésem a szomorú csodálkozás volt; miért tiltakoznak ezek a fiatalabb írók annyira éppen az én gondolataim hatása ellen, s miért megnyugtató számukra, hogy a tanítást megkapják „másoktól”, s nem kell azt tőlem átvenniök? S amint az okokon tűnődök, sok minden jut eszembe. Végiggondolom Halász Gábornak és kortársainak viszonyát hozzám és az én nemzedékemhez, úgy, amint az több éven át, furcsán, kialakult. Nem érdektelen irodalompszichológiai tanulmány. Gondolom, érdekelheti a közönséget is. Engem magamat pedig, amit e tanulmány során fölfedezek, az nemcsak „megnyugtat”, hanem akár arra is alkalmas, hogy büszkévé legyen.

Noha éppen nem tiszta öröm.

A NEMZEDÉK MINT „KOMPLEXUM”

Először is: igaz-e csakugyan, amit a fiatalabb nemzedék szószólója ilyen keményen szemembe mond? Igaz-e, hogy ennek a nemzedéknek irodalmi dogmái olyan teljesen függetlenek az enyéimtől? Csakugyan „másoktól” kapták ők a tanításokat, s gondolataimból rájuk „semmi sem következik”? Írásaikból ennek éppen az ellenkezője tűnik ki. Ha Halász Gábor cikkét olvasom, ebben éppúgy, mint régebbi dolgozataiban, minduntalan fölismerem a saját gondolataimnak visszhangját vagy továbbfejlődését: még ahol a cikk éle ellenem fordul is. Majdnem azt mondhatnám: csak színleg és részletkérdésekben fordul ellenem. A „dogma”, amely szavai mögött áll, igazán nem látszik olyan veszedelmesen különbözni az én irodalmi dogmáimtól, amik *Az európai irodalom története*-ben is kifejezést nyertek. Szellemi attitűdjét sehol sem érzem egészen idegennek. Még mondatainak hangsúlyával is mintha olykor az én mondataimat idézné. Akárcsak az a másik irodalmi „vezére” nemzedékének, aki néhány év óta szinte minden írásában egy kicsit engem támad és „revideál”, oly különös dühvel, amely már igazán megtisztel... Nem furcsa helyzet-e, mikor az íróelődöt éppen azok iparkodnak a nyilvánosság előtt ilyen tüntetőleg megtagadni, akiknek egész szellemiránya, sőt olvasmányainak iránya, és még írásainak stílusa is szinte átivódott az ő szellemének hatásával s gondolkodásának ízével? Micsoda ragályos betegség s különös tanítványok! Akik nemrég még hangosan esküdtek a szegény mester zászlajára, s mindenesetre nagyon jól tudatában voltak szellemi tartozásuknak és leszármazásuknak... Minden elszánt tagadásuk mellett ehhez a leszármazáshoz máig sem lettek egészen hűtlenek. Tagadó és kicsinylő kijelentéseiket én teljes nyugalommal olvashatom: mert amit megtagadnak, akaratuk ellenére is tovább él bennük s bár névtelenül s kicsit zavaros csatornákon át, valahogy mégiscsak elszivárog a jövőbe...

És persze semmi se véletlen. Ez az elszánt és minduntalan megismételt nyilvános tagadás alig származhatik egyébből, mint a tartozásnak túlságosan is erős érzéséből. Ez a folytonos lázadás az eltitkolhatatlan függőség rossz lelkiismeretét árulja el. Fiatalok rendesen akkor lázadnak elődeik ellen, ha gondolkodásuk nagyon is különböző azokétól, a *message*, melyet hoznak, nagyon is új és forradalmi. A Halász Gábor nemzedéke különös példát ad az ellenkezőre. Ez a nemzedék lázad, mert nem tud belenyugodni abba, hogy nincs miért lázadnia. Tagad magáért a tagadásért. Megtanult minden megtanulhatót, átvett egy súlyos örökséget, s tehetetlennek, szegénynek érzi magát a rászakadt gazdagságban. A tehetetlenség könnyen költ irigységet, s hajlamossá tesz az önáltatásra. Ez a generáció úgy érzi, hogy a költészetben nehéz újabbat és nagyobbat alkotni, mint amit az előtte járó alkotott. Ez elégedetlenné teszi, és gáncsoskodóvá, önmagával szemben is. A próza, az esszé terére menekül; de itt is elődökre talál, akiknek gondolataitól nem tud szabadulni, akiknek öröksége teher módjára nehezedik rá. Fogyatékossági érzése valóságos kínzó komplexumként veti elébe a nemzedéki problémát. Valami irodalmi Oidipusz-komplexum ez; avval a különbséggel, hogy az apagyilkosság itt nem lelkifurdalás, hanem feladat. Egyszer már említettem az irodalmi trónörökléssel kapcsolatban az ókori Nemi papjait, akik csak akkor nyerhették el a papi széket, ha sikerült elődjüket meggyilkolniuk. Halász Gábor és nemzedéke ezt a különös feladatot érzi maga előtt.

Nehéz és problematikus feladat; mert megölni a szellemi életben csak azt lehet, aki már úgyis halott. Senkit sem lehet megölni, amíg igazán él - sőt benne él éppen abban, aki meg akarja ölni.

A NEMZEDÉK MINT NORMA

Egészen természetesnek találom, hogy a generációs probléma éppen annak a nemzedéknek irodalmi gondolkodásában jut különös jelentőségre, amely többé-kevésbé tudatosan érzi, hogy alkothat ugyan kitűnő műveket, de lényegi megújulást az előbbi nemzedékhez képest, forradalmat, mint az, nem remélhet hozni. A harc, melyet ez az utánunk jövő generáció folytat, nem a fiatalabbak természetes harca az érvényesülésért. Hisz az ő érvényesülésüknek semmi sem állt az útjában. Mi nem gáncsoltuk el őket hivatalos nagyképpel és zárt pozíciókban, mint minket az előttünk voltak. Sőt magunk segítettük őket a legjobban. Mi adtunk helyet nekik az irodalomban, s mindig szeretettel támogattuk előrejutásukat. Előre is jutottak, jobban, mint mi magunk. Örülünk ennek s annak is, hogy a hivatalos Magyarországhoz s közéleti kívánalmakhoz ők jobban tudtak illeszkedni, mint mi. Persze, ez nem akaratukon múlt: mi hiába is akartuk volna. Egy bizonyos: panaszra nincs okuk. Ami panaszuk mégis volt: azt éppen már a fogyatékossági érzés hisztériája szülte.

Ez a fogyatékossági érzés szülte a „nemzedéki elmélet" hangoztatását is. Ami különben nem pusztán magyar, hanem európai jelenség. Hisz Európában mindenütt gyengébb nemzedékek léptek az irodalom színpadára, az elmúlt nagy század utolsó írógenerációjának hatalmas alakjai után. S a generációs elmélet egy kicsit párhuzamos a fajelmélettel. Amint a legyőzött és pozíciójukat vesztett fajok egyéb híján magát a fajt igyekeznek ranggá és pozícióvá avatni: úgy avatják irodalmi ranggá és értékmérővé ezek a magukat gyengének érző generációk magát a generációt - a generációhoz tartozást. A korszellem sugallatát követve a generáció is kollektív és hadakozó szervezetté válik, amelynek „megvannak a maga dogmái", s amelynek elfogultságai „kötnek és köteleznek". Az elfogultság nem is bűn többé, sőt dicsőség és kötelesség, ha ennek az ifjabb nemzedéknek dogmáiból és irányzataiból következik. De azonnal megbocsáthatatlan rögeszmévé válik és bűnös elfogultság bélyegét kapja minden vélemény, mely az idősebb generáció szellemiségét árulja el. Bizonnyal voltak és vannak elfogultságok bennünk öregebbekben is. De mi azt tartottuk dicsőségünknek, ha azok fölébe tudtunk emelkedni, s gondolkodásunkat sikerült függetleníteni minden generációs megkötöttségtől. Az új nemzedék szerint azonban ilyen, nemzedéki korlátoktól független gondolat nyilván nem is létezik, vagy ha mégis létezni mer, akkor az „szigorúan magánügy".

Ilyen magánügy Halász Gábor szemében *Az európai irodalom története*: egyszerűen azért, mert ítéletei nem generációs ítéletek. A kritika melyet a könyvre alkalmaz, teljességgel generációs kritika. Minden szempontja generációs szempont, s még a XIX. század egyes íróira vonatkozó véleményeket is a generációs közvélemény szemüvegén át vizsgálja fölül. A generáció itt normává, mértékké, esztétikává lett. Az imént azt írtam, hogy Halász Gábornak és legjobb kortársainak irodalmi attitűdjét és dogmáit nagyjában nem érzem idegennek a magamétól. Van mégis egy dogmájuk, amely mindenesetre teljesen idegen mindattól, amit én valaha hittem, és, ahogy mondani szokás, hirdettem; s ez éppen a generáció mértékké és értékké emelése. Ez az egy elég, hogy őket ellentmondásokba sodorja, s egész gondolkodásukba bizonyos zűrzavart vigyen.

Megkísérlem ezeket az ellentmondásokat kicsit kitapogatni. A kép, melyet ily módon egy egész nemzedékről festek, bizonnyal igazságtalan és egyoldalú. Ahogy az a kép is, melyet e nemzedék kritikusai a mienkről festenek, gyakran bevallottan s programszerűen igazságtalan. Hidegségemet ők nem vethetik szememre: ez az az „elfogultság, amely köt és kötelez". Próbaképp egyszer a saját mértékeikkel mérek! Az enyimekkel talán máshogy ütne ki: kedvezőbben. Egy nemzedék értéke az én szememben nem függ az előzővel való szembenállásának szögétől. S én nem egy költőjét ennek a nemzedéknek igazán szeretem. És sokra tartom. De itt nem is annyira a költőkről van szó. Inkább a kritikusokról: a „kritikai nemzedék" kritikusairól, akikben ez a „generációs tudat" dolgozik, s termi különös ellentmondásait.

NEMZEDÉKI ELMÉLET ÉS KONZERVATIVIZMUS

Az ellentmondások éppen magának Halász Gábornak gondolataiban a legszembetűnőbbek. Ő az, aki legtipikusabban mutatja nemzedékének azt a jellegzetes vonását, melyet jobb szó híján konzervativizmusnak nevezhetnék. Ez a nemzedék karakterére és hajlamaira nézve igazán távol van attól, hogy forradalmi legyen. Még reformtörekvései is igazában konzervatív törekvések, s jelszavuk ez lehetne: „Mentsük, ami menthető!" Szellemük adottságai az újítás helyett a tanulásra, az örökség fölhasználására, az elért eredmények számbavételére utalják őket az irodalomban is. Kedves műfajuk, mint mondtam, az esszé, s forradalmi világnézetű költőik is hagyományos formákban térnek vissza.

Halász Gáborban tökéletesen tudatos nemzedékének ez a konzervativizmusa. A hajlamból ő csinált legvilágosabban programot. Írásaiból ultratradicionális világnézet s valami neoklasszicista irodalmi felfogás árad. Nyilvánvaló, hogy az én irodalmi gondolataimnak is konzervatív oldaluk érintett benne leginkább rokon húrt. Ezt „termékeny konzervativizmusnak" minősíti most is. S ezt a jelzőt bátran lehet az ő konzervativizmusára is alkalmazni, mindaddig, amíg következetes marad önmagához, s az irányok és eszmék változásai közt arra fordítja a figyelmet, ami legalább az irodalomban független érvényű, maradandó és továbbtenyésző.

De mi lesz ebből a konzervativizmusból, ha a nemzedéki szellem veszi át a diktatúrát? A nemzedékeknek kétségtelenül megvan a maguk kollektív ízlése, megvannak a divatos véleményeik, jelszavaik és ítéleteik. Ami az irodalomtörténeti ítéleteket illeti: minden nemzedéknek megvannak például a kedves írói, s megvannak pillanatnyilag lebecsült és divatból kiment csihásai is (ahogy a német mondja: *Prügelknabe*). Nagy hiba lenne, ha az irodalomtörténet-író döntő ítéletként tekintené valamely nemzedéknek ilyen közhangulatát, amelyet a következő nemzedék változott hangulata már megcáfolhat. Kétszeresen így van ez a közelmúlt irodalmára vonatkozólag, mikor a szellemekben még nem ültek le a friss reakció hullámai. Ramón Fernandez egy Meredithről szóló cikkében beszél az „irodalmi halhatatlanság purgatóriumáról", amelyen a legtöbb nagy író keresztülmegy, rendesen a halála után következő időkben, néha már előbb is. Meredith most szenvedi dicsőségének purgatóriumát az ifjabb generáció körében, s Halász Gábor kíméletlenül benne marasztalja ebben a purgatóriumban. Vajon a *dernier cri* jólinformáltsága, az *up to date* vélemények előtt való pontos meghódolás konzervatív erények-e? Mindig sajnálom, ha az irodalmár nemes sznobizmusa ehhez a legolcsóbb és legmúlóbb arisztokráciához szegődik: az időpont arisztokráciájához. Halász Gábor bizonyos megvetéssel beszél a „korszerű átértékelésről", s maga mégis beugrik ezeknek az átértékeléseknek. Ha irodalomtörténetet írna, abban alighanem röviden járna nemcsak Meredith, hanem az egész Viktória-korszak, melynek az irodalmi tőzsdén ma csakugyan *baisse*-je van. Én nem mondom, hogy ez a *baisse* nem érthető vagy jogos. Magam is magyarázgattam a könyvemben. A nagy korszak túlérettsége, polgári elégültsége és veszedelmes tökéletessége szükségessé tette a reakciót. De azért mégiscsak nagy korszak volt ez: tökéletes meghamisítás egyszerűen a reakció szemeivel nézve. S ahogy legnagyobb szellemeiben maga is már folytonos reakció volt önmaga ellen, úgy másrészt az utána jövő kor sem szabadulhat hatásától, akármennyire gyűlöli is, és lázad ellene. Mindez csak egy példa, amely megvilágítja a Halász Gábor önellentmondását is. Hiszen ő maga írja, hogy „a közvetlen hagyományokat nem lehet egyszerűen megtagadni".

Úgy van: a közvetlen hagyományokat nem lehet egyszerűen megtagadni. Ez nem sikerülhet Halász Gábornak és kortársainak sem, akiknek számára a közvetlen hagyományt mi öregedő bátyáik jelentjük, magával avval a ténnyel, hogy vagyunk, és előttük vagyunk Annál kevésbé, mert ők maguk érzik legjobban, hogy nem sikerülhet. Ahogy mondtam: józan, óvatos és tanulékony generáció ez, amilyenre a magyar szellem életének épp ma szüksége is van. Sok

tekintetben kitűnő generáció, minden fogyatékossági érzése mellett is: tökéletesen hivatott érteni, óvni, kiteljesíteni, a kor igényeihez alkalmazni s jövendő koroknak átszolgáltatni mindazt, amit mi továbbadtunk neki. De lázadó gesztusai furcsa paradoxonként s önmagukat meghazudtolva hatnak. Mintha valami hiányt akarnának, ahogy mondani szokták, „túlkompenzálni" a lázadás folytonos vágyával és ábrándjával. Némely idegorvosok szerint a vágyálom is túlkompenzálás. E „fiatalok" egy új józanságnak s a hazugság és romantika megvetésének pózában járjak a világot, kegyetlenül szeretnék leálcázni az emberi önáltatást s vágyaik legbenső templomában mégis egy romantikus, sablonos irodalmi recept szerint elképzelt, lázadó, mindent fölborító és senkitől sem függő fiatalság önáltató s hazug képe lebeg. Néha azt képzelik, hogy lázadásuk már meg is történt. „A tiltakozásunk támadó volt - írja Halász Gábor -, világnézetet, morált, esztétikumot göngyölített föl szenvedélyes rohamával. Merev szembeállításokkal dolgoztunk és a meglepő ellentétekből diadalmasan csiholta ki a türelmetlen fiatal intellektus új igazságait." Hökkenve kérdezzük: melyek azok az új igazságok, mikor történt a szenvedélyes roham, és hol vannak a meglepő ellentétek? Volt-e valaha generáció, mely ennyire nem ismerte önmagát?

2

Különös, mennyi félreértést kölykezhet még a legjóhiszeműbb vita is. Először is igaz-e, hogy én Halász Gábort és nemzedékét az eredetiség hiányával „vádoltam"? Hogyan lehetett ezt így érteni? Hisz én világosan és szó szerint megírtam, hogy „egy nemzedék értéke az én szememben nem függ az előzővel való szembenállásának szögétől". Én csak dicsérőleg beszéltem a Halász generációjának okos konzervativizmusáról, tanulékonyságáról, örökségőrző erényeiről. Én éppen „lázadó gesztusaikat" furcsálltam. Nem mintha a lázadást magát, mint afféle „iskolamester" elvileg helyteleníteném. Hanem mert ezek a gesztusok az önismeret tökéletes híjára vallanak, fogyatékossági érzésből származnak, és önmagukat hazudtolják meg. Amit igazában a szemükre vetettem, az nem az eredetiség hiánya, hanem az önismereté és önmagukhoz való őszinteségé.

Az eredetiség hiányát ők maguk vetik, úgy látszik, önmaguk szemére. Persze titkon és tudat alatt. De sok minden elárulja. Például épp a megokolatlan lázadó gesztusok. S az a különös érzékenység, amivel mindjárt és mindenben eredetiségük elleni merényletet vagy „vádat" keresnek. Vagy mind a kettőt egyszerre. Halász panaszkodik, hogy keveslem az „eredetiségüket". S pár sorral tovább már azon panaszkodik, hogy sokallom, s iskolamester módjára el szeretném fojtani. Az ellentmondás nem bennem van. Én nem tartom kötelezőnek a forradalmat minden új nemzedék számára. Sem lehetségesnek. De nem is látok a Halász Gáborék útjaiban semmiféle forradalmat. Itt nem Goethéről van szó, akinek nyomában a romantika lázadó hada fölrobogott. Halászékat a romantikusokhoz hasonlítani majdnem oly visszás dolog, mint egy mai költőt Goethéhez. (Ami vagy képtelen hódolat, vagy nem egészen méltányos fegyver.)

Hogy Goethe „nem akarta befolyásolni a kísérletezőket"? Vajon? Egyszer például kijelentette, hogy nem adja elő színházában a Kleist vad darabjait, „még, ha fél Weimar kívánja is". Ez talán nem volt befolyásolás? De hát minden író befolyásolni törekszik azokat az irányokat, melyeket helyteleneknek lát! Ha szelídebb eszközökkel is: például mikor kritikát ír. Maga Halász Gábor sem tesz kevesebbet. Ő, aki olyan sokat tart a kritika szabadságára, nekünk, idősebbeknek, nem engedi meg a kritikát? Az ifjabb nemzedék fölül áll talán a kritikán?

Én ha valakit valaha irodalmi dolgokban befolyásolni akartam, mindig csak kritika által akartam. Ehhez pedig jogom van, melyről nem mondok le. De épp Halász Gáborékat még így se nagyon akartam befolyásolni. Hisz irányzatukban szinte a magaménak folytatását láttam.

Nem is irodalmi irányuk ellen szólaltam föl. Csak egyes különös kijelentéseik ellen, melyek ok nélkül védekeztek, s még oktalanabbul támadtak. Különösnek találtam, hogy ellenem érzik szükségét ennek a védekezésnek és támadásnak. Kutattam az okát. Érthetően érdekelt. Cikkem Halász Gábor egy mondatából indult ki, mely tüntető daccal vágta szemébe az idősebb kortársnak: „nem tanultunk tőled semmit!" Az egész cikk ennek az egy mondatnak felelt. Halász most kimagyarázza ezt a mondatot. Csak egy speciális kérdésre vonatkozott, a XIX. század viszonyára előzőihez. S nem is az egész nemzedék nevében szólt. Többes száma csak *pluralis majestatis*. Eszerint mindaz, amit hozzáfűztem, tárgytalan. Az egész cikkem tárgytalan. A támadás, amelyre feleltem, nem történt meg. Tagadhatatlan, a Halász válasza sok félreértést tisztáz...

De hát hogyan lehetséges ily félreértés? Egy írásmű mondatai nem külön és elszigetelten szólnak az olvasóhoz, hatásuk függ az összes többi mondatok hatásától. Légkörük van, *aurájuk*, s ez a légkör színezi és módosítja értelmüket. Ez vezeti a megértést vagy félreértést. Halász mondatainak légköre gyakran ködös. A ködöt ezúttal a „nemzedéki elmélet" háttere sűríti. Minden elmélet ködöt csinál, amely önkényes absztrakciókat kényszerít a valóságra. A „nemzedék" ilyen önkényes absztrakció, éppúgy, mint a „század", és Halász irodalomszemléletének még több más kedvelt rekvizítuma is. A stílus mindig megfelel a gondolkodásnak. Halász stílusa is szívesen göngyöli az éles és kemény valóságot bizonyos absztrakt és puha ködbe. Ez mindenesetre könnyebben formálható, hálásabb anyag. A kritikus ennek formálásában éli ki elvetélt művészi ösztöneit. Írása szépségének sokszor használ ez. De semmi esetre sem használ érthetőségének. Vagy, pontosabban kifejezve, egyértelműségének.

A „nemzedéki gondolatot" azonban bajos lenne másfajta, kevésbé burkolt nyelven hirdetni. Hamar kiderülne, hogy ennek a gondolatnak kevés a valóságalapja. Nem kérdem most, kiket tekint Halász az új nemzedék tagjainak, kik az absztraktum konkrét hordozói, s micsoda kollektivitást képzel e nagyon is különböző íróegyének közt. Noha ezek is eléggé zavarba ejtő kérdések lehetnek. De Halász maga fölvet egy másik kérdést. Megpróbálja, mintegy védekezve körvonalazni az új nemzedék külön hivatását, sajátos feladatát, amely elválasztja a miénktől, s szembefordulását igazolja. „A nyugodt birtoklásból a mi tudatunkban izgalmas probléma lett, magának az őrzésnek és átmentésnek a gondja, a tiszta irodalom, az ízlés, a humánum uralmának újraalapozása a változott körülmények között. Kell-e több újság, hogy egy új raj elindulhasson?" Nem, még ennyi sem kell; s ez az újság különben nem várta meg az új rajt. Az őrzés és átmentés gondja minket is izgatott, emlékeinknél fogva talán még égetőbben és még fájdalmasabban, mint az ifjabbakat. S mindenesetre sokkal hamarabb: mióta az „írástudók árulásának" problémája felvetődött. Ez nem az az újság, amely a lázadó attitűd jogát megadná. De hát „az indulók szerepköre, hogy hivatást érezzenek, ha igazolatlanul is". S „a hivatásérzés már önmagában kegyeletlenség az előttünk voltakkal szemben".

Ha ez nem csupán paradox vagy freudi elszólás: ennyi kegyeletlenséget mindig szívesen látunk az ifjabbakban. De nem látjuk szívesen, hogy ki akarják osztani számunkra a „szerepkört", korosztályok szerint sematizálni az irodalmat, megkülönböztetni a feladatokat, mintha nem lenne minden feladat mindenkié, aki meg tud birkózni vele. Némely öreg soha nem éri el azt a „belső érettséget", ami némely fiatallal vele születik. S a „továbbkérdezés szenvedélye" nem alszik ki az íróban, ha író, haláláig. Nem a fiatalság privilégiuma az. Az író mindig egyén, s csak egyénileg lehet megítélni. A fiatal éppúgy egyén, mint az öreg, s csak egyéni értékei avathatják íróvá, sohsem a *numerus*. Mint író csak egyén s nem *numerus*.

Az irodalom nem politika, s nem tűri a politikai gondolkodást. Itt nincs szó rohamcsapatokról és történeti pillanatokról. Itt csak jó és rossz írókról van szó. Az irodalmi gondolkodó sohasem ejtheti mérlegbe a rossznak helyzeti előnyét a jó fölött. S itt nincs szó közügyről és magánügyről sem. Minden jó mű közügy, és minden rossz mű magánügy. Micsoda ok lehetne

rá, hogy az idősebbek műve (ha jó mű), s harca (jó ügyért és töretlen erővel) inkább legyen magánügy, mint a fiataloké? Ilyesmit állítani éppoly felelőtlen, mint azt, hogy „Goethe nem akarta befolyásolni a kísérletezőket". Felelőtlen, de nem minden pártosság nélküli, s komoly hangsúlyával alkalmas a megtévesztésre.

Halász gondolata, igazi célzatában, ott leplezi le magát, ahol alkalmasnak véli az egész idősebb generációt minden eshetőségre, s még ha bármilyen remekműveket írnának is még hátralevő napjaikban, egyszer s mindenkorra mintegy skartba tenni. „Ha szabad evvel a megkülönböztetéssel élnem", mondja, „irodalomtörténeti feladatukat betöltötték, bármennyi tennivalót lássanak maguk előtt, és bármilyen remekművek szülessenek aktivitásukból". Egy kicsit persze homályos, mi az a megkülönböztetés, amelyről beszél. Ahogy mondtam, Halász ritkán beszél egészen világosan és egyértelműen. De amennyire kivehető, úgy látszik, az irodalomtörténetet különbözteti meg az irodalomtól. Mintha az irodalom igazi életét valami politikai vagy irodalompolitikai, talán generációs harcokban és eltolódásokban látná, s nem magukban a művekben, az alkotásokban. Ami a saját vallott elveivel is ellenkezik. Az irodalmat megkülönbözteti a remekművektől. Nem, evvel a megkülönböztetéssel nem szabad élnie.

Mosolyogva olvastam azt a passzusát, ahol kinevez bennünket „hivatalos irodalomnak". De büszke örömmel és sok megnyugvással olvastam cikkének azokat a szép részleteit, ahol a nemzedéki „beállítottság" nyűgétől pillanatokra megszabadulva, komoly és olykor mélyenjáró irodalmi eszméket vet föl, s reánk, öregebb kortársaira is objektív és nemes szavakat talál. Cikke nemes és gyarló elemekből van összegyúrva, mint minden, ami emberi. Nemes és gyarló elemek alkotják a nemzedékeket is; ritkán lehet valamely nemzedékről sommás ítéletet hozni, s akkor is számolni kell a kivételekkel. Az irodalmi nemzedék egyének csoportja, s nem homogén tömeg. Ha a közös történeti élmények valamely kapcsot formálnak is a kortársak között: vannak más kapcsok, melyek az egyeseket olykor szorosabban fűzik előzőikhez, mint kortársaikhoz, s keresztmetszet helyett az irodalmat hosszmetszet irányában tagolják.

Nekem sem lehetett hát célom e cikkekben az ifjabb generációt együtt és sommásan megítélni. Annál kevésbé elítélni. Azt hiszem, az idősebbek közül senki sem becsüli ezt a generációt általán többre, mint én, aki legkiválóbb tagjait szinte oldalam mellett láttam fejlődni, sokszor valóságos apai izgalommal. Bizonyos, hogy izgalmamra nem hoztak ők szégyent. Igaz, ha már valami közös ítéletet kell formálni róluk, hogy nem forradalmi nemzedék ez. De nem is epigon nemzedék. Java költőik legalább távol állnak az epigonságtól. S amely ilyen költőkre tud rámutatni, annak a nemzedéknek nincs oka a kisebbségi komplexumra. Kritikusaik is, nagyobb műveltségükkel, általános érdeklődésükkel, szellemesebb írásmódjukkal, kétségkívül új lendületet adtak az esszé műfajának. Ők is kitűnőt alkotnak mindannyiszor, mikor eszmei viadalaik arénája köré nem a könnyű teóriák nagyképű gőgje emel sorompókat. Hanem az elfogulatlan ítélőképesség, az elméletmentes igazságszeretet s a gondolatok felelősségének érzése.

1935

A MAI VÖRÖSMARTY

A székesfehérváriak hívtak meg: tartsak számukra ünnepi beszédet, Vörösmarty születésének évfordulójára.

Vörösmartyról beszélni Vörösmarty napján, s minden városok közt épp a Vörösmarty városában: oly feladat, amely előtt az ember valósággal megint diák lesz. Áhítatos és félszeg tanuló, mint hajdanán, mikor szívdobogva lépett az önképzőkör pódiumára, hogy elszavalja *A vén cigány*-t. Amelynek fenséges és kissé tébolyult pátoszát bizony csak félig-meddig értette még akkor.

Én gyermekkoromban Petőfiből, Aranyból jöttem rá először, hogy mi a költészet. Vörösmarty idegenebb volt: fenségesebb, és szinte azt mondhatnám, félelmesebb. De családunkban bizonyos megkülönböztetett tisztelet övezte nevét. Apám, a szabadelvűség vallásában nevelkedve, a nemzeti liberalizmus nagy költőjét látta benne. Nagyapám testi valóságában is látta, még egész fiatalon, a szekszárdi Nagy utcán. Nagyapám vakációs növendék volt akkor, s Garay Jánossal sétált, földijével, akivel egy osztályba jártak; sokszor ismételte a Garay rajongó kiáltását, mikor feltűnt a *Zalán* költője: „Szeretném megcsókolni a földet, ahová lép!" Ami elég nagy rajongásra vall, tekintve a szekszárdi utcák poros állapotát abban az őskorban.

Anyám magányos óráiban vagy gyermekei közt, ének helyett, sokszor szavalgatta a *Szép Ilonká*-t és *A merengőhöz* címzett ódát. Ezeknek rímei legrégibb emlékezetemből csengnek vissza, bár értelmüktől kissé függetlenül. Családi polcunkon egy tucat avult és dísztelen „díszkötés" képviselte a költőt. Mindeniken egy „nagy térdű, bő ölű" arany múzsa támaszkodott a lantra, amelynek formája éppoly talányos volt előttem, mint a kötetekben található versek némely szava és sora. Én többnyire a hatodik kötetet szedtem ki, a *Csongor*-t, és megpróbáltam olvasni mint regét vagy tündérmesét. Ez nehéz volt, mert események és történet helyett inkább színek és villogások áradtak felém a könyv lapjairól. És valami végtelen és végtelenül gazdag muzsika. Vörösmarty nagyságát akkor kezdtem igazán érezni, mikor rájöttem, hogy a költészetet nem a „mondanivaló" teszi. Nem a prózában leírható mese vagy téma, hanem sokkal inkább épp a színek, villogások és zenék.

Erre nekünk a mi időnkben teljesen magunktól kellett rájönnünk. Tanáraink a nagy magyar költők műveiben alig láttak meg mást, mint a hazafias vagy népies „tartalmat". S az újabb poéták is, akikhez hozzájutottunk, nyilván ezt gondolták lényegesnek a költészetben. A Váradi Antalok és Ábrányi Emilek kora volt ez, másfelől pedig a Szabolcskáké és Pósáké. Nekünk, szigorú fiataloknak, nagyon sommás ítéletünk volt erről az egész korunkbeli költészetről. Nem volt ez a mi szemünkben más, mint üres szónoklat vagy útszéli érzelgés. Egyik oldalon a frázis, másikon a nóta! De a közönség általában el is szokott már attól, hogy a versben mást keressen, mint frázist vagy nótát. A versolvasás mindjobban kiment a divatból. Verset legfeljebb szavalni vagy dalolni lehetett. S az átlagízlés nem tett különbséget: Petőfi is csak nóta volt, és Vörösmarty is csak szavalmány.

Akit az igazi költészet dekadens szomja űzött, az külföldre vetette tekintetét. Francia és angol költőkért rajongott, modern és hipermodern versekért, tüntetően messze akarva kerülni a fráziskölteszet minden sablonjától, és a nóták gyanús egyszerűségétől is. Baudelaire és Verlaine, Poe és Swinburne, Mallarmé és Rilke nevei röpködtek a borzas, ifjú „nyugatosok" ajkán. A költészetnek új világai tárultak ki gyermekes és kalandvágyó sznobizmusuk előtt. Színek és villogások és fények és zenék!

De én most csak azért beszélek erről, hogy megmutassam a furcsa kerülőt, amelyen át egynéhányan már akkor visszajutottunk Vörösmartyhoz.

Az történt, ami nem is oly ritka eset: az idegen kincsek látása eszméltetett rá a saját gazdagságunkra. Észrevétette velünk, ami mellett mindaddig a megszokottság közönyével haladtunk el. Amint ezeken az úgynevezett „nyugati dekadenseken" iskolázott füllel és lélekkel kezdtük ismét visszacsengetni emlékezetünkbe a gyermekkorunkból ismert rímeket, egy új Vörösmartyt fedeztünk föl. Egy költőt, akit senki sem ismert, és senki sem sejtett! Egy halott költőt, aki modernebb volt minden elevennél! Egy klasszikust, aki idegesebb és izgatottabb minden dekadensnél! Egy nagy nemzeti költőt, aki európaibb minden nyugatosnál! Egy igazi mintanyugatost, ősünket és példaképünket! Akit egészen a magunkénak tekinthettünk, noha mindenki ajkán volt a neve. De, úgy éreztük, igazi lényét és alakját mi bányásztuk ki először a magyar múlt meglepő bányájából.

Istenem! ennek már negyedszázada. Akkor írtam én is Vörösmartyról első írásomat. A napokban elővettem ezt a régi írást: hátha fölhasználhatom, kiszedhetnék belőle valamit? Különös csalódás ért és paradox öröm. Néha az is öröm, ha az írásunk elavult. Ez a negyedszázados tanulmány mintha nem is ugyanarról a Vörösmartyról szólna, akiről ma kell itt beszélnem. Vörösmarty azóta megváltozott. Ez nekem öröm és diadal: az én nagy költőm még nagyobbra nőtt s iskolai szavalmányklasszikusból ismét az irodalom eleven hatóereje lett. Szavai ízét fiatal poéták verssorain érzem, s egy elterjedt új irodalomtörténetben azt olvasom, hogy ő minden magyar költők legnagyobbja. Amint elnézem arcát, s tűnődöm változásain, engem magamat is meglep. Elképzelem költészetének tájait, s úgy érzem magam mint az időgép utasa, aki negyedszázadot átröpülve kiszáll járművéből, s a jól ismert vidéket teljesen átalakulva találja. Bizony, az élet időgépe mindig egy kicsit túl hamar visz. De a halottak még gyorsabban vágtatnak, legalább az eleven halottak, amilyenek az igazi költők. Ők nem fejezték be pályájukat a halállal, s nem hajlandók márványpózban ülni végig az utókor századait.

Vörösmarty tehát megváltozott. Hol van már a Gyulai Pál Vörösmartyja, ez a rokonszenves, *comme il faut* típusa a becsületes nemzeti költőnek? S hol hajdani önképzőköreink ünnepi bálványa? A mai Vörösmarty más. Még csak nem is a lázas és ragyogó dekadens, a csillagok és messzeségek szerelmese, a világ tarkaságának az a különös mártírja, akivé a mi fiatal és „nyugatos" szemünk bűvölte huszonöt évvel ezelőtt.

A mai Vörösmarty mindezen túl van már. Ő magán viseli, régi évszázadának nyomain túl, ennek a rettenetes utolsó negyedszázadnak jegyét is. Mintha ő is keresztülment volna a világháborún és az emberiség minden válságán, amit mi késő olvasók megértünk. Arca mindjobban kezd hasonlítani ahhoz az arcképhez, amelyet az utolsó Vörösmarty-versek maguk festenek költőjükről, s amelyet Gyulai sohasem mert meglátni és hitelesíteni. Annak a költőnek arca volt ez, aki minden dolgok végére jutott, mindennek, ami emberi, megismerte igazi színét és értékét. A „vén cigány" arca, aki túl van már minden borok és zenék mámorán, már nem is maga zenél, hagyja a világot beszélni, és jól tudja, hogy a világ énekének refrénje: *Nincsen remény!*

Véred megsürűdött,
Agyvelőd kiapadt,
Fáradt vállaidról
Vén gúnyád leszakadt.

Íme, egy nemzet legnagyobb költőjének önarcképe! De még rettenetesebb az a belső arckép, ami az utolsó hat év verseiből kegyetlen erővel égeti magát belénk:

Setét eszmék borítják lelkemet,
Szivemben istenkáromlás lakik.
Kivánságom: vesszen ki a világ
S e földi nép a legvégső fajig.

Micsoda költőarc az, amelyet e megdöbbentő szavak fölfednek? És mégis ez a Vörösmarty-arc tekint ma reánk legelevenebben. Ezt a legvégsőt érezzük az igazinak, a legjellegzetesebbnek. Minden más, régebbi úgy tűnik föl, mintha csak ennek a legsötétebbnek embriója és előkészítője lett volna. Az élet és emberség öröme, a tarka világ gyönyörű útvesztője, a munka szent lelkesedése, a gondolat merész szárnycsapása, a honfiérzés büszke rajongása végső fokon ebbe a határtalan kétségbeesésbe vitt. Érthető ez? Nekünk már érthető és logikus. Iszonyú kort éltünk és élünk még, apokaliptikus rettenetek korát, s mi meg tudjuk érteni a hazájavesztett költőt, aki csalódott Istenben s emberben.

Milyen kor értené meg, ha nem épp a mienk, amelynek közvetlen élménye lett a civilizáció fölbomlása, az erkölcsben és kultúrában vetett hit megrendülése s a nemzetiség eszméinek kétségbeejtő konfliktusa az emberség eszméivel? Vörösmarty személyes élménye ugyanaz volt, ami ma az egész világ közös élménye. Melyik mai költő fejezte ki ezt a nagy kollektív élményt? Igazában talán egyik se: igazi erővel, mélységgel és fenntartás nélküli őszinteséggel egyik se. Az idegeknek olyan szenvedélyvert izgalmával, mint Vörösmarty, bizonnyal egyik se.

Elég csodálatos dolog, hogy a költő, aki nyolcvan évvel ezelőtt már meghalt, minden mai énekesnél teljesebben tudta átélni az emberi szellemnek azokat a problémáit és megrendüléseit, amiket mi annyira maiaknak érzünk. Ismét egy eset, mikor a poéta lelke, mint a prófétáé, a jövőbe látszik tekinteni. Persze ez a prófétaság igazában csak a műszer meglepő érzékenységéhez hasonlít, mely a földrengések első imperceptibilis rezgéseit jelzi már, s a vihartól alig érezhető szellő korában megborzong. Vörösmarty a kapitálizmus és nacionálizmus nagy századának közepén élt, mikor a szabadelvűség ragyogó csillagzata a zeniten állott. Finom és ideges költőujjait egy kicsi nép üterén tartotta, mely avult, patriarchális állapotból ébredve akkoriban kapcsolódott be a század nagy eszmeéletébe, hogy azonnal a saját bőrén próbálja ki az eszmék teherbírását és veszélyeit. E különös helyzetben hazafiúi és emberi szívének minden érzésével érdekelve, át kellett élnie lelkében mindazt a sok gyötrő dilemmát, mindazt a lehetséges katasztrófát, mindazt az erkölcsi apokalipszist, amelyet ez a gyönyörű korszak észrevétlen és a nagyvilágtól még csak nem is sejtve rejtegetett. Hisz nem olyan régen, 1914 előtt, még mi sem sejtettük, hogy ezek a problémák valaha ily véres aktualitást nyernek.

Vörösmarty korában még nem volt szó a „kultúra válságáról". Úgy tűnt föl, hogy a világ, nagy szellemek gondolataival megtermékenyülve, ahogy mondani szokták, a tudomány s művészet vezető karjain biztos léptekkel halad az igazság és szeretet uralma felé. Vörösmarty maga is álmodott az „új kor Bábeléről", amelyet az ihlett órák hangyaszorgalma épít, s amely már-már a csillagokig ér, hogy az emberfia benézhet a menny kapuján, s kihallhatja az angyalok zenéjét... De amint visszatekintett a földre, már fölmerült benne az irtózatos kétely, mely a XX. század szellemi életének kínzója és megzavarója lett: *Ment-e A könyvek által a világ elébb?* S a kétely hátterében, akár egy mai írónál, a szociális probléma áll. Az aggasztó sejtés, hogy a kultúra, mely csak kevesek kincse, illúzió és hazugság; a furdaló tudat,

Hogy míg nyomorra milliók születnek,
Néhány ezernek jutna üdv a földön,
Ha -

ez is csak *ha*, mert a boldogságnak csak a lehetősége van meg a kultúrában, s nem egyszersmind a ténye is:

Ha istenésszel, angyalérzelemmel
Használni tudnák éltök napjait.

„Irtózatos hazudság mindenütt!" Min épül föl, micsoda társadalmi realitásokon nyugszik ez a híres, gőgös, eszményi kultúra? Vörösmarty egy groteszk példázattal szemlélteti ezt: a papirossal, mely a világ szennyes rongyaiból készült, koldusok condráiból, zsiványok

köntöséből, zsarnokok palástjából, dühös bujáknak pongyoláiból. S a törvény igéit, az erény álmait, a szabadság ideáljait ezekre a gyanús rongyokra írta az emberiség!

- Mi értelme a dalnak - kérdezte nemrég egy költő a legifjabb generációból -, mi értelme irodalomnak és költészetnek, „ha a fül, amely be kéne hogy fogadja, az éhség vérapadásától dobol, s a szájat, mely a dalt ismételné, vacogással tölti a hideg?" Vörösmarty már 1844-ben kérdezte ezt a legmaibb kérdést: mi értelme az egész kultúrának, ha a legfényesebb elmék sem menthetik meg az emberfiát a süllyedéstől? ha a nép túlnyomó tömegei „számon kívül maradnak", „örvény nyomorban vég nélkül kerengők"? ha a „nagyobb rész boldogsága" sohasem érhető el? ha az embert baromnak tartják, s színe szerint ítélik meg, s „a rongyos ember bőszült kebele dögvészt sóhajt a hír nemzetére"?

Sötét és szomorú kérdések. Vörösmarty eleinte maga is riadtan fordult el tőlük. Egy kicsiny és ébredő nemzet költője volt ő, s egy fölpezsdült szabadelvű koré. Megpróbált a közvetlen munkába feledkezni, a küzdés gyönyörébe, az aktuális feladatba.

Előttünk egy nemzetnek sorsa áll.
Ha ezt kivittük a mély süllyedésből...

De már érezte a nemzeti elv kínjait és veszélyeit is. S talán sehol oly döbbenetesen közel nem ért napjaink legriasztóbb problémáihoz, mint itt. Lehet-e csakugyan bezárkózni egy nemzet életébe, s nem gondolni az emberiség bajaival? Az én fiatalkoromban úgy beszéltünk a „magyar glóbuszról", mintha egészen külön darabja volna a világnak, biztos elszigeteltségben, a monarchia védőburka mögött. Rettenetesen megbűnhődtünk ezért. Vörösmarty élesebben látott. Ő látta a világ félelmes egységét, melyre minket csak a világháború véres tapasztalata tanított meg. Látta a mi kicsiny népünket a többi nép között, a „népek hazájában", a nagy európai közösségben, melynek édes álma és rettenetes valósága mielőttünk csak az utolsó években rémlett föl igazán. Látta a magyarságot Európához és az emberiséghez való viszonyában. Érezte gyengeségét és testvértelenségét. Érezte a nemzetek rideg önzését, az európai nacionalizmus kegyetlen feszültségét, a béke egyensúlyának ingatagságát. Idegzete fölhullámzott minden eseményre, mely ezt az egyensúlyt megzavarhatta: aggódva figyelte a galíciai lázongásokat, „éjszak rémes árnyait", s a krími háborút, mely az ifjú Tolsztoj lelkét is fölkavarta. Nem, nem tudta elválasztani egymástól Magyarország és Európa ügyét: magyar honfiköltő volt és Európa költője egyszerre. Milyen mai és aktuális ebben is!

Képzeletét a „nagyszerű halál" gondolata izgatta, a „sír, hol nemzet süllyed el". Ez a rettenetes álom is közel járt hozzánk azóta: szinte szó szerinti, tökéletes és fizikai megvalósulással fenyegetve. Vörösmarty nem sejthette még a mai háborút, mely ha minden gyilkos eszközét alkalmazza, gázaival és bombáival csakugyan egész tartományokat irthat ki rövid idő alatt. De ismerte az ember önzését és kegyetlenségét, a homlokára írt „testvérgyűlölési átkot", mely még veszélyesebb és gyógyíthatatlanabb, ha tömegekről és nemzetekről van szó. Nemcsak a magyar nemzet költője volt, hanem általában a nemzeti létforma költője, az európai nacionálizmus költője. Nem volt előtte szentebb név a nemzetnél, hacsak nem magáé az emberé; de költészete nem szépített semmit, a nemzetet éppoly kevéssé, mint az embert.

Tudta, hogy miként az emberek, úgy a nemzetek is képesek bűnökre és elfajulásokra. Előre látta a modern nacionalizmus kinövéseit, melyeket csak a mi korunk ismert meg igazán. Érezte a sokféle titkos kapcsolatot, amely szent eszmék és gazdasági érdekek, termés és háborúk, üzleti szabadság és emberi rabság között szövődött e komplikált, modern világban. Tudta, hogy a nemzet önállósulhat azoktól, akik alkotják, mitológiai szörnnyé válhat, mely önmagát gyötri, és saját gyermekeit eszi. Már ő birkózott a nemzet és állam viszonyának s a „totális államnak" problémáival, melyről ma oly sokat beszélünk. Lázas fantáziája elképzelte a nemzetet végső lealjasulásában, amikor polgárai már csak átkozni tudják nevét.

Neve: szolgálj és ne láss bért.
Neve: adj pénzt és ne tudd mért.
Neve: halj meg más javáért.
Neve szégyen, neve átok...

Izgatottan küzdött a zsarnokság és diktatúra gondolatával, mintha érezte volna, hogyan fog ez a gondolat napjainkban új mentségeket és modern színt kapni. Egy verse, *Az emberek*, szinte politikai kivonat lehetne, melyben a különböző államformák egymás után leálcázódnak, s álcájuk alatt megmutatják a meztelen embert. A nép hull, amint atyái vétkeznek. Jön a Törvény, s a Törvény újra öl... És végre a dicsők: hatalmas lábuk törvény fölött... Egy strófájában mintha a modern háborús propaganda és zsurnálizmus kritikáját hallanók:

Istentelen frigy van közötted,
Ész és rosz akarat!
A butaság dühét növeszted,
Hogy lázítson hadat.
S állat vagy ördög, düh vagy ész,
Bármelyik győz, az ember vész:
Ez őrült sár, ez istenarcu lény!
Nincsen remény!

Íme, a *mai Vörösmarty*: rettenetesen, véresen aktuális költő. Igazában nem is a témák és gondolatok teszik aktuálissá, hanem az érzés, mely ilyeneket mondat vele, mint „őrült sár", vagy ami a következő strófában van: „az ember fáj a földnek". Igen, pontosan ez a mi, mai érzésünk: az ember őrült sár, és fáj a földnek. Vörösmarty még azt is elképzeli, hogy az Isten elborzad, amint látja zord művét, az embert, és beleőszül a borzadásba. És mégis, nem szeretném evvel a sötét hangulattal fejezni be ezt a sötét elmélkedést. Vörösmarty, annyi kedves, játékos, vidám vers szerzője, távolról sem rideg és embertelen pesszimista, noha a kétségbeesés éppoly erős szenvedéllyé tud nőni benne, mint bármely más érzés vagy izgalom. De éppoly izgatott indulattal kapja meg olykor a misztikus remény, s valami vallásos és víziós hit is. Utolsó nagy verse, *A vén cigány*, mely bizonnyal a világ legszebb és legkülönösebb verseinek egyike, a zord fantázia vad és borús képeiből váratlanul prófétai ujjongásba és derűbe torkoll. *Lesz még egyszer ünnep a világon!*

Majd ha elfárad a vész haragja,
S a viszály elvérzik a csatákon...

Az utolsó szó, amelyet a sötét félőrült és Istennel hadakozó Vörösmarty kimond, ez a ragyogó, józan és vallásos szó: *Béke!* Nemzetünk büszke lehet, mert a magyar hazafiság nagy költője nem a háború véres Türtaiosza, hanem a béke elragadtatott s önkívületben égő sámánja. Ahogy már régen is írtam róla, a költő, aki minden dolgok végére jutott, minden dolgok végén új remények kéjét, új örömök borát találja. Ez a kétségbeesett pesszimista végső és legszebb szavaival bízni és remélni tanít. Ismét nagyon aktuális tanítás, mert mire van több szüksége az emberiségnek, mint bizalomra és reményre? S mi lehet ma nagyobb bűn és veszély, mint az a sötét megnyugvás a rosszban, amely kajánul és csüggedten ismételgeti: ez mindig így volt, és mindig így lesz! Talán ez a megnyugvás teszi lehetővé a világ új katasztrófáját, talán ez a legnagyobb bűn az emberiség ellen! Vörösmarty nem esik ebbe a bűnbe. Szenvedélyes lelke lázadni és kétségbeesni tud, de megnyugodni a rosszban egy pillanatra sem. S minden kétségbeesésen túl újra és újra fölvillan benne a leküzdhetetlen, nagy, vallásos remény, mely a vér és gyász özöne fölött is egy új Noé-bárkáját ígéri, s önnön sugaraiból már építi is. Az emberhit új, szent menedékét, mely lassankint magába gyűjti a nemzeteket, hogy megőrizze őket a Béke új világa számára.

1935

EGY MINISZTERI BESZÉD KAPCSÁN

- Súlyos következményekkel járhat, ha egy nemzet rossz irodalmon nevelődik.

Ezt a mondatot egy magyar politikus mondta: a belügyminiszter Szombathelyen.

És én ezt örök mementóként írnám minden politikus elé, akinek politikája, akármilyen vonatkozásban, érintheti az irodalmat.

A dolog nem olyan magától értetődő, mint gondolná az ember. Néha inkább úgy tűnik föl, mintha a legtöbb államférfiú az ellenkező nézetet vallaná. Az irodalomtörténet nem egy esetet tud, mikor éppen a legmagasabb, legnemesebb alkotások látszottak aggályosnak, sőt veszélyesnek az állam és rend őrei előtt. Alig van nagy remeke az irodalomnak, melyet valahol, valamilyen formában ne ért volna a hatósági üldöztetés szégyene vagy dicsősége. Ezzel szemben a könnyű és léha szórakoztató irodalom, az üres és erkölcstelen szenzációregény, az alacsony ösztönökre építő félpornográfia, hacsak bizonyos külső illemszabályok ellen nem vét, szabadon és háborítatlanul tenyészhet. Az ilyenek írója soha nem érzi azt a különös gyanút, azt a bizonytalan s értetlen rosszallást, amely az igazi alkotót a kormányzó politika részéről szinte törvényszerűen fogadja s béklyózza.

Ez a gyanú és rosszallás talán érthető, de semmiképp se jogos. Érthető, ha a politikus gyanakvó szemmel nézi az írót, aki hadat üzen a szokványnak, s mélyebb rétegekben ismeretlen utakat tör a lélek számára. Az igazi jó író többé-kevésbé mind ilyen. S az ilyenből akaratlanul is kiindul a szellemiségnek bizonyos változása, mely szuggesztív lehet, s új fordulatot készíthet elő az emberi vagy nemzeti lélekben. A politikusnak talán van oka félteni ettől a fordulattól a politikáját. Hisz azt a jelen szellemiségére építette! S természetesen abban a föltevésben, hogy ez a szellemiség változatlan marad.

De nem úgy kéne-e, hogy a politikus túllásson a politikán, mely óhatatlanul csak helyé és pillanaté? Elvárhatjuk tőle, hogy gondoljon nemzete s az emberiség távolabbi javának lehetőségeire is, s nyitott kapukat hagyjon a haladásnak. Ezek a nyitott kapuk éppen a szellemiség lehetséges változásában tárulnak, melyet a szellem emberei, az írók készítenek elő. Milyen szegény lenne az emberiség, milyen céltalan a világ, ha a szellemnek nem nyílna többé szabadsága új és új kalandokra, magasabb és váratlanabb szárnyalásokra, felfedező utakra és merész kísérletekre, megalkuvás nélküli szembenézésre sorssal és élettel, új világok álmodására és teremtésére! Mi lenne a nemzeti lélekből, ha mindezeket nélkülözné, s összes játéka csupán a rest, alacsony és szenzációéhes ösztönök szórakoztatása volna: a rossz irodalom! Mi lenne, ha fantáziáját kielégítené a giccseken való kérődzés, érzelmei szentimentális sablonokba lustulnának, gondolata a zsurnálizmus kész vágányaiba nyomorodna! A gazdasági és politikai javulás egymagában még éppen nem elég cél, ha közben maga a nemzeti lélek alacsonyodik törpévé és kilátástalanná. „Mit ér, ha az egész világot megnyernéd, lelkednek pedig kárát vallanád?”

Valóban „súlyos következményekkel járhat, ha egy nemzet rossz irodalmon nevelődik”. A politikus, aki ezt kimondta, az igazi kultúrpolitika sarkalatos elvét mondta ki. A magyar kultúra emberei őszintén tapsolhatnak, ahogy kevésszer tapsolhattak politikusnak mostanában. Különös, milyen nagy távolságba szakadt egymástól a magyar irodalom és politika, a magyar gondolat és cselekvés. Valamikor ez a kettő szinte egy volt: a politika az irodalomból merített ihletet, s az irodalom a politikából. Vörösmarty és Deák Ferenc barátsága szinte úgy hat ránk, mint valami szimbólum. Ady és Tisza már ellenségek voltak, s nemcsak ellenségek, hanem gyógyíthatatlanul idegenek. Magyar politika és magyar költészet megszűntek érteni egymás nyelvén. S nem a politikai nézetkülönbség tette ezt: az űr megmarad akkor is, ha a politikai nézetek szinte azonosak. A magyar író baloldalinak érezheti magát akkor is, ha nézetei egytől

egyig a jobboldal kánona szerint valók. Baloldalivá avatja maga a sablonok megvetése, a zsurnálisztikus rutin kerülése, az élettel való szembenézés, a szellem szabad kalandszomja. Vagyis éppen az, ami íróvá avatja, igazi és rangos íróvá, és megkülönbözteti a „rossz irodalom" középszerű és rutinos csőcselékétől.

A magyar politikus mindezt rendesen nem hajlandó megérteni. Mondják, a modern politika alapelve demokratikus. S a legtöbb magyar kultúrpolitikus irodalompártolásában van is valami demokratizmus, ami a csőcseléknek kedvez. Itt a fő jelszó az „írónyomor enyhítése": mentül több embernek megadni a lehetőséget, hogy író legyen vagy maradjon! Irodalmi alapjainknál s egyéb irodalomtámogató intézményeinknél a legfőbb törekvés „mentül szélesebb körökre" kiterjeszteni az intézmény áldásait, mintha valami demokratikus jogról lenne szó, melyet széles körök egyenlő igénnyel követelhetnek. Az irodalom pedig arisztokratikus valami, s teljesen félreismeri az a politika, mely szociális és demokratikus alapon akarja szervezni.

A belügyminiszter távol van ettől a félreismeréstől. Nem áll a demokratikus kultúrelv alapján, amelynek folyománya: „mentül több írót és mentül több olvasót!" „Az írók túlságosan is elszaporodtak" - mondja egy helyt, s nyomatékosan hangsúlyozza, hogy „csak jó irodalmat szabad olvasni". A „balkáni ponyva" olvasásával szaturált alacsony ízlésű olvasó számára „jobb lett volna, ha analfabéta marad". Oly szokatlan hangok ezek, hogy nem állhatom idézés nélkül. Ez a miniszter tudja, mi kell az irodalomnak. Tudja, hogy az irodalmon nem lehet pusztán anyagi támogatással segíteni. Az irodalomnak igényeit kell visszaadni, szuverenitását, függetlenségét. Csak ez biztosítja hasznosságát és fontosságát! Mert ami hasznos és fontos lehet benne, az éppen a szellem szabad fölénye, mely elfogulatlanul, párt, cél és korlátok kötöttsége nélkül, mintegy szabad szárnyalásban, mindent megpróbálva, semmitől vissza nem riadva éli újra a világot, s puhatolja ki szellemi lehetőségeit egy író lelkén át.

A belügyminiszter hangsúlyozza, hogy ennek a léleknek elsősorban szabadnak kell lennie, szabadnak és függetlennek! S hogy az íróval nem tesz jót az, aki anyagi előnyöket, teret, levegőt ad neki, de mindezeket feltételekhez köti: az írónak feltételek nélküli támogatás kell! Az írónak feltétlen szabadság kell, feltétlen jog hozzányúlni az élet minden dolgához, a legégetőbbekhez és legkényesebbekhez is, éspedig a nemzeti élet dolgaihoz éppúgy, mint az egyén életének dolgaihoz. „A nemzet sorsdöntő kérdései, főleg történelmi időkben, az irodalmat nemcsak foglalkoztatják, de attól egyenesen elválaszthatatlanok."

Az író azonban nem újságíró, és nem is publicista. Őt nem kötik a pillanat céljai, sem a politika aggályai. Bizonyos területenkívüliséget élvez, akár a röpülő, aki fölülről néz, és túllát a határokon, megszabadulva a földi perspektíva kötelező egyoldalúságától. A belügyminiszter nem habozik kimondani, hogy az ilyen, minden politikai céltól és kötöttségtől fölszabadult látás „még az aktuális politikai kérdések helyes felfogásának és megítélésének szempontjából is" többet jelenthet minden politikus meggyőzni akarás célzatosságánál. S így proklamálja, politikus létére és a politika oldaláról, az irodalom szuverenitását, a *l'art pour l'art* elvét, mely politikázók és politikusok szemében egyébként vörös posztó szokott lenni.

„Az irodalom célja az alkotás, az önmagáért való alkotás. A napi kérdések irányzatos kezelése, a ma problémáinak sajtó jellegű földolgozása, *beteg irodalom*." Hasonló gondolatokat nemegyszer írtunk le a *Nyugat* hasábjain; aminthogy a miniszter egész beszéde az irodalomról feltűnő egyetértést mutat a *Nyugat* három évtizedes számtalanszor leírt s változatlanul hirdetett programjával. De ha a politikus mondja el ezt a programot: nem jelenti-e ez az irodalom és politika különös új találkozását, a magyar gondolat és cselekvés új harmóniában való egymásba csengését? Amire érdemes fölfigyelni, ha csak pillanatnyi is. S érdemes kívánni, hogy ne legyen pillanatnyi.

1936

[BESZÉDE A BAUMGARTEN-DÍJAK KIOSZTÁSAKOR]

Hölgyeim és Uraim,

a Baumgarten-alapítványnak immár hagyományai vannak, s hagyományok szabják meg ezeknek az évi ünnepségeknek rendjét is, mikor alapítónk emlékezetére összegyűlünk, hogy szabványainkban előírt kötelességünkhöz híven kihirdessük az új évdíjasok és jutalmazottak névsorát. E hagyományokhoz tartozik, hogy ilyenkor visszatekintsünk az alapítvány lefolyt esztendeire, s ismertessük a szempontokat, amelyeket vezetésében továbbra is érvényesíteni akarunk.

A visszatekintés öntudattal és elégedettséggel tölthet el. Kétségtelenül sikerült alapítványunknak irodalmi tekintélyt és szellemi jelentést szerezni. Ami évdíjainkat az ifjabb írónemzedék szemében kívánatossá teszi, az ma már nem csupán az anyagi könnyebbség, amelyet nyújtanak. Az évdíj egyúttal kitüntetés is, és irodalmi fémjelzés, amelyet elérni magában is méltó becsvágy és koszorú. Még a támadások is, melyekben alapítványunk nemegyszer részesült, a mellőzöttek dühe és irigysége, e kitüntetés tekintélyét és kívánatosságát igazolja, s csak abból érthető.

Ezt a tekintélyét az alapítvány csupán következetes szigorúsággal szerezhette meg, mely kizárt jutalmazottjainak sorából minden tehetségtelen törtetőt, figyelmen kívül hagyott minden protekciót, s az anyagi rászorultságon kívül csupán egyetlen szempontot vett tekintetbe: az írói képesség ígéretét, mint ahogy a bankár befektetéseinél nem tekint egyebet, mint ügyfeleinek szolvabilitását. E szigorú írói színvonalhoz való ragaszkodás szabta meg alapítványunk működésének irányát ez ideig, s nyilván ez fogja megszabni ezután is. Évdíjasaink névsorában szerepelt néhány kiváló idősebb író neve, akik nem alkudtak meg a közönség igényeivel, s különben is oly műfajt műveltek, verset, kritikát, melyeknek komoly s magas irányú művelése egyúttal szegénységi fogadalmat jelent. Ezeket, amellett hogy sorsukon könnyíteni akartunk, mintegy nemes példaként állítottuk az ifjabbak elé. Díjaink nagyobb részét azonban fiatalabb íróknak juttattuk. A szegényebb sorsúaknak többször is, éveken át, hogy talpra állásukat, az életben való elhelyezkedésüket lehetővé tegyük. De nem feledtük el, hogy alapítónk alapítványának céljául nem pusztán, s nem is elsősorban a jótékonyságot tűzte ki. Ezért nem zárjuk ki, sőt pályájuk kezdőszakában egyszer legalább iparkodunk részesíteni az alapítvány évdíjában azokat az írókat is, akiket népszerűségük, vagy szerencsés elhelyezkedésük megóv ugyan az élet primitív gondjaitól, de akiknek számára mégis sokat jelenthet a sarkalló kitüntetés s a váratlan fölösleg, mely termékenyítő utazásra, mélyebb tanulmányokra vagy szigorúbb koncentrációra, vagy egy-egy nagyobb mű megalkotására ad időt és módot. Nem zárjuk ki a tudományos írókat sem, ha műveik nemcsak tudománynak válnak be, hanem irodalomnak is. Alapítólevelünk értelmében díjazottjainknak mintegy fele kerül csak ki a szépírók köréből; másik felét tudományos írók és elsősorban irodalmi kritikusok teszik. Mégis a többség eddig mindig a szépíróké volt; idei névsorunk az első, melyben az arány inkább a kritikusok és esszéírók javára tolódik el. Ez megfelel annak az esszé felé hajló tendenciának, amit irodalmunk az utolsó években mutat.

Mindezek az elvek és tekintetek eléggé mutatják, hogy az alapítvány figyelme az irodalom széles mezőire és az íróknak nem kis körére terjed ki. A közvélemény köreiből, de még illetékes helyről is nemegyszer halljuk azt a szemrehányást, hogy az alapítvány kitüntetettjeinek névsora évről évre szűk körben mozog, sőt folyton ugyanazok a nevek ismétlődnek benne. Valóban alapítónk intencióinak s alapítólevelünk megengedő intézkedéseinek értelmében kiváló és szegény sorsú tehetségeknek olykor több éven át is megadtuk ugyanazt a díjat, hogy támogatásunkat ezáltal is hatályosabbá tegyük; mindazonáltal évdíjasaink és nyilvános

jutalmazottjaink listája eddig ötvenöt különböző nevet foglal magában, ami éppen nem kicsiny szám, ha tekintetbe vesszük azt a szigorú mértéket, amelyet nemcsak a kuratórium alkalmaz a díjak odaítélésénél, hanem már az alapítvány nagyon kiváló és magas igényű tanácsadó testülete is, a tekintetbe jöhető nevek fölvetésénél. Ha egy kicsiny ország, mint a mienk, nem egész tíz év alatt félszázon túl tud, beérkezett s anyagi gondoktól független nagyságain kívül is, olyan kiváló írót felmutatni, akik ezeknek a magas igényeknek megfelelnek: ez éppen nem mondható kicsi számnak. Az irodalom arisztokratikus valami, az igazi írók mindig kisebbségben vannak a rutinos törtetők és dilettáns álírók közt, s rossz szolgálatot tenne az irodalomnak, aki itt is a demokratikus elv alapján állva, lehetőleg széles körökre akarná az írók támogatását kiterjeszteni. Ha például Petőfi korába képzelem magamat, meg vagyok győződve, hogy egy azonkori irodalmi alapítvány sokkal nagyobb szolgálatot tesz a magyar szellemnek, ha Petőfi költészetét ötször egymás után koszorúzza meg, mint ha működését „széles körökre" kiterjeszti, s az összes Hiadoroknak és Zerffyeknek egymás után nyújt egy-egy olcsó pálmát.

Bizonyos, hogy az alapítvány tanácsadó testülete és kuratóriuma a magyar irodalom egész területét állandó figyelemmel kíséri, s kitüntetettjeit távolról sem csupán egy irány híveiből vagy egy csoport tagjaiból választja ki. Unos-untalan hangoztattuk már ezt, bőséges érvekkel és adatokkal bizonyítottuk, úgyhogy az ezekre való hivatkozás már szinte maga is hozzátartozik ezeknek az évi beszámolóknak hagyományaihoz. De most nem akarok ezekre ismét kitérni; idei névsorunk az elfogulatlan és valóban tájékozott kritikus szemében úgyis ismételten dokumentálja az alapítvány pártatlanságát és sokoldalúságát. Ez a névsor talán nem teljes, nem foglal magában minden arra érdemes nevet; mégis az idei döntésben éppúgy, mint az eddigieken az alapítvány szabad autonómiája érvényesült, melyet csupán a saját törvénykönyvében, alapítólevelében, megállapított szabványok korlátoztak. Minden név azonban, melyet névsorunk tartalmaz, kétségtelenül tehetséges író neve, akik közt vannak olyan elismert kiválóságok, mint Schöpflin Aladár, a mai magyar kritikai irodalom atyja és dicsősége, s vannak egészen fiatal, még pályájuk kezdetén levő írók is, akik a közönség szélesebb rétegei előtt ma még szinte teljesen ismeretlenek, de minden okunk megvan hinni, hogy hamarosan ismertekké válnak. Ha alapítványunknak első évtizedében sikerült valamely tradíciót kialakítani, amelyre büszkén hivatkozhatik, s amelyet nyugodtan követhet: akkor ez éppen az irodalmi fiatalság fölkarolása, az új nemzedékek pályájának egyengetése. Túlzás nélkül mondhatjuk, hogy a mai ifjabb írógeneráción legjelesebbjeit alapítványunk segítette méltó érvényesülésükhöz, legkiválóbb lírikusai, Illyés Gyula, Szabó Lőrinc, Erdélyi József az alapítvány régi évdíjasainak sorában szerepelnek, közülük kettőt az alapítvány szinte a teljes ismeretlenségből emelt az irodalmi érdeklődés fénykörébe, valamint a novellisták közül is Tamási Áront vagy Gelléri Andort, s az esszéírókból Halász Gábort és másokat. Ezt a tradíciót követjük, mikor most egy még ifjabb nemzedék néhány kiváló képviselőjét tüntetjük ki díjainkkal, s hisszük, hogy az ő neveikre nem sok idő múltán éppoly jogos büszkeséggel hivatkozhatunk, mint ahogy ma hivatkozunk az imént elsorolt nevekre.

1936

NÉPMESE ÉS REGÉNY

1. A MŰFAJ

Tamási Áron tehetsége egészen különös. Merhetném-e például igazában regényíró-talentumnak nevezni? Ez nagyon izgató kérdés, mert azt hallom, a fiatal magyar irodalom épp a regényírókban szenved hiányt. Lírikusok és esszéírók vannak a fiatalok közt igen kiválóak, s még novellista is akad ígéretes. De hol az új regényíró? (Ha a piac rutinos és kisebb igényű kiszolgálóit nem tekintem.) Pedig a közönség még mindig regényt kíván...

Az egész magyar irodalomról beszélek, s nem épp az erdélyiről. Én az erdélyi írókat is csak magyarországi távlatból nézhetem. S tán így is van rendjén: az irodalom nem országhatárok dolga... De ha Erdélyt csak külön nézném is! Igazi, született regényíró az erdélyiek közt sem oly sűrűn akad... S az erdélyi regényírók nagy része is inkább csak novellistatehetség. Ami tudvalevőleg egészen más, mint a regényírói.

Tamásit is csak novellistának éreztük eleinte. Első regénye minden pompás részletszépségeivel is, határozott csalódás volt. Úgy tűnt föl, hogy látása széttördeli a világot, mint az üvegkristály, apró, friss fényekből, újra és újra fölcsillanó színekből sokszorozza. Írásainak egységét nem a művek szerkezete adta, hanem az író lírája. A virágcsokor egysége volt ez, s nem az épületé. Az ily író regénye szükségképp szétesik, gondoltuk. Különben sem látszott képesnek a valóság összefüggőbb alakítására. Amit a regényekben keresni szoktunk, az mind hiányzott belőle. Nemcsak a cselekmény, de a jellemzés is kívánnivalókat hagyott. Egy-egy alak tökéletes konkrétséggel villant meg, egy-egy részleten az élet minden zamata érződött. De következetesen érdekes jellemrajz, vagy valószerű s jelentős történet nem épült ezekből a villanásokból.

Így ítéltünk akkor. S nagyon is hajlandók lettünk volna Tamásit végképp a rövid lélegzetű novellára utalni, mint tehetségének megfelelő műfajra, mely egy-egy ilyen zseniális villanást maradéktalan visszaadhat, további kívánalom nélkül.

Pedig a zárt, egységes novella nem a Tamási műfaja. Egy-egy villanás őt sohasem fejezhette volna ki elégségesen: ő a sok-sok villanás embere. S ahogy az évek folyamán lassankint kialakította a saját műfaját, az nem a novella lett. De nem is a regény, a mai irodalmunkban megszokott építményes és cselekményes értelemben, ahogy a regény valami hosszú novellához vagy elbeszéléssé szélesített drámához hasonlít. Inkább az a fajta, amit régebben *pikareszknek* neveztek; kalandok csillogó sorozata, egy hős napjainak időfonalán. Kedvelt műfaja elmúlt századoknak, melyről az irodalomtörténet sokat beszél. A *Don Quijote*, a *Gil Blas*, a *Robinson*, mind ilyen *pikareszk*. A Tamási-féle azonban nem ezek utóda, és semmi köze az irodalomtörténethez Ha van példaképe és mintája, mely kialakulását megkönnyítette, akkor az csak az emberi fantázia ősi és naiv *pikareszkje*: a népmese.

2. A MŰ

Ahogy Tamási a népmeséhez jutott, nem a szándék tudatossága vitte, hanem lelki alkatának természetes gravitációja. Képzelete eredendőleg mítoszalkotó, látásmódja, komponálása meseszerű akkor is, ha témája száz mérföldnyire van a népmese témavilágától. Rendesen nem is a népmesei motívumokból indul ki, hanem inkább beleesik azokba. Új könyve, a *Jégtörő Mátyás*, úgy kezdődik, mint egy fantasztikus regény. Egy büntetett szellem földi vándorlásait mondja el, míg különböző állati formákon át emberi testbe ér. Ez fantasztikumnak elég

szokványos, s népmesének kissé túl spirituális; a történet első személyes előadása sem ad éppen népmesei tónust. S mégis ez a könyv, önmagától és szinte észrevétlenül, valóságos népmeseregénnyé válik, s épp ezáltal hoz új, különös műfajt a magyar irodalomnak.

Ami legföltűnőbb: a mesehangulat Tamási regényébe valahogy nem is a fantasztikum ajtaján lopózik be. Maga a csodás história, a szellem vándorlásának története állatból állatba csöpp meseszerűséget sem mutat. Inkább - a fantasztikus regények régi receptje szerint - különös realizmussal dolgozik itt az író, szinte természetrajzi pontossággal festve a vándor lélek változó életét, a különböző állati testekben: pókban, méhben, gólyában vagy sasban. A mese nem ebből a szellemhistóriából indul, hanem épp ellenkezőleg, a földi valóságból, egy intim falusi képből, a paraszti környezet rajzából, amelybe a száműzött szellem állati minőségében belecsöppen, hogy rámért „szolgálatát" teljesítse.

Azaz Tamási legotthonosabb vénájából nő ki. A könyvet a székely leánynéző és esküvő leírása nyitja meg, bájos rajz, az író ismert, ízes modorában, melyet lehetetlen nem szeretni. Ahogy az olvasó meleg rokonszenvvel kíséri a kedves új pár fészeképítését, lassankint szinte öntudatlanul megérzi a barátságos vagy ellenséges erőket, amelyek körös-körül a világban munkálnak, és a fészeképítést segítik vagy veszélyeztetik. Ezek az erők részint a néma vagy nem értett nyelven szóló természetben laknak, növényekben és állatokban, részint az emberi környezetben, apában, anyában, szerelmes csábítóban és irigy anyósban.

Az olvasó teljesen azonosítja magát a naiv hősökkel, s az ő szemszögükből nézi ezeket a természeti és emberi erőket is. Az ő szemszögükből pedig babonás, végzetes erők ezek. Az olvasó is így érzi őket, s mennél valóságosabban beleéli magát az ábrázolt élet konkrét folyásába, annál természetesebb és kikerülhetetlenebb lesz számára az erők játékának átlelkesítése és mitizálása. Így virágzik ki a regényből a népmese, szinte magától és észrevétlenül, épp azon a ponton, ahol az elbeszélés leginkább enged az emberi valóság szuggesztiójának, és átissza magát annak levegőjével.

A növények varázserőt nyernek, az állatok emberi nyelven szólalnak meg, az emberi irigység és rosszakarat boszorkányképet ölt. A tojásokból különös hatalmú kis lények, lidércek kelnek ki. Lassanként az egész világ e furcsa erők csatatere lesz, a regény a mesebeli hatalmak harcának eposza. Ezek a hatalmak nem szimbólumok, sőt nagyon is testies és egy csöppet sem filozofikus fantázia teremtményei. Harcuk annál több igazsággal szimbolizálhatja e földi élet küzdelmeit. Amiket valóban nagyon reális erők vívnak, de ezek a reális erők mégis egy titokzatos és spirituális világ harcának hadseregei.

Persze nem gondolom, hogy ilyesféle szimbolizálás az író tudatos szándéka lenne. De kétségtelen, hogy Tamási elképzelései mögött lappang valami naiv panteisztikus világnézet. A lélekvándorlás regéje nem csupán irodalmi formát és mesekeretet jelent számára. Jelenti ez a naiv panteizmust is, a természet átlelkesítését és a minden lelkek rokonságának ösztönös hitét az író lelke mélyén. Ami nem áll olyan nagyon messze a népmesék primitív és babonás világnézetétől.

Ez a világnézet, mint némely ősvallások, az egész világot lelkes valaminek látja, amelyben egyszerű és egyetlen küzdelem folyik; a Jó és Rossz öröktől fogva tartó küzdelme. A regény mindinkább ennek a nagy eposzi küzdelemnek mitologikus epizódjává árad, ahol a voltaképpi regénytartalom, az emberi hősök alakja és sorsa, nem is fontos többé, csak hordozója, könnyed eszköze, pehelyként dobált játéka a nagy varázsharcoknak és boszorkányságoknak, akár a legidősebb népmesékben. Jellemzés, egység, motiválás s más efféle regénykellékek az új Tamási-könyvben még mellékesebbek, mint a régiekben. A naiv és kedves hősök s egyéb emberi figurák gyermeteg bájukban teljességgel stilizáltak, szinte csak jelények, akár a népmese alakjai.

Annál élesebb s konkrétebb a miliő rajza, annál egyénibb maga a hangulat! A regény lírája, mely egyformán árad a rajzolt képek színeiből s a párbeszédek ízes szavaiból. S melyben, akárki ajakán át szól is - vagy akárki csőrén át, hiszen itt a madarak is beszélnek -, mindig az író legszemélyesebb hangját s líráját érzem és élvezem.

Ez a hang, ez a líra, a *Jégtörő Mátyás* fantasztikus meséjét éppoly igazi, tőrülmetszett Tamási-könyvvé avatja, mint amilyen akár az első *Ábel-kötet* volt. Valódi hőssé ebben a könyvben lassankint maga az elbeszélő lép elő, a vándorló és mesélő szellem, aki állatból állatba jár különös küldetéssel, hogy mindig a jóknak segítsen. Könnyű benne magának az író szellemének szimbólumát látni, aki leereszkedik a lét naiv és primitív formáihoz, megérti minden élet nyelvét, s az út végén jelentésteljes diadallal ölt emberi alakot a tavaszi gyermek formájában, aki „megtöri a jegeket". A „jószándékú bimbó", egy „szegény óriás" szolgálatában. De akármennyire szellem és szimbólum is, meg tud maradni annak a kedves suhancnak, mulatságos kópénak, vagy, *pikareszkről* lévén szó, *picaró*-nak, aki Ábel-korában volt.

1936

A LEGNAGYOBB MAGYAR

TÖREDÉK SZÉCHENYIRŐL

Széchenyi ma is a legnagyobb magyar. Úgy gondolok rá, mintha élne; holott nem egy élőre úgy gondolok, mintha már rég halott volna. Széchenyi él, beszél, újat és újat mond, vitázik velünk elevenekkel, korhol bennünket, felel és kérdez, kiszámíthatatlan. Néha fölmerül bennem a kérdés: milyen minőségben bitorolja halott létére az életnek ezt a jogát? Nem mint politikus: a politikus nem élheti túl korát. A politika az időponthoz igazodik, s az időpont elmúltával már csak a történelem számára érdekes. Nem is mint író: hisz nem is volt író. Az írás mindig csak eszköz volt számára, akár másoknak írt, akár magának: programplakát vagy gyónócédula.

Az a Széchenyi, akitől ma sem tudok megszabadulni, nem államférfiú vagy irodalmár voltában izgat. Hanem, minden ilyen külső szerepétől függetlenül, emberi és magyar voltában.

- Mit ér az ember, ha magyar? - kérdezte Ady Endre. De nem ő először, s nem ő utoljára. Azt mondhatnám: az egész magyar történelem ezt kérdezi. Amit Ady versével, szavaival, ugyanazt kérdezte Széchenyi egész életével. Nincs még egy élet, mely oly ellenállhatatlanul veti föl a „magyarság és emberség viszonyának problémáját". Frázis-e a „végzetes magyarság"? Széchenyire nézve csöppet sem frázis: számára a magyarság valóságos végzet és átok. Fiatalságát úgy vonja, kerülő utakon, mint a lappangó varázs a finom idegzetet, közömbösek és vastagbőrűek közt. Helyzete kivételes volt: szabadnak látszott, a kornak csúcsain. Egy fiatal magyar mágnás, Bécsben, a XIX. század elején! Aki beutazta fél Európát, s minden világnyelvet értett! Úgy látta a magyar glóbuszt, valahol messze a mélységben, mint az istenek egy sárgolyót. S úgy vetette magát a „hazafiasság sportjára", teljes fölénnyel, hogy „elfásult idegeit fölizgassa". És hogy a Szépasszonynak imponáljon! Nem is sejtve, hogy varázskörbe lép, amely nem engedi el többé; amely örvényként rántja majd életét az őrületig, az öngyilkosságig...

Ekként adatott meg neki, mint talán senki másnak, hogy a magyarságot kívülről is és belülről is átélje. Az ő számára magyar volta különös élmény és dráma lett. Egyformán volt hazájára nézve a nacionalizmus tudatos megteremtője és a sodrába került áldozat. Más rendes nemzet gyermeke alig tapasztalhatta volna így ki, a saját lelkének teherbírásán, a nemzeti „komplexum" végleteit és egész skáláját. Ó, boldog népek, akiknél a hazafiérzés magától értető, szinte öntudatlan s aránylag veszélytelen! A magyarban ez az érzés mindig többé-kevésbé „komplexum" volt. A magyar speciális eset, melynek elemzése különös tanulságokat tárhat föl, mint a patológia lélektana. Néha valósággal úgy gondolok a magyarra, mintha valami „kísérleti nép" volna a történelemben. S Széchenyi István talán épp abban is a „legnagyobb magyar", hogy a kísérlet az ő testén-lelkén adódott a legizgatóbban: szellemi adottságainál s külső körülményeinél fogva.

Ma, ahogy mondani szokták, a nacionalizmus válságát éljük Európában! Rettenetes és vészekkel terhes válság, amilyent nem ismer még a világtörténet. S ez válságos pillanata egyúttal annak a nagy kísérletnek is, amelyet a magyar nemzet életével játszik a sors! Egész létünk és minden értékünk kockán van. Éppen úgy, mint Széchenyi idején. Átéltünk egy katasztrófát, mint ő. Legéletbevágóbb problémáink azok, amik neki egészen egyéni és személyes problémái voltak. A „magyarság és emberség viszonya"! S maga a sors kényszerít, kezdetlegesen és elülről kínlódni újra végig a problémákat, ahogyan azok Széchenyi előtt is fölvetődtek. Kell-e egyáltalán lenniök nemzeteknek? S üdvös-e a nemzetekre szakadás az emberiség szempontjából? Ilyesmiket kérdezett magától az ifjú Széchenyi, mikor először döbbent rá,

hogy ő is egy nemzethez tartozik! Egy szegény, kicsi, árva és elsüllyedt nemzethez, amelynek még nyelvét sem ismeri, amelynek talán nincs is kiművelt és használható nyelve, vagy ha van is, az már romló és kihaló nyelv: egy nemzethez, amely maga is elfelejti önmagát... Miért rázta föl álmából, miért galvanizálta életre a tetszhalottat, csak hogy eggyel több hang hallassék a jövő bábeli hangzavarában? „Egy nemzettel ajándékozni meg az emberiséget”!... De vajon a megajándékozott hálás lesz-e az ajándékért? S a fölébresztett áldja-e majd az ébresztőt, ki őt „kínra és vérre költi”?... Széchenyi, tudjuk, hosszan tűnődött e kérdéseken, sok-sok álmatlan éjszakán át, önszemrehányások és öngyilkossági tervek közt. Nem jobb lett volna-e, ha soha „be nem tanulja a huszonnégy magyar szót”, amellyel, mintegy első tőkével a hatvanezer pengő forint mellé, elindult nemzetteremtő útjára?

A nemzet azonban ebben az időben már megvolt, élt, szenvedett, és nem lehetett többé visszaparancsolni az öntudatlanságba. S Széchenyi egész élete hozzákötődött, mint a művészé alkotásához. De egy kicsit fölötte is állt, mint a művész az alkotásának. Széchenyi távol volt attól, hogy a nemzeti létet az emberi élet egyetlen méltó formájának tartsa. Ez a modern eretnekség még nem érintette. Nagy magyar szatírájának első lapján nyíltan kijelenti, hogy „bizonyos lángeszűek” nem tekinthetők egy-egy nemzet sajátjainak. „És ez helyes - teszi hozzá -, mert ezek alkotják azon kapcsot, mely nemzeteket egybenfüggő láncolatba fűz.” De ugyanezen az oldalon írja le ezt a másik mondatot is: „Mily kimondhatatlan jótéteménye a gondviselésnek az, hogy az emberiséget több nemzetekre szakítá!” A nemzetformáló művész szegénynek, sivárnak érezné a világot a nemzeti különbségek nélkül. Irodalmi munkáiban unos-unton visszatérő téma a különböző nemzetek elütő karaktereinek ecsetelgetése. Látható gyönyörködéssel időzik ezen. Örökké szomjas amatőrlelke ujjongva élvezi a nagy Koncert változatos hangjainak gazdagságát.

Ez a nacionalizmus nem egészen olyan, ahogy ma szokás érteni. De épp evvel kapcsolódik mai kérdéseinkhez: mint felelet vagy vita. A mai nacionalizmus ellentétbe állítja a nemzetet, egyik oldalon az emberiséggel, másfelől az egyénnel, az egyén „önzésével”. Széchenyinél még szó sincs ilyen ellentétről. Ellenkezőleg, az ő nacionalizmusa az emberiség szempontjaiból indul ki, az emberiséget akarja gazdagítani. És az egyént is csak gazdagítani akarja. S egyáltalában: több egyéni színt akar vinni az emberiségbe, nem pedig több nyájszellemet. Esze ágában sincs elnyomni az egyén „önzését”. Sőt inkább erre az önzésre, az egyén és nemzet érdekközösségére akar építeni, egészen a liberális angol gazdaságtan szellemében. „Honszeretet s önérdek” - ahogy Arany zengi a Széchenyi-ódában... Ezt, mondom, a korabeli demokratikus liberalizmus sugallhatta; de ami mögötte van, az távol áll minden demokratizmustól. Az távol áll attól, hogy az embereket egyenlősíteni kívánja. Hogy elnyomja, ami kiválni és különbözni akar.

A fiatal bécsi arisztokrata, aki Széchenyi volt abban az időben, mikor huszár kapitány létére váratlan szeszéllyel megalapított egy tudományos akadémiát, maga is kezdettől fogva kiválni és különbözni akart. Igen, kiválni és feltűnni, a napóleoni harctéren éppúgy, mint a bálteremben, a turf gyepén, fehér vagy zöld asztal mellett... Kiválni és rangot tartani mindenütt... Mondják, Széchenyi gőgös volt, igazi leereszkedő mágnás! Vagy még nem is nagyon leereszkedő, hisz nem szívesen fogott kezet a magánál alacsonyabbal. Viselkedése ellent mondott népbarátelveinek. Ruházatában is kereste azt, ami különc, dendis, előkelő. Szellemiekre, modorra nézve még finnyásabb tudott lenni. Senki sem lehetett neki elég nemes, elég finom; még Deák Ferencről is azt írja egy helyütt: *auch kein nobles Wesen*. Hiú is volt. A tömeget megvetette, de megkívánta tőle a dicsőítés, az ünneplés adóját. Naplóiban nem mulasztja el kiemelni, ha nevének nyilvános említésére nagyobb taps csattant föl, mint a többi miniszterek neveinél, vagy ha valamely lakomán tószttal tisztelték meg, s fáklyás zenét rendeztek ablaka alatt.

Mindez csupa emberi gyarlóság, egy osztrák-magyar oligarcha örökölt reflexe vagy a romantikus kor gyermekének byroni zsenipóza. Mégis van valami mögötte, ami nem emberi gyarlóság, hanem emberi nagyság. Ez maga az egyéniség ereje, a kitörő individuum, amely nem tűri, hogy eltűnjön, és hatástalanul maradjon a világban. Ahogy megjelenik: lehet gőg s hiúság. Indokaira nézve talán fogyatékossági érzés. Bebizonyítani önmagát önmaga előtt, Crescence előtt, vagy akárcsak az ivókompánisták előtt! Sokféleképpen körülírhatom. De lényegében egyszerű valami, s mégis a legnagyobb, ami a világon létezik: erő, emberi erő. Igaz-e, amit Széchenyi magának szemére vet: hogy nagy és ünnepelt cselekedeteit csupán frivol célzatok sugallták s nem a valódi honszeretet és nemes szándék? Bizonnyal az sugallta, ami minden emberi cselekedetet legeslegmélyről sugallni szokott. Az erő működni akar, az egyéniség hatni és érvényesülni. Minden egyéb indokolás csak a tudat felépítménye. S aszerint változik, hogy ki építi: a naiv önbizalom ábrándjai vagy a fogyatékossági érzés skrupulusai...

De éppen a fogyatékossági érzés már magában is hordja mentségét s váltságát ennek az öncélúságnak. Mert a fogyatékossági érzés más néven felelősségérzés. Sokat beszélünk manapság az „erő jogáról". Széchenyi életét ezen a címen lehetne megírni: *Az erő mint felelősség*. Mondják, a XIX. század az individualizmus kora volt. Széchenyi nagyon is individualista. De ez megint egészen mást jelent, mint amit ma szoktak így nevezni. Hisz ma éppen a felelőtlenséget nevezik így! A „nagy individuumot" ma a felelőtlen zsarnokban látják! Aki nem is az egyén jogára esküszik; hanem az erőszak jogára. A Nietzsche-tanítvány leborul a diktátor előtt, épp azért, mert zsarnok. A XIX. század romantikus individualistája gyűlölt mindent, ami zsarnok! Imádta Napóleont mint hőst, és gyűlölte mint zsarnokot. Széchenyi, a királyhű, konzervatív főúr, gyűlölte Ferenc Józsefet mint zsarnokot! Ahogy a „nagy szatíra" mutatja, a titkos pamflet, melyet utolsó éveiben méreg gyanánt rejtegetett.

A zsarnokságnak ez a gyűlölete logikus következése az egyéniség tiszteletének. Mi megszoktuk a zsarnok gyűlöletét Kossuthtal és a demokráciával asszociálni. Elfelejtjük a történelmet, amely szerint épp a népuralmi rendszerek torkollnak legkönnyebben a diktatúrába. A zsarnoknak legnagyobb ellensége nem a demokrata, hanem az oligarcha. S pláne még, ha anglomán *gentleman*. Ő az, aki ismeri a szabadság értékét, s megveti a jogtalan erőszakot, mert nem *fair play*. Viszont Kossuth az és a forradalmárok, akik könnyedén és a legkisebb alkalomra így érvelnek: „*Lövetek!" „Marat!"* - feleli erre Széchenyi, naplójában, s szinte látom undorodó arcát: *foul play*. Másutt Ferenc Józsefről írja: „annyi áldozatot hurcoltatott vesztőhelyre, hogy e tekintetben tán még Robespierre-t is legyőzi"...

Kossuth Marat és Ferenc József Robespierre! És a két forradalmi zsarnok között gróf Széchenyi István, mint a hagyományos jog és higgadt *fair play* képviselője, az őrültekházában! Elég különös történeti tabló! S bizonnyal elég hamis; de hát Széchenyiről bajos lenne más arcképet adni, mint hamisat. Hacsak többet nem adnék egy helyett: hogy az ellentmondások egymástól nyerjenek plasztikát, a szellem sztereoszkópjában. Először is: lehet-e Széchenyiről úgy beszélni, mint elvont jogok s valami ideális méltányosság lovagjáról? Holott hisz ő inkább reálpolitikus volt, s jogok érvényesítése helyett az erők gyűjtését hirdette. Aggodalmasan számolt a tényekkel, megalkudott a körülményekkel, lépésről lépésre haladt, s legmerészebb újításai a szükséges és közvetlen anyagi jólétet célozták. „Először gazdaggá..." Bölcs józanság; de nem volt-e ennek is az a bizonyos „fogyatékossági érzés" az alapja? Ami pedig éppen nem bölcs és józan, hanem gyötrő és hajszoló. Akár az *Atra Cura*, mely a horatiusi lovas mögött ül. Széchenyi a bizonyosságot szomjazta a cselekedetben, ahogy valaha Pascal szomjazhatta a bizonyosságot a hitben. De mi bizonyosság lehet a cselekedetre nézve? Van-e kiszámíthatatlanabb, mint az eldobott kő útja, azon a göröncsös és meglepetésekkel teli pályán, amelyet valóságnak nevezünk? Oly komplikált az emberi világ, oly

rettenetes s maradék nélkül ki nem ismerhető szövedéke a motívumoknak, hogy a legkisebb megmozdulás mérhetetlen távolságokba hathat, soha nem sejtett zavarok oka lehet.

„Senki sem hozott több zűrzavart a világba, mint én" - jegyezte naplójába Széchenyi 1848. szeptember 4-én. Gyötrődése sohasem volt aktuálisabb, mint ma. Volt-e valaha kor, melyben az egyén könnyebben vette magára a felelősséget, „zűrzavart hozni a világba"? Széchenyi példája a lelkekre hatás kiszámíthatatlan veszélyeinek problémáját veti föl: az agitátor problémáját. Mondják, *Werther* nyomán fölszökött az öngyilkossági statisztika. Széchenyi egy egész nemzet öngyilkosságát hányja magának szemére. „Ezer és ezer embert öltem meg - írja egy levélben. - Én vagyok az Antikrisztus, az Apokalipszis bestiája."

Őrülete logikus volt, s igazában nem is őrület. Csak természetes következése annak a lelkiismeretbeli érzékenységnek, mely már ifjúkori följegyzéseiben is jelentkezik. Talán vallásos terheltség: egy vallási rögeszmében szenvedő apa öröksége. Amit a vallásos nevelés s a nagyvilági élet igényei közti kiáltó ellentét még súlyosbított. A mohó lélek semmiről sem tudott lemondani... nem tudott választani. Így állt elő a rettenetes hasadás tudat és élet közt, amit a *Napló* külsőleg is jelképez, mint állandó lelkivizsgálat és cinikus kórus. Cselekedet és megbánás azonos volt ebben az életben. Semmi előny és kiválóság, a bölcső tündéreinek ezer ajándéka, nem védhette meg az önkínzástól, sőt önmegvetéstől. Ez mindig új ösztönzést jelentett, s mindig új megbánást. Kívülről nézni cselekedeteinket oly gyötrelem, mely még a szentet is vezeklésre hajtja. Legalább a katolikus szentet, aki hisz a szabadságban. Széchenyi katolikus lélek volt, nyugtalan, vezeklő, s naplóit nem ok nélkül hasonlítják össze az ágostoni vallomásokkal.

Mindezek a szokatlan előzmények talán kellettek hozzá, hogy legyen egyszer egy politikus, aki mélyen és lelkileg átéli a saját tetteinek következményeit. E cikk elején „kísérleti népnek" neveztem a magyart. Éppígy kísérleti léleknek nevezhetném a legnagyobb magyar lelkét. Mintha egy nagy pszichológiai kísérletre szemelte volna ki őt a sors. A kérdés izgató: hogyan bírja egy ember egy nemzet megteremtésének felelősségét? S egyáltalában: hogyan bírja a politikai cselekedet felelősségét? S mit jelent a politikai cselekedet? Széchenyi élete mélyein szenvedte végig ezeket a kérdéseket, amiket más államférfiú legfeljebb elméletileg tesz föl magának. Mit jelent *változtatni*, s micsoda veszélyekkel jár, föloldani csak egyetlen szemét is a szimbolikus Harisnyának, melyről a *Hitel* beszél, s mely amaz egyetlen szem nyomán talán egészen fölbomlik... Cselekedet és óvatosság: nem ellentmondás-e ez máris? Aki boldogítani akar, nem tehet-e épp ezzel gyógyíthatatlanul boldogtalanná? Szabad-e rombolni a bizonytalan építésért. De másrészt szabad-e állni hagyni, ami összedőlhet, vagy ráépíteni a rozoga alapra? Mi jobb, tűrni a meglévő rosszat, vagy kockáztatni a még rosszabbat? Cselekedet és tétlenség egyforma veszély lehet. A tétlenség is cselekedet! Ki találhatja meg itt a bizonyosságot? S nem bűnös-e, aki bizonyosság nélkül cselekszik, vagy nem cselekszik? Ki oldja meg valaha ezt a dilemmát? Ha a bűnt az okozott baj méri, nem kell-e a legjobb szándékú politikusra nagyobb irtózattal tekinteni, mint a vérszopó szörnyetegre, akitől minden kitelik? Soha nem volt szörnyűbb ez a kérdés, mint ma. Mondják, a politikust a siker igazolja. De ki fogja megrendelni a sikert? S hogyan fog vezekelni a cselekvés embere, a felelősség merész vállalója, ha a siker elmarad?

Őrülettel? Öngyilkossággal?

De hát föltámasztja-e ezzel azokat, akik hibája folytán elpusztultak? S hoz-e új virágzást a nemzetre, melyet könnyelműen vagy szerencsétlenül nyomorba juttatott?

Újra és újra mondom: sohasem voltak kérdések maibbak. Hisz sohasem voltak idők veszélyesebbek. Mi ismerjük a nyomort; de minden pillanatban megismerhetjük a végveszélyt is. Itt állunk a nagy világérdekek keresztútján: kis nemzetünk léte egy hajszálon függhet. Szinte ajtónk előtt a rettenet, amit Széchenyi a „csillagokból olvasott". „Vér és vér mindenütt! A

testvér a testvért, a népfaj a népfajt fogja mészárolni engesztelhetetlenül és őrülten. Keresztet rajzolnak vérből a házakra, melyeket le kell égetni." Ki fogja e rémségek küszöbén sorsunkat vállalni? Reformszavaktól hangos a levegő, s újból divat lett köztünk a Széchenyi-póz... Itt is, ott is föltartják ujjukat, mint a szeleburdi stréber az iskolában... Csodálkozom, és ijedtség fog el. Szobámba vonulok, s föllapozom az igazi Széchenyi írásait. Lapjaikról a pokol levegője csap ki, a vigasztalan szenvedés tűrhetetlen atmoszférája. Bár mentül gyakrabban föllapoznák ők is. Ez az ellenméreg.

1936

A *SZÓZAT* ÜNNEPÉRE

Azok a költemények, melyeket egy-egy nép nemzeti énekévé avat, bizonnyal nem mind irodalmi remekművek. De akár azok, akár nem, aligha pusztán a bolond véletlen adta őket a milliók ajkára. Valami titkos módon, ha olykor gyermetegül vagy túl egyszerűen is, kifejezik egy nemzet önérzését és sorsának ösztönösen átélt hangulatát. Nagy és boldog népek énekei a nemzeti gőg és diadal érzéseit idézik. Fölharsanásuk mint a lobogók büszke kibomlása vagy örömtüzek föllobbanása. „Itt a dicsőség reggele!" - énekli a francia. A porosz győzelmi koszorúkat emleget. A brit a tengerek uralmáról zeng...

Mennyire különböznek ezektől a mi magyar „nemzeti énekeink"! Az egyikben bűnhődésről van szó, a másikban temetkezésről. Pedig mind a kettő a nemzeti ébredés dicső éveiben, egy tervekkel s reményekkel tele kor lelkes hangulatában fogant. A *Hazádnak rendületlenül* száz évvel ezelőtt zendült föl először! Ez az évforduló arra izgat, hogy frissen figyeljünk föl szavainak értelmére. És valósággal meg kell döbbennünk: milyen sötét, tragikus ének ez! Mintha a végzet lehelete nyögne a verssorokban, bekövetkezett szörnyű események elősejtelme, egy kis nép sorsának minden gyötrelme és bizonytalansága. Vörösmarty 1849 után sohasem engedte, hogy a gyermekei az egész *Szózat*-ot szavalják előtte. Ki kellett hagyniok a „nagyszerű halálról" szóló strófákat. „Ez még nem a halál! - kiáltott, ha a szabadságharc vérbefúlására célzott valaki. - Én nem jósoltam! Én nem így értettem!" - tört ki izgatott és ekkor már beteg lelkéből. S idegesen félbeszakította a gyermeki hangokat, hogy ne hallja tovább a rettenetes költeményt.

Ez a „rettenetes költemény" volt nemzeti imája a magyarnak, immár egy kerek évszázadon át.

Micsoda baljós ének! És micsoda szomorú nemzet az - „baljóslatú, bús nép", ahogy egy újabb költője, Ady, mondja -, melynek lelke fölé ennek az éneknek sötét szárnyai vetik árnyékukat! Melynek gyermekei az iskolában ezeket a strófákat tanulják:

A nagyszerű halál,
Hol a temetkezés fölött
Egy ország vérben áll.

S a sírt, hol nemzet sűlyed el,
Népek veszik körűl...

Melyik nemzet vállalná ezt a magyaron kívül, nemzeti dicsőségének himnusza gyanánt? Vagy valóban mégiscsak valami előérzet súgta ezeket a sorokat? Ha jóshangoknak tetszhettek már Vörösmarty életében, mennyivel inkább annak tetszhetnek ma! A *Szózat* századának elején Világos áll, a végén Trianon. Kétszer torpantunk meg az óriás sír szélén, s újra és újra fogalmaztuk a patetikus vészkiáltást, a kétségbeesett fellebbezést az Emberiség fórumához:

Népek hazája, nagy világ!

Veszélyes időket élünk! Soha még a nemzetek létét fenyegető végzet nem volt oly igazi és kézzelfogható, mint napjainkban. Nemrég olvastam, Goethéből idézve: „egy város, egy tanya pusztulása valódi katasztrófa, de egy nemzet pusztulása frázis". Goethe mondhatta ezt. Vörösmarty, Mohács népének költője, legszemélyesebb életében, önnön idegeivel élte át nemzetének katasztrófáját, amely éppenséggel nem volt frázis. De még ő sem sejthette, mit fog jelenteni egy nemzet pusztulása a XX. században! A modern politikai és háborús technika minő borzalmas szószerintiséggel és reálizmussal valósíthatja meg bármely pillanatban és szinte egyik napról a másikra az ő apokaliptikus rémálmát, a nemzethalált!

Az idők ily módon hozzásötétedtek a sötét költeményhez, s utolérték ezt az előreszaladó, izgatott fantáziát. A *Szózat* százéves korában aktuálisabb, mint újkorában volt. Mindenesetre aktuálisabb, mint a világháború előtti boldog években hittük volna, hogy valaha lesz még. Számunkra, akik még ebben a valószínűtlen békekorban éltük át életünk első felét, Vörösmarty nagy verse akkor bizony szinte már inkább csak történeti emlék volt, ünnepeinket díszítő pompahang, ereklye és kegyeleti tárgy. Közömbösen énekeltük, ahogy a boldog ember végzi az imádságát; csak a közt és versekben éltem, elsősorban a költészetet láttam benne. A nemzetek választott énekei, ahogy mondtam, nem mindig költői remekművek. Sőt többnyire elég közepes versélmények. A *Szózat* azonban, mint a *Himnusz* is, tagadhatatlanul költői remek. Nyelve csodálatosan emelkedett, versépítése tömör, egységes, fölfelé ívelő gondolatainak látomásos ereje a költészet legtitkosabb magaslataiba emeli. Ez a költői varázs teljesen megejtette figyelmemet. Csak a világháború után döbbentem rá, hogy ennek a költészetnek, mint minden igazi költészetnek, a valóság számára is jelentése és jelentősége van. Hogy ez a *Szózat* valóságos „szózat", azaz szóemelés: egy nemzet szava, önnön emberi öntudatán át, az emberiséghez.

„Népek hazája, nagy világ!"... A „népek hazája" persze nemigen ügyel a mi szózatainkra. Még kétségbeesett kiáltásainkra sem! S igazában nem is hazája ez még a népeknek, csak küzdőtere. Kicsi nép vagyunk, nagy, idegen érdekek útjában és keresztútjában. Körülöttünk öröklő káröröm és rosszakarat; s Vörösmarty, a nagy pesszimista költő, alighanem optimista abban az egy sorban, amely föltételezi, hogy sírunkat Európa népei gyászkönnyekkel fognák körülállni. Ez éppen a mi tragikumunk és dilemmánk. Olthatatlanul vágyunk a nemzetek társaságára s az igazságra, melynek uralkodnia kell éppúgy a népek, mint az egyes emberek közt. Ugyanakkor mégis érezzük, hogy egyedül vagyunk, magunkra hagyva, s amint kilépünk otthonunkból, még a nyelvünket sem érti meg senki. Hiába kiáltunk és vágyakozunk, „a nagy világon e kívül nincsen számunkra hely". Sohasem éreztük ezt a dilemmát úgy, mint ma.

A *Szózat* ennek a nagy nemzeti dilemmának éneke.

Vörösmartyban, mint Széchenyiben, a magyarság leggyötrelmesebb kérdései vívódnak, melyek ma megoldatlanabbak, mint valaha. Mi a helyünk a világban? rangunk és sorsunk, jogunk és kötelességünk a népek közt? S hol van, s mit ér, és mit jelent a *haza*, a hazánk, melynek gyermekei és áldozatai is vagyunk, melyért „keservben annyi hő kebel szakadt meg"? Egyetlen pontja a nagy koordináta-rendszernek, számunkra jelölve: hol „élnünk s halnunk kell"? Nem a puszta föld, a földrajzi terület, a fizikai határ, melyet az erőszak elvehet vagy megcsonkíthat; mely változásoknak van kitéve, s ahogy épp a *Szózat* költője mondja egy másik versében, mint a görcsös test olykor befelé vonogatja tagjait. Azt a hazát, melyről a *Szózat* zeng, el nem veheti, és meg nem csonkíthatja senki. Az visszavonhatatlanul hozzánk tartozik. Magunkban hordozzuk éppen annyira, mint ahogy ő hordoz bennünket; általa és benne vagyunk, akik vagyunk, s ha ő nem volna, mi sem lennénk többé. Ez az a föld, „amelyhez annyi szent nevet egy ezredév csatolt"; ahol számunkra a Szabadság zászlóit hordozták. Ezen a földön nem fog az erőszak! Ha egyszer hazánk volt, örökre az marad, még magunktól sem mondhatunk le róla, mert akkor magunkról mondanánk le. Ezért kell híveknek lennünk hozzá „rendületlen": kívüle valóban „nincsen számunkra hely". Ez a haza egységes és oszthatatlan: őseink emléke, szabadságunk megszokása, jogaink méltósága, kultúránk hagyománya, nagy költőink szava, mind benne van és vele értődik. Ennek a hazának „integráns része" a *Szózat* is: nélküle csonka lenne a szellemi ország, s nem lenne többé magyar a magyar.

1936

KOSZTOLÁNYI

A költő, aki eltűnt közülünk, fiatalságom első barátja volt. Ezt talán nem kellene itt említenem, személytelenül kellene róla írnom. Kit érdekel, hogy mi volt ő *nekem*? Arról van szó, mi volt mindnyájunknak, a *Nyugat*-nak, a magyar irodalomnak, az egész magyarságnak... Barátságunk különben is osztozott az „ifjúkori barátságok" rendes, szomorú sorsában. Eltávolodtunk, bár ez mindkettőnknek fájt; félreértések is estek köztünk, amiket a régi szenvedélyes rajongás emléke csak nehezített. Később a felhők eloszlottak. De az óra már délutánra hajlott, a reggeli friss, forró ragyogás nem tért vissza többé. Betegsége még messzebb vitte tőlem. Míg most a halál egyszerre megint közel hozta.

Mintha levetett volna valami álcát, úgy lép megint elém, visszafiatalodva, ahogyan legmelegebb éveinkből emlékszem rá. Olvasom régi leveleit, amiket hajdan oly izgalommal vártam, s úgy kaptam ki a postás kezéből, mintha szerelmes levelek volnának... S hirtelen azon fogom magam, hogy megragad a régi izgalom, szeretnék újból írni neki, fölvenni a régi fonalat, kiönteni a szívemet, mint ifjan... Micsoda naiv giccs: ő már azt sohasem olvasná! S ő már előre megfelelt mindenre, előre és végleg. Személytelen, mindenkihez szólva, ahogyan csak megfelelhet az élet kérdéseire egy ember, akinek sikerült kifejezni magát. Egy író.

Az ember elment, az író itt maradt. Ami belőle az enyém volt, külön az enyém, az eltűnt. S elvitte magával az én életemnek egy darabját is; egy kicsit én is meghaltam vele. De most nem rólam van szó, s nem arról, ami elmúlt. Az író élete nem múlik el, csak befejeződik, elkészül, mint egy könyv. Ez éppen annyira kezdet, mint vég. Tedd el a fiókba a személyedhez címzett régi leveleket, s vedd elő azt a mindenkinek szóló nagy levelet, művét. Az mindenre felel, s mindig időszerű. Őszintébb is, mint a legbizalmasabb magánlevél. Könnyeidet az elköltözöttért, aki nem hagyta meg címét, tartsd meg magadnak. A nagy levélen rajta van szellemi adressze; immár örök és változhatatlan, mint egy állócsillag helye az égi mappán.

Ez mind igaz; de mily hamisan hangzik mindez, ha őrá gondolok! Úgy érzem, hogy itt áll mögöttem, beletekint az írásomba, neveti pátoszom, s ingerkedve ismétli jelzőimet. „Időszerű"? „Őszinte"? „Mindenkihez szóló"? Hirtelen elszégyellem magam. A jelzők csakugyan rosszak; noha a szavaknak ezer értelmük van. Igaz minden lehet. A nagy feladat: *jellemzőt* mondani. Ez volna egyedül méltó hozzá, az egyetlen, ami őt is érdekelné. Szinte látom feszülő figyelmét, mint valami jó mesterségbeli torna előtt. Megfogni lényét, körülírni, bekeríteni! Megtalálni a legpontosabb kifejezését. Szuggerálni a nyelv kitanult mágiájával... Ha ő volna a helyemben!

S egyszerre érzem, mily más vagyok, mint ő! A feladat nem tud úgy izgatni, ahogy őt izgatná. A torna, a mesterség ópiuma nem ígér számomra megnyugvást és paradicsomot. Elborítanak az érzelmek, a gátlások. Nem - nem tudok személytelenül szólni róla, mint a csillagász a csillagokról. Halála óta már egy hónap eltelt, de én még nem tudok halottként gondolni rá, aki egy más világ lakója. Küzdök vele, s mérkőzöm, mint társsal; minden szavam magamról vall.

Ez az egyetlen mód, ahogyan beszélhetek róla: magammal kapcsolatban, magamhoz mérve, magamon át. De ezt talán ő is így jobban szeretné. Hisz az életet szerette, élni kívánt! Úgy érzem, ahogy én meghaltam egy kicsit benne, ő viszont tovább él bennem, közös múltunknál fogva! Nagyon küzdelmesen, s egyáltalán nem a halottak módjára. Úgy beszélek róla, mintha magamról beszélnék, ennenmagam határairól és korlátairól. Nagyon különböztünk, noha az első pillanatban megállapítottuk, hogy teljesen egyek vagyunk: „szellemi ikertestvérek", ahogy fiatal s még rajongó barátom az első elragadtatás lázában írta. Testvérek csak a

vágyakban és eszményekben voltunk. De ezek még fontosabbnak látszottak számunkra, mint a tények és adottságok.

Mind a ketten vágytunk a világ teljes átélésére és kifejezésére. A kifejezés eszközét a nyelvben kerestük, a magyar nyelvben, melyet mindketten imádtunk; de elégedetlenek voltunk avval a móddal, ahogyan ezt az eszközt idősebb kortársaink használni tudták és merték. Korunk magyar irodalmát megvetettük; halványnak, nyavalygónak, illatos selyempapirosok zizegésének tűnt föl előttünk majdnem minden, amit ebben az időben magyarul írtak. Erősebb példákért a múlthoz fordultunk, főleg a múlt utolsó nagyjához, Arany Jánoshoz. De körülnéztünk a messzeségben is, a külföldön, megismertük a századvég dekadens vágyakozását, mely az újra, soha nem ismertre szomjazott.

Tudatosan tűztük ki feladatunkul irodalmunk fölgazdagítását. Erősebbé, modernebbé, tartalmasabbá akartuk átformálni. Fiatalkorunk dacára teljesen tisztában voltunk a céllal; de más-más út vonzott. Kettőnk közül ő volt a józanabb, gyakorlatibb. Az írói mesterség hőse, akivé lett, már korán jelentkezett benne. Szilárdan megvetette lábát a hagyományban, s makacs munkával akarta kiharcolni az állandó ihletet. Eszménye Arany volt, Flaubert, Stendhal és a parnassienek. Esztétikáját én is elfogadtam, de levontam belőle a végső következtetéseket. Szakítottam a költészet regényes konvencióival, és gúnyolva beszéltem az ihletről. Viszont teljesen ki voltam szolgáltatva az ihletnek, amelyben nem hittem. Sohasem tudtam rabbá tenni, mint ő; kedvemre idézni s rendelkezni vele, akár a mese hőse a szolgáló szellemekkel, melyek egy gyűrűforgatásra megjelennek. Neki mindig rendelkezésére álltak; elkísérték az újságírás robotjába; segítő sugalmuk tökéletes műremekké emelt egy-egy röpke cikket, levelet, riportot. Ő valóban megtörte a paripát, keményen kilovagolva, hogy minden lépése tánc lett. Az írás munkafegyelmét számtalanszor jobban bírta, mint én, kinél a görcsös erőfeszítéseket hosszú csüggedések követték. Zsenge barátságunk folyamán mindig ő volt a biztató, a bátorító: noha fiatalabb nálam, s maga is a lelki kataklizmák korát élte.

De ő szilárd talajt talált a hagyományban; éspedig nemcsak az irodalmi, hanem az életbeli hagyományban is. Hamar kiábrándult a divatos, modern jelszavakból, s valósággal fölháborodott egy alkalommal, mikor Arany János nyelvét „dekadensnek" mertem nevezni. Pedig közel állt hozzá a dekadens életérzés; az ősökben azonban erőt és egészséget akart látni. Erőt és egészséget látott az életben is, melyet többre becsült az irodalomnál; a valóságban, melybe úgy fogózott, mint iskolába adott ideges gyermek izmos és paraszt apjába. Melegen érezte a tények erejét, a múlt hatalmát, az élet ősi, örök folyásának szépségét és változhatatlanságát. Megejtette a hagyományok ellenállása; otthon, család, haza meghitt varázs módjára hatottak rá. Származás, örökség, vérségi emlékek s rokoni ereklyék kincset és ihletforrást jelentettek neki. Míg én gyermeteg daccal üzentem hadat a családi gőgnek, s egy ideig még nevemet is, famíliám nagy megütközésére, tüntetve s mintegy demokratikusan az ősi írásmód ellenére írtam: ő büszkén viselte nemesi előnevét, s szívesen emlegette ősfészkét s nagyapáit.

Gyermekek voltunk mind a ketten; de kettőnk közül ő volt a felnőttebb gyermek. Ő volt az, aki nem báva elképzelésből és ifjúi ábrándból indult ki, hanem az eleven és forró valóságból, amelyhez különösmód a társadalmi konvencióknak több közük van, mint a puritán igazságnak és logikának. A megállapodott s megállapodásszerű emberi életformák, amelyeket legszebb költeményei később a lét mélységeinek, szerelemnek és halálnak eszméivel is társítani tudtak, olyasminek tűntek föl előtte, mint a versek rímei. A rím néha fontosabb, mint a tartalom. Így fogadta ő el a konvenciókat és külsőségeket, s nem kereste hozzájuk az erkölcsi vagy értelmi igazolást. Álláspontja egy költő álláspontja volt. Míg én már akkor is dugdostam magamba egy szemernyit abból, amit ő utolsó idejében kissé megvetőleg *homo moralis*-nak nevezett.

Egyek voltunk az arisztokrata és művészi világnézetben. De arisztokratizmusunk különbözött: én mindent az egyén erejére és érdemére akartam építeni. Toronyba vonulásom egyúttal

ítéletet jelentett, a logikátlan és csúnya világgal szemben. Bíró fia voltam, s véremben az ítélkezés. Az ítélet jogát követeltem a költő számára; sohasem tudtam belenyugodni abba, amit eszem vagy igazságérzetem nem szentesített. Mindezt ő naivságnak érezte volna; s a köztünk lappangó ellentétet élesen kihozta egy évtized múlva a háború nagy lelki megrázkódtatása. Ő éppen úgy iszonyodott vérontástól és barbárságtól, mint én. De elfogadta, mint az élet tényét, mely ellen hiába volna a lázadás. Hozzátartozik a nagy képhez és témához: ő csak szemlélő és ábrázoló lehet... Sőt volt talán művészlényének egy szöglete, egy rejtett ideg, mely önkénytelen még élvezni is tudta az új világosságot, amit a rettenetes események az emberi állat természetrajzára derítettek. Ahogy a művész élvez egy erős színt vagy a klinikai tanár egy jellegzetes „szép" kórképet.

Semmi sem lehetett volna idegenebb neki, mint az én iszonyom és lázadásom, ki sohasem voltam hajlandó megbékélni egy ténnyel (vagy éppen még értéknek is látni), csupán azért, mert tény. Ezzel az ellentéttel sok minden összefüggött, még irodalmi ízlésünk is. Az ő nagy példája s választott istene Shakespeare volt. Engem nyugtalan hajlamaim Dante felé vontak. Milyen ellentétes eszmények! Övé az ezerlelkű: aki tárgyilagosan gyönyörködik szépben és rútban, jóban és rosszban, erényben és bűnben egyformán; nem is kíván eligazodni az élet őserdejében; ábrázol egyedül az ábrázolás kéjéért, s személyileg szinte el is tűnik; véleményeit, rokonszenveit még sejteni sem lehet. Enyém a lírikus, a szenvedélyes és intellektuális; aki pártállást vállal és ítélkezik, matematikai rendbe szeretné szorítani a zűrzavart, s minden igazságtalanság felháborodással tölti el; a gyakorlatot sohasem hajlandó az elmélettől különválasztani, s személyileg is kiveszi részét a küzdelemből, melynek végén a száműzetés mostoha asztala vár. Így követeltem én is a költő számára azt a természetes, minden embert megillető jogot: küzdeni a jóért vagy a rossz ellen, még ha a küzdelem balgának, donkisottinak látszanék is, vagy annál inkább!

Kettőnk közül ő volt a fölényesebb, a józanabb, s bizonyos tekintetben mégis a hősiesebb is. Hívebb az író hivatásához s keményebb és mozdulatlanabb az őrhelyen, amely a kultúra őrhelye volt, noha ő kultúra helyett talán inkább csak mesterséget mondana. Én azonban sohasem voltam tőle oly távol, mint akkor. Elhidegülésünk már régebben kezdődött, s talán egyszerű visszahatása volt annak a szerelemhez hasonló szenvedélyes barátságnak, mely ifjúságunkat összekötötte. Soha zsendülő szellemek nem bámulták egymást lelkesebben, mint mi, s induló költőtől nem lehetett volna többet és nagyobbat várni, amit én vártam őtőle. Ő pedig a forró, közös évek mértéktelen magasra törése után, mintha hirtelen leszállította volna igényeit, előkelően kiejtve kezéből a súlyosabb értékeket. Könnyű és kicsi dolgokkal látszott megelégedni, kínálkozó, tetszetős hangulatokkal, érzelmes rajzokkal és játékokkal, puskini színezésű halk és elegáns vázlatokkal. Ez elég volt, hogy nevet és népszerűséget szerezzen számára a finomabb olvasók körében, de előttem szinte árulásnak látszott. Hogyan, ez lenne ő, kin azelőtt avval szoktam csúfolódni, hogy semmi sem elég jó neki, ha nem legalább kétezer méter magas, és örök hó nem fedi? Úgy tűnt föl nekem, hogy hűtlen lett nagyra tűzött céljainkhoz, s olcsó sikerekkel éri be. Szerénység volt ez? az alkotó óvatossága, aki lassan épít könnyű anyagából, mint a pók a legkisebb körökön kezdve? tartózkodó előkelőség, mely nem megy túl a saját portáján? úri dac, a többre törő s erőszakosabb pályatársak igényeivel szemben vagy fölényes közöny, mely az irodalmi törekvésben is donkisottizmust lát? Legyenek mások *vatesek*, a nemzet prófétái, a magasságok légtornászai! Ő megmaradt a fiatal és pompás újságíró s gyermekemlékeit csengető dekadens poéta szerepében. Éspedig minden tüntető halkság és visszavonulás nélkül. Hisz így is tudott elérni sikereket, nem csekély népszerűséget, komoly hatást közönségben és írók közt egyformán. Kialakította stílusát, külön modorát s légkörét, melyet poétikus külsőségekkel, enyhe pózzal is hangsúlyozott, tintája színével, nyakravalója formájával, rímeinek tüntető mesterkéltségével.

Én ezt nem tudtam megérteni. Én a költészetben mindig maximalista voltam, alig képzeltem költőt, aki nem a legnagyobbat akarja, amit tud, csodálkoztam e hanyag ujjgyakorlatokon. A szenvelgő, könnyű versek, hevenyészett műfordítások szinte fájtak tőle. Azonkívül mind jobban gyűlöltem a pózt, s nem akartam belátni, hogy a póz gyakran az őszinteség egyetlen lehetséges formája. Ez talán visszahatás volt saját ifjatag pózaimmal szemben: bántott minden, ami készakart, modoros, tüntető. Túl jó rímei is kedvetlenítettek. Mi szüksége ezekre az olcsó ékszerekre? Én is szerettem a rímet, de csak ha úgy nő ki a sor végén, magától, mint az ágon a virág. Első novellái sem tudtak megkapni. Prózája művészetét meglátni nem volt még szemem. A prózától azt kívántam, hogy *mondjon* valamit; ő pedig szinte kéjelgett a témák jelentéktelenségében, amiben én csak szegénységet láttam.

De egyszerre a költő nőni kezdett. Egynéhány verse, a *Hitves,* a *Boldog, szomorú dal,* az *Ádám fiam útravalója* váratlanul lelkembe zengett, mint a hirtelen megkondult harang. Déli harangszó volt, az emberélet szomorú teljében, mely már eszünkbe juttatja a halált. Ezektől a versektől alig tudtam szabadulni, csengésük elkísért az ágyba, a félálomig, ezeknek ütemére jártam az utcán, ezeket mondogattam kedvesemnek. Régi barátom megint velem volt, ha csak szellemben is; mert egyébként keveset találkoztunk. Néha együtt mentünk egy-egy felolvasóútra, s ilyenkor a vonaton a költészet mesterségbeli kérdéseiről beszélgettünk, a vers válságáról, ami a levegőben volt, s őt éppúgy izgatta, mint engem. Ő akkor egy könnyed mozdulattal egyszerűen eldobta a rímes és mértékes formát, mely mindaddig oly fontos volt neki, s megpróbálta szabad versekben fejezni ki magát. Ez nem adhatott igazi megoldást, s *A szegény kisgyermek* költője mindinkább a prózaírásra tért át. Egy nap elhozta hozzám *Pacsirta* című regényét, kéziratban. Most fedeztem fel benne a magyar próza nagyját.

A regény *A szegény kisgyermek* helyszínét és levegőjét idézi vissza. De elhagyva mindent, ami a régi versekben olcsónak látszhatott. Puritán, szinte sivár igazsággal... És mégis költőien; ami a nyelv különös mágiáját mutatja. Nincs ebben a nyelvben semmi lírai! Csak a szokatlan pontosság és jóhangzás, a mondatok szabatossága s a szavak tisztasága - hiánya mindennek, ami henye, bősége mindennek, ami jellegzetes -, ezek árulják el a versen iskolázott írót. Aki tudvalevőleg a legjobb prózaíró. Azonban nem cél itt irodalmi méltatást csinálni. Én is írtam prózát, s az én prózámnak is használt valamit a vers palesztrája. De külön tanulmány tárgyává tenni a próza titkait, mint egy különös versforma titkait: ki csinálta ezt más őkívüle magyar? Flaubert jut eszembe, vagy régi francia akadémikusok, latin retorikusok, klasszikusok... A költő fegyelme nem volt elég erre: a stiliszta szakfegyelme kellett, a tudós fegyelme, a nyelvész fegyelme. És mindehhez az újságíró külön fegyelme, mely bátorságot ad, a könnyű munka gyakorlatát, és megszabadít a naiv súlyosságtól, az ostoba komolyságtól... Kiben van mindez együtt? Magyarországon nem volt meg senkiben. Csak ha az ő prózáját olvasom, csak akkor érzem meg, milyen mélypontra süllyedt mai irodalmunk nyelve, micsoda Csáky szalmája ez, milyen bűnösök a stílus körül még legjobb íróink is. Én egy csöppet sem vagyok purista, nem hiszem, hogy az egyes nyelveknek önmagukba kéne zárkózniok, nemegyszer vitatkoztunk vele erről. De az ő fanatizmusára szükség volt: hogy eszméltessen! Egyetlen fanatizmusára ennek a fanatizmus nélküli munkásnak - a szerszáma iránt! Ez valami, ami józan és érdemes; nem lemosolyogni való nagyra törés és donkisottizmus. Munka. Mesterség. Művészet. Kifejezni az életet, az imádandót és veszendőt, türelmesen, szerény darabjaiban, egyszerűen és hivalkodás nélkül. Próza.

S a prózának ez a művésze mégsem igazi prózaíró. Szíve a vershez vonta, a vers izgatta őt, a versköltőket érezte vetélytársainak. Még a prózában is a vers isteni könnyűségét, tökéletességét és tartalmatlanságát kereste. Boldog író, aki a gondolat keserves súlyosságából mindig csak éppen annyit tart meg, amennyire szüksége van, hogy az ár el ne kapja hajóját; s nem kockáztatja a gyönyörű futást s tökéletes lengést valami otromba súlytöbblet terhével! Kifejezni az életet, igen; de nem az Életet, nagy É-vel; s a hangsúly inkább a kifejezésen van.

Feloldatlan rögök nincsenek őnála, se nehézkes magyarázatok. Ahogy a versben a rím hozza a gondolatot... Édes Annának gyilkolni kell, nem valami bonyolult lélektani tétel kedvéért, csupán a regény irama kedvéért. Az élet igazában megfoghatatlan. Esti Kornél ellensége a mélységnek, s többre becsül egy könnyed és üres, de tökéletesen megcsinált hírlapi cikket valami mély költeménynél vagy töprengő tanulmánynál. Pedig súlyos és töprengő időket élünk, a céltalan és boldog lengések aranykora lejárt, még a versek is tele vannak gondolattal és szándékokkal. Esti Kornél borzadva látja az ízlés hanyatlását, a politikai és társadalmi jelszavak elharapózását a versekben, a világnézettel űzött szélhámoskodásokat, zsenipózt, a magyar sors és az emberi műveltség veszedelmein való céltalan és színészkedő mellveregetést. Ő gyűlöli a *vateseket*, s károsnak és rombolónak érzi a fő-fő *vates* mindent elöntő hatását, aki pedig nagy költő, a legnagyobb, Ady Endre.

Miért éreztem én magamat bántva, miért kellett tollhoz nyúlnom, és visszabántanom őt, mikor - igazában híven önmagához, mert álláspontja kezdettől fogva ugyanaz volt, s az őszinte írástudó bátorságával a közvélemény terrora ellen - kimondta véleményét a nagy költőről, akit ő nem tartott oly nagynak? Valami mély ellentét szólalt meg itt is közöttünk, vagy csak az igazságtalannak tudott kritika ingerelte föl amúgy is rossz egyensúlyú idegzetemet? Sok-sok ideig nem érintkeztünk azután, s bizonyos, hogy Esti Kornél szavai sokszor keltettek bennem ellentmondást, olykor belső tiltakozást is, noha művészetét mindig jobban bámultam, s írásait elbűvölve kényszerültem élvezni. Az elegáns és népszerű rímelőből, fiatalságom első barátjából, szemem előtt lett nagy író és költő, ahogy már akkor tudtam, hogy az lesz; de nem éppen olyan, amilyennek akkor jósoltam és képzeltem volna a jövőről alkotott ábrándokban. Nem mentünk egymás mellett, mint „szellemi ikertestvérek". S hiába újítottuk meg a régi barátságot, nem találtuk többé az utat egymáshoz. Őt könnyű vitorla vitte a gáncstalan művészet sima hullámán, az én hajómban pedig meggyűlt a szomorú súlyag, amelyről Esti Kornél oly megvetőleg beszél. A gondolat, a mondanivaló egyre keményebb terhe, mely oly ellensége a művészetnek, ahogy ő értette a művészetet.

Az utolsó műveiben neki is belopózkodott művészetébe egy súlyos és kemény gondolat. Oly súlyos és kemény, hogy egy másik magyar költő egykor hősnek mondta, aki ezt a gondolatot agyában viseli. Nem volt már a téma mindegy neki: volt valami benne, amit különösen és minden áron ki akart mondani. Itt nemcsak a kifejezés tornája érdekelte. S most úgy tűnik föl, mintha ennek a gondolatnak csírája kezdettől fogva benne ült volna lelkében. Lassan nőtt föl, mint egy rettenetes embrió; ha jelenlétére gondolok, egyszerre más színben látom minden írását, ifjúsága dekadens rímeitől kezdve egészen a végső novellák cinikusan ható hitetlenségéig. Egész életműve mintha csak előkészület lett volna arra a néhány utolsó versre, amelyben ez a gondolat megérik és kiteljesedik: a halál gondolata. Imádta az életet minden kis jelenségében, minden legapróbb borzongásában; ezeken kívül csak a Semmit hitte. Ez volt a sötét háttere könnyűségének, művészete boldog céltalanságának: mert semmi sincs ingyen. Imádta az életet és félt a haláltól már kora ifjúságától kezdve. Képzeletét delejes erő vonta a sötét partok felé. Művei tele vannak orvosok és betegek rajzaival. Most egyszerre maga is ott állt a határon. Mily soká kellett ott állnia, s belenéznie a sötétbe. Rettenetes küzdelmet vívott a Rémmel! Lélegzetfojtva figyeltük, önzően, mert magunkra gondoltunk. Utolsó versei, melyek a magyar költészet legszebbjeihez sorakoznak, mindenkinek a saját haláláról énekelnek.

1936

DOSZTOJEVSZKIJ

Dosztojevszkij első regénye, a *Szegény emberek*, abban a korban jelent meg, mikor az európai írók először kezdtek rájönni, hogy a romantika meghalt. Oroszországban talán előbb meghalt, mint akárhol másutt. Az orosz irodalom már szinte a realizmus jegyében született, s kevesebb költői hagyománnyal terhelve, elfogulatlanabbul átadhatta magát a valóság szigorú megfigyelésének s cicomátlan ábrázolásának, mint a többi európai literatúra. De Dosztojevszkij fellépésének idején a regény már egész Európában a szigorú realizmus igényeivel lépett föl. Divatba jött, s úgyszólván kötelező jelszóvá vált a mindennapi élet polgári színeihez való lelkiismeretes ragaszkodás. Ez azonban, a romantika csillogásai után, senkit sem elégített ki teljesen. Elsősorban magukat az írókat nem. A tökéletes realizmus lemondást kívánt minden líráról, minden szimbolikus értelmezésről, minden magasabb kilengésről, amely a mű alakjainak lelkivilágán túlesik. Egyszóval mindarról, „ami a költőt magát legjobban érdekelné". A realizmus szembenézést jelentett a világ minden közönségességével és kilátástalan sivárságával: nem lírai, hanem nyugodt, indulatmentes szembenézést, ami szinte túl van az emberi erőkön. Talán nem véletlen, hogy az első tökéletes realisták kielégületlen, meghasonlott emberek voltak, mint például Gogol, akin visszahatásként a miszticizmus és vallási őrület jelentkezett. A kész mű hatását viszont a közönség találta szinte elviselhetetlenül nyomasztónak és sivárnak.

A népszerűbb hajlamú írók nem is mentek a realizmus ily aszkézisébe. Dickens például, akit ez időben kezdtek emlegetni a legünnepeltebb írók sorában, a tendencia pátoszával s az emberi együttérzés szentimentalizmusával édesítette és emelte írásait. Elég hasonló úton jár a fiatal Dosztojevszkij is. Bizonyos, hogy az első Dosztojevszkij-regények éppen nem nélkülözik az érzelgősséget, s talán ennek köszönhetik sikerüket is, amely a fiatal pétervári írót sima és akadálytalan pályán indította neki a jövőnek.

Ez a szépen indult pálya azonban hirtelen és ifjan egy különös törést szenvedett, abban az esztendőben, amely egész Európára nézve sorsdöntő esztendő volt, forradalmak éve, s nemcsak a nemzetek sorsát döntötte el, hanem a nemzetek költőinek és íróinak sorsát is. Hugo Victor ebben az évben fordult a politika felé, mely az emigrációba vitte, s Petőfi ekkor vonult a harcba, mely halála lett. A cár birodalmában is különös zavarok forrongtak, kusza rajongások és titkos mozgalmak hányták-vetették a szellem embereinek lelkét és életét. Gogol most bujdosott Jeruzsálembe, félig elborult aggyal, hogy bűnéért vezekeljen, amit a szent Oroszország ellen elkövetett, mikor tollat fogott, hogy földjét és embereit igazi valóságukban megrajzolja. S ebben az évben ítélték halálra Dosztojevszkijt! Valami összeesküvésbe keveredett, s már ott állott az akasztófa alatt, mikor megérkezett a kegyelem, mely az ítéletet szibériai kényszermunkára változtatta. Így indult el a Holtak Házából, ahogy ő nevezte börtönét, mely életét kettészakította, s lelkét is kicserélte.

Négy évet töltött a Holtak Házában, s még egy idő eltelt, míg írni tudott róla. Az írást mégis újrakezdte, már a megélhetés kényszeréből is. Régi stíljét próbálta folytatni. Írt még egy érzelmes „dickensi" regényt; közben humorral kísérletezett. De lassan megérett benne a súlyos emlék: a fegyházból igazában meggazdagodva s erősebb életérzéssel tért vissza. Fölfedezte a szenvedést? És felfedezte az orosz nép Lelkét, magát a mély, egyszerű, tiszta, ős, emberi lelket, a fegyenceknek és „gonosztevőknek" lelkében, akiket a rabságban megismert. Úgy érezte, hogy gyökerében senki sem gonosztevő. Csak a viszonyok tesznek azzá, a kultúra romboló hatalma. De a szenvedés megtisztítja az embert, megmutatja eredendő jóságát. S talán a megszenvedett bűnösök fogják megváltani a világot! Talán maga a szenvedő orosz nép, a legmélyebb s kultúrától még szűz egyszerűség hordozója.

Dosztojevszkijnek messiási álmai voltak, magát az orosz népet látta Messiásnak. Egy szlavofil lapot indított meg, s közben kiadta a *Holtak házá*-t. Ez látszólag sötétebb könyv volt, mint a nyugati regények, és mégis kevésbé pesszimista, mert a megváltás hangulatát hozta. A Nyugatnak megváltás kellett, egészséges vagy beteg. De még inkább beteg. Dosztojevszkij távol volt például a Meredithek túlduzzadó egészségétől. Többek közt epileptikus volt, amit nem is a Holtak Házában szerzett, hanem még előbb, mikor meghallotta, hogy apját megölték a parasztjai, akiken kegyetlenkedett. Az apa kegyetlensége és a fiú jóságrajongása, közben a fegyházzal: micsoda idegszínjátékok!

Dosztojevszkij idegbeteg volt, élete is zilált, s folyton anyagi zavarokkal küszködött, mint Balzac. Műveit erejének minden megfeszítésével írta, gyakran hajszolva a pénzkeresés kényszerétől. A későbbi regényeken nyomait is érezni ennek. Az *Egy játékos naplója* például a játékszenvedély izgalmas elemzése, amelynek a szerző maga is rabja volt. Nagy művét, a *Raszkolnyikov*-ot viszont szenzációs detektívregénynek szánta az író: és valóban az is. De egyúttal olyan hű és aprólékos rajza a gyilkos lelkiállapotainak, a tett elhatározásától kezdve a büntetés megkezdéséig, amilyen nincs több a világirodalomban. A szerző nyílt kártyával játszik. A bűnös kilétét nemcsak tudjuk, de vele reszketünk és szenvedünk az első pillanattól. Útközben a lélek különös titkaira bukkanunk. Dosztojevszkij nem retten vissza attól, hogy lelkiismeretünket folytonos ellentmondásaival, összefüggéstelenségeivel és paradoxaival együtt ábrázolja. Zavarosságában az író beteges agymunkáját látták, vagy valami szenzációhajhász különcséget. Ma már tudjuk, hogy a lélek folyama valóban nem sima és logikus folyam... S kivált egy gyilkosnál!

Ez azonban nem akármilyen gyilkos! S a lélektanin túl a regénynek egy mélyebb, prófétai értelme is van. Raszkolnyikov nem önérdekből gyilkol, hanem magasabb cél érdekében szabadítja fel magát a közönséges erkölcs alól. A romantikusok régi témája, a „napóleoni probléma" itt modern alakot ölt. Raszkolnyikov nem a saját hasznának, hanem az emberi észnek, igazságnak nevében cselekszik. A lélek mégis vétót kiált, s a regény határozott feleletet ad a problémára az evangéliumi szellemben: „Ne ítélj!" és „Ne ölj!" Raszkolnyikov nem emelheti magát nyugodt szívvel bíróvá s hóhérrá. S a tanulság szól a világ ambiciózusainak s a társadalom hatalmasainak is. A muzsik igéje zeng itt ismét felénk, mint Tolsztojnál: Egyszerűség! Jóság! Noha Dosztojevszkij éppen nem a muzsik rajzolója, hanem nagyon is városi, pétervári író. Műveiben talán egyetlen falusi vagy természeti kép sincs. A városi szentimentalizmus dickensi hangját sohasem vesztette el egészen. De talán a francia realizmus merészségeinek hatása alatt a *Raszkolnyikov*-ban a „megalázottak és megbántottak" típusául Szonját választja, a prostituáltat. Ez a híres, zokogással és evangéliumi idézetekkel zengő epizód talán egyetlen pontja a regénynek, ahol az érzelgő idealizálás kedvéért letér a valóság fontos ábrázolásának ösvényéről.

Másik regénye, mely egy év múlva követte ezt, a *Félkegyelmű*, sokkal kevésbé kitűnő alkotás. Első fele romantikus, s nagyon is drámaian szerkesztett, a második viszont nyújtott és széteső. Messianizmusa a hős alakjában megtestesülve, túlságosan kimondott és tolakodó. De micsoda alakok itt is! Milyen sötét mélységei a léleknek s jóság és szadizmus végleteiben! Micsoda különös, izgatott levegője az elbeszélésnek! Ez valóban az író beteges egyéniségéből látszik eredni: de éppen ez az, ami a Nyugat irodalmára olyan rendkívül szuggesztív hatást tett...

Dosztojevszkij utolsó könyve a *Karamazov*. Hatalmas alkotás, pedig írója még nem is tekintette befejezettnek. Egész Oroszországot akarta megírni, mint Gogol. De a *Holt lelkek* is abbamaradt... A *Karamazov* így, ahogy előttünk van, egy nagy detektívregény, mint *a Raszkolnyikov*. Milyen nagy dolog egy detektívregény, ha jó! Milyen mély emberi és erkölcsi problémákat vet föl! Dosztojevszkijnél többek közt a hit és vallás kérdéseit is. Ebben a könyvben van a *Nagy inkvizítor* című híres betét. Lehet-e megváltani az embert? És kell-e az

embernek megváltás? A *Karamazov*-ból egy Krisztus-arc néz ránk, noha kicsit nagyon is oroszosan fésülve. A Galilei nem hangsúlyozta ennyire nemzeti jellegét. Dosztojevszkij ez időben mondta híres beszédét a Puskin-ünnepélyen. Ez orosz nemzeti esemény lett: Oroszország világmegváltói hivatásának bejelentése. Mondják, hogy az emberek sírva fakadtak, idegenek szóba álltak, egymás kezét szorongatták, megrohanták az emelvényt, volt, aki elájult. Dosztojevszkij nemsokára ágynak esett, és meghalt.

A külföldön hírneve csak halála után érte el tetőfokát. Az izgatott, megváltásra szomjas Európa mohón szívta a messiási regények igéit; a háború előtti években Magyarország legintelligensebb olvasói között sem volt népszerűbb író Dosztojevszkijnél. Azóta sok minden megváltozott, s a Dosztojevszkij Oroszországa a múlté már. De a művészet, mely független tértől és időtől, s az a minden emberi szenvedéssel együtt szenvedő mélységesen keresztényi érzés, mely e művészetben kifejezést talált, aligha lesz valaha a múlté, míg az emberi kultúra élni fog.

1936

TENNYSON

1

- A közönség, amely Tennysont olvassa, többet ér, mint az, mely Musset-t élvezi: de én jobb szeretem Musset-t, mint Tennysont.

Ez az utolsó mondata az angol irodalom híres történetének, melyet Hippolyte Taine írt, s melyet oly buzgón olvastunk ifjabb korunkban mindannyian. A francia tudós úgy képzeli, hogy a cselekvő brit lélek - az a modern *civis Romanus*, talán legtökéletesebb emberarcéle korunknak - a Politika és Üzlet nagy tettei és izgalmai után a költészetben sima és nyugtató klasszikumra vágyik, zenére, mézre, makulátlan szépség és szemlélődő gondolat ópiumára: ezt adja Tennyson. De Musset mást és lényegesebbet tud adni: nyugtalanságot, életet, fájdalmat - s ez nagyobb dolog, még ha csak Párizs blazírtjai élvezik is, kiket csupán ez a mélyebb s véresebb költészet rázhat föl.

Taine ítéletét nem igazolta az idő.

Ha Musset maradandó valahol: éppen zenéjében, művészetében, a dal könnyűségében és édességében vagy a Szépség elborongásaiban maradandó; míg világfájdalmát, lázas modernségét, mindazt, amiben Tennysonnál mélyebbnek, véresebbnek, életesebbnek látszhatott, elavultnak és szinte naivnak érezzük - a kor byroni divatát szimatoljuk rajta. De Tennysonból semmi sem avult el: verse, mely bájosnak és rövid életűnek látszott, mint a virág, keménynek és tartósnak bizonyult, mint a márvány.

2

Mi az oka ennek? Valahogy úgy van a dolog, hogy a modernség avul el leghamarabb: a modernség egy kor bélyegével való cégjegyzettség, s ez a bélyeg Tennyson fellépésének korszakában a byronizmus volt. Akkor azt tartották modern hangnak, ami byroni volt; Tennyson nem volt byroni, s éppen ebben rejlett hatásának titka. Amikor mindenütt nyugtalan világfájdalom, csalódottság és keserű cinizmus hangjai sikongtak, Tennyson tud egy fiatalember egyszerű és önző boldogságával lányneveket dalolni, tekintetek és csengések szépségébe feledkezni - az egyénnek, a játék szabadságának, a boldog művészetnek friss áramát hozta az obligát byroni blazírtság ellen. „Emlékkönyvbe való poézis” - *poésie de keepsake* - így gúnyolja Taine ezeket a csupa szépség, csupa báj verseket. De ez az emlékkönyv-poézis ezúttal forradalom volt: az örök-üdítő szépség forradalma a nyugtalan kor blazírt szellemével szemben.

Nem kell azt hinni, hogy Tennysonra nem hatott a kor, hogy visszhang nélkül maradt a fiatal költő fogékony lelkében a kiábrándult század vívódása. A *Maud* és a *Locksley Hall*, az ifjú Tennyson e remekei, ékesen mutatják, mint élte át a leendő babéros a byroni érzéshullámot - s mint jutott túl rajta. A diszharmónia elől a harmóniába fut, talán ugyanavval az ösztönnel, amely a business angoljainak ezreit hajtja ma is Itáliába, a szépség otthonába -, ugyanavval, mely a preraffaelitákat, akikhez Tennysonnak is köze volt, képzelt középkorok regényes bűbájára szomjította. Csakhogy Tennysonban semmi sincs a preraffaeliták életfáradtságából, nosztalgiájukból az aszkézis felé. Ő nem az élet elől menekül, hanem inkább úgy fordul a szépséghez, mint egy teljesebb élethez: színekhez, fényhez, szavakhoz, rímekhez, az angol nyelv teljes pompájához, melynek szótára gazdagabb, mint bármely más nyelvé a görög óta, lovagkorok és ezeregyéj csillogásaihoz, a modern vers minden nagyszerű és komplikált zenei lehetőségéhez... Valami derült és friss *l’art pour l’art* ez, melynek naivul telik kedve önmagában.

3

Az esemény, mely Tennyson költészetét fölrázta, megtisztította, és kiemelte mintegy a színek és csengés gazdag igénytelenségeiből: Arthur Hallam halála.

Arthur Hallamban volt valami a görög ifjakból: a Szókratész ephéboszai lehettek hasonlók. A Tennyson kora - a Viktória királynő százada - a periklészi kor képét idézte másban is: ennek a kornak nagy reménysége, virágígérete volt Arthur Hallam. A szellem óriásainak oly társasága alig élt együtt valaha, mint ekkor Angliában: s ez óriások úgy tekintettek a ragyogó serdülőre, mint titánok egy ifjú istenre.

E tüneményes fiatal zseni volt Tennyson első barátja és megértője. A kor és ország kedvezni látszott a platóni barátságoknak. Az angol géniusz nem magányos szellem, s úgy ért ki, kapva és adva, hatva és elfogadva, mint Athénban. E nagy barátságok típusa volt az övék: a fiatal Gondolat és Költészet frigye.

Az égiek irigysége, egy váratlan hajókatasztrófa, gyors végét szegte a tüneménynek. A hullámok nem őrizték meg a költő „lelkének felét", s nem adták vissza sértetlen a partnak. Tennyson a halál problémájával állt szemközt: a legcsodálatosabb emberpéldány lett semmivé a véletlen egy ostoba szeszélyéből - s e tény előtt nem lehetett többé játszani; gondolkodni kellett... A hit - a század hite és a költőé - nem maradhatott közömbös többé, és a hatalmas siratóvers, mely Tennysont egyszerre a legnagyobbak sorába emelte, formában éppoly gáncstalan bár, mint elődei (de nem játékos többé, inkább monoton, mint a gyászdob pergése), a modern hit és tudás kérdéseivel vívódik.

A magabízó Tudomány kora volt ez, a természettudományos világnézet kora, a Darwin ideje. S most minden körülmény összejött arra a nagyon is csodálatos dologra, hogy ez a modern tudományos kor és világnézet megtalálja a maga klasszikus költői kifejezését: a filozofikus kérdések személyes üggyé váltak egy oly költő lelkében, ki a *l'art pour l'art* játékai között megtanulta anyag, forma, stíl legnagyobb összeférhetetlenségeiből tökéletes és természetes szépséget formálni.

Amint anyag, forma, stíl nehézségei: úgy simultak harmóniává a világnézet vívódásai is.

4

De nem szabad Tennysont filozófus költőnek képzelni; az ő tette elsősorban formai cselekedet volt: a gondolat és érzés, a hit és kétség egy világát, mely a modern élet és tudomány prózájában alakult ki, a költészet alkímiájával, mint nagy nyomás alatt a nemtelen ércet, a szigorú formák közt költőivé, nemessé varázsolni. Ez az irodalmi aranycsinálás egyszerre megnyitja Tennyson előtt a modern életet, annak gazdagságát és mélységét; nem kell többé idegen korokba mennie, lovagvilágot, ezeregyéjet keresni, hogy szépségszomját lecsillapítsa, nem kell messzire futni a harmóniáért. Megtalálja azt mindenütt maga körül és magában, a föld népének egyszerű életében, az angol földbirtokos patriarchális nobilitásában, egy virágkorát élő nagy nép s egy hatalmas, eszmékkel és munkával pezsgő század eposzi fenségének szemléletében, s végre a modern művészet nagyszerű varázsában, mely lelkének kétségeit és fájdalmait békévé bűvölte.

Mert amint anyag, forma, stíl: úgy simultak harmóniába a világnézet vívódásai is. Tennyson tulajdonképp nem a modernet, az aktuálist, a mindennapit emelte költőivé, hanem új és megnyugodott tekintetével meglátta és kiválasztotta a modernből, az aktuálisból, a mindennapiból az ősit, az örököt, a mélyet, a költőit, majdnem azt mondtam homéroszit, és rafináltan

megegyszerűsödött művészettel formálta nemes énekké, mint ennek az új, XIX. századi világnak választott Homérosza.

Ez csak egy oly, nagyszerű gazdagság, kultúra és cselekedetek felé vitorlázó országban volt lehetséges, mint a Viktória-korabeli Anglia.

5

Az irodalom történetében gyakoriak a páros csillagok, s amint Goethe és Schiller, Arany és Petőfi, úgy ragyognak testvérfényben Tennyson s Browning.

Testvérek, de nem hasonlók egymáshoz; kiegészítik egymást, mert ellentétesek. Browning nyugtalan, diszharmóniás: Tennyson a nyugodt; Browning rögös, Tennyson a sima; Browning versében klasszikus korok is modernné válnak; Tennysonnál modern korunk is klasszikus színt ölt. Browningé a dráma rövidsége és szaggatottsága; Tennysoné az eposz nyugalma s a líra zengése. Browning érc, Tennyson márvány. Browning zenéje zenétlen: különös rímekkel, bizarr és zökkenő sorokkal zubog és akadoz, s prózai szavakat görget folyásában; Tennysoné könnyű, zavartalan, édes ütemre ömlő és kifogástalan nemességű.

6

Az angol géniusz nem magányos szellem, s a géniusz művészete a nemzet művészete. Az, amit Tennyson legeposzibbat lát korában: virágzó és cselekvő nemzetének nagysága. Egy nemzet, mely a legmodernebb, éppen azért, mert a legkonzervatívabb: legősibb erejét tudja jövőbe vinni. Egy nemzet, mely az Emberiség és Haladó Kultúra reprezentánsa, mint hajdan a római volt.

E nemzet költészetén keresztül lesz Tennyson a modern emberiség költőjévé, s *a poeta laureatus* nemcsak névleg és adatszerűleg hivatalos dalnoka nemzetének, hanem mélyen és lényegileg az. Levelezése Viktória királynővel a legcsodálatosabb látványt adja, amilyenhez hasonlókért Görögországba kell visszamennünk: az uralkodó és a költő testvériségét a nemzet és a kor nagy céljaiban. Költészete gyökeresen angol, alakjaiban, hangulataiban, a föld, a nép, a történet nagyszerű rajzában, szent civilizátori lelkesedésében és felelősségérzetében, a hagyományok tiszteletében s még formáiban is. Angol idilljei a brit néplélek homéroszi mélyeit tárják föl, eposza az ős nemzeti mondák aranyát bányássza a modern filológus-költő csákányával; s végre a legnemzetibb angol versformát, a Shakespeare versét, az angol *blank verse*-t, ő emelte a modern tökély és rafináltság oly magas fokára, melyről azelőtt senki sem álmodott: versei bűbájos zengésűek és kihangzásúak, egyes sorai magukban remekművek. Helye nemzetének költészetében talán hasonló az Arany János helyéhez a magyar költők között. A tipikus modern költő ő: tipikus modernségében és költő voltában egyaránt: eszközeinek rafináltságában, fegyverzetének tökéletességében éppúgy, mint zenéjének mély és édes zengőségében.

7

Tennyson hatásával kevés modern költő hatása mérkőzhetik. S ez természetes is annál a költőnél, aki voltaképp először teremtette meg a modern élet és gondolat magas zenébe igázásának lehetőségeit. Az új angol líra elképzelhetetlen volna nélküle, s még olyan az övével teljesen ellentétes lelkek is, mint az Oscar Wilde-é, eszközeikben, formáikban mindenestül - olykor szinte a plágiumig - tőle függenek.

Magyarországon sem ismeretlen ő, s a magyar közönség, mely akkor még Arany János bűvölete alatt állott, mohón fogadta az első fordításokat, a fáradhatatlan Szász Károly műveit. De fordító és közönség még akkor csak azt láthatták a nagy brit költőben, aminek meglátásához Arany poézise hozzászoktatta, hozzáedzette szemüket. Ma mást és máshogyan fordítanánk, mást és máshogyan olvasnánk belőle.

1936

A HUMANIZMUS ÉS KORUNK

Nemrég nemzetközi ankétot tartottak Budapesten, „a humanisztikus szellem feladatáról a mai lélek formálásában”. S egy folyóirat szerkesztője avval a kérdéssel fordul hozzám: mit mondtam volna, ha ezen az ankéton részt veszek?

A téma érdekel. Sőt izgat, mintha a saját ügyemről volna szó. *Anch'io*... én is humanista vagyok. Titkos büszkeség fog el, mint egy magas cím és nemes hivatás választottját. De rögtön kételyeim támadnak: mi az a humanista? Mit jelent a „humanisztikus szellem”? Micsoda értelmet lehet adni ennek a szónak napjainkban? Ha őszinte vagyok, azt kell felelnem, amivel a híres Huizinga kezdte felszólalását a budapesti ankét ülésén: „Nem tudom.”

S mégis valahogyan nagyon jól tudom. Minden kétséget kizáróan érzem, mi köt össze ismeretlen emberekkel, akik szintén „humanisták”. S mi köti össze egymással a budapesti ankét legtöbb résztvevőjét is. A köznyelv humanitáson egyszerűen emberiességet, emberszeretetet szokott érteni. Ez a szimpla és köznapi értelmezés szóba se került az ankéton; mégis erre gondolok, amint az elhangzott beszédek szövegét lapozom. Holott mi köze ennek a humanizmus tudományos fogalmához? A történeti és kulturális humanizmus egészen más. Azt nem olyan könnyű értelmezni, legalább korunkhoz való vonatkozásában.

Valamikor könnyűnek látszhatott, s meghatározása nem okozott fejfájást. A humanista egészen különleges, pontosan felismerhető emberfaj volt: azoknak a kasztja, akik a klasszikus nyelvek birtokában az antik műveltség letéteményeseinek érezték magukat. Aki ma is így értené, jóformán csak a görög és latin professzorokat nevezhetné humanistáknak. A budapesti ankét azonban nem görög-latin professzorok ankétja volt, noha résztvevői között ilyenek is szerepeltek.

De a legjelentősebb szereplők némelyike, például Thomas Mann, nyíltan bevallotta a klasszikus nyelvekben való járatlanságát. S a felszólalók beszédeiből rendről rendre kitűnt, hogy a „humanista” szellemirányt, mely felé valamennyien áhítoznak, szinte egytől egyig különbözőképpen értik és képzelik. Gilbert Murray még a „hellénségben való időnkénti megmerülés” szükségét érzi. Thomas Mann számára a humanizmus már csak egy szellemi magatartás: a fanatizmus ellentéte. S Huizinga végül is nem tud más közös vonást találni a különböző értelmezések közt, mint azt, hogy valamennyi oly tárgyakkal való foglalkozásra vonatkozik, melyekről nem lehet egzakt módon ítélkezni. Minden ítélet az ítélkező egyéniségétől függ. A végső mérték maga az *ember*.

A nagynevű tudós okoskodása itt egy kicsit olyanfajta, mint amit a nyelvészet „népetimológiának” szokott nevezni. A történeti humanizmushoz ennek sincs több köze, mint akár a köznyelvi értelmezésnek, mely egyszerűen lefordítja a szót. Igaz, hogy *humanizmus* szó szerint emberiességet jelent. De ez eredetileg éppoly kevéssé vonatkozik valami emberies, azaz egzaktság nélküli tudományra, mint morális emberiességre. Egészen másfajta emberiességről van itt szó: kulturális emberiességről, amit egy tág körű és nemesen hagyományos irodalmi műveltség alakít ki a lélekben. Műveltség, mely az értelmet és érzelmet egyformán iskolázza, nem vet meg semmi emberit, nem mond le semmi megszerzettről vagy megszerezhetőről, s az átöröklött élményekkel egyre gazdagabban, azokat egyre bővítve, halad az emberi szellemnek mind nagyobb bonyolultsága és teljessége felé.

Már az ókorban megszületett a humanizmusnak ez a fogalma. Már a hellenisztikus időben elevenen élt az ideál: kiépíteni a lelki emberséghez ezt a teljességét az irodalmi hagyományból - a klasszikus görög irodalom alapján és annak folytatásával. A „humanizmus” szóban azóta is a szellemi hagyomány nosztalgiája kísért. A kultúra önfenntartási ösztöne.

Evvel a nosztalgiával fordult vissza a reneszánsz az antik műveltség tanulmányához. Ez reakció volt. A kereszténység nem állt a hagyomány alapján. Az Ágostonok megtagadták a Vergiliusokat, s a középkor zelótái oly hangon beszéltek a „pogány" kultúráról, ahogy ma a kommunisták szoktak a „polgári" kultúráról beszélni. Ők nem vágytak az „emberség" kiteljesítésére. Inkább legyőzni és megalázni kívántak mindent, ami pusztán „emberi". Így jelenik meg a humanizmus valóban mint a fanatizmus ellentéte és ellenfele. Visszahatása. Kulturális ellenforradalom.

Mert a fanatizmus mindig forradalmi. Minden fanatikus *tabula rasát* szeretne csinálni, eltörölni a múltat, a létezőt, újraépíteni a világot a saját álma szerint. Ebben van valami rögeszmeszerű. A fanatikus a rögeszme embere, aki egyetlen célra függeszti tekintetét, egyetlen értéket ismer csak, ezen kívül hajlandó mindent kiirtani és sajnálkozás nélkül áldozatul dobni.

A humanista ezzel szemben a teljességre tör, és konzervatív. Ragaszkodik az átöröklött szellemi kincsekhez, visszatér hozzájuk, nem engedi ki őket kezéből semmiféle új célért, divatért vagy rögeszméért Nem mintha ellensége volna az újnak vagy egyoldalú bálványozója a réginek. A reneszánsz humanistái nem elmaradt emberei voltak koruknak, hanem ellenkezőleg a legmodernebbek. Aki erre gondol, azonnal érzi, mennyire nem lehet a humanistát összetéveszteni a régiség szaktudósával: a görögtanárral, aki egy elmúlt kultúra emlékei közé bezárkózva megveti a jelent, és strucc módra bújik el a jövő elől. A humanista nem akarja elzárni a szellem útját. Inkább még nyitni akar neki utakat. Nem azért nyúl vissza a régihez, mert sokallja az újat, hanem azért, mert kevesli. A régivel is az újat gazdagítja. Nagyon téved az, aki a múlt eltüntetésével hiszi leginkább szolgálhatni a jövőt. Múlt nélkül nincs jövő, s mennél gazdagabb a múltad, annál több fonálon kapaszkodhatsz a jövőbe. A forradalmak kultúrája sivár és szegényes. A humanista, ahogy mondtam, kulturális ellenforradalmár. Ő az, aki a múlt szellemi gazdagságát érzi és őrzi, hogy a jövőt gazdagítsa vele.

Mi ok lehet, hogy csak az ókori irodalmak értőjére és ismerőjére korlátozzuk nevét? Thomas Mann úgy hiszi, hogy „tanácsos, sőt szükséges" volna már kiterjeszteni a fogalmat. Történetileg persze az első humanisták a klasszikus görögség avatottjai voltak. Akkor ez jelentette a „kincses múltat", melyben a jövő csírái rejlettek. A reneszánsz idején az antik kultúra tanulmánya egy elvesztett birodalom visszahódítása. Akkor is, máskor is, a humanizmus határozott állásfoglalás, világnézet, mely mindig olyankor jelentkezik mozgalom és szekta gyanánt, ha az emberiség szellemi hagyományának valamely részét (vagy az egészet) feledés vagy pusztulás veszélye fenyegeti. A mai humanistának épp annyi oka van félteni a keresztény örökséget, mint az antikot. S európai műveltségünknek már réges-régen csak kisebb s látszatra közömbösebb részét teszi az antik hagyomány. Mégis a humanista - ma is, mint a reneszánsz idején - féltő aggodalmai közt elsősorban a görög-latin eredetű kultúra szükségességére és szerepére gondol.

Még Thomas Mann maga is arra gondol. Pedig ő nem is tud görögül. De hát a görög-latin kultúrának már jó ideje nem kizárólagos hordozói az ókori nyelvek. Schiller sem tudott görögül, mondja Mann. Tudjuk, hogy Keats sem tudott. Lelküket mégis átitatta Hellasz fénye és költészete. A virág, akármilyen messze van is a gyökértől, a fatető legkisebb ágán is, ugyanabból a nedvből kap, amelyet a gyökér szívott föl. De ha a gyökér elvész, a legtávolabbi virág is kihal. Aki a görög hagyományt félti, a gyökereket félti. Vagy, mondjuk: a törzset, amelyből egész európai kultúránk kihajtott, s amely egységet ád neki, ahogy a törzs ád egységet a fának. Az európai kultúra egységét félti. Amit éppen a görög-latin hagyomány fog eggyé.

Sohasem lehetett több joggal remegni ezért az egységért, mint napjainkban. Az európai kultúra mindig láthatóbban a szétszakadás jeleit mutatja. Egy könyvemben ezt példákon is megmutattam, nyomon követve az irodalom fejlődését. A naturalisztikus törekvések, a helyi színek kultusza, a nemzeti irányzatok, egyformán ebben az irányban hatottak. Mindezekből

logikusan következett a közös gyökértől, az antik hagyománytól való elszakadás, amely viszont megkönnyítette ezeknek az irányzatoknak munkáját. S mindez nemcsak az irodalomra érvényes, hanem az egész szellemi életre. Az iskola, a művészetek, a tudományos és politikai élet mindjobban „megszabadul" a klasszikus formák nyűgétől, melyek nemrég még oly magától értetőek voltak. Lassanként hagyományos erkölcsünktől és logikánktól is megszabadulunk. Minden, ami kultúránkban közös, általános érvényű és összekapcsoló, tekintélyét veszti, s meglazul erejében. Így nyitunk utat - lemondva szellemi ellenállásunkról - a káosznak, a vak erőknek, melyek máris elpusztítással fenyegetnek.

Ahogy mondtam: kultúránk egységének (ami az életet jelenti) még sohasem volt ilyen válsága. Fanatikus képrombolások akadtak; de az új eszme, amelynek nevében a képrombolás történt, maga is a közös kultúra gyökeréből nőtt ki. A kereszténység fanatizmusa veszélyeztethette az antik örökség egy részét, de maga is antik örökség volt, benne is egység és hagyomány élt tovább, ha megszegényedve és megcsonkulva is. A humanistának nem volt egyéb feladata, mint kiteljesíteni és visszahódítani. Ma azonban magát az egység és hagyomány elvét kell megmenteni. A hely és pillanat lázadásának korát éljük. Nemzetek és társadalmi osztályok külön erkölcsöt s külön kultúrát igényelnek, s készek a közös hagyományt azonnal megtagadni, mihelyt ápolása nem szolgálja az ő külön érdekeiket. Maga a kor, a pillanat is szeretné megtagadni az átöröklött s minden következő korokra nézve érvényes kultúrát, s az újat, az életszerűt követeli, ami csak az övé legyen, a koré, az életé, a pillanaté! Egész országok, nagy birodalmak nyíltan, hivatalosan és hatalmi szóval kikapcsolták magukat a kulturális hagyomány évezredes folyamából, s oly kultúráról álmodnak, mely nem lenne egyéb küzdelmeiknek harci eszközénél.

Szóval műveltségünk egész területét a forradalom és fanatizmus szelleme borítja el. Ebben a válságos helyzetben halkan és félénken mégis (úgy érzem) bizonyos szektaszerűséggel, jelentkeznek a humanisztikus mozgalmak. A humanisták összetartanak, és megismerik egymást, akár valamikor a Petrarcák korában; de nem körmondataik szép latinságáról, hanem szellemük belső latinságáról. Az öröklött kultúra őrei ők: latinok, még ha nem is tudnak latinul. Humanisták mégha nem is tudják, mi az a humanizmus. Egyelőre azonban inkább hasonlítanak a középkori szerzeteshez, aki a fenyegető barbárság közepette cellájában dugdosta féltett latin könyveit, óva és tartogatva a szellemi kincset egy jobb jövendő számára, mely majdan ismét megbecsülni tudja, mint a reneszánsz gőgös literátorához, akinek tömegek tapsoltak, s fejedelmek hízelkedtek. Csendes őrök, csöppet sem harciasak; s a küzdő század gyermekei megvetik őket, és arról vádolják, hogy szökevény gyanánt kivonták magukat az Élet sodrából, s az Ember nagy ügyét cserbenhagyták.

Valójában nincs igazabb harcosa az Életnek, mint a humanista, az Ember ügyének nincs hasznosabb szolgája. A legveszélyeztetettebb pontot őrzi ő, s kulturális embersége mindinkább azonosul a morális emberséggel. Táborok állnak egymással szemben, fegyverek, melyek közül nem egy magában elegendő századok alkotásait napok alatt megsemmisíteni. Egy új háború talán nemcsak emberek tömegeinek kiirtója, hanem, ahogy mondani szokták, kultúránk végítélete lesz, az emberrel és kultúrájával azonban senki sem törődik! Nemzetek, osztályok, pártok és eszmék el vannak foglalva önmagukkal, a saját küzdelmeikkel és érdekeikkel. Az Ember ügye nem ügye senkinek. Minden kis országnak akad féltője; a „nemzeti kincs" és „nemzeti lélek" mindenütt fanatikus oltalmazókra, elszánt védőkre talál. A föld, a tornyok, a házak védőre találnak. De ki védi meg az Ember kincsét, az Ember lelkét, a kultúrát, amit pár évezred nagyszerű munkájával fölhalmozott, kiépített magának? A legmagasabbat, amit az ember alkotni bírt! S ami egészében maga az ember, az emberiség szelleme és öntudata! A kis csoport, amely ezeket védi, és kész őrizni s rejtegetni a kezdődő barbár idők viharai között, valóban megérdemli a „humanista" nevet, mert amit tesz, s amit képvisel, a legtisztább „humanizmus", azaz emberiesség.

Ezt mondtam volna el, mentül hangosabban, ha a humanista ankét szónokai között hivatva lettem volna szavamat fölemelni.

1937

[BESZÉDE A BAUMGARTEN-DÍJAK KIOSZTÁSAKOR]

Mélyen tisztelt Közönség,

engedjék meg, hogy ebből a különös alkalomból, amikor jubiláris évéhez közelgő alapítványunk hivatalos és alkotmányában előírt évi aktusán túl az érzelmek és emlékezés ünnepét üli, én is kilépjek egy pillanatra a személytelenségből. Ahelyett hogy mint más években tettem, tárgyilagosan csak az intézmény kezelésénél követett elveket és szándékokat fejteném ki, hadd idézzem fel legalább futólag a magam emlékeit is, melyeket az intézmény atyjáról és alapítójáról őrzök. Talán hozzájárul ez ahhoz a képhez, melyet az előttem szólók nemes alakjáról megrajzoltak, s kissé megvilágítja az alapítvány keletkezésének történetét is.

Sajnos, nem dicsekedhetem avval, hogy bizalmas és hosszabb időn át tartó barátság fűzött volna Baumgarten Ferenchez. A kiváló szellemű férfiú, ki épp ma egy évtizede hunyta le utoljára szemét a Tátra bércei közt, külföldön töltötte éveit, s csak rövid látogatásokra került haza. Én csak egyetlenegy ilyen látogatása alkalmából találkoztam vele, kevéssel halála előtt; mindaddig csak írását ismertem. Írását azonban jól ismertem. Finom, szálkás betűit akkor láttam először, mikor C. F. Meyerről szóló híres könyvét ismeretlenül elküldte címemre. Kísérőlevele szerényen, szinte félénken indokolta az ajándékot.

A könyv érdekelt, s válaszom valamelyes levelezésbe hozott a szerzővel. Ez a levelezés nem mondható sem nagyarányúnak, sem sűrűnek. Én már abban az időben a képzelhető legrosszabb levélíró voltam. S ő is inkább csak egy-egy rövid üdvözletet küldött, képes levelezőlapot, a különböző városokból, ahol utazásai közt megfordult. Mégis, ezeket a kurta üdvözleteket lassankint intim látogatóimnak éreztem, a finom, szálkás betűk mint egy szűkszavú, de hűséges barát igéi, vigasztaltak nem egy csüggedt pillanatban. Rossz évek voltak azok, elég ok volt a csüggedésre.

Egyszer aztán pesti bélyegzővel röpült hozzám a jól ismert írás. Baumgarten Pesten volt, betegen feküdt egy hotelben. Ekkor meglátogattam, s ő néhány nap múlva - amint jobban lett - visszaadta a látogatást. Így ismerkedtünk meg, s töltöttünk együtt két délutánt: ez volt első és utolsó találkozásunk. Igaz, hogy jó hosszú délutánok voltak; kivált a második. Hárman voltunk, a feleségemmel. A társalgás az egész idő alatt irodalomról folyt. Tájékozottabb s egyben szellemesebb csevegőt alig lehet elképzelni erről a témáról, mint Baumgarten volt. De éppoly virtuóz módon kérdezett, mint beszélt. Alig van nevesebb külföldi vagy magyar író, akinek neve föl nem vetődött volna ezen az estén, s mindenkiről kíváncsi volt a véleményemre. Bizonyos szellemi közösség érzésével váltunk el egymástól, amelyet különben, könyveink révén, már előlegeztünk is.

Nemsokára elutazása után levelet kaptam tőle Berlinből. Pár szóval értesített, hogy halála esetére irodalmi alapítványt akar létesíteni szülőhazájának írói számára, s arra kért, vállaljam el ennek az alapítványnak kezelését. Bevallom, hogy ez a levél meglepett, és zavarba hozott. A tervezett alapítvány jelentőségét nem sejtettem. Baumgarten vagyoni helyzetéről fogalmam sem volt. De fiatalos külseje paradox színt adott előttem annak a ténynek, hogy haláláról beszélt. „Miért gondol a halálra? - tűnődtem. - Hiszen talán fiatalabb, mint én.” Ebben az értelemben is válaszoltam neki, szándékosan könnyed, szinte évődő hangon. Egész tervét akadémikus ábrándként kezeltem, amelynek kivitelére valószínűleg úgysem kerül a sor.

Erre a levélre nem kaptam feleletet. Baumgarten eltűnt látóhatáromból, s jó darabig nem tudtam róla semmit. Érintkezésem nem is volt több vele az életben.

1926 karácsonyát Újtátrafüreden töltöttem, ott fejeztem be legnagyobb terjedelmű munkámat, a *Halálfiai*-t. Nem sejtettem, hogy pár lépésnyire tőlem, a szomszéd szállodában ugyanekkor tölti utolsó heteit az az ember, kinek halála az én sorsomra s az egész magyar irodalomra oly váratlan és jelentős hatással lesz. Utólag értesültem róla, hogy Pesten átutaztában engem is keresett, de már nem talált otthon. S azt, hogy a Tátrában pár napig úgyszólván szomszédok voltunk, csak az újságközleményekből tudtam meg, melyek halálát adták hírül és a nagyszerű örökséget, amit a magyar írókra hagyott.

Csak akkor döbbentem rá a súlyos feladatra és felelősségre is, amelyre engem kijelölt, amelyet vállaimra vetett. Éreztem, hogy egészen szokatlan egyénre szabott megbízásról van itt szó, nem személytelen és szokványos hivatalról, amilyent minden lelkiismeretes és hozzá értő ember egyformán betölthet. Baumgarten azt akarta, hogy ajándékának részeseit az én ítéletem válassza ki, az én ízlésem jelölje meg, s aki az irodalom törvényeit és lényegét ismeri, bizonnyal bölcsnek is fogja találni azt a rendelkezését, hogy irodalmi kérdések eldöntését nem valami testületre vagy szervezetre, hanem egy író irodalmi lelkiismeretére bízta. Annál inkább megnehezítette ez a rendelkezés az én helyzetemet, egyformán lehetetlenné téve azt is, hogy a feladat elől kitérjek, azt is, hogy annak teljesítésénél egyszerűen valamely megállapodott vagy többé-kevésbé hivatalos közvélemény ítéleteit foganatosítsam. Nem! Vállalnom kellett a teljes felelősséget, hacsak nem akartam megcsalni várakozását és az ő alapítványát tőle idegen szempontok és ítéletek befolyásának engedni át. Hisz ő pontosan az én szempontjaimat helyeselte, s az én ítéletemben bízott, s még utódom kiválasztását is énrám magamra bízta.

Nehéz helyzetben voltam, melyet csak némileg enyhített az a körülmény, hogy kurátortársam, Baumgarten kitűnő barátja, dr. Basch Lóránt, megosztotta velem a felelősség egy részét, különösen ami az alapítvány jogi és emberi, szociális vonatkozásait illeti. Az irodalmi felelősség könnyítésére nem volt más mód, mint az alapítvány alkotmányának körülbástyázása oly módon, hogy ítéleteinket és elhatározásainkat kiváló kritikusok és irodalmi szakemberek tanácsa és ellenőrzése gyámolítsa. Az alapítvány tanácsadó testületére gondolok, amely csodálatos önzetlenséggel s a legtisztább irodalmi szempontok által vezéreltetve állott munkánk mellé.

Szükségesnek érzem, hogy itt, alapítványunknak ez ünnepi és jubiláris tényked̈ése alkalmából nyilvános köszönetet mondjak ezeknek az önzetlen munkatársainknak. Külön kell megemlékeznem azokról, akiket időközben elragadott a halál, s akikből az alapítvány történetének első halottjai váltak, hagyományt és múltat jelentve a fiatal intézmény számára. Ambrus Zoltán neve mellett az Osvát Ernőé, a Mikes Lajosé és a legutóbb elhunyt Kosztolányi Dezsőé, oly hagyományt adnak, amelyre ez az alapítvány mindig büszkén hivatkozhatik, s amelyre visszatekintve erőt és irányt nyerhet jövendő működésében.

De erőt és irányt adhat és büszkén idézhető hagyományt jelent már az a másik névsor is, amelyet az alapítvány évdíjasainak neveiből lehet összeállítani, s amely eddigi működésünk eredményét mutatja. Évenkénti összejöveteleink alkalmából nemegyszer fejtettem ki már azokat az elveket és meggondolásokat, melyek a díjak odaítélésénél vezettek; olykor szükségesnek éreztem minden lehetséges félreértéssel és időnkénti támadással szemben megvilágítani igazi céljainkat és eszményeinket. Talán nem kell most, hogy ismételjem ezeket a fejtegetéseket; az alapítvány elérte azt az időpontot, amikor múltja, cselekedetei magukért beszélnek.

1937

THOMAS MANN LEVELE

Thomas Mann nyílt levelet intézett a bonni egyetemhez, mely megfosztotta díszdoktorságától.

Nem arról akarunk beszélni, ami ebben a levélben politika. Birodalmak és vezérek nem érdekelnek. A levél tartalmát vizsgálni nincsen szándékunkban.

Annál inkább izgat a szerző magatartása. A hang, ahogy megszólal, megkap és lenyűgöz. Egy nagy írástudó a XX. században. Dante leveleire gondolunk, melyeket korának fejedelmeihez intézett, s eláll a lélegzetünk.

Soha egyenesebben nem nézett farkasszemet a szellem a hatalommal. Soha tisztábban nem fogalmazta mondanivalóját.

Íme, az igazi, a klasszikus ellentét, iskolapélda. Íme, az örök harc egy jelenete, mely az emberiség igazi harca, végig a történelmen. Mert, hogy egyik sereg szemben áll a másik sereggel, az esetleges és nem nagyon fontos, az idők távlatában. A lényeges mindig és mindenütt az volt, ahogy a sereg szemben áll a seregtelennel, a magányossal, a fegyvertelennel. Aki mégis egy csöppet se gyöngébb őnála. Akivel kezdettől fogva harcol, akit máig sem tudott legyőzni. Ámbár talán sohasem volt oly közel a győzelemhez, mint ma.

Remegve, elfojtódottan figyeljük a harci párbeszédet, időleges és bizonytalan sáncaink mögül. Mitológiai jelenetnek vagyunk tanúi, homéri szócsatának. Pedig csak egy modern író van előttünk, szemüveges, nyugodt és tárgyias beszédű, csak néha futja el a belső indulat. Szerény, polgári modor, távol a tragikus fenségtől. Mi láttuk Szókratészt a méregpohárral, Senecát a fürdőkádban, Dantét a kolduslépcsőn... „Ha hazámban maradtam, vagy oda visszatértem volna, valószínűleg már nem volnék életben.”

Mi teszi harcossá ezt a tiszta művészt, aki mindig csak szemlélő volt és nem cselekvő? Mi az, ami ily tragikusan és mindig újra csatába vonja a szellemet, melynek természete pedig épp az, hogy ne csatázzon? Hogy kívülről és fölülről nézze a csatát! Mi teszi a pártnélküliséget pártállássá? a magányost önmagában is haddá és seregek kényszerű ellenfelévé?

Thomas Mann maga beszél, a maga nevében. Fénylő, tanáros szemüvege alól a legfinomabb szellemek egyike néz a hatalom farkasszemeibe. Aki szemben áll vele, nem érti őt. Örök, legyőzhetetlen, mitikus ellenség; neve, mint a bibliai ördögé: légió.

1937

AZ IGNOTUS-ÜGY

Őszintén szólva, nincs sok kedvem felelni Ignotus meg-megújuló panaszaira. Nem is érzem magam illetékesnek; hisz fő-fő sérelme arra az időre nyúlik vissza, mikor a *Nyugat* tényke-déseiért még nem engem illetett elsősorban a felelősség. Ignotus alighanem csak taktikai okokból tisztel meg engem avval, hogy vádjait az én vállamra veti. Bevallom, úgy érzem, ez a taktika nem méltó hozzá.

De most egy újabb panasza van, friss vád, ami már egészen nekem szól. Azt hányja sze-memre, hogy egy nagy *Nyugat*-interjúban nem említettem az ő nevét Ady Endre és Osvát Ernő neve mellett. Holott én azon a helyen egyáltalán nem említettem élő ember nevét. Nem említettem Fenyő Miksáét sem: pedig az is ott állt az első *Nyugat*-szám címlapján. Schöpflin Aladárt sem említettem. És Gellért Oszkárt, akinél jobban senki össze nem forrott a *Nyugat*-tal. Csupán halottjainkat említettem, a *Nyugat* nagy halottjainak szellemét idéztem. Csak nem kívánja Ignotus, hogy őt is nagy halottjaink között soroljuk föl?

Nem, Ignotus él még, és közöttünk is él, ha el is ment tőlünk. Szelleme nyomai bizonnyal meglátszanak a *Nyugat*-on. Mégis - hadd legyek egészen őszinte - nem tudnám, mikor a *Nyugat*-ról van szó, az ő nevét is egy sorban s ugyanavval a nyomatékkal idézni programul, mint az Adyét s Osvátét. Ignotus, jóval idősebb valamennyiünknél, inkább reprezentatív vezérünk volt, mint irányadónk (ami különben nem is akart lenni, hisz bálványként tisztelte a szabadságot). Ahogy egyszer írtam: Agamemnónunk volt, Ady-Akhilleusz mellett. Az *Iliász* hőse azonban Akhilleusz, és nem Agamemnón. A *Nyugat* hőskorának igazi eszményét az Ady alakja képviseli, Ady jelentőségét senkié sem közelítheti meg.

Voltaképpeni szerkesztőnk pedig Osvát Ernő volt, az első számtól kezdve haláláig. Folyó-iratunk irányát az ő szelleme szabta meg, a tiszta irodalmiság szelleme. Ignotusé már távolabb volt a tiszta irodalmiságtól. Ő nemzedékének politikai és zsurnalisztikus terheltségét hozta magával. Ebben élesen különvált mitőlünk. Érdeklődése az aktuális politika kérdéseibe kap-csolódott, melyet mi megvetettünk. Nem mintha mi is nem politizáltunk volna: Ady is politizált. De ez másfajta politika volt, költők politikája, mely távoli, örök és merész csilla-gokra szögezte tekintetét, s nem az adott helyzet célszerűségeire és szükségleteire. Ezt a politikát nem éreztük ellenkezőnek a tiszta irodalmiság szellemével. Ignotusé azonban idegen volt számunkra; s amint fokozatosan megszűnt költő lenni, mind kevesebb szellemi kapocs kötött vele össze.

Mégsem feledjük el, mivel tartozunk a nagyszerű írónak, aki kész tekintélyével és kivételes képességeivel mellénk állt, és harcolt értünk, mikor egy ország csihései voltunk. A *Nyugat* törekvéseit nem ő sugalmazta; de ő segített azokat diadalra vinni. Tiszteljük őt, mint költőt, mint harcost, s egykori vezérünket. Eszünk ágában sincs nevét valaha szándékosan elhallgat-ni; de még kevésbé megyünk utána a kicsinyes sértődések, szisszenős hiúságok tüskerétjeire. Minden szavára tudunk mentséget. De milyen szomorú, hogy éppen Ignotust így kell kímélnünk és mentegetnünk önmagunk előtt!

Mit gondoljak, mikor, annyi évek óta Bécsben élve, még mindig az „elvett" főszerkesztői rangot emlegeti, s engem vádol, hogy a „helyén ülök"? Egy üres címet sirat? vagy netán mun-kámat is irigyli? A *Nyugat*-ot szerkeszteni nem nagy öröm, inkább gond és robot. Én nem vagyok főszerkesztő, csak egyszerű ügy- és nyűgvivő szerkesztő. Valósággal a nyakamba szakadt ez, mikor Móricz Zsigmond megvált a szerkesztéstől (Ignotus már rég nem volt velünk akkor). Vállaltam, mert nem volt más alkalmas megoldás. Címem nem lett tőle na-

gyobb: hisz én a szerkesztői címet viseltem már 1917 óta. Honoráriumom sem emelkedett, egyetlen fillérrel sem. Csak éppen hogy a robot szakadt rám.

Vállalná Ignotus ugyanezt a robotot, ugyanezekkel a feltételekkel?

1937

PUSKIN

Hölgyeim és Uraim!

Mi magyarok abban a kivételes helyzetben vagyunk, hogy Puskin egyik legnagyobb és valósággal mézédes költeményét, az *Anyegin*-t tökéletes illúziót keltő fordításban olvashatjuk. Mi nemcsak egy nevet ünneplünk Puskin ünnepén. Nem csupán egy idegen nemzet költőjét ünnepeljük, akinek nagyságáról legfeljebb közvetett sejtelmünk lehet; ünnepünk nemcsak az irodalomtörténeti tudat és a nemzetközi udvariasság ünnepe. Mi úgy ünnepelhetjük Puskint, mintha a magunk költője volna. Költészete lelkünknek egy részévé lett, akár valamelyik nagy magyar költőé. Ifjúságunk költője: akire emlékezni annyi, mint az ifjúságra, a tavaszra emlékezni. Tavasz, te szerelem idénye, jöttöd mily bánatos nekem! Akármilyen bánatos a tavasz, mégiscsak tavasz az; csupa édes-vidám szín és friss-meleg valóság. Ilyen nekünk Puskin költészete. Mi nem az irodalomtörténet avult romantikusát látjuk a nagy orosz dalnokban, nem a byroni pesszimizmus képviselőjét. Számunkra otthonos ő és derűs. Az orosz otthonok illata árad belőle. Virágos mezők lehelete! Ebben a levegőben a pózok elvesztik hitelüket, a byroni hős realisztikusan s némi öngúnnyal ábrázolt világfivá válik, de a hősnő, a kedves Tatjána mintha rokonunk volna... A miliő mindennél fontosabb lesz, a döntő szerepet a részletek veszik át - üdén ömlő, könnyű gazdagsága a részleteknek! Frissek, élesek és mégis levegősek. Itt érzem először azt a bűbájos „orosz ízt” az irodalomban, amely a nagy regényíró munkáiból oly jó ismerősöm. Az *Anyegin* számomra az első orosz regény - noha amellett megmarad igazi lírának, édes-bús, tündéries poézisnek.

De jól tudom, hogy az *Anyegin* még nem az egész Puskin. Sőt, talán nem is a legmagasabb csúcsa a puskini hegyláncoknak. Ködökön és messzeségeken át tökéletlen fordításokból és prózai kivonatokból próbálok fogalmat alkotni a többi csúcsokról. Regények, drámák és a nagy hírű lírai életmű, amelyről azt mondják, akik eredetiben ismerhetik, hogy nincsen zeneibb az egész világirodalomban. Lehet, hogy igazságtalanság Puskint az *Anyegin*-on keresztül látni. Milyen más lehet például az a költemény, amelynek címe: *Cigányok* - milyen más és milyen hatalmas! A kedélyes udvarházak eleven és bizalmas levegője után a vad Kaukázus bérceinek szabadon süvöltő szelei! A nomád és morál nélküli cigányság élete, a zordon természet szűz fenségű szcenáriájában. S micsoda emberi tragédiát helyez el Puskin ebbe a miliőbe. Szociális regény lehetne ez, vagy görög dráma!

A primitív erkölcs összeütközése a kultúra „moráljával” - a különböző kultúrfokok világnézetének összeférhetetlensége -, örök és biztos csődje a kultúrlélek új, regényes nosztalgiájának a primitív élet felé: nem egy modern regény elemezte ezeket azóta! A szabadság szomjának drámája, amely ebben a néger vérű, ifjú költőben égett. Ő is a szabadság költője volt, mint Petőfi... Csakhogy ő nem élt meg szabadságharcot soha, a várok udvarának nehéz légkörében fulladozott haláláig. S a halál nem a forradalom csataterén érte utol, hanem nyomorult párbajban, melyet az udvari intrika kényszerített reá. Alakja sohasem tűnhetett föl időszerűbbnek és tragikusabbnak, mint napjainkban. Ez a mélységes, kiirthatatlan és reménytelen vágya a szabadságnak különös hangsúlyt kap a modern diktatúrák árnyékában. A várok nem uralkodnak többé, s olykor minket is el-elfog a vágy, mint a Puskin hősét, kitörni innen, itthagyni ezt a zsarnoki, rideg és pusztító civilizációt, s visszamenekülni valami naiv és primitív világba, ősi indulatok, bujdosó cigányok és vad hegyek közé... Igen, Puskin a tavasz költője - egyúttal a szabadságé is, s ünnepét stílszerűen tartjuk ebben a márciusban, szinte közvetlen a Petőfié mellett. Mi, akik Petőfi népének valljuk magunkat, Puskint sem érezhetjük egészen idegennek. Minden időbeli és nyelvi távolság ellenére hozzánk is szól ő, mikor egyik utolsó versében mintegy költői végrendelet gyanánt büszkén énekli, amit előre lát:

a nép sokáig még szeret, emleget,
mert a szabadság szent jogait s a Jót
daloltam én e durva korban.

1937

MAGYAR PROUST

Mióta *Az európai irodalom története*-t befejeztem, nemigen írok többé írókról és irodalomról. Az igazat megvallva nem is sokat olvasok; noha minden éppúgy érdekel, mint azelőtt. De az élet rövid, és annyi munka vár még! Mint akinek a maga mondanivalója is túl sok, s fél, hogy azt sem lesz ideje elmondani...

Most mégis fel kell figyelnem egy könyvre. Szükségét érzem, hogy beszéljek róla, ha csak futtában is. A magyar Proustról van szó.

Óhatatlan izgalommal fogom a kezembe, sietek föllapozni kedves helyeimet. Az ismert szöveg új varázst kap: mintha most olvasnám először, amint anyanyelvemen keresztül olvasom. S azokra gondolok, akik csakugyan így, magyarul fogják olvasni először... Milyen élmény lehet, semmi máshoz nem mérhető, különös élmény! Mert ha igaz is, hogy a fordítás mindig sok mindent kényszerül elejteni..., Akkor is, nem ad-e legalább valami másnemű kárpótlást az anyanyelv sajátos közvetlensége, aminek hatását soha semmiféle más nyelven meg nem kaphatod? S kivált, mikor olyanfajta stílről van szó, mint a Prousté? Amelynek még a született francia számára is titkai vannak s idegen ízei... S egyáltalán, olyan könyvről, mint az *Eltűnt idő*. Mert hisz ez nem valami akármilyen újdonság, egy regény a sok közt, amik jönnek és tűnnek! Ez maga korunk Nagy Könyve, a világirodalom utolsó klasszikusa. Egy mai Dante, noha prózában és túlvilág nélkül (de így sem nélkülözi sem a poklot, sem a paradicsomokat)... Egy új Balzac, a század krónikája s enciklopédiája, amit anyanyelvünkön bírni annyi, mint a század egész európaiságát magyar szavakban lélegzeni, a magyar szellem kincsévé és hódításává hasonlítani...

Az angol Proust-fordítást, Scott Moncrieff művét, Albion kritikusai egyértelműleg az angol nyelv nagy próbájának s az angol irodalmiság sokat ígérő új erőforrásának tekintik. Az angolok most kezdenek rájönni a műfordítás nagy feladatainak gyönyörére és dicsőségére, amint lassan átveszik a németek kulturális szerepét, amelyet Goethe nemzete az utolsó években egyre kevésbé tud teljesíteni. A magyarnak nincs ilyen kulturális szerepe és hatása Európában. Ha fordít, csak a maga számára fordít, önnön gyönyörűségére és szellemi gazdagodására. S valaki, aki ellenséges szemekkel nézné népünket és műveltségünket, rosszakaratúlag talán azt kérdezhetné: micsoda túlméretezés, micsoda szellemi sznobság ez, ennek a kicsiny, ismeretlen s nem is árja származású, nem is indogermán nyelvű népnek, mely itt él az európai civilizáció határszélein, ezer veszély és ébredező barbárság árnyékában, mi szüksége, vagy mi joga Nyugat kultúrájának legkényesebb virágai felé nyúlni, mindent akarni, ami szellem, finomság, „kvintesszencia", fiatal és Ázsiából hozott nyelvének iramával utolérni, ami leginkább előreszaladt az európai lélek nyugtalan varázsmezején?

De - ki tudja? - ez a túlméretezés, ez a szellemi sznobság talán legnagyobb dicsősége, legfőbb létjoga ma szegény, viharvert magyarságunknak, s talán nem sejtett gyümölcsök fakadnak belőle. A magyar Proust csak nekünk magunknak szól, jóformán csak egypár embernek, s nem teljesít világmissziót, mint az angol. De micsoda nevelő hatással lehet így is, ezen az egypár emberen keresztül is, és ha csak az írók olvassák is! Mindazok, akik rég szerették volna olvasni, de eddig visszariadtak a francia szöveg nehézségeitől... Proust nemcsak egy elmúlt kor összefoglalása, a XIX. század szellemének végső kivirágzása. Ahogy Dante műve sem csupán a „középkor enciklopédiája", hanem egyúttal az újkor szellemének első megmozdulása és válhatatlan sugallója.

Proustban is új szellem mozdul meg, és hatályos sugalmak varázslanak. Nehéz és szokatlan mondataiban ez az új szellem torlódik, bugyborog és árad: amelynek minden üveg szűk nyakú, és minden zsilip szakadozó. Nem célom most bírálatot írni Gyergyai Albert fordításáról, aki mint valami szelíd és félénk erőművész, aggályos lelkiismerettel küzdi és birkózza magát e mondatok végeláthatatlan csatasorain keresztül. A vállalkozás hősies. Proust szövege több tudást kíván a fordítótól, mint akármilyen súlyos tanulmány, s nem kisebb költői érzéket, mintha vers volna. Gyergyai fordítása olyan valakié, aki nemcsak a francia irodalom legkomolyabb szakértője, hanem egyúttal finom, olykor szinte lírai gyöngédségű stiliszta. Ezt a fordítást most kezdem összehasonlítgatni, oda-odarakva az eredeti mellé, avval az élvezettel, ami az ilyenféle összehasonlítást mindig kísérni szokta. Sok órát fogok tölteni vele. De ezekkel a sorokkal nem tudok várni addig. És ez nem is irodalmi kritika, csak egyszerű híradás, örömnyilvánítás, amint a könyv asztalomra röppent, csöngetés az új vendég elé, akit áhítatos tolmács szerény palotánkba kísér... Ahogy mondtam, keveset olvasok mostanában; de Prousttól nem sajnálom az időt újraolvasni, noha idő sok kell hozzá, és az élet röpül. S aki még nem olvasta, annak is hadd mondjam: előtted áll valami, amitől kár volna megfosztanod magad: egyike azoknak a nagy szellemi élményeknek, amik ma annyira ritkák már. Egy egészen nagy író, mint a régi nagyok, s aki mégis modern még és egészen friss! Siess olvasni, s légy hálás annak, aki lehetővé tette számodra életednek ezt a gazdagodását.

1937

TEHETSÉGVESZTÉS - VISSZAMENŐLEG

Egy folyóirat körkérdést intéz hozzám: nyilatkozzak Thomas Mann egy kijelentéséről, mely (a körkérdéshez mellékelt fordítás szerint) így hangzik: „Meggyőződésem, hogy az a költő, aki ma emberies állásfoglalás dolgában az embernek a politikában felvetett létkérdésére megtagadja a választ, s a szellemet az érdeknek elárulja, a szellem terén is elveszett ember. El fog senyvedni, éspedig nemcsak azért, mert költői mivoltát és tehetségét veszíti el, és soha többé semmi valamirevaló alkotás nem telik ki tőle - hanem még hajdani műve is, melyet bűnének elkövetése előtt teremtett, s mely valaha jó volt, megszűnik jó lenni, hogy szemünk láttára váljék porrá. Példák lebegnek szemem előtt." Ez hát a kijelentés, amelyre nézve az említett folyóirat helyesnek látta „irodalmi és művészeti életünk több kiválóságának" véleményét kikérdezni.

Hadd feleljek itt, a magam helyén, a *Nyugat*-ban. A kérdés csöppet sem elméleti és akadémikus. Van benne valami támadó, felelősségre vonó, hogy ne mondjam, terrorisztikus. Lássuk, költő, mit fogsz most mondani, most végre sarokba vagy szorítva! Ha nem vallod magad azonnal és fenntartás nélkül pártunk tagjának és világnézetünk harcosának, nem is vagy többé költő, sőt nem is voltál soha! Nem kisebb ember, mint Thomas Mann, olvassa fejedre az ítéletet! S ha nem felelsz, vagy ellenvéleményed van: hallgatásod vagy ellentmondásod egyformán megbélyegez.

Úgy érzem, a dilemmának ilyetén fölvetése, mint harcmód, éppen nem lovagias, s még kevésbé liberális. De hát nem élünk a szabadelvűség korában. A liberálizmus ma már többnyire csak pártállás, nem pedig szellemi attitűd, mely tiszteli az emberi vélemény jogait és szabadságát. Igazi liberális szellem sohasem tenné azt, hogy az ellenfél jóhiszeműségét eleve meggyanúsítsa, vagy őszinteségét kényelmetlenné tegye.

Azért mondtam el ezt, mert az illető folyóirat, mely a szóban forgó kérdést fölvetette, liberálisnak vallja magát. Kritikám e folyóiratnak szól - és nem Thomas Mann-nak. A nagy német író csak a saját érzésének adott hangot, csak véleményét fejezte ki. Szavaiból lesújtó ítélet szól: de senkit sem akart terrorizálni. Érzése élményeiből fakadt, ítélete mélyen önmagából, erkölcsi indulatából, írói lelkiismeretéből. Kijelentése mindenesetre különös kérdéseket kavar föl, s legalább így kiszakítva kissé meghökkenti logikánkat. Hogyan válhatik rosszá egy mű, ami egyszer jó volt, akármit is vétkezik később alkotója? S kivált ha ez a vétség csak annyi, hogy - hallgat... A halott műve nem „szűnik meg jó lenni" azért, mert a szerzője ma hallgat. X. Y. műve azonban „szemünk előtt válik porrá". De ha X. Y. véletlenül tegnapelőtt belehalt volna influenzájába, akkor ugyanez a mű ma is teljes fényében ragyogna? Mindez tökéletes képtelenség, ha nem Thomas Mann mondja, s nem a mai német helyzet apokaliptikus hangulatában mondja.

És mégis - hogy végül is ne térjek ki a fogós kérdés elől, s őszintén tárjam föl véleményemet - Thomas Mann gondolatával lényegben nagyon egyetértek. „A költő, aki a szellemet az érdeknek elárulja, a szellem terén is elveszett ember." „El fog senyvedni, és soha többé semmi valamirevaló alkotás sem telik ki tőle." Hozzáteszem, hogy eddig sem telhetett ki. Hajdani művéről nem azt mondanám, hogy „megszűnik jó lenni", hanem azt, hogy sohasem lehetett igazán jó. Mert aki igazán jó alkotásra képes (azon a legmagasabb nívón, amelyre most gondolok), az nem olyan fából van faragva, hogy „a szellemet az érdeknek" valaha is el tudná árulni.

1937

FOGARAS

1937. karácsony

Három évig éltem Fogarason.

Fogaras a régi Magyarország délkeleti csücskében feküdt, a természetes határt alkotó havasok alatt. Még a boldog, történelem előtti időben volt ez, a magyar földet egyetlen testként tartottuk számon, szinte mintha egy élőlény volna. Aki akkoriban már újságot olvasott, jól emlékszik az időjárásjelentésekből, hogy az ország leghidegebb pontja Botfalu volt, nyomban utána Fogaras következett.

Fogaras messze volt. Mondhatnám, távol sarkvidékén e magyar glóbusznak. Mikor először odautaztam, meg kellett állapítanom, hogy Velencébe hamarabb elértem volna. Brassóig vagy Szebenig kellett menni, onnan aztán kínos vicinális vitt még, hosszú órákon át. Én nem is igen utaztam egyfolytában, megszálltam Kolozsvárott vagy Szebenben. Volt úgy, hogy megnéztem útközben Tordát is. Ettem elég tordai pogácsát. Jártam föl és alá, a vasúti góchelyek peronán, Tövisen vagy Aranyosgyéresen. A hegyek mind morcabban néztek le rám, és elém sorakoztak. Mire Fogarasig értem, egy szikrázó fal állott előttem, kemény óriások sora, mely minden utat elzárni látszott.

Itt voltam a világ végén. Túlnan már a Balkán kezdődött, az idegenség. Sőt ez is már egy kicsit Balkán volt. Már Balkán, de egyúttal még Erdély, tündérkert. A Jókai, a Jósika, a Kemény Zsigmond, a Cserei Mihály Erdélye. Létezik-e vajon valami külön „transzilván" jelleg a tájakban, van-e igazán egységes hangulata ennek a szerencsétlen tartománynak? Nemrég olvastam egy cikket az *Erdélyi Helikon*-ban, melynek írója tagadja ezt. Talán, mint erdélyi ember, nem érzi már az erdélyiséget, mint ahogy nem érezzük a levegő ízét, amelyet beszívunk. Én, aki messziről jöttem Erdélybe, halálomig őrzöm magamban az erdélyi táj félreismerhetetlen és semmihez sem hasonlítható hangulatát, mely úgy különbözik az én Dunántúlomtól, mint a barna a kéktől.

Csakhogy ennek az egyetlen erdélyiségnek két sarka van, polaritása, mint a mágneseknek. Fogaras a túlsó sarkon volt, a balkáni sarkon. Nekem most utólag úgy tetszik, hogy már mikor először átmentem a piacterén, éreztem a Balkánt magam körül, mint barbár áradást. Éreztem, hogy növekszik az ár; iskola és hivatal csak reménytelen s elfúló védművek itt. Én úgy jöttem, mint a civilizátor; mint ifjú római valami távol provinciába. Sanda, fekete bivalyokat láttam és idegen nyelvű [...] népet. A tündérkertből már csak a vár volt meg, a régi magyar vár, az Apafiak vára. Öreg maradék - ahogy bekönyökölt az árba patriarchális könyökeivel, a sarok-tornyokkal.

Nem valami magas fellegvár ez, lenn csücsül a földön, kövéren s kedélyesen, a város közepén, mely mindenestül lapályon terül el, az óriások lábainál. Szinte furcsa jelen időben írnom e sorokat: nekem úgy tetszik, hogy mindez már csak *volt*. A vár azóta talán már egészen elsüllyedt, nekem már akkor úgy tűnt fel, mintha süllyedt volna, négyszögű sáncárkai mögött, akár valami boros úr, aki végképp elázva s elterpeszkedve, elernyedten a lakoma után, lassan-lassan az asztal alá kerül. (Mintha magát Apafi Mihályt látnám, a kövér fejedelmet, aki ebben a várban ült, ivott, dorbézolt végtelen éjeken át, veszekedett a feleségével, s a részegség kábulatában halálos ítéleteket írt alá.)

Fogaras régi neve *Fagaras*. Románul, gondolom, még ma is így hívják. Egy időben azonban ezért a fagarasért fejedelmek versengtek, s Fogaras maga is egy kis fejedelemségként szerepelt, *liber baronatus*, ahogy a régi írások mondják. A csöpp, termékeny síkság a zord havasok gyűrűjében valóságos klenódium volt, bármely koronába beillő. Gyilkoltak, csaltak, ármány-

kodtak érte. Itt fogta el a török Mayláth István vajdát, álnok csellel, mágnásruhába öltöztetett móc parasztokat hagyva érte túszul. Itt rázta Béldi Pál a tömlöcrácsot, reggeltől estig zsoltárt üvöltve. Itt praktikázott az öreg Teleki, aki „bűzbe keverte" Erdélyt.

Csakhogy az idők megváltoztak, a Királyhágón vasút gurult át, nem értek a gazdaságtudományhoz, de sejtem, hogy a közlekedés könnyűsége lecsökkentette Fogaras értékét. Nem egyetlen táplálója már az egész környéknek, nem menedékhely, és nem klenódium. Mikor én megismertem, már csak egy isten háta mögötti kis megyecentrum volt, nem nagyobb, mint egy jó rendes alföldi falu; szép tája elbűvölt egy pillanatra, de hamarosan úgy éreztem magam, mint Ovidius a Fekete-tenger partján. A Fekete-tenger nem is volt innen nagyon messze.

A magyar családok, akik Fogarason éltek, szegény hivatalnokfamíliák voltak; többnyire magyarországi jövevények. Hova tűnt a régi erdélyi faj, csak a történelem a megmondhatója. Azok, akik most itt laktak, nem érezték egészen otthon magukat, visszavágytak régi hazájukba, lehetőleg valami nagyobb helyre, Pestig még az álmuk sem ért. Fogarast csak állomásnak tekintették s fogyatékossági komplexumuk volt, amiért egyáltalán ide kerültek. Kik vannak itt? „Másodklasszis és fegyencek!" Fegyenceken azokat értették, akiket büntetésből helyeztek el a világ végére. Mindenki méltatlannak ítélte magát ehhez a környezethez. Szóval csupa Ovidiusok ültek a végvárban.

Mit csináltak? Hogyan verték el az időt és a pénzt? Fogarason még a kevés pénz is sok volt, s az idő végtelen volt. Ittak és kártyáztak. Néha vadászni is mentek, de inkább csak a város melletti rétekre, kisvadra, akárcsak otthon Szekszárdon vagy Tamásiban vadásznának, egy-egy nyúllal vagy fogollyal beérték. Pedig körös-körül a hegyekben medvék és vaddisznók tanyáztak. De oda nemigen jutottak el, még ártatlan kirándulásra sem. A kirándulást átengedték a szászoknak. A szászok kötelességtudó emberek: ha már itt éltek, lelkiismeretesen kiélvezték a természet szépségét, turistaegyletet alakítottak, s kirándulásokat szerveztek. Magam is csak úgy láthattam meg kissé közelebbről a Negoj rengetegeit s a Király-kő szikláit - melyek vadabbak s hitelesebbek Tátránál s Mont Blanc-nál -, hogy egy-egy ilyen szász expedícióhoz csatlakoztam. (Ami kissé különcségszámba ment.)

A szászok dalárdát is létesítettek, s olykor hangversenyt is adtak, a magyar műkedvelő zenekar közreműködésével, *unter Mitwirkung des Zenekars*. Ez a zenekar alkalmilag állt össze, pár sorsát rühellő fiatalemberből, kik elvágyódásukat próbálták a muzsikával levezetni. Egyébként a zenét inkább csak a nótázások képviselték, sűrű kiküllei mellett. A fiatalok táncoltak és sportoltak; a sportot nyáron a futball jelentette, télen a korcsolya, a várárokban. Korcsolyázóknak Fogaras eszményi hely; volt tél, hogy novembertől márciusig mindennap lehetett korcsolyázni. A sílécet viszont, csodálatosképp, jóformán csak hírből ismerték. Sportjukkal is benn maradtak a városban.

Én is korcsolyáztam, nem művészettel, de gyönyörűséggel; ez volt az egyetlen társas gyönyörűség. Otthon a könyvekbe temetkeztem, s mint valóságos időmilliomos, megtanultam görögül. Korán alkonyodott; az asztalomon kitárt Homéroszra lila árnyat vetett a Balkán havasainak visszfénye. Ha meguntam magam, átmentem a cukrászdába, s bivalytejes kávét uzsonnáztam, melynek színén nagy zsírgyöngyök úsztak. Néha oly hideg volt, hogy már a korcsolya se csábított. Egyszer defektet kapott a városi villanytelep dinamója, s egy hónapig tartott, míg a gépet Pestről pótolhatták. Ebben a hónapban gyertya mellett ültünk. A küküllei még sűrűbben ürült, a vaskályha vérvörösre izzott, a gyertyák lobogtak és füstöltek. Künn tombolt a nemere. A kaszinó kártyaszobájában vén s dúsgazdag örmény kereskedők vitáztak filléreken. Úgy éreztem magam, mintha a Fekete-tengernek nem is a partján, hanem a fenekén ülnék, egy rossz levegőjű búvárharangban.

De tavasszal egyszerre kinyílt minden, s a levegő csodálatosan édes és szabad lett. Érett a málna, a havasok egész közelre jöttek, a gyerekek kalapjukban gyűjtötték a cserebogarat. Az utcán hosszú szakállú pópák jártak, lila cingulussal, és sápadt parasztok, kilógó, piszkos inggel. Nagy, magános sétákat tettem Bethlenbe, Galacba, a környékbeli román falvak [...] kékre festett házai közé s még azokon is túl, az oláhcigányok füstös-kormos sátorvárosán át. Csupa puskini egzotikum; s a látvány mégsem valami fölhangoló sehol. Az ember, mint rendesen, elrontotta a tájat. Micsoda nyomorba és szennybe került ez a regényesség! A házakon nem volt kémény. Ajtó-ablak résén s a tető szalmáján tódult ki a füst, ahol utat talált - vagy inkább a hőmérsék-különbözet párája, mert tüzelni csak a cigány tüzelt. Kívül még hamis volt a levegő, a friss tavasz csípett, mint az újbor. De benn fulladt meleg büdösödött, az apró zsaluk mögött, melyeket egész télen nem nyitottak ki, s melyek oly szemsértő zöld színnel rajzolódtak a sötétkék falba.

Engem izgatott, hogyan élnek e barbár zsaluk mögött, e füstölgő házkupacokban. Sokszor beszélgettem tanítványaimmal, a fogarasi gimnázium vézna növendékeivel, akik ezekben a házakban születtek, vagy még messzebb, még eldugottabb falvakban, mert végérhetetlen területen Fogaras volt az egyetlen város, egyetlen iskola. Meglátogattam szállásaikat, ahol hármával-négyével aludtak egy vackon, s egész hétig éltek az ablakközben dugdosott hideg puliszkán, amit apjuk a hetivásárkor behozott számukra; soha húsféle, soha meleg étel! Mikor először megjelentek a városban, még az üngök is kilógott, s alig értettek valamit magyarul. Volt tanár, aki erővel gyűrette be nadrágjukba az üngöt. Így gyűrték be a román szókat is; hamar és készségesen megtanultak magyarul. Jámbor fiúk voltak, csodálatosan friss memóriával. A felsőbb osztályokban többnyire belőlük került az eminens s nem a magyar tisztviselőcsemetékből, akik elbizakodtak úr voltuk s anyanyelvük előnyeivel, s inkább a labdával törődtek.

Szerettem ezeket a fiúkat, noha volt bennük valami idegenszerű; szerettem különös csinosságukat, [...] kedvességüket s az elhasználatlan népi energiát, amit bennük éreztem. Volt bennük valami idegenszerű, s mégis volt bennük valami mélyen ismerős is. Mozdulataikban, szemük csillogásában ugyanaz az ősi varázs babonázott, ami a székely balladákban, az erdélyi ételek ízében, tájszavakban, folyók és falvak nevében s az öreg székely iskolaszolga által használt félmúltakban, melyeket oly különös szenzáció volt eleven ajkakról hallani. Mint a népművészet s népzene gyűjtői, én is megilletődve pillantottam e gyermekszemeken át olyan mélységbe, ahol a kultúra még nem választja el egymástól a népeket, inkább összeköti; közös dalokkal, közös mesékkel, közös emlékekkel; s hol székely és román szomszédul és testvériesen őriznek valamit, havasaik félhomályában, amit mi már régen elvesztettünk.

Szóval szerettem a tanítványaimat, s örültem, hogy segíthetem őket művelődni s kiemelkedni egészségtelen, puliszkás életükből, melyben ha megmaradnak, elbutulnak, s harmincéves korukra elasznak, akár nővéreik, a bársonyszemű, hímzett pártájú, körülköténves fáták, akiknek festői viseletét s nosztalgikus szépségét annyiszor bámultam. Mégis nemegyszer eltűnődtem, szétnézve a fürtös, fiatal fejeken. Mi hozza e gyermekeket ide? S mi lesz belőlük, ha elhagyják az iskolát? Magyarokat nevelek vagy ellenséget? Kultúrát osztok-e vagy fegyvert? Én a magyarságban kultúrát láttam; de lehetetlen nem volt éreznem, hogy más nézőpontok is vannak. Az idő végzetes volt, valami készülődött, amit mi még nem sejtettünk.

Ismertem a helybeli román intelligenciát, pópát, ügyvédet, újságírót. Az öregapja még medve volt, mondták, az apja csobán, azaz hegyipásztor, ő maga már ügyvéd... Ismertem őket, bár nem közelebbről és bizalmasan, mert ők távol tartották magukat, s nem akartak bennünk jó barátot látni. Egyszer még egy afférem is volt velük. Egy versemet félreértették, egy ártatlan verset: a vásár szennyes, balkáni sokaságát festettem le, melynek alacsony alkuiban „római

szó kopik”. A havasok szűrös, halinás csődülete, mely ma is Cicero nyelvén ad-vesz és pörlekedik: micsoda élmény a fiatal humanistának! [...]

Fogarason azonban ebben nemzeti sértést és támadást láttak. Még tanácsot is tartottak, hogyan vehetnének elégtételt. Engem tekintettek ellenségüknek s véres magyar sovinisztának, holott nem volt nálam naivabbul Európa-hivő s nagyobb megvetője minden sovinizmusnak és vad-magyarságnak. Amint most erre visszagondolok, az az érzésem, hogy talán minden ilyen nemzeti gyanú és sértettség és gyűlölet efféle kis ostoba félreértésekből eredhet. Mi menti meg ettől egyszer a világot? Talán mi, humanisták, akiknek mesterségünk az értés és megértés? (Ha egyszer igazán összefognánk, és csak azért is és csökönyösen és tüntetőleg megértenők egymást!) Vagy azok odalenn a félhomályban, akik még őrzik, amit mi elvesztettünk, a közös dalokat, közös meséket, közös emberséget? Vagy mindez csak ingyen álom, szárnyas ábránd, s ha valóra próbáljuk váltani, meg fog botlani az első lépésnél, mint az albatroszmadár, ha a földön járni kényszerítik?

Bizonyos, hogy Fogaras elsüllyedt számomra, átgurult valami járhatatlan szakadékon, közelebb csúszott a Fekete-tengerhez, belemerült az árba, s erős a gyanúm, hogy az a Fogaras, melyet én ismertem, már nem is létezik. Egyszer mégis szeretném, ha visszamehetnék a rég volt helyére, fölhágnék a galaci dombra, s szembenéznék a havasokkal. Azok, gondolom, most is a régiek. Velük még el tudnék beszélgetni a régi dolgokról, ők még emlékeznek emlékeimre, s mindenkihez a maga nyelvén szólnak.

1937

A JÓ HALÁL

Hirtelen halálnál nincs nagyobb szerencse - mondja az idősebb Plinius. Nemrég olvastam ezt; bevallom, nem magában a pliniusi szövegben, hanem Charles Maurras ifjúkori novellás kötetében, ahol egy novella mottója gyanánt szerepelt. Az érdekességét az adta meg, hogy ennek a novellának még egy második mottója is volt, kajánul alája nyomtatva, mely homlokegyenest ellentmondott az elsőnek - tudniillik könyörgés a mindenszentek litániájából: *Hirtelen és váratlan haláltól ments meg, Uram, minket!*

Furcsa módon maga a novella hiányzott a mottók alól. Maurras, mint szigorú szerző, kihagyta régi könyvének abból az új kiadásából, amely a kezembe került. Nem tartotta már magához méltónak. De az egymással feleselő mottókat megsajnálta; ez a játék tetszett neki. Ezek megmaradtak, külön lapon, egy mentegetőző jegyzet kíséretében, az eltűnt novella címével együtt: A JÓ HALÁL.

Maurrast mellesleg kissé nehéz elképzelni egy halálnovella szerzőjéül. Ez a név annyira az életé! Sőt az aktuális életé, a politikáé. Mondják, veszélyes XX. századunk nem egy átkos vagy dicső irányzata maurrasi sugallom. De a halál előtt még a századok is eltörpülnek. S mit jelent a kor minden izgalma s veszélye a kötelező elmúlás gondolatával szemben! Egypár év még ide vagy oda, a legjobb esetben, s milyen mindegy már minden politika, élet és irányzat! Egyetlen probléma marad csak izgató, noha köznapi s együgyű, elcsépelt és reménytelen, akár a Fermat-tétel: az, amit a forgalomból kivont maurrasi novella címe és mottói adnak fel!

KOPONYÁKAT RAJZOLGATVA

Ez a két mottó ahogy egymással szembenéz, mintha ma a pogány és keresztény lélek nézne szembe. (S mindegyik kicsit ijedten a másiktól.) A két lehetséges emberi magatartás a halál irányában. Nincs más lehetőség!

Mindegyik ijesztő! Hirtelen és készületlenül zuhanni az ismeretlenbe. Vagy ellenkezőleg, várni, készülni rá, árnyékban élni, a haláltudat rettentő szorongásában, melyet a boldog állatok nem ismernek... Ki méri, hogy melyik rosszabb? Ezt mindenki csak maga döntheti el a maga számára, máshogy a keresztény és máshogy a pogány. Mondd meg, mit jelent számodra a halál, és megmondom, ki vagy.

Különbözik-e az élettől - egy külön birodalom? Vagy a halál is csak az élethez tartozik, és az életben van? Ha az első az eset, akkor a halálra valóban készülni kell, ahogy a hivő keresztények minden időben ájtatosan készültek rá. S nincs nagyobb szerencsétlenség, mint ha ez a minden percben várható esemény készületlenül ér. Ez talán eldönti sorsunkat, időtlen időkre. A halál vagy semmi, vagy mihelyt valami, akkor már sokkal-sokkal több és fontosabb az életnél. Még a Matuzsálemek élete is csak kicsiny és jelentéktelen előszobája ennek a félelmetes örökkévalóságnak.

Lám-lám, magam is koponyákat rajzolgatok a papír szélére. Valamikor semmi volt nekem a halál; csak most döbbenek rá, mennyire pogány voltam. Aki a halálban csak az élet végét látja, annak számára a halál minden réme voltaképp ideát van az életben. Nem is a haláltól fél, inkább csak a halál félelmétől fél. A borzadály a Semmi közelségén, a kétségbeesés, hogy mindent itt kell hagyni, a halálküzdelem gyötrelmei igazában mind az élőt gyötrik, a halott mindezt már nem érzi. S mindettől megment a hirtelen halál! Kinek van hát igaza: Pliniusnak vagy a litániának? Egy barátom azt mondja, az Ő számára nincs halál. „Vagy én vagyok, vagy a halál; amíg én élek, számomra nincs halál; amint a halál megjelenik, már nem létezem én!”

Viszont vannak, akiknek a halál bejön az életükbe, melléjük ül az íróasztalhoz, és telerajzolja koponyákkal a papirosukat.

POGÁNYSÁG ÉS HARCTEREK

Nem szándék kérdése ez, még csak nem is a hité, mint az irodalom is bizonyítja, mert mindenki ismer hitetlen írókat, akik mégis valóságos megszállottjai a halál gondolatának, akár egy középkori remete. Egyenes a sor a haláltáncok vezeklőitől a Poe és Baudelaire fajtájú költőkig. Ezeknek a halál jelent valamit, létezik, külön félelmes birodalom, s nem csupán az élet negatívuma. Viszont Montaigne, aki pedig hivő kereszténynek vallja magát, úgy gondolja, hogy a halálban csak a gyászpompa a félelmes. A gyászpompa és siránkozás: ahol ilyesmi nincs, mint a harctereken, a halál szinte közömbös eseménnyé válik, akár magunkéról van szó, akár másokéról. (Másképp valamennyi hadsereg siránkozók és gyászolók serege lenne.)

Bombazáporok korát éljük, s ugyanakkor a halál szinte kiesik fantáziánkból, talán éppen ezért. Lassankint mindenki pogány lesz, s pogány módon gondol a halálra; a keresztény gondolatot ki se bírná. Schopenhauer még a halálangyalban látta a költők fő ihletőjét, az igazi Muszagetészt. Ma színpadainkról eltűntek a véres tragédiák, s könyveink alig emlegetik a halált (hacsaknem játékká és kéjjé varázsolva, mint legutóbb egy új magyar regény). És mikor most ilyen komolyan és zordan beszélek róla, valósággal úgy érzem, hogy illetlen vagyok Euthanaszia, az igen! Vagy kalandos és hirtelen halál: utolsó pillanatig kiélvezni az élet kalandját, mely után a halál már csak egy pont a mondat végén, senki se gondol rá előre, s utána új mondatot kezd az író, más témáról. Esetleg öngyilkosság, ha nagyon belefáradtunk az életbe, mert a halál már semmi.

SQUEAK AND GIBBER

A tudomány pedig, furcsa módon éppen most kezd rájönni arra, hogy a halál talán mégsem egészen olyan semmi. Színpadainkról eltűntek a véres tragédiák, s tragédiáinkból a shakespeare-i kísértetek. S közben maga a modern tudomány váratlanul rehabilitálja a kísérteteket: ugyanaz, amely az ész nevében száműzte őket egykor. Mégpedig éppen a legvalószínűtlenebb, legegyügyűbb kísértethistóriák tűnnek föl nemegyszer hiteleseknek a tudomány megvilágításában, éppen valószínűtlenségük teszi őket hitelesekké. Shakespeare *Július Caesar*-jában a szellemek éjjel „nyivákolnak és hadarnak" Róma utcáin, *squeak and gibber.* Nyivákolnak és hadarnak azok a modern kísértetek is, akik a *Psychical Research* kiváló tudósai által mind sűrűbben s mind szigorúbb módszerekkel kivizsgált modern szellemjelenések eseteiben szerepelnek; a shakespeare-i szavakat Aldous Huxley, a híres regényíró, alkalmazta e furcsa túlvilág jellemzésére.

Különös az az egybehangzás, amit ezek a hitelesített tünemények mutatnak, egymással is, s azokkal a régibb, sőt egészen ősi esetekkel, amelyeket irodalom, mese, hagyomány megőriztek. Különös és éppen nem olyan természetű, amilyent várna az ember. Mostanában sokat lapozom a Myers híres, óriás gyűjteményét *(Human Personality and its Survival after Bodily Death)*, és csodálkozásom egyre nagyobb lesz. A szellemek nem viselkednek a befejezett élet fölényével, s nem tette őket bölcsekké a megismert túlvilág. Ellenkezőleg, gyermekesen „nyivákolnak és hadarnak", valami furcsa ügyefogyottság tűnik föl rajtuk, fél lángra csavart élet, mely emlékeztet azoknak az alvilági szellemeknek életére, akiket Odüsszeusz idéz föl Homérosznál, s akiket egyre újból és újból itatni kell az áldozati vérrel, hogy egy kissé erőre kapjanak. Érthető, ha a homéroszi hős inkább szeretne utolsó cseléd lenni e földi életben, mint király az alvilág árnyai közt.

A KÖZÖMBÖS HALÁL

Micsoda erő működik e tüneményekben, s micsoda szellemek ezek? Purgatóriumi lelkek, ördögök csalképei vagy csak egy-egy túlélő képzetcsoport, mely az érzékek által nem táplálva, lassan maga is utánahal a testnek? (A halál után eltelt bizonyos időn túl nem fordulnak már elő jelenések.) Talán e telepatikus befolyás hat még az élet megszűntével is; mert hogy nem lehet ez mindig pusztán az élők tudattalanjának kivetítődése, azt nem egy eset kétségbevonhatatlanul bizonyítja.

Akárhogy is - ha csak távoli lehetősége lenne is az ismeretlen birodalomba való bepillantásnak -, nem izgatóbb dolog volna-e ez, mint akár a Marsba való utazás, nem is említve a sztratoszférákat. Nem kellene-e szívdobogva figyelni rá, kivált napjainkban, ebben a háborús világban, mikor annyira sietünk, a természetet megelőzve, tömegekben küldözni egymást ama ismeretlen birodalomba, „honnan nem tér meg utazó”? Ehelyett ki törődik evvel az egész komplexummal, a szaktudósokon s néhány, világtól idegen fantasztán kívül? Mondom, pogányok vagyunk, s talán sohasem vette körül a halál dolgait akkora közöny, mint manapság. Csökönyösen és az utolsó percig csak az élet érdekel bennünket - az élet, amelyből mind kevesebb és szomorúbb részünk jut.

Nálunk újabban a szellemiség újjáéledéséről beszélnek, a materializmus bukásáról; a vallási nemtörődöm mintha alábbhagyott volna, sokan tódulnak a templomokba, akik azelőtt feléjük se mentek volna. De hánynak jut eszébe ezek közül a vallásosok közül, hogy a vallás túlvilágot is jelent, s aki nem készül a halálra, az nem is igazi keresztény? Mennyi minden válnék itt értelmetlenné, ha csak egy halvány lehetőségét is megengednők, hogy a halál nem pusztán negatív valami, és befolyásolhatja életünket. Igazán következetes talán csak az az esztétikus, aki azért nem tartja megfelelő megoldásnak a hős halálát a tragédiák végén, mert hisz túlvilág is létezik, ahol jó és gonosz úgyis elveszi jutalmát s büntetését... Ha erre gondolnának, legalább akik keresztény hivőknek vallják magukat, másképp látnák a földi dolgokat, s alighanem másképp is viselkednének. De hát, ismétlem, pogányok vagyunk; én magam is csak azért elmélkedem itt a halálról, mert mostanában nagyon is ráérek. Ágyban fekszem, s egész nap nézhetem a fekete hollókat, ahogy keringenek a havas Vérmezőn.

1938

A SZEGEDI KÖLTŐ

Vannak lakáscímek, amiket sohasem felejtünk el; s ezek közé nemcsak régi kedveseinké tartozik. Éppen olyan kitörölhetetlenül belénk véső dik az utca neve és a ház száma, ahol első fiatalságunk valamely meghitt barátja lakott valaha. Valaki, akivel közös célok és tervek kapcsolták össze indulásunkat, akinek lakását hosszú és lelkes viták után bátorságban megerősödve és hitben meggyarapodva hagytuk el, avval az érzéssel, hogy nem vagyunk egyedül a harcban. Nem csoda, ha még az utcanév is bűvös ige lett emlékezetünkben, és a házszám valóságos kabala.

Ilyen bűvös lakcím számomra a szegedi *Ipar utca 13*., noha már nagyon régen jártam ott és összesen sem sokszor. Alacsony, régi ház volt, szürke kis udvarral, abban a városrészben, amelyet a nagy árvíz még meghagyott a régi Szegedből. Azóta már ez a maradék is eltűnt, s nagyszabású új építkezésnek adott helyet. Számomra azonban a régi ház még ma is áll, és örökre lebonthatatlan; itt élt barátom, Juhász Gyula, ide tért mindig vissza, szomorú életének nagy szakaszain át, ahol, gondolom, már az apja és nagyapja is éltek. S ámbár a halál néhány utcával odébb érte el, a Felsőváros felé, egy másik és valamivel újabb házacskában, én csak ezt tudom látni körülötte, mintha a régit magával vitte volna az újba is, ahogy titokzatos módon magával vitte Szakolcára és Máramarosszigetre és folyton gyérülő budapesti látogatásaira. Valahogy mintha lényéhez tartozott volna ez az őszegedi ház és egész szegényes környezete, le a Tisza-partig, a körtöltésig, sőt azon túl, a malmos Tápéig és a tanyákig.

Nem mintha tudatosan ragaszkodott volna hozzá, és nem iparkodott volna inkább szabadulni tőle. Egész életében számkivetettnek érezte magát, de legszámkivetettebb akkor volt, amikor otthon volt. Verseiből untság és elkeseredés beszél, teljes meztelenségében látja szegény és ósdi környezetét, nem szépít semmit, szürke borúban áll előtte minden, s költői álmai nem aranyozzák meg ezt a képet, azok az elérhetetlen, fényködös messzeségben járnak, valahol Indiákon vagy Párizsban, vagy a hanyatló Róma arany utcáin. Oda vágyott, mint Ovidius Tomiból; odavalónak tudta magát, de a sors jobban tudta, a sors gúnyosan visszavitte mindig, s egyre erősebb kötelékkel láncolta Szegedhez. A messzeség csak messzeség maradt, igazában elképzelni sem tudta, csak álmodott róla. Szeged és az Ipar utca azonban ő volt maga.

Alig van magyar költő, aki annyira azonosodott volna egy várossal, egy tájjal. Egészen bezárult ebbe a légkörbe, minden más vidékre ennek az egynek színeit vetítette, Szegedet képviselte, még mikor elvágyott is. Szenvedve szerette, mikor talán azt hitte, hogy legjobban gyűlöli: ahogy magunkat szeretjük és gyűlöljük egyszerre. Egy város és egy táj költője lett, vidéki költő, s egyre tudatosabban az. E vidéki végzet úgy nehezült rá, mint egy eredeti bűn, mely magában hordja büntetését, a mélabút és a fogyatékossági érzést. Mikor hajdan mint ifjú, lelkesítő és erőt adó kézfogással távoztam az Ipar utcai házból, nem gondoltam, hogy börtönt hagyok el, melyben a vidéki rabság és csüggedés életfogytiglani elítéltje ül. Ez kergette a kétségbeesésbe, s ez nyomta bélyegét költészetére is, mely nem olyan, mint a nagy boldog dalnokoké, mindent átfogó s egész világot bejáró. De bírja a titokzatos líraiság varázsát, amely egy hangba, egy jelzőbe érzelmi mélységet tud sűríteni, s néha érthetetlenül szíven üt egy hanglejtéssel, egy alliterációval. Se nem hangos, se nem hatalmas, se nem hibátlan, és mégis olykor szívesebben nyúlunk érte a polcra, mint a nagyokért. Vidéki költészet, nem nagy skálájú és szürke, mint a tanyai homok. De a homok fölröpül az érzelmek forró szelében, szállni tud, mint a felhő, s néha egy homokszem megcsillan, mint a gyémánt. Juhász verseiből nem könnyű választani, mert nem az egyes darabok tökéletessége a döntő önála, hanem a homokszemek szállongása. Szinte azt mondhatnám, nem a legjobb versei a legjobbak, és hogy a költő jobb, mint a versei. A versek rövidek, könnyűek, édesek. A költő azonban nehéz lelkű és keserű.

1938

A TÖMEG ÉS A NEMZET

1938. május

Öt hétig lebegtem különös öntudatlanságban. Alighogy kissé fölocsúdtam, az első hír, mely a világból hozzám ért, ijesztő volt és szinte apokaliptikus. Ausztria bukásának híre volt ez. Még a csöndes szanatórium falait is megrázták hullámai, heteken át másról sem hallottam, mint „pánikhangulatról", vagy ami még jobban lehangolt, kritikátlan, naiv reményekről. A tét hazárdnak látszott, minden fogalmon túl: csak végletekről volt szó. Magyarország elpusztul. Magyarország visszanyeri integritását. „Egy kardcsapás nélkül mienk újra minden." „*Hannibal ante portas:* végünk van!"

A fejem örvénylett; beszélni még nem tudtam; gondolataim kaotikus tervekben forrongtak. Írni szerettem volna; ódákat és esszéket terveztem, nemzetem sorsáról, helyzetünk nagy veszélyeiről s a magyar szellem elpusztíthatatlan erejéről, melyben erősen hiszek, mert magamban érzem azt. Nagy terveimet kicsi és szomorú kérdések zavarták meg, nem volt idő a messze jövőről töprengeni. A jelen beleszólt, elég csúnya szókkal. Körülöttem a zsidókérdést vitatták s a sajtó megrendszabályozásának módszereit. A témák színvonala egyre süllyedt; alig éreztem, hogy közöm van hozzájuk. Nem a nemzetről volt többé szó, csak osztályokról, fajokról, pártokról.

Tulajdonképpen miért is írok erről, mi kényszerít, hogy, félig még betegen, fölvegyem a tollam? A politika mindig nagyon távol állt tőlem, és távol áll most is. Eszem ágában sincs az a naivság, hogy beleszólhatnék az eseményekbe. Mint avatatlan, nem is igen mernék beleszólni. Amit itt ma mondani kell, és mondani lehet, azt megmondták mások, nálamnál sokkal hozzáértőbbek. Ez nem az én terem, a költő itt idegen madár. Itt fajok és osztályok küzdelme folyik, amelybe én nem állhatok bele, mert nem állok sem faji, sem osztályalapon. A tempót egy barbár kor irama diktálja, mely nem az én korom. Én még egy régi, szellemibb korból jöttem, mely előtt a legszentebb kapocs a nemzet kapcsa volt, szellemi kötelék. Ez a kor megveti a szellemet, s megveti a szellemi kapcsokat. Rosszul ismeri ezt a szomorú XX. századot, aki a „nacionálizmus korának" nevezi. A nacionálizmus kora a liberális XIX. század volt, ez alkotta meg a modern nemzeti közösségeket, éppen azáltal, hogy különböző elemeiket egyenlő jogok birtokosaivá s közös kultúra és hagyomány részeseivé tette. A mi századunk most megbontja ezeket a szellemi kapcsokat; kedvesebb neki a testi kötelék, amit a faj jelent, vagy az érdekközösség, amit az osztály képvisel.

Így destruálja, nemzeti jelszók alatt, magát a nemzet elvét.

Mondom, semmi közöm ehhez a századhoz: már régtől fogva nem érzem magam modern embernek. Bár keserűséggel s aggályokkal tölt meg, ha ez a barbár ízű modernség betör a mi magyar életünkbe is, s ujjlenyomatot hagy szentségeinken. Mostanáig szerettem azt hinni, hogy nemzetem se modern nemzet, higgadtan őrzi tisztelt hagyományait, s nem kapkod politikai divatok után. De ahogy jeleztem, politikai kritikát én nem mondhatok, az aktualitáshoz nincs illetékességem. A politikus ritkán teheti azt, ami elvileg s magasabb szempontból helyes volna: meg kell alkudnia a körülményekkel, s mai, demokratikus világunkban, a tömeg hangulatával is. Ez a reálpolitika. Bizony, egy csöppet sem irigylem a reálpolitikust, akinek a mai tömeggel kell megalkudnia. A tömeg nem ugyanaz, mint a nemzet. A nemzet néha csak egy-két emberben él, míg az utcán ezren is ordítoznak. Volt idő, hogy a magyar nemzet is csak egy-két emberben élt. Máskor elrejtőzött, tanulószobákban és parasztgunyhókban. A nemzet a lélek, a tömeg csak a test. Sajnos, a test uralmának korát éljük, a „tömegek lázadásának" korát. A modern politika nagy dilemmája éppen ebben van. Ki fogja visszaállítani a

szellemnek régi tekintélyét a tömeg előtt? Ki bírja rá a sokakat, hogy hallgassanak a józan kevesekre? Ijesztő paradoxona a demokráciának! Amit csak a mélyebb s komolyabb kultúra oldhat meg, hogy jóvátegye a tömegműveltség és félműveltség szörnyű vétkeit.

Mi magyarok nagyszerű nemzeti kultúrát örököltünk, melynek gyökerei ma is erősek és termők. De nevezhetjük-e ezt a kultúrát közkincsnek, akár csak vezető középosztályunk köreiben is? Szekfű Gyula kemény szavait szeretném visszhangozni, hogy kifejezzem nagy aggodalmamat ezen a magyar úri műveletlenségen. Csak ez teszi érthetővé, hogy régi és új bölcseink tanításai erőtlen maradnak a kor félműveltjeinek hitvány jelszavai mellett. Ha elvész ez a nemzet, csakugyan azért vész el (ahogy Széchenyi jósolja Aranynál), „mivelhogy tudomány nélkül való". Tudomány nélkül - azaz mélyebb és szellemibb műveltség nélkül: ami megadná neki az igazsággal való nyílt szembenézés megszokását, az emberi szellem és erkölcs önbecsülését s a maga helyzetének s feladatainak megértését e világban. Útban van-e ez a kultúra a sorsukat most kovácsoló magyar tömegek felé? S mit tettünk, hogy útját könnyítsük? Félős, hogy inkább még nehezítjük. A sajtótörvényeknek megvan a maguk veszélyes dilemmája, akár a demokráciának. Aki a rosszat akarja irtani, könnyen a jót fojthatja meg. Az igaz irodalom elsenyved a korlátok közt. A tömegműveltség sablontermékei ellenben vígan virulnak, s gyönyörűen alkalmazkodnak. Pedig ezekben van a valódi „nemzeti veszedelem".

Úgy látszik, egyszóval, nem sok a remény a közeljövőben, hogy a Szellem ismét úr legyen a nemzeten - ahogy történetének klasszikus korszakában, az Eötvösök és Deákok idejében úr volt -, s ellen tudjon állni a szörnyű politikai divatoknak, a barbárság különböző ragályainak, melyek ma fertőzik Európát. Megtörténhetik, hogy egy ideig nem is igen mer hangot adni: elhallgat, hisz néhányszor elhallgatott már századaink alatt. Elhallgat, mint kilencszáztizenkilenc tavaszán. Az írók máris különös öncenzúrára érzik magukat kényszerülve. Mégis, ahogy e cikk elején írtam, én szívem legmélyén gyógyíthatatlan hiszek ennek a magyar szellemnek mindent kibíró erejében. Elhallgat, de nem hal meg. *Fluctuat, nec mergitur.* Lassan ébredek tudatára ennek a bizonyosságomnak, mely fittyet látszik hányni a tényekre: nem tartozom azok közé, kik nemzetük sorsán kétségbeesni tudnak!

Nem, ez a nemzet nem vész el.

A jövő bizonnyal sötét és kétséges. Ha csak rá is gondolok erre, tele vagyok ijedt kérdésekkel, amikre nem tudok felelni. Hogyan állunk meg, Európa nagy válságaiban, megszegényedett szellemmel s megingott elvekkel? Hánynak fog használni közülünk, és kiknek, ha a gyűlöletes korhullám hátára kapunk? S mivel fogjuk ezt a hasznot megfizetni? Nem úgy leszünk-e, mint a bibliai Ézsau, aki szent jogokat játszott el egy tál lencséért? Nem zuhanunk-e súlyos gazdasági katasztrófába, ezt a lencséstálat szorongatva? S nem fogunk-e, mint a hazardőr, egyre nagyobb tételeket kockáztatni, szellemiekben és anyagiakban, ha egyszer e lejtőn megindulunk? Engem főleg a szellemi rész izgat. Mi lesz, ha elborít bennünket a zsarnokságnak és barbárságnak az az áradata, mely ebben a szomorú Európában mindenütt ott les már az ajtó küszöbén, ahol az emberi jogokból és közszabadságokból egyetlen parányi rést engednek?

Nem én vetem föl ezeket először. Ennek a kis országnak legkomolyabb politikusai sorra fölvetették. Ha ők nem tudtak felelni, hogyan tudhatnék én? Egyet azonban tudok: a szabad magyar szellem súlyos válságokon mehet át, de kialudni nem fog. Ezt tudom, mert érzem: úgy érzem, ahogy magamról éreztem egész hosszú betegségem alatt, hogy nem fogok meghalni. Mélyen a tudat alatt ült bennem ez az érzés; lelkem legbelsején egy pillanatig sem vettem a veszélyt komolyan. S amint kábultan, lábadozva s félig még lázasan, hallgattam az első híreket, melyek a politika szédítő fordulatairól s Magyarország új, kockázatos helyzetéről beszéltek, szinte azonosítottam magamat hazámmal: mindez csak múló betegség!

Így érzem ezt ma is, s nem tud ijeszteni a dilemma, hogy zsidók leszünk vagy németek. Én még mindig azt akarom hinni, hogy a zsidók és németek lesznek közöttünk előbb-utóbb igaz magyarokká. A politikai divatok jönnek, és eltűnnek. Eltűnik maga a korszellem is, mely sugallja őket. Minálunk Magyarországon azonban a korszellem mögött, s attól túlkiáltva, de meg nem fojtva, él egy másik szellem is, mely nem függ a korszellemtől! Ez a magyarság régi, nemes és keresztény szelleme, mely már Szent István korában hátat fordított a barbárságnak, szakított a pogány törzsélettel, s asszimilálni kezdte az idegent.

Ez a szellem adta meg az európai Magyarország erkölcsi erejét s életlehetőségét a művelt népek közt. Keleti jellemünk s nyugati kultúránk találkozott ebben a szellemben, becsületes lovagiasság s belátó okosság. A szabadság pogány szeretete egyesült a béke és igazság krisztusi hitével! Hogy megszüljék többek közt a magyar jogérzetet, mely nemzetünk egyik büszkesége.

Ennek a szellemnek kivirágzása volt a XIX. század magyar liberálizmusa. A legtisztább keresztényi érzés sugallta: az emberszeretet s az emberi lélek szabadságának tisztelete.

Vajon ez is csak koráramlat lett volna, amellyel egyszerűen szembe lehet állítani, mint egyenrangú koráramlatot, napjaink alacsony fajgyűlöletét? Nem, ez a legnagyobb magyar szellemek keresztény világnézetének morális kiteljesedése volt! Krisztus elveinek logikus alkalmazása. Aki előtt „nincs pogány, nincs zsidó”, aki az embereket nem fajta szerint, hanem egyénenkint kívánta ítélni, aki testvérnek szánt mindnyájunkat, s szabadnak az emberi lelket e világ hatalmasaival szemben! Az ő szellemében is puszta korszellemet akartok látni, mely elavult vagy elavulható? Csakugyan úgy volna, hogy ami egyik korban a legszentebb igazság, az a másikban, mint ócska limlom, arra való, hogy szemétbe söpörjék? Szó sincs róla; ami egyszer igaz volt, mindig igaz marad. S ha mindenki ellene cselekszik, akkor is igaz marad. Kétszer kettő négy marad akkor is, ha minden táblára ötöt írnak.

Faji kérdés, s mindaz, ami ezzel összefügg, magában kicsi dolog, s ahogy mondtam, voltaképp semmi közöm hozzá. Sőt osztom a Schopenhauer véleményét, amely szerint a faj mint olyan (ez a materiális és tenyésző principium) többnyire csúnya és ellenszenves valami. Az emberi nagyság vagy szentség vagy szellem mindig az egyénben jelentkezik, sohasem a fajban. De itt most többről van szó, mint egyszerűen fajküzdelemről és faji kérdésről. Igazában vallási kérdésről van szó, éspedig a mi keresztény vallásunk kérdéséről, nem a zsidókéról. Megyünk-e tovább a keresztény elvek útján, ahogy mentünk már majd ezer éven át, vagy visszatérünk érzésben a törzsi pogányságba? Hiszünk-e még kortól és helytől független erkölcsi igazságokban, ahogy vallásunk tanítja hinni? Vagy csak koráramlatokban, „fajtánk igazában” s a „mai idők követelményeiben” hiszünk? Én katolikus vagyok. Számomra az igazság is csak katolikus lehet: azaz egyetemes érvényű, minden fajokon és századokon fölül álló!

S ez az oka, amért - mondom, még betegen s nagy fájdalmak között - majd két hete rovogatom már ezt az írást, szinte soronként, ahelyett, hogy egy aktuális politikai nyilatkozat egyszerű aláírásával könnyítettem volna lelkiismeretemen. Politikához nincsen közöm; amihez közöm van, az az erkölcs. Ez az írás erkölcsi hitvallás. Az érdekcsata engem nem érdekel. Annál inkább érdekel az, ami fölötte áll minden küzdő érdekeknek.

A gyakorlati kérdésekhez, megvallom, nem értek. Én nem vagyok reálpolitikus, s nem ítélhetem meg a pillanat szükségességeit. Feladatom ennek épp az ellenkezője. Nem kell alkalmazkodnom a körülményekhez - de nem is szabad! Író vagyok, a szellem embere. A cselekvés rabszolgái evickéljenek kis kényszereik között, segítsenek magukon s pártjaikon, ahogy tudnak. Az én szolgálatom: megőrizni népem legtisztább erkölcsi hagyományait, nem engedni, hogy az igazság szelleme elavuljon. A kezdődő barbárság lármája közt ébren tartani a lelkiismeret sajgó nyugtalanságát. Megóvni egy jobb idő számára az emberiesség megvetett

eszméit, a szellem és szabadság tiszteletét. Ezek a nemzet igazi szentségei. Ha őket az áradat prédájául engedjük, micsoda anyagi előny vigasztalhat? Akkor többé talán nem is nemzet a nemzet. (Csak tömeg vagy állam.) S minden bizonnyal nem magyar a magyar!

1938

TEREMTŐ UTÁNZÁS

TEREMTŐ UTÁNZÁS

Akármilyen halálos vádként hangzik is ez a mai irodalom piacán: be kell vallanom, hogy én is utánoztam idegen írókat. Éspedig nemcsak úgy, önkéntelen, ahogyan mindenki többé-kevésbé hatása alatt van valakinek, legalább indulásában és eleinte, mert a szűznemzés és öntermődés csoda volna. Nem, én teljes tudatossággal és szándékosan utánoztam! Minden törekvésem az volt, hogy mennél tökéletesebben hasonlítsak választott modellemhez, vagy inkább ahhoz a képhez, mely róla lelkemben élt. Mentségemre csak azt tudom fölhozni, hogy ez a kép nemigen hasonlított az eredetijéhez.

Ugyanis csupa oly írót szerettem utánozni, akit magam sem ismertem. Mihelyt megismertem, esetleg már nem is érdekelt többé. De amíg alig volt más, mint puszta név - többnyire nagyon szép, előkelő, sejtelmes hangzású név -, s viselőjének műveiről csak itt-ott olvasott újságcikkekből, irodalmi sznobok elejtett szavaiból lehettek némi homályos fogalmaim: addig izgatott, mint egy ismeretlen ország, sohasem látott táj, legyőzhetetlen nosztalgiával! Ott akartam állni az ismeretlen ország kellős közepén, beszívni a táj hangulatát, színeit, ritmusát, levegőjét...

A legegyszerűbb lett volna megszerezni az illető író könyveit... De ez nemegyszer nehézségbe ütközött. A könyvek drágák voltak; vagy a nyelvet nem értettem, és magyar fordítás még nem létezett. Boldog ifjúkoromban például. Amelyet inkább szomjas ifjúkornak lehetne nevezni... Az is előfordult, a diákévek folyamán legalább, hogy a csábító tartomány tilos volt. Tizenöt esztendős koromban meg kellett ígérnem apámnak, hogy némely írók munkáit nem veszem kezembe: ezek még „nem nekem valók". Jámbor, vidéki fiúcska voltam. Becsületesen megtartottam ígéretemet.

De az „ismeretlen birodalomról" azért nem mondtam le. Ha nem olvashattam (például) Zola-regényt - mindenesetre írhattam magamnak! Írtam is. Zola-regényt és Maupassant-novellát, ahogy egy gyermek elképzelhette a véres, szennyes, izgalmas életnek - a nagyszerű és nagybetűs Életnek - efféle szókimondó, nyers vagy „modern" ábrázolatait. Sajnos, ezek a gyermeteg írásművek már régen elvesztek. Ha fönnmaradnak, emlékül szolgálnának arról, amit a szomjas kamasz számára egy-egy ilyen kikiáltott, tilos író neve jelentett.

Csak a neve - a név prousti varázsa! De talán nincs is ennél nagyobb varázs. Mikor később például egy igazi Zola jutott végre a kezembe, az már szinte csalódás volt. Már nem az volt, amit én olyan nagy igyekezettel szerettem volna képzeletből rekonstruálni. Regény volt, mint más regény, akármilyen remek és merész is. S amiről szólt, az csak a közönséges, kisbetűs élet. Egy Zola-regény, semmi más... egy Maupassant-kötet. Aztán jött egy idő, amikor a felfedezett és megsejtett írót már nem is kívántam mindig okvetlen olvasni. Jobb volt csak úgy, a hozzám jutott jellemzések és kritikák alapján elképzelni s inkább nem ellenőrizni az elképzelést.

Olvasókedvem különben is alábbhagyott az évek teltével; időm is egyre kevesebb lett. De képzeletem tovább működött, s új és új szellemi birodalom sejtelmeivel izgult, amint egy-egy új író neve kezdett zengeni körülöttem, vagy akár régié, kit nem ismertem még. Egyszer egy amerikai folyóirat különszámát dobta elém a véletlen, melyet Henry James emlékére adtak ki, akitől én egy szót sem olvastam soha. Olvasni nem támadt vágyam a különszám hatása alatt sem; de megirigyeltem bizonyosfajta novelláit, melyeket életének egy korszakában írt, s melyeket a közölt méltatások igen érdekesen jellemeztek. Valami hasonlót kívántam írni én is. Nem árulom el, melyik novellám született ily módon, de bizonyos, hogy nem a leg-

rosszabb. Az olvasó nem fog ráismerni, mert (ahogy utólag meggyőződtem) a valódi Henry Jamesekhez semmi köze ennek. Csodálatos, mennyire nincs köze. Az én novellám egy nem létező eredetit utánzott. Az utánzás olykor teremteni is tud: olyan valamit hozhat létre, amilyen még nem volt a világon, s nélküle nem is lett volna soha.

JEOPARDY

Erről eszembe jut Jeopardy, Cecil M. Jeopardy, a mély és különös ausztráliai író, aki Karinthy lakásán született meg hajdan, egy fiatal, vitákkal izzó téli estén. Ha jól emlékszem, „hárman valának együtt", Karinthy, Kosztolányi és én. Mi adtunk életet a nagy Jeopardynak. Ez már őszintén teremtés volt: három író teremtett egy negyediket, aki mind a háromtól különbözött volna; új alak, új név a literatúrában. Micsoda ösztön viheti az írót, hogy kilépjen önmagából és megpróbáljon más íróvá lenni? Talán saját elvetélt lehetőségeit akarja kiélni így: hisz mindannyian többek vagyunk, s minden íróban sok más író él azon az egyen kívül, akit az élet és körülmények kialakulni engedtek. Talán az egész kritikai irodalmat ilyenféle ösztön hozta létre: megsokasodni, mássá lenni, azaz beleélni magunkat más írók lelkébe, megismerni titkaikat, utánzás, paródia egyazon lelki szükséglet szüleménye; s a *pastiche* egyidős az irodalommal. Talán ez szülte már az Ószövetség apokrif könyveit is.

De mindez még nem elégíti ki mindig az író telhetetlenségét. Nem elég neki újraélni magában oly írók lelkét és titkait, akik már előtte éltek és írtak e földön. Olykor egészen újat szeretne próbálni: kit nem izgatott már a gondolat, hosszú írói működés után, álnév alatt újrakezdeni, ismeretlenül s egészen más stílban új műformákkal és bukfencekkel, amiket saját nevében már önnön múltja sem engedne meg neki? Vagy kimenni külföldre és angol író lenni: aki csak úgy viszonylana a szegény magyarhoz, mint pille a hernyóhoz?

S pláne, ausztráliai angol író!

Jeopardyt azonban nem ez az ösztön szülte; legalább akkor senki se gondolt erre. Jeopardy nem akart más lenni, mint gunyoros tréfa, áprilisjáratás, hadjárat az irodalmi sznobok ellen. Már előre élveztük azoknak arcát, akik nem merik bevallani, hogy semmit sem olvastak Jeopardytól; akik megesküdnek, hogy látták valamely ritka művét első kiadásban; akik összehasonlították a német fordítást az eredetivel. És az eksztatikus elragadtatást valamely semmitmondó idézet hallatára, amit egyenesen számukra fogunk gyártani: „Ön ugyebár ismeri Jeopardynak azt a csodálatos mély mondását" stb. Rögtön hozzá is láttunk ilyesmik faragásához, s kiosztottuk a szerepeket. Én esszét írok Jeopardyról, a Walter Pater *Képzelt arcképei*-nek műfajában; Kosztolányi verseket fordít tőle, Karinthy paródiákban karikírozza műveit, stílusát.

Elképzeltük a rohamot, némely divatos könyvüzletek ellen, Jeopardy műveiért.

De először egységes körvonalat kellett adnunk az alaknak, nagyjában megformálni az egyéniséget, megállapítani miliőjét s életrajzának főbb eseményeit is, nehogy nagyobb ellentmondásokba keveredjünk. (Kisebb ellentmondás a részletekben nem árt, az még inkább előmozdítja a legendaképződést.) Jeopardynak legendává kellett válnia, rejtelmes alakká, akinek titkát csak mi ismertük. Valóságos szenvedéllyel kezdtük festegetni arcképét - nem volt szabad túl parodisztikussá sikerülnie, nehogy a célzat nagyon is átlátszó legyen. Nevettünk, de titokban élveztük és bámultuk is. Magunk voltunk az első sznobok, mindazok élén, akiket meg akartunk tréfálni. Jeopardy nekünk is imponált; hisz mindent ráköltöttünk, ami titokban nekünk is imponált. Versenyt gazdagítottuk alakját. S úgy csúfoltuk, ahogy magunkat csúfoltuk, vagy legtiszteltebb bálványainkat, ebben a hetyke, ifjonti korban. Titokzatos módon

mindegyikünk maga volt Jeopardy. Azt hiszem, mindhárman élveztük ezt a misztikus áthasonulást, s később se mondtunk le róla egészen.

Tervünk ugyan (a Jeopardy név forgalomba hozatalával) nemigen sikerült; aminek főként magunk voltunk az okai, a lustaságunk, nemtörődömségünk. Én nem írtam meg a Jeopardy-esszét, Kosztolányi nem fordított Jeopardy-verseket, csak Karinthy adott ki itt-ott néhány fiktív Jeopardy-aforizmát (mert mondanom se kell, hogy Jeopardy aforisztikus szellem volt, s mint ilyen a legmélyebbek közül való). Egy-egy írótársunk, akinek volt érzéke humor iránt, belement a tréfába; Heltai például egy kitűnő és mulatságos regényében Jeopardyból vette a mottót valamelyik fejezet elé. Egy másik barátunk vezércikkben idézett egy mélyértelmű mondást *Az arany kulcs alatt* - *Under the Golden Key* - című regényből. (Ezt a címet is mi eszeltük ki.) Naiv sznob is akadt, aki fölült a csínynek; Karinthyval nemegyszer mulattunk ezeken. Nekem azonban, bevallom, Jeopardy mást jelentett, és ma is mást jelent, mint pusztán holmi becsapást vagy tréfát. A róla szóló tanulmányt nem írtam meg (talán éppen azért, mert a tárgy komolyabb volt számomra, hogysem csúfot űzzek vele); de a nagy ausztráliai író alakja ma is kísért, olykor szinte mint egy valóság, mellyel egyszer le kellene számolni. Legtöbbször azonban mint egy vágyálom, melybe el kellene menekülni. Vagy egy világ, melyet meg kellene teremteni.

1938

A MADRIDI LEVÉL

1938. június

Levelet kaptam Madridból.

Ez éppen aznap történt, amikor az újságban egy érdekes riportot olvastam *Madrid fantasztikus életé*-ről. Ostromlott városok élete mindig erősen foglalkoztatta képzeletemet. Micsoda kísérleti kamarája az emberi léleknek és társaságnak! Micsoda nagyított és gyorsított filmje földi létünk nyomorúságának! Torzkép - de a lényeg és „jellegzetes" irányában torzult.

Mert mi hát a földi lét lényege s jellege? Veszély és halál árnyékában élünk, társaink mellettünk hullnak el, szomszédunkban csapkodnak a bombák, míg mi szaladgálunk kis ügyeink és élveink után; menekvés nincs, rabok vagyunk és ostromlottak. Aki az ostromlott város képét festi, magát a sűrített életet festi. Mily shakespeare-i téma!

Mondom, mindig izgattak az ostromok; diákkoromban például nem tudtam betelni a *Zord idő* című regénynek azzal a részével, mely Buda ostromát írja le. Sőt még Trója ostroma is érdekelt, noha ennek emlékezete görög versekből zengett fiatal fülembe. Nem jellemző-e, hogy az egész világirodalom egy várostrom rajzával kezdődik?

Trója ostroma tíz esztendeig tartott; a Madridé csak másfél éve tart. Az utóbbi azonban alighanem annyival szigorúbb, amennyivel a modern harcászat eszközei tökéletesebbek. Trója polgára nyugodtan élhette a maga mindennapi életét, egész a végső katasztrófáig (amikor persze rágyújtották a házat). Homéroszt ez nem is igen érdekli. Trójában minden érdek a vár körüli harcokon van. Ezek teszik az ostrom izgalmát: rohamok, portyák, kicsapások és párviadalok...

Madridban más a helyzet. Itt épp a harc az unalmas, mindennapi robot, a villannyal világított, telefonnal felszerelt lövészárokban, mint valami hivatalos helyiségben. Meglepetéssel, változattal ez alig szolgálhat. Ami viszont izgató és fantasztikus, az a polgári lakosság élete: családoké, utcáké és kávéházaké. Erről kellene hőskölteményt írni; vagyis inkább regényt, részletes történeti dokumentálással, ahogy Kemény írt Buda ostromáról.

Madridot tizennyolc hónap óta úgyszólván szünet nélkül bombázzák. A lakosságból háromszázezren elmenekültek; de még mindig nyolcszázezer ember él az ostromkörön belül, koplalva és kiszolgáltatva a legszörnyűbb halálnemeknek. (Köztük százezer gyermek, kisebb ötévesnél.) Ezek aligha menekülhetnek már; a lövészárok keményebb kerítés, mint a várbástya. A statisztika képtelen megállapítani, hányan estek áldozatul a bombáknak. Eddig négyezer-hatszáz holttestet ástak ki a romok alól. A többiek „eltűntek".

Mindazonáltal az élet folyik tovább. A villamosok csilingelnek, s ideges autók szelik át a várost. Az üzletek előtt hosszú sort áll az éhség, de több színház játszik, mint békeidőben. A földalatti menetrendszerűen közlekedik, s egészen a barikádokig visz, melyek a várost a lövészárkoktól elválasztják. A lövészárkok telefonhálózata be van kapcsolva a városi vezetékbe. A halál be van kapcsolva az életbe, könnyedén keveredik vele, elveszti titokzatos és ünnepélyes jellegét. A lelkekben vadul csatázik az éhség, a félelem, a kéjvágy. Legalább így képzelem messziről; s izgatva kísért az ismeretlen lelkiállapot, mint egy nyugtalanító emberi talány. Mit állhatnak ki egymásért és önmagukért, mennyi remegés, gyász vagy cinizmus lakozhatik bennük! Mi erősebb itt, az önzés vagy az önfeláldozás? Milyen az álom, az étvágy, a munka?

Efféle kérdések tolulnak fel sorban előttem, amint a Madridból jött levelet kézbe veszem. Egy levél az ostromlott városból! Valamikor az ilyent titkos küldönc hozta, élete kockáztatásával csempészve át az őrsökön és a tűzvonalon. Ez azonban szabályszerű postával érkezett, felbélyegezve, felbontva és visszaragasztva, a hadicenzúra pecsétjével. Mily diadala a polgárosultságnak!

Gondolható, hogy izgatottan tépem fel a borítékját. Vajon ki küldte, és mi ügye van velem? Tudtommal nincs ismerősöm Madridban. De ha mégis odavetődött valaki, akit valaha ismertem, mily érdekes lesz most minden szava, mily lélegzetfojtó legközömbösebb híre! Valaki, aki kiszakadt a békés és szellemi élet köreiből, a kultúra életbiztosságából, s bezuhant a halál, az erőszak, a mindennapi veszélyek, a végletes modern barbárság viharos légkörébe. Egy híradás abból az örvényből, amelybe talán mindannyian bezuhanunk maholnap, az egész Európa! Hadititkokat, közléseket a helyzetről és eseményekről bizonnyal nem vártam a levélben; ilyesmi nem is oly nagyon érdekelne... Annál inkább vártam valami apró emberi adatot, lélektani dokumentumot; s úgy éreztem, várakozásom nem is csalódhatik. Ez a levél mindenképp elárul egyet-mást az ostromlott város lakójáról, a legszürkébb szavakból is kell kapnom legalább némi sejtelmet arról, ami írójukat foglalkoztatja, a magatartásról, ahogyan a körülötte zajló rettenetekhez alkalmazkodik...

Valóban kaptam is. De ez éppen ellenkezője volt annak, amire számítottam.

A francia nyelvű levélből egy spanyol szonett hullt ki, mégpedig egy XVI. századbeli spanyol szonett, Fernando de Herrera műve, akit kortársai *El Divino* névvel tiszteltek meg. „Bár könyveiből látom, hogy a spanyolok irodalma kevésbé érdekli Önt, mint a többi népeké - kezdi a levél írója, egy idegenbe származott s Madridban rekedt magyar -, mégis bátorkodom felhívni figyelmét erre a szonettre. Biztosan megérti, és érdekelni fogja." S a továbbiakban egy versemre utal, mely a régi spanyol szonettel rokon témájú. A téma elég merész. „Ez a szonett igazolni fogja Önt kritikusai előtt" - teszi hozzá.

Egyéb semmi. Sehol egy szó, amely elárulná, hogy ez a levél Madrid „rettenetes évében" íródott, bombák csapkodása és vészszirénák visítása között, vagy legalább ilyen hangok friss emlékeinek nem nagyon kedvderítő hangversenyében. Az írót akár úgy képzelhetném el, mint aki egy csendes könyvtárban ül, a világ legnyugodtabb pontján, távol a forrongó Európa lázgócaitól, s mit sem tudva a század válságairól és veszélyeiről, a régi spanyol irodalmat tanulmányozza. Ostromra és polgárháborúra semmi vonatkozás; hacsak nem azon az egy helyen, ahol sajnálatát fejezi ki, hogy az utóbbi években nem kísérhette elég figyelemmel az új magyar írók munkásságát.

Az ostromlott város közepén, szomorú világrészünk legszörnyűbb tűzfészkében, állandó halálveszedelem és gyilkos robbanások közt őt még mindig ez érdekli: magyar vers, spanyol vers, témák, műformák, kritikusok... Micsoda makacs ördög a költészet ördöge! Éppoly kevéssé ereszti szabadon, akit egyszer megigézett, mint az alkohol a maga áldozatát. Íme, a Kultúra mámorosa: aki az Apokalipszis borzalmainak küszöbén csak annál nagyobb kortyokban szürcsöli nélkülözhetetlen italát. Ódon könyveket olvas, összehasonlítja különböző korok és nemzetek költőit, s irodalmi levelezést kezd egy távoli és kicsiny országnak - elhagyott hazájának - íróival. Mint valami modern Arkhimédész, nem engedi zavarni köreit. Fittyet hány a politikai szenvedélynek, nem izgatja az öldöklés, leereszti függönyeit, s gumival tömi fülét...

De lehet, hogy ez csak képzelt jellemrajz. Lehet, hogy egészen másfajta emberről van szó. Valakiről, aki teljes lélekkel átéli az ostrom izgalmait, minden idegszálával részt vesz a küzdelemben, tele a Párt indulataival s remegve félti féltenivalóit. Akkor, úgy érzem, még hősiesebb az a figyelem, amivel az irodalom apró ügyei felé fordul. Egy szép vers szent dolog; de tudunk-e még törődni szépségekkel és szentségekkel, ha ágyúk csöve néz ránk, a barbár

erőszak tombol körülöttünk, s a fölgyújtott könyvtárak nem metaforikus, hanem valóságos lánggal világítanak?

Úgy látszik, vannak, akik tudnak.

Számomra a madridi levél tökéletes szimbólum és példa. Reményt adó szimbólum és vigasztaló példa, mert nem eleven cáfolata-e ez a pár sor írás annak a lemondó diagnózisnak, amit a szellem mai orvosai szomorú vagy cinikus kézlegyintéssel szoktak adni az európai kultúráról? Igaz-e, hogy szellemi kultúránk ma már „nem érdekel senkit", hogy „nincsen tartása", közönybe fullad, s nem tud lélektani ellensúlyt feszíteni a veszedelmes és barbár rajongásokkal szembe, melyek a politikai Európát fanatizálják? Igaz-e, hogy a kultúra támasztéka kihull lábunk alól, s annyit ér csak, mint az avult deszka, mely pusztán díszül szolgál, s első ütésre szétmállik? A madridi levél mást mutat. Ebből azt olvasom, hogy a szépség életszükséglet lesz, mihelyt valaki megismerte, és megtöltötte vele életét; vagy mindenesetre vannak lelkek, akikben a kultúra szeretete mély és erős és kiirthatatlan, s nem tűnik el a barbárság első leheletén. Igaz, hogy ilyenek Rómában is voltak, még akkor is, mikor már a Campus Martius félvad törzsek sáros csizmái alatt dobogott és nyögött. Ők nem mentették meg az antik kultúrát. Meg nem mentették - de legalább megőrizték „keblük templomában", s átadták az utánuk jövő értetlenebb nemzedékeknek, mint valami földbe ásott, rablók kezétől megóvott kincs titkát, hogy jobb korok majdan újból fölásva, letisztítsák a rátapadt szennytől, s megcsillogtassák a késői napban, mint új gyönyörűséget és gyarapítani való gazdagságot.

1938

SZEKSZÁRDI KADARKA

1938. november

Szörnyű köd van, elsüllyedt a Vérmező. Ha kinézek az ablakon, csak egy végtelen szürke tavat látok, valami rejtelmes Balatont, amelynek túlsó partja homályba vész. Nem vagyok többé a városban, s képzeletem szabadon röpülhet; a házak eltűntek, s azt rajzolok helyükbe, amit akarok. Jelenleg a szekszárdi szőlőhegyen állok, amely életem első felének központja és pihenőhelye volt. Legalábbis semmi sem bizonyítja, hogy nem ott állok. Ez a gondolat úgy süt ki, mint a nap: egyszerre fölszáll a köd. Rég nem álltam már ezen a helyen, s legutóbb nem sok vigaszomra szolgált; a szőlőnek már csak a fele van meg, a másik fele idegeneké; a présház gondozatlan pusztul, veszti vakolatát s tetőzetének fazsindelyeit. Nem merek hátranézni, félek, hogy meglátom, s attól is, hogy nem látom meg. A szüret megvolt már, s én azt se tudom, mikor voltam utoljára szüreten. Előttem azonban más kép van; most szüreten vagyok, mert emlékem ezt a filmet forgatja, a ködre vetítve, mint színes képet a szürke vászonra.

Nem egész önkényesen választom ezt a filmet. Reggeli postámban egypár lapos füzetet találtam, egy különnyomatot, amit mohó örömmel olvastam el azonnal: a szekszárdi kadarkaszőlőről szóló tanulmány volt, Rapaics Rajmund írta, a magyar kertek és gyümölcsök tudósa. Ez az olvasmány idézte föl bennem a szüreti emlékeket. Sokat megtudtam belőle, például azt, hogy a *kadarka* neve *Szkutari*-ból származik, azaz egyenest Kisázsiából. Szkutarit a rácok Szkadarnak hívták, a kadarka pedig azelőtt szkadarka volt, s a rácok hozták Magyarországba. Onnan jött, ahonnan talán az én őseim is, ha igaz, hogy az én nevem is rác eredetű. Akárhogy volt is ez, a kadarka magyar ital, sőt magyar nemesi ital, mint a Berzsenyiek és Vörösmartyak költészete. Magyar nemesi mulatság a szüret is; noha én már nem a Himfy szüretjét látom itt, fölsugárzó emlékeim filmjén. A tanya előtti kőasztalt ama régi, büszke nemeseknek már csak hivatalba züllött, kaputos unokáik ülik azon körül. Akiknek az ősi földbirtokból nem maradt más, mint egy karéj szőlőhegy...

Alólam már ez a karéj is kicsúszik... Mégis a szekszárdi kadarkaszüret képe nem a mulandóság érzését hozza nekem. Inkább a titokzatos maradandóságét, mely minden mulandóság mélyén ott lappang. Mert hiába csúszik ki alólam a hegy, az csak olyan, mint a szédülés, igazában most is csak azon a hegyen állok, ez a szüret talán folyton tart azóta, ez az igazi valóság és állandóság. Gyermekkorom édenét élesebben látom magam előtt, mint azokat a helyeket, ahol tegnap jártam. Mintha nem is a szekszárdi tájat vetítettem volna a Vérmező ködére, hanem ellenkezőleg, ez a homályba burkolt Vérmező s a távolról rémlő házak s maga az egész Budapest városa csak a szeszélyes sors múló és változó ködfátyolképe volna, amely legfellebb véletlenül és időlegesen fedheti el tőlem az édes, otthonos dombokat, azok minduntalan kibukkannak.

Nem próbálom itt leírni őket, versenyezve a tájköltőkkel, akik szinte megyénként felosztják maguk közt az országot, s nincs eszemben a régi szüreteket felelevéníteni. Ahogy mondtam, a présház azóta megvedlett, a nagy kádat, mely a gerendáig ért, és a padláson kellett taposni, alig használják már; különben egyáltalán nemigen taposssák ma már a szőlőt, sokkal modernebb módszerek vannak, s már a mi büszke préseink is ormótlan ócskaságoknak tetszenek, akár a régi könyvnyomtatók sajtói; ma már nem mondhatnám, mint diákkoromban, a *Georgicon* verseit skandálva, hogy a szüret nem változott Vergilius óta, a Rapaics közölte fényképeken puttonyosokat se látok már, vajon dívik-e még a hagyományos, kedves mozdulat, ahogy a szedőlány a bajszos férfi mögött ágaskodva, puttonyába üríti kosarát? Mindez nem nagyon fontos: ami volt, az valahogy ma is mind megvan, az életből semmi sem veszhet

el, mert az élet egészében egy, a maga történeti egységében, akárcsak egy ország. Amilyen például Magyarország. [...]

Ez az a titokzatos állandóság, amely minden mulandóság mélyén lappang. A lélek nem a jelenben él, hanem kiterjedése van az időben, mint a tárgyaknak a térben. Az emlékezet csak visszacsatolja, ami igazában és jog szerint mindig a mienk volt. Bevonulok a múltba, és visszafoglalom a szekszárdi dombokat. Változó és véletlen ködfátyolképekről nincsen itt szó többé: itt érek valamit, ami már semmiképp se véletlen. Ez volt az ősréteg, ez köt össze apáimmal, a pincéző kvaterkázó s Vergilius szerint szüretelő kaputos magyarokkal. Életem túlnyúlik önmagán. A kadarka még rác őseimmel is összeköt, ha voltak egyáltalán rác őseim. A szekszárdi szőlőhegyről messze látni. Gyermekkorunkban arra voltunk büszkék, hogy szép időben Kalocsáig is elláttunk, a Duna fényes szalagján túl, sőt a mogyorófavessző két végére ráhúzott s a megcsúszás ellen rafiával rögzített távlencséken még talán tovább is. Igazában még távlencse nélkül is sokkal tovább láttam. Az egész régi Nagy Magyarországot láttam arról a dombtetőről, mint egy tág kerek udvart a tanyánk körül, melynek egy kicsi, de nyájas szelete ez az aprócska szőlőbirtok, a sorompóig s a nagyanyám emelte kőkeresztig. A szőlő egyik fele azóta már idegeneké, s a nagy udvarnak is némely része azóta idegeneké, noha ebből valamit mostanában visszakaptunk. Nekem azonban a szőlő ma is a sorompóig és a keresztig tart. [...]

Túl ezen a nagy magyar udvaron, dél felé, laktak ama rácok, akiktől a kadarka származott; keletnek pedig, messze, nagyon messze, a románok, akiknek határáig magam is elvetődtem néhány télen át, nyaranta mindig hazajárva. Szőlőtanyám, roppant udvara közepén, távol Balkánok átlójában feküdt. Én azonban evvel nem sokat gondoltam; én, ha hazaérkeztem, Nyugat-Európában éreztem magamat, ős kultúra földjén, hol az ásó a rigólozásnál római pénzeket vet ki az agyagból, s a földes padlójú présházszoba polcán, a plafonra aggatott töppedő szőlőfürtök alatt Sévigné asszony könyve hevert, franciául, a munkásokra felügyelő kedves nagynéni ambiciózus olvasmánya. Csakugyan mintaszerű Európa volt itt, még babonánk is kultúrát jelentett; nem adtuk föl a vallás dekórumát, de világnézetünk a szabadelvűség volt, gyűlöltük az osztrák szoldateszkát, nem hittünk háborúban, s a zsidó borkupecet nem utáltuk jobban, mint ahogy az dukál. Noha én elégedetlen voltam mindevvel, s ezt az egész kultúrát kissé elmaradottnak találtam. S valóban, inkább illett volna az a múlt század közepébe, mint ennek az elejére, 1840-be inkább, mint 1900-ba. Én viszont Verlaine-t és Wilde Oszkárt fordítottam, mert így tudtam akkor modern lenni, s mert erről a szőlőhegyről szálak vezettek Párizsba és Londonba is, éppúgy, mint Szkutariba, s egyéb mámorok is áradtak itt a kadarkáén kívül. Igen, innen messze lehetett ellátni a forrongó, idegen jelenbe éppúgy, mint az otthonos magyar múltba.

Csak egyfelé nem lehetett látni: a jövőbe. Pedig ez nagy baj volt, *ez* volt tulajdonképp az ok, amiért Szekszárdon nemigen lehetett aszúbort csinálni, úgy, mint Tokajban vagy Ménesen. Túlságosan is bizonytalan az időjárás, a szőlőt nem lehet a tőkén hagyni, eléri az eső, és megrohad. Nagy kockázat ez, és ritkán sikerül. Szomorú látvány az összevert, besározódott szőlőfürt a kopaszodó lomb közt, a tépett gerezdek, kilógó, meztelen szemekkel, melyekről a zápor leverte a sötét héjt: mintha kifolyt, csöpögős emberi szemek volnának. Az elrontott élet jut eszembe, mely a nyugalom és szép idő reményében indul, édesen érik, nő és ízesedik, nagy szüretre készül, nem siet a célhoz, túl hosszú előtanulmányokkal s áldozatos önneveléssel javítja magát, hogy minél kitűnőbb eredményt hozzon létre; aztán egyszerre jön a háború vagy a forradalom, jön a politikai válság, [...] nincs munka, nincs kenyér, a tanulmányokat abba kell hagyni, az élet megromlik egy helyben, a termés sohasem érik be. Magunkra gondolok, mindannyiunkra, a saját elromlott életünkre.

1938

SZENT ISTVÁN VÁROSA

1938 Szent Istvánján

A kép, amit gyerekfejjel alkottam magamnak Esztergomról, egy Benczúr-festmény színeiből szövődött. Vajk megkeresztelését láttam lelki szemeimmel; födetlen vállú, daliás ifjú térdelt, csillogó márványmedence előtt, gazdag ornátusú püspökök és díszruhás főurak gyűrűjében. Később Arany János verse került a kezembe, a töredék hősköltemény, melynek színhelye Esztergom; kép és vers nem hazudtolták meg egymást:

Ül Isztragomban István szent király,
Pap és parasztúr mind körötte áll;
Fején az ékes újdon korona,
Vállán palástnak hímzett bársonya...

Ez az aranyozott pompájú fantázia kapcsolta össze bennem Esztergom nevét a Szent Istvánéval. Szent István városa: az én fülemben ez mindig csak Esztergomot jelentette; holott a büszke elnevezésre más magyar városok is pályázhatnak, ahogy Homéroszért is hét város versengett hajdanában. A valóságos, eleven Esztergomot hajóról pillantottam meg először, a Dunán: s ez csakugyan olyan volt, mintha valami fenséges és szent királyi székhelyre vonulnék be. A bazilika magasból nyújtotta elibém keresztjét; az alkony aranyszőnyeget terített a hullámokon át a palotáig; fölötte széles ünnepi karzatot mímelt a Várhegy fennsíkja, ahol nagypénzű s szenvedélyesen tervezgető prímások egykor a Magyar Siont ábrázolták ki. Igaz, hogy ez már nem az ősi Esztergom volt: nem a szent király középkori, legendás városa. Szent István palotája lent hallgatott a hegy belsejében, a földbe temetve; ami még látszott volna belőle, azt maguk az új terv építői földelték el, hogy egyenes és szabad térséget nyerjenek a középkorias zegzugok helyett. Annál szédítőbb arányokban állt ott a modern Főtemplom: méltó emlékműve [...] Magyarországnak, s szimbóluma a Szent István-i eszmének! Egy magyar San Pietro, a hozzátartozó magyar Vatikánnal! Messziről uralkodott az egész tájékon, szinte nyomta a hegyet és a várost. Valóban Európa egyik legnagyobb temploma; fala tizenhét és fél méter vastag az alapoknál; oszlopait hét ember foghatja át kinyújtott karokkal; főoltárán a világ legnagyobb oltárképe... S hát még a hatalmas kupola! Csak a kereszt alatti gomb belsejében négy-öt ember kényelmesen elfér. És az óriás *piazza*, honnan csak a Bernini oszlopcsarnokai hiányoznak! Ilyen pompával, ekkora arányokkal hatott rám Esztergom, az első benyomásomban! Bevallom, ez a számokban kifejezhető nagyság és gazdagság szinte még csüggesztett is. A sekrestye kincstárában viszontláttam a Benczúr-kép püspökeinek ornátusait. Ezek igazán gyönyörűek; s még gyönyörűbb például a „Mátyás-kálvária", ez a mesébe való ötvösmű, talán Pollajuolo alkotása, esetleg részben régi magyar munka. Vezetőm azonban nem művészi szépségekről beszélt, hanem arról, hány drágakő van benne. Méretek és drágaságok tobzódása volt ez; s még folytatódott a Palota termeiben, óriás gobelinek s ritka becsű porcelánok között. Egy fejedelmi s pazarkodó „művárosban" jártam; szinte jólesett később fölfedeznem mellette a másik Esztergomot, a szegény és meghitt kisvárost.

A két Esztergom alig ismeri egymást, noha térkép szerint szorosan összenőttek. Közvetlen a Várhegy mögött egy másik dombocska áll, éléről szép régi parasztkálvária néz farkasszemet a bazilikával; bajuszos hajdúk ostorozzák Krisztust, s csodálatosan gyöngéd szépségű fájdalmas asszonyok siratják. Ott állnak a hegyélen, a szélben, hajadonfőtt és talapzat nélkül, s mintha még ruhájuk is lobogna! S körülöttük a hegyre guggolva, összehúzódva mint menekült csapat, apró, festői, fehér vályogházak, félig beépítve az agyagos partba, egymás hátán csüggve, roskadozva, omló szurdékok és olaszos girbegurbák között: ez Szent Tamás. Mily középkori kép! Ezek az utcácskák alighanem jobban hasonlítanak a Szent István városának primitív

utcáihoz, mint akármi más a mai Esztergomban. Ámbár, mint hallom, egész új telep ez, s a bazilika építésével függ össze: olasz kőműveseit ültette ide az akkori prímás, saját telkén engedve helyet vityillóiknak. De ki választ már szét itt régit és újat, magyart és idegent? Eggyé gyalulta mind a „százados szegénység", mely megnevezhetetlen szépséggel árasztja el e dombot; a vityillóknak éppúgy meglévén a maguk szépsége, mint a palotáknak.

Én egy harmadik hegyről szoktam nézni mindezt, ez az én saját külön hegyem: egy nyájas szőlőhegy kis kápolnákkal és pincesorokkal! Innen a másik kettőt jól belátom, s így szeretem őket látni együtt; itt ütöttem föl nyári tanyámat immár hosszú évek óta. A hideg pompájú Benczúr-festmény helyett ma otthonos tájkép néz rám, meghitten mosolyogva, verandám üvegkockáin át, friss színekkel, mint egy rajzhálós karton. Szent István székhelye iparkodó, messziről füstölgő bányavároskák közt pilledten őrzi pompáját s szegénységét. Tekintetem kéjjel csúszkál a csillogó Dunán, a méltóságos kanonokházaktól, a Csitri-szigetek ősvadonáig. Ahol én lakom, ott is ősvadon volt, mikor először ide csöppentem, mint egy gyarmatos a Csöndes-óceán valamely ismeretlen szigetére. Mennyi türelem, fáradság, lemondás a gyarmatos élete, míg némi kényelmet teremthet magának. Sokszor eltűnődtem, mit szeretek Esztergomon? Nyilván a Benczúr-pompát, az ősvadont és a szelíd szegénységet együtt.

Öreg esztergomiak még emlékeznek a Simor prímás négyesfogatára, amely lépésben sétált át a legszegényebb utcákon, előtte egy hajdú járt, mint a mesékben, és hatosokat osztogatott a szenttamási rongyos gyerekeknek. Simor bíboros nemcsak hatosokat osztogatott, hanem képeket is gyűjtött, s ő vetette meg a kis múzeum alapját, ahol ma édes olasz primitívek láthatók, és középkori magyar festmények, Filippo Lippi, Kolozsváry Tamás s a titokzatos M. S. mester mellett, s közben Pázmány Péter sétabotja is helyet talál vén juhászok faragott botjai közt, s egy régi hercegnő dísztárgy- és szelencegyűjteménye. Igen, minden van Esztergomban, pompa és szegénység, szent csillogás és otthonos magyarság, a magyar élet egész keresztmetszete. S ha leszállok a hegyről, a Sötét kapu mellett, s tovább ballagok a kis híd felé, elém tárul az időbeli hosszmetszet is, maga a történelem, minden dicsőségével és pusztulásával. Egyformán jelentős itt, amit látok, és ami hiányzik. A szent, papi barokk Pázmány Pétert juttatja eszembe, holott ez persze mind csak későbbi. Hisz Pázmány esztergomi érsek volt ugyan, de nem lakhatott Esztergomban. Esztergom a török alatt nyögött, száznegyven éven át. A hídon túl látom a szigetet, ahol Balassa Bálint elesett, a török ellen küzdve. A csehszlovák partról gémes kutak intenek felém. [...]

Visszafordulok. A városház körül még ósdibb barokk fogad, mely a kuruc kor emlékét idézi: dupla tetejű házak, faragott erkélyek, legyezőmód széttáruló sugarakkal díszített jellegzetes kapuk. Maga a városház, mely a híres Vak Bottyán palotája volt, kecses tornyával s tömzsi árkádjaival, a legszebb épületek egyike. Ide ült be Kuckländer, a labanc generális: amit a török meghagyott, azt a labanc bontotta le. Az útjába eső építményeket behordatta földdel, hogy ágyúinak állást szerezzen. S amit a labanc meghagyott, azt a talajegyenlítők bontották le, vagy földelték el. A régi, Szent István-i bazilika állt még, mikor a műveleteket megkezdték; az utolsó tornyok közben dőltek össze. Néhány év előtt még azt hittük, hogy végképp elsüllyedt és elpusztult minden, ami a török előtt volt Esztergomban. Esztergom, mint egy nagy temető, a föld alatt őrizte igazi kincseit, s ékes sírköveket emelt fölébök. Különös véletlen folytán éppen Szent István évére ismét láthatóvá lett valami ebből az elmerült múltból. A történelmi sétát, amit megkezdtem a Duna-parton, folytathatom a föld alatt. Lelkes és kitűnő szakemberek kiásták Szent István eltemetett palotáját a sárból! Ez a palota, háromszor átépítve más-más korban és stílusban, mint egy geológiai képződmény tárja föl Esztergom eltűnt múltjának rétegeit. Esztergomét vagy Magyarországét: mert hisz Esztergom, mielőtt véghely lett volna, székváros volt, és kultúránk góca. Sőt még Magyarországnál is többről beszélnek ezek a rétegek! Az európai kereszténység lelkéről beszélnek, melynek a magyar lélek előbb áhítatos kis inasa, később már tökéletes munkatársa... A magyar míves együtt dolgozott

a III. Béla francia építészeivel s a Vitéz János olasz festőivel. A pompa, melyet nemzedékeken át fölrétegeződött alkotásuk romjai megsejtetnek, talán nem egészen ugyanaz, mint amit valaha, a Benczúr-kép nyomán, elképzeltem. A szellem azonban, mely belőle árad, pontosan az a szellem, aminek Szent István nyitott kaput ebbe az országba. Az európai kultúra és keresztény egység szelleme.

1938

A SZELLEM FRONTJÁN

A Vajda János Társaság vezetősége megtisztelően felszólított, vessem föl ezen az októberi estén irodalmunk legnevezetesebb mai problémáit, s evvel mintegy vezessem be a közönséget abba a modern és magyar irodalmi légkörbe, amely a Társaság következő előadásait is át fogja hatni. Engedjék meg, hogy kitérjek ez elől a feladat elől. Túlságosan könnyelműen vállaltam, s csak utólag döbbentem rá a nehézségeire. A nehézség nem abban áll, mintha irodalmunk mai problémái nagyon is bonyolultak vagy súlyosak volnának. Inkább így mondhatnám: a nehézség az, hogy nincsenek is problémák.

Alig voltak a magyar irodalomnak üresebb, problémátlanabb évei, mint ezek a mostaniak. Ami kérdésen rágódunk, az többnyire nem is irodalom, inkább szociológia vagy épp politika. S ami valódi irodalmi problémánk mégis maradt, az múlt évekből maradt, ezerszer megvitattuk, elcsépeltük, és magam is, ha ezekről beszélnék, alig tehetnék mást, mint hogy ismételjem magamat. Igazában minden megoldódott. A bajok, amik ellen mi, öregebbek még két kézzel harcoltunk, nagyrészt közömbösödtek azóta; az irodalmi ellentétek megenyhültek, vagy politikai ellentétekben oldódtak föl. Még a világnézeti ellentétek is a politikában oldódtak föl: s evvel el is vannak intézve, könyvelve, lajstromozva... Ifjaink szép verseket írnak; de mi az oka, hogy a szép vers nem forradalom többé, még akkor sem, ha forradalmi vers!? Az irodalmi élet elvesztette igazi feszültségét: s a villamos feszültségnek ez a hiánya, ez éppen az a problémátlanság, amiről beszéltem.

Én, bevallom, bizonyos nosztalgiával gondolok vissza arra az időre, amikor még voltak problémák és bajok és harcok. Mi öregek bőségesen átéltük ezt az időt! A mi ajkunkra, ha irodalmi problémákról esik szó, inkább irodalmi visszaemlékezések tolakodnak. Sajnos, sem fejtegetésekre, sem visszaemlékezésekre nem terjeszkedhetem most ki. Csupán egy rövid üzenetet küldhetek, üzenetet, köszöntést és jókívánságot. A jókívánság ez: *új problémákat kívánok, új harcot, új kalandot*! Háború talán nem lesz, az ágyúk egyelőre hallgatnak. Szeretném, ha a szellem frontján viszont erősödne a tüzelés. „Minden jó magvat a béke hint" - mondja az antik Bakkhülidész; s még ma is szívesen hangoztatják, hogy a kultúra mezejének igazi magvetői a harc és a kaland. Csak éppen nem szabad összetéveszteni az irodalmi harcot a politikai harccal s a szellemi kalandot a politikai kalanddal. Nem a pártvállalást reklamálom, s eszem ágában sincs az irodalmi ifjúságot a politikai élet és világnézeti csaták lövészárkaiba küldeni. Ez nem is volna oly nagyon dicső hely. Küzdelmekben és csaták közepén nincs kényelmesebb dolog, mint behúzódni egy jól kiásott, eleve megépített lövészárokba. Én arról a másik, nagyobb hősiességről ábrándozom: kiemelni fejünket a lövészárokból, s szabadon nézni szét a messzeségbe, nem törődve a körülöttünk dúló ütközettel. Ez méltóbb kaland és érdemesebb merészség: nem folytatni a régi, megunt harcot, túllátni rajta és megvetni azt, s éppen így válni talán egy új harc megindítójává, melyhez képest a régi már túlhaladott lesz és értelmetlen. Új harc a szabadban, szabad ég alatt, szemben a szelekkel és a csillagokkal. Egyéni harc, lelkünkből induló, s nem már meglévő pártoktól és csoportoktól ránk erőltetett: pártok, árkok és vájatok nem a szellem frontjára valók.

Új harc, új kaland, új problémák: igen, ez az én jelszavam, kabalám és jókívánságom ebben az új évszakban, mely oly különös jelekkel kezdődik: a csillagok változnak fölöttünk, s úgy érzem, mi is változni fogunk.

1938

A TITOKZATOS MESTERSÉG

1938. november

Nincs titokzatosabb mesterség a költészetnél.

Szegény Tóth Árpáddal sokszor beszélgettünk erről, s kölcsönösen megerősítettük egymást ebben az érzésünkben. Mert miben áll a költő mestersége? Talán valami új gondolatok termelésében, érdekes lelki tartalom kifejezésében, bölcs eszmék és mély érzések közlésében? Szó sincs róla. A legbölcsebb eszmékből rossz vers lehet. Mély érzésekből gyermeteg zengemény fakadhat. Viszont ezerszer megírt közhelyek ismétlése adhat remekművet. Tessék próbát tenni: hogyan hat a világ legszebb költeménye, ha prózában mondom el tartalmát? Mulatságos társasjáték lenne, amilyeneket Karinthy szeretett csinálni... Mulatságos és kegyetlen.

A legcsodálatosabb, hogy a túlságosan mély vagy bölcs tartalom még árt is a versnek. Mindenki tudja ezt. Vannak kiváló és nagyra törő költők, akiket ez ölt meg. Súllyal terhelve nem lehet röpülni; s itt aztán mindegy, ha a teher csupa arany és drágakő is...

Akkor hát mi teszi a vers értékét? Azt kellene hinni, hogy maga a röpülés, a forma; vannak is, akik erre esküsznek. Ezek szerint a tartalom mellékes, minden a megcsinálás: az ívelés tökéletessége, szavak zenéje, rímek és ritmusok játéka. Azonban ez sem igaz; sőt gyakran épp ellenkezőleg, a szép szavak, a kifogástalanul csengő rímek rontják el és ütik agyon a verset. Egy kicsit hanyagabb kifejezés, egy kicsit rosszabb rímek megmenthették volna. Nincsen itt kibúvó, mindenképp beleesünk a paradoxonba. Még azt sem lehet mondani, hogy a forma és tartalom összhangjában volna a titok. Hiszen nemegyszer épp az az ellentét bűvöl el, amit öntudatlan érzünk a forma és tartalom között.

Egyszóval, titokzatos mesterség. Ismertem eredeti gondolkodású, mélységes és gazdag szellemű, sőt tagadhatatlanul zseniális embert, akinek egyetlen vágya volt, hogy költő legyen! Verselni is tudott, kitűnő ügyességgel. Amit írt, az minden gáncstalan lett, előkelő és unalmas. A Múzsa rendkívül igazságtalan hölgy, és szeszélyesen osztja kegyeit. Egy barátom viszont arról panaszkodik, hogy egyre több az olyan költő, akinek sem műveltsége, sem ítélőképessége nem mondható valami magasrendűnek. Képtelen állapot: határozottan ostobák és mégis jó költők.

- Valamikor meg voltam győződve, hogy jó verset csak finomabb szellemű ember írhat.

Megnyugtattam, hogy ezen a téren minden lehetséges. Még az is, hogy valaki nem tud két rímet összehozni, nem ismeri a különbséget jambus és trocheus közt, s ennek ellenére igazi és nem utolsó költő. Ilyen is van. Rím és jambus éppoly kevéssé szükséges a költőnek, mint gondolat és tudás. Mi szükséges hát? A régiek abban a hitben voltak, hogy a verselőnek titkos ösztön diktál, isteni sugallat, az ő tudása nem földi tudás, ritmusai csak ködön átszűrt, halvány sejtelmei egy mennyei ritmusnak. A költő latin neve *vates* volt, azaz jós. A nemzet nagy lantosai ma is „látnokok". Minduntalan hallunk például Ady csodálatos megérzéseiről és „jóslásairól". De hát hogy is áll a dolog ezzel a látnoki képességgel és isteni sugallattal? Egyszer megpróbáltam elemezni Adynak egy ilyen költői jóslatát.

Vagy láng csap az ódon, vad vármegyeházra,
Vagy itt ül a lelkünk tovább leigázva.

Vagy lesz új értelmük a magyar igéknek,
Vagy marad régiben a bús, magyar élet.

Vagy, vagy... A vers híres és valóban gyújtó hatású. Mégis, mit mond ez a különös, alternatív jóslat? Nem többet, mint ha a megkérdezett időjós azt felelné a holnapi nap időjárását illetően:

- Vagy sütni fog a nap, vagy pedig továbbra is felhők borítják az eget.

Azaz semmit. Mi van e mögött a semmi mögött, ami izgatni és lelkesíteni képes? Talán magának a sorsnak dodonai volta, a nemzeti jövő izgató kétessége jelenik meg a költő szavainak fátylában, mint az Űr a Madách Ádámának látomásában... Eszembe jut egy másik közismert párvers is. Ez pedig éppen abból a költeményből való, amely talán líránk legnagyobb dicsősége! Az európai költészet egyik leghatalmasabb énekéből! Vörösmarty írta, aki nemcsak nagy költő volt, hanem kivételesen nyílt és gazdag szellem is. S ebben a két sorban az egész életről zeng ítéletet, mintegy a végső kijózanulás ihletével, mely maga is egy különös neme a részegségnek:

Mindig igy volt e világi élet:
Egyszer fázott, másszor lánggal égett...

A maguk helyén hatalmas szépségű versek ezek, kitörő közvetlenségükkel szinte belecsapnak az olvasóba, nem költőiek s mégis mélyen azok, erő és reszketés egyszerre. De ha csak úgy prózában nézem őket, mennyire megtámadható a logikájuk, sőt egész frivolan kicsúfolható! Mert micsoda logika ez! Könnyen rá lehetne idézni egy híres pesti mondást. Az öreg klubszolga mondását, aki az Élet helyett a másik nagybetűs szörnyetegről, az Asszonyról, fejtette ki sommás véleményét, ilyenformán:

- Minden asszony egyforma: egyik ilyen, másik olyan...

Egyszer fázott, másszor lánggal égett... Pedig hát csakugyan mindig így volt ez a világ, amint hogy az asszony is, egyik ilyen, másik olyan, mind egyforma... Az öreg klubszolgát persze kineveted, mert prózában beszél. A vers, az más, itt rejtelmes módon a legfurcsább logikának is igaza lehet. Itt színarany bölcsességgé válhat a leglaposabb semmitmondás. Titokzatos egy mesterség!

1938

GONDOLATOK AZ ÓLOMGÖMB ALATT

1938. karácsony

Ahogy itt heverek, mozdulatlan és látszólag unatkozva, senki se hinné, hogy igazában ritka élményeket élek át. Már maga a helyiség is élmény. Ámbár sok-sok órát töltöttem el ilyesféle helyiségekben máskor is, s most sem először nyújtózom itt. De mindig újra hat rám, állandóan és percről percre hat. Valami titkos, atmoszferikus hatás ez, mert hiszen látni nem sokat látok, jóformán csak az ólomgömböt. Ennyi is elég azonban, hogy érezzem magam körül a különös gépeket, melyek ezt a kis szobát középkori kínzókamarához vagy alkimista műhelyekhez teszik hasonlóvá. Már gyermekkoromban borzongva néztem a rajzokat, amik például Faust bűvészszobáját ábrázolják. Diákfővel olvastam egy regényt, Bródy Sándor írta, az volt a címe: *Faust orvos*. Ez egy modern orvostanárról szólt, pedig abban az időben még nem is dolgoztak olyan rejtelmes anyaggal, mint a rádium.

A rejtelmes anyag itt van az ólomgömbben, csak egy csipetnyi, de ez a csipet oly sok, hogy még egyszer ennyiért sok országot kellene bejárni. Itt lebeg fölöttem, több mázsa ólomba szorítva, mint a fenevadak a páncélos ketrecbe. Úgy lebeg mégis, csüggve a mennyezetről, a szoba díszhelyén, mint a tabernákulum valamely szentélyben. Hallottam afrikai törzsekről, barbár kultuszokról, ahol istenként tisztelik az elfogott fenevadakat, s ketrecük a szentek szentjében áll. Ez a szentély itt egyébként nagyon egyszerű és szinte puritán. A benne lakó Hatalom nem szorult pompára. A kamra kicsi és dísztelen, s eléggé félhomályos, mert egy nagy ház földszintjén van, s egy apró, ferencvárosi udvarra néz. Bútor nincs is benn, a gépeken és a heverőn kívül. A heverőt kínpadnak is mondhatnám, noha testi kínról nincsen itt szó. Ahogy rajta heverek, voltaképp nem érzek semmit. A Hatalom homályba rejtőzik. Sugarai titkos erővel szüntelen verik testemet, s bombázzák atomait, de ezt sem látni, sem egyébként észlelni nem lehet. Ha valaki benéz az ajtón, azt gondolhatja, hogy nem történik semmi, s én puszta jókedvemből fekszem a matrácos lócán ily furcsa helyzetben, hogy az orrom hegye érinti a lebegő nagy gömböt. Mégis, aki benyit ide valamiért, ápoló vagy doktor, sietve és szinte izgatottan menekül ki a lehető leghamarabb, mintha csakugyan valami oroszlánketrecbe jutott volna. A szobát rejtelmes áramlás tölti be, veszélyes és hatékony hullámok cikáznak a levegőben.

Én azonban itt fekszem, mintegy a tüzelés fókuszában, védtelen kitéve a fölszabadult erőknek, melyek számára sem ruha, sem bőr, sem csont, sem semmiféle vaspáncél nem akadály. Kényelmesnek alig mondható a helyzet, mindig meggémberedve kelek föl, ha letelt az óra, s mindig bizonyos szorongással fekszem le, mintha csakugyan kínpadra feküdnék. Az a kényszerképzetem, hogy a több mázsás gömb leszakad, és agyonzúz. A jelzőóra egyhangúan ketyeg, és karpercenként csendül, mint valami pokolgép. Feszülten várom és számlálom a csengéseket. Mentül nagyobb a szám, annál közelebb a szabadulás. Hatvan perc harminc csengés. De el-eltévesztem az olvasást, valami furcsa kábultság lep meg, fogalmak helyett csak képekben tudok gondolkozni. Elképzelem a különös óra számlapját, amelyen fantasztikus módon visszafelé jár a mutató. Látni nem látom, mert ahogy mondtam, alig látok valamit a nagy gömbön kívül. A zománcozott fém simán domborodik fölöttem, lassanként szinte hipnotizál villogása, néha vágyam támad megsimogatni, de tudom, hogy hideg és kemény. Kontrasztul egy asszony bőrére gondolok. Hamar elhessegetem ezt a gondolatot, mint méltatlant a helyhez és stílszerűtlent az alkalomhoz. Itt a szigorú, hideg fémek birodalmában vagyok, távol az asszonyi puhaságoktól. Csak a szemem sarkával látom a gömbön túl a tükör egy karéját, amelyből a szomszéd szobában figyelik esetleges mozdulataimat az ápolónők.

Ezen a tükrön néha átleng egy-egy kék-fehér nőalak, mely szinte kétségesnek, valótlannak hat, testtelen, egysíkú jelenség, a látómező szélén, a ferde tükörben. Ennyi a külvilág.

Viszont itt van a nagy gömb, egészen közel, kemény testi domborúságában, súlyával és tömörségével, orromat érintve s titkos hatásokat bocsátva rám. Itt fekszem délelőtt, itt fekszem délután, merően reászögezve szememet, egyedül a szobában, mint egy kristálynéző fakír, s lassanként minden gondolatom erre a villogó gömbre vetül, az egész világot ezen keresztül látom. Mint a fakír a kristályban, víziókat látok a gömbben, melyek csodálatos tisztaságban állnak előttem, élesebben a valóságnál. A zománcos felület nem egyszínű, fekete és sárga márványzatok szelik át szabálytalan cikcakkokban, melyek közt hasra fekszik, s szivárványozva imbolyog az ablakok visszfénye, mint a szappanbuborékon. Mindezek a fények, színek és hajlások kaleidoszkópszerűen összejátszanak szememben, tornyok épülnek s omlanak le újra, arcok vigyorognak és sápadnak, a legváratlanabb képzeletek elevenednek meg, majd ismét elpattannak, semmivé lesznek, mint hab a vízen vagy a filmkép a vásznon, a gömb hullámzik, a cikcakkok vonaglanak, s én csak fekszem alatta, gyógyulásra váró, mozdulatlanságra ítélt páciens, rejtelmes befolyások kereszttüzében, a nagy, lebegő súly alatt, mely ha leszakadna, tüstént összezúzna.

Karácsony közeleg, s be kell látnom, hogy ez az írás nem valami karácsonyi hangulatú. Karácsony a közösség ünnepe; kit érdekelhetnének ilyenkor a beteg ember különleges élményei, aki itt hever, kívül a világon? Mikor a világ tele izgalmakkal, melyek mindenkit érintenek, félelmekkel és betegségekkel, melyekhez képest egy ember sorsa elenyésző és érdektelen, akármilyen különleges is, vagy annál inkább! De éppen ha erre gondolok, mégsem látom a sorsomat annyira különlegesnek; úgy érzem, mintha az egész világ ekként feküdne valahogy, titkos befolyásoknak kitéve, megmeredten, egy nagy lebegő súly alatt, s minden pillanatban rettegve, hogy a súly rászakad, a végső katasztrófa bekövetkezik... Nem, nincs lekötve, és mégsem tud fölkelni, kábultan és rémálmokban riadozva fekszik: micsoda orvos rendelte ezt a szörnyű kúrát? Talán csakugyan ez kell a világ gyógyulásához, ez a rémült és tehetetlen zsibbadtság egy rettenetes veszély Damoklész-kardja alatt, s a Megváltó titkos ereje magából a fölöttünk lebegő veszedelemből tör elő, mint a rádiumsugárzás az ólomgömbből, rejtve és rejtelmesen; a gyógyító hullámok szertecikáznak már, s munkálnak bensőnkben, ha mi nem is látjuk, nem is érezzük, még csak nem is sejtjük. Ahogy a rádium hullámait sem lehet közvetlen látni vagy érezni.

De mindez csak hiú képzelődés. Fekhetem én itt bízvást és nyugodtan, az ólomgömb aligha szakad rám; s viszont ki tudhatja a hullámokat, amik ott künn a világban cikáznak? A szellem ereje ismeretlenebb, mint a rádiumé. Ez a titokzatos helyiség, kínzókamraszerű berendezésével, melynek szigorú pamlagán oly szorongva terülök el, igazában bátorságosabb s távolról sem oly csodaszerű lehetőségekkel izgató, mint odakünn a mindennapi élet, amelybe pedig úgy menekülök innen, a kezelés után, mintha az ágyútűznek kitett őrhelyről menekülnék a fölváltáskor. Inkább kívülről kellene menekülnöm ide, mint egy nyugalmas fedezékbe, egy szerencsés pontjára a frontnak, ahol egyelőre csak atomokat bombáznak, rádiumágyúból.

Ez voltaképp sokkal kevésbé fantasztikus. Kijózanodva tekintek a gömbre, s mintha erre a gömb maga is kijózanodna. A kristálynéző látomásai eltűntek, megint csak egyszerű, sima glóbusz domborul fölöttem, akár egy földgolyó. A márványos mintázatban most tengereket és szigeteket látok, kontinenseket és jégsarkokat, s a jelzőóra egyik csengésétől a másikig, e végtelennek tetsző két perc alatt, megpróbálom kirajzolni a hatalmi vonalakat: íme, Japán, Kína, amott van India, itt az óriás Oroszország, és így elérek, medveháton, Európába, melyet valamikor megszoktam a béke és kultúra lakhelyének tekinteni. S amint Európa mappáját vizsgálom, hirtelen ijedtség borzong végig rajtam: hiányzik Magyarország! Csakugyan, hazámat hiába keresem, eltűnt a vonalak zűrzavarában. Mindenáron meg akarom találni, kirajzolni

az előttem kavargó foltok készletéből, belelátni valamely különféleképpen interpretálható alakzatba; de ez sehogy se sikerül. Zavar az, hogy a gömb oly közel van a szememhez [...]

Babonás leszek, úgy érzem, valami rossz jel ez: nem lelem szegény otthonomat a kerek föld hátán. Behunyom a szemem, s próbálom magam elé idézni a kislányom földrajzi füzeteit és atlaszait: ezeknek lapjairól ismerem legfőként a [...] kis haza alakját. A képzelet erőltetése fáraszt már, egy pillanatra talán el is szundítok, ami, azt mondják, mindenkivel megtörténik, aki az ólomgömb alá fekszik. Talán a sima felület villogása van olyan hatással az idegekre, mint a hipnotizőr ezüstkanaláé.

Mikor ismét eszméletre térek, hirtelen elvesztem minden tájékozódásom; szemem még becsukva, egy szívdobbanásnyi ideig azt sem tudom, hol vagyok. Úgy tetszik, a földön fekszem, sőt keresztben valami országúton; távoli gépzúgást hallok, mindjárt eltaposnak. Azt az egyet tudom, hogy innen fölkelni nem lehet. De fölcsöng a jelzőóra, kinyitom szememet, s most már egészen fölébredtem. Hányadik csengés lehetett? Hány perc van hátra még? Szeretnék nem gondolni erre, mert nincs nagyobb kín a várakozásnál. Sohasem bírtam a várakozást. Ha például olvasni lehetne itt! De ez már csak a gömb miatt is képtelenség. Visszatérek hát gondolataimhoz.

Magyarország áll előttem megint, [...] a kerek, ép vonal, mely gyermekkorom óta belém idegződött, melyet oly természetesnek, magától értetődőnek éreztem, mintegy egészséges élő test sziluettjét. Szinte szerelmes voltam ebbe a vonalba, ez volt az én első szerelmem, még az Asszony előtt! S amint elképzelem ezt a gyönyörű, élő testet, első szerelmemet, megint elfog a kínzókamrák hangulata. Az egész világ egy roppant kínzókamra, amelyben a legszebb élőket megcsonkítják, fölnégyelik, tapossák, láncra fűzik. Szép kis karácsonyi hangulat, gondolom magamban. De nyugodtan fekszem Faust orvos kínpadján, ahol végre is titkos gyógyítóerők a megváltás távoli reményét sugározzák belém... A jelzőóra megint megcsendül, élesen hasítva idegeimbe, s én megrezzenek, mintha a kínzásra megadott jel volna. De nyomban utána fölhangzik a másik csengő, amely a kezelés végét jelzi, s ez gyönyörűen zeng, ezüstösen, mint egy ujjongás, mint a karácsonyfa csengője, angyalok csengője, megváltás harangja! Csikordul a gömb, és lassan, recsegve kezd fölfelé emelkedni, a mennyezet felé. Fölülök, még lassabban, nehezen, csontjaim eresztékei is csikorognak, milyen szörnyen zsibbadt vagyok! Akárcsak Magyarország.

1938

[BESZÉDE A BAUMGARTEN-DÍJAK KIOSZTÁSAKOR]

Hölgyeim és Uraim,

ma egy éve súlyos betegségem gátolt meg abban, hogy kegyeletes ünnepségünkön jelen legyek, idézzem alapítónk emlékét, és üdvözöljem alapítványunk összegyűlt barátait. Engedjék meg nekem, hogy most is csak néhány szót szóljak: hisz igazában nem is sok újat tehetnék hozzá azokhoz, amiket más években már elmondottam. Ez az alapítvány már túlhaladta működésének első évtizedét, kijárta a maga kerékvágását, emlékei és hagyományai vannak, jövője elindult múltjának nyomában. Története és kifejlődött gyakorlata van; majdnem azt mondtam, megállapodott elvei és irányzata. De ez nem lenne egészen igaz, mert alapítványunknak voltaképp semmiféle irányzata nincs - hacsak nem számítható irányzatnak a magasabb színvonalú magyar irodalom megalkuvás nélküli támogatása s következetes kerülése minden idegen, politikai vagy más, nem irodalmi tekintetnek. Ha ez irányzat, bizonyára nem nagyon korszerű; s a mai kor gyermeke talán némi csodálattal is nézhet tántoríthatatlan intézményünkre, mely a magyar élet minden zivatarai és veszélyei közt az irodalmi érték egyetlen szempontját figyeli, s mint a gátőr a töltés mellett, makacsul őrködik a szellemi gát színvonalán, mely a silányabb és efemerebb irodalmi törekvések hangos árjának ellenáll. De bizonyos, hogy ekként van ez jól, s nemzetünk életét és jövőjét is evvel szolgálhatjuk leghívebben. A magyarság izgalmas évet élt át, együtt szorongtunk a katasztrófa szélére sodródott Európával, majd büszke öröm és diadal töltötte meg szívünket. A szorongás azonban nem szűnt meg, a világ bús tengere tovább forr, minden napot új kockázatnak érzünk, visszafojtott lélegzettel s összeszorított fogakkal várjuk a holnapokat. Ily időszakokban kétszeresen fontos tartani a helyet és tért, ahol egyszer lábunkat megvetettük, s nem ejteni el egyetlen szemernyit sem az értékekből, melyeknek őrzése ránk bízatott. Alapítványunk a magyar irodalom magaslati őrhelye lett, ez az alapítvány ma azok közé az intézmények közé tartozik, melyeknek feladata a nemzeti kultúra folytonosságát és tisztaságát óvni az idők minden változásai és veszélyei között. Nem akarunk elzárkózni a kor áramlatai elől, s nem vonulunk terméketlen magasságokba. Alapítványunk, mint eddig, ezentúl is figyeli és bátorítja azokat a nemes, fiatal szellemeket, akik e korszerű és népi áramlatok igaz képviselői és munkásai. De értékrendszerünk független a kor áramlataitól. Elveink ma is azok a magas esztétikai és erkölcsi elvek, melyek minden korban és mindenütt, ahol a kultúra él és lélegzik, egyformán érvényesek. Céljaink azok az időtlen és eszményi célok, melyeknek szemmel tartását alapítónk végrendeletében lelkünkre kötötte. Ezeket követve egyformán hívek leszünk és egyszerre a magyar irodalom legszebb hagyományaihoz s a mi külön alapítványi hagyományainkhoz, s végül annak szándékához, akinek emlékére ezen az intim ünnepségen összegyűltünk.

1939

PAJZZSAL ÉS DÁRDÁVAL

PAJZZSAL ÉS DÁRDÁVAL

Hitviták korát éljük, mint valaha Magyari és Pázmány idején; egymás hiteiben keressük az „országban való sok romlások okait”! Amit egyikünk imád, a másik elégeti; különös eretnekségek támadnak, s legdrágább szentképeinket jelölik máglyára. Jellegzetes terméke ennek a lelkiállapotnak Németh László új könyve: *Kisebbségben*. Pajzzsal és dárdával kell kiszállni ellene; ahogy a régi prédikátorok szálltak ki írásaikkal egymás ellen.

A cím nem szerénységet fejez ki; ellenkezőleg! Kisebbségben lenni gőgöt jelent, legalább a szerző szótárában, aki szerint, úgy látszik, a magyar kultúra és irodalom egész újabb történetén át mindig a kisebbségnek volt igaza. A kisebbség gőggel, támadólag és szinte terrorisztikusan lép itt föl, amint ma a politikában is divat. Kizárólagos jogot formál ítéletre és igazságra. Ezért kell a pajzs és dárda. Igazi eretnekség jelent itt meg, mely ha követőkre akadna, kész szakadást jelentene a magyar kultúra életében. Luther avval vádolta meg a római egyházat, hogy eltér az igaz kereszténység ősi szellemétől, így vádolja meg Németh László egész kultúránkat, hogy újabb fejlődésében - mondjuk, talán Bessenyei óta - hűtlen lett az igazi magyarság ősi szelleméhez, sőt „fölhígította” a magyarságot; „a nemzeti jelleg legmélyebb hordozói” kiestek irányítóinak sorából, s „nagyobbak vagy kisebbek”, de felületesebbek új, „hígmagyar” szellemet tettek itt általánossá, melyben a valódi „mélymagyar” idegenül érzi magát, s érvényesülés híján elsorvad.

ALKÍMIAI HÁTTÉR

Bevallom, bizonyos gátlásaim vannak a Németh László könyve elleni polémiában. Talán legjobb itt evvel eleve leszámolni. A szerző, akinek tehetségét sokra becsültem, s akit valamikor egy ideig barátaim közé véltem számíthatni, egyszer egyik napról a másikra valóságos ellenségemmé vált. Azóta (s immár több éve múlt ennek) megtisztelő szívóssággal támad, s termékeny képzelete szenvedélyesen keni rám a legfurcsább színeket. Igazi okát ma sem tudom. Minden íróban van valami hisztéria. Nagyzás és üldözöttség téveszméinek bonyolult összefonódása különb szellemeket is vitt már csodálatos utakra. S írónál az ilyen meghibbanás, amely más embert talán belsőleg megrokkantana, s jellemileg aláásna, sokszor még hasznos is. Az író lelkében az érzések alkímiai folyamatokon mennek át. Sokszor a kicsinyes emberi indulat is megnemesedik, s a műalkotást táplálja s tüzeli. Nem egy közérdekű s értékes mű fakadt már egyéni sérelmek s képzelgések visszahatásaiból. Németh László gondolatai még nem szakították el teljesen a köldökzsinórt. A kultúrtörténeti fejtegetések redői alól előbújócskáznak a személyes érzékenységek ördögének lólábai, s a Baumgarten-alapítvány működése nála úgy tűnik föl, mint a magyarság minden romlásának betetőzője. A mű középúton marad pamflet és tanulmány között. Pamflet része személyileg érint és feszélyez; erre nem is akarok több célzást tenni ebben a cikkben. Itt csak azokról a gondolatairól beszélek, amelyek már függetlenné váltak a személyi háttértől, s igazságuk vagy hamisságuk semmiképp sem személyi ügy. Ezek engem egyénileg nem érintenek. De nem hagyhatnak közönyösen mint magyart.

TEHETSÉG ÉS FELELŐTLENSÉG

Hogy úgy érzem, írnom kell a könyvről, azt dicséretnek veheti a szerző. Efféle különcködő elmefuttatás, mely évszázados fejlődést ítél el egy korszerűen fogant s bizonyításra alig alkalmas ötlet vagy tétel kedvéért, voltaképp egyetlen szót sem érdemelne. Ez a könyv azonban veszedelmes, mert hatni tud. Különös módon itt együtt van a tehetség és felelőtlenség: holott ekkora tehetség rendesen fokozott felelősségérzettel szokott együtt járni. Újat mondani könnyű, s minden nagyobb olvasottságú s fürgébb szellemű ember végezhet olyan átértékeléseket, alkothat olyan elméleteket, mint amilyent Németh László könyvében találunk, akár naponta. Mindez nem volna jelentősebb a kávé fölötti eszmecseréknél, ha nem támogatná olyan nagyszabású fölkészültség, magas ambíció, a legjobb mintákon nevelt színes és szellemes stílus s halálos komolyságú magatartás, amely rendesen sokkal mélyebb és gyökeresebb gondolatok eszköze és szolgája szokott lenni.

Tehetség persze sokfajta van. A halálos komolyság szuggesztív hatását bármely nagy szenvedély megadhatja, akár az írói hisztéria szenvedélye is, mely hatalmas erőt jelent, mint minden hisztéria, s feltűnést keres, mint minden hisztéria. Ez minden erőfeszítésre képes, s mindent hajlandó áldozatul vetni a pillanatnyi póznak vagy hatásnak. Ebben rejlik felelőtlensége. Szavainak lírai súlyát nem a mondanivaló igazságának, hanem saját szerepének átérzése adja meg. A mondanivaló igazi feladata az, hogy a szerepet jelentőssé vagy feltűnővé tegye. Ez előbb-utóbb rendesen ki is derül, s ez magyarázza az ily jellemű írók köztudatban élő képének végletes ingadozásait a bohóc és az apostol közt. Elég Szabó Dezsőre gondolni. Az ő nevét Németh László is sokszor emlegeti, sőt zászlóra írja. Pedig alighanem tisztában van írói fogyatkozásaival.

De hát rokonok ők, egyazon szellemi család gyermekei. Ennek a családnak szerepe és hatása jellegzetes tünetei a mai magyar irodalomnak. Be kell vallani, kissé balkáni tünet. Nagy tehetségek hisztérikus felelőtlenséggel másutt is voltak már. De ezek nem lettek nemzeti prófétákká. Ami máshol és máskor legfeljebb mulatságos vagy gondolatizgató paradoxon lenne, azt ma nálunk egy nyugtalan és szomjas fiatalság figyeli, katasztrófa előtti hangulatban, lesve a megváltó igét. Szellemi kultúrára nem sok alkalma nyílt ennek a fiatalságnak. De ösztönös áhítat él benne a kultúra iránt, s mohón néz mindenkire, aki mondani tud neki valamit. Megragadja a tehetség szuggesztív ereje s akár még a habzsolt, kirakatba tett erudíció is. Igazában olyasmit kíván, amit a felelőtlenség ma könnyebben adhat meg neki, mint a komolyság és felelősségérzet. Nem mintha ő maga komolytalanul és felelőtlenül akarna a viharba dobni mindent. Ellenkezőleg, óvni és megtartani szeretne mindent, elsősorban a legféltenivalóbbat: magyarságát! Annál inkább megejti minden ige, mely a magyarság nevében szól; s kivált ha korszerű, faji és népi alapon.

HA BÍRÓ ELŐTT ÁLLNÁNK

Pedig Németh László gondolatának hatása a lelkekben épp a magyarságra jelent nyilvánvaló gyengülést és kockázatot. A magyarság helyzete soha nem volt bizonytalanabb a világban. Minden értékünkre és önérzetünkre fokozottabban szükség van, hogy helyünket megtartsuk. S ez az író meg akarja velünk tagadtatni szellemi értékünk és önérzetünk nagyobb, büszkébb felét. Elképzelése azzal fenyeget, hogy megingatja előttünk kultúránk európaiságának hitelét, amely eddig magasra emelt a saját szemünkben, de sőt a szomszédunkban élő kis népek literátorainak szemében is. Mit jelent ez, mindenki tudhatja, aki nemzetünk kultúráját igazán átélte magában. Leértékelni, ami a magyar szellemben modern és európai, oly devalváció, mely koldussá tesz bennünket. Nem ok nélkül nevezte egy írónk azt, amit Németh László a magyar-

ságtól kíván, öncsonkításnak. S mély józansággal figyelmeztetett Szekfű Gyula ennek az öncsonkításnak történelmi veszélyeire: „Ki fogunk lyukadni a kelet-európai parasztállamok »életterében«, ahova azonban eljövendő testvéreink, a románok és szlávok gazdagabb múlttal fognak belépni, mert ők nem fogják feláldozni a saját Kazinczyjukat és Arany Jánosukat a népi közösség oltárán."

Mindezek az érvek azonban aligha győznék meg a fiatal és vérmes olvasót, aki az író hatása alá került. Ők az elítélt és „hígmagyarrá" bélyegzett kultúra mögött egy másik magyar kultúrát sejtenek. Egy mélyebb, sűrűbb, gyökeresebb magyarságot, melyet a hígmagyarok nyugatias kultúrája eltakart és elnyomott, s amely, ha egyszer ismét érvényesülni engedik, gazdagon fog kárpótolni azért, amit vele szemben elítélünk és megtagadunk. Végelemzésben minden azon fordul meg, igazuk van-e, és igaza van-e a Németh László könyvének? Igaz-e, hogy az újabb magyar kultúra, legnagyobb értékeiben is, jobbára csak hígmagyarságot képvisel? Igaz-e egyáltalában, hogy kétféle magyar kultúra van, egy hígmagyar és egy lappangó mélymagyar? Van-e az ilynemű állításoknak szabatos értelme, s lehet-e azokat bizonyítani? Ha bíró előtt állnánk, a bizonyítás kötelessége a könyv szerzőjét terhelné, aki ily súlyos s a köztudattal merőben ellenkező állításokat kockáztatott meg, mint aki jól ismert s mindenkitől tisztelt nevekre próbál szavaival váratlan árnyat vetni. Elvégre az egész magyar műveltség rangjáról és hiteléről van itt szó. De ha érvek nélkül is rombolhat a szó, nem térhetünk ki a kötelesség elől, hogy meghazudtoljuk. Amit nehéz lenne bizonyítani, ha igaz volna is, könnyű talán cáfolni, ha nem igaz.

CSINÁLTÁK, HOGY LEGYEN?

„A baj nem hatvanhéttel kezdődött, ott van az egész kísérletben, mellyel a magyarság, mint annyi más kelet-európai nép - a német példa nyomán - önálló irodalmat és nemzetiséget akart magának teremteni. A nagy irodalmak, a görög, ófrancia, olasz, angol, spanyol, lettek, mint az őserdő, anélkül hogy abba az akaratnak különös belejátszása lett volna; a németet, de még inkább a mienket, csinálták, hogy legyen, s az idegent fölválthassa. Egy ilyen irodalom, amilyen csuda eredményében, olyan veszély fogyatkozásaiban. Különösen, ha csakugyan megkapja, amit vakmerően követel: műveltjei egész lelkét s a nemzeti sors nagy perceiben az irányítást. Keserű igazság, de le kell nyelnünk, hogy a magyar szellem fényesnek tanított korszakaiban is súlyos fejlődészavarokkal küzdött, s hatvanhétre a magyar szellem annyira felőrölte magát, hogy az asszimilánsok csak beköltöztek az ürességbe."

Az okoskodás tetszetős, s tömör és szép fogalmazásával első pillanatra szinte meggyőző. Mégis majd minden szó ferdít valamit a történeti igazságon, mintegy torzító tükör görbületei. Persze, mondhatom, hogy nem hatvanhétben kezdődött a baj. Az irodalmi hanyatlás okait s csíráit mindig meg lehet találni már a megelőző fénykorban, sőt a klasszikus fénykorok után rendesen ilyen szürkébb korszak következik. A szellem intermittens, s a nemzeti érdek váltógazdaságot folytat erőivel. De ez, ha már a korszerű problémákra akarjuk alkalmazni, legfeljebb annyit jelent, hogy nem az „asszimilánsok" betódulása mindennek az oka.

Nincs ok talán a feltevésre, hogy a magyar irodalom a tápláló ősnedvek híján merült volna ki, mert nem autochton növekvésű, mert úgy „csinálták, hogy legyen". Amint különben a németet sem gondolom, hogy ez kimerítette volna. S egyáltalában nagyon kérdéses, hogy az irodalmak eredetében vagy növekedésében ebből a szempontból olyan lényegi különbség volna. Németh László azt mondja, hogy a nagy irodalmak „lettek, mint az őserdő". Azonban mint művelt ember, ő is nagyon jól tudja, hogy magukból azok sem lettek. A szellem exogám, s talán még az őserdők szépségéhez is köze van a szeleknek s lepkéknek. Az irodalmaknak is megvannak a maguk szelei s lepkéi, melyek néha a szomszéd erdőkből, néha még sokkal

messzebbről hozzák a magvat és virágport. Mit ér a „nagy irodalmak" felsorolásából óvatosan kihagyni a latint s a franciát sznobisztikusan és indokolatlanul az ófranciával helyettesíteni? Minden irodalomnak voltak korszakai, melyekben „csinálták, hogy legyen", éspedig külföldi vagy klasszikus minták után, s ezeket többnyire éppen nem kimerülés, hanem ellenkezőleg új felfrissülés, virágzás követte. A külső hatás csodálatos folyamatokat kelt a már-már lankadó őslélekben, kihozza ízeit s energiáit, s váratlan alkotásokra sarkallja. Az angol költészet dicsősége Chaucerrel kezdődik, az olasz importtal, s még a görög is keleti megtermékenyüléseknek köszönheti, hogy magára talált. Viszont épp a kínai fallal körülvett kultúrák azok, melyek előbb-utóbb kimerültek.

Persze, kultúrát csinálni a semmiből, idegen példa nyomán, idegen kultúra importjával, valóban nem lehet. De hát az új magyar irodalom sem a semmire és ürességre épült. Magyar kultúra létezett már Kazinczy előtt is, és az sem igaz, hogy evvel a régi magyar kultúrával az új magyar kultúra megteremtőinek semmi kapcsolatuk sem lett volna, vagy a kapcsolatokat elvileg elvágni igyekeztek volna. E „hígmagyarokban" mélyen élt a „mélymagyar" lélek, Kazinczy lelkesült Zrínyiért és a magyar régiségekért, kiadta és terjesztette azokat, Kölcsey, akárcsak a *Tündérvölgy* költője, verses stílutánzatban mutatta meg, mennyire egy tud lenni a régi magyar költészet szellemével egész a nyelvig, formákig s az átélés erőfokát legjobban eláruló külsőségekig. Céljuk nem az volt, hogy ezt a régi magyarságot irtsák, szegényítsék vagy helyettesítsék; ellenkezőleg, gazdagítani akarták. Finomságot és kényességeket importáltak Nyugatról, de aki azt hiszi, hogy például Kazinczy csupa ilyen finomság és kényesség, az nem ismeri Kazinczyt. Kazinczy kitűnő író, s még a nyelvnek azt a durvaságát és erejét is, amit magyar őseitől örökölt, használja olykor, és tudja használni. Ez persze nem zárja ki, hogy ne üldözze és irtsa a durvaságot, ahol abban csupán a naivságnak és ügyefogyottságnak jelét látja. Nem szabad felejteni, hogy a magyar nyelvű irodalom majd egy évszázad óta jóformán szünetelt, s a magyar nyelv irodalmi használatra valóban naivnak és ügyefogyottnak látszhatott. Még képtelenebbül hangzanék Kazinczyék fülében a vád, mely őket a magyarság meghígításáról vádolja. Hisz egyik fő törekvésük éppen az volt, hogy a magyarságot tömörebbé tegyék. A magyar nyelv híg volt, körülíró és szószaporító; s ahol híg a nyelv, ott bizonnyal híg a szellem is. Hasonlítsunk össze egy Kazinczy előtti és egy Kazinczy utáni magyar szöveget: minden bizonnyal az újabb szöveg a tömörebb, a kevesebb szóval többet mondó. A nyelvújítók nemzeti küldetésnek érezték ezt a sűrítést, tömörítést, mely nyelvünket képessé tette megállni a kifejezés modern versenyében, s a nehézkes magyar gondolkodást európai ütemre kényszeríteni.

A KÖZÉPSZERŰSÉG MINT TANÚ

De a vád éppen ez, a magyar nyelv jellegének, a magyar szellem ütemének meghamisítása; Németh László úgy találja, lehet például egy szöveg gondolatban és kifejezésében tömörebb, s magyarságában mégis hígabb. Így lett szerinte a magyarság nyelvünkben és irodalmunkban áramló „fluiduma" hígabb. Ezt persze ő nem magyarázza meg ilyen világosan; voltaképp még segítek is neki, mikor iparkodom gondolatát tisztává s ellentmondás nélkülivé tenni. Ő egyszerűen odaveti: „Olvassunk el akármit a magyar tizenhatodik-tizenhetedik századból... s olvassuk el ezek után az olvashatatlant: azt, amit a tizenkilencedik század középszerűségei hagytak maguk után nyomul. Lehetséges az atmoszférányi nyomáscsökkenést észre nem venni? Pedig..." és így tovább.

Nem gondolja-e a szerző, hogy túlságosan is szubjektív alapra, nagy részben talán csak egy optikai csalódásra építi föl tragikus súlyú és messzemenő következésű ítéleteit? A középszerűségek végre is mindenkor hígabbak voltak a nagyoknál, nemcsak gondolatukban és kifejezésükben, hanem nemzeti ízükben, magyarságukban is. Azonkívül a középszerűségek az

irodalmi divat függvényei. S ahogy mai ízlésem számára sokkal elviselhetetlenebb például a múlt század végi kalap vagy ruha, mint a háromszázéves, mely már a történelmi jelmez erős hangulatával és érdekességével hat, úgy a letűnt irodalmi divatok emlékeiből is csak azt tudom élvezni, amin már a századok erős zamatát érzem. Németh László sok nyelvet tanult meg könyvből, autodidakta módon, s így bizonyára tudja, hogy egy távoli s félig még ismeretlen nyelven minden véletlen olvasmány könnyen remekműnek tűnik föl. Ilyenformán van a régi magyarsággal is, mint egy előtte félig idegen nyelvvel, melyen, mint a ködön át, minden megnő, és szebbnek látszik.

Bevallom, magam is így vagyok vele. Mindannyian egy kicsit így vagyunk, a régi magyarabbnak tűnik, mint az új, egyszerűen talán azért, mert ezt nevezzük magyarnak. Magyarságunkat őrizzük, nem akarunk kivetkőzni belőle, ezért természetesen kapaszkodunk a régihez, magyarságunk önvédelme ez. Mindazonáltal a magyarság folyton változik, mint minden, ami él, nem is volna jó, ha nem változna. A magyarság élő, időben létező valami, s az életet nem lehet visszacsinálni, sem megcsonkítani. Fölfrissülhetünk a régi kor emlékeiben, mely, közelebb még gyermekségünkhöz, bizonnyal gazdagabb otthonos ízekben, naiv áradásban. De nem szabad, hogy megcsaljon nosztalgiánk. Nem szabad összetévesztenünk múló korok tünékeny varázsát a magyarság örök fluidumával. Az ítéletet, mely egész büszke „férfimunkáinkat" elmarasztalja, csak súlyos és megfellebbezhetetlen bizonyítékok alapján hozhatnók meg. A vádló az autodidakta hiúságával utal egy kevéssé ismert régi szövegre, s aztán, csak úgy általában, a XIX. század középszerűségeire. Ez semmi esetre sem elég döntő és megfogható. Vajon komolyabb-e, amit a nagyokról, az ismertekről és megfoghatókról mond?

AMI „LEMARAD", ÉS AMI „TOVÁBBMEGY"

„Gondoljunk végig Bessenyei óta a legnagyobbakon: kik csukódtak be önnön műveikbe, s kik folytak a közszellemmel tovább. Bessenyei megbukik, s egy Báróczi lesz példa. Aztán Csokonai s az egész debreceni iskola süllyed le a Hortobágyba, Berzsenyi elrothad Niklán, s továbbmegy Kazinczy és Kölcsey. Lemarad Katona, és továbbmegy Kisfaludy... Aztán Jókai - Jókai egy fél századon át. S elvész: Kemény, Vajda, Zilahy, Péterfy... Aki a közszellemben - bár többnyire rossz tulajdonságaival - továbbszállt, sokszor különb volt annál, akit otthagytak műve csonthéjában: Petőfi, Jókai például. - De ki tagadhatná, hogy aki lemaradt, szabályszerűen az volt a magyarabb... Nem kell ott valami fejlődészavarnak lennie, ahol...? Mi történt itt?... Vagy az egész irodalomcsinálás indult olyan felszínesen, a szellem volt olyan internacionális-híg, hogy a nagyobb fajsúlyú lelkek kiülepedtek belőle?"

Próbáljuk ellenőrizni a kiinduló adatok igazságát. Bizonyos, hogy a magyar irodalomban, mint a legnagyobb s legzavartalanabbul fejlődő irodalmakban is, voltak félreismert és üldözött, vagy csak haláluk után észrevett nagyságok. De igaz-e, hogy „Bessenyei megbukott, és Báróczi lett a példa"? Báróczi stílusa példa volt a maga korában néhány irodalmi ínyenc számára, míg „Bessenyei fellépésétől" korszakot számított az irodalomtörténet, s alakja még diákfantáziánkat is izgatta az iskolában, ezelőtt negyven évvel. Ugyan hányan olvasták az elmúlt száz éven át a *Kasszandra* drága tíz kötetét, mely Németh László szerint az egész korból egyedül hatott a XIX. századra? Viszont a kiadatlan Bessenyei szavát még a lomtárból is kihallottuk. Ahonnan törvényszerű biztossággal lép elő, hogy egy késő kor fiatalsága, élén Németh Lászlóval, lelkesen üdvözölje.

Minden irodalomban vannak tehetségek, akiknek hatása nem rögtönös, de annál biztosabb és erősebb. Csokonai, mint Stendhal, jóval halála utáni időre jósolta csillagának feltűntét. De Csokonai azonnal is hatott, hisz Kazinczy és Kölcsey éppen hatása ellen érezték szükségesnek szót emelni. Szavuknak nem sok foganatja lett az utókor előtt. A megrostált, túlkritizált

költők, Csokonai és Berzsenyi, sokkal, de sokkal erősebben hatottak a következő évszázadra, mint szigorú kritikusaik. Erről a magam életére visszamenőleg én is tanú vagyok. Ifjonta minden kortársam lelkesedett Csokonaiért, a jobbak Berzsenyiért is; míg Kölcsey közömbös volt, s Kazinczy szinte ellenszenves. Azt mondani, hogy Csokonai s Berzsenyi elsüllyedtek, míg Kazinczy és Kölcsey „továbbment", majdnem olyan képtelenség, mint az, hogy Bessenyei megbukott, és Báróczi lett a példa.

Ilyen ingatag alapokon nyugosznak ezek a fejtegetések. Különös módon mintha még itt is személyi ügyről lenne szó: Németh Lászlónak is ellenszenves Kazinczy. Ez teszi szuggesztívvé és igazságtalanná. A széphalmi vezérben kultúránk fő-fő „hibbantóját" látja. „Amilyen apró növés ő maga, akkora pusztulás maradt körülötte" - írja, noha ez némileg, úgy érzem, ellene mond annak, amit csak pár sorral előbb írt: „Nagy irodalmak búvárjai el sem képzelhetik, mit tud pusztítani kis népek irodalmában egy erős egyéniség, akinek a tehetsége a hiányosan egyensúlyozó kultúra mélyebb érdekeivel ellentétes." Ezt az utóbbi mondatot különben az általános irodalomtörténet tényei világosan meghazudtolják. A kultúra mélyebb érdekeivel szemben még a legerősebb egyéniség is gyenge. Kazinczy minden apostoli szenvedélyével és hatalmas presztízsével sem tudta tartósan megakadályozni például Bessenyei vagy Csokonai hatásának beszivárgását kultúránkba, még ha ezt csakugyan oly ördögileg akarta volna is. A „pusztulás" legfeljebb időleges lehet.

Elért ugyan Kazinczy más dolgokat; s bizonyos, hogy szándéka s iránya sok tekintetben az egész vonalon diadalmaskodtak. Elérte például, hogy a magyar nyelv valóban rövidebb és tömörebb lett, s maga Németh László is hiába hangoztatja előszeretetét az „ősi" magyar nyelv szép, hosszú szavai iránt, mégiscsak a Kazinczyék által kívánt tömörebb és európaibb modern magyar nyelven ír, s a nyelvújítók köztudatba ment szavait használja. Baj is volna, ha nem ezt tenné, s alig tudná bonyolult s európai eszméktől és kultúrától befolyásolt gondolatait magyarul kifejezni, ha Kazinczy szerinte kárhozatos törekvései át nem alakították volna nyelvünket s szellemünket. Igazat szólva, Németh László szellemének sokkal, de sokkal több kapcsolata van azokkal, akiket elítél, mint azokkal, akikkel a kordivat s személyi sérelmek hatása alapján rokonszenvezni szeretne. S ha valóban következetes akarna lenni, s eszméi teljes győzelmét kívánná, alkalmasint Dugovics Tituszként magát is le kellene vetni a mélységbe, vagy Damjanich híres mondása szerint saját homlokára irányzott lövéssel kellene kiirtani önmagában az utolsó idegent.

De ennél a pontnál már otthon vagyunk; a jelenkorban s a korszerű problémákban. Ki a „szabályszerűen magyarabb", ki a szellemi asszimiláns, s mekkora a lelkek „faji" súlya: oly kérdések, amiket fölvetni századunk bűne vagy dicsősége. Nem akarok kitérni előlük - de majd a jövő számban.

KI A MAGYAR?

Mostanában sokat tűnődtem a „magyar lényeg és jellem" titkain; írásban is föltettem a komoly és nehéz kérdést: mi a magyar? Lassankint rájövök, hogy nem ez az igazi kérdés. Legalábbis nem ez, ami ma korszerű; számtalanszor inkább izgatja a kedélyeket az a másik és konkrétabb kérdés: ki a magyar? Vagy még pontosabban: ki az, aki nem magyar a magyarok közül - lehetőleg személy szerint és névvel megjelölve? Ez több mint érdekes, ez fölényt és hatalmat ad. Támadó módjára vetjük föl, gőggel és biztonsággal. Magunkat persze *a priori* magyarnak ítéljük. Mindenki más kétes, és ki van szolgáltatva bírói önkényünknek. Ha a legtisztább magyar fajból származik is, még mindig lehet szellemi asszimiláns, „hígmagyar". Így mindig találhatunk alapot, hogy megvonjuk legalább a szellemi polgárjogot azoktól, akiket nem szeretünk, vagy akik minket nem szeretnek. Fennhatóságunkat kiterjeszthetjük a

halottakra is, a régi nagy nevek sem tarthatnak vissza, mindenkit fölülvizsgálunk, és igazoltatunk egy új s minden eddigit érvénytelenítő *shibboleth* alapján. Újraírhatjuk például ebből a szempontból az egész irodalomtörténetet, mint Németh László, akiről a múltkor beszéltem, s aki még Aranyt és Vörösmartyt sem találja elég sűrű magyarnak. Még egyszer vissza kell térnem rá, ő végletes példa s legjellemzőbb tünet. Könyve mindennél jobban illusztrálja, milyen önkényes és akármit megengedő a szellemi fajiságnak ez a *shibboleth*-je. Csakugyan magyarabb Kármán, mint Kölcsey? S Kölcsey és Eötvös kevésbé „magvasak" Kármánnál, mert nem „mélymagyarok"? Micsoda játék ez nagyjaink nevével? Önkényes és öntetszelgő játék! És ez így megy egy egész könyvön át, mindenki osztályzatot kap magyarságából, hogy minő alapon, azt esetről esetre a szerző dönti el. Egy egész korszakot el lehet marasztalni, mert az ősi, sűrű magyar íz hiányzik íróiból; viszont néha az is gyanús, ha megvan, idegen vérre vall, neofita buzgalomra, mint Dugonicsban, Gvadányiban; Kisfaludy Károly elég jó osztályzatot kap, sőt Petőfi apjává lép elő, noha tudjuk, hogy Petőfi nem sokra tartotta mint írót. De hát az irodalmi érték nem számít ebben az osztályzásban. Eötvösről például elismerhetjük, hogy nagy író, mégis baj van vele, mert a barátai Pepinek hívták. Igaz, hogy Széchenyit is Stefinek hívták. Széchenyi azonban tragikus hős, aki, mint Berzsenyi, mint Kemény, mint Ady, elfulladt a saját dicsőségében, a környező „híg szellem" csapdáiban, nyilván mert nem volt eléggé *hígmagyar*. Ellenben ha Vörösmartyval, Arannyal történt ugyanez: az természetesen azt mutatja, hogy nem voltak eléggé *mély magyarok*. Léha és szemérmetlen játék! Így akár Petőfi fölébe állíthatom valamelyik mai kedvencemet, mert ő már azt is ismeri a népköltésből, amit csak Bartókék tártak föl. Másoknál persze az se baj, ha semmi közük is a népiséghez és magyar ízekhez; elég, ha szemben álltak a „hígmagyar" nagyokkal, s elpusztultak ama bizonyos csapdákban. Így lehet Péterfyből is „mélymagyar", bármennyire Nyugat gyermeke, műveltségében és vér szerint is; s így avatható „lángésszé" például Zilahy, közepes író és zavaros szellem, de kétségtelenül duzzogó és tüdővészes. (Szekszárdon ma is anyám asztalán áll a *Magyar Koszorúsok Albuma*; gyermekkoromban sokat forgattam, más híján és illő unalommal. Zilahy esszéit tartalmazza, díszkötésben. Ki gondolta volna, hogy ez a magyartalan és fellengős író valaha a „mélymagyarság" példájaként fog fölásatni?)

VISSZAMETSZÉS

Nem azért szaladtam végig ezen a furcsa irodalomtörténeten, hogy kritizáljam. Az ilyesmit nem is igen lehet. Amint látható, a szellemi fajiság nevében mondott ítélet még sokkal inkább Csáky szalmája, mint az, amely az irodalmi érték alapján válogat. A művészi tökéletességben mégis van valami kényszerítő. A magyarság határait azonban mindenki ott vonja meg, ahol akarja. Mi dönthet itt? A tárgy? A mondanivaló? A „nemzeti szellem", ahogy Beöthy Zsolt korában nevezték? Vagy a látható, megfogható, stílusban jelentkező „magyarosság"? A szellemi fajkutatás előtt mindez nem számít. Az mélyebbre néz, és épp azért ellenőrizhetetlen. Bizonytalanabb még a vérbelinél is. Nem csoda, ha ítéleteit óhatatlanul személyi rokonszenvek és ellenszenvek befolyásolják. Amikkel nem lehet vitázni.

De ez csak az egyes ítéletekre vonatkozik. Az egész ítélkezés mögött van valami, egy elv, egy ösztön, egy hangulat, ami már nem pusztán személyi. Ez magában a „kor lelkében" fészkel, érdemes kitapogatni, mint egy betegséget. Az elv a „visszametszés" elve: a kertész levágja a fölös hajtásokat, hogy a törzs maga zavartalanabbul, erőteljesebben fejlődhessen. Evvel már lehet vitázni: nem biztos, hogy a botanika érvényes a szellemi téren is. A kultúra hajtásai nem mindenben hasonlítanak a fa ágaihoz. Ha a faágat levágom, sarjad helyette másik, még szebb ág; az Eötvösök és Arany Jánosok ellenben pótolhatatlanok, egyetlenek. Azonkívül a kultúra lényegéhez tartozik a szabadság. A nagy kultúrák úgy nőttek, „mint az őserdő". A szellem mindenfelé kinyújtja ágait, ez a természete. A kritika ollója, magától értetőleg és meghatáro-

zás szerint, csak arra való, hogy a satnyát irtsa, a beteget vagy az élősdit. A kertészolló viszont a törvényes származású, egészséges gallyakat is lemetszi, néha csak azért, hogy kevesebb legyen, hogy a lomb ritkuljon, ne terhelje a fát, ne vigye erejét szerteszét, véletlen és nem kívánt irányokba. A kertész diktátora a fának, és olykor zsarnoka: belekényszeríti egy megrajzolt vonalba, nem tűri, hogy koronát eresszen...

Ilyen diktátori ösztön hajtja a szellemi visszametszés hirdetőit is, de ennek a mélyén különös kishitűség lappang. Szeretnék megakadályozni, hogy a fa továbbnőjön, amerre elindították a századok; visszanyírni egy olyan vonalba, melyet rég elhagyott. Szívesen lenyesnének minden ágat, mely a környező égtájak szellői felé tapogat. Nem kívánják, hogy messzebb egekbe nyújtózzunk s széles terebélyt növesszünk; inkább még félnek ettől. Hangoztatják is, hogy ne kacsintgassunk a nagy kultúrákra: a hatalmas fának nincs szüksége a visszametszésre, de mi kicsinyek vagyunk, s vigyáznunk kell. Szerintük máris nagyon elkalandoztak lombjaink a törzstől, a fa már egészen elvesztette régi formáját. Ezek a lombok már többé-kevésbé idegenek, s ahogy mindjobban elborítják a törzset, maga a fa idegenné válik önmagával. Visszametszeni! visszanyesni! ez a fa fertőzött, „hibás fejlődésű", irtani akár a legszebb ágakat is! „ne ijedjünk meg a tabula rasától"! Mindent levagdosni, hogy csak az ősi, szent tuskó maradjon, a hamisítatlan, vad, vén, dísztelen tönk, mint egy dacos és babonás bálvány! Ez az utolsó reménye kultúránknak, ez a kegyetlen önműtét. Ez a „komor történelmi realizmus". Itt állunk már félig eltűnve, elidegenedve önmagunktól; egyetlen mentségünk, még ha kitépjük lelkünkből mindazt, ami asszimilált és európai, s leszünk kicsinyek és parasztok, akár műveletlenek is, de legalább szellemben fajtiszták, sűrűen és mélyen magyarok. Egy őrült kertész látomása ez, de már-már egy egész nemzedéket elfog ez a kertészpszichózis. S alapja, mint a legtöbb pszichózisnak: a fogyatékossági érzés.

KISMAGYAR ELGONDOLÁS

Van-e értelme ennek a fogyatékossági érzésnek? Lélektanilag mindenesetre érthető, mai veszélyes helyzetünkben, s egy kicsit a megrabolt ember lelkiállapotára emlékeztet, aki megmaradt kincseit szeretné utánadobni a rablónak, hogy elmondhassa: „Tőlem most már el nem vehetnek semmit!" Vagy inkább az Arany jégvert parasztjára, aki a pusztulást látván maga is paskolni kezdé szőlejét: Lássuk hát, Uramisten, kettesben mire megyünk? Itt is azonban áll a Deák mondása: Amit elvettek tőlünk, még visszakaphatjuk; amit magunk adunk föl, örökre elveszett. Ismétlem, lélektanilag érthető a lemondás hangulata, mely mindent inkább odadobna már egy kis nyugalomért és biztonságért. Én nem tudom feltétlen elítélni és hazaárulónak kiáltani azt sem, aki trianoni veszteségünkben még bizonyos előnyt is lát, bár szörnyű áron vásárolva. „Kibogozódzunk a kiegyezés kényszerhelyzetéből; megszabadultunk a nemzetiségektől" - mondja az író, akinek könyve e cikkek indítékát adta. Nem egy magyar érezte titokban ezt a megkönnyebbülést; de az ilyen érzés nem lehet tartós. Néha jóleshetik kicsinek lenni, de számunkra a kicsiség nem megoldás. Elvégre nagyok azelőtt sem voltunk, s félős, hogy amint még kisebbek lettünk, egyik kényszerhelyzetből csak a másikba zuhantunk. Ez pedig már nem lesz „paritásos". Nemzetiségeink is vannak ismét, csak az elv ingott meg, melyre támaszkodva bírhatnánk velük. Magunk is hajlandók lettünk beállni nemzetiségnek a saját hazánkba s fajnak érezni magunkat az apró fajok közt. De mondom, a kicsiség nekünk nem megoldás, nincs hozzá tehetségünk. Nem tudunk apró, egységes faj lenni. Ha nincs országunkban nemzetiség, magunk csinálunk magunkból magunknak, s ha tíz magyar van együtt, már ismét együtt van az egész nagy Magyarország, maga a Szent István-i birodalom, népi összetételének ős tarkaságában, Tiszástul-Drávástul, a Marosokkal és Körösökkel, nem is említve a Vágot és Lajtát. Sőt gyakran elég ehhez egyetlen magyar is.

Ami áll a fajról és országról, ugyanaz áll a kultúráról is: abban sincs tehetségünk a kicsiségre. Kicsiség sokféle van, és a kicsiség relatív. Lehet valami kívülről kicsi, és belülről mégis lényegileg nagy és kiterjedt. A magyar kultúra legbensőbb lényegében sokszínű, tág és tárt; hatásokat és benyomásokat magába olvasztó; különböző fajok lelki hozadékát egységesítő; messze horizontokat átölelő. Hosszan beszéltem már erről más helyen, s nem is egyszer. A magyar kultúrát nem lehet kicsinnyé, egyoldalúvá, fajivá apasztani: mert az akkor már nem is lenne magyar.

A MÉLYFORRÁSOK

Amit mondtam, nem paradox: mennél mélyebb és szűkebb fajiságba akarjuk visszaszorítani a magyar lelket, annál inkább elvesztjük belőle éppen azt, ami magyarrá s nemzetien különlegessé teszi. Ez különben többé-kevésbé minden nemzet kultúrájával így van. A szellem világában különös törvények uralkodnak, s nem ellentmondás az, hogy ahol a fajiság legősibb s mintegy irodalom előtti, népi és paraszt mélyeibe szállunk le, ott túljutunk már a nemzeti különbségeken, s egy differenciálatlan, valójában nemzetközi réteghez érünk. Az a „mélykultúra", amelyet az elfeledéstől még utolsó pillanatban megmentett ősízű népmesék és balladák tárnak föl előttünk, nagyjában közös, vándor és nemzetközi, ahogy mindenki jól tudja, aki valaha tudományosan foglalkozott vele. Nagyon jellemző erre nézve, amit éppen a „mélymagyarság" hirdetője - a magyar szellem fajtisztaságának apostola - mond egy újabb népies költőnkről: talán azért lett oly mély magyar költő, mert mint román származás, „a maga román mélyeit is használni tudja". Voltaképp a néplélek nemzetközi vagy inkább nemzet előtti mélyeit „használja".

Távol vagyok attól, hogy az ilyen mélységek fölfakadásának ne örüljek, s tudom, mit jelenthet egy költőnek vagy egy irodalomnak, ha ezekkel az ős népi forrásokkal kapcsolatot talál. A kapcsolat persze nem lehet szándékolt és programszerű... De viszont meg sem szakadhat teljesen, anélkül hogy a nemzeti irodalom gyökereit a kiszáradás veszélye ne fenyegetné. A gyökereknek le kell érniök ezekig a forrásokig. Nagy tévedés volna azonban azt hinni, hogy ez a kapcsolat csak a népköltés vagy ősi népkultúra tudatos ismeretén alapulhat. Ezer csatornán és hajszálgyökéren át szivároghat az a nyelv és élet alig felfedhető rétegeiből - vagy akár a művelt irodalom és magaskultúra közvetítésével - a költő lelkébe, mely tápláló nedveit a legmostohább kőzetek alól is csodálatos erővel tudja fölszívni.

S még nagyobb tévedés azt képzelni, hogy a forrás, mely a nemzeti irodalom gyökereit táplálja, azonos magával a nemzeti irodalommal. Vagy hogy például az a régi, tiszta fajiságú magyar kultúra, mely (Németh László szerint) a XVII. században még fölhígítatlanul és tömény zamatával megvolt, nem volt talán egyéb, mint ennek a népi mélykultúrának valami kifejlődése és fölvirágzása. A magyar kultúra legkezdetétől fogva és már eredetében és gyökereiben is, egészen más.

MANDULA ÉS BARACK

A magyar kultúra Szent István-i képződmény. Első királyunk szelleme indította útnak, s azóta ebben a szellemben haladt kilencszáz éven át, meg-megakasztva, de vonalából igazában sehol ki nem térve. Természetesen sokféle mélyforrás táplálta, sokféle íz gazdagította zamatait, balkáni és félszláv ízek is. De ez mégsem balkáni vagy félszláv, hanem nyugat-európai jellegű kultúra. A barackot vadmandulába oltják. Azért abból barack lesz, és barackot terem. A magyar kultúrának azonban még vadalanya sem volt balkáni, mert ez a vadalany a magyar őslélek volt, és az se nem szláv, se nem balkáni.

A történelmi magyar kultúra egyébként előttünk áll, s arca és növése egyformán mutatják, hogy a nagy nyugat-európai kultúrák édestestvére, kishúga ő. Ez tény, amin bajos lenne változtatni. Kazinczy nem valami félszláv ősiségből emelte ki irodalmunkat; ez az irodalom nyugati volt Majtény előtt éppúgy, mint Bessenyei után. Balassa és Zrínyi teljességgel európai karakterű költők, éppúgy, mint Arany és Vörösmarty. S ha ez hígságot jelent, hát hígmagyarok. Sőt maga a vaskos és zamatos régi nyelv, amely a sűrű és mély magyarsághangulatával annyira megbabonáz, sokkal jobban hasonlít, nemegyszer éppen vaskosságában és zamatában, a külföldi kortársak nyelvéhez, mint az ember gondolná. Régi olasz és francia krónikák olvasása közben, Rabelais vagy Montaigne lapjain, olyan fordulatokra bukkanhatunk, melyeket ha magyar íróban olvasnánk, könnyen érezhetnénk jellegzetesen magyaroknak. Éppen régi ízük miatt. Még ez a sűrű, régi, vaskos íz is európai bennünk!

Persze azért nem „hatás"; a testvérek nem azért nőnek egyformán, mert utánozzák egymást. S az, hogy irodalmunk nyugati ízű, még nem jelenti, hogy hiányzik belőle a magyar zamat. Nyugati irodalom nem egy van. A magyar költő összetéveszthetetlen egy külföldi költővel, éppen annyira vagy még sokkal inkább, mint például az angol a franciával. Áll ez legalább a nagyokra, kik nemzeti lelkünk igazi képviselői. S Vörösmartyra és Petőfire még nyilvánvalóbban áll, mint Balassára vagy Zrínyire. Őket még inkább reménytelen vállalkozás lenne maradék nélkül levezetni koruk európai irodalmának áramaiból és szellemi társaiból. A magyarság nem szegényebb, hanem gazdagabb lett bennük. Ez a magyarság azonban nem pusztán valami ős, barbár, szomszédainkkal is közös népiség. Hanem éppen az az európai születésű, minden gazdagságot befogadó, belső nagysággá táguló magyar nemzeti lélek, amelyet Szent István korában nyugati megtermékenyülés tett élővé, fejlődővé és messze századokba gyümölcsözővé.

PARASZTI VAGY NEMESI KULTÚRA?

Nem volna-e tökéletes hisztéria és katasztrófa-politika ezt a gyönyörű s immár közel évezredes kincset félredobni és lebecsülni azért a képtelen és perverz ábrándért, hogy visszacsináljuk a folyamatot, mely szellemünket ily csodálatos módon kitágította, s ha már országunk megkisebbedett, legyünk lelkileg is kicsinyek a kicsinyek között? Kérdés, hogy ezzel közelebb jutnánk-e a körülöttünk élő kis népekhez, hisz ezek azóta maguk is már rég európai irányokban fejlődtek, maguk sem akarnak kicsinyek maradni, s csakugyan nem adnák oda a maguk Kazinczyjait és Arany Jánosait a népi közösség kedvéért. De meglehetősen következetlennek is látom ezt az egész dolgot. Ugyanakkor, mikor szellemünket szűzen akarnók tudni minden idegentől s mintegy fajilag megtisztítani: egyúttal azt is kívánjuk, hogy ez a szellem mégis folytonos kölcsönhatásban legyen apró, idegen fajú népek szellemével, kik véletlenül szomszédunkban laknak, de szellemi kultúránk kialakulására eddig kultúrájukkal alig volt befolyásuk? Ugyanakkor, mikor megbélyegezzük a német és nyugati hatás asszimilálását, örömmel fogadjuk a balkánit, mely számunkra százszor idegenebb? Eötvös ellen óvatosságra int az ereibe kevert osztrák vér, s Erdélyi József iránt bizalmat sugall a román? A művelt, nagy nyugati nemzetek közösségét, ahogy mondani szokás, rühelljük, s mint a megvert gyermek, magunknál kisebbek közé kívánkozunk? Arany és Petőfi a népet akarták fölemelni az irodalommal. Mi úgy emeljük föl a népet, hogy sutba dobjuk az irodalmat.

Jól tudom, hogy a divatos világnézet szerint nem szokás hinni tisztán szellemi eredetű állásfoglalásokban, s minden kijelentés mögött a beszélő vérbeli örökségét s osztályelfogultságait szimatolják. Tudom, hogy ellenem is készen állnak az *ad hominem* érvek, s már ott is settenkednek a tarackmód burjánzó irodalmi pamfletek sorai között. Azt mondják, azért beszélek így, mert *jött magyar* vagyok, s nem népi ivadék. Hallom, hogy egy pozsonyi folyóirat többek közt avval akarja kisebbíteni a magyar kultúrát, hogy engem is szlávnak tesz meg, s a

kismagyar elgondolás hívei szívesen visszhangozzák ezt a vádat. Noha az ő szájukban ennek nem szabadna vádként hangzani, hisz a magyar maga is szerintük úgyis már amolyan „félszláv" nép. Nem szeretek származásomról beszélni, s eddig nem is igen tettem; de most úgy érzem, egyszer s mindenkorra meg kell mondanom, hogy nem vagyok „asszimilált". Ha az volnék, akkor sem érezném kevésbé magyarnak magamat; de hát nem vagyok az. Magyar nemesek voltak már dédapáim is, úgy apai, mint anyai ágon, Tolna vármegyei magyarok. Annyi azonban igaz, hogy parasztok nem voltak. Ezért nem fogom szégyenleni őket. Így is közelebb voltak a magyar néphez, mint nagyon sokan azok közül, akiknek unokái ma a népiséget prédikálják. Abból a művelt, literátus, gazdálkodó, de vármegyei tisztségeket is viselő magyar köznemességből eredtek, mely a magyar kultúrát, s benne a magyar irodalmat, valamikor megteremtette. Mert a magyar kultúra eredetében és ősi alkatában nem paraszti, hanem nemesi kultúra. S azoknak, akik ezt a kultúrát eredeti jellegében, ősi magyarságában szeretnék visszacsinálni, ezt is talán tudniok kellene.

1939

ADY, A KÖLTŐ

EGY ADY-ELŐADÁS BEVEZETÉSE

Vajon eljött-e már az ideje, hogy Adyban végre meglássuk azt, aminek igazában született: a költőt? Annyi minden egyebet látunk benne, de alig-alig gondolunk arra, hogy minden más előtt mégiscsak versek művese volt ő és alkotó. Mostanság zavaros napjaink ködén át tekintjük, s a köd még nőtteti alakját: próféta és nemzeti vezér lett, iránymutató, mint egy közeli csúcs a tévelygő számára. De nem mindig biztos, hogy tisztelet a költőnek, ha prófétává léptetjük elő. Ez más szóval annyit is jelenthet, hogy mikor rápillantunk, csak a magunk útjait keressük; égtájjelzőnek használjuk, mérföldmutatónak; voltaképp nem is a költő érdekel, csak a saját sorsunk. Ha olvassuk, nem verseket olvasunk, csak szavakat, amikben mai kérdéseinkre szimatolunk választ. Alkalmazzuk, és céljainkhoz igazítják őket, mint Dodona jósszavait hajdan a görögök. A versek azonban mégiscsak versek maradnak, azaz külön világok és örök szépségek, túl a szavak prózai értelmén s a korszerű kérdéseken. Tiszta magasságokban pompáznak ők, mint a havasi virág, mely nem sokat bánja, micsoda gyógyteát főznek leveléből. Vagy mint maga a csúcs, mely nem azért fenséges, mert az égtájat is mutatja. Ady legihlettebb perceiben ilyen „bűvös, magas szépségek" énekesének vallotta magát. Illés szekere ezek között száguld, szenvedélyesen kergetve, „ami esztelenül szép". Ő, akit virtuskodó magyarsága Herkulesek porondjára állított, a „finom remegéseket" érezte igazi erejének. A költészetet olyannak szerette, mint a szivárványt: valószínűtlen színcsodának a „józan és trágyás mezőn". Sokféle arca közül ez a legismeretlenebb: a szépségeket hajszoló költőé - s talán ez a legőszintébb arca. Az Élet szerelmesének hirdette magát, de még életét is versként formálta, és költeménynek látta, valószínűtlen szépségekkel. Bizonyos, hogy egész életműve egyetlen óriás költemény, amelyből az egyes versek sokszor csak kiszakított sorok gyanánt hatnak. De legszebb versei magukban is élő alkotások és kiteljesülő gyönyörűségek. Ezekből válogattam össze azt a kis antológiát, amely mindjárt zengni fog a gépből. Az egész nagy életköltéményt nem képviselik ezek. Nem mutatják a híres, nagybetűs Életet, sem az embert, aki élte. Nem adhatnak teljes Ady-képet. Nem idézik a bűvös Ady-gesztust, mely szinte hipnotizálni tudta a magyarságot. Nem fonnak leckét a próféta szavaiból a jelennek. Nem volt célom a költő világnézetét vagy nemzeti eszményeit szemléltetni. Egyszerűen csokorba kötöttem az Ady-csúcs néhány gyönyörű virágát, semmi másért, csak a szépségükért. Munkám nem volt könnyű: több mint ezer versből kellett választanom, s a szívem fájt minden elhagyottért. Elhagytam néhányát a legnagyobb és leghíresebb verseknek: mindent, ami nagyon is korszerű: ami szépségén kívül egyébbel hat; ami csak része a nagy Ady-remeknek. Csupa olyant választottam, ami tökéletes remek magában is, akkor is, ha sejtelmem sincs róla, ki írta. Még így is választhattam volna sokkal, sokkal többet. De ennyi is elég, hogy igazoljon egy csodálatos felfedezést, ami magától értetődő és mégis paradoxon, amit mindenki tud, s ami alighanem mégis meglepő sokak számára, különösen itt Magyarországon, és legkivált épp Adyval kapcsolatban - azt, hogy a költő: költő.

1939

KARINTHY

Minduntalan rajtakapom magam, hogy úgy gondolok rá, mintha élne. Például az imént arra gondoltam, mit szól majd ehhez a cikkhez? Tudok-e olyant mondani, ami őt is érdekelheti? Milyen csalódás rádöbbenni, hogy ő ezt nem olvassa már! Nemcsak ezt: semmit sem fog már olvasni, akármit csinálok. Ő nem halt meg bennem: de én meghaltam őbenne. Csak most jutok tudatára, mennyire megszoktam őt, mint életem tanúját. Kortársaim sorra dőlnek ki mellőlem; ahogy ő mondta: „erősödik a tüzelés". Én úgy érzem: egyre sűrűbb a csönd. Az ember másokban él. Mintha csak hegyek dőlnének ki, minden naponta visszhangtalanabb. A levegő ritkul körülöttünk.

Lám, lám, magamat siratom, pedig őt kellene... De hát nem tudom őt halottnak érezni! Tudat alatt valahogy meg vagyok győződve, hogy él, és hogy ezt a kalandot is éppolyan tiszta öntudattal, éber kíváncsisággal tapasztalja végig, mint két évvel ezelőtt az agyműtétet, melyről híres könyvét írta. Hisz lényéhez tartozott, hogy éljen és figyeljen. Nem csodálom, hogy halálhírével kapcsolatban mindenki a „mennyei riportot" emlegette. Szinte nem csodálnám, ha meg is csinálná ezt a riportot.

Abban az agyműtétről írott könyvében arról beszél egy helyt, mennyire külön érezte mindig a lelkét a testétől. Csupa értelem és gondolat volt, érdeklődő, bíráló és élcelő, a saját életével szemben is. Érzésem természetesnek találná, hogy az maradjon a halálával szemben is. Sok író szelleme teljesen együtt vonaglik a tényekkel, mondhatnám, testi életük tényeivel, mintha csak e tények függvénye volna. Ő nem tartozott ezek közé. Az ő szelleme fölülemelkedett a tényeken: a lehetőségek, a logika birodalmába. Ezért úgy tűnt föl, mintha a testi élet tényei ezt a szellemet nem is érinthetnék. Egy csöppet sem lepett meg, hogy betegségét, kínjait, szédüléseit, sőt önkívületeit szinte a kívülálló nyugodt figyelmével tudta leírni. Az lep meg, hogy a halálát nem tudja így leírni.

Valahogy csakugyan kívülről nézett mindent. Pedig igazán benne volt mindenben, s forrón izgatta az élet, minden, amit látni és átélni lehet. A riporter is látni és átélni akar. De *egészben* látott, mint aki kívülről néz; valahogyan mindig szemben állt az élet egészével. Így nézte az életet, partjaival, határaival és végleteivel. Túllátott rajta, ahogy rendesen nemigen láthat túl, aki egészen benne van. Nemcsak az élet érdekelte, hanem a halál is és az élet összes alternatívái, az idegen, nem emberi, életformák, az állati vagy fantasztikus lét minden elképzelhető formája, a lehetséges és lehetetlen túlvilágok.

Különös érzéssel gondolok ma erre: ha a halált túl lehetne élni, éppen neki való kaland lenne! Más írók a halált is csak az életben látják, az életre való hatásában, az élettel való kapcsolatában. Mi van az életen túl, az nálunk talán csak őt izgatta. A halál, mint utazás, mint kísérlet... Mi van az életen túl, s mi minden lehet még az aktuális emberi életen kívül? Az ő számára, ahogy mondtam, nemcsak a tények léteztek, hanem a lehetőségek is, akár egy matematikus számára. S a tények a lehetőségek közé ágyazva úgy tűntek föl, mint furcsa véletlenek...

Mert, aki ebből a távlatból néz, mi más lehet annak a tényleges élet, mint furcsa véletlen? Mért éppen úgy vannak a dolgok, ahogy vannak? A sok lehetőség közül mért éppen ez az egy? Mindez valóban fantasztikus és nevetséges. A világ egy otromba *csak*-kal felel a kérdésekre, s a logika alig tehet egyebet, mint hogy kacag, ez jobb, mintha sírna, és kritizál. Valóságos swifti kacagás ez és swifti kritika. De mégsem olyan kétségbeesett, hisz a nevetséges és ostoba valóságot éppen nem tekinti szükségszerűnek. Ez a valóság távolról sem az egyetlen s végleges; s különben magától is folyton változik s alakul. A tudomány napról

napra csodákat valósít meg, s a csodák állandósulnak, megmaradnak. A csodák világában élünk, semmi sem lehetetlen, s ez a nevetni való világ egyúttal izgatóan érdekes is, tele határtalan kilátásokkal.

Ilyen világnak volt ő írója. Egészen különös vegyülék: skálája a legbohózatosabb humortól utópisztikus és filozofikus messzeségekig ível, s titkos, mély összefüggés van humora és fantasztikuma közt. De hát mindannyian ismerjük őt. Ismerjük műfajait az újságkrokitól a filozofáló esszéig, a fantasztikus novellától a regényes utópiáig: egy kicsit Bemard Shaw, egy kicsit Bertrand Russel, egy kicsit H. G. Wells, s mégis annyira különböző mindenkitől! De sohasem különböző önmagától, mindig egészen Karinthy! Szabályszerű regényre nem képes, pedig erős a valóságérzéke, s pompás a megfigyelése: de valahogy nincs előtte elég tekintélye a valóságnak. Annál képesebb a versre, ami pillanatra talán meglepő, hisz logista, észember, s a logikai lehetőségek kategóriáiban nézi a világot. De hát a matematikusok szeretnek muzsikálni, s a logikának rejtélyes kapcsolatai vannak a ritmussal.

Helyzete egészen kivételes, mondhatnám, csodálatos volt az irodalomban. Ő maga gondolkodónak érezhette magát, a kor egyik szellemi vezetőjének, és joggal: címszavakat írt egy nagy Enciklopédiához. A fogalmak tisztázását tartotta feladatának, eszméltetést a lehetőségekre. Igazában komolyan és fölülről nézett a világra, mely furcsának, bohózatosnak és ostobának tűnt föl előtte. A világ viszont fölülről nézett őrá, s őt tekintette bohócnak és mulattatójának. Titokban azért mégis érezték, hogy annál sokkal több. Ez valami kétértelműséget adott népszerűségének, amellyel szemben neki nem volt semmi ellenállása. A kétértelműség az ő magatartásából sem hiányzott. Nem volt előtte semmi tekintélye az életnek. S mégis szenvedélyesen izgatta az élet! Így vállalta is a bohócszerepet, s haragudott is érte. Sokat idézték mostanában azt a híres mondását: „Humorban tréfát nem ismerek!" De volt egy másik mondása is: „Humorista az, *akivel* viccelnek." Ővele vicceltek, s az egész világ csak egy furcsa vicc volt. Az egész világ viccelt vele: de ő maga nem viccelt. Ő maga komoly volt, s megelégedett azzal, hogy rámutatott a világ vicceire.

A nagy írói teljesítmény mindig: egy új attitűd az élettel szemben. S voltaképp nem is fontos, hogy ez írásművekben jelenjen meg, ha meg tud jelenni, és az utódokra örökül maradni máshogyan. Vannak írók, mint Szókratész vagy dr. Johnson, vagy ilyen például Oscar Wilde is, akiknek igazi vagy legfőbb írói teljesítményük az emberi alak és magatartás, mely nem annyira írott műveikben, mint inkább kortársaik által leírt viselkedésükben s följegyzett szavaikban jutott az utókorra. Karinthy remekműveket hagyott ránk. Mégis nem csodálom, hogy a halála alkalmából íródott megemlékezések szinte többet foglalkoztak az emberrel, mint az íróval. Az új attitűd az élettel szemben, a jellegzetes Karinthy-attitűd, éppúgy kifejezésre jutott emberi karakterében, s szinte legmindennapibb, elejtett szavaiban is, mint legigényesebb irodalmi alkotásaiban, sőt néha talán jobban. A kettő egy volt, és együtt hatott. Karinthy író volt abban is, hogy *írt*, és abban is, hogy *volt*. Mint író, bizonnyal nem adta ki egész tehetségét; még sokat lehetett volna várni tőle. Életműve kevésnek tűnik föl, lángeszéhez és nagy erejéhez képest. Alakja mégis teljes, s küldetését befejezettnek érezhetjük. Önmagát, az élettel szemben való attitűdjét, egészen kifejezte.

Az irodalommal egyébként nagyjában hasonló volt a magatartása, mint az élettel. Az irodalomban is benne élt, és mégis igazában kívülről nézte; pályájának természetes indulás volt az irodalmi karikatúra. Az irodalom lehetőségei érdekelték: hogyan írnak az írók, és hányféle módon lehet írni? Paródiasorozata voltaképp az irodalom lehetséges formáinak végigpróbálása és leleplezése: irodalmi fantasztikumok és utópiák. A közönség az *Így írtok ti* után valami *Így írok én*-féle kiállást várt; de Karinthy nem volt hajlandó „egyéni" stílust és modort vállalni. Az irodalomnak éppoly kevéssé volt tekintélye előtte, mint az életnek. Sokat írt mesterségből és kényszerből, és sokszor pongyolán. Itt is híjával volt minden nagyképű-

ségnek és ellensége minden modorosságnak; itt is a logikát kereste, a fogalmak tisztázását, a tiszta mondanivalót, melyet annyiszor eltorzít az író „egyénisége” és önmutogatása. Ő figyelmeztetett, hogy az igazi nagyoknak nincs is „egyéniségük”. Igazában purián volt, s minden grimasza a grimaszok kicsúfolása. Mondatain szinte meztelenül jött át az, amit mondani akart, s kíméletlen tudott lenni minden tetszelgéssel és cifrázással szemben. Talán ő volt legkomolyabb írónk.

Az imént föltettem a gramofonra a lemezt, amely a hangját őrizi. Némi szorongással tettem föl: valami kísértetes érzéstől féltem, amely a szellemidézőt rendszerint meglepi. De a hang oly természetességgel és egyszerűséggel szólalt meg, mintha csakugyan ő maga beszélne valahonnan a másik szobából, s egyszerre megint nyugodt voltam: lehetetlen őt halottnak érezni! A hang komoly volt, élénk és magától értetődő. Komoly, póztalan és halhatatlan.

1939

A MAGYAR JELLEMRŐL

1. MI A MAGYAR?

Különös kérdés, látszólag egészen egyszerű, valójában nagyon is bonyolult. Őszintén szólva még megérteni is nehéz, nemhogy felelni rá. Mi a magyar? Felesleges vagy természetes kérdés ez? Úgy tör föl belőlünk, mint egy létprobléma, korszerűnek látszik és sürgősnek. Soha izgatottabban nem kérdeztük, mint ma. De ha egy kicsit sarokba szorítanak, kiderül, hogy voltaképp magunk se nagyon tudjuk, mit kérdezünk?

Mi a magyar? Mit jelent ez a *mi*?, mit jelent a *magyar*, és mit jelent itt a kérdőjel? Próbáljuk elemezni. Nem azt kérdezzük, ki a magyar, hanem hogy *mi* a magyar? Hogy ki a magyar, azt tudjuk magunkról, hisz mi magunk vagyunk a magyar. De mi az a magyar, ami vagyunk? S most nem az önismeretről van szó, nem valami lelkiismeret-vizsgálásról, nem arról, hogy *milyen* a magyar? Nem is a jellemzés érdekel annyira. A meghatározás érdekel. Mi a magyar? A jellemzés csak eszköze itt a meghatározásnak. A magyarság lényege érdekel, az, ami benne sajátos és összetéveszthetetlen, ami mindentől megkülönbözteti.

A faji vonás tehát? Nem éppen, vagy egyáltalán nem. Semmi esetre sem valami testi vagy törzsi jelleg, fizikailag örökölhető. Antropológiai kutatásokból nem remélek sokat megtudni arról, amit én keresek. Petőfi, ki nem is volt tiszta magyar faj, többet mond nekem erre nézve, mint az antropológusok minden koponyái. A magyarság, amelynek lényegét kérdezem, történelmi jelenség. S ahogy történelmileg kifejlődött, nem testi, hanem szellemi jelenség. Az átöröklés, mely folytonosságát biztosítja, nem testi, hanem lelki. A testi átöröklés hatása inkább ellenkező itt, az egyre színez és változtat. Hiszen a magyar kevert és állandóan keveredő nép, Szent István óta s egész bizonyosan már azelőtt is. Vajon mit nevezhetnénk itt jogosan alapszínnek, legrégibb rétegnek, „ősmagyarnak”? S azonos-e ez még azzal, amit ma magyarnak ismerünk? Legalábbis nem árnyalódott és gazdagodott-e azóta a felismerhetetlenségig?

Hogyan ragadjam meg az ilyen alakuló, időbeli valóságot, mely mint egy kibontakozó növény az évszakokon át, nyújtja el életét egy évezred mozgó közegében? Nehéz módszertani kérdés: hol keressem azt, amit keresek, melyiket fogadjam el igazi magyarságnak? Próbáljak visszatérni az ősihez, elképzelni a magot, mely még nem is hasonlít a felnőtt palántára? Vagy csak a kifejlődött növénnyel törődjek, a jelennel, az érett virágzással? Vagy ez viszont talán már inkább hervadás, talán a virágzás már mögöttünk van, s az igazi magyarságot valahol közbül kell megtalálnom, újabb történetünk valamely dicsőséges állomásán? Zavartan pillantok végig századainkon. Kép kép után sorakozik előttem, a magyarság változó arcai, mint egy film szalagja, végtelenig szaporítható kockákkal: melyik az igazi?

Persze, mindegyik igazi. De egyik sem teljes arca a magyarságnak. Olykor alig mutatnak valami közösséget, s némelyik szinte idegenül néz ránk. Értelmüket s azonosságukat az előzők és következők sorozatából nyerik. A film egységes: egyetlen kép, az idő dimenziójában. Az egészet kell tekintenem, egyszerre látnom múltat s jelent, mint egy kép szélét és közepét, a jövőbe ívelő vonalakkal. Mert ennek a képnek egyik oldalát még függöny borítja.

Egyszóval a magyarság élő valami, s kiterjedése az időben van. Lényegének vizsgálatát nem alapíthatom pusztán mai formájának ismeretére. Ez elégtelen volna; lapos, mélység nélküli vetület, véletlen síkján a jelennek. A lényeget és maradandót csak más vetületekkel való összehasonlítás sejtetheti meg. De éppoly kevéssé lenne elegendő alap az ősi vagy „eredeti” magyarság feltárása és visszaidézése, ha ilyesmi sikerülhetne is. Az a magyarság, amely

bennem él, már sokkal többet és mást jelent, mint az ősi és „eredeti". Én nem az ősit akarom visszaállítani, én ennek a ma létező és bennem is élő magyarságnak mibenlétét és jelentését kérdezem. Ehhez szükségem van az egész történelemre. Régire és újabbkorira egyformán. De mit jelent itt az, hogy „kérdezem"? Úgy érzem, a kérdés minden szavát könnyebb megvilágítani és megérteni, mint magát a kérdőjelet. Miféle feleletet tudok elképzelni egy ilyen kérdésre? Ha a magyarság bennem él, közvetlenül s belülről ismerem lényegét. Minek akkor még kérdeznem azt? Nincs a világon szó, mely többet mondhatna róla, mint az én belső, közvetlen érzésem. S mégis, mihelyt egyszer a gondolat fölmerült, ellenállhatatlan kívánság ösztönöz, hogy lefordítsam ezt a szavak és fogalmak nyelvére. Hogyan lehetséges az ily különös műfordítás? Hogyan fogjak hozzá? Vannak-e szótárak, glosszák, lexikonok, hogy megkönnyítsék vagy utat mutassanak?

2. TUDOMÁNY VAGY KÖLTÉSZET? - A KÉRDÉS TÖRTÉNETE

Szerencsére nem valami határozatlan és tartalmatlan hangulat vagy lelkiállapot szavakba öntéséről van szó, nem efféle költői feladatról. Sietek ezt, ahogy mondani szokták, leszögezni. A magyarság, melyet az életből és könyvekből ismerek, s magamban is érzek, éppenséggel nem határozatlan s még kevésbé tartalmatlan. Tartalma maga a nemzeti hagyomány: azaz sorsemlékek s szellemi és érzelmi élmények összessége. Külső megjelenése pedig a magyar jellem és viselkedés, mely tapasztalatilag megfigyelhető s szavakkal kétségtelenül körülírható.

Csakhogy, mint mondtam, ezer arca van. Ezerféleképpen eltér önmagától éspedig nemcsak időben, hanem térben is. A viselkedés változik koronkint, és különbözik egyénenkint. S maga a magyarság lelki tartalma is folyton hullámzik a társadalmi osztályok és nemzedékek között. A hagyomány szétágazik, s olykor maga magának ellentmond. Mi biztosít ennek az egész sokrétű jelenségcsomónak egységéről és összetartozásáról? Egyelőre csak egy belső érzés, s éppen ez az, amit a logika nyelvére szeretnék fordítani. Vagyis szavakba foglalható összefüggések átlátásával helyettesíteni. Ez annyit jelent, hogy meg kell keresnem a közösséget és titkos kapcsolatot, amely belső érzésemnek magukban a tényekben megfelel. Feladatom nem a kifejezhetetlen kifejezése, hanem egy határozott s pontosan kijelölhető tüneménysorozat ösztönszerűleg érzett egységének észbeli megértése. Ami már nem költői, hanem tudományos feladat.

De számunkra egyúttal valóságos életfeladat is. Ráeszmélés nemzeti kilétünkre; szembenézés avval, ami vagyunk, és ami bennünk van. Nem csoda, ha izgat, s mióta fölmerült, mint tudatos cél és munkaprobléma, nem hagy többé nyugton. Csoda, hogy olyan későn merült föl. Ezer évet éltünk már e honban, s alig-alig jutott még eszünkbe módszeresen vizsgálni magyarságunk jelentését és jelentőségét. A nagy szótár, amelyet kerestem, magyarérzésünk önmegértéséhez, máig sem készült el. De még glosszákat és szójegyzékeket sem igen találok, egészen a XX. századig. Az érzés nem kívánt tudatossá válni. Elég volt önmagának.

Nem mintha a magyar szellemekben egy-egy pillanatra föl nem villant volna magyar voltunk mibenlétének problémája azelőtt is. Ez mindig olyan pillanatokban történt, mikor a magyarság önérzése valamely okból bizonytalanná vált, vagy veszélyeztetve érezte magát. Ahogy némely természetbölcselők tanítják: a tudat a bizonytalanság reakciója. Széchenyi úgy döbbent rá magyarságára, mint egy ritkuló kincsre, mely veszőfélben van. Zrínyiek izgalma, Kölcseyek és Kemény Zsigmondok töprengései viharlabdának dobták föl a kérdést, sorsunk különböző fordulóin. De ez csak a látnoki pillanatok kérdése volt, maga a lírai hevület kizárta a módszeres vizsgálatot. Erre idő se lett volna. Ilyesminek csak akkor van először nyoma, mikor a magyar élet és szellemiség a világháború előtti években nyugalmas csúcsra ért. A lendület magaslatának holtpontjára... Bizonytalanság érzete fogta volna el ezen a csúcson is? Minden-

esetre kívülről akarta látni magát, összehasonlítani az idegennel, megkeresni helyét, tárgyilagos mérleget készíteni értékeiről.

Én magam is így jutottam először a problémához. Egy régi tanulmányomban a magyar irodalom értékét vizsgáltam világirodalmi szempontból. Ehhez a kutatáshoz látszott szükségesnek megrajzolni a „magyar jellemet", legalább vázlatosan s főbb vonásaiban, mint ahogy a kritikus jellemzi az író egyéniségét, akinek műveiről beszél. Iparkodik egységben látni az ellentmondó adatokat, s reménytelenül is tapogatózik valamely *faculté maîtresse* felé. Az én feladatom persze némileg más volt és sokkal bonyolultabb. Az író, akit bírálnom vagy méltatnom kellett, kollektív lény, egy egész nép, egy nemzet! A magyarság tájszíneit kellett kielemeznem, a magyar lélek végleteit kinyomoznom. Csak így remélhettem, hogy megsejthetem a korlátokat, melyek a nemzeti egyéniség körvonalait megadják. Munkám nem lehetett más, mint kísérlet. Módszerem ugyanaz volt, amit a kritikus az írók jellemzésénél alkalmaz. Felhasználtam a rendelkezésemre álló életrajzi adatokat, azaz magát a történelmet. De megállapításaimat főleg magukra az irodalmi művekre alapítottam, nagy költőink munkáira. Ezek szándéktalanul is a legőszintébben tárják föl a nemzeti lélek mélységeit. Hisz a nagy irodalom csak a lelki valóságból meríthet, s ami egyszer kivirágzott a költészetben, annak mély gyökere kell hogy legyen a lélekben.

Látszólag hasonló módszert követtek a probléma újabb vizsgálói is, akiket a háború utáni magyar sors tragikus fordulata tett elmélkedőkké és kutatókká. Most aztán itt volt a bizonytalanság, sors és veszélyek soha parancsolóbban nem kényszerítettek az öneszmélésre. Nemzeti létproblémánk előtérbe nyomult, s a „nemzetkarakterológia" divatos tudomány lett. Az európai nacionalizmus áramlata is kedvez ennek a kutatásnak. Könyvek és tanulmányok mind sűrűbben foglalkoznak a magyarság jellemzésének kérdésével, s ezek többnyire szintén költőink és bölcseink idézeteiből indulnak ki. De igazában mégsem egészen az én módszerem ez. Ők nem azokat a helyeket idézik, ahol a magyar lélek mintegy önkénytelen árulja el titkait, s külön, tudatos szándék nélkül leplezi le magát. Ők kész kijelentéseket keresnek, tudatos vallomásokat, nagy magyarok nyilatkozatait a magyarságról, amelyekkel a saját feltevéseiket tekintélyi érvek gyanánt támogathassák.

Ez más, kényelmesebb és kétségesebb. A tudattalanból föltörő költészet a lélekről mindig igazat mond. A készakart és tudatos nyilatkozatokat viszont sok minden befolyásolja. A honfiak és nemzeti látnokok szavait ritkán sugallja tudományos cél. Ezekben inkább megdöbbenéseik és vágyaik kitörését kell látni. Gyakran politikai és nemzetpedagógiai szándékaik vannak; azokat a kor eszményei diktálják, melyek nem is magyar eredetűek. Egy szerelmes vers megbízhatóbb forrás lehet a magyar karakterre nézve, mint a költő legszebb kijelentései a magyarságról. Különben is - hányféle színben látta már a magyarság önmagát! Egy és ugyanazon író műveiből a legellentétesebb nemzetképeket olvashatom ki. Alig juthatna valami eszembe, amit például Ady-idézetekkel igazolni ne tudnék.

A mai kutató távol áll attól, hogy közömbös tudós legyen. A magyar jellem vizsgálata az ő számára nem öncél. Őt igazában a magyar sors érdekli. Erről az események hatása alatt, politikai reményei vagy félelmei szerint, már meg is van a maga elmélete. A magyar karakter fogalmi megragadására azért van szüksége, hogy ezt a sorselméletet tudományosan alátámaszthassa. Sors és jellem közt titkos összefüggést lát, s önkénytelenül is oly módszert keres, melynek segítségével a jellemet sorselméletének megfelelően rajzolhatja meg. Legalkalmasabb erre éppen az a módszer, mely a nagy magyar szellemeknek a magyarságról való gondolatait gyűjti össze. Ezekből azt lehet kiválogatni, ami az előre megtervezett gondolatépítménybe készen illeszkedik.

A magyar „nemzetkarakterológia” legjelentősebb előmunkálata Prohászka Lajos könyve: *A vándor és a bujdosó*. Prohászka német műveltségű gondolkodó, s figyelmét teljes erővel megragadta az a döntő befolyás, mellyel a német szellem és hatalom az európai magyar sorsot mindig fenyegette, s a mai világhelyzetben különösen fenyegetni látszik. Szerző és időpont egyformán hozzájárultak, hogy ez a könyv a magyarság jellemét és lényegét a német jellemmel és lényeggel való viszonylatában vizsgálja és világítsa meg. Prohászka elgondolásában a két jellem, magyar és német, valahogyan megfelel egymásnak, bizonyos értelemben szimmetrikusak. Ez az elgondolás már magában hord egy egész eszmemenetet, s az író ennek az eszmemenetnek illusztrálására gyűjti és csoportosítja adatait és idézeteit. De nem megy túlságba a dokumentálásban; úgyszólván csak pár közismert történeti tényre, s néhány Ady-sorra és szólamra támaszkodik. Tárgyát inkább „metafizikailag” ragadja meg. Megpróbál rögtön a lényegre tapintani, egy sűrű jelentéssel átitatott szóban, s aztán ebből kiindulva halad tovább. Egyáltalán érzéke van a sugalmas, festői szavakhoz, azokat keresi ki, állítja össze, hozzájuk formálja elméletét. Baj, hogy a magyar karakterről írván, ő maga nélkülözi a magyar realizmust és józanságot. A szavak és gondolatok elragadják, néha szinte megszakad minden kapcsolata a valósággal. Gondolkodása, a gondolatok fűzésének módja, sőt még stílusa is, inkább német, mint magyar.

Műve mégis szép és jelentős kísérlet, s erősen hatott is, kivált „szellemtörténészeink” ifjú gárdájára, akik maguk is német igézet alatt állnak. Velük szemben viszont a költők és írók is mind sűrűbben eszmélkednek magyarságukról. Ők tudományos igény nélkül, rendszertelenül s töredezetten jegyzik le megfigyeléseiket s gondolataikat; kérdésük - „mit jelent magyarnak lenni?” - inkább a sorsot kutatja. Mintha kutat használnának tükör helyett. Egy kicsit szédülnek. Néha mégis tiszta vonásokat látnak meg a mélyben, és bátran elmondják, amit láttak. Ilyen könyv az Illyés Gyuláé: *Magyarok*. Itt nincs rendszer és tudományosság. De annál több a mondanivaló, vagy akár probléma, hogy a tudósoknak legyen min tűnődni. S főleg, ami itt van, az mind magyarul van.

A rendszertelenség jobb, mint az idegen mintára formált rendszer. A magyar tény elveszti alakját, s fölismerhetetlenné válik, ha oly eszmevázba erőlteted, melyen a *made in Germany* bélyege olvasható. Szekfű Gyula méltán nélkülözte Prohászka könyvében a „magyar irodalom önelvűségét”. Itt azonban nem pusztán az irodalom önelvűségéről van szó, egy tudományos mű önelvűségéről. Maga a magyar szellem önelvűsége vetődik föl! Ezt csak önmagából lehet megérteni. S csak önmaga mértékével szabad mérni.

3. NEMZETI TUDOMÁNY - A MÓDSZER PROBLÉMÁJA

A magyar lényeg és jellem tudománya tehát teljességgel nemzeti tudomány. Nem lehet úgy tekinteni, mint csupán egy részét valamely általános nemzetkarakterológiának, amely közös szempontokból és azonos módszerekkel, egymáshoz való viszonylatukban vizsgálná például valamennyi európai nemzet sajátos jellemét. A mi kutatásunk független és „immanens”. Semmi köze külföldi szakmunkákhoz s német idézetekhez. Magának kell útját kiépítenie. Tárgya, célja, forrásai és módszere szerint egyformán nemzeti.

Mint ilyen, megfelel korunk nacionalista szellemének, s kaput látszik tárni mindazon ellenvetések előtt, melyekkel a korszerű, világnézeti divatok nyomán igazodó tudományokat illetni szokták. Vissza kell utasítanunk ezeket az ellenvetéseket! Hogy a magyarság mind izgatottabban forduljon kutató ösztönével lényének és létének problémái felé: ehhez nem volt szükséges külföldi divat vagy világnézeti áramlat. Nem is lett volna elégséges. Ehhez az utolsó évtizedekben átélt magyar sorsnak végzetes megrendülései kellettek. S ezek bőséges magyarázatul is szolgálnak, önmagukban.

Nincsen egyébiránt megírva sehol, hogy világnézeti áramlat vagy kordivat nem hozhat létre érdemes tudományt. A „század szelleme" vezeti az emberi kíváncsiságot, s érdeklődést kelthet oly kutatás iránt, melynek tudásgyümölcseit az utószázadok fogják élvezni. A nacionalizmus tudományait nemegyszer érte komoly szemrehányás, hogy azt hangsúlyozzák, ami az embereket elválasztja, ahelyett, hogy szellemi kapocs s egyesítő erő gyanánt jótékonyan működne ebben a széttépett világban. A nemzetkarakterológiát illetőleg ez a szemrehányás talán nem is volt mindig egészen jogosulatlan. A tudósok által több-kevesebb elfogulatlansággal megfogalmazott jellemzésekben a népek közti vetélkedés keresett és talált magának táplálékot. A magyart azonban nem éri gyanúja ily vetélkedésnek. Ő nem hasonlítja magát senkihez a fölébe kerekedés alattomos szándékával. Inkább nagyon is meg van győződve a maga kicsiségéről. De nem is akarja magát elválasztani senkitől. Érzése szerint úgyis túlságosan elszigetelt, magányos. Ha nemzeti jellemét keresi, azzal éppen a lelki kapcsot keresi, az egységet, mely minden magyart összefűz, azt a kevés embert a világon, aki magyar! S helyét keresi az európai nemzetek közt: nem elválni tőlük, hanem közéjük állni. Önmagát keresi, nem mások nyomán, mások példáját irigyelve és utánozva, hanem csak magának, magáért, magából kiindulva, a maga módszerével. Erre bizonyosan joga van! Épp tisztán nemzeti célja és módszere óvja meg és választja el szerény töprengését a korszerű tudomány vetélkedő nemzetjellemzéseitől.

Úgy érzem tehát, hogy nemzeti jellemünk lényegének az a vizsgálata, melyet egy fiatal tudósunk a mai filozófia divatba jött műszavával „a magyarság egzisztenciális tudományának" nevezett, semmiféle külön igazolásra vagy indoklásra nem szorul. Jogossága, érdemessége, lélektani szükségessége vitán fölül áll. Más kérdés, hogy lehetősége szintén ennyire vitán felül áll-e? Először is, pusztán a magyar tényekből kiindulva, a kívánt „immanens" eljárással, el lehet-e jutni e tények megkülönböztető lényegének és egységének megismeréséhez? Van-e a tényeknek egyáltalán ily lényegi, belső egységük, önmagukban nézve? Nem csupán az idegennel való összehasonlításból, mintegy a maradékok módszerével, állapítható-e meg, hogy „mi a magyar"? Erre igazában csak maga a vizsgálat felelhet. Hátha belső érzésünk hazudik, s a magyarság csak egy véletlen, történelmi gyűjtőfogalom... Elszántan fogunk a kutatásba, ígérve magunknak, hogy őszinték leszünk, s hívek ahhoz a becsületességhez, amelyet apáink szintén a magyarság lényegi vonásai között szerettek fölsorolni.

Az első lépés: mérlegelni a módszer teherbírását. Ehhez pontosan ismerni kell építőanyagát és veszélyeit. Itt van előttem a magyarság életrajza, a történelem, s lelki eseményeink naplója, az irodalom. Itt van azonkívül körülöttem a mai széttépett Magyarország eleven, bár nem nagyon vidám mozgóképe. Ismerek magyarokat, s ismerem magamban is a magyart. Ennek a rengeteg anyagnak legnagyobb veszélye az, hogy mint anyag éppenséggel nem tiszta. A magyarság tényei nem mind magyar tények.

A történelem vegyesen mutatja a magyarság reakcióit és az európai áramlatok hatását. A „nemzeti" irodalom egy része még abban is visszhang, amiben nemzeti. Felsőbb rétegeink Nyugathoz idomulnak. A nagy magyar szellemek egyúttal a nagy kiröpülők és tanulók. Mondják, a *kevesekben* él a nemzet; de épp ezek azok, akikben leginkább változik, s elüt önmagától. Talán a „magas kultúra" helyett a mélykultúrához kellene fordulni... Ha a művelt labirintusban eltévedünk: talán útbaigazíthat az őskor vagy barbár népiség. A magyar életben úgyis azt szeretjük legmagyarabbnak látni, ami ősi, népi és primitív. A folklór azonban megtanít, hogy gyakran éppen az ilyesmi a legnemzetközibb. Az ősi népszokások, mint a népmesék és balladák, világrészeken át ismétlődnek. Hol kapjuk hát *magát a magyarságot*, tiszta és sajátos állapotban, vagy hogyan tudjuk azt elkülöníteni, mint egy elemet, amely csak vegyületeiben fordul elő?

Nemzeti hiúságunk arra ösztönöz, hogy mindenben, ami derék, nemes és rokonszenves, különlegesen magyar vonást lássunk. Legmeggyőzőbb és legmegnyugtatóbb, ha az egyszerű, patriarkális és természetes előkelőségű viselkedésben és lelkiségben keressük a nemzeti jelleget. Könnyen elhitethetjük magunkkal, hogy ez a faj ősi rétegeiből való maradvány, s nem látszik valószínűtlen eszményítésnek, hisz a hajdankori durvaság és kezdetlegesség képzeteivel társul. A durvaság és kezdetlegesség viszont az erő képzetét idézi, s csöppet sem ellenszenves vagy szégyenletes. Ez az egész gondolatmenet annyira kínálkozó, hogy úgyszólván minden népnél egyforma magátólértetődőséggel merül föl. Ez okozza, hogy majdnem minden nemzet a saját eszményien jellegzetes típusát hasonló vonásokkal szereti rajzolni. A magyar vendégszerető, lovagias, harcias, büszke, bátor és nyílt. De ha megkérdem a castiliait vagy a szerbet, egészen bizonyosan az is vendégszerető, lovagias, harcias, büszke, bátor és nyílt. Sőt a japán vagy az arab is ilyen. Valamennyi jogot formál e primitív erényekre.

Hozzájárult ennek az internacionális „nemzeti" típusnak kialakulásához az irodalom is. A legelső nemzeti öneszményítés, mely európai kultúránkban megjelent, irodalmi mintát adott minden későbbi nemzet számára. Ez a legelső a római volt: a külön nemzeti jellem problémája először a rómaiakat foglalkoztatta. A görög csak a „barbárral" állt szemben, nem egyenrangú nemzetekkel. A spártai és az athéni ellentéte nem volt nemzeti ellentét, itt egy és ugyanazon nemzet szellemének két pólusa nézett farkasszemet. Annál több oka volt a rómainak, éppen a göröggel szemközt, érezni különbözőségét. S érthető, ha nemzeti öneszményének vonásait is ez a művelt és kifinomult görögséggel való dac sugallta. Így képződött a latin költők aranykoreszménye, mely az „igazi rómait" az ősiben, a romlatlanban és durván-egyszerűben látta. Az újabbkori nemzetek készen vették át ezt az ideált, a klasszikus műveltség hatása alatt, s nem csodálkozhatunk, ha például Berzsenyi elképzelése az igazi magyarról meglehetősen hasonlított ahhoz, amelyet Horatius már kissé szkeptikus sóhajjal idézget, mint az igazi római eszményét.

Ezt az irányzatot, mely a valódi nemzeti jellemet a primitívben és ősiben kereste, csak még támogatta kultúránk minden újabb áramlata, így romantikusaink kéjelgései a régi dicsőség tündöklő vigaszában. Vagy nemzeti klasszicizmusunk költőinek népies demokratizmusa. Sőt a kiegyezés utáni idők történeti látásmódja is, mely mindenben az eredethez akart visszanyúlni, s a hajdani formák iránt érdeklődött.

Pedig éppen a történelmi nézőpont figyelmeztethetne, hogy egy szellemi jelenség lényege csak teljes időbeliségében ragadható meg. A gyümölcs benne lehet a csírában, s a fizikus számára a kezdősebességek ismerete maradéktalanul jellemezhet egy egész bonyolult folyamatot. A szellem azonban a szabadság birodalma. Itt minden pillanat újat hoz, s az eleven lényeget mindig csak utólag lehet megpillantani, ahogy mondtam már, az egész addigi múlt, régibb és újabb, egyforma figyelembevételével. Az ősi és kezdetleges vonásoknak semmivel sincs itt nagyobb jelentőségük, mint a későbbieknek. Sőt az eleven szellemi jelenség a fejlődés folyamán egyre gazdagabbá s sokszínűbbé válva jobban elkülönböződik más jelenségektől, mint primitív állapotban. Ahogy a parasztkultúra nemzetközibb a magas kultúránál, úgy az sem áll, hogy az egyszerű parasztság élete jellegzetesebben nemzeti volna, mint az úri osztályoké. Ellenkezőleg, a primitív népélet mindenütt meglepően egyforma vonásokat mutat, s inkább csak viseletben, s külsőségekben különbözik, mint jellemben és gondolkodásban. Maupassant parasztjai nincsenek olyan messze a Móricz Zsigmond parasztjaitól. Gyakran bukkanunk egy-egy külföldi közmondásra vagy apró jellemvonásra idegenországbéli népéletből, amely éppoly meggyőzően hatna ránk akkor is, ha a mi népünk lelkivilágának jellemzésére hozná föl valaki. Orosz környezetrajzokban magyaros vonásokat érzünk, éppen azért, mert összetévesztjük a parasztit a magyarral.

Hasonlóképpen nem szabad túlbecsülni a magyar őskor gyér adatait. A krónikák tudvalevőleg eléggé száraz-elvontan és nemzetközi egyszínűséggel jegyezték föl ezeket az adatokat: a középkor, amelyből ránk maradtak, elvont látású és nemzetközi szellemű korszak volt. A kutatók szinte górcső alá veszik a szavakat, hogy értelmükön messze túlmenő jelentést olvassanak ki belőlük. A krónikás például fukar szavakkal értesít, hogy a magyarok vezérükül választották Álmost, mert „nem dolgában a legjelesebb" ő volt. Ebben semmi különösebben jellemző nincs. Vezért más népek is választottak már, s vezér többnyire az lesz, aki „nem dolgában a legjelesebb". Egy újabb magyar nemzetjellemző mégis jelentős tényeket vél megtudni ebből az ártatlan pár szóból. Sőt nem habozik ezen az alapon elképzelni és körvonalazni „a magyar nemzeti szellem első, ősi rétegét". Megállapítja, hogy a magyar lélek „értékrendszerének középpontja s egész struktúrájának meghatározója a hatalom értéke", s „ideálja az úr". S minthogy a magyar voltaképpen csak Álmos megválasztásával alakult nemzetté, megállapítja azt a „meglepő" történeti tényt is, hogy nálunk, magyaroknál, a nemzeti szellem „léte megelőzi magának a nemzetnek a létét". Amiből ismét igen messze ható következtetéseket lehet levonni. Erről eszembe jut az a másik fiatal kutató, aki Árpád fejedelem jellemét, mely felől egyébként a világon semmit sem tudunk, részletesen meg meri rajzolni abból az egyetlen krónikás adatból, hogy Árpád a hozzáérkező követeket sátra előtt „sétálgatva" fogadta. Ebből már nyilvánvaló előtte, hogy „békét szerető, megfontolt, egyezségre hajló" fejedelem volt. Sajnos, mindaz, amit az ősmagyar jellemről fecsegünk, nagyrészt ilyen spekulációkon épül.

4. FAJ, NYELV, TÁJ, TÖRTÉNET

Mindezeket tekintetbe véve nem nagyon tudok bízni abban a kínálkozó kiindulásban, amelyet az ősi és primitív magyarság vizsgálata adhatna. Miből induljak hát ki, hol kezdjem kutatásaimat? Voltaképp mindegy, hogy miből indulok. Egy nemzetnek, mint egy embernek jelleme, egységes és szerves valami; a lényeg, melyet meg akarok fogni, mindenütt jelenvaló és mindent összeköt. Itt minden egyformán középpont, s egyformán lehet kiindulás. Ez éppen a kutatás eredményességének egyik próbája és biztosítéka. Biztosítéka és próbája annak, hogy a magyar jelenségek között belső egységet és összefüggést sikerült találni...

Nem áltatom magamat azzal, hogy egyszeriben rátapintok a lényegre, s mintegy metafizikailag megragadom. A lényeg nem ilyen egyszerű valami, hogy egy szerencsés szóval vagy egyetlen fővonás hangsúlyozásával azonnal kifejezhető volna; ne legyünk oly mohók! A metafizikai vizsgáló tévedése éppen ebben áll: azt hiszi, hogy a jellemet, mint valami gondolati dolgot, szavakban lehet kivonatolni. Meg lehet találni benne a főmondatot, az alanyt és állítmányt. A jellem azonban történeti dolog, azaz életbeli, s nem hasonlítható logikai szerkezethez. Itt nincsen főmondat, sem fővonás; *a faculté maîtresse* csak a kritikus fikciója, „munkahipotézis". A lényeget nem lehet egyetlen szóval megnevezni, hacsak nem azzal az egy szóval, hogy *magyar*, mint egy ember lényegét a nevével. Lassú, türelmes útra kell indulnunk, a lényeget majd megfogjuk útközben. Apránként talán majd elősugárzik, látszólag keveset mondó vonásokból, melyek egymástól kapnak jelentést, mint egy arc vonásai. A filozófus munkája helyett a regényíróé vár ránk: az elemzés.

A regényíró elsősorban a jellem *alakulását* akarja megérteni. Ezért megpróbálja fölbontani a lélek szövetét a szálakra, melyekből szövődött. Az ember lelke a faj adottságaiból s a környezet hatásaiból szövődik. Egy nemzet lelkének képzetvilágát „egy ország, egy föld, egy éghajlat színei s egy történet viszontagságai alakítják ki, egy faj temperamentumán átszűrve". Ezt a mondatot régi tanulmányomból idézem, ahonnan sokat fogok még idézni, esetleg változtatva s macskaköröm nélkül. Óhatatlan, hogy amit ott írtam, azt itt helyenkint meg ne ismételjem. A magyar kevert faj, de ez nem jelenti, hogy jelleme ne legyen egységes. A magyar nép nem két-három fajtának egyesüléséből keletkezett, mint például az angol, hanem

számtalan apró fajtöredéknek egyetlen erősebb törzsbe való beolvadásából. Ekként lett egységesebb és mégis sokszínűbb sok más népnél, lelkében s a lelkét kifejező kultúrában is. Az erősebb törzs, mely a többit beolvasztotta, igazában már eltűnt a rárakódott rétegek alatt, s tisztasága talán már történelmünk kezdetén is kérdéses volt: minden kétely lehetséges itt. Egységét azonban ráhagyományozta az előállott új közösség lelkére és kultúrájára. Amely tovább működött helyette, mint beolvasztó erő.

Persze nem kell itt mindjárt valami magas rendű, tudatos kultúrát érteni, irodalommal és műremekekkel. Kezdetibb fokon kultúra maga a nyelv. A magyar másként oldotta meg a nyelvi problémát, mint például az angol vagy épp a francia, mely akármilyen egységes is ma, eredetileg szintén kevert faj. Az angolnál a nyelv maga is vegyes, keveredett, s elemei máig tisztán különválnak. A francia viszont külföldi kultúrnyelvet vett át, a latint, hogy elrontsa és továbbfejlessze. A magyarnál győzött a győztes törzs nyelve. Ezt magával hozta, távoli őshazájából; különös jellegű, mondhatnám, egzotikus nyelv ez, az itt lakó vagy beköltözött s lassan beolvasztott néptöredékek akármelyikének nyelvétől teljességgel idegen. Érthető, ha nem tudott egyikükkel sem testvérileg felemássá keveredni. De még csak fölvenni sem belőlük lényegi elemeket, melyek különleges valóját elváltoztathatták. Mégis átgazdagodott hatásaikkal, s nincs talán nyelv Európában, amely anyagában tarkább, s ahogy mondják, heterogénebb színekből szövődött, s alkatában mégis ennyire egységes és egyénien különös.

S méghozzá ennyire friss. A magyar nyelv szavai kevésbé halványak, mint más elhasználtabb nyelvek szavai. A szóból idővel klisé lesz, vagy algebrai jel, már csak jelent, de nem ábrázol. Ami ma csak betű, valamikor kép volt. A magyar „konkrét idióma", közelebb még ehhez a képszerűséghez, mint például az árja nyelvek, melyek távoli múltjukból már egy értelmi kultúra emlékeit hozták. A nyugati szó szinte nemzetközi, magába itta az egész szellemi Európát. Az elvont és átvitt értelmek fokozatos rétegződése elfedte eredeti színét. A képzeletet közvetve izgatja, a gondolaton át. A magyar szó átlátszó. Közte és jelentése között úgyszólván semmi sincs számunkra, történetét csak nyelvünkön belül ismerjük. Rendszerint semmi másra sem tudjuk visszavezetni, a magyar szó egyéniség. Ahogy egyéniség például a magyar rím is, vagy a magyar mondat; aki magyarul gondolkozik, az nem gondolkozik sémákban. A magyar szó majdnem tulajdonnév, egyenest a konkrét tárgyat nevezi meg. Az idegen hatások tarka kultúrája természetes, konkrét tarkaságba ojtódott itt bele, mely még ma is ős benyomások frisseségét őrzi.

Ez a nyelv vette tehát legelőször is át az eltűnt és elkeveredett ősfaj szerepét, őrizni és formálni azt a szellemi képződményt, amelyet magyarságnak nevezünk. „Nyelvében él a nemzet" - mondták régebben, s ez a magyarságra nézve majdnem szó szerint igaz is. „Valami mágusi befolyása van nyelvnek a nemzetre, s viszonthatóságok által egyiknek a másikra" - írta Széchenyi a *Világ*-ban. Napjainkban divat a nyelv szerepét kicsinyelni. De éppen a magyar az a nemzet, amely legkevésbé kicsinyelheti. A magyar nyelv tudása magában még bizonnyal nem tesz magyarrá. A vezeték nem teszi az áramot. A magyar nyelv közeg és vezeték, melyben a magyarság eleven lelki árama továbblüktet. Ez az áram a faj mélyeiből indult és indukálódott; de a nyelv vette föl, és vezette tovább. S a nyelvhez szegődik még ebben a szolgálatban a kultúra, irodalom és művészet, mely a nyelvnek mintegy meghosszabbítása, s polifonikus fölerősítése.

Ezek nyilván máig átmentettek egyet-mást, ami eredetileg az ősfaj sajátsága volt. Ma már gyökeres öröksége oly magyaroknak is, kiknek ereiben az ősvérből egy gyűszűnyi sem folyik. Kölcsey még vérbeli őseire gondolva pattogtatta a hexametereket:

Büszke magyar vagyok én, keleten nőtt törzsöke fámnak,
Nyugati ég forró kebelem nem tette hideggé...

Mi azonban semmivel sem érezzük a Kölcsey lelkét például keletibb hőfokúnak, mint a Petőfiét, akinek családja nem származott az Ete vezér egyenes neméből. A keleti forróságot talán nemcsak a nyugati ég, de a nyugati vér sem tudta mindig kihűteni... Csakhogy ki elemezhetné ezt ma még ki? Ezer év tellett el, vérünk elkeveredett, szavaink megszaporodtak és kicserélődtek. Átváltozott és kicserélődött képzetvilágunk, lelkünk tartalma is. Az ősmagyarok akárhonnan jöttek, bizonyos, hogy mi ma már pontosan itteni nép vagyunk, s életünk színeit nem Kelet vetíti, hanem túlnyomórészt, s ezer év óta már ez a Kárpátoktól Adriáig terjedő földkaréj, melyen a magyarság kalandos története lefolyt.

Itteni nép vagyunk, itt összeverődött fajtákból keveredtünk nemzetté. Életmódunk itt lett olyan, amilyen lett. Képzeletünk, érzésvilágunk, egész kultúránk, az itteni tájak és éghajlat színeiből, benyomásaiból, hangulataiból szövődött. Nemcsak ez a föld őrzi életünk és történetünk emlékeit, mi is elválhatatlanul hordjuk magunkban legkisebb gyermekségünktől kezdve ennek a földnek ezerféle emlékeit. Mi magunk vagyunk ez az emlék. Ha van nép és ország között mély összefüggés és lelki kapcsolat, bizonnyal megvan ez a mi népünk és országunk között! [...] Ennek minden része részt vett a kapcsolatban; politikai véletlenek nem számítanak itt. Ez a szép, kerek terület a magyar lélek szülőágya és nyújtózómatraca, ez a magyar vér vegyítőedénye s kultúránk festékpalettája. Ha Keletről hoztunk egyet-mást magunkkal, jellemvonást és lelki sajátságot, abból is alighanem csak az maradt meg bennünk mostanig, amit ennek az országnak levegője táplált. Aminek ez az itteni éghajlat kedvezett; amit ennek a tájnak benyomásai erősíteni tudtak. Például képzeletünk színgazdagsága, vagy hangulataink változékonysága, vagy flegmánk „méltóságteljes” nyugalma.

A fantáziát mindenesetre elég színessé nevelhette ez a táj és éghajlat maga is. A magyar tájat nehéz jellemezni, mert nagyon sokféle. Szinte vidékenként különböző; ebben a mindösszesenagy hazában szokatlan-sok színt és alakot vált a föld. S még az időjárás is csupa szeszély, bolond, átmenetek nélküli változatosság. Minden évszaknak megvan a maga meglepetése, és minden környéknek a maga klímája. Mintha a természet is megyékre szabott volna, autonómiát adva a tájisteneknek. S mégis milyen egy és egységes ország ez, kikanyarítva, mint egy leszelt kenyér, kikerítve a többi világból, külön „magyar glóbus”! Oly egység, hogy hiába darabolták szét évszázakra, mihelyt lehetett, magától összeállt megint. Ha rendszerben és szimmetriában akarnék tetszelegni, azt mondanám, a magyar föld is egységbe zárt sokféleséget mutat. Akár a heterogén kölcsönszavakból fölgazdagodott magyar nyelv. Vagy maga a sok fajból keveredett s mégiscsak egynyelvű és egylelkű magyar nemzet.

A nyelv minden más nyelvtől különböző, s a nemzet „testvértelen ága nemének”, idegenül áll Európában. Mily nekivaló hely volt ez a bekerített, kisvilágnyi ország, hol külön lehetett, közel és mégis távol! Azok, akik legújabb időkben a magyar lélek titkait kutatják, sokat emlegetik a *gyepűszellemet*. Értve ezen azt a különös hajlamát a magyarnak, hogy elkerítse és elsáncolja magát. Ha ez sugallta az országválasztást, keresve sem találhattunk volna jobbat.

Vajon a magyar „finitizmus” bűnét kell-e ebből kikövetkeztetni? A szándékos megfeneklés vágyát, az élettől való elzárkózását, a véglegesség kóros szomjazását, amely a szellem öngyilkossága? Annyi bizonyos, hogy akármilyen elsáncolt hazát szereztünk is, az élmények elől hiába akartunk volna itt elbújni. Még ha nincsenek is a gyepűkön kapuk. Amiken át minden időben bőven ömlött hozzánk az idegenség. Ez a föld elég élményt adott magában is.

Már csak egy utazás is, az országon végig! Ahogy mondtam, a tájak valóságos antológiája... Egy írónk még a háború előtt azt írta egyszer, hogy „mihelyt a vonat Marcheggnél átlépi a magyar határt, valami szürke vegyül a táj színébe”, s a „magyar táj igazi színe a szürke”. A következtetés nagyon is ugrik; ez csak annyit jelent, hogy a magyar tájszínek közt a szürkének is van képviselője. A háború előtti entellektüel vonatról nézte a magyar vidéket, Bécs és Budapest közt. Én szülőföldemet, a nyájas Dunántúlt, mindig kéknek láttam, „kék tájnak”,

azon osztályozás szerint, amelyet Ruskin ad a tájakról. Erdély viszont, emlékemben, a barna; de mindez túlságosan is egyszerűsítő beszéd. Erdély igazában maga is sokszínű, s a Dunántúl is az. Tarka itt ég és föld, sőt még az ember is, mert a magyar sehol sincs egyedül. [...] A fajok olvasztótégelyében vagyunk; de egyelőre hadd maradok a tájak színeinél. Szürke, kék és barna, nyájas és zord! Elegáns és barbár. Bérc, völgy, szelíd dombok, virágos mező és homoksivatag. Egy kis magyar tenger. S méltóságos folyam, s vadul bugyborgó patakok. Minden van itt, bizonyos, hogy unalmas táj is van. De ez is csak kaland. És mellette kaland a szomszédság. A délibáb hegyeket mutat a rónának. Lelkünk a tájemlékek egész skáláját énekli, ha nem is léptünk soha túl a gyepűn. Az időjárás tréfát űz velünk, és színházat játszik. Nem csoda, ha költészetünk is tele színnel-képpel. Líránk csúcsa Vörösmarty tüzes pompázata és a tükörlelkű, kifogyhatatlan Petőfi. Halvány lírikus nálunk alig akad. „Csak össze kell hasonlítani egy magyar költőt például Leopardival" - írtam régi tanulmányomban.

Mit mond a magyarság jelleméről ez a gazdagsága a környezet benyomásainak? Igazában még semmit. A magyar jellemet nem lehet a magyar tájból levezetni, mint ahogy a Taine-féle iskola akarta levezetni például a skót balladák hangulatát a skót táj színeiből. Ilyen sajátlagos magyar táj nincs is. Igaz, a Nagyalföld pusztáit külföldi vendégeink eléggé sajátlagosnak találják... De ez csak egy vidék, egy regionális szín a magyar tájak sorozatában. Mellette ott van Erdély, egy kis Skócia; a Dunántúl olasz egeket és dombokat idéz, a Felvidéken német motívumokra bukkan a festő. A magyar lelket nem egyetlen sajátlagos táj színei nevelték, hanem e sok és sokféle tájék benyomásainak évezredes összejátszása.

Tarka táj és ingatag időjárás! Változatos föld és változékony ég! S vegyük ehhez most még a történelem viszontagságait. Ez is időjárás, s hozzátartozik az országhoz, mint az időjárás. Szép hazánk rossz helyen van. Nyugat és Kelet határvidéke ez, népek keresztútja. Ütközőpontja a kultúrának. A magyar úgy ült itt le, a Kárpátok körbástyája alá, ahogy a pásztor leül a viharban, s maga köré keríti subáját. Ha zuhog a zápor, mindenki finitista. S való igaz, hogy nem lehet a magyarnak külön, jellegzetes tulajdonságául fölírni a harciasságot sem. Próbált volna csak nem lenni harcias!

Kereste vagy nem kereste,
De harcolni kelletett.

A harciasság, amit magával hozott, csak olyan volt, mint minden vándor népé. Kergetve, nyomva jött-e a magyar, vagy kalandra jött, Nyugat csillogásaitól csábítva, mint egy fiatal ragadozó madár, aki szereti a fényességet? Kaland és fényesség nem hiányzott, de a kockázat és siralom se. A magyar történet a viszontagságok és valószínűtlenségek sorozata. Ragyogó dicsőségek ormairól hulltunk a végveszélybe. Egyedül voltunk és meztelen, a gyepű nem védett. Nekünk kellett védeni a gyepűt. Útban álltunk, nagyobb erők néztek rajtunk át farkasszemet. Muszáj volt harcolni és reménytelen. Ravaszul kellett evickélni különböző örvények között. Néha úgy elfogytunk, magunk se találtuk magunkat. Néha a magyar is idegen volt, néha az idegenből lett a legjobb magyar. Néha már ott álltunk, a végső bukás partján. A csoda mindig az utolsó percben jött. De a csoda se segített véglegesen. Minden bizonytalan maradt, még a föld is ki-kicsúszott lábunk alól, az ország darabokra tört, majd ismét összetapadt, megmentő és ellenség szerepet cseréltek, minden kétértelmű volt, minden lehetséges. Mi magunk jóformán tehetetlenek voltunk, szinte csak szemlélői saját életünknek. Hősköltemény vagy tragédia helyett mesét éltünk. Memóriánk nemcsak színnel, hanem kalanddal is teli, lelkünk megedződött minden csodálatosra és nevetségesre. Képzeletünk buján termi a mesét és anekdotát. Ez is egyike a „keleti" vonásoknak, amik Nyugaton sem sorvadtak el. A csodát már nem is tudjuk nélkülözni, kell az, mint a mindennapi kenyér. Történelmünk legkalandtalanabb kora egy nagy, felelőtlen mesélőt szült, akit a nemzet költőjévé fogadott, Jókait. Ugyanez a kor volt a híres anekdotázások kora is, az úri kvaterkáké. A végzet ekkor már ott

suhogott fölöttünk, messziről hallható szárnycsapásokkal. A magyar föl se nézett, látott ő már különbet is. Látott már csodát is, eleget.

5. A MAGYAR OKOSSÁG TERMÉSZETRAJZÁHOZ

Amit eddig írtam, az a magyar lélek tartalmáról szólt, képzeletvilágáról. A magyar lélek minden, csak nem szegény, s nem halvány. Sokszínűvé kellett fejlődnie. Ahogy a faj és nyelv már predesztinálta, s a táj és történet nevelte.

Igaz, az alföldi magyar élete nyugodt és egyforma. Ő talán még hegyet se látott, mint mások viszont nem láttak alföldet. De éppen ez a sok változat, mindenik a maga sajátos világának jellegzetességével, együtt adja ki a magyar lélek teljes mélységét és gazdagságát. Mint egy sztereoszkóp testvérképei, melyek egymástól mind némi részletekben különböznek...

Egyszóval a magyar lélek tarka és dúskáló, színek és benyomások, tájak és emlékek szokatlan sokfélesége gazdagítja. Csakhogy e benyomások s emlékek gazdagságával, konkrétságával és változatosságával nem mindig áll arányban mélységük. A magyar, hozzászokva a viszontagságokhoz, éppen az a lélek, akinek egy és más csak „katonadolog!" Föl se vesz holmi kis karcolásokat. Annyi változást átélt már, annyi bajt kiállott! Ő már születésétől edzve van. Annyi tájat látott, annyi fordulatát az időjárás hangulatainak... Mindez valami józan és fölényes bölcsességet szűrt le e nép lelkében, régtől fogva. A *nil admirari* bölcsessége ez, a magyar ember nemigen szeret csodálkozni. *A vándor és bujdosó* szerzője azt mondja erre, hogy nem is tud csodálkozni. Csak a némettől tanult csodálkozni. A csodálkozás a „vándor" életformája, akit a végtelenség vágya hajt, s ez éppen a német. A valóságban azonban mindannyian vándorok vagyunk, míg élünk, és a csodálkozás nem az egyik vagy másik nemzet kiváltsága. A *nil admirari* mást jelent már a görög bölcsnél is. Nem képességről, hanem magatartásról van itt szó. A bölcs szájában életszabály volt ez: óvakodni a dolgok túlbecsülésétől, helyesebben a részletek túlbecsülésétől, mert a világ *egészében* csoda. A magyarra nagyon is rászakadt ez az egész csoda, kisebb csodák neki már nem csodák. A csoda maga az élet, teljes gazdagságában; ha egyszer ezt elfogadta, a részletek már nem kábítják el. Mondhatni, nem imponál neki semmi. Nincs is szava erre a fogalomra.

Ami persze nem jelenti azt, hogy ne tudna a dolgok pompájában gyönyörködni. A fiatal ragadozó madár kedvtelve szállt minden fényesség felé, s a külföldi krónikások nemegyszer emlegetik a rabló magyarok gyermekes örömét a csillogó tárgyakban, fegyverekben. Ragadozó kedv és művészi ösztön nem állnak mindig oly távol egymástól. A magyar később is szerette a pompát! Erről mindig ismertek bennünket. Királyaink és kiskirályaink elégszer kápráztatták az idegent. Még Mohács idején is, a magyar prímás túlragyogta Rómát. Hunyadi Mátyás népe vagyunk, s az Eszterházyaké. Íme, megint egy „keleti" vonás. Vörösmarty, drágaköveivel s aranyzsinóraival, igazi magyar költő.

Egyszóval, örülni tudunk a csillogásoknak. A világ csillogásának is, és szó sincs róla, hogy az élettel és benyomásokkal szemben közömbös vagy fáradt volna tán a magyar! Egyáltalában nem. De túlságos mélyen nem hatnak azok rá, hozzájuk szokott és hozzájuk edződött. Irodalmunk is mutatja ezt. A magyar líra jellegzetes műformája az úgynevezett „dal", könnyed csapongásával, mely minden benyomást röptében megragad, s már el is ejt megint. Ez a gazdagság és röpkeség jellemzi a magyar kedélyt legegészségesebb állapotában. A magyar költő típusa ebből a szempontból Petőfi, akinek verseiben úgy kergetik egymást az élet különböző benyomásai, mint az áprilisi mezőn a felhők árnya a napfényt. Ebben az egészséges impresszionizmusban, ebben a könnyen gyógyuló és túlröpülő edzettségben, ebben a vidám tárgyilagosságban a magyar lélek önmagára ismert.

Víg kedélyű, csapongó, derűs nép hát a magyar? Sajnos, erre nem sok oka lenne. De éppen azért nem búsul ok nélkül, s tovább, mint az ok tart. Petőfi legalább olyan, mint a tükör, amelyen nem hagy nyomot a legfeketébb kép sem: noha igen egészségesen tud kétségbeesni. Ezért mondják, hogy a magyar érzés mindig egy kicsit „szalmaláng". Ady nem oly derűs, mint Petőfi, s nem is annyira kifelé fordult tükör. Benyomások helyett inkább sorsérzések villannak dalaiban, hetyke, dacos, kéjes, keserű vagy baljós... De ezek is kifogyhatatlanul váltogatják egymást. A magyar nem rágódik egy-egy érzésen sokáig, nem mélyíti ki magában, nem temetkezik bele. Nem kenyere a tárgytalan kesergés. Ez a fajta líra hiányzik belőle. Semmiféle érzés sem teszi vakká a többi világra. Aranynál nincs nyíltabb, figyelőbb világszem, pedig ő ugyancsak búsongó és töprengő lélek. „Túlérző fájvirágnak" nevezi magát. De már csak az is, hogy ezt ilyen jól látja és tudja... Igazában ő is csak akkor búsul, ha oka van. S ha a kesergés nem áll arányban az okkal, ő maga érzi azt legjobban! Fölénnyel, sőt humorral tud gondolni a saját bánatára. Csúfolódik magán, hogy „elefántnak néz szúnyognyi bajt". „Ámbár nagyobb is ért biz engemet" - teszi hozzá tárgyilagosan.

Ez a józan és tárgyilagos fölény a világszemlélet realizmusát jelenti. Ez elsősorban szemlélődő realizmus, nem gyakorlati, mint például az angolé, amellyel némelyek összehasonlították. A látás realizmusa ez. Oly nép magatartása, mely megtanulta folyton figyelni a rátóduló ezerféle hatást és benyomást, noha jól tudja, hogy igazában úgyis tehetetlen azokkal szemben, akár az időjárással. A magyar éppen az az ember, aki lustán kiáll a kapuba, pipázva nézelődni, lesni a felhőket. A látás fölényes, tiszta, nyugodt, nincs benne semmi homály, semmi miszticizmus vagy metafizikum. De annál több a szín és valóság.

Nem épp a szó szerinti látást értem, s nem a festőket hívom tanúkul. A magyar festészet nagy részének naturalista-impresszionista jellege nyilván csak történeti véletlen. Ámbár nem véletlen maga a színek és látás művészetének oly hirtelen és gazdag kivirágzása hazánkban, mihelyt csak mód volt rá, hogy kivirágozzék. De legyenek koronatanúim most is a költők. Nálunk még a líra is csupa realizmus és leírás. Petőfi és Arany egyformán realisták. A Tündérhonba igyekvő Csongort váltig kíséri a sáros lábú Balga. A világirodalom legtisztább rajzú s legtárgyilagosabb tájfestő verseit a tüzes lírikus Petőfi írta. Itt minden gazdag és éles és konkrét. S nem beszélek modern regényíróink naturalizmusáról. De a legromantikusabb Jókai is mily élethűséggel tudja ábrázolni e színes világ apró figuráit! Akár középkori festőink a Krisztust ostorozó bajszos hajdút. A magyar képzeletben semmi sem maradt általános, halvány vagy eszményi. Még a legelemibb szárnyalás is, vallási vagy érzelgő révület, megtart valami kapcsolatot a földdel. A mi papunk Pázmány Péter, a vaskos szavú, testes képzeletű. Illyés Gyula figyelmeztet a Fazekas Mihály *Esti dal*-ára, melynek „első két szakasza még csupa lehelet, de a harmadik szakaszban hirtelen

A mocsáros nép kuruttyol,
Prüccsög a sok kis bogár,
Réce hápog, fürj palattyol.

- és így tovább. Zrínyire gondolok, a régi Zrínyire, aki fenséges tárgyú s klasszikus mintájú eposzának dörgedezései közt sem mulasztja el megfigyelni, hogyan ül le a török, „összehajtván lábát". És Berzsenyire, ki fellengő érzések és eszmék röptében is látja önmagát, amint szenelője mellett gubbaszt, és bajuszát tépi.

Az ilyen látásmódot szoktuk érezni különösebben magyarosnak.

Ez mindig egy kicsit a humor határán van, ahol nem is lépi át ezt a határt. Fölény kell hozzá és nyugodt szemlélődés. Csak a fölényes nyugalom tarthat szüntelen szem előtt ily apró vonásokat. Akit meg nem veszteget, és el nem vakít semmi. Mindent észrevenni és semmire rá nem csodálni... A *nil admirari* bölcsessége ez, s elsősorban csakugyan magatartás. Más szóval parasztflegma és megfigyelhetjük a magyar parasztban. De megfigyelhetjük éppúgy a magyar

úrban, sőt a politikusban vagy diplomatában. Abban például, aki legsajátlagosabban magyar közöttük, Deák Ferenc. Sőt, akármilyen meglepően hangzik, azt mondhatnám, hogy ez a realisztikus magatartása kiváltképpen alkalmassá teszi a magyart a politikai és diplomáciai szerepre. Aminthogy, Mikszáth szerint, már a magyar paraszt is született diplomata. A jó diplomatának legelső kelléke, hogy ne „imponáljon" neki semmi: azaz éppen a *nil admirari*. Nem szabad, hogy valami elkábítsa, vagy befolyásolja ítéletét, akár külső benyomás, akár túlságosan erős érzelmi visszahatás. Egészséges és igazi magyarnál ettől nem is kell félni. Ő az, aki nyugodtan és szinte fölénnyel jár Európa nagy diplomáciai termeinek parkettjein, ámbár távoli, kis nemzet gyermeke, melynek sorsa többnyire a nagyobb és boldogabb nemzetek politikájától, gyakran csak jóindulatától függ. Ő az, aki ragyog és kápráztat, mint Rákóczi Ferenc vagy Andrássy Gyula. Ő az, aki hideg szemmel figyeli meg a hatalmasok egymás közti viszonyait és titkos szándékait, s fölhasználja őket egymás ellen, miközben valamennyit megnyeri magának nyugalmával és őszinteségével.

De nem adtam-e túlságosan is fényes képet a magyar politikusról? Szegény, gyámoltalan kis nemzeteknek nagyon is hajlamuk van ilyenféle szerepléseiket túlbecsülni. Hiszen a végét kell nézni mindennek! Rodostóra gondolok és Turinra... S mégis, akárhogy is, az az egy bizonyos, hogy a magyar nemzet ma is él, s rég elpusztult volna, ha politikai meggondoltsága fenn nem tartja. Sajátságos módon, harcos és tüzes nemzet létére országa megmaradását mindig inkább evvel biztosította és vitte tovább, mint kényszerült vagy virtusos harci tetteivel. Jellemző, hogy európai helyzetét és lehetőségét igazában azzal alapozta meg, hogy lemondott a harcról. A fiatal ragadozó madár, megtépázva, de ép karmokkal, fészkébe vonult, nem zsákmányolt többé, sőt fészkébe bocsátott idegen szárnyasokat. S azontúl is egész élete a józan megalkuvások sorozata, a lehetőségekkel való folytonos számolás. Először csak az idegennel és az idegenséggel alkudott meg, de aztán megalkudott az ellenséggel is. Sokáig csakugyan egyiket a másik ellen játszotta ki. Majd megalkudott a hatalmasabb államtárssal, tisztán mérlegelve a körülményeket, s legyőzve lázongó érzelmeit. Végre, a világháború után, a tiszta látásnak és keserű önuralomnak ismét kemény próbáját kellett adnia.

Némi pótlásra szorul hát az a sommás megállapítás, hogy „a magyar harcos nemzet". Bizonnyal többet mond, ebben a vonatkozásban is, aki azt mondja, hogy „a magyar politikus nemzet". De nem úgy értve, mintha politikailag cselekvő volna. Hisz legnagyobb politikai teljesítményei nem is cselekedetek! Legnagyobb cselekedete akárhányszor a cselekvéstől való tartózkodás! Nem cselekvő, hanem szemlélődő, aki nyugodtan néz körül, és mindig jól tudja, mikor nem szabad, és mikor nem érdemes cselekedni. Már helyzete is erre utalja. Cselekedettel többnyire csak ronthat. Egyetlen önvédelme az óvatosság. Így lomhának látszik, egykedvűnek: valóban esze ágában sincs tülekedni. Ha van keleties vonás a magyarban, ez a lusta, szemlélődő természet az! S engem, bevallom, meglep, hogy a legnagyobb és legjelentősebb magyar nemzetkarakterológia ezt oly kereken tagadja. Szerinte „téves nyomon jár az, aki a magyar meggondoltságot a keleti ember szemlélődő, lusta egykedvűségével hozza vonatkozásba". Őszerinte ezt a tulajdonságunkat nem hoztuk készen magunkkal Európába, hanem itt tanultuk. Éspedig igazi suhanc tanulók módjára. Ez „iskolázás eredménye", a latin szellemmel való „átitatódás".

De hát a latin szellem egészen más! A latin „meggondoltság" egyáltalán nem szemlélődő, hanem cselekvő. Gyakorlati, mint az angol. S ami a magyart illeti, ez a meggondoltság jellemzett bennünket, amikor még szó sem volt köztünk latin szellemről. Már amikor a fiatal ragadozó madár abbahagyta a zsákmányolást. Már evvel kezdődött történelmünk! Már a latin szellemet ennek a meggondoltságnak nevében kezdtük tanulgatni, ezért iratkoztunk az iskolába. Persze, ami ebben a latin szellemben a mi hajlamainknak kedvezett, azt dupla eredménnyel sajátítottuk el. A *nil admirari* latin hirdetői lelkünkhöz szólottak. Horatius, a latin józanság költője, szinte magyar költővé lett.

S hogy „hol található fel Európán kívül ez a körülményeket mérlegelő, mindig kissé racionális életforma, melyik az a keleti nép...?” Erre felelni csak egy orientalista volna illetékes. Talán a *keleti* szó úgyis csak szimbólum itt... Talán ilyen keleti nép nincs is. De nyugati egész biztosan nincs! Körülöttünk csupa fürge népek laknak, cselekvő, sőt tülekvő nemzetek. A magyart éppen ez különbözteti meg minden mástól, ez a szemlélődő nemtörődömség. Hiszen mi is megmutattuk párszor a világnak; de hamar eluntuk: nem érdemes! Ahogy mondtam, nem honfoglaló kalandjaink a jellegzetesek, azokat bármely más nép éppúgy csinálta volna. A kalandok abbahagyása a jellegzetes! „Racionális életforma?” Bizonyos, hogy a szemlélődő élet, a tág és tiszta látás valami nyílt értelmességet nevel a lélekben, ez azonban a szkeptikus bölcs okossága, sokat és tisztán látni mindig közömbössé tesz a cselekvés iránt. Ez nem céltudatos, mint a latin értelmesség. Inkább lemondó, legyintő! S nem annyira észbeli, gondolkodás jellegű, sokkal mélyebb. Ez látványokból, élményekből szűrődött, s többnyire egyáltalán nem jut tudatra. Annál erősebbek az érzésbeli gyökerei.

Itt is a régi tanulmányomat idézem. A magyar nem tudatosan szkeptikus a cselekvés értékével szemben. De a jellegzetes magyar típushoz mindig hozzátartozott valami úgyismindegy filozófia. Valami kényelmes és megvető nehézkesség, mely elválasztott minket a fürgéktől. Arany János jól ismerte ezt is, önmagában:

Nem dolgozom, csak ha valami hajt:
Egyébkor lusta mélabú temet...
S nem tagadom meg a keleti fajt...

Ez a lusta mélabú hatja át az Arany-fajta lírát is. Amely csupa rezignált nézelődés. Arany még hőseit sem tudja nagyon cselekvőnek elképzelni, még Toldi Miklóst sem. Folytonos töprengés és magában füstölgés: íme, a magyar Herkules, az őserő! Petőfi nyugtalanabb; szláv vérű. Ami megint arra vallana, hogy ez a magyar „meggondoltság” csakugyan nem puszta intellektuális hagyomány, hanem a fajban van... De azért Petőfi is csak úgy látja a magyart, Pató Pálnak, ha ostorozza is. Hisz már Vörösmarty is ostorozza ezt. Nem is említve Széchenyit s a politikusokat. Viszont a Berzsenyi-féle horatiusi ideál legmélyén mégis ennek a patópálságnak egy magasabb és nemesebb formája lappang. Meglepő eszmény egy tüzes költőben! A magyar regények lapjain is nem annyira cselekvéseket, mint inkább történéseket kapunk. Vagy álom és mese kiszámíthatatlanságával, mint Jókainál, vagy sorsszerű végzetességgel, mint Keménynél... S talán evvel függ össze a cselekvést kívánó drámai műfajnak szegénysége is mélyebb gyökerű irodalmunkban.

Tehát a magyar nem nagyon cselekvő nép, inkább kételkedő; szkepszise azonban nem cinizmus, hanem józanság. Nem cinikus keserűség, legfeljebb vállvonó, kissé mélabús lemondás, jóindulatú, s fölényes humorral enyhítve. A híres magyar humor, irodalmunknak is egyik fővonása, tulajdonképp ily flegmatikus parasztbölcsesség: a nyugodt szemlélőnek fölénye a cselekvővel szemben. Nem csúfolódik, nem is irigykedik, mint más népek humora, nincs benne keserűség. A magyar sokat látott, tudja, hogy sok minden nem érdemes; de azért csak szeretettel mosolyog a világon, azokon, akik törik magukat. Mint a tapasztalt férfi a bohó gyermeken. Nem fáradtság ez, hanem edzettség. Katonadolog, láttam én már különbet is! És ahogy mondtam már, a cselekvést nem nézi le, sőt gyönyörködik benne. Néha, egy pillanatra, maga is elragadtatja magát valami nagy dologra, hogy erejét megmutassa. Nem is bánja meg aztán, mert semmit sem érdemes megbánni. De könnyen abbahagyja, a kitartó cselekvés nem kenyere. A magyar tudós típusa Bolyai, hosszú tétlenségeivel, hirtelen zseniális nekibuzdulásaival. A költőé Arany, sok töredékével. A festőé a birtokára vonuló, hosszú évekig ecsethez nem nyúló Szinyei.

Az ilyen karakter nem nagyon érvényesül a világban, mert nem is akar igazán érvényesülni. Hogy tovább idézzem magamat, ezúttal szó szerint, „nemigen érzi érdemesnek. Otthon pipázik inkább, és jobban fogja szeretni földjét, mely leköti, családját, környezetét, mint a nagy világot és nagy cselekedeteket. A családias érzés sokkal nagyobb helyet foglal el a magyar költészetben, mint bármely más európai nép költészetében; Petőfi igazán világklasszikusa ennek. A magyar nép szeret mesélgetni kukoricafosztáskor az egyszerű királyfiról, aki »elment szerencsét próbálni«; de maga nemigen szeret szerencsét próbálni. A vándorló iparoslegények nem a magyar faj típusai. A magyar restebb és okosabb: csak képzeletben járja az óperenciákat." „Mint viszontagságos múltú nép, annyi kalandon keresztülment, nem sokba veszi már a kalandokat. Nem keresi, mert ismeri őket. Fantáziája tele van velük, nem veti meg őket, mesélgeti szívesen, gyönyörködik is bennük, de nem érintik már nagyon, és akaratát kitartóan föl nem buzdíthatják." „S ha külön kényszer, a katonaság, messze utakra viszi a magyar legényt, János vitéz vagy az obsitos megtér ismét a falujába ezer kalandok után is; és a kalandból mese lesz. Minálunk a hazaszeretetnek is ez a konkrét lokálpatriotizmus az alapja, ez az okos otthon- és családszeretet. Nem misztikus presztízzsel fellépő politikai frázisok, mint más nemzeteknél..."

6. AZ OKOSSÁG MÁSIK OLDALA - A JOG MINT VALÓSÁG

Ezeket 1913-ban írtam. Azóta sok minden történt, például nem egy „misztikus presztízzsel fellépő frázis" repült át a gyepűn, s igényli hazafiságunk átszínezését. Változni látszanak az értékek, s amit ártatlanul s tárgyilagosan megállapítottam, súlyos vád gyanánt hull fejére a magyarnak. A vándorló iparoslegény mítoszi hőssé nőtt. Az otthon ülő magyar viszont bőszült bujdosóvá silányodott, aki reménytelen irigységgel néz a megdicsőülő vándorlegényre.

Erről szól *A vándor és bujdosó* című könyv. Le kell vele számolnom, s alig tudok ellene mondani. Ahogy olvasom, mintha a saját gondolataimat látnám, torzító tükörben. A magyarság magába vonuló, nyugodt fölényéből elzárkózott, bűnös önelégültség lett, kilátástalan „finitizmus". Lusta és álmos elrejtőzés, melyet csak a reménytelen kitörések, meggyőződéstelen harcok sorozata szakít meg. Vajon ismerte a könyv szerzője fejtegetéseimet, hogy ilyen különösen visszhangozza? Ha nem volna rajza oly ellentétes hangulatú, s okoskodásának eredménye mintegy ellenkező előjelű az enyémmel, úgy hivatkozhatnék rá, mint aki megerősíti megállapításaimat. Ellene szólani, mint mondtam, alig tudok. Hiszen így is igaz, a magyar jellemnek megvannak a kóros elfajulásai, mint mindennek, s a betegség torzképe az egészségnek. „A nagyvilágon e kívül nincsen számodra hely" szó szerint majdnem ugyanazt jelenti, mint az *Extra Hungariam non est vita*. Amely mondást úgy olvasok, kiteregetve a bírói asztalra, mint a végzetes finitizmus bűnjelét.

Itt minden attól függ, vajon szeretettel és belülről, vagy pedig kívülről nézem-e a magyart? Ha belülről nézem, akkor az *extra Hungariam* is érthető és megbocsátható. Ha kívülről nézem, akkor *Szózat*-unk idézett sora is talány és vétkes finitizmus. Minden nemzetnek megvannak a titkai, amik egyszerre teszik erejét és gyengeségét. A hibák rendesen azonosak az erényekkel. Csak a nézőpont más.

Vajon ugyanilyen részigazság van-e abban is, amit a szigorú könyv a meggyőződéstelen harcokról és a magyarság elvtelenségéről mond? Meggyőződéstelen harc csakugyan volt elég, legalább ha azt értem ezen, hogy a magyar nem volt mindig meggyőződve harcának érdemességéről. Az elvtelenség azonban más dolog. Ez ismét fölveti azt a kérdést, amit egy ízben már érintettem, s amire a nemzeti köztudat oly heves igenléssel szeret felelni: politikus nemzet-e a magyar?

Némely értelemben kétségtelenül az. Nemcsak meggondoltsága s ebből adódó politikai képességei teszik azzá. De azzá teszi eleven jogérzéke s a jogokhoz való feltétlen ragaszkodása is, melyet a szigorú könyv, itt is torzító tükrön át vetítve, jogi formalizmusnak bélyegez.

Ez a jogérzet önkényt következik jelleméből. A magyar, ahogy megmutattam, éppenséggel nem cselekvő hajlamú nép. Ami annyit is jelent, hogy nem támadó. Megelégszik a magáéval, de ezt aztán szereti bekeríteni, ehhez ragaszkodik. Az ilyen lelkiség természetszerűleg kifejleszti, valósággal kiválasztja magában a jogérzéket. Lényege ennek valami állandóság szükségességének érzése az emberi viszonyokban. Valami maradandóságnak követelése! Értve belső, szellemi követelést, mely amit követel, azzal, hogy követeli, már látja is, és meg is alkotja. Ez a szükségérzet hozzátartozik a magyar lelkiség lényegéhez is. Ellentétben a „vándor" lelkiségével, aki a változást, az önmagából való kikelést szomjazza, s az idegent akarja meghódítani.

A magyar viszont ebben a változó világban „posztulál" valami állandóságot. Elsősorban már országának állandóságát. [...]

Ugyanily eszményi állandóság az alkotmány, a magyarságnak mintegy erkölcsi területe és birtokállománya. Ez ismét szilárd pont a világegyetemben. Az alkotmányt ezerszer megsérthetik, kormányozhatnak nélküle vagy ellene. Ha századokig tart is így, az igazi magyar az alkotmányt akkor is élőnek és érvényesnek fogja tekinteni. Ragaszkodik a „közjogi fikcióhoz". Ahogy váltig ragaszkodnak jogaikhoz és kiváltságaikhoz a magyar családok, nemzetségek és egyes személyek is. Esetleg képzelt jogaikhoz, az ő saját külön magánjogi fikcióikhoz... Hisz jogásznép vagyunk, s Magyarország a fiskálisparadicsom. A végtelen pörösködések országa! S nem kell hinni, hogy az anyagi érdekek makacs hajhászása volna tán csak itt a mozgatóok. A magyar igen sokszor megelégszik az elvi megoldással. Ez fontosabb neki, mint az összes anyagi következmények. Mi vagyunk azok, akik a „fülemüle füttyét" pöröljük... Közjogi helyzetünket illetőleg is elvi megoldásokkal elégedtünk meg hosszú időkön át. Melyek a magyar történelmi viselkedés „vezérlő csillagai"? Az elvek fenntartása s a jogfolytonosság. Ki a legjellegzetesebben magyar politikus? Deák Ferenc.

Egyszóval, a magyar realizmus mellett nem hiányzik a magyar platonizmus sem. Sőt magában a magyar realizmusban van egy adag platonizmus, mintegy annak a másik oldala, egyazon ember képviselheti a kettőt. Bölcsen számot vetünk a valósággal, de alapjában igazi valóságnak nem a véletlen tényeket érezzük. Ahogy a magyar virtusnak sincs szüksége a tényleges érvényesülésre: elég ha „megmutatja"! Így nyugtat meg jogaink tudata is. A jogi helyzet valóságosabb a mi szemünkben, mint a tényleges állapot. Magyarország királyság voltát nem érinti az a körülmény, hogy nincsen királya. A vármegye nem szűnik meg létezni, ha egy falatnyi föld sem marad is belőle. A magyar nem a szankciók lehetőségétől érzi függőnek a jogok érvényességét. A jog érvényes önmagában, már azáltal, hogy jog, és akkor is, ha senki a világon nem ismeri azt el rajtunk kívül.

Mindez, ha akarom, csakugyan „jogi formalizmus". De kétségtelenül szükség van erre a jogi formalizmusra az emberek között. S alig lehet felbecsülni, mekkora civilizációs szerepet tölthet ez be. Kivált világrészünknek azon az ingó, egyensúlytalan szögletén, ahová a magyart végzete leültette. A jogi állandóság szelleme ült itt le velünk, hogy megfogózzon, és megtelepedjen; a posztulált erkölcs szelleme. Nagy dolog szilárd jogi elveket és hagyományokat fenntartani egy változó s a nyers erő kényének kiszolgáltatott világban. Tapadni az „örök igazsághoz" (hogy a múlt század egyik nagy magyarjának szójárását mondjam), viszontagságok és véletlenek záporai közt megedzett lélekkel. S talán ebben van a magyarnak igazi európai hivatása, még inkább, mint a kultúra védelmében a barbár Kelet ellen. A kultúra védelmének érdemét, ahogy erre már több író rámutatott, más, körülöttünk lakó népek is igénylik. Alighanem méltán. A jogi állandóság védelme azonban jellegzetesen magyar

hivatás. Magyar érdem, habár talán magyar konokságból fakad, s magyar illúziókba feneklik. Ahogy mondtam, a hibák azonosak az erényekkel.

A vándor és a bujdosó monográfusa megállapítja, hogy a magyarnak nincsen „mítosza". A mítosznak csupán csírái voltak nálunk. Ilyen csírák a „lázadó" és az „önfeláldozó" magyar eszménye. Sietek megjegyezni, hogy „mítoszra" a magyar nem is pályázik. Ez a „mítosz" német fogalom, a német-álgörög gondolatvilágban gyökerező. Valójában csak a németnek van „mítosza". Ne irigyeljük el tőle. Az „önfeláldozó magyar", aki az idegenért vérét adja, az igazi magyarságban még mint ideál sem létezik. A magyar nem az idegenért adta vérét. Mikor az „európai kultúrát" védelmezte, csak azt védelmezte, ami az övé volt. A saját hazáját, a saját kereszténységét védelmezte. Mária Terézia idejében sem az idegen asszonyért akart meghalni, hanem a saját királyáért, *pro rege nostro*.

Éppily mondvacsinált a „lázadó magyar" mítosza. A magyar nem lázadó. A „lázadó magyar" éppen úgy csak azt védelmezte, ami az övé volt, mint az „önfeláldozó". A saját alkotmányát, a nemzet jogainak folytonosságát, magát a jogi állandóság elvét. Ezen az alapon akart és vélt állni, még amikor elkeseredésében túlment is. Lázadónak mindig csak ellenségei nevezték, ő maga sohasem nevezte így magát. Mikor királya ellen küzdött, inkább királyát tekintette lázadónak, mert az sértette meg a jogot, az elvet. Minden lázadása tulajdonképp sérelmi politika volt. Mindig jogért és elvért lázadott, szabadságán is jogait értette, s történelme nem egy példát mutat, mikor nemcsak életének, hanem nemzete érdekeinek is, a közvetlen nemzeti haszonnak, elébe tette az elvet, a jogot.

S ez volna hát az „elvtelen" magyar? Ez az a nép, amelynek „léthelyzetéből következik" az elvtelenség?... S mégis egy szempontból csakugyan annak lehet őt mondani. Megértem, ha a német szabású nemzetjellemzés ilyen bélyeget ragaszt rá. Sokszor panaszkodnak a magyarparaszt különös „apátiájára" a politika iránt, aminél fogva tétlen tömegként lehet vele bánni. Ez lényegében nem más, mint a magyar történelmi „elvtelenség". A magyart csak a saját jogai és szabadsága érdeklik, és semmi más idegen „elvek". A körülötte röpködő jelszók közönyösen hagyják. A „misztikus presztízzsel fellépő frázisok" nem hatnak rá. A világnézeti élményt éppoly edzetten és flegmatikusan fogadja, mint minden más élményt. Az is inkább csak lelkét gazdagítja, és látkörét tágítja, akár a világ látványai és eseményei. Kulturális hatás, melynek cselekvésbeli visszahatása se nem gyors, se nem erős. Mélyen és egyoldalúan valamely világnézeti áramlat uralma alá nemigen kerül a magyar. A változásban is állandóságot kereső ösztöne nem rokonszenvezik az „értékek átértékelésével". Ő tartós és változatlan értékeket ismer, s a változóra illő kétellyel tekint. Magyarsága és kereszténysége egymást erősítik ebben. A jog *marad*, és az igazság mindig egy. A változások majd elmúlnak, különben is egymást kergetik, és egymásnak mondanak ellen.

S mégis, a magyar nyílt szemű és nyílt szellemű nép. Kultúrája kilencszáz év óta együtt halad Európáéval. Nyíltsága mély életbeli és történelmi okok eredője. Már fajunk is nyílt faj, s az idegent egy évezreden át vendégszeretettel ölelte magába. Nyelvünk a legmásfajtább elemeket tudta befogadni, anélkül hogy jellegét elvesztette volna. Országunk sokszínűsége, történetünk viszontagságai hozzászoktattak a benyomások folytonos záporához, az élmények váltakozásához. Ugyanezzel a nyíltsággal fogadjuk a szellemi élményt is. Irodalmunk egyik büszkesége a műfordítások sokasága és kitűnő volta. Joggal mondhatjuk, hogy szellemi kultúránk befogadóképessége nem kisebb például a németénél. Azzal a különbséggel, hogy a magyar nem billen úgy ki önmagából az idegen hatás alatt, mint a „vándor". Nincs szüksége erőszakos aktusra, hogy újból magára találjon.

A magyar szellem végig egységes, s mégis állandóan nyílt és megértő. Ezt a nyíltságot még a finitizmus felfedezője is elismeri. Holott nincs a finitizmusnak teljesebb cáfolata és ellentéte, mint ez a nyíltság. De paradox módon, ami a „magyar finitizmus" jelszavában igaz és találó,

az épp evvel a nyíltsággal függ össze. Aki sokat és sokfélét befogad, vagy megért, az kevésbé fog kizárólagos hatása alá kerülni egynek és egyfélének. Kevésbé fog „fölülni" vagy „beugrani". Így jobban tud az maradni, ami. Bizonyos fölénnyel néz az idegenre, s nem nyújtózik minduntalan a messzeségek és a „végtelen felé". Megmarad a maga kipróbált véges, de folyton gazdagodó világában. A magyar hagyta magán végigzúgni Európa szellemi áramait, jóhiszeműen és megértően. De semmivel sem sodródott a végletekig. A rajongó aszkéta s a bogaras könyvember: Savonarola vagy Don Quijote, egyik sem magyar típus. Noha szent szerzetesek, jó lovagok s tudós humanisták voltak nálunk is. Ha a koráramlat nemzeti sajátságainknak kedvezett, vagy nemzeti jogaink védelmében segíthetett, mélyebben is engedtük magunkra hatni, mint például a reformációt. De semminek a magyar nem adta át magát soha annyira, hogy a maga jogáról és igazságáról elfeledkezett volna. Jó példa erre nézve Pázmány Péter, aki minden ellenreformációs buzgalma mellett is szükségesnek ítélte a protestáns Erdélyt, hogy „gallérunk alá ne pökjön" a német.

A magyar nem az eszmék és zászlók népe. Tudott küzdeni Európa változó eszméiért, de ezek nem hatották át annyira, hogy teljesen bennük és értük élt volna. Legfeljebb meghalt értük. Élni akkor is inkább csak azért élt, ami az övé volt, a maga igazáért, magában s maga szerint. Ez okozza az elvtelenség látszatát. „Nincs nép, mely ádázabb harcot folytatott volna elveiért, s ugyanakkor könnyebben adta volna föl elveit, mint a magyar..." Csakhogy amiért a magyar oly ádázul harcolt, igazában nem a század által fölvetett véletlen eszme, hanem a saját joga és igazsága. Vagy akár: délibábja. Minden eszme közömbös volt, ha ennek szempontjából közömbös volt. S ellenséges, ha evvel ellenkezett.

Nem a „fölülmaradás" hát vagy a „mindenre-okot-keresés" az, ami pártoskodásra és elvei cserélgetésére bírta a magyart. Elv és eszme bizonnyal gyakran látszhatott csak keresett oknak; de belül, a tudat alatt, mély és hűséges ösztönök hevítették a harcot. Az idegennek persze mindez rejtelem volt, akár az „eszmét", akár a politikai realitást nézte. Ő nem láthatott mást, mint a mindenáron való fölülmaradás szenvedélyét vagy az öncélú pártoskodás ürügykeresését. Egyébként, ahogy mondtam, a nemzetek önarcképei mind hasonlítanak. Az író, aki a magyarok pártoskodó elvtelenségéről panaszkodik, maga is hozzáteszi, hogy a pártoskodás oly bűn, melyről minden nemzet vádolja magát. Én még azt is hozzátehetem, hogy joggal. Már maga ez az önvád is pártoskodás, hisz igazában nem *magunkat* vádoljuk, hanem *egymást*. A pártoskodás általános emberi tulajdonság. És mégis, a magyar pártoskodás egészen különös valami, sajátos formákkal és jellegzetes motívumokkal.

Szenvedély és elkeseredés bizonnyal volt itt elég. De talán annál is jellemzőbb a sok megalkuvás és jogfenntartás, a „bujdosás" és „struccpolitika". A bujdosás már Salamon királlyal kezdődött, sőt annál is előbb, Szár László fiaival. Régi királyaink az örökösödési jog tisztázatlanságát sínylették. Később a nemzet maga is úgy viselkedett, mint egy király, aki a balsorsban, birtokon kívül vagy kényszerű szövetségekben is fenntartja jogait. Megalkudtunk az idegen hatalommal, hogy megvédhessük az ország birtokát a pogány ellen. Másfelől szövetkeztünk a pogánnyal, hogy önállóságunk dacát megmentsük a megalkuvás ellen. A pogányveszedelem régen megszűnt már, s a két párt még mindig létezett, különvált és harcolt. Mind a kettő jogokat és „fikciókat" őrzött, majdnem egyforma reménytelenséggel. Az egyik olykor a bujdosásban. A másik a miniszteri székben.

A bujdosás természetes kockázata annak, aki jogait sem elfeledni, sem érvényesíteni nem tudja. De csak történeti kockázat s nem metafizikai szükségesség. Lehet, hogy a bujdosás a magyar élet romantikája. De tiszta romantika azt mondani, hogy a magyar a saját hazájában is bujdosó. Ez rossz lelkiismeretre vallana, pedig senki sem érzi annyira jogát, mint a magyar. Bizonyos, hogy sok minden zavarta birtokát. Volt úgy, hogy „nem lelé honját e hazában". De még mikor más uralkodott is rajta és országán, a magyar, az igazi birtokos öntudatával, képes

volt megőrizni fölényét. Ilyenkor sem nélkülözte a nyugalmat, sőt humort. A „passzív rezisztencia” igazi magyar életforma. Semmi köze a szláv türelemhez vagy fanatizmushoz. A meggondoltság nem azonos a türelemmel. Ámbár a magyar kétségkívül türelmes nép; ahogy mondják, „az üngét is odaadja”, legalább míg jussát nem érintik. Türelmes, mert nem hajlamos a cselekvésre. Még lázadása sem annyira cselekvés, mint inkább ellenállás. De türelme nem a „birkák s szamarak erénye”. A magyar türelem fölény s nem alázat.

7. CSELEKVÉS ÉS ALKOTÁS

Még egyszer vissza kell itt térnem háború előtti tanulmányom gondolatmenetére. Ebben már benne van egy kicsit a „magyar finitizmus” eszméje is, annyi, amennyit igaznak érzek belőle. De benne egyúttal az utalás azokra a kitörésekre, amik bizonyítják, hogy a magyar türelem se tart örökké. A gondolatok akkor se voltak már egész újak. S mégis, ma se mellőzhetem őket, ha a magyar lélekről egységes képet akarok adni.

Egész a legújabb időkig - így írtam abban a régi írásban - a magyar haza a nemzetet jelentette, s a nemzet csak a nemesség volt. Jóformán egy nagy család, akármennyire nyílt, s ahogy a társadalomtudósok mondják, „exogám”. A magyar egész lomha kényelmességével s vendégszerető keleti konzervativizmusával ült benne ebben a nagy családban. Beszéltem már róla, hogy hazaszeretetének igazi alapja az otthon- és családszeretet volt. Bizonyos meleg családi büszkeség fejlett ki benne, meglehetősen különböző, a külföldön úgynevezett nemzeti büszkeségtől. S féltékeny gonddal őrködött nagy családi nyugalmának és méltóságának minden megháborítása ellen:

Az üngét is odaadja,
De a jussát nem hagyja.

Ez a „magyar szabadság” lényege, ahogy évszázadokon át értették: hogy *senki ne háborgasson*! Hogy senki ki ne zavarhasson nyugalmamból, inerciámból, kényelmemből! *My house is my castle*, mint az angol mondja. Akinek alkotmányával, éppen ezért, a magyar alkotmány kezdettől fogva rokon is volt. A magyar alkotmány, a magyar szabadságszeretet lényege is egy szóba foglalható össze, a Zrínyi jelszavába: *Ne bántsd a magyart!* Minden nemzeti küzdelem nálunk tulajdonképpen csak védekezés az ősi nemzeti nyugalom, nemzeti kényelem, flegmatikus nemzeti méltóság valamely megháborítása, megsértése ellen. S bár egyrészt ezen alapul az európaias újítók ellen való felháborodás is, másrészt gyakran maguk az újítások, a nemzeti reformmozgalmak is épp a dacos kiütődésnek következményei.

Nagy nemzeti cselekvésekre, fellendülésekre a magyar majdnem mindig csak ily megháborítások, sértések hatása alatt szánta el magát. Azt lehet mondani, hogy nála a cselekvés is inerciából történt. Védekezésből a konzervatív inercia megháborítása ellen. Mária Terézia mindent tehetett vele, mert nemzeti inerciáját kímélte, abban dédelgette. Második József ellen, ki abból föl akarta rázni, rögtön a leghevesebb ellenállást tanúsította. Az ellenállás annál erősebb, mennél nagyobb az inercia. A nagyobb inerciájú tömeg, megmozdítva, mindig nagyobb reakciót mutat. Ezért hatja át ez a reakció, ez a hirtelen felbuzdult tetterő, ilyen pillanatokban a nemzet egész nagy tömegét, minden érzését, egész életét és irodalmát. Ez az oka, hogy nálunk a költészetnek oly sok köze van a politikához. Több, mint más népeknél, ahol a nemzeti cselekvés nem a megbolygatott benső, családi nyugalom védelme, hanem egy állandó, kifelé irányuló, harcos erő, nemzeti féltékenységeken, hatalomvágyon, akarhatnámságokon alapuló.

A magyar irodalomban a *haza* problémája mindig a *cselekedet* problémája. Gondoljunk elsősorban Vörösmartyra és Széchenyire. És ennek nagyon mélyen fekvő oka van. A magyar mennél kevésbé cselekvő nép, annál fájdalmasabban és haragosabban érez nyugalmából és méltóságából való minden kizavarodást. Pedig a kizavarodásnak nagyon is ki volt mindig téve. Ezek minden alkalommal bizonyos lelkifurdalást költenek föl benne: önmagának tesz szemrehányást lomhaságáért és közönyéért. Nehezen mozdul a tettre:

ahhoz nem csekélyebb,
Mint bánki sértődés kívántatik.

De ha egyszer megmozdult, iszonyú, maró megbánással gondol hosszú mozdulatlanságára. Ez adja meg a magyar nemzeti irodalom morális jellegét, a magyar tragédiák örök alapját. Sőt általában azt a tragikus érzést, mely a magyar költészet mélyeiben mindig ott szunnyad.

Egy kissé hamleti tragikum ez. Bánk lelki küzdelme a tragédia elején tulajdonképpen az apatikus konzervativizmus és a sértődések által fölkeltett harag, furdalás és tettvágy közötti küzdelem. Jellemző, hogy a magyar tragikus hősök bűne legtöbbször nem cselekedet, hanem mulasztás: mint Kemény hőseié majdnem mindig. Ez a pont az, ahol a magyar karakter látszólag egymásnak teljesen ellentmondó jelenségei egységbe foglalhatók. Ahol ugyanazon alaptulajdonságokból magyarázható például a Széchenyi örökké töprengő, magával küzdő forradalmi lelke, mint a hagyományos gravaminális politika. És a magyar paraszt flegmája, s a magyar nemes patópálsága, elárulja közös gyökerét az örök-dacos ellenzékeskedéssel, amely nélkül szintén nincsen magyar élet. Hamarfi és Rák Bende testvérek.

A régi tanulmány, mely a magyar nemzeti jellemet főleg az irodalom szempontjából vizsgálta, ezen a ponton a szónoki elem szerepére tér át, a „költögető, biztató, korholó" szónoklásra. Aki nehezen cselekszik, s aki ezt gyakran morális hiánynak érzi, az folyton akaratát kényszerül biztatni, s ez épp a szónoki. A szónokló magyar típusa a köztudatban él, és sok nagy írónkban erős a szónoki hajlam, gyakran az esztétikai érték rovására. A magyar ember jobban szeret beszélni, mint tenni, nem erő-, hanem akarathiányból.

Nagyot iszik a hazáért,
S fölsivit:
Hej, csak egyszer tenne is már
Valamit!

Hangsúlyozni kell azonban e szónoki természet *morális* gyökerét. Ez a folytonos önkorholás, önbiztatás valóban morális szükségletből fakad, lelkiismeretből. Éppen ez különbözteti meg egyéb nemzetek szónokiságától. A magyar szónoklat nem szellemi torna, mint a francia, nem is a szavak pátosza, mint a latin. A nagy magyar szónoklat egyáltalán nem értelmi természetű, de még kevésbé érzelmi ömlengés. Az a lelkiismeret komoly szava. Az iskolákban Kossuthot és Deákot szembe szokták állítani, mint az ész és érzelem szónokait. Valójában mindkettő a nemzeti *morál* szónoka, bár teljesen ellentétes jellemek. Az egyik a magyar józanság képviselője. A másik a magyar szalmatűzé. De ez a kettő egy.

Moralizáló, szónoki nép tehát a magyar? Hogy így mondjam, csak *szeretne* az lenni. Csak kötelességének érzi folyton újra, hogy az legyen. Igaz jellege, ahogy megmutattam, egészen más. Igazi jellege szemlélődő, elég közömbös a cselekvésre, annál fogékonyabb a képek és benyomások felvételére. Ez még magában a szónoki stílusban, a szónokias irodalom eszközeinek karakterében is megnyilvánul. Csak össze kell hasonlítanunk egy szónokiasnak ismert magyar költőt például egy hasonlóan retorikus franciával. Mondjuk, Vörösmartyt Hugo Viktorral. Azonnal szemünkbe fog tűnni, hogy a miénknél az ötletek szerepét a képek és emlékek veszik át. A magyar szópompa egészen más, mint a francia. Míg az Hugóé szó- és ötletáradat, addig a magyar tulajdonképpen nemcsak szóbeli, nem is gondolatbeli, hanem

látásbeli gazdagság. Kép- és metaforagazdagság. Nem eszmepompa vagy szóbőség, nem is valami elvont közhelyek dekoratív összeállítása. Inkább színpompa, hasonló a magyar díszöltözetek keleties ragyogásához. Ez megfelel a magyar fantázia túláradó színgazdagságának és megfelel a nyelv konkrétságának is. A magyar nem annyira szavakkal gondolkozik, mint inkább képekkel. A magyar irodalomban kevés a szóvirág, a magyar valódi virágot, valódi képet, valódi emléket használ inkább...

Ami végső fokon azt jelenti, hogy a szónoki magyar igazában mégsem szónoknak született, hanem költőnek.

„Poétikus nép vagyunk" - mondja Illyés Gyula a *Magyarok* egyik lapján; de már Ady is „poétásnak" nevezte nemzetét. Poéta csakugyan van itt elég. A magyar falu jellegzetes típusai közül nem hiányozhatik a verselő; s az Arany-féle Kósza Bandi egyáltalán nem képzeletbeli vagy kivételes alak. Nem maradt el a magasabb költészet kivirágzása sem. Sőt nemegyszer olvastam már a panaszt, többé-kevésbé nyílt és tudatos formában, hogy nemzetünk kicsiségéhez képest irodalmi kultúránk „túlméretezett", irodalmunk és művészetünk, ami alapjában egy és összetartozó valami, aránytalanul sok és túlságosan magas. Ez kicsit paradox, sőt nevetséges is, mint minden panasz, amit éppúgy lehetne dicsekvésnek fogalmazni. Túlméretezett volt-e az athéni kultúra, mert csak egy számban kicsi népcsoport csinálta? Vagy talán a kultúra elterjedésének arányai szabják meg érdemességét? Kevesebb embernek kevesebb könyv dukál?... De maga a tény tagadhatatlan. A mi kicsiny és ismeretlen népünk feltűnően nagy s magas értékű irodalmat és művészetet hozott létre, amely nemcsak egyes csúcsjelenségeiben, de egészében is hatalmas nemzetek teljesítményeivel kiállja a versenyt. Ezt lehetetlen nem látnom és éreznem, akármilyen mérséklettel iparkodtam is róla ítélkezni, éppen az idézett régi tanulmányban, az irodalomra nézve. Ma, amikor a kultúra ereje és szellemisége egész Európában hanyatlani látszik, a tépett és megszegényedett magyar még mindig tartja irodalmának és művészetének színvonalát, mely semmivel sem áll a legjobb nyugati színvonalnál alacsonyabban.

Különös jelenség, de nem érthetetlen. Népünk, amily nehézkes a cselekvésben, éppoly fogékony és gazdag a látásban. Sőt a két dolog mélyen összefügg, alapjában egy és ugyanaz. Nem cselekvő, hanem szemlélődő nép vagyunk. Egy évezreden át élünk már ebben a folytonos meglepetéseket kínáló országban, kitéve a magas nyugati kultúra rádiumsugárzásának. Szellemünk nyíltsága, befogadóképessége sokkal nagyobb, mint mozgásunk szabadsága vagy lehetőségeink csábításai. A világ dolgaira bizonyos kétellyel és közönnyel tekintünk. S az az erő, amit más népeknél levezet és elhasznál a cselekvés, nálunk a belső szemlélet gazdagságává alakul át, a lélek titkos gazdagságává. Ez a gazdagság látszólag haszontalanul halmozódik, nemigen jelentkezik, nem tesz szellemesebbé, sem ügyesebbé, inkább csak még jobban nehezíti a cselekvést, az életet. De néha, szerencsés körülmények között, s valami véletlen indítékok és alkalmak különös összejátszódása folytán, egy-egy alkotásban fakad ki, mint a buggyanó forrás az átivódott földből, amelyre valahol a közelben egy másik alkotás felel. Az alkotások sora meg-megszakad, a viszonyok alig engedik ezt összefüggő kultúrává erősödni. A források vize nemegyszer elapad, elvész a homokban. Nemigen öntözik és táplálják a „nemzet" millióinak lelkét. Alkotásaink nem hatnak szélesebb néprétegekre. S ki tudja, megmaradnak-e a jövőnek, az idők viharában? S eljutnak-e az idegenség távolaiba, hogy hírt vigyenek a magyar lélek gazdagságairól? De mégis megvannak, itt vannak, s a tény mégis-csak az, hogy egy messziről jött és „testvértelen", harcias és harcokban megtépett kis nemzet Európa egyik rejtett és zaklatott zugában a nagy nyugati kultúra hűséges letéteményesévé s önálló folytatójává tudott válni.

Az ilyen népnek egészen mások a létfeltételei, mint a cselekvő és cselekvésben-boldoguló nemzeteknek. Nem annyira a kollektív fegyelemre van szüksége, mint inkább nyugalomra és szabadságra - az egyéni élet szabadságára, mely a nyugodt szemlélődést és alkotást lehetségessé teszi. A magyar hagyományosan és a köztudat szerint is a szabadság népe. Magatartása javíthatatlanul individualista. Azok, akik bánni akartak vele, sokszor tartották fegyelmezhetetlennek. Pedig a fegyelmezettség nem hiányzik belőle; de ez nem a cselekvés céljaira uniformizált tömegek fegyelmezettsége. A magyar fegyelem az egyén nyugalmának és szemlélődő fölényének gyümölcse. Nem ellenkezik az egyéni szabadsággal, sőt feltételezi azt. A magyar fegyelem azonos a magyar flegmával. Ez a flegma pedig maga a magyar szabadság, a szemlélődő szabad lélek, mely úrnak tudja magát a maga házában, életében, s okosan, fölénnyel, elvakultság nélkül tekint a világba. Ez a fajta szabadság teheti a magyart alkotóvá, azaz boldoggá.

Arra a pontra érkeztem, ahonnan a magyar élet egész dialektikája áttekinthető. Mert nincs igaza a metafizikusnak, aki szerint ez a sokrétű és jellegzetes magyar szellem nélkülözi a dialektikát, a termékenyítő ellentéteket. Semmiképpen sem áll, hogy „problémátlan" volna a magyar lét. S nem elég itt csak a kínálkozó, s köztudatban élő problémára gondolni, Nyugat és Kelet örök feleselésére közöttünk és bennünk.

Néz nyugatra, borús szemmel néz vissza keletre
A magyar...

Ennél mélyebb dialektikus ellentétek is feszítik nemzeti lelkünket. Realisztikus józan nép vagyunk, s ugyanakkor egy platonikus jogrend őrzői és eszmei bennlakói. Harcos és a harcok „éthoszában" megedzett nép, s nemzeti létünket mégis mindig a harcok feladása s a bölcs politikai megalkuvás által biztosítjuk és visszük tovább. Szellemünk szemlélődő, közömbös és kétellyel teli s mindazonáltal igazi politikus nép a magyar! Lelkifurdalásig menő s szenvedélyes kitörésekre vezető vágy ég benne a cselekvés iránt. Viszont szemlélődő életformája s egész lelki szerkezete cselekvés helyett az alkotásra utalják.

Ennyi feszítő ellentét nem lehet meddő és terméketlen. A lélek belső ellentétei talán gyötrelmet jelentenek, de egyúttal életet is és mindig új lendülést a jövőbe. Az egyes magyar, a költő például, ki ezt a feszültséget nagy erővel átéli, gyötrelmesnek, sőt halálosnak érezheti a magyar levegőt, a gátolt cselekvések és kelletlen muszájok közt. Ady ugart és haláltót látott. A filozóf olykor visszhangozza a költő érzéseit és látomásait. Kivált, ha valamely új nagy költő hatása alá kerül, s nem alkalmazza korrektívumul az egész irodalomtörténetet. Így lettek Ady sötét hangulataiból újabb gondolkodóinknál nemzetkarakterológiai és történetfilozófiai megállapítások. Ezek félreismerik a magyar pesszimizmus igazi természetét. A költők és nagy magyarok pesszimizmusa bizonnyal őszinte, de nem mint hit, hanem mint döbbenet. S ebben a kétségbeesésben titkos erő lázad. Ez a pesszimizmus nem a csüggedés ingoványa. Ez inkább az élet feszítő rugója, a nekifutó lejtő. A költészet izgatószere, mint Adynál. Vagy épp a cselekvésé, mint Széchenyinél.

Egyszóval a magyar lét nem kilátástalan és nem gyümölcstelen. Talán éppen nehézségeinkből és gyötrelmeinkből fakadnak erőink. Ennyit remélni talán még nem „vétkes" illúzió, a Szekfű Gyula-féle szigorú értelemben sem. Külső dolgokban nem sokat bízhatunk. Lehet, hogy elkerül bennünket a „hatalom és a dicsőség". A villámok az Isten térdein feküsznek. A cselekvés útja megnyílhat vagy elzárulhat. De a magyar számára hivatás lehet a nem-cselekvés is. Ebben még rokonságot tartunk a bölcs és ősnyugalmú Kelettel. Számunkra hivatás lehet az *opponálás és passzív rezisztencia*, hogy elődeink kedves latin szavaival éljek. Opponálás az idegenség hatalmaskodása ellen, egy világ ellen, amely semmibe veszi az ősi, megszentelt jogokat, leborul a nyers erőszak előtt, s nem tűri az egyén szabadságát, a szemlélődés nyugalmát, az alkotás boldogságát.

Múltak őre lenni s ellenállni a rohanó világ áramlatainak nem könnyű feladat, és semmi esetre sem tartozik a népszerű célok közé. Őseink veszedelmesnek és dicstelennek érezték a tespedést, s bizonnyal igazuk volt. Az ellenállás azonban nem tespedés, s van mozdulatlanság, amely biztosabb jele az erőnek, mint a mozgás. A pehely eléggé mozgékony, s gyorsan száll minden szélben, de ez csak gyengeségét mutatja. Az ellenállás maga a lét, s az inercia súly és hatalom. Kis nemzetek számára hovatovább az egyetlen. A cselekvést mindinkább a nagy népek monopolizálják; övék a „zúgó ár", melyről Arany beszél, s amely „rombol és termékenyít". A kis nép az,

amely épp e
Rombolásnak útban áll.

Feladata tehát őrizni a múltat, a magáét és magában a világét. Ez a múlt jelenti az eszményeket, amelyeket egy nagyon is dinamikus újkor felszabadult cselekvésvágya talán már semmibe vesz; jelenti a jog állandóságát, az erkölcs szentségét, az igazság érvényességét, s egyúttal a magunk életét is. Népi mondásunk szerint „az a legény, aki megállja a helyét". Soha nem volt ez igazabb, mint napjainkban. Oly időket élünk, amikor a mozdulatlan őrszem nagyobb hős, mint a rohamvezér.

A magyar ma hivatást teljesít avval is, ha ragaszkodik ősi, nemes és termékeny lomhaságához. Körülöttünk az újítások jelszavai zúgnak, s cselekedni valóban muszáj, amíg élünk, változtatásokra folyton szükség van. De számunkra ez csak muszáj és eszköz, nem pedig öröm és cél. S jaj a magyarnak, ha egyszer egészen elveszíti öröklött nemzeti inerciáját, ezt a pompás és bölcs lomhaságot, mely ezer éven át megtartotta; ha átalakul, s játékává züllik a megingott élet zavaros erőinek. Legnagyobb szolgálatot akkor teszi a világnak, ha megőrzi nemzeti sajátságait, s megmarad annak, ami. Nemzet vagyunk, a szó régi, szellemi, jogi, erkölcsi értelmében; nem pedig faj a tülekedő fajok között, se nem valami nyomorult, kicsiny erőlködés a nagy erők félelmes csataterén. Csak nem akarunk ilyenné válni? Meg kell maradnunk nemzetnek, léleknek, szabadnak, nemesnek, alkotónak, keleti nyugalomban, mely mindenkivel dacol, szellemi erőben, mely senkinél sem érzi hátrább magát. Nem átváltozásra, magunkból való kikelésre van szükségünk. Inkább magunkhoz való visszatérésre. Magunkba szállásra.

1939

CSAK ÉNEKELJETEK!

EGY IRODALMI TÁRSASÁG ÉVADNYITÁSÁRA

Gonosz esztendőt éltünk át, s minden jel arra vall, hogy még gonoszabbak következnek. Még a Múzsák is a véres hírek tábláit lesik, kábultan s szinte némán, mintha igazolni akarnák a régi mondást, amely szerint „hallgatnak a háborúban". Csakugyan, mit mondhatnak még? szabad-e szólniok? van-e értelme szavuknak? meg fogja-e még hallani valaki? A magyar Múzsák mindig eléggé kishitűek voltak, ijedős madarak. Történelmünkben van rá példa, hogy félszázadnál tovább a szárnyuk alá dugták csőrüket.

Sietek kimondani, amit főleg a mai időkre való tekintettel mondani akarok: ez a kishitűség oktalan és veszedelmes. Ha egyszer elhallgatunk, annál nehezebb lesz azután újra szólni. Az elhallgatás a szellem jogfeladása. A szellem jogait pedig mindenképp és mindenáron fenn kell tartani. Az *inter arma silent* helyett inkább a Cicero mondását kellene idéznünk: *cedant arma togae!* A fegyverek térjenek ki a szellem útjából, ne akadályozzák, hagyják meg neki terét, engedjék érvényesülni a maga birodalmában. A szellem nem tér ki, nem adja fel önként jogait, legfeljebb az erőszaknak enged. Ami joga, az egyúttal kötelessége is. Amit megtehet, azt meg kell tennie, a végsőkig. Ami helye marad, azt tartania kell.

A háborús idők háborús felelősséget rónak a szellemre is. Minden látszat ellenére az emberiség szomjazza a szellemet, öröklött és fogyhatatlan szomjúsággal. S nem igaz, hogy a háborúban kevésbé szomjazza. Mindig becsesebb, ami veszélyben van, s ahol a forró számum dühöng, cseppnyi ital is valóságos kincs. A világháborúból emlékszünk még erre a szomjúságra, melyet a könyvkiadók statisztikája és pénztárkönyvei is igazolnak. Az angol kiadók ebből az emlékből le is vonták már a tanulságot a jövőre nézve. Háborús bizottságuk, mint olvasom, épp a napokban mondta ki, hogy az angol könyvkiadás nemcsak nem enged semmit abból a programból, amit még a háború előtt állapított meg a jövő esztendőre, hanem azt még bővíti is, főleg költői és filozofikus művek beiktatásával.

Magyarország kívül maradt a háborún, s kívül akar maradni ezentúl is. Ez még növeli a felelősségünket. Oly időket élünk, amikor az is harcol, aki messze van a harctól, s az is őrt áll, akinek nincs fegyver a vállán. A legnagyobb kincseket talán nem is a fegyverek őrzik. Gyermekkoromban többször átéltem azt az izgalmat, ahogy az utcánkban, olykor a közvetlen szomszédságban is, forró nyári napon kigyulladt valamely ház. Az utca tele volt még nádfedeles házzal, ma is szinte magam előtt látom, amint a gerendák a tetőkön guggolnak, lesve a szállongó szikrákat, hogy rögtön elejét vegyék a veszedelemnek, ha a száraz nád tüzet fogna. Engem azonban a szobába parancsoltak; ott ültem nyúzott latinkönyvem mellett, s mint egy kis Nero, verseket pattogtattam a lángok közt, Trója égéséről.

Ez a kép ma gyakran jut eszembe. Az utcán szalad a láng, ég már Ucalegon, őreink fenn guggolnak a tetőn... Mi pedig üljünk be a szobába, és pattogtassuk a verseket, mint jó kisdiákok vagy érzéketlen Nerók... Szinte cinizmusnak érezzük ezt vagy gyáva menekvésnek. Mégis ez az igazi háborús hősiesség, amit számunkra helyzetünk előír. Ez az egyetlen hathatós önvédelme a szellem Varsójának; ez a rendíthetetlen makacsság és passzív ellenállás. Hiába messze a háború, az ágyúk szele idáig csap, s kisebb fuvalmak is megzavarták hajdan az Arkhimédészek köreit. De Arkhimédész újra megrajzolta a köröket, s a büszke falak kövei ledőltek, de ezek a körök és négyzetek ma is szilárdak és megdönthetetlenek. A szobor túléli a várost. Ahogy a versek is túlélték Trójá t. A versekkel nem bír a háború. A magyar versek is élni fognak, amíg a magyar él, akármily sorsban is. S a magyar élni fog, amíg a versek élnek. Kevés a papirosunk; de bár ezt a keveset csupa remekművekkel tudnánk teleírni!

1939

A HÁBORÚ HÁBORÚJA

Harmincéves koromig csak könyvből ismertem a háborút, amennyire ezt ismeretnek lehet nevezni. Az irodalom és történelem témáját láttam benne. Ha olykor az életben találkoztam nevével vagy nyomaival, az a regényes érzés fogott el, amely rendesen erőt vesz rajtunk, mikor az élet irodalmias színt ölt, s ahogy mondani szokták, „versenyre kél az irodalommal". Anyám apja részt vett a szabadságharcban. Őt én már nem ismertem; de nagyanyám házában, ahol gyermekkorom szünideit tölteni szoktam, tőle maradt fegyverek függtek egy nagy, zöld posztótáblán a falon, köztük egy kard is, amelyet én mindig nagy áhítattal néztem, elgondolva, hogy talán evvel kaszabolta az osztrákot. Ez csupa mese volt és legenda. Viszont még élt a családban egy másik „tanúja a nagy időknek", egy öreg bácsi, aki engem különösen kedvelt, mert elbeszéléseit én hallgattam legszívesebben. Sokat beszélt például Perczel Mórról, akinek kíséretéhez tartozott hajdanán; Kossuth és Görgey viszályát úgy emlegette, ahogy aktuális politikusok összetűzéseiről szokás pletykázni. Szívesen hallgattam, s mégis valami csalódásféle érzéssel. Számomra nem ez volt a szabadságharc. Az igazi szabadságharc a könyvekben volt, Jókaiban vagy a Graczában. Ilyen hangon beszélni ezekről a negyvennyolcas dolgokról, mint közönséges, átélt valóságról, szinte profanizálásnak tetszett. Ámbár a mesélő bácsi személye, agg évei és fehér szakálla, magyaros szabású öltözete s szónokias előadása, valahogy mégis kiemelte a valóságból azt, amit mondott, s különös varázst adott neki, ami számomra fontosabb volt, mint maga a történet. Ez a személyi varázs hiányzott abból a merev és prózai ezredesből, akit úgy ismertem meg mint apám rendes whistpartnereinek egyikét (bizonyos estéken nálunk játszottak), s akiről azt hallottam, hogy valaha más csatákban is részt vett, ott volt a boszniai okkupációnál, s magas kitüntetést viselt. De egyáltalán nem hasonlított hőshöz, s én magát az okkupációt sem tudtam igazi háborúnak tekinteni. Ez csak amolyan rendőri akció volt vagy hivatalos kivonulás, túlságosan is közel az időben, oly korban, amikor igazi háború már nem is igen látszott képzelhetőnek. A háború a múlté volt és a könyveké.

Ez nekem akkor még fájt is, úgy éreztem, hogy a világ szürke lett s fölötte kevés tért ad a Kalandnak; a könyvekben kerestem a kárpótlást. Később a könyvekhez az újságok járultak, melyek például a búr háborúról beszéltek, vagy a spanyol-amerikai, vagy az orosz-japán háborúról. Ezek messze voltak, akárcsak a könyvekben lennének, távol és idegen népek közt folytak le, s valami egzotikus vagy gyarmati jellegük volt. Ami Európán kívül történt, olyan volt, mintha valahol a cselédszobában történne. Ezek a távoli háborúk úgy hatottak, mint a rabszolga-kereskedés szörnyűségei hathattak valaha a művelt európaira: egy civilizált és modern világnak bizonyos rétegekben megmaradt szégyenfoltja. Vagy mint a társadalmi igazságtalanságok, melyek a civilizáció haladtával egyre kiáltóbbá válnak, de szellem és erkölcs annál hangosabban tiltakozik és harcol ellenük. Lehet azonban, hogy ezek a szörnyű árnyékok és bűnök hozzátartoznak a kibontakozó civilizációhoz, mint ahogy a baleset-statisztika hozzátartozik, a gépkocsi-közlekedés fellendüléséhez, szükséges áldozat, mely senkit sem fog visszatartani az autózástól. Ez időben már Tolsztojt olvastam, engem is izgatott „korunk rabszolgasága", a szervezkedő hatalmak embertelen önműködése, a nemzetek gigászi szembenállásának veszedelme, de végső és kétségbeesett következtetéseiben nem követtem a prófétát. Reszketve és lélegzetfojtva gondoltam a veszélyes és drága egyensúlyra, de titokban hálát adtam a sorsnak, hogy legalább ezt az egyensúlyt sikerült elérni. Szörnyű volt az ára az európai kultúra nyugalmának, de semmi ár sem látszott túlságosnak érte. A sámsoni gesztus őrültségnek tűnt föl ebben az ingatag világban. Kultúránk bűnben fogant, s a jóval el kell fogadni a rosszat, inkább, mint mindent romba dönteni. Port-Arthur és Csuzima különben is messze vannak, nem Európában. Ez szinte nem is földrajzi igazság volt,

hanem matematikai. Európában nem is lehetett volna ezeket elképzelni. Éppen az eshetőség rettenetessége nyújtott biztosítékot bekövetkezése ellen. Lehetetlen, hogy az egyensúly őrei tudatában ne legyenek irtózatos felelősségüknek...

Így hát nyugodtan, sőt unatkozva „szedtük a virágot a vulkán tetején", hogy annak a kornak kedvelt hasonlatával éljek. Nagyon jól tudtuk, hogy vulkánon járunk, de ez a tudat csak amolyan „költői izgató" volt eseménytelen életünkben; egy pillanatig sem gondoltuk, hogy a vulkán komolyan kitörjön. A háború ekkor még mindig az irodalomhoz tartozott, de lassankint egy másfajta irodalomhoz kezdett tartozni, mint eddig; a múlt és történet irodalma helyett a képzelet és lehetőségek irodalmához. Ez volt a fantasztikus regények kora, H. G. Wells fénykora. A háború, mint a könyvek, a kalandot jelentette, amely mégsem volt valóságos kaland, a lehetséges csodát, amely sohasem fog megtörténni. Ki fogja valaha méltón leírni a pillanatot, amikor a lehetségesből valóságos kaland lett? Amikor a csodából muszájjá változott, mint ahogy a mesebeli királyleány hirtelen varangyos békává alakul?

Voltak, akik lelkesedve üdvözölték a kalandot és csodát, s csak a második percben vették észre, hogy a mindennapos kaland már nem kaland, s a megvalósult csoda már nem csoda. Én úgy éreztem, hogy a sors valami egyezményt szegett meg, az illetőségek összezavarodtak. A magam részéről föl voltam mentve a megállapodástól. Elfogadtam Port-Arthurt és Csuzimát, de csak avval a feltétellel, hogy ez a sok szörnyűség a csúcson, azaz Európában mégis valami egyensúlyt tart, mint az ekvilibrista mozgásai, melyek mind csak arra szolgálnak, hogy a pálca hegyén forgó tányér le ne essen. Mihelyt az egyensúly megszűnt, mi értelme van az egésznek? Elfogadtam a borzalmakat a kultúra kedvéért, s most a borzalmak elborították a kultúrát! Elfogadtam a háború veszélyét mint a kaland egy elemét az életben, mert a kaland szabadságot és lehetőséget jelent. De most itt volt maga a háború mint csupa rabság és kilátástalanság. A dicsőséges vagy félelmes csoda helyett, mely kiemelné a lomha életet sarkaiból, csak vak és tehetetlen sodródást hozott, egy unt és átkozott végzet áramában. Kérlelhetetlen, mindent elborító, az egész életet lenyűgöző végzet volt ez! Egyetlen boldogság maradt, kimenekülni belőle, ha csak órákra is. S egyetlen hely, ahova menekülni lehetett: a fantázia, a lélek birodalma. Talán nem is olyan csodálatos, hogy a világháború alatt váratlanul megszaporodtak a könyvek. Ezek a könyvek frontot alkottak a háború ellen, amely nemrég maga is a könyvek és irodalom világához látszott már tartozni... Szabálytalanul lépett onnan vissza az úgynevezett életbe.

Itt már nem volt helyén; idegen volt, félszeg, stílszerűtlen, de annál rettenetesebb. Olykor keserű sóhajjal lapoztam föl a könyvekben a régi háborúk történetét; a világháború nemcsak a béke szobrát döntötte le bennem, hanem a háborúét is. Egész lelkem fellázadt ellene, s elkeseredésemmel nem álltam egyedül, Európa és hazám minden jobb szelleme együtt volt velem ebben, a könyvek frontot alkottak... A háború mögött folyt még egy másik, mélyebb és titkosabb háború is. Ebben maga a Háború került szembe a könyvekkel. A világháború idején minden igazi könyv lényegileg háborúellenes volt. Már csak azáltal is, hogy volt, és hogy könyv volt, azaz lélek és szabadság. A háború pedig anyag és erő és rabság. Az egész irodalom pacifista volt.

Vajon így van-e ez azóta is és ma is még? Megint „háború van künn a nagy világban", s amint lelkiismeret-vizsgálatot tartok, eltűnődve kérdem, mit érzek ezen a legújabb találkozásomon a Háborúval? Kicsi népem sorsáért rettegek, ez az első és legtermészetesebb érzésem, szeretném elbújtatni magunkat a rettenetek elől, s mégis nem tehetem, hogy ne érintsen engem is lelkem legmélyében, ami az embert mint embert érinti. Nemzetek roppantak össze vak hősiességben, „Észak árnyai" támadnak föl ismét, s a szabadságharcok korának tragikus és lelkesítő emlékei kelnek föl előttem, melyek kora ifjúságomat betöltötték. Másrészt látom a szörnyű hatalmak nagy gépezetét is, a hivatalosan megszervezett borzalmakat, melyek

férfikorom nagy elkeseredéseit fölforralták, s emberi tiltakozásait kifakasztották. A hadállások nem változtak, a háború ma is az anyagot és kényszert képviseli, a könyvek pedig a szellemet és szabadságot.

És mégis valami nagy változás van, ahogy a szellem szembefordul az anyaggal és vakmerő elveivel: a pacifista hangok mintha nem volnának időszerűek ma. Az emberek észrevették a háborúk mögött a másik, rejtettebb háborút, amelyet egyszerű békekötéssel nem lehet befejezni. Az egyensúlyi műveletek hitelüket vesztették. Szuronyok hegyére nem lehet még egyszer felállítani a kultúrát. Ez annál bizonyosabb lesz, mennél hegyesebbek a szuronyok. Nem a német harcol az angol ellen, vagy megfordítva; az Ember harcol valami ellen, amit magában hordoz, és amitől szabadulni akar. Az emberiségnek le kell győznie önmagát, a saját kényszereit és lehetőségeit. A harc voltaképpen a harc mögött folyik, s nem az országhatárok fontosak, hanem a szellemi határok. Ez az a harc, amelyre gondolva még Krisztus is a kardot emlegette. Ezt a harcot végig kell vívni; semmiféle pacifizmus nem használ itt többé. A nemzetek és szövetségek harcában lehetünk (és legyünk is) kiválóak. Nemzetünk létét ne kockáztassuk senkiért és semmiért. Magyarok vagyunk, szabadok, függetlenek és békeszeretők. De egyúttal emberek is - és van egy másik harc, amelyben mindenki katona, akin embertest az uniformis.

1939

KÖLCSEY

1939. augusztus 24.

Többet beszéltek róla pár hét alatt, mint talán az egész száz éven át. Úgy kellett újra felfedezni; szinte elmerült a saját dicsőségében. Ahogy nagyjaink közül annyian. Már csak egy arany név volt, a saját sírja fölött. Már csak egyetlen verset jelentett, sőt inkább csak egy strófát. S ez a vers is olyan már számunkra, mintha nem is egy költő verse volna, hanem titokzatos módon mindnyájunké, az egész nemzeté. Aki a *Himnusz*-t hallotta, nem a költőre gondolt. A nemzetre gondolt. Így azonosodott a költő nemzetével, hogy neve is már alig jelentett mást, mint a magyarság sóhajtó száját s fohászkodó keblét.

De éppen ez az elszemélytelenedés mutatta nagyságát. Olyan valaki volt, aki képviselni tudta a magyarságot. Akiből maga a magyarság beszélt: a magyarság, mely tudnivalóan nem annyira tömeg, mint inkább szellem. Nem a „milliók hangja...” Hanem az érzés, az öntudat, mely teljes gazdagsággal és erővel csak egyesekben él, néha csak kevesekben. Az idők ma megint megéreztették velünk ennek az öntudatnak szükségét; mint ahogy válságok idején eszmél az ember igazán magára.

Milyen minőségben képviselte Kölcsey a magyarságot, ahogy csak a legnagyobbak képviselhetik, a vezérszellemek? Kihez folyamodunk, mikor őt lapozzuk föl szorongattatásunkban, mint valami kalauzt vagy jóskönyvet? A költőhöz? A politikushoz? Bizonyos, hogy a legszebb magyar versek néhányát ő írta meg. De ha Parnasszusunk fejedelmeinek nevét kérdezik, nem ő jut eszünkbe. A politika elvonta a költészettől. Viszont a politikusok mégis inkább költőnek tekintették. „Kölcsey szónoklatokat írt az országgyűlésen - mondja Kemény Zsigmond -, versek helyett az irodalom számára.”

A célt a cselekvésben látta, akár a politikusok. „Az élet fő célja a tett” - kiáltotta egyszer. Csakhogy a cselekvésben is a tökéletességet szomjazta, mint a költő a versben. Ideálja a görögség álma: a tökéletes szépség és igazság. Aggodalmasan kereste és nélkülözte ezt, s ez az aggodalmasság tette őt bírálóvá és elégedetlenné. „Én, ha időm és alkalmam volna, az egész világot szeretném recenseálni” - írja Kazinczynak. És csakugyan egy nagyszerű versében, melyet közvetlen a *Himnusz* után írt, az egész világot „recenseálja”. Költőkkel szemben is ő a nagy „recensens”, irodalmunk első kritikai lángelméje. Sokan még ma is rossz néven veszik kíméletlenségét, mellyel a legnagyobbak gyengéire is rátapintott.

Ugyanezt az aggodalmas szigort alkalmazta a politikára. Kiterjed ez adatainak gyűjtésétől kezdve országgyűlési beszédeinek stilizálásáig. Most, az évforduló alkalmából csodálkozva fedezték föl az első magyar falukutatót abban, akit feszesen dikciózó s mondatainak ritmusára mindenekfölött ügyelő szónoknak ismertek. A valóságban a magyar nép életének és viszonyainak vizsgálata ugyanabból az aggodalmas lelkiismeretességből fakadt nála, mint a körmondatok zengzete. A tökéletesség szomja mindenütt: a tökéletes szépségé és igazságé. S ennek csak végső betetőzése, hogy mikor a megváltozott utasítások folytán nem cselekedhetett többé eszményei és elvei szerint, lemondott képviselői megbízatásáról, s visszavonult a politikától.

Valóban a tökéletesség szomja és igénye nagy akadály a politikusnak. Minden léptét nehezíti, s végül is lehetetlenné teszi mozgását. A tökéletesség nincs otthon e földön. Az emberi cselekedet már lényegénél fogva tökéletlen, mert a tökéletlen valóságokhoz kényszerül alkalmazkodni. Mi kellene cselekedeteink tökéletes szépségéhez és igazságához? A tökéletes szabadság kellene: ami nem adatott a politikusnak. A politikus a viszonyoktól függ. A cselekedet sohasem szabad. Szabad csak a gondolat lehet e földön; és a szó, a kimondott gondolat. De ez

néha már maga is cselekedet. Sőt a legnehezebb része a cselekedetnek: a kezdete. Úttörő, indító, világító.

A szó, amely már-már cselekedet - de a cselekedet tökéletlensége s megalkuvásai nélkül -, ez Kölcsey igazi birodalma. S ebben van nagysága. Egészen tisztán költő csak ritkán volt, egészen tisztán politikus soha. Szónok volt. A szó embere, mely hidat csinál a gondolatból a cselekedetbe. Nem az öncélú szép szóé, hanem azé, mely mozgatni és változtatni kíván; akaratból jön, és akaratra hat; szabadság szüli, s maga is fölszabadít s szabadságot teremt. Kölcsey előtt valósággal ez látszik a szónoki művészet lényegének: a szabadsággal való kapcsolata. „A szónokság szabad nép körében támadt, s szabad nép életéhez tartozik - mondja. - Szó szavat húz maga után; élő tanácskozásban fejlik ki, s tartatik fenn a szabadság szelleme; s jaj a nemzetnek, mely írott parancsokat némán olvas, s vakon engedelmeskedik."

Így gondolkodott Kölcsey a „szónokságról" s a politikai viták szokásáról, amelyet oly divat napjainkban üres szalmacséplésnek s talán még nemzetrontó veszedelemnek is tekinti. És így gondolkodott a szabadságról. Szó sincs róla, hogy szabadságrajongása csak a korszellemből fakadt volna, a század liberális áramából. Ezt magával hozta, „büszke magyar", keletről, ahol „fájának törzsöke nőtt". Ifjúkorában szerelmi ódát írt a szabadsághoz, *Hozzá* címen, szapphói mértékben. Később, amikor a *Himnusz*-ban a magyar történet viszontagságait sorolja föl, a legnagyobb szerencsétlenség, amire gondolni tud, ami a végső fohászt előkészíti és indokolja, nem a tatár, nem a török pusztítása, nem a „vérözön" és a „lángtenger". Nem, hanem az, hogy „a holtnak véréből" nem virul szabadság, hogy mindez a sok szenvedés és vértanúság nem szerezte meg számunkra az egyetlen, a legnagyobb kincset... Az egész költemény ezen sarkallik. Nemzeti himnuszunk igazában a szabadság himnusza. Káromlás szolgaszívvel énekelni.

A szabadság, amire a politikus-költő szomjazik, amit őriz és kiterjeszteni akar, a történeti magyar szabadság, a magyar nemzet és a magyar ember ősi szabadsága, az ősi alkotmány szabadsága. Ebben az egyben konzervatív, noha egyébként mindenben újító, „reformszellem", aki nem azt nézi, „mi van most", hanem „ha az, ami van, jól van-e? S a nemzet és a kor szükségi változást, eltörlést és újítást nem kívánnak-e?" Nem mintha kritikátlanul leborulna a korszellem előtt; sőt gyakran gúnyolja is annak „mágiás" hatalmát. Nagy tanulság nekünk abban is, amiben haladó és európai, abban is, amiben makacs és magyar. Magyarországot modernné kívánja, boldog nyugati országok társává, egyenlő színvonalon. De esze ágában sincs, hogy az ősi magyar alkotmányt odaadja a korszerű haladás tál lencséjéért. „Nem egyszer hallottam a gondolatlan állítást - mondja -, hogy törvényeink és egész polgári alkotmányunk a régen múlt századok körülményei között támadván, az újabb kor megváltozott helyzetéhez többé nem illenek, s azokat másokkal kellene felcserélnünk. De vajon lehet-e idő, mikor az emberiségnek kevesebb szüksége legyen a szabadságra s abból folyó jótéteményekre, mint egykor volt? Miért a mi szabadságunkat őrző szent alkotmányt semmivé tenni? Hogy emberi jussainkat elveszessük? Annyira elalacsonyult talán senki se leszen, hogy e természet ellen való óhajtás benne támadhasson." Fontolni való, prófétai óvás. Mintha nem is több mint száz évvel ezelőtt írták volna.

Kölcsey éppen abban korszerű ma, amiben határozottan és kiáltóan korszerűtlen. S ez talán a korszerűség legszebb és legtermékenyebb formája. Világnézete ellenkezik a ma divatossal, s megerősít ellentmondásunkban mindazzal szemközt, ami korunk szellemében kóros és veszélyes. Még emberi jelleme is ellentmond annak, ahogyan a mi korunk szereti képzelni a magyar lánglelket, az újító és jövendőért harcoló magyart. Nem a Koppányok vére lázad benne. S csöppet sem „őserő", ahogy ezt ma értik. Ellenkezőleg, finom, nyugati elme, kiművelt, s ahogy leírtam, aggodalmasan szigorú s óvatos; hazáját a nagy európai kultúrközösségben óhajtja látni, s protestáns létére mély rokonszenvet érez a katolicizmus nemzeteket átölelő egyetemessége iránt. Szent István gyermeke, mint minden igazi nagy magyar.

Szavaiban sem görget sziklákat, inkább csak körmondatokat, kimérve s művészien. Nemzeti vérmesség helyett kedélyén a sötéten látó ember csüggetegsége uralkodik. Fajához szigorú, sőt kegyetlen. Egy megrázó költeményében az egész magyar fajtát korcsnak mondja. Egy másikban, mely ennek folytatása, pusztulásukat jósolja, s odáig megy, hogy ezen nem is talál sírnivalót:

És más hon áll a négy folyam partjára,
Más szózat és más keblü nép;
S szebb arcot ölt e föld kies határa…

Szörnyű, önkínzó látomás, melyért ma talán nemzetgyalázás vádját kiáltanák. De titkon mégis mindennél jobban szereti ezt a sokat szenvedett népet, s bízik jövőjében, ahogy mindannyiunknak bíznunk kell, ha élni akarunk. Nem a szerencsében bízik, nem az erőben; inkább az igazságban, a szenvedés jogában.

Megbünhödte már e nép
A multat s jövendőt!

Ezek a sokszor vitatott szavak igazában ugyanazt jelentik, amit ama másik hatalmas kiáltás:

Egy ezredévi szenvedés
Kér éltet vagy halált!

1939

CURRICULUM VITAE

1939. február 3.

Életem egy kis vidéki városban kezdődött, a múlt század nyolcvanas éveinek elején; olyan ez, mintha regényben olvasnám. Olyan, mint egy távoli idill, amit úgy találtak ki, hogy valószínű legyen, és mégis idegenebb a valóságtól, mint a Csöndes-óceán valamely félreeső szigete Londontól vagy Budapesttől. Anyám aznap, amelynek estéjén megszülettem, mustos tököt evett, ezt nagyon megkívánta, s utána hosszú levelet írt egy barátnőjének. Meg kell itt vallanom, hogy este születtem, nem pedig hajnalra, mint ahogy egy fiatalkori versemben írtam, lelkiismeretlenül, tisztán a rím és mérték kedvéért. A költők hazudnak, legalább régebben azt tartották róluk, s én azokban a boldog fiatal időkben voltam annyira költő, hogy egy jó rímért vagy szép lejtésű sorért nyugodtan föl tudtam áldozni a kicsinyes igazságot. Ezt a képességemet azóta elvesztettem, gyáván és tehetetlenül ragaszkodom minden jelentéktelenséghez, ami véletlenül igaz. A mustos tök és a barátnőhöz írt levél is szóról szóra igaz. A levél olyan gyönyörű lett, hogy anyám azonnal föl is olvasta apámnak, s később szentül meg volt győződve, hogy költői pályámat ennek a levélnek kell tulajdonítani. Akinek a születése előtt pár órával az édesanyja ilyen levelet fogalmaz, abból nyilván csak költő lehet.

Én magam meghatottan, de némileg vegyes érzelmekkel gondolok erre a levélre, amelynek sorsom köszönhetem. Szeretném hinni, hogy ennek a sorsnak kialakulásában a mustos tök is szerepet játszott. Az otthoni must édes zamatából talán beszívódott valami lelkembe és szavaimba is. Ámbár, őszintén szólva, nem vagyok tisztában a mustos tök konyhai titkaival. Bevallom, nem ettem gyermekkorom óta. Azt sem tudom, eláll-e hosszabb ideig, vagy pedig csak a mustérés évadán élvezhető szezoncikk? Az *Ínyesmester* klasszikus szakácskönyvében hiába kerestem, nem tud róla. Anyám féltékenyen őrizte receptjét, a feleségemnek sem árulta el. Mikor én születtem, már késő november volt. A szüret, akármennyire halogatták volna is abban az évben, már régen lezajlott, a pincékben csípős, szappanos mellékízű újbor forrt, mely karcolta és égette a torkot, s már alig tűrte a „must" nevet. A Bácskában rámpásnak mondják az ilyent. Vajon ilyenből készítették azt a mustos tököt, amelyet anyám azon a bizonyos november végi napon megkívánt? Annyi igaz, hogy az életem épp elég hamar lett csípős, égető és rossz mellékízű. De hát ez más emberrel is így van, kivált ebben a XX. századi Európában, s nem is illik rajta panaszkodni.

Egyszóval késő november volt, a pincében forrtak a borok, a hegyeken rókák vonítottak, a félszer alatt már üresen csüggtek a fecskefészkek, a nagy ölfák tornyosan komorlottak, készen a tűzhalálra, melyet a családi szobában fognak elszenvedni. Ennek a kifűtésére valóban sok kellett, mert bár alacsony volt, de tág, mint egy táncterem. Azóta három aprót csináltak belőle. Mégis ezt fűtötték, míg a szomszéd helyiségében egész télen át unatkozva fagyoskodtak a piros plüss szalonbútorok. Ahogy mondtam, egészen olyan ez, mint egy régi regény azokból a szép hosszú, angol regényekből, amiket anyám olvasott ez időben, a végérhetetlen téli estéken. Később én is olvastam ezeket a regényeket, böngészve a könyvespolcon a piros táblás kötetek közt, vagy lehordva a padlásról a *Fővárosi Lapok* zsineggel átkötött évfolyamait. Napjaim folyama ebben az időben egy kissé unalmas, lassú menetű regényhez hasonlított, melybe kurtább és sokkal érdekesebb betétregények volnának beékelve. Ezek voltak, amiket olvastam, s amik akkortájt jobban izgattak, mint a saját életem. A saját életem nem nagyon izgatott. Túlságosan is simának tetszett, nemigen lehetett várni tőle semmi meglepetést. Utam előre el volt készítve, családi és hivatali vonalon, körülöttem békében tespedt a világ, Magyarország elkényeztetetten duzzogott, mint egy keleti princessz, akit házasságba kényszerítettek az osztrák zsarnokkal. Már Vörösmarty megállapította, hogy olvasóvá, úgy,

mint költővé is, az unalom szokta tenni a magyart. Az ember sohasem tudhatja, mi az, amitől ihletét nyeri: az unalom vagy a mustos tök?

Nem kell hinni, hogy aki könyvekbe menekül, okvetlen az élet elől akar szökni. Sokszor inkább tágítani akarja életét, több életre szomjas, mint amennyit kora s végzete kiosztott. Az élet néha különösmód összeszűkül, és megszegényedik ezen a magyar glóbuson. Így szűkült össze akkor is, habár csak szellemileg, mert egyebekben bőség volt itt. Kártyáztunk, ittunk, vendégeskedtünk és politizáltunk, de közben nem történt semmi, évről évre. Tavasszal visszajöttek a fecskék, s egész nyáron át elegánsan keringéltek a félszer vakolathullajtó vályogoszlopai körül. Őszre megjelent a must és a mustos tök. Télen jött a zsidó, csizmásan, kilábolt a hegyre, s megnézte a pincében a borokat. A kis sváb cseléd nagy flanellkendőbe bugyolálva gázolt át a havon, hogy vizet húzzon a szalmafonatos kútból, melynek csövéről jégcsapok csüggtek alá. Én közben felnőttem, elvégeztem tanulmányaimat, s kikerültem a messze Erdélybe, a havasok közé. Itt éreztem először hideg szeleket, mintha valaki egy nagy és fülledt családi szobában a rosszul csukódó ablak mellé kerül, s megcsapja fülét a fagyos légvonat. A kis sváb cseléd facipői helyett halinacsizmás oláhok léptei visszhangzottak a folyosón, s nagy szakállú pópák járták az utcákat, míg a magyar urak a Mexico-vendéglő teraszán ittak, kártyáztak és politizáltak, akárcsak otthon, a szekszárdi présházakban. Én már akkor nyílt lázadásban voltam, nem kártyáztam, nem ittam azon túl, amennyit mégis dukál, s nem érdekelt az osztrák-magyar politika. A kuruckodás gyermekes játéknak tűnt fel előttem, hisz úgyse változtathattunk semmi lényegeset, s egészen más erők forrongtak körülöttünk. Jobb volt a könyvek közé vonulni, a szellem erőde még szilárdnak látszott, s már épült is a büszke magyar torony, minden eshetőségre: legyen mit mutatni messzeségeknek és századoknak!

Tehát nem ittam, nem vadásztam, és nem politizáltam, ami már maga is forradalomszámba ment Magyarországon, hol még a költészetet is csak a politika kedvéért szokás eltűrni vagy engedélyezni. Kezdtek rossz hazafinak tartani, amire én még büszke is voltam, tekintve e rettenetes vád silány hangoztatóit. Míg egy napon aztán egyszerre minden megváltozott, szinte egyik pillanatról a másikra, mintha betörtek volna az ablakok, és bezuhanna a vihar. A gyertyák kialusznak ilyenkor, a papírok szerteröpülnek a szobában, az ajtók becsapódnak, a hideg szél ujját érezzük nyakunkon. Emlékszem, csakugyan szélviharral kezdődött, én akkor éppen megint otthon voltam, a rozoga, régi házban, ahol anyám hajdan a mustos tököt megkívánta, és a szép levelet megírta. Kellős közepét tapostuk a nyárnak. Én délben érkeztem meg Budapestről, útközben, jól tudom még, egy francia könyvet olvastam, mely bizonyos rejtelmes fizikai tüneményekről szólt, esetleges kozmikus befolyásokról, amik planétánk életét megváltoztathatják. Ebéd után hirtelen elborult, szinte egészen sötét lett, mint ítélet napján, a fák derékban megcsavarodtak, az udvar közepén hatalmas portölcsér emelkedett, s az emeletről egy ablaktábla csörömpölve zuhant a pázsitra. A kapu fölött magától csöngött a drótcsengő. Minden olyan volt, mintha csakugyan valami kozmikus erő ragadta volna meg a világot, s az elemek harcával jelentené be, hogy ezentúl minden másképp lesz, mint eddig volt.

Valóban minden másképp lett, s azon a napon derékba törve, kétfelé oszlik az életem, mint különben talán mindenkié, aki akkor már ember volt. Másnap izgatott csoportok gyűltek az utcákon, mindenki a jövőt találgatta, a katonasorban lévők már bevonulásra készülődtek, a türelmetlenek a vasúthoz gyalogoltak ki újságért. A vonat valószínűtlenül késett. A szerelvények vég nélkül vesztegeltek az állomásokon, s teljes huszonnégy óráig tartott, míg szülőhelyemről visszaérkeztem Budapestre. Budapesten már a levegő is megváltozott, a gépkocsiknak valóságos puskaporszagát éreztem, mely elvegyült a nyár végi külvárosok zöldségbűzébe, s az arcokon villogó vagy aggodalmas feszültséget láttam. A biztonságérzés és nyugalom eltűnt a világból, ez tűnt el legelőször, de mikor aztán legközelebb újból szülőföldemre

utaztam, megállapíthattam, hogy eltűnt például a mustos tök is; mert kinek lett volna még kedve ilyesmit élvezgetni? A következő évben eltűnt az öcsém is; ötévi hadifogság után került később haza, Japánon és Indián keresztül, sokáig nem volt felőle semmi hír. Eltűnt anyámnak jókedve, s mintha a kozmikus befolyás az állatvilágra sem maradt volna hatás nélkül, eltűntek a fecskék is: senki sem látott fecskéket hosszú-hosszú esztendőkig. A félszer vályogoszlopairól darabokban eltűnt a vakolat, meztelen kitűnt a szalmás sár. A nagy házban minden avult, romlott és töredezett. Belül, a bejáratnál, a kerek oszlopos falépcsővel szemben, egy vászonra húzott nagy térkép lógott, Magyarország régi mappája, mely valaha egy ügyvéd nagybácsi irodáját bútorozta. Egyik napról a másikra rá kellett ébredni, hogy ez a mappa is avult lett. Egy reggel eltűnt Erdély. Az eleven ország éppúgy omlott és töredezett, mint a vakolat a vályogoszlopon, amely szintén térképhez kezdett hasonlítani.

Az eltűnések sorozatának evvel még nem volt vége. Lassan eltűnt a szellemi erőd szilárdságába vetett hit is, a könyvek összevissza csúszkáltak, mint a rossz téglák, a toronyról, melyet a jövőnek építettünk, leverte a vihar a glóriát. Észre kellett vennünk, hogy senki se figyel ránk, és senki se törődik velünk. Hangunk elszállt a szélben, s hiába óvtuk gyertyánkat és irományainkat, a gyertya alig látszott pislogni, s az irományok ki voltak szolgáltatva a szeleknek. Más irományok is röpültek ez idő tájt, megszentelt szerződésekből, ősi törvények lapjaiból, öröknek hitt érvényességek kánonaiból lett papírsárkány és levegő játéka. Minden megváltozott! Az emberek is másként viselkedtek, a sors másként keverte a kártyát, a királyok földönfutókká váltak, mint a mesékben, s ismeretlen férfiak császároknál hatalmasabbakká. Nemzetek elsüllyedtek és fölbukkantak, városaink nevet és nyelvet cseréltek, s tereikről eltűntek a szobrok. Minden másként lett, életemnek ebben a második felében, mint az elsőben volt, és minden rosszabbul. Mintha a világ egyszerre a másik felére fordult volna.

Mi magunk csak lassan vettük észre, eleinte folyton vártuk a végét. A háború vége meg is jött, például; de a béke nem volt béke. Valaki nyilván gúnyt űzött belőlünk. Leglehetetlenebb vágyaink teljesedtek, de a köszönet torkunkra fúl. Amit gyűlöltünk, azt most sajnáljuk, és visszasírjuk. Függetlenek vagyunk, de öröm helyett csak remegni tudunk. A biztonságérzés talán vissza se jön többé szívünkbe, bűnbánóan imádkoznánk már egy kis unalomért, de az unalom mintegy sértődötten elbúcsúzott tőlünk, s átadta helyét az aggodalomnak, mely nyakunkon ül, és fojtogat.

Közben eltűnt az ifjúság és az egészség is. Engem éveken át egy gonosz kór keze is fojtogatott: szó szerint fuldokolva és lihegve jártam a világot, mintha a levegő kiapadt volna körülöttem. Ma Szent Balázs napja van, talán őhozzá kellene imádkozni megint, akihez akkor még verset is mondtam nagy bajomban, mert ő a fuldoklók védőszentje. Szent Balázs megsegített engem, levegőhöz juttatott még egyszer, legalább némi haladék időre, ha ugyan érdemes volt még levegőhöz jutni. Az élet örök hitegető, s a sors mintha labdázni akarna szívünkkel, olykor visszadobja egy-egy fodrát vagy csücskét annak, amit elragadott. Egy nap a lélegzetet adja vissza, másnap megcsillantja szemünkben a reményt, mely legfőbb kínzóeszköze minden inkvizítoroknak. Háborús veszélyt támaszt, s aztán megment tőle, mint a tündér a mesebeli szegény embert az orra alá nőtt kolbásztól. Néha valóban szolgáltat egy csöpp igazságot, csakhogy ne feledjünk el, még többre szomjazni. Csak a minap kaptuk vissza szétszakadt hazánk egy karéját, s térképünk újból dagadni kezd, mint a növekvő hold. Fecskéket is láttunk már ezen a nyáron, s a jövő tavaszra talán már ismét ott fognak keringélni a régi félszer oszlopai körül. Mondják, a fecskék visszatérése jót jelent; a ház ahová ők visszatérnek, nyugalmat és boldogságot ígér. De micsoda fecskéknek kellene visszatérni, hogy a mi életünk nyugalma és boldogsága helyreálljon? Nem is fecskéknek, hanem tündéreknek: akik hajdan az emberek közt éltek, s most fölemelkedtek valami bizonytalan magasságba; vagy talán végképp elhagyni készülnek a földet, ahogy a római költő jóslata fenyegetett? Én még azt hiszem, hogy visszajönnek, még nem lehetnek olyan nagyon messze.

Talán csak megsértődtek egy kicsit; talán félnek tőlünk, s azért húzódnak el. Megijesztettük őket lármánkkal s vadságunkkal. Maradjunk kissé csöndesen, s figyeljünk! Álmomban már látom is őket közeledni; az Igazságot, térképpel a hóna alatt; a Jóságot, egy szerecsengyerekkel az ölében; s magát az isteni Unalom tündérét, lomha szárnycsapásokkal szálldogálva, egy tál mustos tökkel a tenyerén.

1939

NEVEK, ŐSÖK, CÍMEREK

Azt olvasom, hogy ismét divatba jött a nemesség. Az embereknek eszükbe jut őseik címere; padlásról, présházszobákból, lomkamarából visszakerül az ócskaságként száműzött „armális", s gőggel feszül szúrágta keretében a lakás legszembetűnőbb falán; közben új névjegyek készülnek, előnévvel s tüntető koronácskával a bal sarokban. Ahol a nemesség emléke elhomályosult, kutatás indul: megrajzoltatják a családfát, heraldikai könyveket forgatnak, tanulmányozzák a rokonságot, a névrokon famíliák címerét, kibányásszák a feledésbe merült prédikátumokat. Avult tudományok új érdeket nyernek. S nálunk is pénzt hozó mesterség lesz a genealógia, mint hatalmas szomszédainknál. Pengő pénzzel vagyunk hajlandók fizetni nemesi származásunk többé-kevésbé hiteles bizonyítékait. Nagyon szigorúan nem vesszük a hitelességet: elvégre nem élünk már Taksony vármegyében. Nemesnek lenni senki számára sem életkérdés többé. De mégis kellemes, kivált e mai, tekintélytisztelő világban. Érdemes fölfedezni magunkban a múlt iránti kegyeletet, ha ebből jelenünkre is fény árad. Rejtett forrású fény: ami ma divatos. Távoli ősök ismeretlen erényének fénye. Az erkölcsi fény törvénye azonban ellentétes a fizikaival. Mennél messzebbről jön, annál szebben ragyog.

Lehet, hogy igazuk van azoknak, akik szerint ez az őskeresés a fogyatékossági érzés egy tünete az elcsüggedt élő nemzedékben. S bizony nehezebb is saját érdemünkkel deríteni a fényt magunk köré, mint az öröklöttben sütkérezni. De hát a tekintélytisztelet különben sem kutatja az érdemet. Bírálni s mérlegelni nem egyezik lényével. Mérlegelés és bírálat nélkül akar meghajolni. Érdemet tisztelni nem érdem. A nemesség kultusza jó ürügy, hogy a tisztelet *l'art pour l'art* gyakorolja magát, s tisztelhesse, ami talán nem is tiszteletre méltó. Szóval, tiszteljük a nemességet, annál inkább, mert többnyire magunkat is tisztelhetjük benne. Hisz ritka magyar az, hacsak nem zsidó, középosztályunk körében legalább, aki föl nem tud ásni valami *pedigrét*. Elég sokáig volt az ilyesmi közömbös és Csáky szalmája, hogy manapság már ne nagyon lehessen ellenőrizni a családi mítoszokat. Így nemesedünk egyre-másra, korunk szellemének megfelelően, mely „neobarokk" és mítoszimádó. Ha magyar nem: külföldi ősök csak akadnak! S az ősök iránti kegyelet „nemzetfenntartó" erény. Rég elmúlt már az idő, mikor a nemzet nagy honfi költője arra oktatta a magyart, hogy ne az ősökben keresse dicsőségét. „Mintha nem őstől származnál, légy tetteid által Őse családodnak!" Ma más a közszellem. Az én apám még semmiért sem haragudott jobban, mint mikor mi, gyerekek a család nemessége felől érdeklődtünk. „Szerezz magadnak nemességet!" - mondta ilyenkor. Nevelésének meg is lett annyi eredménye, hogy felnőttünk, és címerünkről vagy előnévről még sejtelmünk sem volt. Én magam, fiatal koromban, talán még inkább megvetettem az ilyesmit, mint apám. Mikor az érettségi okmányaimba, valami tévedés folytán, hibásan került be a nevem - a hagyományos írásmód ellenére - még csak ki sem akartam igazíttatni! Méltóságomon alulinak találtam, hogy evvel törődjek.

- Ha Jókai írhatta i-vel a nevét, az ős ipszilon helyett, hogy demokratikus érzületéről bizonyságot tegyen: én is írhatom cé-es-sel a magamét - véltem büszkén. - Attól én nem leszek kevesebb! - Úgy is írtam azontúl, éveken át, az otthoniak nagy botránkozására (apám nem élt már ekkor). Helyesen tettem-e, más kérdés. Bizonyos, hogy később magam is gyermekesnek éreztem dacomat, s némileg túlhaladottnak az eszmemenetet is, amely sugallta. A családi név kétféle írása sok apró zavart és kényelmetlenséget okozott; végül is magam kértem helyesbítését az összes fórumokon.

Így gyógyul ki az ember kamaszkori merev elveiből, s alkuszik meg a múlt hatalmával. Elvégre a név: örökség, hitbizomány, s nem egyéni, hanem családi tulajdon, amit kegyelettel illik megőrizni. S belőlem nem is hiányzott ez a kegyelet. Sohasem tudtam volna például

elképzelni, hogy nevemet megváltoztassam; még írói álnevet sem használtam soha. Ebben azonban nem volt semmi családi büszkeség. Ragaszkodhatom az enyémhez, csak azért, mert az enyém: anélkül hogy többre tartanám másénál. Minden család egyforma régi, hisz mindnyájan Ádámtól származunk! Én megvetettem a kékvért, s iparkodtam becsülni a zsidót. Disraeli szerint a leggőgösebb herceg sem hivatkozhat oly régi ősökre, mint a levita törzsből jött zsidó. Egyszóval eszem ágában sem volt, hogy az embereket vérük vagy kitenyésztettségük alapján ítéljem, mint a kutyákat vagy a lovakat. Ha élt bennem valami „családi kegyelet", az csak olyan volt, mint ahogy a hazát szeretjük, noha ismerjük kicsiségét, s megrójuk hibáit.

Így ragaszkodtam a nevemhez is; nem mintha szépségében és előkelőségében tetszelegtem volna. Inkább csúnyának találtam és szerbnek! S ha nem is akartam előkelő lenni, de igenis magyar! Mint Damjanich, én is szívesen kiontottam volna magamból azt a csöppnyi rác vért, ami valahonnan a századok mélyéből, egy távoli ősapámból, sok-sok magyarral, esetleg tóttal és némettel is elkeveredve, bennem tapadt. A magyar ember viszonya nevéhez nem mindig olyan egyszerű, mint más nemzet fiáé. Nem váltam meg nevemtől; de titokban sokszor keserített, hogy a gyűlölt vércsöppre emlékeztet. S nemrég is még, bevallom, bohó örömet éreztem, mikor egy kedves barátom figyelmeztetett, hogy a *babics* szó honi magyar szóként is élt a régiségben és tájnyelvben. Mintha egy kedves családi tárgyat valaki megszabadítana a rátapadt szennytől! Magyar szó, és varázslót, vajákost jelent: sőt ősmitológiai eredetű! Ipolyi Arnold *Magyar mitológiá*-jában is szerepel a *babicsolás*, „varázslás" értelemben. Íme, mily alkalmatos, költőhöz és magyar költőhöz illő név! De sietek hozzátenni, hogy talán a hiúság délibábja ez az egész; és különben az is régen volt már, hogy én a vércsöppekre haragudtam. Zrínyi is horvát volt, és Petőfi Petrovics! Ezek az idegen vércsöppek teszik talán olyan gazdaggá és színessé a magyar vért. Ezek az *ics-vicsek* jobban mutatják a magyarság erejét, mint a dupla ékezetes *ipszilonok*. Mi célja a vért és nevet elemezni? Az én nevem egy híres horvát író nevével egyezik. De én magyar vagyok.

Kegyelettel őrzöm a nevemet, mint egy öröklött családi tárgyat; de én független vagyok a nevemtől! Ámbár másrészt, ahogy Goethe mondja, a név olyan, mint a szorosan testhez tapadó ruha: aki érinti, engem érint! Ezzel szemben a nemesség őseim díszöltönye, melyben már kissé feszélyezve érzem magam. Címerem éppoly talány előttem, mint nevem; de ez még csak nem is engem jelent. Legfeljebb az őseimről mondana valamit, ha érteném. Én, szinte mostanig nem is ismertem ezt a családi talányt. Apám még az egyetlen gyűrűt is, amelyen szerepelt, elajándékozta egy rokonnak. Őneki nem kellett ilyesmi! A minap azonban, jogászkori naplóját lapozva, fölfedeztem, hogy ebbe bejegyezte az eltüntetett ereklye pontos heraldikai leírását: szakszerű kifejezésekkel, nyilván kiírva valamely autentikus forrásból. Lám, hát mégis volt benne ennyi kegyelet vagy hiúság? Bevallom, bennem is felébredt a kegyeletnek nevezett hiúság. A címer hármas domb közepén zöld leveles ágból kihajtó három szál piros rózsát mutat. Ez a békés és költői embléma tetszett nekem, s éppoly gyermekes örömöt okozott, mint mikor megtudtam a nevem ősmagyar jelentését. Nem nyomattam a névjegyemre, s még csak nem is vésettem gyűrűbe; de a feleségem, aki szeret miniatűrfestéssel pepecselni, megrajzolta nemes pergamenre, tudományos pontossággal s a megadott színekben, egy hozzáértő barátunk útmutatása szerint. Egyszóval mi is hódoltunk a divatnak, s az ősi jelvényt visszahelyeztük elvesztett becsületébe; de csak azért, mert zöld leveles ágat s piros rózsákat ábrázolt. Ha levágott török fej vagy kardos oroszlán lett volna rajta, csöppet sem törődtünk volna vele.

De hát miféle érdemekért kaphatta egy ősöm ama három rózsát? Erről nekem, az utódnak, már sejtelmem sincs: ennyit ér a világ dicsősége. S ha az érdemről nincsen sejtelmem: hogyan kérhetnék részt a büszkeségből? A szomszédomnak inkább lehet sejtelme róla, hogy az ő őse miért kapta a kardra tűzött fejet? De nem hiszem, hogy békés hivatalnok vagy szelíd

gazdálkodó létére okvetlen igényli a fejek levagdosásának presztízsét. Nemességben pompázni ma annyi, mint álarcot hordani. Aki a címert kapta, nem én vagyok; sőt én talán egészen más ember vagyok, s jellemem az övével ellentétes. Tisztelem ködbe borult emlékét; de nem tartanám dicsőségesnek az ő cselekedeteiből előnyt formálni magamnak az élet küzdelmében. Minden kordivat ellenére egyetértek az apámmal abban, hogy a nemesség előnye nem egészen nemes előny. Persze, mi ez a pénz előnyéhez képest, amit pedig sokkal nehezebb és sokkal nagyobb donkisottéria elvetni? De én mégis örülök utólag a saját kis donkisottériámnak, akármilyen nevetséges volt is, mellyel egykor ifjonti dacomban a családi büszkeség kötelékeiből kioldottam magam. Magamtól akartam lenni, ami tudok; nem köszönni őseimnek még egy *t* betűt sem! S most már nyugodtan beszélhetek nemességről: mit számítana egy prédikátum már a nevem előtt! Hogy elhalványul minden öröklött fény az élet legkisebb eredménye mellett!

Jól tudom, régimódi önérzet ez, és csupa közhely, amit leírtam. Érdekesebb lenne a korszerű beszéd: hisz csakugyan, senki sincs a földön maga és magától; őseink teste-lelke él bennünk tovább! Mit számít az egyén a törzzsel és a családdal szemben? Csak annyi, mint a levél a fán! Mi él igazában, a levél vagy a fa? S nincs-e igaza azoknak, akik szerint az ember annyit ér, amennyit a fája, s a törzsi és családi büszkeség az egyetlen jogos emberi büszkeség? Magam is ismerem ezt a büszkeséget, érzem magamban az apáimtól öröklött és bennem fölgyűlt erőt, tudom, hogy mit köszönhetek nekik. De tudom azt is, hogy tőlem függ, hogyan használom fel örökségüket. S igaz-e, hogy „az ember annyit ér, amennyit vére és fajtája”? Az én fülemben úgy hangzik ez, mint egy rossz irodalmi szólam, ellenkezik mindennel, amit az emberekről tudok, s ellenkezik még a vallással és az erkölccsel is. Az én vallásom szerint legalább az ember szabad lény, csak a saját érdemeinek alapján lehet őt megítélni. Annyit érek, amennyit *magam* érek. S ha semmit sem érek, fajtám kiválósága nem segít rajtam. De volt ember már, aki többet ért, mint egész fajtája.

1939-1940

[BESZÉDE A BAUMGARTEN-DÍJAK KIOSZTÁSAKOR]

Hölgyeim és Uraim,

gyorsan gurulnak az eseményekkel zsúfolt esztendők, s ismét itt vagyunk szerény kis helyiségünkben, ebben a meghitt és szinte már családi körben, ahol évről évre össze szoktunk gyűlni, alapítványunk szabványai szerint, hogy megemlékezzünk alapítónk halálának évfordulójáról, s teljesítsük a végrendeletében ránk szabott feladatot. Valamennyiünknek szívügye a magasabb s - ahogy éppen alapítónk végrendelete kifejezi - „eszményi célokat szolgáló" magyar irodalom, ezt féltjük, óvjuk, ápoljuk s őrizzük egy erőszakos s a szellemi élettel szemben ellenséges kor veszélyei és változásai közt, s jólesik úgy érezni, hogy rendszeresen visszatérő kis ünnepünk ebben a nagyon is dinamikus világban valamiféle állandóságot jelent és képvisel. Kell is, hogy állandóságot jelentsen: a magyar szellem és kultúra megfélemlíthetetlen állandóságát és nyugalmát, melynek egyik szerény, de nehéz időkben is helytálló mentsvára és bástyája ez az alapítvány. S ha végigpillantok idei évdíjasaink rövid névsorán, amelyet statútumaink értelmében épp ezen a mai ünnepségen fogunk kihirdetni, azt látom, hogy ez a névsor valóban a magyar irodalmi munka nyugalmának és állandóságának dokumentumai közé sorakozik. Időszerű szempontok nem diktálták, az írók, akiknek neveiből összefűződött, nem képviselik a kor divatos eszméit és irányait; munkásságuk magános és csöndes; hírük alig hatott el a közönség szélesebb rétegeibe; műveikben nincs semmi politikum, többségben nem is szépírók, akik a kort festik, s a közhangulatot kifejezik, hanem fiatal tudósok és gondolkodók, kiket írókká inkább csak előadásuk formai nemessége avat; aki költő köztük, az csak a saját egyéni keserveit, filozofikus eltűnődéseit és lelki tusait énekli; aki regényíró, az egy távoli, alig ismert tájék, s egy elvonult, magának élő társadalmi osztály erkölcseit írja. Történetkutató és filozóf, zeneesztétikus és szellemtörténész. A magyar kultúra nyugodtan folytatja tevékenységét a szellem magasságaiban is, s kitermeli újabb és újabb nemzedékeinkben a gondolat és világérzés felsőbb emeleteinek tehetséges és szorgalmas míveseit, nem engedve, hogy ebben az európai válság pánikhangulata s a háborús katasztrófák fenyegető közelsége megzavarja. Mikor, immár több mint száz évvel ezelőtt Vörösmarty Zrínyi-verse az *Aurorá*-ban megjelent, egy naiv rajzú rézmetszet kísérte, mely Zrínyit, a nagy költőt ábrázolta, nyugodtan ülve íróasztalánál, miközben az ablakokon nehéz ágyúgolyók és tűzcsóvás bombák csapkodnak be, s hullnak előtte a padozatra. Ez a naiv s kissé kezdetleges elképzelésű rajz illusztrálja a magyar író sorsát és helyzetét történelmünk folytonos viszontagságai és veszedelmei közt, de illusztrálja bátorságát és nyugalmát is, s ez a szimbolikus illusztráció ma találóbbnak tűnhetik föl, mint valaha. A bombazápor között íróasztalánál nyugodtan dolgozó Zrínyi az egész mai magyar irodalom jelképe lehetne, s alapítványunk ez idei névsora voltaképp ugyanazt illusztrálja, amit ez a jelkép.

Mindez persze nem jelenti, hogy a válságos idők, amelyeket élünk, semmiféle hatással sem voltak az alapítvány idei működésére. Ez nem is volna lehetséges, hiszen a mai válság erősen befolyásolta az irodalmi élet viszonyait s az írók megélhetésbeli körülményeit, amelyekre az alapítványnak elsősorban éber tekintettel kell lennie. Csakhogy ez a tekintet nem annyira a nyilvános évdíjakban, mint inkább alapítványunk állandó, karitatív tevékenységében jut kifejezésre. A toll munkásainak életszínvonala Magyarországon mindig eléggé alacsony és eléggé ingadozó volt. Alapítványunk, egy évtizedesnél nem sokkal hosszabb működése alatt, az írói nyomornak már nem egy hullámát látta, és iparkodott eszközeihez képest enyhíteni. A háborús papírhiány s a hirtelen átalakult sajtóviszonyok ma újból ilyen hullám vagy válság sodrába ragadták a magyar írók egy részét, köztük néhányat irodalmunk legderekabb, sőt egészen kiváló művelőiből is.

Hisszük, hogy alapítványunk segítő tevékenységével ebben a mai válságban is jelentősen hozzá tud járulni a magyar irodalom nyugalmának és folytonosságának biztosításához.

1940

AZ ERDÉLYI KÖLTŐ

Erdély Reményik Sándort ünnepli, egy családias évforduló alkalmából; de ennek a költőnek ünnepe nem pusztán családi és erdélyi ünnep. Vagy ha az, mi is jelentkezünk, mint a családhoz tartozók. Reményik magyar költő. A magyar költő mind egy család. Akár innen, akár túl a Királyhágón, szelleme egyazon családfáról szakadt. Ismerem rokonságát, meg tudom állapítani leszármazását. Minden magyar költő egy kicsit erdélyi is, mert a szellemi családfa gyökerei Erdélybe is elágaznak. De viszont mindenki, aki Erdélyben magyarul versel, ha igazi költő, több mint csak erdélyi.

Reményik Sándor is több mint erdélyi. Mondják, ő az, aki „Erdély legsajátosabb érzéseit" fejezte ki; de ezek a legsajátosabb erdélyi érzések akkor minden magyar érzései voltak. S ma is azok. Ahogy kevés lenne „erdélyi költőnek" nevezni őt, éppúgy nem lehet csupán egy időpont vagy egy helyzet költőjét látni benne, s átutalni a történelembe vagy politikába.

Az évfordulóra új könyve jelent meg, *Magasfeszültség* címen. Ez a könyv eleven bizonysága annak, amit mondtam. Az erdélyiség csak annyi benne, mint a levegő zamata, az otthon levegője, mely minden igaz költő sorait átlengi. A kép, amit ez az új könyv a költőről az olvasó elé rajzol, alig hasonlít ahhoz, amely az „erdélyi költőről" a köztudatban áll. Egy halk, magános, egyéni töprengésekben élő, inkább elmélkedő és szemlélődő, mint szenvedélyes vagy szónoki hajlamú ember szemei néznek ránk... S ez ugyanaz a költő, aki páratlanul válságos években egy honfilázban égő ifjúság leghangosabb lelkesítője tudott lenni! Akinek rímeitől zengtek a dobogók, a Székelyföldtől a Dunántúlig! Egy sokat szenvedett, izgatott közösség vezérdalnoka, harcos énekese!

Pedig valóban ugyanaz. S talán érdemes megállani kissé ennél a jelenségnél. A költő nem változott, lényeges sajátságaiban mindvégig hű maradt önmagához. Sőt, egyike azoknak, akiknek éppen ez az önmagukhoz való hűség egyik fő lényeges sajátsága. Érdemes egyszer megvizsgálni ezt a látszólagos ellentmondást, megfejteni a csaló kettősség titkát, végigjárni a költő „házát és birtokát" a *másik oldalról indulva*: nem amelyik kifelé tűnik szembe a világnak, hanem a csöndesebb és meghitt belső front felől. Mondják, a történelmi fordulók rendesen kitermelik a maguk dalnokait, akik népek s nemzeti közösségek érzéseit fejezik ki, vagy villanyozzák föl. Többféle típust ismer az irodalomtörténet. Vannak naivul lelkendezők, s vannak színészies hatásvadászók. Mily érdekes és meglepő a mai Erdély költőjében felfedezni egy harmadik típust, egy egészen modern változatot.

Régi olvasója vagyok Reményiknek, sőt Magyarországon alighanem én vagyok egyik legrégibb olvasója. Hogy úgy mondjam, már „történelem előtti" időkben ismertem, mikor még könyve sem volt, s külön erdélyi irodalom sem volt. A *Fagyöngyök* csak később jelent meg, s külön erdélyi irodalom még akkor sem volt. 1918-ban volt ez.

A Kolozsvárról érkezett versek szerény és magános költőre vallottak. Külső formájuk semmivel sem vonta magára a figyelmet, holott az idő tájt a magyar líra épp javában tombolt a lázadó formák vajúdásaiban és csillogásaiban. A költő ma, visszatekintve, „fésületleneknek" mondja ezeket a régi verseit. Ez nem a legtalálóbb szó rájuk, aminthogy a maiakra sem volna találó az ellenkezője. A jólfésültség ma sem jellemzi a Reményik-verseket, legfeljebb csak annyira, hogy a külső forma még pongyolaságával se tűnjön szembe. Én, ahogy most itt hever előttem a legújabb Reményik-könyv a legrégibb mellett, úgy látom, hogy ez a formai szerénység és igénytelenség mélyen hozzátartozik a költő jelleméhez. A költő magános és befelé élő; s ha elhagyva magányát, mondanivalóival kilép a világ elé, irtózik attól, hogy szokatlan vagy különc megjelenésével keltsen feltűnést. Újabb költeményeiben olykor szinte minden dísz, sőt öltözet nélkül látszik elénk lépni a mondanivaló, de mégsem abban a meztelenségben, mely

már maga is jelmez, mégpedig a legfeltűnőbb, legrikítóbb minden jelmezek közt. Még a „szabad vers" legzajosabb tombolásainak idején sem kérkedett soha szabadságával vagy prózaiságával. Verse, mint a halk és igénytelen hang, semmi mással sem akar hatni, mint csak avval, amit mond.

Igazában avval sem akar *hatni*. Majdnem kedve és akarata ellenére mondja el azt, ami föl-fölgyűlik benne, valami kötelességérzettől, hivatástudattól hajtva. Nem egy helyen ennek kifejezést is ad; úgy érzi, hogy maga a szavakba ömlés, a lírikus lelkén való átszűrődés elrontja a természet ártatlan szépségét s magának a lírikusnak örömét is:

Oly szép minden önnön körén belül,
Míg az én mohó, sötét, salakos,
Békétlen lelkemmel nem egyesül...
Oly szép az erdő tündér-egyedül,
Míg az én versembe nem kényszerül.

De belekényszerül. S egy másik költeményében (ez egy kis egyéni *ars poetica*, egy fiatal költőnőhöz írott parainézis) a titokzatos kényszerűség lebírhatatlan erejét panaszolja a költő. A magányos, szemérmes léleknek fájdalmas ez a kényszerűség: mindent a maga mélyein átszűrve, kitárni a világ elé, avval a „szent szemérmetlenséggel", mely más néven maga a líra. „Nem a magunké vagyunk", mondogatja, „vallani kell, örökké vallani". A „mohó, salakos" mélység óhatatlanul fölszivárog, akármiről van szó, s ha magányról vagy szeméremről beszélsz, épp ezáltal juthatsz el a szemérmetlenségig, önáltató, ravasz kerülővel. Reményiknél tartózkodóbb, szűziesebb költőt alig lehetne képzelni, s új kötetének egynéhány versében mégis igen kényes titkokat leplez le.

Nem mintha például szerelmi életét vinné a nyilvánosság elé, mint némely hangosabb kortársai. Ez divat dolga lehet, s bizonyos temperamentumnak nem is kerül nagy önlegyőzésbe. Kényesebbek a magányosság titkai; s mondhatnám így, egy Ady-féle szóval: a szerelmetlenség titkai. Az irodalmi pletyka szívesen fecseg a költők szerelmeiről; a valóság azonban az, hogy a költő nem okvetlen szerelemre termett lény, s szerelmei igen gyakran inkább csak szeretkezések, vagy, a másik végletben, intellektuális barátságok. A teljes közösség, a végső odaadás, az önfeledő egybeolvadás, amit a szerelem jelent, a költő számára talán nehezebben elérhető, mint másnak. Mennél mélyebb s bensőségesebb viszonyban van lelke az egész világgal, annál kevésbé tud kielégülni s mintegy elveszni egyetlen lény igézetében. Egy kitűnő angol író szerint a nők ösztönszerűen érzik ezt, s idegenkednek a költők szerelmétől. Ez az angol író (Somerset Maugham, nemrég megjelent önéletrajzában) megvallja, hogy akármennyit szerelmeskedett s barátkozott is nőkkel, igazi, életfontosságú szerelme sohasem volt, teljes odaadásra nem képes, és sohasem ismert senkit, akihez életét kötni kívánta volna. Majdnem ugyanily vallomást tesz Reményik is:

Szeretem a virágot,
De választott virágom
Nem volt nekem soha

- s nem elégedve meg a virágnyelvvel, folytatja és kiegészíti:

Egyetlen választottként
Én nem szerettem senkit,
Nem ámítottam senkit
Örökkétartó szerelemmel,
Beértem egy-egy fényes, tiszta perccel,
S a percnek nem volt sodró szenvedélye.
Amit itt átéltem a szerelemből,
Talán nem is volt szerelem.

S szüleit, akiknek sohasem adott amolyan igazi, hús-vér unokát, verseire mutatva vigasztalja: „nyolcszáz legény, megannyi unokátok”, s anyjukra, a Múzsára: „ő a ti menyetek”.

A Múzsa azonban csak jelkép; a Múzsa szerelmese mindenkié és senkié. Reményik lefesti magát, mint az „örök-hűtelent”, ki „minden dolgok lelkébe szerelmes”, s hiába sóvárogná szívni a „hűség halálos kéjét”, szállnia kell mézet gyűjtve és harmatot, „hogy költemények szülessenek”. De mellé rajzol egy másik önarcképet; itt egyedül ül a padon, boldog szerelmespárok szomszédságában, s beletörődő szomorúsággal gondol rá, hogy hiszen „övé minden csillag és minden asszony”.

Ez a szemlélődő tragikuma: minden az övé, de minden csak látvány. A költő ilyen szemlélődő, aki (hogy megint a saját képét használjam), kis zseblámpájával járja az elsötétülő erdőt:

Futtatom magam előtt fényemet
S fel a fákon, mint víg mókusokat
Táncoltatom a szelíd sugarat.

Ámbár ezt a szelíd sugarat kissé merész dolog víg mókusokhoz hasonlítani. Vígság és ugrándozás nem nagyon jellemzi. Ide-oda száll ugyan, hol erre, hol arra világítva, de nem valami játszi szeszélyességgel, inkább mélán töprengve. Fénye alatt az erdő is kicsit méla és szomorú lesz, s bizony éppenséggel nem mutatkozik a maga naiv valóságában s „tündér-egyedülségében”. Ez a fény a költő tűnődése, mely körüllebegi a dolgokat: a Reményik-versek zöme úgynevezett elmélkedő költemény. De ez nem hideg elmélkedés. A költő, aki magányos életében alig talál megvallani való érzelmet, szívesen vall azokról az érzelmekről, amiket a külső világ kelt benne, minden, amit lát, s ami körülötte történik. *Vele* nemigen történik semmi. Mindinkább tiszta világszemmé válik, csöndes és mélabús nézőjévé a dolgoknak, schopenhaueri értelemben vett költővé. De mindinkább érzi a világszem felelősségét is, a költői hivatástudatot. Valami komoly lelkiismeretesség fejlődik ki benne. Aki mindent kívülről néz, az mindent egy kicsit az ítélő szemével néz, összeráncolt szemöldökök alól. Még az Istent is bírálja, mikor „önnön dicsőségébe tép”, s fenséges erdőségeit vad viharokkal dönti és pusztítja.

Még kevésbé tűrheti szó nélkül a történelem viharait, amiket emberi erők szabadítanak el. S ez a költő közelről láthatta a történelem viharait. A hazáját rázták meg.

A magányos költőhöz közelebb van talán a haza, mint máshoz: minden emberi dolgok közül ez van legközelebb. A nagy történelmi katasztrófák fájóbban érinthetik. Más költő ilyenkor visszahúzódhat egyéni életébe, s otthona körül ernyőt vonhat a vihar elé. Az ő számára ez a menedék nem adatott. Kisebb családja, szűkebb otthona nincsen, mint a haza. Ez a haza - Erdély - Reményik számára valóban az otthon, egy nagy otthon, melyből alig mozdult el életében, s nemcsak a betegség és a körülmények tartották ott fogva. A madár ragaszkodik a fészkéhez, pedig szárnya van. Az örök-hűtlen költő lelkéből sem hiányzik a hűség ösztöne, s nem ismeretlen előtte a hűség halálos kéje sem. Aki önmagához hű, az hű kell hogy legyen otthonához is. Reményik ezt a hűséget kötelességnek érzi, s mások elé is kötelességül írja: „Tizennyolc éve prédikálom: *maradni*, s a fészken megülni!”.

Holttestemet vetném elibéd akadálynak,
Csak azon át inthess búcsút Erdélyországnak.

A hang egyszerre magas lesz, szokatlanul erős és kiáltó, mihelyt erről van szó. S az erős szó a halk költőből még erősebben szakad ki, s még szuggesztívebb hatású, mint mástól. Aki hallja, érzi a titkos mélységet, amelyből előtört. A hangos ember pátosza nem lep meg, és nem hat rám, a halk ajaké egyszerre lenyűgöz váratlanságával és őszinteségével. Különös, hogy Erdély leghangosabb hatású dalnoka ez a csöndes, tartózkodó, szemérmes jellemű költő lett; különös, de nem érthetetlen. És bizonyos, hogy jól történt ez így. Nagy dolog verssel hatni a tömegre,

zengő hangot adni egy közösség indulatainak; de egyúttal felelősség is ez. A hangosakban, a könnyű szavú, kész pátoszú poétákban ritkán van meg a leírt szó felelősségének érzése. S nemcsak a szóról kellene itt beszélni, hanem a magatartásról, minden mozdulatról, az egész emberi egyéniség sugalmazó erejéről. A költő Reményik évei nehéz évek voltak. Nehéz és küzdelmes kisebbségi évek, ezer veszéllyel és kelepcével. Azt hiszem, ebben a helyzetben senki sem tudott volna tökéletesebben viselkedni, mint Reményik viselkedett. A költői tehetség nem volt elég itt, sőt nem is volt a legfontosabb. A versekhez ember kellett, s a költő értékei emberi értékek. Ember, erdélyi ember és magyar.

1940

EGY KIS DANTE-VITA

A sok év, baj és gond meglehetősen messze vitt a Dante-tanulmányoktól, melyek ifjúságomnak annyi munkát és örömet adtak. De azért ma is izgat minden, ami Dantéra vonatkozik: mint aki a távolba vetődve régi szerelméről kap híreket. Mohón olvastam Cs. Szabó László szép cikkét is a múltkori *Nyugat*-ban.

Igazán szép cikk, kor- és jellemrajza dús szövésű és érdekes, s minden mondata gazdag azokkal az eszmetársításokkal, melyek e kivételesen művelt írónk írásait mindig oly élvezetes olvasmánnyá avatják.

Hadd szálljak mégis vitába, mint kiérdemült, régi dantista, ennek az új magyar Dante-tanulmánynak egy részével. Kis részével csupán, mert a cikk inkább Itáliáról és Firenzéről szól, mint magáról Dantéról. S amit Firenzéről mond, abban kétségtelenül igaza van. Firenze csakugyan nem volt „kis ország", vagy ha igen, csak oly értelemben, mint például Anglia. Keze elért az egész kontinensre, s átnyúlt a tengereken. Mindezt főleg kereskedelmének köszönhette; s bizonyos az is, hogy a régi római nagyság példája erős ösztönzéssel dolgozott a középkori olasz lélekben.

Ez mind igaz, s ezekre sok vonatkozást találni Dantéban is. Az író fejtegetéseiből azonban az a benyomás szűrődik le, mintha Dante ennek a firenzei nagyhatalomnak büszke énekese volna, körülbelül úgy, mint például Kipling az angol imperializmusé. (Cs. Szabó maga is angol költőkre utal.) Ez pedig épp ellenkezője az igazságnak.

Ha, mint Cs. Szabó mondja, „Dante s a korabeli Olaszország a világ politikai tanítómestere volt", az a tanítás nem volt egészen egységes. Dante tanítása legalább éppen nem egyezett a Firenze példájával. Szó sincs róla, hogy azért támadt volna szülővárosára, mert, mint Cs. Szabó állítja, a „sokat kevesellte", a „sok helyett mindent akart"; mintha városának „hatalmi tudata és gazdasági gőgje" kapott volna hangot a költőben. Ellenkezőleg, nagyon is sokallta és rosszallta Firenze hirtelen fellendült nagyságát s gazdagságát. Legszívesebben visszaszorította volna a várost szerény, ősi falai közé, s kiirtott volna belőle minden fényűzést. A *Komédia* legismertebb és legkomolyabb „feddőénekei" tanúskodnak erről.

Firenze, régi szűk kerületében,
hol tornya áll még, s reggel s délidőre
harangja zeng, békés volt, tiszta, vétlen.

Nem volt dús öve, gyöngyös főkötője,
sem szépharisnyás hölgyei, se lánca,
mely látnivalóbb, mint a viselője.

Így megy ez tovább is: a költő csak gúnnyal tud beszélni a túlságosan is fényes firenzei „homlokzatról". S visszavágyó sóhajjal idézi a régi firenzei nemeseket, akik még szerényen s egyszerűen éltek otthonukban.

Láttam Nerlit és Vecchiót durva bőrből
készült ruhával elégedni, s orsót
s guzsalyt nem válni büszke uri hölgytől.

Boldog nők! tudták, hol lelnek koporsót,
s nem kellett hogy üres ágyban sirassák
férjüket, messze frank utakra bolygót.

Az utolsó célzás különösen beszédes, mert a kereskedelmi és politikai utazásokra vonatkozik, melyeken a város gazdagsága és hatalma alapult. Firenze főleg Franciaország felé folytatott kereskedést. Bajos lenne bizonyítani, hogy Dante ezért a nagyságért lelkesedett volna, és ezt a *sokat* még *kevesellte* volna. Sőt minden alkalmat megragadott, hogy azt gúnyolja s elítélje. Az ő szemében ez a nagyság az erkölcsi lesüllyedés jele. A *Pokol* egy helyén így fakad ki:

Örülj, Firenze, oly nagy vagy te hírrel,
hogy tengereket s földet ver a szárnyad
és nagy neved a mély poklokig ér el!

Nem is jósol jó véget ennek a firenzei imperializmusnak. „Vak bika előbb megtalálja vesztét, mint vak bárányka", mondatja a *Paradicsom*-ban, a megnövekedett s fölfuvalkodott Firenzére célozva, ősével, Cacciaguidával. S nemhogy „Firenzének követelné Róma örökségét", mint Cs. Szabó hinni látszik, hanem még azon kesereg, mért nem őrizte meg Róma öröklött császári hatalmát, hogy a világot s benne Firenzét helyes irányban fegyelmezhetné (*Par.* XVI. 58-63).

Másrészt igaz, amiről Cs. Szabó nagyon szépen beszél, hogy Dante maga is tele volt római büszkeséggel, nemcsak a maga, hanem városa nevében is. Meg volt győződve, hogy az ős Firenze, a régi nemesség, „római magvakból" eredt, s a város megnövekedésével járó erkölcsi romlást főleg a bevándorlásnak és népkeveredésnek tulajdonította. Ebben igazi gőgös arisztokrata volt. Gyűlölte a szomszédságból összeverődött csőcselék népet, s nem dúslakodó és hatalmas, hanem tiszta és nemes várost akart.

Uj néped és hirtelen, könnyű hasznod
rád annyi tulzást s gőgöket idéztek,
Firenze, hogy már magad is panaszlod!

Firenzei nagyhatalom helyett inkább a világcsászárságról álmodott, a római császárság folytatásáról, mely fölötte állna Firenzének csakúgy, mint minden más államnak, s biztosítaná az egész világ békéjét s fegyelmét. Nem nemzeti, hanem nemzetek fölötti császárságot képzelt, hiszen a császár, akinek ügyéért lelkesedett, még csak nem is volt olasz. De római császár volt. Róma nem pusztán a fajt jelentette Dante szemeiben, hanem szellemi, lelki valóságot. A költő inkább volt a világ békéjének és egységének vallásos hitű rajongója, semmint valamely állam vagy nép imperializmusának előharcosa. Bizonyság rá politikai értekezése, a *Monarchia* is.

Ez nem jelenti, hogy ne lett volna lelkes hazafi, firenzei és olasz. S nincs ellentétben azzal a szenvedéllyel sem, amellyel a „véres folyókat" emlegeti, vagy a „hitvány pártütőket". Eszem ágában sincs, hogy a költőnek erre a harcias oldalára fátyolt vessek, amiről Cs. Szabó az újabb kommentátorokat vádolja. Dante Firenzének és Itáliának javát és jövőjét is a világ-császárságban látta. Indulatos vérmérsékletével teljes lelkét és minden erejét beledobta a küzdelmekbe, melyekben hite szerint e világcsászárságnak s benne Firenzének és Itáliának ügye forgott szóban. Büszke nemesi lelke s ősi, harcos vére ezekben a pártküzdelmekben kitörtek s tobzódtak. Az arbiai véres habokat ugyanavval a vad izgalommal emlegeti, mint a Lucifer fogai közt morzsolódó Brutust és Cassiust.

Dante úgy érezte, hogy a korabeli Itália züllött, leromlott, s egyetlen reménye már csak a világcsászárság nagy vallásos reménye lehet. Akármit mondjunk is, Itália legnagyobb költő-jének nemzeti érzése sokkal közelebb állott ahhoz, amit ma „honfibúnak" szokás nevezni, mint ahhoz, amit „hatalmi tudatnak" vagy imperiálisztikus gőgnek. Cs. Szabó szó szerint ezt mondja: „Dante nemcsak szellemileg, hanem hatalmilag is a többi ország fölé helyezte hazáját, s a honfibút méltatlannak tartotta volna magához." De nem áll-e ez, mint mondani szokták, szöges ellentétben magának Danténak szavaival, ahogy például leghíresebb nemzeti

vonatkozású kifakadását, egész költeményének egyik legnagyobb jelentőségű részletét megkezdi:

Rab Itália, hajh, nyomor tanyája!
Kormánytalan hajó vad förgetegben!
Világnak nem urnője, csak rimája!

Nem jobban hasonlít-e ez a honfibúhoz, mint a hatalmi tudathoz?

Természetesen nem szabad a hatszáz éves költőt a mai politikai helyzet időszerű állásához vagy jelszavaihoz alkalmazva szemlélni. Csöpp kedvem sem volna arról elmélkedni, milyen lenne Dante viszonya a mostani világpolitika eszméivel vagy irányzataival szemben. Dante világnézete az örök katolikus világnézet; politikája azonban a korhoz illeszkedett, mint minden politika. Senki sem csinálhat hatszáz évre előre politikát. A mai problémákról különben is bajos beszélni ma: ezekről a fegyverek beszélnek. Sokkal hangosabban és hathatósabban.

Cs. Szabó cikke lényegileg nem is Dante politikájáról szól, hanem Dante jelleméről. Vagy, evvel kapcsolatban, magáról az olasz jellemről, mely azóta is változatlan, s amelyet minden hibáival és erényeivel együtt, úgy, ahogy volt, mindig annyira kellett szeretnünk. S amit ezekről mond, az mind szép és igaz.

1940

BLONDIN VAGY AZ ÖREGEDÉS

Nagyon csöndesen élünk, egy hegyen lakunk a város fölött. A posta rendesen másnapra kerül ide, s ez olyan, mintha egy nappal visszaigazítottuk volna a naptárt. Lehetőleg azonban úgy élünk, mintha harminc évvel igazítottuk volna vissza.

A szórakozásaink is régimódiak. A minap kötéltáncosok jöttek a városba, s lemásztunk a kedvükért a hegyről. Egészen különös élmény volt; a sodronyt a kaszárnya és gimnázium közt feszítették ki, s a nézők az utcán álltak, vagy ültek a magukkal hozott székeken. A csöndes, nagy, vidéki utca, szokatlan éjszakai zsúfoltságában, a kicsavart nyakú, ég felé fordult arcú emberekkel, úgy hatott rám, mint valami gyermekkori élmény vagy álom. Pedig a gyermekkorom már félszázadnyi távolságban leng. S kóbor kötéltáncosok abban az időben még nemigen használtak reflektort s hangszórót. Ezek itt úgy meg voltak világítva, hogy még a hegytetőről is látni lehetett őket, mint apró, liliputi bábocskákat vagy fényes, emberforma lepkéket, szökdécselve a koromsötét éjben, egyik házoromról a másikig. S a hangszórójuk - pesti viccekkel támogatta a Perselyt.

De nem róluk akarok beszélni: az egész csak Blondin miatt jutott eszembe. Blondin is kötéltáncos volt, sőt a legnagyobb kötéltáncos a világon. Ő volt az, aki átsétált a kötélen a Niagara fölött, s hajlandó volt magával vinni talicskán tolva akárkit, aki erre vállalkozott. Tömegestül akadtak vállalkozók, s Blondin nevét egekig emelte a hír. Legalább annyian tudtak róla, mint Napóleonról. Legalább annyian, mint manap Chaplinről. Már nem is ember volt, hanem fogalom. Ha boszorkányos ügyességről, mesébe illő könnyűségről esett szó, Blondint emlegették.

Alig tudnám megmondani, mikor hallottam először a Blondin nevét. Nekem úgy tűnt föl, mintha mindig ismertem volna. Hozzátartozott ifjonti műveltségemhez, akár Ciceróé vagy Tell Vilmosé. Nem is képzelhettem, hogy valaha el lehessen feledni; s csakugyan máig sem feledtem el. Ott a drótsodrony és hangszóró alatt is, az első merészebb mutatvány után, azonnal ez a név szökött a nyelvemre. Úgy hoztam szóba, ahogy az irodalmár idézi a színházban Shakespeare-t, minta és mérték gyanánt. Napóleon a legnagyobb hadvezér, Shakespeare a legnagyobb drámaíró. És Blondin a legnagyobb kötéltáncos.

Műveltségem fitogtatásával azonban nem volt sikerem. Blondin közömbösen hagyta a társaságot. Csak egy ember tudott egyáltalán róla; ez barátom volt, a költő és kritikus, aki jelenleg szintén itt üdül városkánkban. Persze ő velem körülbelül egy nemzedékből való, a Blondin név neki is fogalom. Egyszer egy cikkében valósággal köznévként használta; az „irodalom Blondinjei”-ről volt szó. Most mosolyogva beszélte el, hogy kérdezte másnap mindenki: kicsoda az a Blondin? Köznév volt, fogalom, közönséges szó a többi között - de olyan szó, amit már senki sem értett. Az olvasók tájékozatlanul találgatták: micsoda sohse hallott külföldi nagyságot fedezett fel a cikkíró? A ravaszabbja talán már valami új Jeopardy-esetre gyanakodott... Holott ez az eset sokkal egyszerűbb volt. Aki azt hitte, hogy egy új név született, csalódott. Egy régi név halt meg.

Minden emberi dolog veszendő, s a legnagyobb nevek sem halhatatlanok. De így látni ezt, a magunk rövid életében és szinte a saját szemeinkkel, mégiscsak megdöbbent. Nem mintha különösebben szíven ütne a *sic transit gloria mundi* végzete. Eleget tanultam történetet és irodalomtörténetet. Az én megdöbbenésem sokkal önzőbb: a saját ügyemben döbbenek meg. Ez hát az öregség. Íme, elsüllyedt mögöttem egy világ, melyben Blondin elsőrendű csillag volt. S anélkül hogy észrevettem volna, elérkeztem egy másik világba, ahol Blondin már nem

is látszik többé. Úgy érezhetem magam, mint az utas, aki elérve a déli féltekére, egyszerre észreveszi, hogy feje fölött új ég ragyog. A jól ismert csillagok eltűntek.

Persze nem mind, s némelyik még nyert is ragyogásban. Blondin talán csak meteor volt, az ilyen sokszor jobban fénylik a napoknál, mégsem rajzolják be az ég térképébe. De nem csalhatom tovább magamat: van a térképpel egyéb baj is. Az ég tán nem süllyedt el, de bizonyos, hogy megváltozott a konstelláció. Már egy idő óta kezdem ezt észrevenni. Az állócsillagok elmozdultak, olykor jobb oldalon pillantom meg, ami azelőtt balról állt s megfordítva, egy-egy fény ijesztően meghalványodott, a bolygók pályája elhajlott. Titokban már régtől fogva érzem, hogy új térképet kellene rajzolnom. Egyre nehezebb lesz az eligazodás.

A minap egy könyv akadt kezembe, egy angol könyv, címe: *A kilencvenes évek*. A kilencvenes évek az én serdülőkorom évei. Ami csillag akkor ragyogott az égen, annak a befolyása alatt lettem én, ami lettem. Megtagadhatom, utálhatom: mégiscsak ez a kor nevelt engem. Eszméi és szellemei úgy hatottak rám, ahogy csak kortárs hathat a kortársra, mikor az még szomjas és fogékony. S az angol könyv éppen ezekről szól. A szerző azonban már nyilván nem kortárs. Ami nekem izgató és szinte bűnös modernség volt, az neki már kultúrtörténet. Ami az én kamaszszívemet tilos élményként remegtette meg, akár a szerelem, azt ő szorgalommal tanulmányozza. Amiben én ma is a hökkentő merészséget és újdonságot bámulom, az ő számára a múlt ténye és adata. Érdekes emlék vagy alkotás, esetleg szép vagy fontos, mégis egy kicsit már ósdi, mint a tavalyi kalap.

A szellemi élet sohasem volt merészebb és újítóbb, mint épp a kilencvenes években. Ez volt a „legmodernebb" korszak a világon. Igazában ez a korszak találta ki a modernséget. A szellemnek is megvannak a maga színei, és szívesen öltözködik időnként új színekbe. De a szellemi újszínűség különös varázsát csak ez a XIX. századvég fedezte fel. Mint mondani szokták, rájött az ízére. S az egész kultúra tobzódott ebben az új kéjben. Az írók szomjazták az újat, a furcsát, a sohasem hallottat. A naturalizmus nem lehetett eléggé durva, a lirizmus eléggé szenvelgő. *Carmina non prius audita!*... A forma együtt tombolt a formátlansággal. A vásznakról ordítottak a színek. A szobrok vonalai elcsavarodtak. A zene visított. A társadalomtudós rendszerbe szedte a forradalmat. A moralista átértékelt. A bölcselet fantasztikumba tört. A matematika paradoxonba torkollt. S a dendi szokatlan vagy tilos élmények zamatát kergette.

A kor igazi múzsája a modernség volt.

Ki gondolt volna rá, mi lesz az újjal, amikor már nem új? Íme, ez lett. Oscar Wilde, valószínűtlen virágjával a gomblyukában s Aubrey Beardsley, perverz mosolyával gyermeteg ajkán, a történelemből lépnek elém. Váratlan és kísérteties látvány! Megborzongok, és szédülök.

Ami ebben az angol könyvben meg van írva, azt én jóformán mind tudtam és átéltem. Tárgy, nevek, adatok, nincs itt semmi, ami ne volna rég ismerős. És mégis milyen idegen és ijesztő az egész!

Szeretnék kajánul vigasztalódni. Elvégre a történelem mindent megemészt, a legmaibb ma is övé lesz egyszer, minden megöregszik. Ahogy ma idegen és ijesztő ez a régi modernség, olyanok lesznek valamikor a mostani modernség színei is, akármilyen újak, izgatóak és merészek...

De hol vannak ezek? Amerre nézek, sehol sem látom őket. A modernségről mintha teljesen leszokott volna a világ; legalább ami a kultúrát illeti. Szellemünk nem szomjazza az újat; annyi újat zúdít ránk úgyis az élet! Szédítően változik minden körülöttünk. A cselekvés orgiái dúlnak. A modernség dzsinnje, mely fiatal korunkban, ahogy mondani szokták, a szellemi élet terén uralkodott, most a cselekvésben kezd tombolni. Ez még sokkalta izgatóbb. De sokkalta veszedelmesebb is. Amint itt a hegy tetején ülök, mintha a Blondin talicskáján gubbasztanék.

Szeretném visszaigazítani a naptárt. Legalább harminc esztendővel. Vagy előre, ki tudja, hány évvel, amikor majd megint nyugalomban ülünk, mozdulatlan földön, visszakerült ősi-egy hazánkban, s ráérünk újból csak a szellem újdonságain ámuldozni.

1940

ITÁLIA ÉS PANNÓNIA

A *Termini* szerkesztői pontos terv szerint állították össze a magyar szám tartalmát. Ebben a tervben nekem gyönyörű feladat jutott. *Itália és Pannónia*: alig lehetne találni tárgyat, mely közelebb állana szívemhez. Az én hazám Pannónia, a második hazám - ha szabad a régi szólással mondani - Itália.

Pannónia régi római föld, mely máig is őrzi a római kultúra nyomait. Nemegyszer esett meg, hogy anyám szőlőjében római pénzeket kapált ki a szőlőmunkás a hegyből. Az én szülővárosom az ős, római Alisca, büszkén mutatja múzeumában a környéken talált római leletek sokaságát. Én magam a római kultúra iránti lelkesedésben nőttem fel. Apám klasszikus műveltségű ember volt, s az én koromban a magyar iskolák még híven ápolták a klasszikus nevelés hagyományait. A kitűnő szerzetestanárok a latin szó tiszteletét és szeretetét oltották belém. Első nagyobbacska, megtakarított pénzemen Itáliába szöktem ki. Azonnal otthon éreztem magamat, az antik Itália után a modern is barátommá vált! Nemcsak a latin szók csöngtek ismerősen fülembe. Ismerősek voltak az enyhe hajlású, édes dombok is, az ég kéksége, a felhők fénye s a levegő íze. Úgy éreztem, hogy a csodálatos itáliai táj, amerre akkor jártam, rejtelmes módon rokon az én pannón hazám tájaival.

Ennyi mindössze az igényem és illetőségem, hogy e tárgyról írjak. Egy tudósnak sokkal több igénye lehetne, s ha tudós volnék, komolyabbat és érdemlegesebbet írhatnék. Beszélhetnék Pannóniáról, a római provinciáról, városairól és utairól, Mithrász-szobrairól és amfiteátrumairól, barbár és áhítatos kultúrájáról. Beszélhetnék a római légiókról, melyek itt táboroztak, Traianus és Marcus Aurelius légióiról, s magáról Marcus Aureliusról, a filozófus császárról is, kinek szelíd és nemes bölcsességét mintha a pannón naplementék sugalmazták volna. Beszélhetnék a népvándorláskori Pannónia legrégibb, nomád magyarjairól, kiket akkor is már valami vad és gyermeteg vágyakozás hajtott Itália felé, vakmerő portyázásaikra. Később olasz papoktól tanulták meg az imádkozást és a betűvetést. Beszélhetnék az olasz építőmívesekről, akik első királyaink templomait és várait fölrakni segítettek, festőkről, szobrászokról és eruditusokról, akik quattrocentónk fejedelmi és főúri udvarait díszítették híres nevükkel, s termeiket és könyvtáraikat finom munkáikkal. Beszélhetnék Janus Pannoniusról, a nagy humanistáról, aki Pannónia gyermeke volt, s Itália koszorúsa és szerelmese.

S így folytathatnám a hitújítás és „vérzivatarok" korán át is. A középkori magyar ragyogás széttörött, Pannónia messze zuhant Itáliától, de Itália hangja idehallatszott minden ágyúszón keresztül. Legnagyobb hadvezérünk, Pannóniát védő végvárában, a török bombák robbanásai közt, Liviust és Machiavellit tanulmányozta, s Tassót olvasgatta szórakozásul. Pannónia katolikus maradt, itt több latin szó zengett, mint Magyarország egyéb részein. Aminthogy később is, irodalmunk fölújulásának idején, itt virágzott ki a „deákos iskola". Itt élt Berzsenyi, a „magyar Horatius". A dunántúli lugasok és méhesek padjain Vergilius és Lucretius könyvei hevertek. Említhetném azt a fiatal költőt is, aki a napóleoni viharokból Petrarcát hozta haza tarsolyában a balatoni szőlőhegyek közé. Beszélhetnék kultúrhatásokról és történeti érintkezésekről. Összegyűjthetném a pannón ifjak nevét, kiket a magyar szabadságharc bukása után egyetlen vágy éltetett még tovább: Itália szabadságáért küzdeni. Én magam is ismertem még ilyent, öregúr korában. S fölsorolhatnám a pannón kutatókat, irodalmárokat és műfordítókat, kik életük javát az olasz szellem apostoli tolmácsolásának szentelték.

Mindehhez azonban tudósabb tanulmány kellene. Amire itt terem sem volna elég. S mindez még mindig nem oldaná meg a feladatot. Elvégre magyar rajongói s lekötelezettjei Itáliának bőven voltak Pannónián kívül is. A mai Pannónia csupán egy táj. Nem lakja külön egységes népfaj, s nincs politikai különállása. Mi jogosít föl mégis egységet látni benne? Mi bátorít-

hatja föl a vakmerő *és* kötőszót, hogy nevét összekösse az Itália varázsos nevével? A tények sokasága itt nem jelent semmit. Aki azonban maga is pannóniai és Itália szerelmese, annak számára a kérdés felesleges, szinte értelmetlen. Lelki dolgokról van szó, s a tájaknak is van lelkük. Ha létezik az emberek között *Wahlverwandtschaft*, miért ne lehetne ilyesmi a tájak között is? A latin és pannón lélek igazi viszonyát talán nem is a hatások és tényleges kapcsolatok mutatják. Pannónia legnagyobb költőjét, Vörösmarty Mihályt, alig érte közvetlen itáliai hatás. Szelleme mégis sokkalta latinabb, mint más tájakról való nagyjainké, s zenéje, a színei olykor Vergiliust, olykor Dantét juttatják eszünkbe. A pannóniai táj titkos és mély latinsága zenél benne.

Miben áll ez a latinság, mi a titka és lényege, ki tudná szavakkal meghatározni? Ruskin egyszer megpróbálta osztályozni a tájakat, színeikkel jellemezve, s Itáliát „kék táj”-nak nevezte. Én is kéknek neveztem Pannóniát ifjonti versemben. „Gömbölyű, szelíd, színjátszó, kék vidék”... Igazában azonban egyik vidék sem kék, mind a kettő tarka és változatos színű. Tarkaságuk enyhe és kulturált tarkaság, mely foglalkoztatja, megtölti, bebútorozza a képzeletet, s mégsem teszi azt sötétté s nehézzé. Szelíd, latin, zenélő tarkaság. Ilyen tájakat szánt az Isten az emberi szellem édes otthonául.

1940